

સ્વર્ગવાસી રા. રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામ

જન્મ—તા૦ ૯મી માર્ચ સને ૧૮૩૬

સંવત્ ૧૮૯૨ના ફાગણ વદી ૬

અવસાન—તા૦ ૭મી ઑગષ્ટ સને ૧૮૮૮

સંવત્ ૧૯૪૪ના અષાઢ વદી ૦) મંગળવાર.

The Bombay Art Printing Works

નવલગ્રંથાવલિ

અથવા

સ્વર્ગસ્થ રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામના

પ્રસિદ્ધ તથા અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોના સંગ્રહની

શાળોપયોગીઆવૃત્તિ

ભાગ ૧.

સ્વ. રા. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી
બી. એ. એલ્એલ્. બી.

એમણે લખેલી પહેલી આવૃત્તિની

પ્રસ્તાવના

તથા

ગ્રંથકર્ત્તાની જીવનકથા સહિત.

સંયોજક.

રા. હીરાલાલ વ્રજભૂખણદાસ શ્રોફ. બી. એ.
પ્રિન્સિપલ,
શ્રી સયાજી હાઈ સ્કુલ; વડોદરા.

પ્રત ૧૫૦૦

પ્રસિદ્ધકર્ત્તા.
રા. ધીમતરામ નવલરામ પંડિત.

अमदावाद युनाइटेड प्रिन्टिङ्ग अने जनरल एजन्सी
कंपनी " लिमिटेड " ना प्रेसमां
मॅनेजर रणछोडलाल गंगारामे छाप्युं.

ગુર્જરદેશના ગ્રંથકારો અને લેખકો

જેમના ઉપર મારા સ્વર્ગવાસી પિતા અત્યંત

પ્રીતિ રાખતા, જેમના લેખોના ગુણદોષો

વિવેકથી દર્શાવતા, અને જેમને

નામે અને અર્થે

આનંદ પામતા

તેમનેજ

આ તેમના જીવનનો પવિત્ર કાર્યભાગ

અર્પણ કરી

હું તેમના વિયોગથી શોકલીન

તેમનો પુત્ર

ધીમત નવલરામ પંડિત

ઋણમુક્ત

થાઉં છું.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકીર્ણલેખસંગ્રહ.

पहेली आवृत्तिनी प्रस्तावना.

રા. રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામના કુટુંબ તરફથી તેમના આશ્રિત રા. હરિલાલ વલ્લભરામે નવલરામભાઇના ગ્રન્થોનો સંગ્રહ છપાવવા વીશે મ્હારો અભિપ્રાય પુછ્યો અને સહાયતા માગી. દ્રવ્યની સહાયતાની તો તેમને જરૂર નહતી, કારણ આ કાર્યમાં જેટલું ખરચ થાય એટલું પિતાએ મુકેલા દ્રવ્યથી ખરચવું એ નવલરામભાઇના ચિરંજીવ ધીમતરામ પોતાનો ધર્મ સમજે છે. માત્ર ગ્રંથોની વ્યવસ્થા વગેરેમાંજ સહાયતા જોઇતી હતી. આવા લોકપ્રિય, વિદ્વાન, બુદ્ધિમાન, ઉત્સાહી, અને ઉદ્યોગી ગ્રંથકારને તેના મરણ પછી કોઇપણ ગ્રન્થકાર આવી સહાયતા આપે તો એ એક બન્ધુકૃત્ય છે એમ જાણી, અવકાશ કમી હોવા છતાં પણ આ બન્ધુકૃત્ય કરવું મ્હેં સ્વીકાર્યું છે, અને તે વિશેષે કરીને એટલા માટે કે રા. હરિલાલે આવી સહાયતા જ્યાં જ્યાં માગી ત્યાં ત્યાં નિષ્ફળ થયા અને નિરાશ થઇ વધારે સહાયતા માગવી મુકી દેત તો ગુજરાતી સાક્ષરવર્ગને શિર મ્હોટો કૃતઘ્નતાદોષ આરોપાત. બીજા કોઇએ આ સહાયતા આપવાનું માથે લીધું હત તો મ્હારે વધારે આનંદ પામવાનું કારણ એટલા માટે હતું કે મ્હારાથી કેટલીક જાતની સહાયતા આ કાર્યમાં આપી શકાઈ નથી અને તે આપનાર મળત તો વધારે સારું થાત.

રા. નવલરામનો પ્રથમ ગ્રંથ સન ૧૮૬૭માં પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારથી તે તેમની આખર સુધીમાં પોતાના નામથી અથવા નામ વિના જે જે છુટક ગ્રન્થો બ્હાર પડ્યા છે તે શીવાય ગુજરાતશાળાપત્ર તથા બીજાં પત્રોમાં તેમનું પ્રાસંગિક લખાણ છે. શીવાય ૧૮૬૭ પ્હેલાંનું અને પછીનું એમનું ઘણુંક લખાણ છપાવ્યા વિનાનું છે. આ બધુંએ લખાણ આ સંગ્રહમાં મુકવું એ તો નિરર્થક શ્રમ અને ખરચની વાત છે એવું લાગ્યાથી આ સર્વ છાપેલા અને લખેલા લેખને ચાળવાની અગત્ય હતી. લખનારાઓના લેખ માત્રનું કંઈ કંઇપણ પ્રયોજન તો હોય છે, પરંતુ કેટલાંક પ્રયોજન ખાનગી હોય છે, કેટલાંક ક્ષણિક અથવા તત્ક્ષણસંબંધી હોય છે, અને માત્ર થોડાક લેખો ભવિષ્ય ઉદ્દેશી લખાયા હોયછે. જે ગ્રંથો ભવિષ્ય પ્રજાને માટે લખાયલા નથી અથવા તેને ઉપયોગી નથી એવા ગ્રંથો છપાવવા એ માત્ર ઘણા મ્હોટા ગ્રંથકારોના વારસોનેજ યોગ્ય છે, કારણ એવા ગ્રંથકારો શી-

અનુક્રમણિકા.

પ્રકીર્ણલેખસંગ્રહ.

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

રા. રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામના કુટુંબ તરફથી તેમના આશ્રિત રા. હરિલાલ વલ્લભરામે નવલરામભાઇના ગ્રન્થોનો સંગ્રહ છપાવવા વીશે મ્હારો અભિપ્રાય પુછ્યો અને સહાયતા માગી. દ્રવ્યની સહાયતાની તો તેમને જરુર નહતી, કારણ આ કાર્યમાં જેટલું ખરચ થાય એટલું પિતાએ મુકેલા દ્રવ્યથી ખરચવું એ નવલરામભાઇના ચિરંજીવ ધીમતરામ પોતાનો ધર્મ સમજે છે. માત્ર ગ્રંથોની વ્યવસ્થા વગેરેમાંજ સહાયતા જોઇતી હતી. આવા લોકપ્રિય, વિદ્વાન, બુદ્ધિમાન, ઉત્સાહી, અને ઉદ્યોગી ગ્રંથકારને તેના મરણ પછી કોઇપણ ગ્રન્થકાર આવી સહાયતા આપે તો એ એક બન્ધુકૃત્ય છે એમ જાણી, અવકાશ કમી હોવા છતાં પણ આ બન્ધુકૃત્ય કરવું મ્હેં સ્વીકાર્યું છે, અને તે વિશેષે કરીને એટલા માટે કે રા. હરિલાલે આવી સહાયતા જ્યાં જ્યાં માગી ત્યાં ત્યાં નિષ્ફળ થયા અને નિરાશ થઇ વધારે સહાયતા માગવી મુકી દેત તો ગુજરાતી સાક્ષરવર્ગને શિર મ્હોટો કૃતઘ્નતાદોષ આરોપાત. બીજા કોઇએ આ સહાયતા આપવાનું માથે લીધું હત તો મ્હારે વધારે આનંદ પામવાનું કારણ એટલા માટે હતું કે મ્હારાથી કેટલીક જાતની સહાયતા આ કાર્યમાં આપી શકાઈ નથી અને તે આપનાર મળત તો વધારે સારું થાત.

રા. નવલરામનો પ્રથમ ગ્રંથ સન ૧૮૬૭માં પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારથી તે તેમની આખર સુધીમાં પોતાના નામથી અથવા નામ વિના જે જે છુટક ગ્રન્થો બ્હાર પડ્યા છે તે શીવાય ગુજરાતશાળાપત્ર તથા બીજાં પત્રોમાં તેમનું પ્રાસંગિક લખાણ છે. શીવાય ૧૮૬૭ પ્હેલાંનું અને પછીનું એમનું ઘણુંક લખાણ છપાવ્યા વિનાનું છે. આ બધુંએ લખાણ આ સંગ્રહમાં મુકવું એ તો નિરર્થક શ્રમ અને ખરચની વાત છે એવું લાગ્યાથી આ સર્વ છાપેલા અને લખેલા લેખને ચાળવાની અગત્ય હતી. લખનારાઓના લેખ માત્રનું કંઈ કંઇપણ પ્રયોજન તો હોય છે, પરંતુ કેટલાંક પ્રયોજન ખાનગી હોય છે, કેટલાંક ક્ષણિક અથવા તત્ક્ષણસંબંધી હોય છે, અને માત્ર થોડાક લેખો ભવિષ્ય ઉદ્દેશે લખાયા હોયછે. જે ગ્રંથો ભવિષ્ય પ્રજાને માટે લખાયલા નથી અથવા તેને ઉપયોગી નથી એવા ગ્રંથો છપાવવા એ માત્ર ઘણા મ્હોટા ગ્રંથકારોના વારસોનેજ યોગ્ય છે, કારણ એવા ગ્રંથકારો શી-

વાય બીજાની ન્હાની ન્હાની વાતો સાંભળવા જગત અભિલાષી હોતું ન-થી. આ અને એવા બીજા વિચારોથી આપણા ગ્રંથકારના લેખોમાંથી નીચેના લેખો આ સંગ્રહમાં રાખ્યા છે અથવા રદ કર્યા છે.

અપ્રસિદ્ધ લેખોમાંથી જેટલા લેખોમાં ગ્રંથકર્તાના મન-સંસારનું અપરોક્ષ પ્રતિબિમ્બ પડી રહેલું તેવા લેખો આ સંગ્રહમાં લીધા છે. આમાંના કેટલાક લેખ ઇંગ્રેજી-મિશ્રિત છે. સંગ્રહના બીજા ભાગમાં "મનના વિચાર" નામના જુદે જુદે પ્રસંગે લખાયલા વિષય આનું દૃષ્ટાંત છે.

કેટલાક અપ્રસિદ્ધ લેખો કર્તા હયાત હત તો છપાવત, પણ કંઈ કારણથી છપાવવા રહી ગયલા હોવા જોઇએ એવા હતા તેને લીધા છે.

બાકીના અપ્રસિદ્ધ લેખો છપાવવા કર્ત્તાએજ યોગ્ય ધારેલું નહીં અથવા જાણી જોઇ છપાવેલા નહીં અને હાલની પ્રજાને પણ ઉપયોગી નથી એવું સમજી સંગ્રહમાં લીધા નથી.

કર્ત્તા ઘણાં વરસ સુધી "ગુજરાતશાળાપત્ર" ના તન્ત્રી હતા અને તેમાં તેમનું લખાણ ઘણુંક થયલું છે, પણ તેમાંનો ઘણોક ભાગ વર્તમાનપત્રોના સાધારણ લેખોની પેઠે તત્ક્ષણસંબંધી હતો અને હવે તેમાં કોઇને રસ પડે એમ નથી. કર્ત્તાએ જાતે આ સંગ્રહ છપાવ્યો હત તો તે બાતલ કર્યા વિના રહેત નહી અને અત્રે પણ તે બાતલ કરવામાં આવ્યો છે.

કેટલાક ગ્રંથોનો "કૉપી-રાઇટ" પર હસ્તે ગયેલો છે અને કેટલાક લેખ માત્ર વિદ્યાર્થિઓને વાસ્તે હજી જુદા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે તેપણ આ સંગ્રહમાં લીધા નથી.

બાકીના સર્વ પ્રસિદ્ધ લેખ સંગ્રહમાં દાખલ કર્યાછે અને તેના નીચે પ્રમાણે જુદા જુદા ભાગ કરી જુદા જુદા છપાવ્યા છે.

૧ નાટકો, કાવ્યો, વાર્તાઓ, વગેરે અસલ લેખ અને ભાષાંતર.

૨ "ગ્રંથો, ગ્રંથકારો, અને સાક્ષરચર્ચા" એ નામ બીજા ભાગને આપવામાં આવેલું છે. પ્રથમ ભાગ સર્વ વર્ગના વાંચનારાઓને વાસ્તેછે અને આ બીજા ભાગના વિષય માત્ર વિદ્વાન વર્ગને પ્રિય થશે. નવલરામની કીર્ત્તિ ગ્રંથકાર કરતાં ગ્રંથપરીક્ષક રૂપે વધારે છે, અને તેમની વિદ્વત્તા, બુદ્ધિ, અને સુજનતા તેમણે કરેલી ગ્રંથપરીક્ષાઓમાં સ્પષ્ટ ખીલવા પામી છે. તેમના પ્રસિદ્ધ તેમ અપ્રસિદ્ધ લેખોમાં આપણા ન્હાના તથા મ્હોટા, જુના તથા નવા, ગ્રંથકારોને યોગ્યના પ્રમાણે અભિનંદન આપેલું છે અને એ ગ્રં-

ધકારોની ગ્રંથકારતાનું પૃથક્કરણ કરેલું છે. કેટલાક લેખો અમુક ગ્રંથકારને ઉદ્દેશી લખેલા નથી પરંતુ તે લેખોનો વિષય તેને લગતો હોવાથી તેને "સાક્ષરચર્ચા"નું નામ આપી આ ભાગમાં મુકેલા છે. ગ્રંથકારોને અને ગ્રંથપરીક્ષકોને આ ભાગમાંથી ઘણુંક જાણવાનું મળી આવશે.

૩ ત્રીજા ભાગમાં શાળોપયોગી લખાણછે. કેવળ વિદ્યાર્થિઓએજ નહીં પણ તેમના શિક્ષકોએ પણ લેવાની શિક્ષાના શાસ્ત્ર સંબંધી વિષયો આ ભાગમાંછે. નવલરામની નોકરીની રીત કેવળ વેઠિયાવાડની ન હતી, પરંતુ પોતાનું કામ-પ્રીતિથી કરતા હતા, અને એ નોકરી યોગ્ય રીતે બજાવવા શિક્ષણશાસ્ત્રના નિયમોનું મન્થન કરતા હતા. આ અનુભવ અને ઉદ્યોગનું ફળ આ ભાગમાં ઘણી રીતે સમાયલુંછે.

૪ ચોથા ભાગમાં સામાન્ય જ્ઞાનના વિષયોછે. આ વિષયો ઉપર આપણી ભાષામાં એવા ગ્રંથો નથી. સરકારી સાત ચોપડીઓમાં તેમ શાળાપત્રમાં આ વિષયો વેરાયલાછે. ગુજરાતી વાંચનારાઓના મ્હોટા ભાગમાં આવું સામાન્ય જ્ઞાન પણ નથી. તેમને વાસ્તે આવા સંગ્રહની ખોટછે.

આવી રીતે ચાર ભાગમાં રા. નવલરામના લખાણનો સંગ્રહ છપાવી પ્રત્યેક ભાગ છુટો વેચાય તેમ બધા ભાગ ભેગા પણ વેચાય એવી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવીછે. એકઠા સંગ્રહ સાથે તેમ પ્રત્યેક છુટા ભાગની સાથે રા. નવલરામની જીવનકથા અને છબી પણ મુકવામાં આવીછે.

ગુજરાતી ભાષાની જોડણી સંબંધી જુદા જુદા ગૃહસ્થોના જુદા જુદા વિચારછે અને રા. નવલરામ પણ જુદી જુદી વયે જુદા જુદા વિચાર રાખતા હતા. તેમનાં લખાણને મ્હારા પોતાના અભિપ્રાયની જોડણી આપવી અયોગ્ય લાગ્યાથી તેમ આ ગ્રંથોના મુદ્રાંકન ઉપર દેખરેખ રાખવાને અવકાશ ન હોવાથી, અસલ જોડણી જેવી હોય તેવી રાખવાની સૂચના આપી આ મુદ્રાંકન છાપનાર તથા હરિલાલ વલ્લભરામ એ એના હાથમાં રહેવા દીધુંછે. તેમણે પોતપોતાના ગજા પ્રમાણે આ કામ ઉપાડી લીધુંછે, અને તેમનાથી જે ભુલો રહી ગયેલીછે તે સુધારી લેવી એટલો આશ્રય આપવો એટલું મરનાર ગ્રંથકાર પ્રતિ કરવાનું અમારાથી બાકી રહી ગયેલું બંધુકૃત્ય સુજ્ઞ વાંચનારે જાતે કરી લેવાનુંછે.

કેટલાક ગ્રંથોમાં ગ્રંથકારે જાતે ફેરફાર કરી રાખેલા તે ફેરફાર આ સંગ્રહમાં સ્વીકાર્યાછે. મેઘદૂતનો ઘણો ભાગ આવી રીતે ગ્રંથકારે સુધારેલો

૭. ભટના ભોપાળાના કેટલાક ભાગ તો નવાજ લખેલાછે, અને તેમાંથી ઘણોક ક્હાડી નાંખવા જેટલો ભાગ તેમણે ક્હાડી નાંખેલો છે. છેલ્લાં આઠ દશેક પાનાં આવી રીતે સુધારવાં રહી ગયાં હતાં, તે ભાગ અસલ "મોલિયર"માં ન હતો, ગુજરાતીમાં અપ્રાસંગિક હતો, અને તેમાં પણ ઘણુંક અશ્લીલ હતું. જો તેમનો હાથ આ ભાગ ઉપર ફરી વળ્યો હત તો ત્યાં આગળ નક્કી કાતર ચલાવત. આ સઉ કારણોથી અને હરિલાલની મારફત ધીમતરામે દર્શાવેલી ઇચ્છાથી આ ભાગ કહાડી નાંખવાનું જોખમ મ્હેં વ્હોર્યુંછે, અને તેમ કરવા જતાં છેલી કવિતા અસલ "મોલિયર"ને મળતી કરવા સારુ તેમજ સ્થાનયોગ્ય કરવા સારુ ફેરવવી પડી છે. આટલા જુજ ફેરફાર શીવાય બાકીનાં સર્વ લખાણ અને ફેરફાર અક્ષરશઃ કર્ત્તાનાં છે.

બધા વિષયો જે જે વર્ષમાં છપાયલા અથવા લખાયલા તે તે વર્ષના ક્રમ પ્રમાણે પ્રત્યેક ભાગમાં ગોઠવ્યાછે, જે વિષયો એ પ્રમાણે ગોઠવવાનું બન્યું નથી તે તે ભાગને છેડે મુકયાછે. ગો. મા. ત્રિ.

મ્હારા પિતા રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામના પ્રસિદ્ધ તથા અપ્રસિદ્ધ લખાણોને તેમ તેમની જીવનકથાને વાચકવર્ગ સમક્ષ મુકવાનું માન આપણા જાણીતા નાગર ગૃહસ્થ રા. ગોવર્ધનરામ વિ. માધવરામ ત્રિપાઠી બી. એ. એલ એલ. બી. નેજ છે. આથી મ્હારા પિતા પ્રતિ મ્હારા શ્રદ્ધાભાવનો અભિલાપ સજીવન રહ્યોછે. એમનાજ શબ્દોમાં બોલીએ તો "અરણ્યમાં રહેલા શિવાલયના અપૂજિત પણ પૂજનીય બાણ તરફ શ્રદ્ધાપૂર્વક બંધુકૃત્ય" બતાવી, મરનાર સાથે માત્ર અડધા કલાકનીજ મુલાકાત હોવા છતાં, એમના છુટક લખાણો તથા છુટક ટિપ્પણ તથા કાગળિયાંમાંથી, જે જીવન રા. ત્રિપાઠીએ ઘડી કહાડયું છે તેજ એમના મહા શ્રમનું ફળ છે. વખતની તંગાસને લીધે જીવન જેને સંપૂર્ણ કહીએ તેવું થયું નથી એવું એઉ સાહેબનુંજ કહેવું છે. મ્હારા પિતાના મિત્રોમાંથી કોઇએ પણ જીવન લખવા બીડું ઝડપ્યું નહિ અને તે સાહેબોને પત્રદ્વારે પૂછતાં છતાં જવાબ ન મળવાથી અમે રા. ત્રિપાઠી સાહેબને વિશેષ હકીકત આપવા શકિતમાન થયા નથી તેને માટે વાચકવૃંદ ક્ષમા કરશે.

ઉપકારના ઉભળકાથી હર્ષ પામી ઉદ્દગાર થાયછે કે રા. ગોવર્ધનરામના આ પરોપકારી કૃત્યથી હું હમેશનો એમનો આભારી થયોછું તથા ગુજરાતી સાક્ષરવર્ગના પદપંકજ આગળ આ ગ્રંથાવલી મુકી શકુછું.

લી० ધીમત નવલરામ પંડિત.

શાળોપયોગી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

ગરવી ગુજરાતના પ્રેમશૌર્યાંકિત કવિએ વાવેલા ક્ષેત્રના કુશલ કૃષિકારો જોઈએ તો મુખ્ય ત્રણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એક સિદ્ધાન્તસાર—ગુજરાતી સર્વદર્શનસંગ્રહના પ્રણેતા વિદ્વન્મુકુટમણિ કૈ નિ. પ્રોફેસર મણિલાલ નભુભાઇ દ્વિવેદી; બીજા 'નવલગ્રંથાવલિ'કાર આદ્યવિવેચક આપણા સહૃદય સ્વ. નવલરામભાઈ; અને ત્રીજા સરસ્વતીચંદ્રના લેખક સદ્ગત સાક્ષર ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી. આ ત્રણમાં પણ શાળોપયોગી નંદનવનના દિવ્ય માલાકારો કહીએ તો તે બેજ: પ્રથમ અને દ્વિતીય. સરસ્વતીચંદ્રનો પરિપાક કદાચ કાળે કરીને એકંદર નીરસ થાય, પણ સિદ્ધાન્તસાર, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, ચારિત્રાદિ, અને એકંદરે હાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી સુદર્શનગદ્યાવલિનાં અમર ફૂલો અખંડ એકરસ રહેવાને નિર્મિત થયેલાં છે. આજ વાત ગુજરાતના ડૉક્ટર જૉન્સન—આપણા નવલરામભાઇના સંગ્રહને—નવલગ્રંથાવલિને પણ અંશતઃ લાગુ પાડી શકાય. આવા એક અતિ ઉપયોગી, પ્રૌઢ, અને સમીક્ષાકલાના મર્મરૂપ ગ્રંથસંગ્રહની એકજ આવૃત્તિ થઇ રહે, અને દ્વિતીય આવૃત્તિ થતાં લગભગ બે દશક જેટલો દીર્ઘકાળ વીતી જાય એ શું ગુજરાતી વાચકવર્ગની રસજ્ઞતાના અને બુદ્ધિવૈભવના મંદસુભાગ્યનું ચિહ્ન ન ગણાય ? વળી સ્વ. નવલરામભાઇ જોકે એક અપૂર્વ ગ્રંથપરીક્ષક હતા, અને તેથી તેમની સાક્ષરતા સામાન્ય જનસમૂહમાં વ્યાપ્ત થતાં કદાચ વિલંબ થાય એ સ્વાભાવિક છે, તોપણ ગ્રંથકાર તરીકે પણ તેમની સાક્ષરતા કાંઇ ઓછી નથી એ 'વીરમતી'ના શૃંગારી વીરરસ ચાખનારને, 'નર્મદજીવન'કથામૃતના પાન કરનારને, અને 'અકબરબીરબલનિમિત્તેહિંદીકાવ્યતરંગ' ના ઝીલનારને સહજ જણાઈ આવે એમ છે.

શાળોપયોગી આવૃત્તિના આ પ્રથમ ભાગમાં સદ્ગત સાક્ષર ગોવર્ધનરામભાઈ સંગૃહીત નવલગ્રંથાવલિના તૃતીય અને ચતુર્થ ભાગને જરાપણ છેડ્યા નથી; અને તે શિક્ષણ અને જડવિજ્ઞાનશાસ્ત્રવિષયક હોવાથી તેમને વિશિષ્ટ માની અખંડિતજ રહેવા દીધા છે. પણ તેજ સં-

ગ્રહના પ્રથમ બે ભાગને સારી રીતે છંછેડયા છે. પ્રથમ ભાગમાંથી 'બાળલગ્નબત્રીસી,' 'પુરાણસાર', અને 'માલતીમાધવા'દિ સંસ્કૃત નાટકોના સારવાળો ભાગ બહુ ઉપકારક ન હોવાથી કહાડી નાંખી તેને સ્થાને દ્વિતીય ભાગમાંથી કેટલોક ઉપયુક્ત ભાગ લીધો છે જે પ્રસ્તુત ગ્રંથના આરંભમાં આપેલી અનુક્રમણિકા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે. 'મેઘદૂતકાવ્ય' ને આ ભાગમાં રાખવું વા ન રાખવું એ ઘણા વખત સુધી વિચારણીય વિષય થઇ પડયો હતો, અને ચિત્ત, ક્ષણે 'હા'ના અને ક્ષણે 'ના'ના દોલા ઉપર ઝુલ્યાં કરતું હતું, પણ પરિણામે એને આ ભાગમાંથી કહાડી પ્રૌઢવયસ્ક વિદ્યાર્થીઓને માટે હવે પછી થનારા દ્વિતીય ભાગમાં મૂકવું એમ નિરાકરણ થવાથી હાલ તરત તો આ ભાગમાંથી તેને તેના નાયકની માફક સ્થાનભ્રષ્ટ કર્યું છે.

૧. આરંભમાં સદ્ગત સાક્ષર ગોવર્ધનરામભાઇની પ્રસાદીરૂપ 'નવલજીવનકથા' કોઇ પણ પ્રકારના ફેરફાર શિવાય મૂકી છે. ત્યારપછી સ્વ. નવલરામભાઇના પોતાના લેખો શરૂ થાય છે. પ્રથમ લેખ 'હાસ્યરસવિષે' છે. આ લેખ જે પ્રહસનને ઉદ્દેશીને લખવામાં આવ્યો છે તેના પછી જોકે લખાયો હતો તોપણ અહીં તેને તેના ઉપોદ્ઘાત રૂપે મૂકવામાં આવ્યો છે. 'ભટનુંભોપાળું' અસંભવદોષગ્રસ્ત હોઇ કેવળ હાસ્યરસવિહીન છે એ કવિ નર્મદના અભિપ્રાયના પૂર્વપક્ષરૂપ, અને પ્રહસનના પ્રદેશ માત્રને ખુંદી નાખનારની વ્યુત્પત્તિના બળના આદર્શરૂપ આ લેખને ક્રમભંગના ભોગે ભટના ભોપાળાના આમુખરૂપે મૂકવો ઉચિત ધાર્યો છે, કારણ આથી 'ભટનુંભોપાળું' વાંચનારના ચિત્તમાં હાસ્યરસનો સ્થાયિભાવ ઠીક જામશે એમ અમને લાગે છે. આ ઉભયપક્ષનું તારતમ્ય કહાડી વિજયશંખ કોનો ફૂંકવો એને માટે આ સ્થળ નથી, તોપણ વિવેકી વાંચનારને આ લેખની સાર્થકતા પ્રતીત થયા વિના રહેશે નહિ તેથી એ વિષયમાં વિશેષ બોલવાની જરૂર જણાતી નથી.

૨. આ પછી 'ભટનુંભોપાળું' આવે છે. મુદ્રણદોષની યથાસંભવ નિવૃત્તિ શિવાય બીજો કોઇ પણ પ્રકારનો ફેરફાર આમાં કરવામાં આવ્યો નથી.

૩. ત્રીજો લેખ 'વીરમતીનાટકવિષે' નો છે. આ પણ 'વીર-

મતી નાટક' પછીજ લખાયો હતો, અને નવલગ્રંથાવલિના દ્વિતીય ભાગમાં પડયો હતો ત્યાંથી ઉખેડીને 'વીરમતી'ના મુખ ઉપર ચોડયો છે. આમાં પણ ઉદ્દેશ ઉપરના જેવોજ છે. કવિનું આકૂત કવિ પોતેજ જણાવે, અને તે પણ કવિની પોતાની ઉત્પ્રેક્ષામય બાનીમાંજ, તો ભાસ્ કાંઇ વિલક્ષણ થવા સંભવ છે એમ જાણી ઉપર પ્રમાણે ક્રમભંગ કરીને 'વીરમતી'ના રસની એક વાનગી રૂપ આ લેખને આ સ્થાને યોજ્યો છે.

૪. ત્યાર પછી પ્રસ્તાવના સહિત 'વીરમતીનાટક' મૂકેલું છે. 'રસિક નાટકમાં જ્ઞાન અને જ્ઞાનીઓ અપ્રસંગે છે' એ આક્ષેપનો કંઇક ઉદ્ધાર પ્રસ્તાવનામાં જેવામાં આવે છે. શિવાય દશ્ય પ્રયોગમાં કદાચ ન્યાયશાસ્ત્રની પરિભાષાનો ઉહાપોહ ટાયલારૂપ થઇ પડે એ વાત ખરી છે, તોપણ સર્વથા આ નાટક પ્રયોગને અર્થેજ લખાયું હોય એમ માનવાને સબળ કારણ નથી. શ્રાવ્યને અર્થે નિર્મિત થયેલી રસિક કૃતિઓમાં પણ જેમ પારિભાષિક પ્રસંગોથી રસક્ષતિ થતી નથી તેમ અહીં પણ ન થાય તો પછી એવા પ્રસંગો 'અપ્રસંગે' ભાગ્યેજ ગણી શકાય; પ્રત્યુત કુશલ શિક્ષકના હસ્તમાં આવો નીરસ ગ્રંથભાગ પણ જ્ઞાન સાથે રમુજ આપવા યોગ્ય થઇ પડે, અને તેથી અમને એમાં બહુ દોષ જેવું લાગતું નથી. "'નાટક' ઠીક કે 'વાર્તા' ઠીક એનો વિચાર કરતાં 'નાટક' ગમી ગયું તેને ઠેકાણે 'વાર્તા' ગમી ગઇ હત તો 'વીરમતી વાર્તા' ઉંચી જાતની થાત એવું માનવાને નાટકમાંજ સારો પુરાવો છે," આ ટીકામાં અમને બહુ ઔચિત્ય લાગતું નથી. 'વીરમતીનાટક' ને બદલે 'વીરમતીવાર્તા' એમ કર્યાથી નાટકરચનાદ્વારા જનસ્વભાવાદિનાં ચિત્રો આલેખવાનો નાટકકારને જે અવકાશ મળ્યો છે તે કદાચ તેને ન મળત. સાથે કેટલીક પ્રાસંગિક રસમય કવિતાઓ મારી જાત તે વાત તો જુદી. વળી કદાચ કોઇને આ નાટકનો પ્રયોગ કરવાની ઇચ્છા થાય તો એમાંથી 'જ્ઞાન' અને 'જ્ઞાનીઓ'ના ટાયલારૂપ અપ્રસંગ વા અતિપ્રસંગને તેમની પાસે રહેવા દઇ સહેલાઇથી બાકીના ભાગ પ્રયોગને માટે અનુકૂળ કરી શકાય જે વાત વાર્તામાંથી ઉપજાવી કાઢતાં વાર લાગે, અને પ્રયોગને માટે પાછી યુક્ત રચના કરવા જતાં 'ભટ્ટકુટીપ્રભાત' જેવું થાય. અમારો અભિપ્રાય આવો છે ખરો, છતાં એટલું તો

સ્પષ્ટ કહેવું જોઇએ કે આ નાટકમાં કોઈ કોઇ સ્થળે જેવું જોઇએ તેવું કલાનું વૈદગ્ધ્ય જોવામાં આવતું નથી. છતાં એકંદરે જોતાં રસિક નવલરામભાઇનું ' વીરમતીનાટક ' ગુર્જરગિરામાં એક ઉત્તમ નાટક છે એમ પુનઃ અમને આગ્રહપૂર્વક કહ્યા વિના ચાલતું નથી. એમાંની ગદ્યરચના પ્રસંગ અને પાત્ર ઉભયને અનુકૂળ છે; રણસંગ્રામાદિનાં વર્ણનો, ભિન્નભિન્ન જનસ્વભાવ-સંસ્કારાદિનાં ચિત્રો કેવળ તાદશ હોઇ વાંચનાર-ને ક્ષણવાર તલ્લીન કરી દે એવાં છે; ક્ષત્રિયક્ષત્રિયાણીનાં વીરચરિત્રો પણ ભવ્ય હોઇ રમણીય લાગે છે; અને એકંદરે નાટકનું અંતિમ પાત્ર દૃષ્ટિ અગોચર થતાં મુખમાંથી 'ધન્ય છે' એમ સ્વાભાવિક રીતે નીકળી જાય છે.

પણ આજકાલ જ્યારે કોઇપણ પ્રકારની અર્થચમત્કૃતિ વિનાની, ર-સમાત્રના છાંટા વિનાની, કર્કશ અને શ્રુતિકટુ શબ્દજાળની ગુંથણીવાળી, પ્રયોજનરહિત અનેક પ્રકારનાં વિરામચિન્હોથી કંટકિત, ક્ષણેક્ષણે ઔચિ-ત્યભંગથી દૂષિત, એતદ્દેશીય ભાવવિભાવાદિ શૂન્ય, પાશ્ચાત્ય આચાર વિચારની કેવળ વક્ર પ્રતિકૃતિરૂપ, અને મીયાંમહાદેવના અપૂર્વ યોગવા-ળી કોઇપણ પ્રકારના ઢંગધડા વિનાની કેટલીક આડંબરી ગદ્યપદ્યમય રચનાઓને તેમના સાધેલા સ્તુતિપાઠકો દ્વારા સાતમા આસમાનમાં ચઢાવી દેવામાં આવે છે, અને ખદ્યોતના ઝબકારાથી વિમોહિત થઇ તેને અગ્નિનું જ્વલન કલ્પી તે દ્વારા શીતનિવારણાર્થે કાષ્ટના કટકાઓ મૂકી ફૂંક ફૂંક કરનાર પેલા મુગ્ધ કપિરાજોની કૃપાના પાત્ર ખદ્યોતના ચાકચક્ય જેવી પ્રતિભાવાળા આપણા કહેવાતા કવિઓને કવિવરોની અને દેશના અને યુગના ઉદ્ધારકોની ઉપમા આપવામાં આવે છે, અને—

"The difficulty is, that instead of coming forward as bold, original thinkers, they have imbibed the degenerate spirit of modern English poetry. Instead of ideas they give us merely the signs of ideas. They erect a great bridge of words, pompous and imposing, where there is hardly a drop of thought to trickle beneath. .... Many are deceived into a mis-conception of their talents by

the indiscreet and indiscriminate praise of friends. They think themselves destined to redeem the glory of their age and country: to shine as "bright particular stars"; but in reality their genius

> "Is like the glow-worm's light the apes so wondered at,
> Which when they gathered sticks and laid upon't,
> And blew–and blew–turned tail and went out presently."

—માર્મિક ઇંગ્રેજી કાવ્યવિવેચકે વર્ણવેલી અમેરિકન કવિઓની સ્થિતિ જેવી સ્થિતિ જ્યારે આપણા હાલના કવિપદારૂઢ થયેલાની જોવામાં આવે છે ત્યારે આ નાટકમાં ખાસ કરીને વિચારવા જેવું જે છે તે એમાંની કેટલીક રસભાવથી ભરેલી, અર્થચમત્કૃતિદ્યોતક આછા આછા અલંકારોથી શોભતી, અને કોમળવર્ણરાજિથી વિરાજિત, ઓજસ માધુર્ય અને પ્રસાદ ગુણશાલી કવિતાઓ છે, જેનો રસ 'વીરમતીવાર્તા' માં કદી પણ આવી શકત નહિ. ઉદાહરણ તરિકે અહીં થોડી એકને ઉતારીએ:—

> સળકે મણિધર જેમ, સોય અણી ઉર અડકતાં;
> ઉછળે વાઘણ જેમ, નિજ અર્ભક પર કર જતાં.
>
> ચમકી છટકી ઝટ્ટ, તુટયાં બંધન તડતડી;
> લોચન લોહી ઝરંત, જાણે ચંડી રણ ચડી.
>
> ઝુંટવી લીધું ઝપ્પ ખડ્ગ, ટક્ક ટક્ક દુષ્ટ જ જુએ;
> ભચ્ચ ઘોંચ્યું પીસી દંત, સત્ય પ્રગટયું રૂવે રૂવે.
>
> દૈત્ય દળ્યો જોતાંજ, ચાંચડવત્ ઉર ક્રોધથી;
> વાજાં ચોઘડીયાંજ, વાગ્યાં ધન્ય સતી વીરમતી.

અમર્યાદાથી અડપલું કરવા જતા પેલા ગોલાના પાશમાંથી છટકી તેને યમશરણ કરવાના પ્રસંગના આ સોરઠા વાંચીને કોના હૃદયમાં વીર-રસની છાપ પડયા વિના રહે? જો કોઇ સહૃદય ભાટ વા ચારણના સુ-

એથી આ સોરઠા પ્રસંગ સહિત સાંભળ્યા હોય તો કદાચ કાયર પણ શૂર બની જાય, અને કુલટાને પણ ક્ષણવાર તો સાધ્વી બનવાનું મન થાય. વળી કવિની કુશળ રચનામયકૃતિનું જુઓ આ બીજું ચિત્ર:—ઉપનાયક ગોલકપુત્ર પેલા લાલરાજ ઉપર તનમનધન વારી જનાર, શૂદ્રકની 'વસંત-સેના' જેવી, વેશ્યા જામોતીની પુત્રી અને ઉપનાયિકા, સદાને માટે વિરહિણી બાળા સુભગા મુખ્ય નાયિકા વીરમતીને ભ્રાન્તિ અને ઇર્ષ્યાથી એના પ્રીતમ સાથે રંગ ભોગ કરવાનું સૂચવતાં કહેછે કે–

સંયોગિણી ! હસોં કર મઝા, રોઉં વિયોગિણીરે,
ચોળે ભાળે નિત અરગજા, ભસ્મ હું તો ધણીરે;
નાહે સ્નેહે પરિમળ જળે, હું ઉનાં આંસુ નીરે,
જાગે રાત્રે સરસ રસમાં, હુંય શૈયા સુનીરે;
"મ્હેલો મ્હેલો પિયુજી" વદતી, કાલી વ્હાલે બની તું,
"મેળો મેળો" ભણતી રડતી, વજ્ર જેવું હજી હું;
ચાલે મ્હાલે લથડી પડતી, હું ઢળું રેય તેમ.

*   *   *

વીરમતીને લાગુ પડતા પૂર્વભાગ અને પોતાને લાગુ પડતા ઉત્તર ભાગવાળા આ મંદાક્રાન્તામાં મંદ મંદ ગતિથી વ્હેતો પણ ઉત્તરોત્તર વિશેષ અને વિશેષ વેગવાન થતો રસઝરો શું વાર્તામાં કદી પણ ઝરત ? અને આ વાંચીને વાંચનારને છૂટક છૂટક કરૂણની છાંટ વાળા સંભોગ અને વિપ્રલંભ ઉભયમિશ્રિત શૃંગારરસનું આસ્વાદન કરવાનો અવ-કાશ મળત ?

વળી બીજી કેટલીક પ્રાસાદિક કવિતાના નમુના રૂપે એક બેને અહીં જોઇએ:— સરસ્વતીના ઘાટ ઉપર એકાન્તમાં વિમાસણ કરતી સુભગા કહે છેઃ—

ભરેલો સંકોચે, ગુપતગિરિ મધ્યે જળ ઝરો,
કલેજું તે કોરે, દુઃખકર દબાવો અતિ થયો;
અને તોએ અંત્યે, ચીરી નિકળનારો કદી ખરો,
ભલો ગંગાસિન્ધુ, અતિ ગતિથી ઘૂમી ક્ષુધવતો.
અરે ! તો આ હૈડે, બ્હીતી પ્રીતિની ભઠ્ઠી સળગીતે,

દબાવે રીબાતી, તરૂણ અબળા ક્યાંજ લગીરે;

* * *

અરે ! ભુંડી રંડા ! જીભડિ ! તું શીંવાઇ કયમ ગઇ ?
હતો પાસે જ્યારે, પ્રીતમ પ્રિય કાંતું ભસી નહિ ?
જુઠી પ્રીતે પ્હેલાં, લવતી હતી તું જે અતિ ઘણી,
અણીની વેળાએ, ખરી પ્રીત સમે બ્હીકણ બણી.

આ કવિ નર્મદની માનીતીને આ સ્થિતિમાં 'ક્લાન્તકવિના' વિરહી વૃત્તમાં નિરખતાં કયા સહૃદયનો તેના પ્રતિ ગાઢ સહાનુભૂતિપૂર્વક અનુરાગ થયા વિના રહે ! વળી જુઓ એજ નવલરામભાઇની 'વસંતસેના' કહેછે:—

શૃંગારકાવ્ય કહવું, જ તું આજ લાગે,
વાંચી બણું હું વધતી, અતિ ત્રેહ આગે;
સંયોગ ફુલ શૂળ રે ! ભય ભેદી સાલે,
શ્રીમંત વૈભવ સુણે, શીદ ભિક્ષુ વ્હાલે ?

વળી વીરમતી કુંવરીની પોતા પ્રતિ ઇચ્છા જાણવા આતુર બનેલા અને અમર્યાદાની ક્ષમા યાચતા નાટકના મુખ્ય નાયક જગદેવ પ્રતિ વીરમતીની સખી સુભાષિણીનું—

"તીર મારીજ જાણો છો કે શું ? ઘાયલની ગતિ કઇ સમજતા નથી ! સ્ત્રીને બોલવાની શી જરૂર છે ? તેની આંખ અને ગ્હોં ઉપર પ્રેમનાં પુસ્તકો દીપી રહ્યાં હોય છે તે અનભિજ્ઞ શિવાય સર્વેથી ઝટ્ વંચાય છે."

આ કહેવું સાંભળી લજ્જાવનતમુખી વીરમતીને ઉદ્દેશીને જગદેવ કહે છે:—

કુળઉજ્જવળા મતિનિર્મળા, ગતિચંચળા પ્રબળારતિ,
હે કનકવર્ણી કન્યકા, સૌંદર્યવનની પોપટી;
ત્રૈલોક્યતિલક તારૂણી, તુજ રૂપરૂપી વારૂણી,
પીતાં હું ધર્માધર્મનો, ભુલી ભેદ યાચક રહું બણી.

આ સુંદર કાવ્યમાં શ્રવણકોમળવર્ણરાજીવિરાજિત માધુર્યનો ઝરો વહે છે તે શું વાર્તામાં વહત ?

આ પ્રમાણે વીરમતીની કવિતાઓ વાંચનારને શૃંગાર રસમાં

ડુબાડી દે છે. પણ કેટલાકો તરફથી વીરમતીની કવિતાઓ 'કૂટકાવ્ય' જેવી છે એવો જે આક્ષેપ મૂકવામાં આવે છે તેને અમે સપ્રણામ સ્વીકારીએ છીએ; પણ સાથે તેમને એટલું નમ્રતાપૂર્વક પૂછીએ છીએ કે જેમ ગણિતનો એકાદ કૂટપ્રશ્ન વા કોયડો કઠણ હોવા છતાં જ્યારે તે છૂટે છે ત્યારે જે એક પ્રકારનો વિલક્ષણ આનંદ થાય છે તેવો આનંદ શું વીરમતીની ક્લિષ્ટ અને કૂટ કવિતાઓ સમજાયા પછી નથી થતો ? જુઓઃ—

> સાયંકાલીય લીલા, લલિત સલિતને, તીર લોકો કહે છે,
> રાત્રીની પૂર્વજાને, રમણી કુણ કહે, વીરલો કોક એ છે;
> લાગે લીલા તું લ્હાળા–વત્ ધગધગતી, માન પામી નકામી,
> પિંડે પ્રેમાગ્નિ પીડે, ભડભડ બળતી, જવાળ વામી નકામી.

આ અને પેલી સુપ્રસિદ્ધ અટપટી કવિતાઃ—

> પૂછું હું પ્રશ્ન પ્રેમે, પૂંછી તુજ પદ હે ! પંડિતા શાસ્ત્રી શાણા,
> ધારા સારા તું તારા, ચલન ચલનના, ને બધાં કાર્ય શાનાં—
> થાયે છે તે તું જાણે, સકલ અકલથી, જેમ ગાંધી વસાણાં,
> હાંકોટી કોટિ કોટિ, ગઉ મુક મુકની, ખોટી રે ! સર્વે શાણા !
> હે હે હે પંડિતા હે, ઝટ જટ છેદ તું, છોડ કે આ ઘડીરે—
> કે' કે' કે'ની કયારે, નિયમ થકી ફરે, આ પ્રિયા આંખડીરે—
> કે તેથી મંન મધ્યે, હૃદય કમળની, તો હુમે પાંખડીરે,
> ચિંતાહર્યાદિ કાંટા, ઘમર ફરી ખુંચે, ભૃંગને હરઘડીરે ?
> હાલ્યો વાયુ શું આવી, કમળ નયનથી, કે ત્રઠે જોર પ્હોતું ?
> હાલે એવી હળુવે, સખી શક ન ધરે, છંદને બ્હાતું ખોટું—

* * *

સમજાયા પછી શું વિલક્ષણ આનંદ નથી આપતી ?

વળી આ નીચેની સાખીઓની ઉત્પ્રેક્ષા અને અર્થભરિત રચના શું મોહક નથી ? વિરહવ્યાકુળી સુભગા કહે છેઃ—

> સાચે મદનતો અંધ છે, વાચ્યું તેવું લહેછ;
> ઝેરી પરદુઃખકર ગરમ, ચંપો કર ધારેછ.

ચંપેલી શિર મ્હેલી હું, ઘેલી હરખતી મંન;
તેણે પોતા જેવી રે ! કરી મુકી મને તદંન.

આ પ્રમાણે વિપ્રલંભ અને સંભોગ ઉભયે શૃંગારની ઉત્તમ કવિતાઓ ઉપરાંત નીતિ અને વૈરાગ્યની પોષક પણ ઘણી ઉત્તમ પ્રતિની કવિતાઓ આ નાટકમાં નજરે પડે છે. જુઓઃ—પતિવ્રત ભંગના દોષ કરતાં સામાનું અંતઃકરણ કામાગ્નિથી બાળવામાં વધારે દોષ છે એમ કુલીન વીરમતીને સમજાવનાર પેલા કામાંધ ગોલાને જવાબ આપતાં વીરમતી ઉપદેશે છેઃ—

ઝુંટો લેનોં છોને અરે ! કામ શું છે ?
વિના ગુણ રૂપાળોં સ્નોતો પશુ છે;
સુવર્ણ જડયું જો જવાહેર ગુણ—
નહીં તો પડી ધૂળ ! સર્વેજ હૈંણ.
"સતી સાચોં આ સુંદરી છેક છે રે,
ગુણે તેવોં રૂપે ભલી એ દીપે રે—"
"ગુણી વીર ડાહ્યો ભણ્યો પૂર્ણ એ રે—"
પૂરે એમ લોકો નહીં જો કહે રે,
અરે ધિક્ક તેને ! ગયો જન્મ વ્યર્થ !
ઉઠી વાટ રૂપે ! જીવે શેજ અર્થ ?
અરે ! રૂપ લજ્જામણું બહુજ સારૂં,
કુળે રૂપ લજાવવું તે નઠારૂં.
અરે રૂપ શી વસ્તુ છે એવી ભારે ?
મળ્યો માત્ર આ મૃત્તિકા મૂર્તિમાં રે—
રૂડો રંગ આકાર તેનાં થયું શું ?
ક્ષણિક કાષ્ટ મૂર્તિથી એમાં વધ્યું શું ?
વધે જેથી તે તો નહીં જ્યાં રૂપાળો,
કહે કોણ સૌંદર્ય ? કહે તોય બાળો;
થઇ જ્ઞાની અન્યાય કાં મુખ આણો,
તમે રૂપનું રૂપ શાળે પ્રમાણો.
*

વળી વીરમતી ઉપર મોહિત થયેલા લાલરાજને ઉદ્દેશી હેમચંદ્ર જતિ બોધ આપતાં કહે છે:—

કાળાં વિકાળ પાણી, દવ દશ દિશકે, સિંહ ક્ષુધાર્તિ ઘેલા;
કે જુલ્મી રાય હાથે, પડવું ઠીક કંઇ, ઉગરે કો સુવેળા.
નારી યારી નઠારી, બહુજ સહુ જહાં, દુઃખ દાટી મચેલાં;
છોડે તોએ છુટાએ, ક્યમ કરી નરથી ? ચર્ણ ચ્હોંટી ગયેલા.
એવું કાને સુણ્યું શું, પ્રથમ ત્યમ ખરે, દીઠું દ્રષ્ટેજ આજ;
સ્ત્રીપ્રીતિજન્યસ્થિતિ, વીતી દીઠી ન કદી, તો જુઓ લાલરાજ;
સ્થાપે ને તે ઉથાપે, લહરીવત લવે, રે ! સનેપાત જાણે;
બંધાયો મોહ પાશે; પરવશ થઇને, ક્લેશના કોપ માણે;
દેખી આ બાપડાને, મન ખિન ઘણું હું, થાઉં છું દાઝી છેક;
પ્હેલાં એ શાંત હાલો, ચતુર નર હતો, રે ! હતો શો વિવેક !
આજે બેભાન થૈ તે, દુઃખકર પ્રીતથી, દુઃખ વેઠે છ ભારી;
શું કેવું એ ન માને, હરછ સરજી કાં, દુઃખ દેનારી નારી ?

ઉપરની સર્વ કવિતાઓમાં જે રસાસ્વાદન થાય છે તે શું વાર્તામાં કદી પણ થાત? એની ખરી ખુબી તો કોઈ કુશળ નાટકકારજ દર્શાવી શકે.

આજકાલ જ્યારે કેટલાંક તુચ્છ અને અર્થહીન નાટકો ભજવાય છે, અને અશ્લીલ બીભત્સ પ્રયોગોથી રંગભૂમિ દૂષિત થાય છે તેવા અરસામાં જો કોઇ સહૃદય નાટક મંડળી આ નાટકને યોગ્ય ફેરફાર કરી ભજવે, તોજ વાર્તા કરતાં નાટકજ ઠીક છે એ અમારા અભિપ્રાયનું સમર્થન થાય. અહીં 'વીરમતીનાટક' નું સંપૂર્ણ વિવેચન કરવા જતાં પ્રસ્તાવના ઉપોદ્ઘાતનું રૂપ ધારણ કરે–જો કે કંઇક અંશમાં અમારા 'વીરમતી'ના પક્ષપાતને લીધે તેમ થઇ ગયું છે–એટલે આટલેથીજ વિરમીએ છીએ.

૫–૬ આ પછી 'નર્મદાશંકરની કવિતા' નો લેખ દ્વિતીય ભાગમાંથી અહીં આણ્યો છે, અને તેની નીચેજ 'નર્મકવિતા' ના પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં છપાયલી 'નર્મદજીવનકથા' અહીં મુકવી ઉચિત ધારી છે. આને માટે 'બૃહત્કાવ્યદોહન' ના લોકપ્રિય અને માનનીય સંગ્રાહક રા. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઇની ગર્ભિત સંમતિ માની લઇ તેમની ક્ષમા યાચીએ છીએ.

આ ઉભય લેખ "નવલજીવનકથા"ના વાંચનારને અતિ ઉપયોગી છે એમ માનીને અહીં એકત્રિત કર્યા છે. આમાંના પ્રથમ લેખમાં ગ્રંથકાર 'કાવ્ય' અને 'કવિ'ના વિષે પોતાના વિચારો જણાવે છે તે જાણવા યોગ્ય છે. 'નર્મદજીવનકથા' સ્વ. નવલરામભાઈની એક સુશ્લિષ્ટ, મનોહર, દૃઢ, ઘટ્ટ અને સાત્વિક શૈલીમાં રસિકજીવનચરિત લેખક તરિકેની કીર્તિ અન્ય લેખના અભાવે પણ અમર કરવા બસ છે.

૭. આ પછી 'ગુજરાતી ભાષાના સર્વોત્તમ કવિ' અને 'તાક્યું તીર મારનાર' પ્રેમાનંદ સંબંધીનો એક નાનો પણ અતિ રસિક અને ઉપયોગી લેખ દાખલ કર્યો છે. આની અંદર તે કવિની રસાલ કૃતિ જે 'મામેરૂ' તેના ઉપરનું ગ્રંથકારનું માર્મિક વિવેચન આવી જાય છે. આ લેખ પણ 'નવલજીવનકથા' વાંચનારને ઉપકારક છે એમ જાણી દ્વિતીય ભાગમાંથી અહીં આણ્યો છે.

૮. 'અકબરબીરબલનિમિત્તે હિંદીકાવ્યતરંગ'વાળો સ્વર્ગસ્થનો પ્રાસાદિક લેખ પહેલા ભાગમાં હતો તેજ પ્રમાણે અહીં રાખ્યો છે.

૯—૧૯ આ પછી 'નવલજીવનકથા'માં સ્થળે સ્થળે દર્શાવેલા પ્રસંગોને સાક્ષાત્ વા પરંપરાથી અનુકૂળ ભાગ બીજા ભાગમાંથી ઉતારી અહીં આણ્યા છે. અને તેને 'પ્રકીર્ણલેખસંગ્રહ'ની સંજ્ઞા આપી છે. આ આખો 'પ્રકીર્ણ લેખસંગ્રહ' હવે પછી થનાર દ્વિતીય ભાગમાં પણ 'નર્મદજીવનકથા' સાથે આપવામાં આવે તો તે ભાગ પણ તેટલોજ ઉપયોગી થવા સંભવ છે. 'નવલગ્રંથાવલિ'ના પહેલા ભાગના વાંચનારને ઘણી વખત દ્વિતીય ભાગ પાસે રાખ્યાશિવાય તે વાંચવો સુગમ નહોતો પડતો, આ કારણથી દ્વિતીય ભાગમાં શુદ્ધ અવલોકન વા વિવેચન શિવાયના જેટલા જેટલા ભાગો પ્રથમ ભાગને—મુખ્યત્વે કરીને 'નવલજીવનકથા' ના વાંચનારને ઉપકારક હતા તે બધા આ શાળોપયોગી આવૃત્તિમાં સંગ્રહ્યા છે. આશા છે કે આ આવૃત્તિ અંગ્રેજી હાઇસ્કુલો, ગુજરાતી ટ્રેનિંગ કાલેજો, અને એમ. એ. ની પરીક્ષામાં ઐચ્છિક વિષય તરીકે ગુજરાતી લેનાર વિદ્યાર્થીઓને તેમજ સામાન્યસાક્ષરવાચકવર્ગને ઉપયોગી થશે.

પાઠ, જોડણી, તથા વાક્યરચના વિષે બે બોલ કહેવાની અહીં જરૂર

છે. સ્વ. નવલરામભાઇના પાઠ અને તેમની જોડણી સર્વથા કાયમ રાખ્યાં છે; માત્ર જ્યાં મુદ્રણદોષથી વિપરીત થયું હોય એમ ભાસ્યું ત્યાંજ તેમને ફેરવ્યાં છે. સંસ્કૃતમાંથી અણીશુદ્ધ ઉતરી આવેલા શબ્દોની જોડણી તો સંસ્કૃત પ્રમાણેજ રાખી છે; જોકે ત્યાં પણ 'હૃદય' ને સ્થાને 'રૂદય' ને સ્વ. નવલરામભાઈની સ્થાયી જોડણી હોય એમ લાગે છે તે કાયમ રાખી છે. આ શિવાય અર્થસૌકર્યની ખાતર કોઇ કોઇ સ્થળે વિરામ ચિહ્નો ફેરવ્યાં છે. વાક્યરચના ઘણે સ્થળે ફેરવવાની વૃત્તિ થતી હતી, પણ એમ કરવાથી તેની ઐતિહાસિક કિંમત ઘટી જાય, તેમ સ્વર્ગસ્થ ગ્રંથકારને વખતે જાણેઅજાણે અન્યાય થવાનો પ્રસંગ આવે એમ જાણી ઘણે ઠેકાણે ઇંગ્રેજીને મળતી, કેટલેક ઠેકાણે તો કેવળ ઇંગ્રેજીમય, વાક્યરચનાઓ ફેરવવા યોગ્ય હોવા છતાં પણ ફેરવી નથી, જોકે એક બે સ્થળે તો અર્થની સરળતાની ખાતર ફેરવ્યા વિના છૂટકો થયો નથી.

જોડણી, વિરામચિહ્નો, અને વાક્યરચના આ સંબંધી ગુર્જર વિદ્વાનો એક મત થાય એની કેટલી આવશ્યકતા છે તે કહેવાની જરૂર નથી.

ઘણી ઘણી તજવીજથી પ્રુફ સુધાર્યા છતાં ઘણે સ્થળે ભૂલો રહી ગઇ છે, પણ તે ઝટ પ્રતીત થાય એવી છે એમ જાણી મોટા શુદ્ધિ પત્રકથી પુસ્તકને અલંકૃત કરવું ઠીક લાગ્યું નહીં, તોપણ જે જે સ્થળે ભ્રાન્તિ થવાનો સંભવ છે તેવાં સ્થળોનું એક લઘુ શુદ્ધિપત્રક આપવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે પ્રથમથીજ સુધારી વાંચવા વાંચનારને પ્રાર્થના છે.

આ ગ્રંથની યોજનામાં સલાહ આપનાર મારા સહૃદય સ્નેહી મી. ગોકળદાસ મથુરાંદાસ શાહ. બી. એ. એલએલ. બી., કેટલીક કૂટકવિતાઓના અર્થ બેસાડવામાં સારી મદદ કરનાર મારા મર્મવિદ્ મિત્ર મી. જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી, અને પ્રુફ શોધવામાં મદદ આપનાર મારા મિત્ર મી. હરિવલ્લભ ચુનીલાલ શાહ, બી. એ. એ સર્વેનો આ સ્થળે ખાસ ઉપકાર માનવાની જરૂર છે.

સ્વ. નવલરામભાઈના પ્રેમી અને ઉત્સાહી પુત્ર ભાઈ ધીમતરામની પ્રેરણાથી સાક્ષરસેવાનું આ નિષ્કામ કાર્ય ઘણા વખતથી મેં સ્વીકાર્યું હતું પણ કાર્યના વ્યાપને લીધે જેટલી ત્વરાથી થવું જોઇએ તેટલી ત્વરાથી થયું નથી તેને માટે વાચકવર્ગ ક્ષમા આપશે.

આ પુસ્તક કદમાં 'નવલગ્રંથાવલિ'ના પ્રથમ ભાગ કરતાં મોટું છતાં તેની કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૪-૦ રાખી છે તેને માટે સ્વર્ગસ્થના ઉદાર પુત્ર ભાઈ ધીમતરામને ધન્યવાદ ઘટે છે.

છેવટે સદ્‌ગત સાક્ષર ગોવર્ધનરામભાઇની રચનામાં આ શાળોપયોગી આવૃત્તિને ઉપયોગી યોગ્ય ફેરફાર કર્યા છે તેને માટે સદ્‌ગતના ઉપાસકોની ક્ષમા માગી અને ગુર્જરગિરાનો ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ ઈચ્છી નવલગ્રંથાવલિના વિવેકી વાચકવૃંદની રજા લઇએ છીએ.

વડોદરા.
તા. ૩-૧-૧૯૧૧.

હીરાલાલ વ્રજભૂખણદાસ શ્રોફ.

નવલગ્રંથાવલિની શાળોપયોગી આવૃત્તિ કરવાનું સઘળું માન મારા સ્નેહી ભાઈ હીરાલાલ શ્રોફને ઘટે છે. પ્રથમ આવૃત્તિ સ્વર્ગસ્થ સાક્ષર ગોવર્ધનરામભાઈ જેવાના હસ્તે કઢાવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો, અને દ્વિતીય આવૃત્તિ વખતે પણ એક સારા પંકાયલા સાક્ષરનો યોગ મને મળી જવાથી હું કૃતાર્થ થયો છું, અને વાચકવર્ગ સમક્ષ આ શાળોપયોગી આવૃત્તિ મુકવા ભાગ્યશાળી થયોછું. ઉભય સાક્ષરોની નિઃસ્વાર્થ સાહિત્યસેવા બદલ હું તેમનો અત્યંત ઉપકૃત છું.

સુરત.
તા. ૨૦-૨-૧૧.

લિ૦
પ્રસિદ્ધકર્ત્તા.
ધીમતરામ નવલરામ પંડિત.

સ્વ. સાક્ષર નવલરામ લક્ષ્મીરામનું જીવન વૃત્તાંત.

કવિ નર્મદાશંકર મરણ પામ્યે થોડોજ કાળ થયોછે, તેમની જીવન-કથાના અક્ષરો હજી લીલાછે, અને એટલામાંજ તે અક્ષરોના લખનારની જીવનકથા લખવાનો પ્રસંગ આવેછે એ ઇશ્વરેચ્છાના અનેક ચમત્કારોમાંનો એકછે. એવા ચમત્કારો હૃદયવેધક હોયછે, અને વિચારશીલ જનને વૈરાગ્યના વિચાર સુઝાડેછે. પરંતુ આ સ્થળ તેવા વિચારો કરવાનું નથી; તેમ મરનારના મૃત્યુનો હૃદયવેધક શોક પણ તેની જીવનકથામાં અપ્રાસંગિક છે.

રા. નવલરામના મૃત્યુથી ગુજરાતના સાક્ષર વર્ગના ઇતિહાસનું એક પુસ્તક પુરું થયુંછે, એમ કહિયે તો ચાલે. ત્રીશેક વર્ષ ઉપર મુંબાઇમાં બુદ્ધિવર્ધક સભા સ્થપાઇ અને અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી-અને ધર્મ સભા સ્થપાઇ, તે ત્રણે સભાઓમાંથી માસિક ચોપાનિયાં તે સભાઓનાં વાજાં પેઠે વાગવા માંડયાં, અમદાવાદમાં કવિ દલપતરામના રાગ નીકળવા માંડયા અને તે રાગ ચારે પાસ ઝીલાવા માંડયા, મુંબાઇમાં કવિ નર્મદાશંકર મુંબાઇના સમુદ્ર પેઠે ઉછળવા લાગ્યા અને તેના રસતરંગમાં મુંબાઇગરી પ્રજા ન્હાવા લાગી, ધીમે ધીમે અમદાવાદ અને મુંબાઇ સાક્ષર પદ્ધતિમાં સંગમ પામ્યાં, એકરસ થયાં, અને અંતે એ અતિવેગ-વાળી ભરતીનો ઓટ થવા લાગ્યો. ઘણાક ગ્રંથકારો ધીમે ધીમે આ રણ-જંગમાંથી નિવૃત્તિ પામ્યાછે, કેટલાક વક્તાઓના વર્ગમાંથી નીકળી શ્રોતા વર્ગમાં ભળી જઇ નવી પ્રજાના નવા ઉર્મિને અનુમોદન આપીને તૃપ્ત થાયછે, અને બાકીના ગ્રંથકારો પોતાના પ્રથમ મતને વળગી રહી અથવા બદલી નાંખી લખતાં લખતાં સર્વભક્ષી યમરાજની અનંત મુખગુફામાં લીન થઇ ગયાછે. આ સર્વ વર્ગમાંથી એક અથવા બીજામાં ગણત્રી કરવા યોગ્ય નામો આંગળીને વ્હેડે ગણાઇ રૂહે એમ નથી, અને તેમના અગ્રેસરોનાં નામ ગણતાં આનંદ અને સ્વાભિમાન થયા વગર રૂહેનાર નથી. કવિ દલપતરામ, વ્રજલાલ શાસ્ત્રી અને તેમના ભાઇ છોટમલાલ, રાવબહાદુર નંદશંકર તુળજાશંકર, રા. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ અને રા. રણછોડભાઇ ઉદયરામ, કવિ હીરાચંદ કહાનજી, રા. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર, રાવસાહેબ મહીપતરામ,

બીજા છોકરા રમે ત્યારે પોતે જુદા પડી આકાશ, સૂર્ય, ચંદ્ર, અને તારા ભણી જોઇ રહે અને તેના વિચારમાં પડી જાય ને રસ્તે જનાર લોક એમ જાણે કે આ છોકરો કાંઇ મહા દુઃખમાં આવી પડ્યો હશે. પ્રસંગે સ્વભાવ તીવ્ર પણ થતો અને એક જણને ત્યાં અભ્યાસ કરવા જતાં તેનું પુસ્તક બગાડ્યા બાબત-ઠપકો મળતાં તેની પાસેથી ફરી પુસ્તક ન લેવું એવો એકાંતમાં નિશ્ચય કર્યો. પોતાનો દોષ હોય, લાભકારક ઠપકો આપનાર મળે, તેમાંથી અપમાન લેવું, ઠપકો આપનારનો ઉપકારને સાટે અપકાર માનવો, અને પરિણામમાં ખોટું લગાડીને કાંઇ એવોજ નિશ્ચય કરવો કે જેથી ઠપકો આપનારનો હેતુ નિષ્ફળ જાય અને લેનારને હાનિ આવશ્યક થાય,—આ તામસી પ્રકૃતિ છોકરાંની, તેમજ જુવાનિયાઓની હોયછે અને તેમાં પોતાને સમજુ માનનારા મૂર્ખાની વિશેષે કરીને હોય છે. પોતે ઠપકો આપે તે સફળજ થાય એવો હેતુ રાખનારાઓ-ઠપકો લેનારની પ્રકૃતિ ન સમજી નિષ્ફળ ઠપકો આપી તે લેનારને હાનિ કરે એ પણ એક અણસમજ અને ખામી છે, કારણ गुरोरेव हिं तज्जाड्यं यच्छ्रोता न विबुध्यते ॥

નર્મદજીવનમાં ગ્રંથકર્તાએ લખ્યું છે તે પ્રમાણે તે પ્રસંગે ગુજરાતી નિશાળોમાં કેટલોક અભ્યાસ આજની ઇંગ્રેજી સ્કુલો કરતાં વધારે થતો. ગુજરાતી અભ્યાસ પુરો થયો તે વખતે એટલે અગિયારની વયે હટનકૃત ભૂમિતિ અને ઘન સમીકરણમાં ન્હાના નવલરામ પ્રવીણ હતા. આજ પાઠશાળાઓમાંથી પણ ગણિત દુનિયાદારીમાં નિરુપયોગી ગણી ફૂહાડી નખાવવા પ્રયત્ન થાયછે. પાઠશાળાઓમાં ઘણા વિષયો હોવાથી કિયો વિષય ફ્હાડી નાંખવો એ પ્રશ્નને અંગે આ પ્રયત્ન યોગ્ય હોય; પરંતુ દુનિયાદારીમાં તેમ ઇતર વિદ્યાઓના અભ્યાસમાં સ્પષ્ટ એકાગ્રશક્તિવાળા આગ્રહી અને સૂક્ષ્મ મગજનો ખપ હોય તો ન્હાનાં બાળકોને કેળવણીના ઉમ્મર ઉપર મ્હડતાંજ ભૂગોળનાં અર્થહીન નામો, ઇતિહાસની તારીખોના આંકડા વગેરે ગોખાવી કાયર અને નિઃસત્વ કરી દેવામાં કાળક્ષેપ થાયછે અને શિક્ષણ લેવા લાયક વિષયો શિક્ષકો શીખવી શકતા નથી તેને ઠેકાણે તે પ્રસંગે વધારે ગણિતનો સ્વાદ આપવામાં આવે તો ઉપયોગી થાય. એના દૃષ્ટાંતમાં નવલરામ, દુર્ગારામ, અને એમના સમયના બીજા અનેક ગૃહસ્થોની શક્તિ અનેકધા જેવામાં આવીછે, અને તેમાં કેટલાક તો એવા છે કે ભેદન

બર્ક કે શેક્સપીયર તેમણે સ્વપ્નામાં પણ વાંચ્યાં નથી.

નવલરામનું પ્રથમ લગ્ન તેમની અગિયાર વર્ષની વયે શિવગૌરી નામની કન્યા સાથે થયું. લગ્ન પછી દશેક માસે તે કન્યાનું મરણ થયું. એમનું બીજું લગ્ન એમની ચૌદ વર્ષની વયે સુરત જીલ્લાના કઠોદ ગામના વ્યાસ હરિલાલ બ્હેચરલાલની નવ વર્ષની પુત્રી મણિગૌરી સાથે થયું. મણિગૌરી હાલ હયાત છે અને તેમને પેટ થયેલી પ્રજામાંથી નવલરામની પુત્રી બ્હેન કમળાનું વય આજ વીશેક વર્ષનું છે અને પુત્ર ધીમતરામનું વય ચોવીશેકનું છે. ધીમતરામ વિલ્સન કૉલેજમાં અભ્યાસ કરે છે.

જનોઇ દેતા સુધી નવલરામને માથે મ્હોટો ચોટલો હતો. વિદ્યાવસ્થામાં તેમની કાંતિ ગોરી હતી, ઘાટ નાજુક અને બેઠો અને સ્વભાવ શાંત અને હસમુખો હતો. એમના શિક્ષકોમાં રા. કેશવરામ અમૃતરામ અને મી. જેમ્સ ગ્રાહામ હતા. ઉભયનો અભિપ્રાય ઉંચો હતો, અને ઉભય આ છોકરાનું ભવિષ્ય સારું કહેતા. શરીર છેક નીરોગી ન હતું, ચૌદપંદર વર્ષની વયથી સ્વામિનારાયણના મંદિરમાં નિત્ય સાયંકાળે જતા, તે આચાર્યને મહાપુરુષ ગણતા, અને કહેતા કે જેનાથી આટલા જંગલી લોક સુધર્યા છે તે સહજાનંદ કોઇ મહાપુરુષજ હતા. મંદિરના સાધુઓને મુખેથી વાતો સાંભળતો. સર્વ વસ્તુઓથી તેમજ જીવોથી ભરેલા આ અનાદિ અને સત્ય જગતમાં ઇશ્વર વ્યાપ્ત છે અને તેની સાથે અખંડ ધામમાં અનંત મુક્તો સહિત સાકાર રૂપે ઇશ્વર અખંડ વિરાજમાન છે એવું એ સાધુઓનું મત ખરું માનતા, અને તે મતને વિશિષ્ટાદ્વૈત કહેતા. નવલરામ વીસ બાવીશ વર્ષના થયા ત્યાંસુધી એમનું આ મત કાયમ રહ્યું. એ વયે એમની પ્રીતિ શંકરમત ભણી વળી.

ઇ. સ. ૧૮૫૪–૬૪ } સન ૧૮૫૪ ના સપ્ટેંબરમાં એટલે અગારની વયે સુરત ઇંગ્રેજી હાઇસ્કુલમાં નવલરામને નવમા આસિસ્ટંટ માસ્તરની નોકરી દશ રૂપિયાને પગારે મળી. આ પગાર તે સમયે સારો ગણાતો. આ જગાથી ક્રમે ક્રમે ચ્હડયા. સને ૧૮૬૧ માં ચોથા આસિસ્ટંટ થયા. તે વર્ષને આખરે સાઠ રૂપિયાને પગારે ડીસા ઍંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કુલના હેડમાસ્તરની કામ ચલાઉ જગા મળી; ત્યાં થોડાક માસ રહી પાછા સુરત હાઇસ્કુલમાં આવ્યા, અને ત્યાં છેક ૧૮૬૪ સુધી રહ્યા; વચ્ચે થોડાક માસ ગોપીપુરા બ્રૅંચસ્કુલનો હેડમાસ્તરનું કામ કરી આવ્યા હતા.

નર્મદજીવનમાં નવલરામ ૧૭ થી ૨૨ વર્ષ વચ્ચેની વયને "આત્મમંથનકાળ" નામ આપેછે, અને લખેછે કે તે સમયમાં સ્ત્રીવાસના તેમ "નામાંકિત થવાની" અને એવી બીજી મહેચ્છાઓ આત્માને ડ્હોળી નાખેછે, અને "જુવાનીના કારમા ચગડોળ" પર ચ્હડાવેછે. જો એમણે આ નિયમ બાંધવામાં પોતાના જાત અનુભવને પણ કામે લગાડ્યો હોય તો આપણે ક્હેવું જોઇએ કે નવલરામ આ અવસ્થાએ ઘણી મોડી વયે પ્હોચ્યા અથવા વ્હેલા પ્હોચ્યા હોય તો ઘણાં વર્ષ સુધી એ તિરોભૂત રહી. જેમ ધરતીના ગર્ભમાં ઘણા કાળ સંતાઇ રહેલો અગ્નિ ધુંધવાઈ રહેલો હોય અને ઓચિંતો પર્વતને ફોડી નાંખી જ્વાળામુખમાંથી એકાંતે ભભુકવા માંડેછે અને અંતે પ્રસિદ્ધ રીતે ગર્જવા માંડેછે તેમ નવલરામને થયું દેખાય છે. શાંત ગંભીર અને નિશ્ચેષ્ટ દેખાતા આ જુવાને છેક સત્તાવીશમે વર્ષે એટલે ૧૮૬૩માં ચિત્તની જ્વાળાઓ એકાંતમાં કહાડવા માંડી અને ૧૮૬૭ થી તેને પ્રસિદ્ધ કરવા માંડી. ૧૮૬૨ના અરસામાં મહારાજ લાઇબલ કેસ ચાલતો હતો અને નવા વિદ્યાર્થિઓને નવી જાતના રણજંગમાં ઉતરવા દૂર સુધી સંભળાય એવી હાકો મારતો હતો. એ હાક નવલરામના શાંત કાળજામાં પણ વાગી; સુધારાવાળા શેઠિયાઓએ મુંબાઇના "રાસ્તગોફ્તાર અને સત્ય પ્રકાશ"માં ૧૮૬૨ના સપ્ટેંબરમાં જાહેરખબર છપાવી લાઇબલ કેસ બાબત ઉત્તમ કવિતા લખી મોકલનારને રૂ.૨૫૦)નું ઇનામ આગળ કર્યું. ખુણે પડેલા માસ્તર નવલરામે ૧૮૬૩માં સુરતથી લખેલાં ૨૫૦ પાનાં ભરી આ કવિતા લખી મોકલી અને ગ્રંથકારોના પરીક્ષક થવા નિમેલાએ મુંબાઇમાંના "પૂરા પાત્ર પ્રમાણ" એવા પરીક્ષક સાહેબોને આરંભમાં પ્રણામ કર્યા. તેનીજ સાથે "માઇડિયર" નર્મદાશંકર ઉપર ઇંગ્રેજીમાં કાગળ લખી પોતાનો આ પ્રથમ સરસ્વતી–પ્રસાદ પ્રસિદ્ધ થાય ત્યારે રસિક કવિને તે અર્પણ કરવાની માગણી કરી. એક પત્રમાં નવલરામ લખેછે કે—I believe (perhaps fondly) the Ahmedabad fellow of the old school willnot eclipse one of the new. "જુની સ્કુલનો અસ્ત" અને "નવીનો ઉદય" જગતને જાહેર કરનાર પ્રથમ પરીક્ષક (critic) રૂપે આગળ આવવાનો અભિલાષ ઉત્સાહથી કવિને જણાવ્યો. વળી કવિને પુછેછે કે–"Masters of such schools" નું ભાષાંતર શું કરવું? કંઇ રૂઢ સંસ્કૃત શબ્દછે? "આપણી ગુજરાતી ખેડાયલી ભા-

ષામાં મને કંઇ શબ્દ જડતો નથી." નવી વિદ્યા અને નવો ગ્રંથકાર એક સ્થાને અધિષ્ઠિત હોય ત્યાં આવો રમણીય ઉમંગ હોયછે; પણ એ ઉમંગની રમણીયતા ભોગવનાર પરીક્ષક વિના તે ઉમંગ ધરતી બ્હાર ફુટી નીકળતો નથી. પાછલી અવસ્થામાં નવા ગ્રંથકારોનો યોગ્ય ઉમંગ ખીલવવાનું નવલરામ ભુલતા નહી એ પરોપકારવૃત્તિમાં આ પોતાના ઉમંગનો ભંગ કેમ ન હોય? કવિ નર્મદાશંકરનો ઉત્તર આ ઉમંગ તોડે એવો ન હતો તેમ વધારે તેવોયે ન હતો. તે લખેછે કે "મને નવાઈ લાગેછે કે તમને આટલુ બધું લખવાને ફુરસદ ક્યાંથી મળી? આવા નિરસ વિષય ઉપર તમને લખવાનું સુઝયું ક્યાંથી?" અર્પણની બાબતમાં કવિ લખેછે કે "ગોંદરે ભેંસને ઘેર ઝડકા" જેવું તમે કરોછો. પરિણામ જણાયા વિના અર્પણ કેવું? "માસ્તર ઑફ્ આ પોએટીક સ્કુલ"ને માટે નામ આપવાની જરુર નથી. નામ આપ્યા વગર પણ નિર્વાહ થઇ શકશે," વગેરે "શુભેચ્છક" નર્મદાશંકરની કાગળ નીચે સહી છે.

પોતાની કવિતા પાસ થઈ કે નપાસ થઇ તે વિષે ઘણા દિવસ સ્વાભાવિક આતુરતા રહી. સાડાસાત મહીના સુધી પરિણામ ન જણાયું એટલે અધીરા ઉમેદવારે દફતર આશકારા પ્રેસના મી. બેરામજી ફરદુનજી ઉપર પત્ર* લખ્યો. પરીક્ષકોએ ઘણે દિવસે નવલરામને અર્ધું ઇનામ આપવાનો ઠરાવ કર્યો. આ ઇનામ નવલરામે કબુલ કર્યું નહી, અને આ ઠરાવથી નારાજ થઇ તેમણે ઇનામ આપનાર ઉપર એક લાંબો પત્ર ગુસ્સે થયેલા જુવાનિઆઓ લખેછે તેવો લખ્યો, નિબંધ પાછો મંગાવી લીધો, અને પ્રથમ "માઇડીયર" હતા તેને ઠેકાણે "સાહેબ" શબ્દો સંબોધી "મી. નર્મદાશંકર લાલશંકર કવિ ઉપર તેમજ પ્રથમ The Ahmedabad Fellow of the old school હતો તેને ઠેકાણે "મી. દલપતરામ ડાયાભાઈ ગુજરાત પ્રાંતના કવીશ્વર" ઉપર-એમ બે લાંબા પત્ર ૧૮૬૪ માં લખ્યા, પ્રશ્નમાળા પુછી તેમને આ કવિતાની પરીક્ષા કરવા વિનંતિ કરી. આ પત્રોને ઉત્તર શો મળ્યો તે જણાતું નથી. કવિતા જાતે છપાવવાનો વિચાર

* નવલરામે લખેલા પત્રોની નકલો કરી રાખીછે. અસલ પત્રો જેને લખ્યા હશે તેને પ્હોચ્યા હશે કે નહી એ જાણવું કઠણછે. ઠેકાણું ખાતર નકલો જડી તેના અસલ પત્રો પ્હોચડ્યા હશે એમ સર્વત્ર સ્વીકારી આ જીવનકથામાં એ પત્રોની વીગત લખીછે. નવલરામ ઉપર આવેલા પત્રો હાથ લાગ્યા નથી.

પણ નવલરામે કર્યો જણાયછે, પણ પાછળથી એ વિચાર માંડી વાળ્યો અને તેમ કરવાનું કારણ લેખ ઉપર જણાતું નથી. જો આપણે એવું ધારિયે કે પાછલી અવસ્થામાં પૂર્વ અવસ્થાનો વિચાર્યો-પ્રયત્ન પોતાની પરિપક્વ શક્તિથી ઉતરતો લાગ્યો હોવાથી અને વિચારફેર થવાથી આ કવિતા આખર સુધી પેટીમાં રાખી મુકી, તો તે અનુમાન એમની પાછળની ગંભીર અવસ્થાના આત્મપરીક્ષકસ્વભાવને છાજતુંછે. એ કવિતાના અંત ભાગમાં એમની તે સમયની ધર્મદશા સ્પષ્ટ જણાયછે. "વેદાંત ખરેછે બધુરે," "તે વેદનો ધર્મ વધારીરે," સંસ્કૃતશાળા બહુ કઢાડો," "બ્રહ્મજ્ઞાન વિલાસમાં રાચોરે" ઇત્યાદિ પદો એમના મનનું વેદાંતમાં સંક્રમણ જણાવેછે. અને તે ઘણું કરીને અખાજેવાની અસરથી થયું હશે. અખો, વલ્લભ અને એવા બીજા કવિયોની કવિતા આ પ્રસંગે તેમણે વાંચવા માંડેલીછે. ઉભા રહેલા પાણીદાર ઘોડાને સતેજ કરવામાં માત્ર ચાબુક ઉગામ્યાનું જેવું માહાત્મ્યછે તેવુંજ નવલજીવનને આ પ્રસંગનું માહાત્મ્ય થયું કહિયે તો ચાલે. નર્મદાશંકરપર ઇંગ્રેજીમાં પ્રથમ લખેલા પત્રમાં તેમણે નવી 'સ્કુલ' ને ઉદ્દેશી લખ્યું હતું કે "I am very ambitious to have the merit of being the critic who first perceived its existence and beauties." "એની હયાતી અને સુંદરતાને પ્હેલા બ્હેલી પરખનાર પરીક્ષક હોવાનું માન લેવાની મને ઘણી અભિલાષાછે." આ મહેચ્છાને સુંગાઇના પરીક્ષકોએ તિરસ્કાર કરી સવિશેષ ઉશ્કેરી અને ઉછાળી.

મહેચ્છાઓ હોયછે તો ઘણાકને, પણ સાધન વિનાની ઇચ્છાઓ તેલ વગરના સળગેલા ઘાસ પેઠે તરત હોલાઇ જાયછે. અભ્યાસ, અવલોકન, અને અનુભવ એ ગ્રંથકાર થનારનું તેલછે, અને તે વિના એકલી વધવા ઇચ્છતી બુદ્ધિ દીવાસળીની પેઠે સળગી તરત હોલાયછે. ગુજરાતમાં કવિયો, વર્તમાનપત્રલેખકો, અને બીજા ગ્રંથકારો તીડનાં ટોળાં પેઠે ઉભરાયછે અને થોડીક વારમાં સ્વતઃશાંત થઇ જાયછે તેનું કારણ આ જ છે કે ન્હાનાં બાળક સાધન વિના સાધ્ય શોધે તેમ વિદ્યા વગેરે શ્રમસાધ્ય સાધનો વિના ગ્રંથકાર થવા ફોકટ ઉછાળા મારી પાછા પડેછે. નવલજીવનનું રહસ્ય આપણે એ જોઇશું કે ડગલે ડગલે સાધન અને સાધ્ય બે વધ્યાંછે. જે વખત લાઇબલની કવિતા સંબંધી ક્રોધ ઉછળતો હતો અને પત્રો લખાતા હતા તેજ વખતે વીરમતી નાટકનું હાડપિંજર ગોઠવાતું હતું. તર્કસં-

ગ્રહનો અભ્યાસ કરવા બાળપ્રયત્ન થતો હતો, અને બેકનતું "નોવમ ઑર્ગેનમ", આર્નોલ્ડનો હિતોપદેશ અને તેવામાં નવી રચાયલી ભાંડારકરની માર્ગોપદેશિકા વગેરે પુસ્તકો ખરીદવામાં આવ્યાં અને પાછળથી ગુરુવિના યથાશક્તિ વાંચ્યાં પણ જણાયછે.

આવામાં નવલરામ સુરત ગોપીપરા બ્રાંચસ્કુલ નામની નવી કુહાડેલી સરકારી શાળાના કામ ચલાઉ હેડમાસ્તર હતા. શાળાનાં ધોરણોમાં તે પ્રસગે કેટલોક ફેરફાર થયો હતો અને તેથી ગસત ભરેલી ગુંચવણો પડી જણાય છે. જુનાં ધોરણોમાં છોકરાઓ મ્હોટી ઉમર સુધી પરિપક્વ ગુર્જરાતી અને ગણિત શીખતા અને પછી ઈંગ્રેજી આરંભ કરતા. ૧૮૬૩માં એવું ધોરણ બધાયું કે થોડુંક ગુજરાતી ભણે એટલે ઇંગ્રેજીનો આરંભ કરાવવો, અને તે ઈંગ્રેજીની સાથે વધારે ગુજરાતી ભણાવવું. આના પરિણામ બાબત નવલરામ પોતાના ઉપરીને રીપોર્ટમાં કડવી ફરિયાદ કરેછે કે ઇંગ્રેજી ભણવાને અમારા જેવીજ નિશાળો હોવાથી જુની રીત પ્રમાણે ગુજરાતી પુરું ભણેલા મ્હેતાજીઓ અમારી સ્કુલમા આવેછે, ગુજરાતી ત્રીજી ચોથી ચોપડી ભણેલા તેમનાજ વિદ્યાર્થિયોના વર્ગમાં તેમને બેસવું પડે છે, અને આથી બન્નેને હરકત પડેછે. આ હરકતો અને તેના ઉપાયોની ચર્ચા ઘણી ચતુરાઇથી કરી છે, અને એમના ઉપરિયોએ એમને વીશે ઉંચો અભિપ્રાય બાંધ્યો હતો તે સકારણ હતો.

મહેચ્છાઓ જુવાનીમાં ઉછાળા મારેછે તે જુદા જુદા મનુષ્યોમાં જુદી જુદી રીતે પરિણામ પામે છે. કેટલાકમાં ઉછાળા એકલાજ હોયછે તે થોડા સમયમાં થાકી શાંત થઇ જાય છે. આ ઉછાળા હોયછે ત્યારે અત્યંત વેગવાળા અને ઉદ્ધત હોય છે. કેટલીક ન્હાની નદિયોમાં પૂર આવે છે બને કલાકમાં નદી સુકાઇ જાયછે એ આમની દશા છે. કેટલીક નદિયોમાં આખું ચોમાસું ધીરે ધીરે પાણી વધ્યા કરેછે, કેટલોક વખત તો વધે છે કે નહી એ પણ ન સમજાય એટલું ધીરું પૂર હોય છે, ઓછું થતું પતું પણ આ નદિયોનુ—પાણી બીજા ચોમાસા સુધી ટકે છે, અને વર્ષોવર્ષ એ નદીનો પટ ધ્યાન ખેંચ્યા વિના વધી કેટલેક વર્ષે લોકોને ચમકાવે છે. કેટલાકની મહેચ્છાઓ આવી રીતે વધે છે. નવલરામની મહેચ્છાઓની પ્રવૃત્તિ આ જાતની હતી. એક વર્ષે તેમાં પૂર, બીજે વર્ષે શાંતિ, ત્રીજે વર્ષે પાછું વેગવાળું પૂર, વળી શાંતિ, અને અંતે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ. ૧૮૬૭

માં નવો ઉત્સાહ છે, ૧૮૬૪માં ચિત્ત શાંત છે, અને ૧૮૬૫માં વળી મન ઉછળેછે. એજ રીતિમાં નવલરામના મરણ સુધીના જીવનતું દિગ્દર્શન છે.

ઇ. સ. ૧૮૬૫–૬૬ } ભરુચ આગળ કાળા માથાના માનવીના અને ચંડિકા જેવી મહાનદીની ઘણાં વર્ષોથી લ્હડાઇ ચાલી છે. માણસો પુલ બાંધે, નર્મદા તોડે, અને માણસો ફરી બાંધે. આ પુલમાં ઘણાં ઘણાં મગજો રોકાયાં છે અને જુવાન નવલરામનું મગજ પણ થોડો કાળ રોકાયુંછે. ૧૮૬૫માં એક વખત એ પુલનાં ભુંગળાંની એ મહાનદીના પાણીનું દબાણ સ્હેવાની શકિત વીશે પ્રશ્ન ચાલતો હતો અને તેમાં રોકાયલા મી. રિચ્મંડ નામના ગૃહસ્થે નવલરામને એ પ્રશ્ન પુછવાથી નવલરામની ગણિત બુદ્ધિ અંકાઇ, સાહેબ પ્રસન્ન થયા, નવલરામના ઉપરીને ભલામણ કરવા ઇચ્છા દર્શાવી, પણ નવલરામને ભલામણ કરાવવી હલકી લાગી અને માત્ર સાટફીકેટ લીધું. આ પરીક્ષાએ નવલરામની જાત—પરીક્ષા દૃઢ કરી, અને તેમનો ઉત્સાહ વધાર્યો.

જાન્યુઆરીમાં હાઇસ્કુલમાં એમનો પગાર એંશી રુપિયાનો થયો, તેવામાંજ સુરતમાં ટ્રેનિંગસ્કુલ સ્થપાવાની વાત ચાલતી હતી, અને નવલરામે એ જગા વાસ્તે ઉમેદવારી જણાવી. આ બાબતની અરજીમાં ઉપલા સર્ટિફીકટની બાબત લખવા ઉપરાંત તેઓ લખેછે કે મ્હેં જે નવીન નાટક લખ્યું છે તેની નકલો કે કાપીરાઇટ રાખવા ડીરેક્ટરને લખ્યું છે તેનો જવાબ રીત પ્રમાણે કેટલાક માસ વીત્યા વગર આવવાનો નથી, આ મ્હારો પ્રથમ ગ્રંથ છે, એક જુવાન ગ્રંથકાર તરીકે હું એ વીશે સ્વાભાવિક રીતે ઘણો અધીરો થઇ ગયોછું, અને આપ ચારસો પાંચસો નકલો રાખો તો મને બહુ ઉતેજન મળે. વળી લખેછે કે હાલમાં હું મોલ્યરના મૅાક ડૉક્ટરનું ગુજરાતી કરવામાં રોકાયલોછું અને તેમાં હાસ્યરસ હોવાથી લોકપ્રિય થશે એવું ધારુછું. આ કાગળ ૧૮૬૫ના એપ્રિલમાં લખેલો છે, કોના ઉપર લખેલો છે તે જણાતું નથી, અને એમાં કિયા નાટક વીશે લખ્યું છે તે જણાતું નથી. પણ તે વીરમતી નાટક હોવું જોઇએ. જો તેમ હોયતો એ નાટક પ્રથમ લખાયું, ભટનું ભોપાળું પછી લખાયું અને પ્રથમ છપાયું અને ચાર વર્ષ પડી રહી વીરમતી પાછળી છપાયું, અને લાઇબલ કેસની કવિતા સદાકાળને વાસ્તે પડી રહી અને કર્તાના મનમાંથી પણ ખસી ગઇ! સ્ત્રિયોને અજ્ઞાતયૌવન અને મુગ્ધ અવસ્થામાં અનેક રમણીય ગુંચવારાઓમાં પડવું પડે છે તેવી દશા ગ્રંથકાર થવા ઇચ્છનારની પણ થોડી ઘણી થાયછે તેનું આ ગમત ભરેલું દૃષ્ટાંત

છે તે જાણી ગ્રંથકાર થવા ઇચ્છનારા જુવાનોને બોધ અને ધીરજ મળે એમ છે. આશાભંગ થયેલા મુગ્ધ ગ્રન્થકારની બીજી આશા પણ નિષ્ફળ થઇ. સુરત ટ્રેનિંગ કાલેજના હેડમાસ્તરની જગા નવલરામને ન મળતાં આપણા પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય પ્રથમ નવલકથાકાર રા: નંદશંકર તુળજાશંકરને મળી. નવલરામે પોતાનું મન પાછું વાંચવા લખવામાં પરોવ્યું. એક પાસેથી "એડિસન" વંચાવા લાગ્યું, અને બીજી પાસથી કલમ પણ ચાલવા લાગી. ઘણું ખરું નવા લખનારાઓ કવિ થવા પ્રયત્ન કરેછે અને શૃંગારરસથી આરંભ કરેછે. ત્હાડતડકાના અજાણ્યા જુવાનિયાઓને આત્મમંથનકાળ શૃંગારબળમાં નાંખે એમાં કાંઇ નવાઇ નથી. પણ નવલરામનો આ કાળ પ્રમાણમાં મોડી વયે આરંભાયો, અને તેમણે લખવા માંડેલો શૃંગાર અનુભવની ધીમી ધીમી ઘોલો ખાતો તેમના હૃદયમાંથી કાગળ ઉપર આવવા લાગ્યો. એમના હૃદયમાં કોમળતા સ્વાભાવિક હતી અને આ વર્ષના કેટલાક બનાવોએ તે કોમળતા વધારી. આત્મારામ ભુખણની દુકાન આ વર્ષમાં ભાગી તેનાથી પણ મનને ખેદ થયો અને પ્રાણનાથ જોશીનાં સ્ત્રી રેવામામી ગુજરી ગયાં તેનાથી પણ મન વિચાર અને ખેદમાં પડયું, અને કવિતાના ઉદ્ગાર એકાંતમાં નીકળવા માંડ્યા. આખા ૧૮૬૫માં તેમ ૧૮૬૬માં રેવામામીની કવિતાથી નીકળવા માંડેલી કવિતાનદી પ્રીતિ અને શૃંગારના પ્રદેશમાં વ્હેવા લાગી, "હિંદુસ્થાનની હાલની સ્થિતિ" "અને ગ્રંથકારનો ધંધો" એ વીશે ઉગતો દેશવત્સળ અને ગ્રંથકારપણાનો ઉમેદવાર પોતાના વિચારને ઇંગ્રેજી અને ગુજરાતી નિબંધ રૂપે લખવા લાગ્યો, અને સિંહના ઉપર ઉપકાર કરનાર ગુલામ "એંડ્રોક્લીસ" ઉપર પણ કવિતા લખાઇ. આ કવિતાઓમાં વેદાંત પણ ભુલાયું નહી. આ સર્વે કવિતા છિન્ન ભિન્ન છે, અને અપૂર્ણ છે, એટલે સંગ્રહમાં દાખલ નથી કરી. પરંતુ એમાંના કેટલાક કડકા કર્તાની જાતસંબંધી છે, અને કેટલાકમાં તેનું આત્મમંથન સ્પષ્ટ છે. આ આત્મમંથનને યોગે યોગ્ય લાગતી કવિતા અત્રેજ આપીશું. છ સાત માસમાં જુદે જુદે વખતે લખેલા એ જુદા જુદા કડકા છે.

૧૮૬૬ ના પાછલા ભાગમાં નવલરામનું મન ઘણી રીતે મંથન પામ્યું. મે માસમાં કવિતા લખાઇ કે

> પ્રભુ, પ્રેમ અપૂર્વ મને પીડતો, કરૂં હું કેમ ?
> પાપ ગણી તું રખે એહીડતો; કરૂં હું કેમ ?

સ્વધર્મે પ્રમાણે મન આચરે, કરૂં હું કેમ ?
પ્રીતિ પાત્ર દેખીને પ્રીતિ પાંગરે, કરૂં હું કેમ ?
લીલો રંગ સદાજ લીલો લાગશે, કરૂં હું કેમ ?
મ્હાતી ચિત્રિણી ચતુરા ચિત્ત ચોરશે, કરૂં હું કેમ ? ૩

પુરુષપ્રયત્ન સબળ કે દૈવ સબળ ?

વારી વારી થાક્યો હું મન સાહરૂં, કરૂં હું કેમ ?
પ્યારી પ્યારી છબી ન ક્ષણું વીસરૂં; કરૂં હું કેમ ?

આટલે સુધી દૈવ સબળ થયું, પણ

હજી શુદ્ધ સમાલી રાખ્યો દેહને, કરૂં હું કેમ ?
પછી પાપ ગણો તો કુકું કર્મને, કરૂં હું કેમ ?

માયાની જાળમાં ફસાવાના પ્રસંગ નજ આવ્યા હોય એવા ભાગ્યશાળી તો હોયછે, પણ એ જાળમાં દૈવવશાત્ પડતાં તેમાંથી છુટવા ઇચ્છનાર યોદ્ધાઓ વિરલ હોયછે. તેવા યોદ્ધાઓના પુરુષપ્રયત્નપર ઇશ્વરની કૃપાજ હોયછે. Heaven helps those who help themselves. આ કવિતા થયા પછી થોડાક વખતને છેટે કોઇ પાડોશણ ગુજરી ગઇ. તેને અને તેના ધણીને સારી પ્રીતિ હતી. આ બનાવથી પ્રીતિની ક્ષણભંગુરતા નવલરામના મન ઉપર મ્હોટી ગઇ, અને તે અવસ્થામાં કવિતા લખી કહાડી અને તેની પ્રસ્તાવનામાં નવલરામ લખેછે કે "It is addressed to my wife with whom I lived but indifferently since sometime past"—અર્થાત્ એ કવિતા સ્વગૃહિણીને લખી છે અને એમાં હૃદય-વેધક સ્નેહ અને ઉપદેશ ઉછળે છે:

કરી કલેશને, પ્યારી, પરેજ, રહિયે આનંદે;
વિયોગ તો અંતે છેજ; વિયોગ છે અંતે.
કોડ આશા-ભરી આ નાર જુવાનીમાં-ચાલી;
નથી જાનું ગમ્યું, લાચાર ! કાળગતિ કાળી.
* * * * * *
નદી નાવનો છેજ સંજોગ, મુસાફર સઉ છઇયે;
છઇએ આપણે અવેં લોક, સગું કોને કહિયે ?
* * * * * *
જેવો ચપળાનો ચળકાર, તેવુંજ આવરદા;
શાને કીજે કલેશ ઉચાટ ? તે તો છેજ સદા;

> ભરૂસો ન ભવિષ્યનો, ભાઇ, ભૂત તો ભૂતજરે;
> વર્તમાન ખરો સુખદાયી ભાવે તું ભજરે;
> જે લ્હાવો લેવાય તે, લાલ, લેઇ લેની લટકે—
> ધસી આવે છે કડવો કાળ, પળ પણ નહી અટકે.

છેલી કડી ઉપર ટીકા લખેછે કેઃ—"How strange I am! I have turned an epicurian so late! Most persons are epicurian in their juveline days, and stoics or at least prudent in manhood. I was a perfect stoic at twenty. લોક ન્હાની ઉમરે વિલાસી હોયછે અને મ્હોટા થતાં ગંભીર થાય છે;—મ્હારે એથી ઉલટું થયું—વીસ વર્ષની વયે મ્હારૂં ચિત્ત પૂર્ણ વિરક્ત હતું—આજ વિલાસી થયું છે;" આ દિવસોમાં પ્રીતિની કેટલીક કવિતાના કડકા છે—અને જેમ કાળ જાયછે અને વર્ષઆખર આવેછે તેમ તેમ ઘડિયાળના લોલક પેઠે લોલ થએલું ચિત્ત ધીમે ધીમે સ્વસ્થ થવા પામે છે, અને થઇ ગયેલા ચિત્તના ઉછાળારૂપ ઇશ્વરચમત્કાર ઉપર વિચાર તેને ઠેકાણે ઉભરાય છે.

> પ્રીતિ દેવીને દેહરે અરે પૂજારી પાપી મનોજ,
> તે તો દેશે કયમ પૂજવા જેની જોડે જુધ રોજ? ૧
> હરિ! આ તે શું ત્હારા રાજ્યમાં અંધારાથી અંધેર?
> પ્રીતિ દેવીને મંદિરે પૂજારી પાપી પેડ; ૨
> તેથીજ હમેશાં નીચ એ ફાવી જાયછે જગમાંય,
> પ્રીતિ પૂજવાને કારણે ઉંચ જન એને વશ થાય. ૩

છેલી કડી નીચે ટીકા છે કે "ઘણા ઉંચા મનના માણસો વિષયમાં પડે છે તે કામને લીધે નહી; પણ પ્રીતિને લીધે." ૧૮૬૫–૬૬ માં આવાં "ઊંચાં મનવાળાં" પશુ દૃષ્ટિમર્યાદામાં ભમતાં હશે, પણ નવલનું મન એ રીતે નહી પણ જુદી રીતે ઉંચું હતું.

> ઊંચો ટેકી નવલ ભલો નીચો કદાપિ ન થાય,
> ઇશ્વર નીતિ ને ધર્મની નથિ ઉંક્ પણ નહી ગભરાય.

ટીકાઃ—"પણ હું અત્યાર સુધી ઉંચા મનનો, ટેકી, અને ભલો કહેવાતો આવ્યોછું અને એ ગુણને માટે આટલું અભિમાન રાખુછું, એવો

"જે હું તે શું કદી નીચ કામ કરીશ? નહી, કદી નહી કરનાર; અગર જે
"ઇશ્વિર એ કામમાં મદદ કરશે એમ હું માનતો નથી, અથવા જગતનો
"એવોજ ધર્મ છે કે મુવા પછી (બૌધ પ્રમાણે) પોતાના કર્મ પ્રમાણે સારી
"નઠારી ગતિ થશે એમ હું માનતો નથી, અથવા આ જગતમાંજ કંઇ ન-
"ઠારાં કામથી નુકશાન નિશ્ચય થાયછે એમ હું માનતો નથી, તોપણ હું એ
"નીચ કામ કરવાનો નહી. નવલ તો જાતિસ્વભાવથીજ શુદ્ધ રૂહેછે;

જા શંકર શત્રુ રે! કોપ તું! દુખ દે દુજથી જે દેવાય;
તાપે આપે રસ મીઠડો, આંબો આંબલી નવ થાય!

આ ઉગ્ર સ્વપ્નમાંથી મુક્ત થતાં થતાં ઘણો શ્રમ પડેછે, અને મા-
યાના જોર આગળ ઉપદેશકો ખોટા હોય એવી કલ્પના થાયછે. "નવલ"
એ બે વચ્ચે ખેંચાય છે;

રંગી નવલ, જ્ઞાની નવલ, નવલ પ્રીતમ તલ્લીન,
દરદી નવલ બેબાકુળો, નવલ ઉદાસીનશીન.
નામ રૂપાંતર બહુ હવાં, હવા બહુ ભવ આ ભવ માંહ;
હાર્યો હવે હું તો આળસ્યો, ચાહું અસલમાં નવલ સમાય!

ઘડીકમાં એક પાસ તણાઈ જાયછે.

"વેદાંતી વર્ણ્યા તમે તે છે ક્યાં રે આનંદ?
ક્યાં છે ગોળો તે તેજનો? જૂઠા જૂઠા રે ફંદ!
ફંદે ફસાવ્યો મને વાણિયે, વાલો વાણી વિલાસ"

એ તાણની પરાકાષ્ઠા આવે છે.

"વિષવલ્લી વેદાંત છે, સમજી રહેજો દૂર;
રહે દૂર પંડિત શબ્દના, વ્હારી ફુંકે ઝેર જરૂર."

એનું કારણ જણાય છે.

"નવલ પ્રીતમને દુઃખ છે, દુશ્મન પ્રેમ ને જ્ઞાન;
દુશ્મન દૈવ્ય અધીક કે હુંથી થાય ને એકની હાણ"

તાણ ઓછું થાયછે અને પુછવાને અવકાશ મળે છે કે:

"સચ્ચિદઆનંદ! આ શો રે અન્યા?
સાધુ જે સહજ શોધે
તેની પુઠળ તમે માયાને મ્હેલો,
જે રાજ મારગ રોધે."

તાણુ જતું રૂહેવા આવ્યું પણ થાક ઘણો લાગ્યો અને "દેવા-" ને કૂહેછે.

"હામ હવે નથિ ચાલતિ મ્હારી, કઠણ કસોટી ત્હારી !
આણું થઇ ગયુ આ ઉર મ્હારૂં છોલાઈ છોલાઈ દહાડી."

આત્મમંથનના આ યુદ્ધનો અંત આખરે આવેછે, લોલક સ્વસ્થ થઇ જાયછે, અને ચિત્ત જોવા પામેછે કે,

"માયાના મંડપ માંહે અસુર સુર, સાધુ કે કાં સંસારી;
નાચિ રહ્યા છે નાયિકા સાથે વેશ વિચિત્રજ ધારી.
જોવારે સરખો ખેલ મચ્યોછે, મિજલસ બાધી નાચે;
મિજલસ નાચે ને મંડપ નાચે, નાચે નિજાનંદ આજે.
જોનાર કો નથી, કહેનાર કો નથી, નાચે વિરાટરૂપ બાધું;
જ્ઞાન ધ્યાન કે ધર્મ તપસ્યા, નૃત્યજ છે એ સાધુ.
આ બ્રહ્મદર્શન જે હું કરૂંછું, તે પણ છે ભાઈ માયા;
માયા રે માયા, માયા રે માયા, માયામાં સર્વ સમાયા.
અવકાશ એ સઘળે વ્યાપક, છોડી છોડાય ન કદે;
દાસ નવલ નહિ દેખે રે દુજું, માયા વણુ કંઈ દષ્ટે."

નરસિંહ મ્હેતાનો "બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે" એ વેદાંત જેવો આ વેદાંત, કેટલાક માસના આટલા અનુભવકષ્ટથી આમ ઉત્પન્ન થઇ, આખર સુધી અખંડજ્યોત રહેલો જણાય છે. જાત-અનુભવ જેવું બોલતાં અને કવતાં શીખવે છે એવું કવિ થવાના અભિલાપથી નથી શીખાતું તેનું આ વખતની આ પ્રાસાદિક કવિતાઓ દૃષ્ટાંત છે. આ કડકાઓ જેવી સુંદર કવિતા નવલરામ બીજી વખતે લખી શક્યા નથી તેનું કારણ આ જ. સંસારના અનુભવ સર્વ ઉપર થોડા ઘણા પડે છે, પણ બુદ્ધિશાળી અને શુદ્ધ સદ્ગુણી અંતઃકરણ ઉપર પડેલા અનુભવના ઘા ઉત્તમ દશા ઉપજાવે છે એનું પણ આ એક દૃષ્ટાંત છે.

જે ગ્રંથકારોનાં અંતઃકરણ અને ચરિત્ર બેધડક ઉઘાડાં મુકી શકાય, જેમને કંઇ પણ કાદવ લાગ્યો હશે તો તે ધોઇ નાંખવા અને વધારે સ્વચ્છ રૂહેવા માટે તેમણે કરેલા મહા પ્રયાસની કીર્તિ ગાતાં અંતે વિજય જ વર્ણવવાનો છે, એવાઓની જીવનકથા સાધુકીર્તન જેવી છે અને તે લખવા વાંચવા પામનારને આનંદનું કારણ છે. આવાંજ કારણોથી નવલરામનું

["જે હું તે શું કદી નીચ કામ કરીશ? નહી, કદી નહી કરનાર; અગર જો "ઇશ્વર એ કામમાં મદદ કરશે એમ હું માનતો નથી, અથવા જગતનો "એવોજ ધર્મ છે કે મુવા પછી (બૌધ પ્રમાણે) પોતાના કર્મ પ્રમાણે સારી "નઠારી ગતિ થશે એમ હું માનતો નથી, અથવા આ જગતમાંજ કંઇ ન- "ઠારાં કામથી નુકશાન નિશ્ચય થાયછે એમ હું માનતો નથી, તોપણ હું એ "નીચ કામ કરવાનો નહી. નવલ તો જાતિસ્વભાવથીજ શુદ્ધ રહેછે;

જા શંકર શત્રુ રે! કોપ તું! દુખ દે તુજથી જે દેવાય;
તાપે આપે રસ મીઠડો, આંબો આંબલી નવ થાય!

આ ઉગ્ર સ્વપ્નમાંથી મુક્ત થતાં થતાં ઘણો શ્રમ પડેછે, અને મા- યાના જોર આગળ ઉપદેશકો ખોટા હોય એવી કલ્પના થાયછે. "નવલ" એ બે વચ્ચે ખેંચાય છે;

રંગી નવલ, જ્ઞાની નવલ, નવલ પ્રીતમ તલ્લીન,
દરદી નવલ બેબાકુળો, નવલ ઉદાસીનશીન.
નામ રૂપાંતર બહુ હવાં, હવા બહુ ભવ આ ભવ માંહ્ય;
હાર્યો હવે હું તો આળશ્યો, ચાહું અસલમાં નવલ સમાય!

ઘડીકમાં એક પાસ તણાઈ જાયછે.

"વેદાંતી વર્ણ્યો તમે તે છે ક્યાં રે આનંદ?
ક્યાં છે ગોળો તે તેજનો? જૂઠા જૂઠા રે ફંદ!
ફંદે ફસાવ્યો મને વાણિયે, વાલો વાણી વિલાસ"

એ તાણની પરાકાષ્ટા આવે છે.

"વિષવલ્લી વેદાંત છે, સમજી રહેજો દૂર;
રહે દુર પંડિત શૂન્યના, હારી ફુંકે ઝેર જરૂર."

એનું કારણ જણાય છે.

"નવલ પ્રીતમને દુઃખ છે, દુશ્મન પ્રેમ ને જ્ઞાન;
દુશ્મન દૈવ્ય અધીક કે હુંથી થાય ને એકની હાણ"

તાણ ઓછું થાયછે અને પુછવાને અવકાશ મળે છે કે:

"સચ્ચિદઆનંદ! આ શો રે અન્યા?
સાધુ જે સહજ શોધે
તેની પુઠળ તમે માયાને મ્હેલો,
જે રાજ મારગ રોધે."

તાણુ જતું રહેવા આવ્યું પણ થાક ઘણો લાગ્યો અને "દેવા-" ને કહેછે.

> "હામ હવે નથિ ચાલતિ મ્હારી, કઠણ કસોટી ત્હારી !
> આળું થઇ ગયું આ ઉર મ્હારૂં છોલાઈ છોલાઈ દહાડી."

આત્મમંથનના આ યુદ્ધનો અંત આખરે આવેછે, લેખક સ્વસ્થ થઇ જાયછે, અને ચિત જોવા પામેછે કે,

> "માયાના મંડપ માંહે અસુર સુર, સાધુ કે કાં સંસારી;
> નાચિ રહ્યા છે નાયિકા સાથે વેશ વિચિત્રજ ધારી.
> જોવારે સરખો ખેલ મચ્યોછે, મિજલસ બાધી નાચે;
> મિજલસ નાચે ને મંડપ નાચે, નાચે નિજાનંદ આજે.
> જોનાર કો નથી, કહેનાર કો નથી, નાચે વિરાટરૂપ બાધું;
> જ્ઞાન ધ્યાન કે ધર્મ તપસ્યા, નૃત્યજ છે એ સાધુ.
> આ બ્રહ્મદર્શન જે હું કરૂંછું, તે પણ છે ભાઈ માયા;
> માયા રે માયા, માયા રે માયા, માયામાં સર્વ સમાયા.
> અવકાશ એ સઘળે વ્યાપક, છોડી છોડાય ન કષ્ટે;
> દાસ નવલ નહિ દેખે રે દુજું, માયા વણ કંઈ દૃષ્ટે."

નરસિંહ મ્હેતાનો "બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે" એ વેદાંત જેવો આ વેદાંત, કેટલાક માસના આટલા અનુભવકષ્ટથી આમ ઉત્પન્ન થઇ, આખર સુધી અખંડજ્યોત રહેલો જણાય છે. જાત-અનુભવ જેવું બોલતાં અને કવતાં શીખવે છે એવું કવિ થવાના અભિલાષથી નથી શીખાતું તેનું આ વખતની આ પ્રાસાદિક કવિતાઓ દૃષ્ટાંત છે. આ કડકાઓ જેવી સુંદર કવિતા નવલરામ બીજી વખતે લખી શક્યા નથી તેનું કારણ આ જ. સંસારના અનુભવ સર્વ ઉપર થોડા ઘણા પડે છે, પણ બુદ્ધિશાળી અને શુદ્ધ સદ્‌ગુણી અંતઃકરણ ઉપર પડેલા અનુભવના ઘા ઉત્તમ દશા ઉપજાવે છે એવું પણ આ એક દૃષ્ટાંત છે.

જે ગ્રંથકારોનાં અંતઃકરણ અને ચરિત્ર બેધડક ઉઘાડાં મુકી શકાય, જેમને કંઇ પણ કાદવ લાગ્યો હશે તો તે ધોઇ નાંખવા અને વધારે સ્વચ્છ રહેવા માટે તેમણે કરેલા મહા પ્રયાસની કીર્તિ ગાતાં અંતે વિજય જ વર્ણવવાનો છે, એવાઓની જીવનકથા સાધુકીર્તન જેવી છે અને તે લખવા વાંચવા પામનારને આનંદનું કારણ છે. આવાંજ કારણોથી નવલરામનું

આત્મ-મંથન અતિશય પ્રીતિકર છે, બુદ્ધિ અને સદ્દગુણ ઉભયનો યોગ સોના અને સુગન્ધના યોગ જેવો કોને નહી લાગે?

ઇ. સ. ૧૮૬૭. | ૧૮૬૬ પુરું થયું તે પ્હેલાં આ સર્વ ક્ષોભ શમી ગયો. પણ માણસનું મન અનેક આમળાના દોરડા જેવુંછે. આત્મમંથનકાળનું લક્ષણ એવું છે કે મન ગમે તે ગમે તે પણ પ્રવૃત્તિ શોધીજ ક્‌હાડે. આ કાળ થઇ રૂહે છે ત્યારે મંથન પામેલાં ચિત્ત સ્વસ્થ થાયછે એટલે પોતાના રૂપપર જાયછે. પામર ચિત્ત આ મંથનથી હ્‌હોળાઇ જઇ બગડી જાયછે; શુદ્ધ પણ નિઃસત્વ ચિત્ત થાકી જઇ અસંત નિવૃત્ત એટલે આળસુ બની જઇ આયુષ્ય જેમ તેમ ક્‌હાડી નાંખેછે; શુદ્ધ અને ઉત્કર્ષનાં અભિલાષી ચિત્ત કોઇ શાંત અને અને ઉચ્ચ પુરુષાર્થના ચીલામાં પડેછે અને થઇ ગયેલા મહામંથનમાંથી નીકળેલી છાશ ક્‌હાડી નાંખી પોતાને યોગ્ય કંઇક માખણ લેવા માંડેછે. ૧૮૬૭-૧૮૬૮ એ બે વર્ષોમાં નવલરામનો આત્મ-મંથનકાળ ધીમે ધીમે આ છેલી જાતના સ્વસ્થકાળમાં સંક્રાંત થતો હતો, મહેચ્છાઓ વાસનારૂપે ઉપરા ઉપરી સ્ફુરતી હતી, પુરુષાર્થ અંધકારમાંથી ઉલેચી ક્‌હડાતો હતો, અને સને ૧૮૬૯ ને અંતે માખણ વલોવાઇ નીક-ળતાં મંથનચંચળતા શાંત થઇ જાય અને ચોક્ક માખણ જેવી એકાદ બે વસ્તુઓમાં પ્રવૃત્ત અને લીન થાય તેવું થયું.

"હિંદુસ્થાનની ભૂત અને વર્તમાન દશાની તુલના" નામનો ઇંગ્રેજી નિબંધ એમણે ૧૮૬૨ અને ૧૮૬૬ વચ્ચે કોઇ પ્રસંગે લખેલો છે. તેમાં "મહારાજ લાઇબલ કેસની" અસરથી પટ બેઠેલો હતો એટલુંજ નહી પણ ધર્મ, રાજ્ય, વ્યાપાર, ગૃહસંસાર, વગેરે સર્વ ન્હાના મ્હોટા વિષયો ઉપર તેમના વિચારછે અને આખા હીંદુસ્થાનની ત્રૈકાલિક દશાને "કુર-બદર" જેવી કરી દેવાનો પ્રયત્ન છે. આપણા કેટલાક વિદ્યાર્થિયો હાલમાં લખવા માંડેછે તેની સાથેજ બીચારા આખા હીંદુસ્થાનને પોતાના મગજમાં ચોળી નાંખેછે અને એ વિસ્તારવાળા મહાવિષયો સમજવા કંઇ પ્રયાસ કે અભ્યાસની જરુર જોતા નથી. આવા મ્હોટા વિષયને મથાળે ચ્હડેલું મગ-જ ન્હાના વિષયોપર ચ્હડવાનો તિરસ્કાર કરેછે અને પોતાનો આ મ્હોટો વિષય સમજવાના યત્નમાં એક કુદકે આખો દાદર ચ્હડવાનો રસ્તો પકડ-તાં જાતે થાકી પાછા પડે છે. જેમ માણસનું શરીર થોડી થોડી કસરત કરવાનું શીખી તેમાં વધતાં મ્હોટાં કામ ઘણાં વર્ષને અંતે કરી શકેછે તે-

બીજા જાતનો નિયમ બુદ્ધિને પણ લાગુછે તે વાત આવા વિદ્યાર્થિઓના લક્ષમાં રહેતી નથી. હીંદુસ્થાનનો ભૂતકાળ કેવો હતો એ વાત ઇતિહાસનું પાનું સરખું ન જાણનાર માણસ કહેવા હીંમત ચલાવે છે. આખા હીંદુસ્થાનની વર્તમાન દશા મને માલમ છે એવું કહેનાર માણસો મુંબાઈના કોટ-બહારકોટ વચ્ચે ભાષણ કરનારાઓમાંથી મળી આવશે! અને એ દેશનું ભવિષ્ય પરખવું એ તો સઉથી સમજાય એવી વાત ગણાય છે. હું સર્વ જાણુંછું એવું માનનાર કંઈ વધારે જાણવા પ્રયત્ન કરતો નથી અને જેટલું આવી રીતે જાણતો હોયછે તેટલું તો ખોટું હોયછે. સદ્ભાગ્યે નવલરામનો આત્મમંથનકાળ પુરુષાર્થની સડકપર પડયો તે પ્રસંગે આખા હીંદુસ્થાનની ત્રૈકાલિક ચિંતા છોડી તેમની વૃત્તિ શક્તિને અનુસરવા લાગી અને દૃષ્ટિ-મર્યાદાના પ્રમાણમાં સ્વદેશના વિચાર કરવા લાગી. ૧૮૬૬ની સાલે તેમના ચિત્તને ડ્હોળી નાંખ્યું તેમાંથી એમને મુક્ત કરનારા વિષયોમાં પ્રથમ વિષય "ગ્રંથકારનો ધંધો" એ નામનો એમને જડયો. ભોજ વગેરેના પ્રસંગ સંભારી, હાલમાં તો શેઠિયાઓને ભોજ કરવા પડે છે વગેરે વાતો કહેતાં આ ટુંકો નિબંધ બોલે છે કે "સુથાર સરખાના ધંધામાં પણ
"કેટલાંક વરસ કોઇના હાથ નીચે કામ કરતાં શીખવું પડેછે અને પછી પણ
"જ્યારે તેમાં દરરોજ મ્હાવરો કરેછે ત્યારેજ તે પોતાનું કામ મનમાનતી
"રીતે સારૂં કરવાને શક્તિમાન થાયછે તો પુસ્તક લખવાનું અઘરામાં અઘરૂં
"જે કામ તેની પછાડીજ તનમન લગાડયા વગર કેમ થાય? પણ હાલ
"આપણા ઘણાખરા કેળવાયલા જુવાનોને તો પેટને સારૂ વેપારીની અથવા
"સરકારની આખો દહાડો નોકરી કરવી પડેછે, અને બાકીના વખતમાં
"કેટલોક ભાગ ઘરખટલાની ખટપટમાં જાયછે. હવે એ લોકો પોતાના જુજ
"ફુરસદના વખતમાં કેટલું લખી શકે? અને લખ્યું તો પણ શરીરની અને
"મનની શક્તિયો દહાડાની મેહેનતથી થાકી ગયા પછી સારૂ શોરીને લખી
"શકે? જ્યાં લગી ગ્રંથકારનો ધંધો બીજા ધંધાઓથી ઇલાયદો પડયો નથી
"× × × ત્યાં લગી વિદ્યાનો વધારો થાય એમ અમને લાગતું નથી." આ વિચાર જાત-અનુભવે સુઝાડેલો લાગે છે અને તેથીજ તેની કીમત છે, તેથીજ એ ખરો છે એમ કહિયે તો ચાલે. આ પ્રમાણે ગ્રંથકારનો ધંધો જુદો પડવો જોઇએ છતાં કેમ નથી પડતો તેનાં કારણમાં લખેછે કે "પુ-
"સ્તકોનો શોખ હજી પેદા થયો નથી" "હાલ લોકો ચોપડી વાંચવા ચાહેછે

"ખરા પણ પૈસા કહાડતાં પોતાની જુની ટેવ વચમાં આવી હાથને અટ-
"કાવે છે," "અંગ્રેજી ફુટ, સ્ટાકીંગ, અને લાલ પાણીનો ખપ વધ્યો,
"પણ હજી સુબોધ કરતા અને રસિક વિચારોનો કોઈ ભાવ પુછતું નથી
"એ ઘણું શરમ ભરેલું છે." વળી આજ પ્રસગે સંસારસુધારાના વિષયોપર
નવી રીતના વિચાર ગુજરાતમિત્ર વગેરેમાં નવલરામ મોકલાવતા હતા.
તેવામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા "કરણઘેલા" ઉપર એક વાર્તિક પણ એજ પત્રમાં
આ અરસામાં લખેલું છે.

હજી સુધી નવલરામ ગ્રંથકાર થયા ન્હોતા—! તેમનું લખાણ તેમની
"નોટબુકો"માં ટપકાઈ ત્યાંનું ત્યાંજ રહ્યું, અને ઘણું તો વર્તમાનપત્રોમાં
વગરનામે ક્વચિત છપાયું. પરંતુ હવે એક પાસથી આ ગર્ભાશયમાં રહેલાં
લખાણ જગત્સમક્ષ જન્મવા લાગ્યાં, ત્યારે બીજી પાસથી નવાં નવાં લખા-
ણ તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન અનેકધા સ્ફુરવા લાગ્યો. ઘણું ખરું વ્યાવહારિક
સંસારમાં ઉદય થાય છે તેનાથી ઉદય પામનારનું મન ઉત્સાહમાં આવી
જાયછે અને એ નવા ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત થયેલી ચંચળતા માણસને
નવા વૈભવભોગને અથવા કીર્તિશોધનને માર્ગે દોરે છે અથવા એથી પણ
ચ્હડતી પંક્તિના અભિલાષમાં પ્રેરે છે. ૧૮૬૭માં નવલરામનો નોકરીમાં ઉ-
દય થયો અને ગ્રંથકાર થવાની હોંશ તેમના હૃદયમાં નવો જીવ મુકવા લાગી.

૧૮૬૭ના માર્ચમાં નવલરામે ડીરેક્ટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન સર
અલેક્ઝાંડર ગ્રાંટને અરજી કરી તેમાં લખ્યું કે સુરત ટ્રેનિંગસ્કુલના હેડ-
માસ્તરની જગા મને મળવાનો સંભવ હતો પરંતુ રા. નંદશંકર તુળજાશંકરે
એ જગા સ્વીકારવાથી હું હતો ત્યાંને ત્યાં છઉં, અને હું મેટ્રિક્યુલેશનમાં
પાસ થયો નથી એટલે હાઇસ્કુલમાં મને વધારે નોકરી મળવાનો
સંભવ નથી. આ કારણો બતાવી ખેડા ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરની જગા ન-
વલરામે માગી, પણ એ જગા તેમને ન મળી. જે ટ્રેનિંગસ્કુલમાં માગ્યું
ત્યારે ન જવાયું તેજ સ્કુલમાંથી ત્યાંના હેડમાસ્તર રા. નંદશંકર લાઇસંસ
ટેક્સ ખાતામાં ગયા અને તેમની જગા નવલરામને ૧૮૬૭ના મે માસમાં
મળી. એ જગાનો પગાર સો રુપિયાનો હતો. આ જગા એમને મળવાથી
આપણે ખુશી થવાનું એક કારણ એ છે કે આ વર્ષના આરંભમાં એમણે
કાયદાનો અભ્યાસ આરંભ્યો હતો, એ આરંભ્યો હત તો 'ગ્રંથકારનો ધંધો"
જુદો પાડવાની એમની યોજના પાર પડત નહી, અને આ નોકરીમાં રા-

-તંત્રતા, અવકાશ, અને પ્રતિષ્ઠા વધારે મળવાથી તથા એમના મનમાં સં-તોષ વળવાથી પોતાની યોજના કેટલેક અંશે પાર પાડવાનું એ મને સાધન મળ્યું.

આ વર્ષમાં એમણે કાંઇ ફારસી વાંચવા માંડ્યું, વળી "વ્યાકરણલેખ"ના પાઠ લખવા માંડ્યા, વળી કાયદાની નોટ લખવા માંડી, વળી "નગરખંડસાર"માંથી ઉતારા કરવા માંડ્યા, વળી સંસ્કૃત શબ્દોના અર્થ ક્હાડવા માંડ્યા. એમ કરતાં કરતાં એપ્રિલ માસમાં વિચાર કર્યો કે કંઇ પુસ્તક લ-ખવું અને પુસ્તક લખવાની જુદી જુદી યોજનાઓ કરવા માંડી. થોડોક વખત "સંભાષણ ચિત્ર" લખવા ધાર્યું. વળી લખી રાખેલા વીરમતી નાટકના શૃંગારથી સંતોષ વળ્યો નહી અને તેથી વધારે શૃંગાર લખવાની ઇચ્છા કરી "વ્રજવિલાસ નાટક"* લખવા ધાર્યું અને તેનાથી "Pastoral Poet" (ગોપ-કાવ્યનો કવિ) બનવાની હોંસ કરી. વળી "શામકવચ"નામની વાર્તા લખવાનો વિચાર કર્યો, કેટલાક દિવસ તો એને નાટકનું રૂપ આપવું કે વાર્તાનું આપવું તે વીશે દ્વૈધીભાવ થયો, એને કરુણરસાંત કરવાનું ધાર્યું, અને પાત્ર ગોઠવવા માંડ્યાં. વળી બે "ગંભીર નિબંધ" લખવા ધાર્યું અને વિષયમાં "નીતિતત્વ, ભાષા," અને style ના વિષયો સુઝ્યા. વળી "બ્લેર્સ સર્મન્સ" વાંચવા માંડ્યો અને તેમાંથી ટિપ્પણ ક્હાડવા માંડ્યું. પિંગળ, રસ, chorus, અને ગુજરાતી ક્હેવતોનું ઇંગ્રેજી:—એ વિ-ષયો પણ વરુણીમાંથી રહી ન ગયા. મે માસની ૩૧ મી તારીખે "લાલિત્ય-લહરી" નામની વાર્તા લખવા ધારી, અને તેમાં લાલિત્યલહરી જ્ઞાનાનંદ વગેરે પાત્ર કલ્પવા માંડ્યાં. વળી એને સારુ નાટક ઠીક પડશે કે વાર્તા તેની તુલના કરવા માંડી અને એ બે આકારના લાભાલાભ સરખાવ્યા. આ કામ આગળ વધતાં પ્હેલાં "પોપટિયો સુધારો" નામની કવિતાનું હાડપંજર ગોઠવવા માંડ્યું. આ હાડપિંજરની પાંસળિયો આ પ્રમાણેછે:—
"સઘળા સુધારાવાળાના ગુણ પ્રમાણે પોપટ કલ્પવા; કેટલાક મુંબાઇના
"ટાઉન હાલમાં ભાષણ સાંભળી આવીને સુધારો બોલતાં શીખ્યા. એ
"ભાષણનું વર્ણન કરતી વખત હાલના પ્રખ્યાત સુધારાવાળાપર ઠીક
"સપાટા લગાવવા." એમ કરતાં કરતાં પોતાની જાત ઉપર સપાટો લગાવવાનો પ્રસંગ મળેછે, અને પોતે લખેછે કે "ઇર્ષ્યા એ પ્રાણી માત્રનો

* આના મંગળાચરણની એક ટુંકી;
"અખંડ વ્રજ આ વિશ્વ, જડચૈતન પ્રમદા;
"રાસરમણ સંસાર, તલ્લિન તે (આત્મા) સદા."

"સ્વભાવ જણાયછે. આટલાં વર્ષ આજેજ મારા મનમાં એ રાક્ષસનાં
"અશુભ પગલાં થયાં. M....એ મારો મિત્રછે તથાપિ એને ઘણો આશ્રય
"મળવાનો સંભવછે એવું સાંભળીને હું દીલગીર થયો, અને મ્હારા મનને
"મેં બારીકીથી તપાસી જોયું ત્યારે મને લાગ્યું કે તેને જો આશ્રય ન મળે
"તો એ પાપી મન ખુશ થાય ખરૂં. એ મનના કહ્યા પ્રમાણે અલબત્ત
"સાધન મેં એકે કીધું નહી એ વાત તો ખરી તોપણ મનનો એવો સ્વ-
"ભાવ નથી એમ તો મારાથી કદી કહી નહી શકાય." આમ અંતઃકરણ
જેવા હાથીને થાંભલે બાંધી દેઇ તેને હઠે બળહીન કરી દેવા "ઇર્ષા તે
શું?" એ પ્રશ્ન પોતાને પુછી તે ઉપર નિબંધ લખવા બેસી જાયછે. અંતે
લખેછે કે "મારામાં ઇર્ષ્યા થોડીછે, તેનું કારણ એટલું કે મારામાં ઉત્સા-
"હ ઘણો થોડોછે. ઉત્સાહી પુરૂષ હમેશાં ઇર્ષ્યાવંત હોવા જોઇએ. ઉત્સાહને
"ન્યાયની સાથે સંબંધ નથી ત્યારે ઇર્ષ્યાને શામાટે હોવો જોઇએ?" x x x
"ઇર્ષ્યાનું મૂળ આશા" x x x "માણસ જેમ વધારે કેળવાયલો હોયછે
"તે પ્રમાણે ન્યાયાન્યાય જોઇને આશા બાંધેછે. માટે અજ્ઞાની લોકોની
"ઇર્ષ્યામાં ન્યાયાન્યાયનો વિચાર થોડો, અને વિદ્વાનમાં વધારે." ગ્રંથકા-
રોની બુદ્ધિની પરીક્ષક થવા નિર્મેલી બુદ્ધિનો અભ્યાસ આમ આત્મપરીક્ષા-
થી આરંભાતો હતો અને એની પૃથક્કરણશક્તિની કસરત પોતાની જાત
ઉપરજ થતી હતી. જ્યારે આવી રીતે કલમ, વિકાર, અને વિચાર અનેક
દિશામાં દોડવા તૈયારી કરતાં હતાં અને નવલરામનું ફળદ્રુપ મગજ અનેક
ફળો આપવા તળે ઉપર થતું હતું ત્યારે એ મગજની ભુમિમાં ખાતર નાંખ-
વાનું પણ ભુલાતું નહતું, અને એ વાતના પુરાવામાં આપણને એ હકીકત
જડી આવેછે કે આ વર્ષના નવેંબરમાં "ટ્રેન્સ ફિલૉસૉફી ઑફ એજ્યુકેશન"
વંચાતી હતી અને તેના વાંચનથી નવલરામના મનમાં વિચાર અને
ચર્ચા ચાલતાં હતાં કે બાળક, જુવાન, વૃદ્ધ અને બીજી સર્વ દશાને અનુ-
કૂળ પડે અને લોકને કેળવે એવાં પુસ્તક ગુજરાતીમાં શી રીતે રચાય?

આટલી બધી માનસિક પ્રવૃત્તિવાળું વર્ષ દેખીતું ફળ ન આપે તો
નવાઇ ગણાય. સ્વાભાવિક રીતે શરમાળ નવલરામને તેમના ચિત્તે આખરે
શરમ છોડાવી આગળ ખેંચી આણ્યા અને સાક્ષરમંડળ સમક્ષ એમણે "ભ-
ટનું ભોપાળું" મુક્યું. વીરમતી નાટક પોતે જાતે કલ્પેલું અને ઘણા દિવસનું
રચી મુકેલું તે એમનું એમ રહેવા દેઇ પાછળથી લખેલું પરકલ્પિત "ભટનું

ભોપાળું " પ્રસિદ્ધ કરેલું તેનું કારણ એજ શરમાળપણું અથવા એવું કાંઇક હોવું જોઇએ. પ્રખ્યાત ફ્રેંચ કવિ મોલ્યરે ફ્રેંચ ભાષામાં નાટક રચેલું, તેનું ઈંગ્રેજીમાં 'ડમ્બ લેડી" અથવા "મૉક ડૉક્ટર" નામનું ભાષાંતરછે, તે નાટકની કલ્પનાને ગુજરાતી પ્હેરવેશમાં આણી એ રૂપાંતરને "ભટનું ભોપાળું" નામ આપ્યું હતું આમાં હાસ્યરસ પ્રધાનછે, અને मनसा वाचा તેમજ कर्मणा થતી મશ્કરીઓનો સંગ્રહ અસલમાંછે તેમજ આમાં પણ આવેલોછે. સંસારસુધારો એ આ ગ્રંથનું પ્રયોજનછે. એની પાંચસો નકલો છપાવી હતી અને તે થોડાક વખતમાંજ ખપી જણાયછે. તે વખતે આ પુસ્તક લોકને ગમ્યું હતું એનો આ પુરાવોછે તેમજ અન્યત્રથી પણ સાંભળ્યુંછે. હાસ્યરસ નવલરામના ચિત્તનો પ્રધાન રસ નહતો અને પાછલા વખતમાં એમની રુચી બીજે માર્ગે દોરાયલી હતી તેથીજ આની બીજી આવૃત્તિ થવા પામી નહી હોય. છતાં એ પુસ્તક ઉપર છેલે સુધી એમને ભાવ હતો. આ નાટકની પ્રાસ્તાવિક કવિતા નર્મદાશંકરે લખેલી હતી; પરંતુ એ કવિને આ ગ્રંથનો હાસ્યરસ અસંભવિત લાગતો હતો અને તે વીશે તેમની અને નવલરામની વચ્ચે ચર્ચા થતાં નવલરામના પોતાના વિચાર નવલગ્રંથાવલિના બીજા ભાગમાં (પાનું ૧૯) "હાસ્યરસ વિશે" એ નામના વિષયમાં મુકે છે. પોતાના ગ્રંથની અવગણના સાંભળી ઉશ્કેરાય નહી એવી શાંત પ્રકૃતિ કોઇકજ ગ્રંથકારમાં જોવામાં આવેછે. નવલરામનો સ્વભાવ કેટલે સુધી ઉશ્કેરાઇ જાય એવો હતો તેનું માપ આ ભાગને ચોવીશમે પાને " કવિ, તમે હાસ્યરસનું શાસ્ત્ર સમજતા નથી, " ભટનું ભોપાળું "પ્રગટ પણ ન કરવું" એવો કવિનો વિચાર કાંઇ દગાખટકાનો "લાગ્યો" વગેરે વાક્યો તથા પ્રસંગોથી સહજ સમજાશે. તેમજ એમની આ પ્રસંગની ઉગતી પૃથક્કરણશક્તિ પણ આ વિષયમાં તેમ એ વિષયના પ્હેલાં "કવિ નર્મદાશંકરની કવિતા," "મન વિચાર" વગેરે વિષયો મુકાછે તે ઉપરથી મપાઇ શકાશે. ગ્રંથાવલોકન શાસ્ત્રનાં કેટલાંક મૂળતત્વ આ વિષયોમાં શુદ્ધ સ્વરૂપે દેખા દેછે, તેમજ એ મૂળતત્વોને લાગુ કરવાની કઠિનતા પણ આ પ્રસંગે કરેલી ભુલોથીજ સમજાઇ આવશે. નર્મદાશંકરના શુદ્ધ "સુરજ" જેવા "શૃંગાર" આગળ દયારામનો "રમકડાં" જેવો આ વખતે લાગેલો શૃંગાર, પ્રેમાનંદનો શૃંગાર ઉત્તમ "જાતિનોછે" પણ નર્મદાશંકરનો એવાજ ઉંચા પાણીનો અને "વધ્યોછે" વગેરે વાક્યોથી કરેલી એ બે કવિની તુલ્ય

ગણના, અને આખરે "પ્રેમાનંદ સુધ્ધાં સઘળા ગૂજરાતી કવિયો કરતાં "નર્મકાવ્ય ઘણી ઉંચી જાતનુંછે, અને અગર જો નિત્યના સહવાસથી આ- "પણે નર્મદાશંકરના 'કવિત્વની ખુબીનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપણા મનમાં "આવી શકતો નથી, પણ આવતા જમાનામાં એ કવીશ્વર ઘણુંજ વધારે "માન પામશે, અને કદાપિ તે વખતના વિદ્વાનોને અચરત સરખું પણ "લાગશે કે આવા જુના કવિયો સાથે આનો મુકાબલો શા માટે કીધો હશે!" આ ઉપસંહાર વગેરે ભાગો આ પ્રસંગનાં સમયસ્વપ્નોની અસર અને સમયમૂર્તિ નર્મદાશંકરની સત્તા નવલરામના મન ઉપર કેટલી હતી તે જ- ણાવેછે તેમજ તે કાળના લોક ઉપર એજ અસર અને સત્તા કેવી હશે તેનું આજ આટલે વર્ષે આપણી પાસે દૃષ્ટાંતભૂત ચિત્ર ખડું કરેછે. આ કાળ વીત્યા પછી આ વિચાર નવલરામેજ બદલ્યા છે તે આપણે પ્રસંગ આ- વ્યે જોઇશું. હાલમાં તો એટલુંજ કહેવું બસછે કે "દર્જ્જામા"થી પરબાપામાં જાય ત્યારે પણ જે કાવ્ય, ઉંચી પંક્તિ ધારી શકે તે કાવ્યમાં અમરતાનું બીજછે એ મૂળતત્ત્વનું કંઈક ભાન નવલરામને આ વખતે હતું તો તે- જ મૂળતત્ત્વથી પ્રેમાનંદ વગેરેની તેમ નર્મકવિતાની કસોટી કહાડી હત તો જે વિચાર નવલરામે પાછળથી બાંધ્યો તે કદાચિત ૧૮૬૭ માં પણ બાંધી શકત.

ઇ. સ. ૧૮૬૮ } નવલરામ સુરત ટ્રેનિંગકૉલેજમાં એકસો વીશ રુપિયા ને પગારે કાયમ થયા. એમની કલમ આ વર્ષમાં પણ એમની ખાનગી નોટ બુકમાં ટપકતી હતી અને મન મહેચ્છાઓ ભણી આતુર આંખે જોતું હતું. એક પાસથી પિંગળ, તાલ, ગરબીઓ વગેરેનું મનન થતું હતું. અને ગરબીઓમાં કિયા નિયમ પળાય છે તેનું સંશોધન થતું હતું અને તે. સંશોધનમાં કંઈ ઓર જાતની પ્રક્રિયા હતી તેનો નીચેની કલ્પના ઉપરથી, કંઇક ખ્યાલ આવશે.

"જો તાલની ચાલ ઉપરથી બીજાં નામ આપિયે તો ચિત્રિણી, "હસ્તિની, વૃદ્ધા, અશ્વિની, એવાં આપી શકાય. ચિત્રિણી સ્ત્રીનું અને એ "ચાલનું મારા મનમાં...સરખું પડે છે. જાણે તેર ચૌદ વર્ષની અજ્ઞાત— "યૌવના બાળા છમછમ કરતી ચો તરફ જોતી જોતી ચાલતી હોય એ પ્ર- "માણે ત્રિમાત્રિક તાલના છંદની ચાલ જણાય છે" × × × "સપ્તમાત્રિક "તો ખરેખરો ઘોડાનો ઉછાળો gallop જ છે. એ ઉત્સાહ બતાવે છે" ઇત્યાદ, માર્ચ ૧૮૬૮.

વળી જુન્નાઃમાં વિચાર કરેછે કે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓ ક્યારે અને ક્યાં બોલાતી હશે અને થોડા દિવસ તેનોજ શોધ કરેછે પછી સંવત ૧૧૯૮, ૧૪૫૦, ૧૮૬૫ વગેરે સાલોમાં લખાયલાં ગુજરાતી પુસ્તકો શોધે છે, વાંચેછે, અને તેની ભાષાની નોંધ કરેછે. વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્રનુ પણ મનન કરેછે; સંવત ૧૬૭૨માં ભાલણ કવિની કેટલીક કૃતિઓની નકલ થયલી તેમાંથી પણ ઉતારા કરેછે. પ્રેમપલ્લવી, ત્રૈલોક્યતિલકા, વગેરે પાત્રો કલ્પી એક વાર્તા આરંભે છે, અને પછી વળી તેને નાટકનું રૂપ આપેછે. આવાં સાહિત્ય સ્વપ્નોમાં આ વર્ષ ચાલ્યું જાયછે અને નવા વર્ષમાં સંક્રાંત થાયછે.

૧૮૬૯ના આરંભમાં વીરમતી નાટક છપાવી બ્હાર પાડેછે. આ નાટક ઘણા દિવસથી લખી રાખેલું હતું. એની છસે નકલો છપાવી અને ગાયકવાડી રાજ્યની શાળાઓમાં ઇનામમાં અપાતી હતી; છતાં આ નકલો છેક ગ્રંથકર્તાના મરણકાળે ખપી રહેવા આવી. આ નાટક નવલરામને પોતાને કેટલું પ્રિય હતું તે નવલગ્રંથાવલિના બીજા ભાગમાં વીરમતી નાટક ઉપર કર્તાના પોતાના વિચાર છપાવ્યા છે તે ઉપરથી જણાશે —એ વિચારમાં કેવળ આત્મોત્કર્ષ નથી. એમાં ગ્રંથકાર પોતાની પરીક્ષા કરેછે. ખરી વાતછે કે "વરને વરની મા વિના બીજું કોણ વખાણે ?" તથાપિ આટલી મનોવૃત્તિના ટકા બાદ કરિયે તો આ વિચારોનું તાત્પર્ય છેક ભુલ ભરેલું નથી, કારણ વીરમતી નાટકની ઘણીક કવિતા વસ્તુતઃ સરલ અને પ્રાસાદિક છે એટલુંજ નહી, પણ દુનિયાદારીના આંતર અનુભવની એમાં સારી છાયાછે, અને તેવા અનુભવવાળા હૃદયને દ્રવાવે એવી એમાં શક્તિછે. તોપણ એ કવિતા ઉગતી શક્તિથી લખાયલી છે. આ નાટક ઉપર કેટલાંક પરીક્ષા-વિવેચન લખાયાં છે અને એક વિવેચન તો છેક બે વર્ષ ઉપર અમદાવાદના "ગુજરાતગેઝેટમાં"માં ઘણા લંબાણથી કરવામાં આવ્યું હતું. આ સર્વ વિવેચનોમાં તેમ અન્યત્ર પણ વીરમતી નાટકને ન્હડતી પંક્તિમાં મુકવામાં આવ્યું નથી અને તેની છસો નકલો ખપતાં વાર લાગી તે કંઇક પ્રમાણ છે. નવલરામ કવિતા સારી લખતા, વીરમતીમાં કવિતા સારીછે, છતાં આ નાટક સદોષ છે એવું વિવેચકોનું ક્હેવું છેક ખોટું નથી. રસિક નાટકમાં "જ્ઞાન" અને 'જ્ઞાનીઓ" અપ્રસંગે છે, આ નાટકની રચનામાં કુશળ કર્મકારની કળા જોવામાં આવતી નથી, વગેરે દોષો છે ખરા; પણ "નાટક" ઠીક કે "વાર્તા" ઠીક એનો વિચાર કરતાં નાટક ગમી ગયું તેને ઠેકાણે વાર્તા

ગમી ગઈ હતતો "વીરમતી વાર્તા" ઉંચી જાતની થાત એવું માનવાને નાટકમાંજ સારો પુરાવો છે. "ગુજરાતગેઝેટ"વાળા વિવેચકને આ ગ્રંથમાંથી ઘણા દોષો જડ્યાછે અને તે કેટલીક રીતે ખરા છે; છતાં પુસ્તકપરીક્ષા ગુણપરીક્ષા વિના અધુરી છે એ દોષ આ વિવેચનમાં છે એટલુંજ નહી પણ 'ઇંટ ઇંટની, માટીની ચુનાની, અને લાકડાંની પરીક્ષા કરતાં કરતાં મ્હેલ આખો જોતાં કેવો દેખાય છે" તે જોવું ભુલી જનારનો દોષ પણ એ વિવેચનમાં છે. વળી એ નાટક છેક ૧૮૬૯માં છપાયું હતું તે પણ યાદ રાખવાનું રહી ગયું છે.

રા. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર તથા રા. દલપતરામ પ્રાણજીવનદાસ ખખ્ખરે કરેલાં શાકુંતલનાં ભાષાંતર ઉપર વાર્તિક, પ્રેમાનંદની હારમાળા વાંચતાં ઉઠેલા વિચાર, કેકની આત્મા ઉપર અસર, સહજાનંદની શિક્ષાપત્રીની ભાષા, પિંગળ વેદની ઉત્પત્તિ, વગેરે વિષયો ઉપર છુટક છુટક ન્હાનાં મ્હોટાં લખાણ આ વર્ષની "નોટબુક"માં ઉતારાય છે. હારમાળામાં નવો રસ માલમ પડેછે તેનું પૃથક્કરણ કરવા યત્ન કરેછે. કેકનો વિષય લખતાં લખેછે કે "યોગિયો અને કવિયો કેકની પ્રશંસા કરેછે તે સ્વાભાવિકજ છે કેમકે તેને રસાનુભવજ કરવો છે," અને " Philosophers જેઓ એક Idea ની individual તુલનાજ કરેછે અથવા જેઓ logical nicety પરેજ પોતાનું કાર્ય કરેછે તેને પણ એ (કેક) પસંદ પડવી જોઇએ." વેદની ઉત્પત્તિ વીશે ડીસેમ્બરમાં કરેછે કેઃ—

"જગતના આરંભે માણસ ઉત્પન્ન થયા પછી તેઓ પોતાના ઉદ્યોગમાં "લાગ્યા અને કાળાંતરે નાના પ્રકારની વિદ્યાનો ઉદય થયો. કેટલોક ઉદય "થયા પછી Reflective faculty જાગૃત થઇ એટલે આત્મજ્ઞાન થવા "લાગ્યું. તે વખતે માણસોએ જગતને જોયું તો આટલી વાર સુધી પો"તાની નજરથી ઉદ્યોગના આવરણવડે ઢંકાઇ રહેલો જ્ઞાનનો સમુદ્ર દીઠો "અને તરત તેમને લાગ્યું કે સત્ય અને આપણા અંતરાત્માની વસ્તુ તો એ "જછે, એ પ્રથમ જ્ઞાન દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉત્સાહમાં તેનું નામ વેદ "પાડ્યું, અને તે અનાદિ ચાલી આવેલું અને કર્તા—રહિત છે એમ તે'મને લાગ્યું, અને ઉદ્યમવડે ઢંકાઇ રહ્યું હતું તે ઉદ્યમને અસુરરૂપ દીઠો. "જેને એ દર્શન વગરે પ્રાપ્ત થયેલું, અને પોતાની વાણીદ્વારે બીજાને દે"ખાડવેલું તેનું નામ બ્રહ્મા. × × વેદનું અનાદિપણું કહ્યું તે Eternity

"of Truths બતાવે છે. એ સમયમાં જે જે પુરૂષો એવું જ્ઞાન પ્રગટ "કરવા લાગ્યા તે રૂષિ કહેવાયા, અને હજી તેનાં નામ વેદમાં ગાલ્લાંજ "આવેછે. × × × માટે વેદને તે કાળના આર્યોના જ્ઞાનનો Encyclopœdia "કહીયે તો પણ ચાલે."

આ વર્ષમાં નવલરામે પુસ્તકપરીક્ષા શાસ્ત્રીય રીતે લખવા આરંભી. "શંકુતલા નાટકના ગુજરાતી તરજુમા" એ વાર્તિક ગુજરાતમિત્રમાં છપાયું હતું, પણ જેમાંથી કાંઇ બોધ મળે એવાં વાર્તિક તો ઘણું કરી છપાયા વિના રહી ગયાં હતાં તે નવલગ્રંથાવલિમાં હવે મુક્યાં છે. આમાંનું એક "રઘુવંશકાવ્ય,"છે તેમાં ભાષાંતર કરવાના નિયમ સૂચવ્યા છે, અને બીજું "શ્રવણાખ્યાન" છે તે અપૂર્ણ છે પરંતુ તે લખાયું છે તેટલાના છેલા ભાગમાં કાવ્યકારોને જાણવા યોગ્ય એક વિષય "યોજના અને કૃતિ" (Design and Execution) ઠીક ચર્ચેલો છે. આ બે વિષય ૧૮૬૯–૧૮૭૦ માં લખાયલા છે.

પરંતુ આ સર્વે કરતાં એક વધારે મ્હોટું સો સવાસો પાનાનું લખાણ આ વર્ષમાં નવલરામે ઈંગ્રેજીમાં કરેલું છે. આ લખાણનો વિષય Fatalism અથવા પ્રારબ્ધવાદ છે, અને તે ઘણું કરીને મિત્રમંડળ આગળ ભાષણ સારૂ ચર્ચેલો છે. ઇંગ્રેજીમાં હોવાથી ગુજરાતી નવલગ્રંથાવલિમાં આ વિષય મુક્યો નથી. પરંતુ એમાંથી કેટલાક ઉતારા અત્રેજ મુક્યા છે.

"પ્રારબ્ધવાદ આર્યોનું ચેતન છે;" ;"It is not a passing belief or a result of inferential logic unrecognised (by heart) but a living principle with the inhabitants of India. They are not more certain of their own existence than of the mysterious agency of a fate in all the incidents of human life. Everything that happens is invariably referred to it".

પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના મતમાં માનવી સ્વતંત્ર છે; "Man is asserted to be sole architect of his own fortune. There is nothing to control the happiness or misery of man but the laws of physical world and himself".

સત્ય શું છે? પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે આપણે ઈશ્વરને શામાટે માનિયે છિયે? "Our belief in God does not rest on the principle of causation simply, but on the design that is so conspicuous in everything". × × "If there is design in creation, everything that occurs must ultimately be the result of the design and not a fortuitous combination of circumstances which was never contemplated or intended by him who determined these". અર્થાત્ સૃષ્ટિમાં સર્વત્ર યોજના નિર્મેલી દેખિયે છિયે, એ યોજનામાંજ ઈશ્વરને પ્રત્યક્ષ કરિયે છિયે, તો પછી સર્વને યોજેલું કલ્પી તેને નિર્મેલું ન કહેવું એતો वदतोव्याघात થાય.

જેવી રીતે સર્વ સૃષ્ટિમાં યોજના અને નિર્માણ છે તેમજ માનવીની ક્રિયાઓમાં પણ છે અને ઇતિહાસ તેની સાક્ષી પુરે છે:—

"When we examine the results of human actions on a large scale perfected by ages and reflected in the mirror of history, we find them all verging to a focus. In the moral world, the Providence of God is manifested in the peculiarly divine aspect of drawing good out of evil, the worst passions of human beings being forced against their nature to be conductive to general good."

ઇતિહાસમાં કેવાં દૃષ્ટાંત છે? "Who would have expected to find that the stream of human blood which continued to inundate the fields of Palestine on account of the fierce enthusiasm excited throughout the whole of Europe by the preachings of a religious fanatic was the sacrifice intended to be the instrument of delivering the Western continent from the gross ignorance of the dark ages? × × Can any one fail to perceive the hand of God

in the provision made for the renovation of India in the conquest which a company of private merchants have achieved ?"

માટે સર્વત્ર યોજના અને નિર્માણછે, અને મનુષ્યસૃષ્ટિમાં એ નિયમનો અપવાદ નથી. "The belief of those who will see it (design) in one of his parts only is inconsistent with itself, for the moral and physical worlds are so acted upon and modified by each other that they must both form separate parts of the same government or they must both be acknowledged to be in a state of anarchy".

પ્રારબ્ધવાદથી હીંદુસ્થાનનું સત્યાનાશ વળ્યુંછે અને એ વાદથી ઉદ્યોગવાદને અત્યંત હાનિ છે એ આરોપના ઉત્તરમાં ભગવદ્ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને યુદ્ધ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો તે નવલરામ બતાવેછે. અને કહેછે કે સીકંદર બાદશાહ, નેપોલ્યન, અને એવા ઘણાક યોદ્ધાઓ પ્રારબ્ધવાદ માનતા હતા અને તે છતાં તેમનાં પરાક્રમ નિવૃત્ત થયાં ન્હાતાં.

અંતે લખેછે કે વેદાંતનો પ્રારબ્ધવાદ અર્વાચીન બુદ્ધિશાસ્ત્રના ગુંચવારાને દૂર કરેછે અને એ બુદ્ધિશાસ્ત્રના એક નિયમરૂપજ છે, એટલુંજ નહીં પણ પ્રમાણશાસ્ત્રનો કાર્યકારણવાદ અને પુણ્યપાપવાદ એ સર્વને પ્રારબ્ધવાદ અનુકૂળ છે. "In human consciousness the idea of responsibility is found lying in harmony with that of causation. × × × × We are forced to acknowledge the infinity of time and space, but in attempting to grasp that idea the human mind is bewildered, repulsed, and obliged to fall back in despair. Yet the idea of infinity is no delusion. It is as certain as our incapacity to comprehend it, and what is more it is necessary. In the same light the ideas of cause and accountability must be viewed by an impartial observer of facts. It is a common

aphorism of the Vedantees that the soul is not essentially responsible but as long as it retains the sense of ego (અહંકાર) it is liable to rewards and punishments. For a long time I have looked upon it as a *mystifying sophistry introduced by a wily priest*-craft to conceal the naked immorality of their system of philosophy ; but now when I am forced to study predestination in all its bearings, I discover that the idea, though expressed in the bold dogmatical terminology peculiar to the term, is pregnant with important truths and is, in fact, if I mistake not, a cool and impartial statement of psychological facts. As the soul ever retains the sense of ego, the aphorism can be easily construed to mean that the idea of responsibility may seem incompatible with a particular system of philosophy or theology, but its truth as revealed by consciousness cannot be questioned."

સર્વનો સરવાળો એવી રીતે આવેછે કે જગતમાં જેમ પ્રારબ્ધનાં બંધનછે તેમજ પુણ્યપાપનાં બંધન પણ છે; પ્રારબ્ધ જાતે ખસતું નથી, પુણ્યપાપની બુદ્ધિ ખસતી નથી, એ ઉભયનો સંયોગ ઇશ્વરની અકલિત માયાનું એક દૃષ્ટાંતછે, અને માનવીની બુદ્ધિએ એ બેને ઇશ્વરદત્ત ગણવાં, અને એ વાતમાં ઇશ્વરના મર્મ છોડવા બુદ્ધિ પ્હોચે એમ નથી.

૧૮૬૯ની સાલ આમ પુરી થવા આવેછે તેની સાથે કંઇ ટુંક ટુંકા વિચાર-વિકાર પણ થાયછે. ડીસેંબર માસમાં ઘરમાં બેઠાં બેઠાં બારણે કોઇ બ્રાહ્મણ "વેલાવર" રાગમાં બાર મહીના ગાતો હતો તેમાં માલિની છંદની ચાલ વચ્ચે વચ્ચે સાંભળી વિચાર થયો કે આપણામાં છંદો કેટલા વપરાયલાછે તેની બારીક શોધ થવી જોઇએ. તેવામાં કર્ટીસ સાહેબ ચૅંક દિવસની રજા ઉપર ગયેલા તે પાછા આવ્યા તે દિવસ નવલરામ તેને.

મળવા ગયા. તે સંબંધમાં લખેછે કે "હું આજ મળવા ગયો ત્યારે હમણાં "બ્હાર જાઉછું એમ કહેવાની સાથે હું પાછો વળ્યો, તોપણ મારા મન- "માં બહુ માઠું લાગ્યુ કે અરે પરદેશીયોની આવી વર્તણુક આપણે સહન "કરવી પડેછેઃ—

"સાહેબ એક ઉપર વસે સમરથ સરજનહાર,
"કોણ મુરખ તું માનવી સાહેબ આપ થનાર!"

આ અપમાનની અસર તાજી હતી તેવામાં તરત યોજના કરી કે "હીંદુસ્થાન વિશે એક કાવ્ય લખવા ધાર્યુંછે તેમાં પ્રથમ વિક્રમ રાજા અંગ- રેજી રાજ્યનું ચિત્ર જોયછે એમ આણવું અને તેમાં હલકા નાદાન કાચી વયના છરાયલા છોકરાઓ કુલીન વૃદ્ધ પંડિતો સાથે શી રીતે વર્તેછે, તેઓ ફોજદારી મુકરદમા કેવી સ્વચ્છંદી રીતે ચલવેછે, મોહોટા મોહોટા રાજા- ઓને પોલિટિકલો શી રીતે નચવેછે-ઇત્યાદિનું ચિત્ર આપવું." વળી કલ્પના કરેછે કે "અંગરેજોનાં ન્યુસ્પેપરો કોઈ વખત બંડનું મોટું કારણ થઈ પડશે." આમ મગજને ઉશ્કેરી ૧૮૬૯નું વર્ષ પૂર્ણાહુતિ પામ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૭૦] વેદાંતનો એક એવો સંપ્રદાય છે કે મુમુક્ષુ અવસ્થા જેને થઇ તેને શ્રવણ, મનન, વગેરે સાધનોથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાયછે. આ અવસ્થાઓ- ની નિસરણિ જેવું કાંઇક માનવીની ચિત્તસૃષ્ટિમાં પણ છે. એક માણસના જીવ- નમાં એક એવો કાળ આવેછે કે જ્યારે માણસનું મન તનમનાટ મચાવી મુકે છે અને દહીની પેઠે વલોવાયછે. આ કાળને નવલરામે આત્મમંથનકાળનું નામ આપ્યું છે અને જેવી જાતની આતુરતા અને અસ્વસ્થતા મુમુક્ષુ અનુભવે છે તેવીજ આ કાળમાં પણ થાયછે. એ કાળ વિતેછે એટલે શાંતકાળ આવેછે; મુમુક્ષુ માત્ર શ્રવણ—મનન કરવા મંડી જાયછે તેમ આ કાળનું મથન મટતાં માણસ ધીરો બની જાયછે, શાંત થાયછે, અને જગત જોવા અથવા વધારે વાંચવા મંડી જાયછે, અને અનુભવ કરી સર્વનું મનન કરતાં પોતાના પાકા વિચાર બાંધેછે. વીજળીના ચમકારા જેવા મંથનકાળના પલટાતા વિચાર નદી પેઠે ઘણોક પ્રવાસ કરી કોઇક બીજી નદીમાં અથવા મહાસાગરમાં લીન થઈ જાયછે, તે મહાસાગરનોજ ભાગ બની જઈ નીરાળા દેખાતા નથી, એ મહાસાગરરૂપ દેવનાજ તેજમાં કે જઠરાગ્નિમાં સ્વાહા થઈ જાય છે. અર્થાત્ તે માણસના વિચાર કોઇક જનમંડળના સંપ્રદાયમાં ભળીજાય છે. કોઇક પક્ષમાં પડી જાયછે, અને આખરે તેમાંજ મમતાથી—આગ્રહથી- સ્થિર ઠરી રહેછે. આ દશાને આપણે શાંતિકાળ કહિયે તો ખોટું સૂત્ર બં-

થાય કે આપણાં ઇંગ્રેજી ભણનારાઓને ઘણુંખરૂં આત્મમંથનકાળ તેમ શાંતિકાળ ઉભય દશાઓ ભોગવવી પડે છે અને તે જોતાં A Hindu is a radical at twenty-five and conservative at thirty-five (હીંદુઓ પચીશ વર્ષે નવા મતમાં હોયછે. પાંત્રીશે જુનામાં હોય છે) એ વાક્યમાં કંઇક સત્ય લાગેછે અને ખરેખરું સત્ય કરવું હોય તો આ વાક્ય જરાક બદલીને એવું કહેવું કે હીંદુઓ પચીશ વર્ષની વયે ઉતાવળિયા હોય છે અને પાંત્રીશે કંઇક ઠરેલ થાય છે—પછી એ ઠરેલપણામાં ગમે તો આખરસુધીના સુધારાવાળા થાય અથવા આખર સુધીના જુના મતવાળા થાય. પચીશ ને પાંત્રીશનો કાંઈ મેળ નથી. નિશાળ છોડયા પછીના કાળને ઠેકાણે પચીશ વર્ષ કહેવાય છે; પેટની વેઠ કરવા સારું તથા બીજા ઉધાડા હાંકયા અનુભવોના ખત્તા ખાઈ રહ્યા પછીના કાળને ઠેકાણે પાંત્રીશ વર્ષ કહેવાય છે—કોકને એ કાળ પાંત્રીશને ઠેકાણે પીસતાળીસે પણ આવે છે, આપણા મ્હોટા ન્હાના માણસો જેઓ આગળ પડેલા છે તે સર્વેને મોડી વ્હેલી આ સંક્રાતિ ભોગવવી પડીછે. જેમ જન્મ્યુ તે જવાનું અને જુવાની પાછળ જરા–એ બે નિયમો સર્વત્ર પળાયછે તેમ આપણા દેશમાં આ સંક્રાતિ પણ સઉ ભણેલાઓને કપાળે લ્હોટી હોય એમ લાગેછે. પછી કોઈ નિયમ એવો નિયમ નથી હોતો કે જેના અપવાદ ન જડી આવે. વળી આ પૂર્વકાળ તે જ આ પાછલા કાળનું કારણ છે તે પણ ભુલવા જેવું નથી.

૧૮૬૭ની સાલ અસ્ત પામતાં એટલે ચોત્રીસમું વર્ષ પુરુ થતાં નવલરામનો આત્મમંથનકાળ અસ્ત પામ્યો. પાંત્રીશમા વર્ષથી એમનો ઇતિહાસ જુદો રંગ પકડે છે. તનમનાટને ઠેકાણે શાંતિ થાય છે, મનમાં અનેક નવા ઉટંગ કલ્પવાને ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ રીતે કંઇપણ કામ હાથમાં લેછે. નવાં નાટક અને વાર્તાઓની યોજના કરવી ધીમે ધીમે પડતી મુકી વ્યવહાર જાળના કર્મધર્મમાં પડી જાયછે, અને આરંભેલા વિષયોને પોતાના અંત સુધી વળગી રહેવા યત્ન કરેછે.

૧૮૭૦માં સુરતની ટ્રેનિંગ સ્કુલ બંધ થઈ અને તેના ઉપરી નવલરામ સવાસો રૂપિયાને પગારે અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કાલેજના વાઇસ પ્રિન્સિપાલ નીમાયા. રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ એ શાળાના પ્રિન્સિપાલ હતા અને તેમના હાથ નીચે ફેબ્રુઆરીમાં નવી નોકરીનું કામ આરંભ્યું. આ

જગા ઉપર ૧૮૭૬સુધી નવલરામ રહ્યા. ગુજરાત શાળાપત્રનું તંત્રીપણું અને બાળવિવાહ નિષેધક મંડળીનું મંત્રીપણું એ બે ધર્મ એમણે અમદાવાદમાં માથે લીધા, એ બે વડે "બ્હાર પડ્યા," એ બે કામ ઉત્સાહથી બજાવ્યાં, અને અમદાવાદ છોડયું ત્યાંસુધી હાથમાં રાખ્યાં. હાલમાં અમદાવાદની એક રૂ-પરેખા એવી જણાયછે કે ત્યાં જે જે સુધારાનાં કામો થાયછે તેમાં મંત્રી—તંત્રી કોઇ પણ સુરતી હોયછે. ત્યાંની પ્રાર્થનાસમાજ રાવબહાદુર ભોળાનાથભાઇ ચલાવતા એ વાત ખરી, પણ એ સમાજ તેમ ભોળાનાથભાઇ પોતે એ બેનું ખરું મંત્રીપણું રાવસાહેબ મહીપતરામે કરેલું છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટિ અને બુદ્ધિપ્રકાશમાં પણ મહીપતરામભાઇ કર્તા હર્તા છે, અને ત્યાંના આસિસ્ટંટ જજ મિ. દયારામ શાહાનીએ એક પ્રસંગે આ લખનારના દેખતાં મહીપતરામભાઇને કહ્યું હતું તેમ અમદાવાદમાં એક પણ ન્હાની કે મ્હોટી સભા કે સુધારાની વ્યવસ્થા એવી નહી હોય કે જેમાં એક અ-થવા બીજે રૂપે મહીપતરામ પ્રત્યક્ષ ન હોય અને કળ દબાવતા ન હોય. ખરું જોઇએ તો તેઓએ અમદાવાદનેજ પોતાની સ્વભૂમિ ગણવા જેવું કર્યું છે સુરતનાજ બીજા વતની નવલરામ પણ અમદાવાદમાં રહ્યા ત્યાં સુધી એજ શ્રેણિયે ચાલ્યા. જે કામ અમદાવાદમાં થઇ શકે છે તે સુર-તમાં થઇ શકતું નથી અને જેવા કામ કરનાર સુરતમાંથી આવે છે તેવા અમદાવાદમાં નીવડ્યા નહી માટે એ એના સંયોગથીજ ગુજરાતના સુધા-રામાં જીવ આવ્યો હોય એવી ક્ષણિક ઉત્પ્રેક્ષા થાયછે. બાકી દલપતરામ બુદ્ધિપ્રકાશ ચલાવતા, અને વ્રજલાલ શાસ્ત્રી ધર્મપ્રકાશ ચલાવતા, એ સ-મયનું કંઇ ચિત્ર જયકુમારીવિજય નાટકમાં આવ્યું છે તે કાળ પણ હતો.

અમદાવાદ અને સુરતમાં અને તેના વતનીઓમાં ઘણીક જાતનો ફેરફાર છે, અને એમાંના એક નગરનો વતની બીજામાં પ્હેલવ્હેલો જાય ત્યારે તેને ઘણી નવાઇ લાગે છે અને ઘણુંક જોવા જાણવાનું મળેછે. વડો-દરાનું સ્ટેશન આવતાંજ "તુળસી" ને ઠેકાણે "તળસી" શબ્દ સાંભળી ન-વલરામને નવાઇ લાગી હતી. વળી અમદાવાદ અને અમદાવાદના વતનીઓ વાસ્તે પ્રથમથીજ કનિષ્ટ અભિપ્રાય બાંધી આવનાર આ ગૃહસ્થને ઘણીક કલ્પનાઓ કરવી પડી અને અનુભવે તેમાં ફેરફાર કરાવ્યો. વડોદરાથી તે અમદાવાદ સુધીનાં સ્ટેશનોપર પાણી ન મળે; સેકંડ ક્લાસની ગાડીમાં પો-તાના શીવાય બીજો કોઇ ઉતારુ ન મળે; આ તો અમદાવાદિયોની કંજુસા-

ઇ પ્રત્યક્ષ થઇ. અમદાવાદ સ્ટેશનપર તેમના અમદાવાદી જાતભાઇઓ અને મિત્રો રા. લાલશંકર ઉમિયાશંકર તથા રા. દોલતરાય આવ્યા હતા, અને આખરે લાલશંકરને ત્યાં ઉતારો રાખ્યો. બીજે દિવસે શનિવારે મહીપતરામને મળવા ગયા અને સુરતમાં એમના સ્વભાવ વીષે લોકોએ ખરુ ખોટું ભરવ્યું હતું તેમાંનું કાંઇ પણ ન જણાતાં "હજુ સુધી તો એમનો સ્વભાવ માયાળુ લાગ્યો." બીજા ઘણાકને મળવાનું થયું. કર્ટિસ સાહેબે માયાળુપણું દેખાડયું તેમાં કંઇક સ્વાભાવિક અને કંઇક ઉપરઉપરનું લાગ્યું. રાવસાહેબ વાસુદેવ જગન્નાથ કીર્તિકરની રીતભાત ઘણીક આકર્ષક લાગી. આ નર્મદના મિત્ર નર્મદના પ્રતિસ્પર્ધી દલપતરામ કવિને પણ મળ્યા, અને એ કવિ કેવા લાગ્યા? "He seems to be a man devoid of lively imagination or deep reflection. He talks on literature but betrays no marks of a sound education. His physiognomy is of a collected, self-satisfied × × × with a slight suppressed humour. His intelligence is rather below the common level but it is clear as far as it goes. The only poetic element on his face is a roguish humour. The education he has received from the world has perhaps dwarfed this natural power of his mind and rendered him a heavy companion and prosy humourist. Some electric shocks would do him good, I believe. He is quite the converse of Narmad. No wonder they cannot agree. One is a type of cold formalism, while the other personates the dancing egotism of a youth." ઘણાક જુવાનો આમ ઉતાવળા વિચાર કરેછે, અને તે પાછળથી ફેરવે છે. આપણે તે વાંચી હસવાનુંછે—એમાં કોઇએ કાંઇ ખોટું લગાડવાનું નથી પણ સોક્રેટીસના જેવું મન રાખવાનુંછે. સુરત અને અમદાવાદના સ્વભાવોનો ગંગા–જમના જેવો સંગમ થતાં આવા પ્રસંગો સ્વાભાવિકછે. નવલરામ પોતે કબુલ કરેછે કે એમનો પોતાનો સ્વભાવ પણ અમદાવાદની હવાએ બદલવા માંડ્યો હતો. 'This travel has taught me to pocket the

deliccay of my pride and seek our own comforts from rather unwilling persons! I think this is the way to be a man of the world. Then fie upon a man of the world!" વળી વિચાર કરે છે કે આ નગરમાં ઘણાંક ઘરો તો એવા જુનાં અને પડી જાય એવાંછે અને ગલીયો એવી સાંકડીછે કે જો એકાદ આગ લાગે તો લંડનમાં એક વેળા આગનાં જેવાં સારાં ફળ થયાં હતાં તેવાં અમદાવાદમાં પણ થાય!" "અમદાવાદના લોક મ્હોંમાં પાણી ભરી વચ્ચેથી બોલતા હોય એમ બોલેછે અને સુરતીઓ ઓઠના ખુણા આગળથી બોલેછે." અમદાવાદમાં સુરતના "ગિલ્લી, મહું, હજામત, ધણી," વગેરે શબ્દોને ઠેકાણે "મોઇ, વાત કહું, વતાં, ભાયડો," વગેરે શબ્દો બોલાયછે તેની નોંધ કરેછે. આખરે કંઇ રસ્તે પડવાનો વિચાર કરેછે અને અમદાવાદમા રહેવાનું થાય એટલામાં શું શું કામ કરવું તેનો ઠરાવ કરેછે કે: "૧ કાયદાનો અભ્યાસ કરી આવતી પરીક્ષામાં ગમે તેમ કરી જવું અને ઘરમાં એકલોઝું એટલામાં એ વખત જવા દેવો નહી—આ શાળાપત્ર બળી જાય તો ઠીક (કે કંઈ વખત મળે!) ૨ જુના કવિયોના અને સ્વામિનારાયણના ગ્રંથો એકઠા કરવા, ૩ પોળના લોક મને Spectator ના જેવો સુમડો ગણેછે માટે એ બધામાં વધારે મળતાવડા થવું, ૪ મ્હોટાં માણસો અને તેમાં વિશેષે ન્યાયખાતાનાં માણસો સાથે મિત્રતા કરવી." આ બધું શી રીતે કરવું તેનો વિચાર થાય છે, મળતાવડાં થવા બાબતનો નિબંધ લખવો હોય તેમ લખેછે, અને પુસ્તકો એકઠાં કરવા દલપતરામની દોસ્તી કરવી પડશે અને તે મદદ આપશે કે નહી તેનો વિચાર કરેછે. કાયદાનો અભ્યાસ શરુ કરેછે. મળતાવડા થતાં વાતો કેવી કેવી બાબતની કરવી તે શોધે છે ને તેમ કરવાનાં સાધનો હાથમાં આવેછે કે ૧ છાપાં વાંચવાં, ૨ સરકારી બાબતોની માહીતી રાખવી, ૩ બજાર ગપો એકઠી કરવી, ૪ આ બધી નવાજુની બીજાઓને કહેવાની ટેવ પાડવી, ૫ "મોહન" ભાષા બોલવી, ૬ આનંદી થવું અને ૭ સામા માણસની સારી નરસી દશા જાણવાને આપણે આતુર હોઇએ એમ બધાં સાથે વાતો કરવી. ડાક્તરો, અદાલતનાં માણસો, સ્ટેશનના નોકરો, બે ત્રણ વકીલો, શેઠિયાઓ, વગેરેમાંથી કોની કોની સાથે ઓળખાણ કરવું તેની યાદી કરેછે. એક પારસી બાબત લખેછે કે—'કેવો બેવકુફ માણસ! એને વળી માસિકપત્ર કહાડવુંછે ને તંત્રી થવુંછે તે ન્હારી

સલાહ પુછેછે ! પુસ્તકો છપાવવાની લોકને ઘેલછા લાગીછે તે જે તે શક્તિ વગરનો જુવાનિયો લખવા ઉભો થાયછે !!' આ બધા વિચારો કરતાં કરતાં પણ મ્હોટા લોકનાં ઓળખાણ એકદમ થતાં નથી તેથી અસંતોષ થાયછે અને શોધ કરેછે કે આ કામ લાલશંકરના સાધનથી પાર પડે એમ નથી કારણ કે એમને પોતાનેજ ઘણા થોડા મિત્રોછે !—હવે તો ભગવાનદાસને શોધવા જોઇએ, આખરે આ કઠણ કામ પાર પડતું નથી તેમાં પોતાનાજ સ્વભાવનો દોષછે એવું માલમ પડેછે. "આ કામમાં મ્હોટું વિઘ્ન તો એ છે કે હું પોતેજ વાતો કરતાં કરતાં ઘડી ઘડી મ્હારા પોતાના વિચારમાં પડી જાઉછું. કર્ટિસ સાહેબે કંઇક તિરસ્કારથી પણ શુભેચ્છાથી કહ્યું તે ખરુંછે કે વાતો કરતાં કરતાં મને સ્વપ્નમાં આવેછે ! મ્હારી સાથે સામું માણસ બેઠું છે એ વાત તો હું ઘડી ઘડી ભુલી જાઉછું અને ઉત્તર આપવો પડેછે ત્યારે મને બહુ વસમું પડેછે—બસ, મ્હારે આ ટેવ ટાળવી જોઇયે કારણ કે જનમંડળ પ્રત્યે મ્હારે મ્હારા ધર્મ બજાવવાનાછે અને આ સારુ ખાસ કરી રોજનીશી રાખવી જોઇએ." રોજનીશી તે રોજનીશી ! સઉ વાત આ પછી સુઇ ગઈ જણાયછે. આત્મમંથનકાળ પલટાઈ સંસારસાગરમાં આમ પ્રવાહ-પાત થવા લાગ્યો; છતાં ઉદ્યોગી અને ઉત્સાહી મન સંસારમાં તરતાં પણ પોતાનો વેગ બતાવવો ભુલ્યું નહી.

ગુજરાતશાળાપત્ર નવલરામના હાથમાં આવ્યા પ્હેલાં રા. મહીપતરામના હાથમાં હતું, અને કંઇક કારણોથી તે નવલરામના હાથમાં આવ્યું તેનો ધ્વનિ આ પ્રસંગની નોટબુકોમાંથી નીકળેછે. એ કેવી રીતે ચલાવવું એનો વિચાર કરતાં નવલરામને લાગ્યું કે એ પત્રને ઉંચી પંક્તિમાં આણવું હોય અને એને કેળવણીનું વાદ્ય જોઇએ તેવું કરવું હોય તો તો બધું મ્હારે જાતેજ લખવું જોઇએ. પણ કાયદાના અભ્યાસમાં વિઘ્ન ન આવે તે આવશ્યક હતું; શાળાપત્રથી સાક્ષરમંડળમાં નામ થાય એ વાત ખરી, પણ કાયદાના અભ્યાસથી થવાનો લાભ આટલા સારુ પડતો મુકવો અયોગ્ય લાગ્યો. "જો શાળાપત્રમાં બધી રીતે મન રોકું તો મ્હારા મનનો સ્વભાવ એવોછે કે કાયદો સુઝશેજ નહી," "ત્યારે તો શાળાપત્ર જેવું કંગાળછે તેવું કંગાળ રહેવાને સરજેલું છે," "હોયે આ વાતનો કંઇક વિચાર તો કરીશ." અંતે મેઘદૂતનું ભાષાંતર એમાં જાતે લખવાનો ઠરાવ કર્યો; સુનંદીનું ખાગો-બ્હારનું ભાષાંતર જારી રાખવું, લાલશંકર પાસે પદાર્થ—

શાસ્ત્રીય વિષયો લખાવવા, બાકી રહે તે રતનલાલ પાસે લખાવવું, અને કર્ટિસસાહેબે પત્રને સોળપાનાનું કરી નાંખવાની રજા આપીછે તેનો પણ લાભ લેવો–એવો ઠરાવ કર્યો. "સોળપાનાનું ન્હાનું શાળાપત્ર થશે તે જો-ઇ મહીપતરામના "પક્ષ"વાળા અવળો અર્થ કરશે તો કરવા દ્યો"—"એનો કાંઈ ઉપાય નથી"—"કાયદાના અભ્યાસને સારૂ એ આવશ્યકછે." આખે-રે માલમ પડ્યું કે સુરત જવું પડ્યું વગેરે કારણોથી આ અભ્યાસમાં હરકતો પડવા માંડી—સોળપાનાં કરવાંજ એમ ઠરાવ્યું. એ પત્રનું વાર્ષિક ખરચ રૂ. ૭૮૨નું ગણ્યું અને ઉપજ રૂ. ૮૦૦ની ગણી.

આ પ્રસંગે એક જાણવા લાયક હકીકત માલમ પડેછે કે:–"અલખ-"ખુલાખીનું વર્ણન આજ જાદવરાય મુનસફને મોંહેથી સાંભળ્યું. એ સાઠો-"દ્રો નાગર હતો અને એના વંશજો હયાતછે. ઇશ્કબાજી, નાચરંગ, અને "લાલપાણીમાં કવિ મગ્ન હતા એવું તેમનાં સગાં પણ કહેછે. સરકારી "નોકરી કરતાં પૈસા ઉચાપત કીધા, મુકરદમો ચાલ્યો, અંતે શિક્ષા થઈ "ત્યાંથી છુટયા પછી મનમાં બહુ દ્વેષ આવ્યો અને બહુચરાજીની જાત્રા ગયા, "ત્યાં ગુલાબભારતીનો સમાગમ થયો અને બ્રહ્મજ્ઞાન તથા જાદવરાયના "કહેવા પ્રમાણે એને સિદ્ધિ મળી. પછી આવીને અમદાવાદમાં સદાચારથી "રહ્યા. એને પચીશેક શિષ્ય થયા હતા. મરતી વખતે પોતાની બ્હેનને "પોતાનો ચોકો કરવાને કહ્યું, પોતાની મેળે ત્યાં જઇને સુતા અને ઘડી-"એકમાં દેહ ત્યાગ કીધો એનાં કેટલાંએક પદ લલ્લુભાઈ નામના સારાથી "ત્રીજે ઘેર રહેનારની પાસેછે." કવિ અલખબુલાખી પ્રસિદ્ધછે.

ભટના ભોપાળામાંનાં નથુકાકા તથા બીજાં પાત્રોનાં ચિત્ર બંગાળા ઇલાકામાં ભાગલપુરમાંના બાંકાના માજીસ્ટ્રેટ બોસ મારફત તૈયાર કરાવી નવલરામે આ પ્રસંગે મંગાવ્યાં હતાં.

અમદાવાદમાં માણસો, ઇમારતો, ભાષા, વિલાકળા વગેરે અનેક વસ્તુ-ઓની મુદ્રા નવા આવનાર નવલરામના મન ઉપર જેમ જેમ પડી અને તાજી રહી ત્યાં સુધી તેમની કલમ તેનાં વર્ણન કવિ નર્મદાશંકર વગેરે મિ-ત્રોને લખેછે, અને તેમાં ઐતિહાસિક સંસ્કારો સ્ફુરેછે. કવિ નર્મદાશંકરના કાગળમાં લખેછે કે આ નગરમાં "મ્હોટી ઇમારતો ઠેકાણે ઠેકાણે ઘણી જો-"વામાં આવેછે; પણ તેની બાંધણીમાં રસજ્ઞાનને ઠેકાણે, તમારો શબ્દ "વાપરૂં તો, જાડાશ બહુ જણાયછે." જુમામસીદની "ભવ્ય બાંધણીની મધ્ય-

"માં ઉભા રહી તેના અગણિત મ્હોટા સ્તંભો તથા વિશાળ મ્હોટા ઘુમટ
"તરફ નજર કરીએ છઇએ ત્યારે કોઈ નવી દુનિયામાંજ ગયા હોઇએ
"એમ આપણને લાગેછે. અને વળી એમ વિચાર કરીએ છઇએ કે એક
"વખત આ જગામાં હજારો જુસ્સાવાળા અને ઇમાનને સારૂ પ્રાણ આ-
"પવાને તત્પર એવા મુસલમાનો એક અવાજે એક સમુદાયમાં એક પર-
"મેશ્વરની એક અંતઃકરણથી પ્રાર્થના કરતા હશે ત્યારે એ દેખાવ કેવળ
"sublime થઈ જાયછે અને મુસલમાનના બળની આપણા મનમાં મૂર્તિ
બંધાયછે." "હઠીસંગનું દેહેરૂં પણ ખરેખરૂં જોવા લાયકછે. એમાં આરસ-
"સની નાની નાની શિલાઓ ગોઠવવામાં શિલ્પજ્ઞાનનું સારૂં જ્ઞાન બતાવ્યું
"છે અને નાના પ્રકારના રંગનું સામ્ય શુદ્ધ રસિકતાથી કીધુંછે. એ દેહેરાની
"સાથે બંગલો અથવા મ્હેલ બાંધ્યોછે તે તો દેશી અને અંગ્રેજી શૈલીનો
ખરાબ ખીચડોછે." દેહરા ઉપરનો અશુદ્ધ સંસ્કૃત લેખ જોઇ નવલરામને
તિરસ્કાર અને "અફસોસ" ઉપજે કે ઇમારત ઉપર લાખો રૂપિયા ખરચ-
નાર ધણીને આટલો લેખ શુદ્ધ રચાવવા જેટલા પઇસા કોઇ વિદ્વાનને
આપવાનું સુઝ્યું નહી. "માંડવીની પોળમાં તો ગંદકીનો પાર નથી."

સુરતના રા. મધુવ્યચરામ બલવચરામ (જેઓ હાલ મુનસફછે) તેમની
સાથે નવલરામને મિત્રતા તથા પત્રવ્યવહાર હતાં. આ વખતે નીકળતા સુ-
રતના "વિદ્યાવિલાસ" ચોપાનિયામાં તેમનો હાથ હતો. તે સંબંધી તેમને
લખતાં સર્વ ચોપાનિયાં બાબત નવલરામ "એક સામાન્ય સૂચના" લખેછે
કે "જે વિચાર આપો તે વીશે પ્રથમ ખુબ વિચાર કરવો, અને ચાલતી
"બાબતો જેમકે, ગ્રંથવિવેચન, સુધારાના પ્રસંગો ઇત્યાદિ વિષે તો બહુજ
"સાવચેતી રાખવી અને કોઈના કહેવાથી અથવા પોતાના મનના ઉછાળાથી
સત્યતાનો ત્યાગ અજાણતાં પણ ન થઈ જાય તેને માટે નિરંતર દિલમાં
"ખટકો રાખવો. વિદ્યાવિલાસની સતેજ ઉજ્વળતા ઉપર હાંડિયા જેવી લેશ
"માત્ર પણ કાળાશનો અંશ પડવા દેવો નહી." "ગુજરાતમિત્રની હકીકત
"સાંભળી હું બહુજ દીલગીર થયો છું. જો હું બીજા અભ્યાસમાં ન લાગ્યો
"હત તો આટલે દૂરથી પણ એ લખવાનું માથે લેત, અને ગુજરાતમિત્રને
"મરવા ન દેત. તમે જાણોછો કે મેં પેહેલાં ચલાવ્યું હતું ત્યારે મને કાંઇ
"પણ ફાયદો ન હતો, અથવા દીનશા સાથે ખાનગી દોસ્તી પણ એટલી
"ન હતી. ફક્ત એ પત્રના નામને માટે. હવે તો લાચાર" ગુજરાત-

મિત્ર અને ચંદ્રોદય, મુંબાઇનો દાંડિયો, અને અમદાવાદનાં વર્તમાનપત્રોમાં આ વખતે કેટલુંક પક્ષાપક્ષીનું લખાણ ચાલતું હતું, કેટલાક લોકને કંઈ કંઇ રાગદ્વેષથી ગાળો પણ દેવામાં આવતી હતી, અને નવલરામનું મિત્રમંડળ તેમ બીજા કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો ઉપર આ ગાળો વર્ષતી હતી, તે સર્વ વીશે લખતાં નવલરામ, મધુવચરામને લખેછે કે, "ચંદ્રોદયના ગુજરાતી આર્ટીકલ અંગ્રેજીથી વિરૂદ્ધ છે," "ઉપલા વર્ગોમાં ગુજરાતી લખાણ વંચાતું નથી અને તેની અસર તો કંઇજ થતી નથી," "દીનશાની માંદગીથી એણે જે fiendish joy બતાવી છે તે બહુજ ધિક્કારવા લાયક છે," "દીનશાની ખોટ પૂરી પડતી નથી એમ તમારે સાફ કબુલ કરવું, તેથી તમે દીલગીર છો, ગુજરાતમિત્રને નુકશાન થાય છે ઇત્યાદિ અને પછી તમે તમારી ફરજ યથાશક્તિ બજાવોછો એ વાત વિવેકથી લખવી. એ લખતાં આકળા થતા નહી, નહી તો તમે એના જેવાજ ઠરશો, "જે લખો તે સકારણ, ગંભીર, રસીલું લખજો. પક્ષપાતનો વિચાર મનમાં આવવા દેવો નહી એટલે સકારણ તો સેહેજ લખાશે," "જુસ્સાને હદમાં રાખજો, " ખરેખર કહિયે તો ચંદ્રોદય ગણકારવા લાયક નથી," "મારૂં " નામ એમાં કોઇ કારણથી પણ લાવતા નહી—ચંદ્રોદયના સામો મારો "બચાવ કરવો એજ હું મોટું અપમાન સમજુંછું," "જે લખો તે બે ચાર "દિવસ શાંત થઇ પછી તપાસીને છપાવવા આપજો, ઇત્યાદિ. અમદાવાદ, સુરત, મુંબાઇ, અને અન્યત્ર આજ પણ ગુજરાતી પત્રોકે તેના તંત્રિયો તેમ વાંચનારાઓને આ સર્વ વાક્યો હજી પણ ઉપયોગી થશે. વર્તમાનપત્રોના ધર્મ પવિત્રછે, તેમની સ્વતંત્રા આ દેશમાં સારીછે, અને એ સ્વતંત્રતા એ પવિત્ર ધર્મને ઉદ્દેશીજ વપરાવી જોઇએ, અને તેમ ન થાય તો જે તરવાર રક્ષણ અર્થેછે તે ખુન કરવામાં વાપરવા જેવું થાયછે. આ સર્વ બોલવું ઘણું સુલભછે, પણ તે સમજવું કઠણછે, અને તે પ્રમાણે વર્તવું હજી વધારે કઠણછે. કેવળ વિદ્વતાથીજ આ ગુણ આવતા નથી, પણ વિદ્વતા સાથે અનુભવ અને સાત્વિક વૃત્તિ આ ગુણને આવશ્યકછે અને તે કેમ રાખવી તે જાણવા ઇચ્છનારને નવલરામનાં વાક્યો દિગ્દર્શન કરાવશે. શાળાપત્રના તંત્રીપણાનું રાવસાહેબ મહીપતરામે રાજીનામું આપ્યું અને એ પત્ર નવલરામે લીધું તે સંબંધમાં તેમ બીજા મિત્રોના સંબંધમાં ગુજરાતી પત્રોમાં ઘુરાં કડવાં જે લખાણ થયલાં તે વાંચીને પણ ન ઉશ્કેરાતાં

નવલરામે લખેલાં ઉપરનાં વાક્યોમાં એમની સાત્ત્વિક વૃત્તિનું પ્રતિબિમ્બ પડેલુંછે તે મનહરછે.

ઈ. સ. ૧૮૭૦—૭૧ } આ વર્ષમાં અથવા ૧૮૭૧ માં "ભટનું ભોપાળું" મુંબાઈની કોઇ પારસી નાટકમંડળીએ ભજવેલું જણાય છે. મંડળીવાળાઓ તરફથી નાટકની ભાષા પારસીઓ સમજે એવી સૂચનાઓ કરવામાં આવી હતી અને તે અમલમાં પણ આણી હતી. નાટકનાં પાત્રોના ચિત્ર કોઇ બંગાળી ચિત્રકાર પાસે કઢાવ્યાં જણાયછે. આ ચિત્રોનું ખરચ તથા તે ઉપરાંત પણ કંઇક રકમ નવલરામને મળી હતી. આ સર્વ વાત મુંબાઈના પ્રસિદ્ધ શેઠ સોરાબજી શાપુરજી બંગાલી મારફત થઈ હતી. વીરમતી નાટક પણ કેટલીક શાળાઓમાં ઇનામમાં અપાતું હતું. આણી પાસથી કાયદાનો અભ્યાસ પણ વધતો હતો અને પાછળથી એક વખત નવલરામ મુનસફની પરીક્ષામાં પણ જઇ આવ્યા જણાયછે, પણ નપાસ થયાથી એ વાત મુકી દીધી અને તેથીજ શાળાપત્રનું ભાગ્ય ઉઘડ્યું જણાયછે.

એક વિદ્વાન મિત્રને આ સમયમાં નવલરામ લખેછે કે "—વાંચી હું "ખુશ થયોછું. તે તમારી લેખનશક્તિ ઉપરથી નહી, પણ તમારા મન ઉ-"પર કુસંગથી નાસ્તિકતાનું આછું આવરણ આવી રહ્યુંછે તેને ભેદીને ઇશ્વ-"રના નિરંજન રૂપની કાંઇ પણ ઝાંખી કરવા લાગ્યાછો. તેથી હજી તમે બધું "સમજીને અથવા માનીને લખ્યુછે એમ તો હું ધારતો નથી, તોપણ બા-"ળક ભણવાની રમત કરે તે પણ સંતોષકારકજ છે. પ્રસંગરૂપી સાંકળ "એ વાક્યની સસતાં નૈયાયિક રીતે જો સમજતા હો અને તેનું પૂરેપૂરૂં "તમારા મનમાં ચિત્ર પડતું હોય, તો બ્રહ્મજ્ઞાનને પહેલે પગથિયે ચઢ્યા "એમ જાણવું. મારો Fatalism (પ્રારબ્ધ વાદ) નિબંધ કાંઈ નથી પણ એ "વાક્ય, ઉપર એક ભાષ્યછે."

સંસારસુધારાની વાતોમાં પણ આ કાળે નવલરામ ગુંથાયા હતા. કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર ડાકતર બ્યુહ્લર તરફથી તેમને પુછવામાં આવ્યું. "કે વીસનગરની એક સ્ત્રી ટ્રેનિંગ કાલેજમાં ભણવા ઇચ્છેછે તેનો શો "બંદોબસ્ત કરી શકશો ?" આખરે શો બંદોબસ્ત થયો તે જણાતું નથી: વળી એક સુધારના સાથી મિત્રને આશ્રયે કોઇ ઉચ્ચ વર્ણની વિધવા પુનર્વિવાહ કરવા ઇચ્છતી હતી તેને વાસ્તે કોઇ પરણનાર તેજ વર્ણનો નવલરામને જડી આવ્યો હતો પણ આ પરણનારે એક એવી સરત કરવા માગી કે

"એ સ્ત્રીની એક ડાકતર પાસે તપાસ કરાવવામાં આવશે અને જો એને "કાંઈ ગર્ભ નથી એમ સાબીત થશે તો લગ્ન કરવામાં કોઈ વાતનો "વાંધો લેવામાં નહી આવે." આ સરતની બાબતમાં વળી લખે છે કે "એ સરત તમને વિલક્ષણ લાગશે અને નિર્દોષ અબળાને ગમે તેટલી "અપમાનકારક છે, તોપણ દેશકાળ જોતાં ડહાપણ ભરેલી નથી એમ તો "ન કહેવાય, હાલ કાં પુનર્વિવાહ કે પ્રથમ વિવાહ શુદ્ધ પ્રેમથીજ થવાના "એ તો અશક્યજ છે ત્યારે જો એક પુરૂષ સ્ત્રી ઉપર પુરો ભરોસો ન "રાખતાં કેટલીએક તપાસ કરવા ઇછે તો તેટલાજ માટે તેને તુચ્છકારી કહાડવો ન જોઇએ." આનું પરિણામ જે થયું હોય તે ખરૂં-કારણ ખાનગી વાતોમાં લોકને કાંઈ સંબંધ નથી—પણ સુધારામાં ધપવાને પ્રસંગે પણ આવો કાંઈક શાંત અંકુશ રહે તે સુધારાવાળાઓએ અનુકરણ કરવા જેવી વાત છે.

સુરતમાં આત્મમંથનકાળમાં જે જે ચિત્ર વિચિત્ર તર્કો ઉઠતા હતા તે સઉ અમદાવાદ આવ્યા પછી નવલરામ ભુલીજ જાયછે અને તે આપણે જ જોઇએ છિએ એમ નથી પણ નવલરામને પોતાને પણ સુઝેછે. ૧૮૭૩ ના મે માસમાં તેઓ લખે છે કે "ઘણાજ લાંબા વખત પછી આ ચોપડી "હાથમાં લીધીછે. એ વખતમાં ઘણા તરંગ ઉઠ્યા હતા ખરા, પણ નોંધી "રાખવાનો વિચાર મનમાંથીજ દૂરજ જતો રહ્યો હતો, તોપણ સુરત કરતાં "અહિંયાં થોડા તરંગ ઉઠે છે એ વાત તો ખરી. તેનાં કારણઃ ૧ કેફ "થોડી અને ક્વચિતજ કરવામાં આવે છે"—આ કેફ તે ભાંગની હતી "૨. મિત્ર મંડળમાં રહેવાનું વધારે થવાથી એકાંત વિચાર કરવાનો વખત "થોડો મળેછે. ૩. જે મિત્રો મળેછે તે તરંગને ઉત્તેજન આપે એવા નથી. "૪ વખતે અવકાશ મળ્યે તરંગ ઉઠેછે તેને નોંધી રાખવાનો અવકાશ "મળતો નથી." હવેના તરંગ પ્હેલાના તરંગથી જુદા માલમ પડેછે-હવેના તરંગ તો "ખરૂં કહિયે તો તરંગ નથી, પણ Sober બુદ્ધિની નોટ છે" ટુંકામાં આત્મમંથનકાળ વીતી ગયો, કેવળ વિચારની ઋતુ ઉતરી અને આચાર-વિચારની ઋતુ બેઠી. હવે તો "ગૂર્જરગ્રંથભંડાર" એ નામનું ત્રૈમાસિક પુસ્તક કહાડવાની તજવીજ ચાલેછે, પ્રેમાનંદ અને સામળની કવિતા મેળવીછે, અને વર્તારો કહાડ્યોછે કે સંવત ૧૭૦૦ પછી લખનારા કવિયોમાં, તુળશીદાસ, જગજીવન સંન્યાસી, જીવરામભટ, કાળિદાસ, પ્રીત-

મદાસ, હીમો, રેવાશંકર, નિષ્કુળાનંદ, મુક્તાનંદ, નરભેરામ, કેશવ, રઘુનાથદાસ, લજ્જારામ, દીપવિજય, અને વીરવિજય છે. તરંગો છેક શાંત થયા નથી—તરંગકાળ સાંભરતાં તરંગ પાછા જરીક ઉઠેછે, લાલિત્યલહરી લખવાનો વિચાર થાયછે, અને તેની વાર્તાની યોજનામાં યોજનાઓ કરેછે કે એ દેશિયોમાં લખવું; એમાં એક આખો સર્ગ સ્ત્રિયારાજ્યના કામરૂ દેશનો આણવો અને તેમાં પ્રેમશાસ્ત્રના વિવાદ અને ચૂકાદા થાય તથા લાલિત્યલહરીની પૂજા થાય; વળી બીજા સર્ગોમાં ગોપોત્સવ અને ગાંધર્વ દેશનો વસંતોત્સવ આણવો, Love ને ઠેકાણે Calculating Mind થતું બતાવવું, "ઉપાધિ–વૈદ્ય અને "વ્યાધિવૈદ્ય" એ બે પાત્ર આણવાં, અને ચિત્રકળા, Fancy Ball, ભરતની કળા, વગેરે આણવું,–આખરે કલમ અટકે છે ને તરંગ કેવળ શાંત થાયછે.

ગરબીઓના વર્ગ પાડવાની નવલરામે સુરતમાં યોજના કરી હતી તેનાં કેટલાંક દૃષ્ટાંત ૧૮૭૩માં ગોઠવે છે; પણ તેનાં ધોરણ બતાવ્યાં નથી; જેમકેઃ—

૧ | | | |
"રિસાયાં રસિક સંગાથે રાધા"—એ ચં દ્રહસ્તિનીબંધ ગણી છે.
૧ | ૪ | ૨ | | ૩
અને, "મહિયારી મળિ ચાલી મહિ વેચવા"—એ છહસ્તિનીબંધ ગણી છે. આ વિચિત્ર કલ્પના ઉપર વાર્તિકની જેમ જરૂર નથી એ ખરૂં છે તેમજ એ કલ્પનાના કર્તાનું મગજ જોવામાં નિરર્થક નથી એ પણ ખરૂં છે.

નવલરામના મંથનકાળને ઠેકાણે શાંતિ–કાળ થયો તેનાં કારણ એમણે આપ્યાંછે તે આપણે જોયં. પણ એ સંક્રાંતિનો અર્થ એવો નથી કે ઉદ્યોગ અને ચંચળતા એમના મગજને ખાલી કરી ગયાં અને પાછળ શૂન્ય આળસ અને જડતાને મુકી ગયાં. એ મગજ તો સુરતમાં મંથનકાળમાં જેટલું કામ કરતું હતું તેટલુંજ અમદાવાદમાં કરતું હતું—એટલુંજ સવેગ અને સતેજ હતું ફેર માત્ર એટલો થયો કે ઉદ્દાળાને ઠેકાણે ઠરેલપણું દેખાવા લાગ્યું અને નોટબુકોમાં અનેક જન્મના તરંગોના અધુરા ગર્ભપાતને ઠેકાણે શાળાપત્રની કુખથી અનેક સંપૂર્ણ અવયવવાળાં જીવતાં બાળકો જન્મવા લાગ્યાં. તે શીવાય એમનું કેટલુંક લખાણ પુરેપુરૂં થએલું છતાં એમણે છપાવ્યું નથી પણ કંઈક ઉપયોગી હોવાને લીધે નવલગ્રંથાવલિના જુદા જુદા ભાગોમાં મુક્યું છે.

મેઘદૂતનું ભાષાંતર, બાળલગ્નબત્રીશીની ગરબીઓ, પુરાણુસાર, માલતીમાધવ વગેરે સંસ્કૃત નાટકોનો સાર, નરસિંહ મ્હેતાના મામેરાની સંટીક આવૃત્તિ અને તેમાં પ્રેમાનંદ કવિ ઉપર તેમ માલતીમાધવ ઉપર લખેલું વિવેચન, કેટલાંક ન્હાનાં મ્હોટાં ગુજરાતી પુસ્તકો ઉપરનાં વિવેચન, વગેરે કેટલાક વિષયો નવલગ્રંથાવલિના પ્હેલા તથા બીજા ભાગમાં આવ્યા છે. તે નવલરામની નિસર્ગશક્તિ (originality), રસિકતા અને રસજ્ઞતા, વાંચવાનો તેમ લખવાનો ઉદ્યોગ, ગ્રંથપરીક્ષક શક્તિની બંધાતી જતી પરિપક્વતા, મનની પૃથક્કરણ શક્તિ વગેરે ગુણોના ઉંચા જતા વૃક્ષનું દર્શન કરાવે છે અને નવલરામને દેશકાળના સાક્ષરવર્ગને મોખરે આણી મુકેછે. મ્હેતાજીનો ધંધો, શિક્ષણશાસ્ત્રના નિયમ, જોડણીના નિયમ, નિંશાળનો વખત, ભાષાશાસ્ત્ર, વગેરે વિષયો એ ગ્રંથાવલિના ત્રીજા ભાગમાં આવેલા છે. જે શાસ્ત્ર અને કળા ઉપર નવલરામની ઉપજીવિકાનો આધાર હતો તેની તેઓ વેઠિયાવાડથી સેવા કરતા ન હતા પણ તેમાં ચિત્ત અને પ્રીત પરોવી, પોતાના શિષ્યો અને ધંધાભાઇઓને કુટુંબવત્ ગણી, માણસ પોતાના કુટુંબનાં સુખ દુઃખ જાણી તેની વર્તમાન અને ભવિષ્ય દશા સુધારવા મથે તેવી રીતે પ્રેમથી પ્રયત્ન કરી, નવલરામે આ ત્રીજા ભાગના વિષયો લખ્યા છે અને પોતાના ઇંગ્રેજી ન જાણેલા બન્ધુઓને ઇંગ્રેજી ધોરણોના મંદિરમાં ભોમીયા કરવાને ઉલ્લાસથી ખુણે ખોચરે તેઓ ફરી વળ્યાછે. ગુજરાતશાળાપત્રના મુખપૃષ્ઠ ઉપર ઘણાંક વર્ષ થયાં આપણે એકનો એક દોહરો જોયાં કરિયે છિયે કે

> "મે'તાજી, બહુ મોટું તુજ નામ તેમ છે કામ,
> કર ખંતે મન ક્ષેત્રની ખરી ખેતિ ધરી હામ."

તે કંઇ લખવું જોઇએ માટેજ લખ્યો છે એમ નથી પણ મ્હેતાજીઓ ઉપર એમના ખરા બન્ધુભાવનો ઉછાળો છે, એમના મ્હેતાજીઓ અને શિષ્યો તે જાણેછે અને તેના બદલામાં તેમના ઉપર એવાજ પ્રેમનો પ્રતિધ્વનિ કરે છે, અને તેમનું અનુકરણ પણ કરેછે. ગુજરાતના કેળવણી ખાતામાં ઘણાક વિદ્વાનો નોકરી કરેછે, તેમાં કેટલાક પોતાની વિદ્વતા વધારવાના ખંતી છે, કેટલાક શિષ્યોની વિદ્વતા વધારવાના ખંતી છે, કેટલાક એ બે અથવા એક વાતમાં ઉદ્યોગી પણ છે, અને કેટલાક માત્ર "પ્રોમોશન" મેળવવાનાજ ખંતી છે. પણ ઉદ્યોગમાં રાવસાહેબ મહીપતરામને, વિદ્વત્તામાં મિ-

મદાસ, હીમો, રેવાશંકર, નિષ્કુળાનંદ, મુક્તાનંદ, નરભેરામ, કેશવ, રઘુનાથદાસ, લજ્જારામ, દીપવિજય, અને વીરવિજય છે. તરંગો છેક શાંત થયા નથી—તરંગકાળ સાંભરતાં તરંગ પાછા જરીક ઉઠેછે, લાલિસલહરી લખ્વાનો વિચાર થાયછે, અને તેની વાર્તાની યોજનામાં યોજનાઓ કરેછે કે એ દેશિયોમાં લખવું; એમાં એક આખો સર્ગ સ્ત્રિયારાજ્યના કામરૂ દેશનો આણવો અને તેમાં પ્રેમશાસ્ત્રના વિવાદ અને ચૂકાદા થાય તથા લાલિસલહરીની પૂજા થાય; વળી બીજા સર્ગમાં ગોપોત્સવ અને ગાંધર્વ દેશનો વસંતોત્સવ આણવો, Love ને ઠેકાણે Calculating Mind થતું બતાવવું, "ઉપાધિ-વૈદ્ય અને "વ્યાધિવૈદ્ય" એ બે પાત્ર આણવાં, અને ચિત્રકળા, Fancy Ball, ભરતની કળા, વગેરે આણવું,-આખરે કલમ અટકે છે ને તરંગ કેવળ શાંત થાયછે.

ગરબીઓના વર્ગ પાડવાની નવલરામે સુરતમાં યોજના કરી હતી તેનાં કેટલાંક દૃષ્ટાંત ૧૮૭૭માં ગોઠવે છે; પણ તેનાં ધોરણ બતાવ્યાં નથી; જેમકે:—

૧ | | | |
"રિસાયાં રસિક સંગાથે રાધા"—એ ચર્તુહસ્તિનીબંધ ગણી છે.
૧ | ૪ | ૨ | | ૩
અને, "મહિયારી મહિ ચાલી મહિ વેચવા"—એ છહસ્તિનીબંધ ગણી છે. આ વિચિત્ર કલ્પના ઉપર વાર્તિકની જેમ જરૂર નથી એ ખરૂં છે તેમજ એ કલ્પનાના કર્તાનું મગજ જોવામાં નિરર્થક નથી એ પણ ખરૂં છે.

નવલરામના મંથનકાળને ઠેકાણે શાંતિ-કાળ થયો તેનાં કારણ એમણે આપ્યાંછે તે આપણે જોયં. પણ એ સંક્રાંતિનો અર્થ એવો નથી કે ઉદ્યોગ અને ચંચળતા એમના મગજને ખાલી કરી ગયાં અને પાછળ શૂન્ય આળસ અને જડતાને મુકી ગયાં. એ મગજ તો સુરતમાં મંથનકાળમાં જેટલું કામ કરતું હતું તેટલુંજ અમદાવાદમાં કરતું હતું—એટલુંજ સવેગ અને સતેજ હતું ફેર માત્ર એટલો થયો કે ઉકાળાને ઠેકાણે ઠરેલપણું દેખાવા લાગ્યું અને નોટબુકોમાં અનેક જન્મના તરંગોના અધુરા ગર્ભપાતને ઠેકાણે શાળાપત્રની કુખથી અનેક સંપૂર્ણ અવયવવાળાં જીવતાં બાળકો જન્મવા લાગ્યાં. તે શીવાય એમનું કેટલુંક લખાણ પુરેપુરૂં થયેલું છતાં એમણે છપાવ્યું નથી પણ કંઈક ઉપયોગી હોવાને લીધે નવલગ્રંથાવલિના જુદા જુદા ભાગોમાં મુક્યું છે.

મેઘદૂતનું ભાષાંતર, બાળલગ્નબત્રીશીની ગરબીઓ, પુરાણસાર, માલતીમાધવ વગેરે સંસ્કૃત નાટકોનો સાર, નરસિંહ મ્હેતાના મામેરાની સંટીક આવૃત્તિ અને તેમાં પ્રેમાનંદ કવિ ઉપર તેમ માલતીમાધવ ઉપર લખેલું વિવેચન, કેટલાંક ન્હાનાં મ્હોટાં ગુજરાતી પુસ્તકો ઉપરનાં વિવેચન, વગેરે કેટલાક વિષયો નવલગ્રંથાવલિના પ્હેલા તથા બીજા ભાગમાં આવ્યા છે. તે નવલરામની નિસર્ગશક્તિ (originality), રસિકતા અને રસજ્ઞતા, વાંચવાનો તેમ લખવાનો ઉદ્યોગ, ગ્રંથપરીક્ષક શક્તિની બંધાતી જતી પરિપક્વતા, મનની પૃથક્કરણ શક્તિ વગેરે ગુણોના ઊંચા જતા વૃક્ષનું દર્શન કરાવે છે અને નવલરામને દેશકાળના સાક્ષરવર્ગને મોખરે આણી મુકેછે. મ્હેતાજીનો ધંધો, શિક્ષણશાસ્ત્રના નિયમ, જોડણીના નિયમ, નિશાળનો વખત, ભાષાશાસ્ત્ર, વગેરે વિષયો એ ગ્રંથાવલિના ત્રીજા ભાગમાં આવેલા છે. જે શાસ્ત્ર અને કળા ઉપર નવલરામની ઉપજીવિકાનો આધાર હતો તેની તેઓ વેઠિયાવાડથી સેવા કરતા ન હતા પણ તેમાં ચિત્ત અને પ્રીત પરોવી, પોતાના શિષ્યો અને ધંધાભાઇઓને કુટુંબવત્ ગણી, માણસ પોતાના કુટુંબનાં સુખ દુઃખ જાણી તેની વર્તમાન અને ભવિષ્ય દશા સુધારવા મથે તેવી રીતે પ્રેમથી પ્રયત્ન કરી, નવલરામે આ ત્રીજા ભાગના વિષયો લખ્યા છે અને પોતાના ઇંગ્રજી ન ભણેલા બન્ધુઓને ઇંગ્રેજી પ્રેરણાના મંદિરમાં ભોમીયા કરવાને ઉલ્લાસથી ખુણે ખોચરે તેઓ ફરી વળ્યાછે. ગુજરાતશાળાપત્રના મુખપૃષ્ઠ ઉપર ઘણાંક વર્ષ થયાં આપણે એકનો એક દોહરો જોયાં કરિયે છિયે કે

> "મે'તાજી, બહુ મોટું તુજ નામ તેમ છે કામ,
> કર ખંતે મન ક્ષેત્રની ખરી ખેતિ ધરી હામ."

તે કંઇ લખવું જોઇએ માટેજ લખ્યો છે એમ નથી પણ મ્હેતાજીઓ ઉપર એમના ખરા બન્ધુભાવનો ઉછાળો છે, એમના મ્હેતાજીઓ અને શિષ્યો તે જાણેછે અને તેના બદલામાં તેમના ઉપર એવાજ પ્રેમનો પ્રતિધ્વનિ કરે છે, અને તેમનું અનુકરણ પણ કરેછે. ગુજરાતના કેળવણી ખાતામાં ઘણાક વિદ્વાનો નોકરી કરેછે, તેમાં કેટલાક પોતાની વિદ્વતા વધારવાના ખંતી છે, કેટલાક શિષ્યોની વિદ્વતા વધારવાના ખંતી છે, કેટલાક એ બે અથવા એક વાતમાં ઉદ્યોગી પણ છે, અને કેટલાક માત્ર "પ્રોમોશન" મેળવવાનાજ ખંતી છે. પણ ઉદ્યોગમાં રાવસાહેબ મહીપતરામને, વિદ્વત્તામાં મિ.-

શીમીને, અને ઉદ્યોગ તથા વિદ્વત્તામાં તેમજ નિશાળના દરેક વિદ્યાર્થી આ-
ગળ પોતે પ્રત્યક્ષ રહેતા હોય તેમ આખી નિશાળના વિદ્યાર્થીમાત્રને
શીખવવાની અને વશ રાખવાની કળામાં રા. અંબાલાલ સાકરલાલને,
જુદા રાખીએ તો બાકી રહેલા સર્વ શિક્ષકોના કરતાં ઉદ્યોગ તથા ખંત તેમ
શિષ્યોની પ્રીતિમાં નવલરામ વ્હડે છે એમ ઘણે ઠેકાણેથી સંભળાયું છે અને
તે સાંભળનાર શિક્ષકોએ તે વાતની ના નથી પાડી. મેદાન તથા અરણ્યો;
તામ્રપટ, કોકેશ્યન જાત, મેઘધનુષ્ય, જયસ્થંભ વગેરે ભાતભાતના અનેક
વિષયો નવલગ્રંથાવલિના ચોથા ભાગમાં છે; તે તેમ એમનો વ્યુત્પત્તિપાઠ-
આ સંગ્રહમાં નથી પણ જુદો છપાય છે તે લખાવનાર દેવી પણ મ્હેતાજી-
ઓ અને વિદ્યાર્થીઓ ઉપરની એમની પ્રીતિજ છે એની, એમને જાણના-
રામાંથી કોણ ના ક્હેશે ?

ઉપરના સર્વ વિષયો ૧૮૭૦-૭૬માં અમદાવાદમાં લખેલા છે. કા-
લેજમાં શીખવવામાં વખત જાય, ઘેર કાયદાના અભ્યાસમાં વખત જાય, અ-
ને તે શીવાય કુટુંબજંજાળમાં કાળ જાય—અને વાંચનારે ભુલ્યે ચુક્યે
એમ ન જાણી બેસવું કે નવલરામ ને આ જંજાળ નહોતી—એ સર્વ વખત-
માંથી, કરકસર કરી, વખત ક્હાડી આ વિષયો અને બીજા પણ કેટલાક
લેખ લખાયા છે.

અમદાવાદમાં રહી જે જે પ્રસિદ્ધ લખાણ કર્યું તેનાથી નવલરામની
સાક્ષર કીર્તિ બંધાઇ ચુકી અને એમના મનના પ્રવાહની દિશા પણ નક્કી
થઇ ચુકી. ગ્રંથકારનો ધંધો જુદો પાડવાની એમને સુરતમાંથી હોંસ હતી
તે શાળાપત્રે પુરી પાડ્યા જેવું કર્યું. સુરતમાંના આત્મમંથનકાળનું વલોણું
બંધ થતાં તે ઉપર માખણની તર અમદાવાદમાં બંધાઇ. સુરતમાંની અપ-
ક્વ દશામાં લખાયલાં બે નાટકોને ઠેકાણે હવે આપણા હાથમાં જુદી જા-
તની વસ્તુ આવે છે. માલતીમાધવ અને ઉત્તરરામચરિત્ર વગેરેના સા-
રમાં માત્ર સંસ્કૃત વિદ્યાર્થીના અભ્યાસ પાઠ છે, તે કર્તાએ છપાવ્યા નથી,
અને નવલગ્રંથાવલિમાં છપાવ્યા છે તે માત્ર સંસ્કૃત ન જાણનાર વર્ગના લા-
ભને માટેજ. માલતીમાધવનું વિવેચન એ પણ એક અભ્યાસપાઠજ
છે. મહાકવિના નામથી અંજાઇ ન જતાં પોતાનો સ્વતંત્ર વિચાર બાંધવા-
નો સ્તુત્ય પ્રયત્ન આમાં છે, અને તેની સાથે સંસ્કૃત ભાષાનું તેમ આ સ-
મર્થ કવિનું સૂક્ષ્મ તારતમ્ય ઓળખવા જેટલી સમર્થતા આ ઉગતા પરી-
ક્ષકમાં આવી નથી, એ પણ આ નાટકનો સાર તેમ વિવેચન વાંચવાથી

સ્પષ્ટ થાય છે. પણ જે સમર્થતા ભવભૂતિના કાવ્યને સમજતાં જોઇએ છિયે એટલે ગુજરાતી ગ્રંથો પરખતાં જોઇતી નથી, અને તેથીજ અમદાવાદમાં લખી છપાવેલાં વિવેચનો ઉપયોગી છે. એ વિવેચનોમાં નવલરામની વિવેકશક્તિ ઘડાય છે અને કસાય છે. લઘુસિદ્ધાંતકૌમુદીના ભાષાંતરનું વિવેચન અપરિચિત વિષયમાં ડહાપણડાહ્યલાવેડા કર્યા શિવાય તેનું ઉપયોગીપણું બતાવીજ સંતોષ માનવામાં છે અને આથી વિવેચનકાર પોતાનો ધર્મ યોગ્ય રીતે બજાવે છે તે વાત સમજાવ્યા વિના કેટલાકથી સમજાય એવી નથી. ગ્રંથપરીક્ષકના હાથમાં નવો ગ્રંથ આવ્યો અને તે ઉપયોગી હોય છતાં તેની નોંધ ઘટતા વિસ્તારથી ન લેવાય તો એ એક અધર્મ છે. તેમ એવા ગ્રંથનો વિષય અપરિચિત છતાં પરિચિત હોય એવું ડોળ ઘાલવાથી કુપરીક્ષા થાય છે. આથીજ કૌમુદીભાષાંતરનું વિવેચન કૃતકૃત્ય છે. મી. ફ્રામજીએ સંગ્રહેલી ગુજરાત તથા કાઠીયાવાડ દેશની વાર્તાઓના વિવેચનમા એક બીજી જાતનો વિવેક છે. એ વાર્તાઓના અસલ ગુણ દોષ તપાસવાથી એ ગ્રંથની પરીક્ષા થતી નથી કારણ એ ગ્રંથમાં તો પારકા તેજનાં પ્રતિબિમ્બ છે અને અસલ તેજ કરતાં પ્રતિબિમ્બ ઉપરજ વિવેચન ઘટે છે. માટે આ વિવેચન જોઇએ તેટલુંજ છે; હરિશ્ચંદ્ર નાટક અને નર્મકોષના વિવેચન અપૂર્ણ છે, તેમાં વિવેચકભાગ લખાયોજ નથી, પણ કેટલીક ચર્ચવા યોગ્ય ચર્ચા છે; અને એવી ચર્ચાઓ પણ વિવેચનની તૈયારીનું એક અંગ છે. પુસ્તક પરીક્ષકનું ખરેખરું કામ તો એ છે કે એક તો નવીન અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારમાં યોગ્યતા હોય તો તે દર્શાવી આપી પ્રગટ કરી એ ગ્રંથકારનો હાથ ઝાલી સાક્ષરવર્ગ આગળ એને પ્રસિદ્ધ કરવો, અને બીજું પ્રતિષ્ઠિત ગ્રંથકારના ગુણનું પૃથક્કરણ કરી વાંચનારાઓ આગળ એ ગુણો પારદર્શક કરી મુકવા. આમાંનું પ્રથમ કામ "રામારત્નનિરૂપણના" વિવેચનવડે કર્યુંછે, અને બીજું કામ "પ્રેમાનંદ" અને એના "મામેરાની" પરીક્ષામાં કર્યુંછે. ટુંકામાં ગ્રંથ અને ગ્રંથકારનો વિચાર કરી જે જુદા જુદા વિવેકથી તેની પરીક્ષા કરવી જોઇએ તે વિવેકના પટ અમદાવાદમાં નવલરામ ઉપર સ્પષ્ટ બેઠા દેખાયછે. ઠરેલપણા શીવાય આ પરિણામ નથી થતું.

આ વખતનાં જાન લખાણોમાં મુખ્ય મેઘદૂતનું ભાષાંતર અને બાળલગ્નબત્રીશી છે. ઉભય કવિતામાંછે. જેમ પ્હેલી બીજી ચોપડીઓમાં

બાળકોને ઉદ્દેશી ભાષા લખીછે તેમ બત્રીશીની ગરબીઓ પણ દેશકાળને ઉદ્દેશી, ટોળટીખલ કરી, મર્મ, નર્મ વાક્યો બોલી—ઉપદેશક પ્રયોજનથી લખીછે. ઘણાકને તે ગમીછે; ઘણાકને તેથી કંટાળો પણ આવ્યોછે. આ મતભેદનું કારણ લખાણની યોગ્યતા કરતાં વિષય વધારેછે; જુના નવા આચારવિચારના પક્ષમાં જાણ્યે અજાણ્યે પડેલાં મન પક્ષ પ્રમાણે તૃપ્ત અતૃપ્ત માનેછે. વાંચનારનો દોષ ક્યાં કહાડિયે? આ ગ્રંથનો દેશકાળાનુસાર ક્ષણિક ઉદ્દેશ ભુલી, એ કાવ્યનું પ્રયોજન નૈમિત્તિક નહી પણ નિત્ય હોય એમ ગણી, આવા લેખોમાં અને એક દિવસે લખાયલાં તે બીજે દિવસે ઉચ્છિષ્ઠ થવા નિર્મેલાં વર્તમાનપત્રોમાં બહુ ભેદ નથી તે લક્ષમાં ન લાવી, નવલરામે પોતેજ એ પુસ્તકની પરીક્ષામાં ભુલ કરીછે તે એમણે રાજકોટમાં લખેલા "સુબોધચિંતામણિના વિવેચન" ની વાત કરતાં આપણે જોઈશું. બત્રીશી પોતાના ઉદ્દેશ પ્રમાણે યોગ્યછે, પણ સાક્ષર ગણનાનો ઉદ્દેશ કંઇ એમાં છેજ નહી. સાક્ષર ઉદ્દેશ તો મેઘદૂતના ભાષાંતરમાં છે, ભાષાંતર કરવાની કળા વીશે નવલરામે કેટલેક ઠેકાણે લખેલુંછે, તે ઘણે અંશે યોગ્યછે, અને મેઘદૂતનું ભાષાંતર પણ જમે ઉધાર કરતાં ચ્હડતી પંક્તિનું નીકળેછે. કાળિદાસની રસજ્ઞતા સમજ્યા શીવાય એનો રસ ગુજરાતીમાં આણવો કઠણછે; કવિનું ભાષાંતર કરનારમાં કવિત્વ જોઇએ છિયે; સંસ્કૃત કપડાં કહાડી ગુજરાતી પ્હેરાવ્યાથી ભાષાંતર થતું નથી, પણ કાળિદાસ પોતે ગુજરાતી હોત અને એમણે પોતેજ મેઘદૂત ગુજરાતીમાં લખ્યું હોત તો કેવું લખત તેઓનો વિચાર કરી તેવુંજ કોઇ સફળ લખે તો તેજ ભાષાંતરમાં અસલ ગ્રંથની યોગ્યતા આવે અને એનુંજ નામ ભાષાંતર. ભાષાંતર કરો, અથવા ભટના ભોપાળા જેવું રૂપાંતર (adaptation) કરો, અથવા વાલ્મીકિના રામાયણ જેવા મહાપ્રસાદના કંઇક કણ નવા કવિઓનાં રામાયણ જેવા રામાયણમાં આણી પ્રાકૃત લોકને ચખાડોઃ—તે સર્વમાં મૂળ લેખોનો આત્મા તો આવવોજ જોઇએ, જુદી વાણીમાં, જુદા દેશમાં, જુદા કાળમાં, જુદા વ્યવહારમાં, અને જુદા રંગોમાં ને પ્રસંગોમાં પડેલું મૂળ બિમ્બનું પ્રતિબિમ્બ સ્વભાવે એજ હોવું જોઇએ. મુક્તિફોજવાળી મડમો બગલાં લુગડાં પ્હેરવાથી હીંદવાણી નથી થતી, તેમનાં શરીર બદલાતાં નથી અને અંતર્નાં ગુણો પણ એવા ને એવાજ રહે છે. તેથી ભાષાંતરકાર વગેરેનું કામ ઘણું સૂક્ષ્મ અને વિકટ છે. મ્હોટા મ્હોટાઓ

એમાં ગોથાં ખાય છે, તો ન્હાના ન્હાનાની તો વાતજ શી? એક ગુજરાતી ગ્રંથકારે બીજી ભાષામાંથી રામાયણ ઉતાર્યુંછે, ઘણો શ્રમ લીધો છે, ઘણી સંભાળ રાખીછે, લક્ષ્મણ વિયોગથી રામચંદ્રને રોવડાવતાં કરુણરસની સીમા આણવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને રામચંદ્ર પાસે રોતાં રોતાં ગવડાવ્યું છે કે :

"સીતા સરખી સહસ્ત્રજ મળશે નિર્મળ રૂડી નાર,
વીર લાયક વીર દુર્લભ મળવો સદ્‌ગુણ સિંધુ સાર.
માના જાયા લક્ષ્મણ જાગોરે !"

એ વાંચી, ભાઇ અને સ્ત્રીને એક ત્રાજવે જોખવાં એ એક ચુક, સ્ત્રીની નિન્દાથી ભાઇની સ્તુતિ કરવી એ બીજી ચુક, બેનો બજાર ભાવ તપાસવો અને ભાઇ બીજો ન મળે ને સાસુની જાઇ સ્ત્રી મળે માટે "માનો જાયો" ભાઇ વધારે ગણવો એ ચોથી અને વધારે ગ્રામ્ય ચુક, તે કરવાની પ્રકૃતિવાળા આ રામચંદ્ર વાલ્મીકિવાળા નથી પણ એ કાવ્ય લખનાર ગુજરાતી કવિની નાતના છે એવો ખ્યાલ થાય છે. પ્રેમાનંદ સરખો પણ ભુલ કરેછે અને વનવાસ જતી વખત અને બાળકને મોસાળ મોકલતી વખત દુઃખિયારી દમયંતી પાસે એનાં બાળકને કુહેવડાવેછે કે "સહેજો મામા મામીની ગાળ!"—જાણે કે ચાતુર્વેદી બ્રાહ્મણોમાં મામા મામી ગાળો દે એટલે દમયંતીના ભાઇ-ભોજાઈ પણ એવાંજ હોય! મેઘદૂતના યક્ષને અથવા કવિને નવલરામે પણ પોતાના મતનો પ્રારબ્ધવાદી વેદાંતી બનાવી દીધો છે, અને મેઘદૂતના છેલ્લા ભાગમાં ઉમેરો કરી લખે છે કે,

"અકળ કળા અવિનાશિનીરે અક્કલથી ન કળાય !
"અણધાર્યું આપોઆપ થાયે, ધાર્યું અધવચ જાય !
"જય સચ્ચિદાનંદા!"

મેઘદૂતના નાયકને કે કવિને સચ્ચિદાનંદનો ભક્ત સાંભળી આપણે ખુશ થઇશું! આવી ભુલો ન કરવા બાબત નવલરામે પોતેજ કેટલેક પ્રસંગે કહેલુંછે, આ ભાગ સુધારી શક્યા નથી, અને કદાચિત્ જીવ્યા હોત તો સુધારત પણ ભાષાંતરકારને આવી મુસ્કેલિયો છે તે મેઘદૂતના ભાષાંતરમાં પણ પ્રસંગે દેખાય છે અને મુસ્કેલિયો દૂર કરવાની મુસ્કેલી ભાષાંતરકારોજ સમજશે. છતાં નવા યોજેલા "મેઘછંદમાં" લખેલું, બને એટલું સરલ,

અસલનો ઉચ્ચ અને સૂક્ષ્મ રસ જાળવવા સ્પષ્ટ અને યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવું, અને ગુજરાતીને અનુકૂળ થવું, મેઘદૂતનું ભાષાંતર મૂળ ગ્રંથના પરિચિત વાંચનારને મૂળ ગ્રંથનું ભાન કરાવે છે, અને એથીજ કાદમ્બરી-ના ભાષાંતર અને રા. રણછોડભાઇએ કરેલાં ભાષાંતરો પેઠે આ ભાષાંતર પણ આપણા ભાષાંતરકારોને અનુકરણીયછે. આ ભાષાંતરનો ઘણોક ભાગ આનંદથી વાંચી જવાય એવો છે. જેમ જેમ આગળ વધેછે તેમ તેમ ક-લમ કસાતી સ્પષ્ટ માલમ પડેછે અને કાળિદાસની છાયા ભાષાંતરપર કંઈક ઘટ થવા માંડે છે. ભાષાંતરમાં શબ્દાર્થની શુદ્ધતા કરતાં આ છાયાની શુદ્ધ-તા વધારે ઉપયોગી છે.

અમદાવાદમાં આવ્યા પછી સુરતવાળા કેટલાક વિચાર બદલાયા જણાયછે. સુરતમાં પ્રેમાનંદ કરતાં નર્મદ રસમાં ચ્હડિયાતો લાગતો હતો; અમદાવાદમાં લખેલા પ્રેમાનંદપરના વિવેચનમાં નામ દેઇને તુલના નથી કરી, પણ એવું તો લખે છે કે "રસની બાબતમાં કોઈ પણ ગુજરાતી કવિ" પ્રેમાનંદના "પેંગડામાં પગ ઘાલે એવો નથી"—"હજી લગી એના જેવી પાત્રતા બતાવી શકે એવો કોઈ ગુજરાતી કવિ થયો નથી." એક ખાનગી પત્રમાં તો પ્રેમાનંદને ગુજરાતનો હીરો ગણ્યોછે—નર્મદના વિરુદ્ધ કોઈ લેખ નથી પણ જેને વાસ્તે સુરતમાંઆટલું માન હતું તેનું કવિત્વ-તેનું કોઈ પણ કાવ્ય સરખું-અમદાવાદમાં સાંભરતું પણ નથી. દલપતરામ હજી એવા મ્હોટા કવિ લાગતા નથી, પણ એ Roguish face વાળો લાગેલો પુરૂષ વધારે human લાગતો હોય તેમ તેમનું નામ કાળક્રમે કંઈ વધારે પ્રીતિ અને માન સાથે લેવામાં આવેછે. તોપણ એ કવિ ઉપર પ્રસંગોપાત અને યોગ્ય પણ સખત મશ્કરીનો માર નવલરામ તરફથી પડવામાં વાંધો રહેલો નથી. "જુઓ જનાવર જાત" એ કવિતામાંના જના-વર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવતાં કવિએ "जन+अवर=જન નહી તે જના-વર" એવી વ્યુત્પત્તિ બુદ્ધિપ્રકાશમાં આપી તે ઉપરથી સવાલ જવાબ થયા અને "જનાવરને સંસ્કૃત કર્યું!" નામનો લાંબો લેખ શાળાપત્રમાં નવલરામે લખ્યો અને તેમાં દયાભાવથી લખેછે કે "અમે જોઇને ઘણા દીલગીર થયા છિયે કે એ કવિને ચાટકો લાગ્યો છે"—"અમે એ કવિને વૃદ્ધ જાણી એ-મનું સદા માન રાખિયે છિયે, અને એમની વિરુદ્ધ, આ પત્ર અમારા હા-થમાં આવ્યું ત્યારથી ન લખવા ઠરાવ કર્યો છે"—"તથાપિ"—ઇત્યાદિ.

ઈ. સ. ૧૮૭૭–૧૮૮૮ | આ પ્રમાણે નવલરામનો અમદાવાદ-નિવાસ પુરો થાયછે અને સુરતથી દિવસે દિવસે વધારે દૂર જવાને અને દૂરના અનુભવોજ થવાને સરજેલા હોય તેમ તેઓને રાજકોટ જવાનું ઠરેછે.

૧૮૭૬ના ડીસેંબરમાં એ રાજકોટ ટ્રેનિંગ કાલેજના પ્રિન્સિપાલ નીમાયા. ત્યાં પ્રથમ તો એમનો દરમાયો એકસો ચાળીશ રુપિયાનો હતો અને તે ધીમે ધીમે વધતાં વધતાં બસે રુપિયા સુધી વધ્યો. રાજકોટ અંતકાળ સુધી રહ્યા, અને પેન્શન લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે સફળ થતા પ્હેલાં અંતકાળ આવી પ્હોચ્યો. રાજકોટમાં બધાં થઈ બારેક વર્ષ ગાળ્યાં. એ સમયમાં કંઈક જુદીજ જાતનો ઇતિહાસ છે. સુરત અને અમદાવાદના અનુભવોનું મિશ્રણ થતાં સ્વભાવ એક પાસથી જેમ વધારે ઠરેલો થાયછે, તેમ વધારે સ્વતંત્રતા ભરેલી કાલેજના ઉપરીની જગામાં પોતાની ઈચ્છા પુરી પાડવાનો ઉત્સાહ સ્વતંત્ર થતાં બીજી પાસથી એમના "કાર્યપ્રકાશ"નો ઉદય થાયછે. આત્મમંથનકાળમાં ઘણાક તરંગો ઉઠી શમી જતા હતા; રાજકોટમાંની ઉત્તરાવસ્થામાં પરિપક્વ ઇચ્છાઓ પુરી પાડવાના પ્રયત્ન થાયછે અથવા પ્રયત્નોનો આરંભ કરવાના માર્ગ શોધાયછે. ગ્રંથો લખવાના માત્ર બુટ્ટાજ ઉઠતા નથી, પણ અનેક લખાણ છપાય છે, કેટલાંક લખાણ આરભાઈ વધેછે પણ માત્ર સમાપ્ત કરવા જેટલું આયુષ્ય રૂહેતું નથી, અને કેટલાંક લખાણોનો આરંભ કરવાને પણ આયુષ્ય અવકાશ અપાતું નથી. સુરતમાં ખાનગી મિત્રોનોજ પરિચય હતો; અમદાવાદમાં મિત્રમંડળ તેમ ઓળખાણ વધ્યું, પણ કાયદાના અભ્યાસે તેમ બીજાં કારણોએ આ વધારો વખત ગુમાવી શકે એમ થવા ન દીધું. કાઠિયાવાડનાં રાજ્યોના મધ્યબિન્દુ રાજકોટનો પવન જુદી રીતે વાયો, ઓળખાણ વધ્યાં, વાતો કરનારા વધ્યા, કાગળ લખનારા અને ઉત્તરની આશા રાખનારાઓ ઘણા થયા, અને નવલરામના ટાઇમ-ટેબલમાં ભીડાભીડ થઇ ગઇ. વિદ્યાનો આરંભકાળ સર્વત્ર ઉત્સાહ અને ધામધુમથી ઉભરાય છે; આનો અનુભવ મુંબાઇએ નર્મદાશંકરની તરુણ વયમાં દીઠો છે, અને ઠંડા પાણી જેવા શીતળ અને શાંત ઉત્તર-ગુજરાતમાં પણ એના ગજા પ્રમાણે આ ઉભરો આવી ગયો છે. એ ઉભરો ત્યાં શાંત થયો ત્યારે કાઠિયાવાડનાં રાજ્યોમાં આવવા માંડ્યો. કાઠિયાવાડના રાજકીય બુદ્ધિ-પ્રવાહમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્યા-પ્રવાહ ખરેખરો ભળશે ત્યારે એ એક ખાટા અને બીજા ખારા ક્ષારની મેળવણીથી કંઇક નવોજ "ફ્રુટ સોલ્ટ" જેવો

ઉભરો આવશે અને લાંબુ આયુષ્ય ભોગવશે. રાજકોટમાં હાઇસ્કુલ, ટ્રેનિંગ કાલેજ, અને રાજકુમાર કાલેજ થયાં ત્યાર પછી એ ઉભરાનાં લક્ષણ દેખાવા લાગ્યાં અને એક રાજપુત્રને પણ "રોબિન્સન ક્રૂઝો"નું અનુકરણ કરવાનું સુઝ્યું. નવલરામ રાજકોટ ગયા ત્યારે આ ઉભરો ઉત્પન્ન થવા માંડતો હતો. ટ્રેનિંગ કાલેજના મુખ્ય શિક્ષક, અમદાવાદથી સાથે આણેલા ગુજરાતશાળાપત્રના તંત્રી, ગ્રંથકાર, ગ્રંથપરીક્ષક, અને ઉત્સાહી નવલરામને આ ઉભરાના છાંટા ન લાગત તો નવાઈ ગણાત. આ દશકામાંનાં તેમનાં છાપેલાં લખાણની પુરી નોંધ લેતાં આ જીવનકથાની મર્યાદા વધી જાય; તેમનાં ન છપાવેલાં લખાણોનું માત્ર સૂચક કરવા જેટલોજ અવકાશ છે; તેમના પત્રવ્યવહારમાં માત્ર ચંચૂપાતજ થઈ શકશે; અને અત્રે થોડું બોલેલું વાંચનારે વધારે માનવું એવી વિજ્ઞાપના કરવામાં આવેછે.

નવલગ્રંથાવલિના ત્રીજા અને ચોથા ભાગનો ઘણોક ભાગ આ દશકામાં લખાયલો છે. ત્રીજા ભાગના વિષયો વાંચ્યેજ સમજાય એવા છે. વ્યાકરણ, શાળાપદ્ધતિ, શિક્ષણપદ્ધતિ, બહુ ગોખણ, પરસ્પરશિક્ષણ, શરીર કેળવણી, ઇત્યાદિ વિષયોની શાસ્ત્રીય ગ્રંથના કરવાનો પ્રયત્ન આ ભાગમાં છે. તેનાં ધોરણ મ્હોટા બાળબોધ અક્ષરમાં છે. જેમ ઇંગ્રેજી પુસ્તકોનો આધાર આમાં લીધોછે તેમજ દેશી રીતભાત પણ ભુલી જવામાં નથી આવી. "કાન કરતાં પણ આંખની મારફતે બાળકના મનમાં ઉતારવા તરફ વધારે લક્ષ રાખવું જોઇએ," "જે સજા કરિયે તે સફળ થવી જોઇએ," "વાંચવું ભણાવવાના કામમાં ઉપયોગી થઇ શકે એ ઉપર સદા લક્ષ રાખવું," "વર્ગનું સ્થળ બાળકોની ઇંદ્રિયોને બ્હાર આકર્ષે એવું ન જોઇએ," શિક્ષણ "સારુ સરળ અને રસિક કરવાને કેવાં ઉદાહરણોની જરુર છે તેની અગાઉથી યોજના કરી મુકવી;" "શિક્ષકે ભય કરતાં માયાવડે છોકરાંને વશ કરવા વધારે કાળજી રાખવી," "કેળવણીનો હેતુ જ્ઞાન આપવા કરતાં પણ મનની સઘળી શક્તિઓને વિસ્તાર પમાડવી એ વધારે છે," "બધાં છોકરાં બરાબર સમજેછે કે નહી તેની પળેપળ મનમાં ચીવટ રાખવી" આ અને આવાં અનેક સૂત્રો આ ભાગમાં સમાયલાં છે અને તેનાં ભાષ્ય વાંચીને શિક્ષકોને લાભ થશે તેમાં તો કાંઈ નવાઈ નથી પણ સાધારણ વાંચનાર પણ ખુશી થશે, અનુભવી માબાપને અનેક વિચારો સુઝશે, ઘણાંક માબાપને બોધ મળશે, અને અણસમજુ અને અણસમજથી અતિ લાડ

કરનારાં તેમ અજાણ્યે ક્રૂર થનારાં માબાપના હાથમાં પડેલાં સનાથ છતાં અનાથ જેવાં બાળકોનો દુઃખોદ્ધાર કરવામાં સહાયભૂત થશે. ગુજરાતમાં ટ્રેનિંગ કાલેજો છે તેવી મુંબાઈમાં નથી એ નવાઈ છે; જીલ્લામાં જેને દશ રૂપિયા ન મળે તેવા માણસો મુંબાઈ આવી એથી બમણા ત્રમણા પગારમાં દાખલ થઈ ગયા છે અને શિક્ષણપદ્ધતિના નામથી પણ અજાણ્યા છે, અને તેમના હાથમાં આ થોડી વસ્તીનાં બાળકો વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ઘડાય છે—તેવા મ્હેતાજી થએલાઓની પાસે તો નવલગ્રંથાવલિના ત્રીજા ભાગના વિષયોમાં પરીક્ષા અપાવવી જોઇએ. આ વિષયોનો એકત્ર થએલો સમુદાય તેમને અવશ્ય ઉપયોગી થવો જોઇએ, અને તેમને ઉપયોગી કરવા સારુ ભાષા ને વિચારની સરલતા રખાય તેટલી રાખી છે. તેની સાથે નવું એટલું સારુ એ શાસ્ત્રના નવલરામ પાઠક નથી. તેઓ લખેછે કે "હાલમાં શીખવવાની રીત એવી થઇ પડીછે કે વર્ગમાં સમજાવવું અથવા "શીખવવું થોડું, અને ઘરમાં લેસનને માટે રાખવું ઘણું. સરકાર તરફથી "શીખવવાનાં તથા પરીક્ષા લેવાનાં ધોરણ બાંધવામાં આવ્યાં છે અને તેમાં "ચોકસ અભ્યાસો ઠરાવવામાં આવ્યા છે તે કોઈપણ રીતે પૂરા કરવા એ આજે "સઘળા શિક્ષકોનો નેમ હોયછે, અને તે જેમ તેમ કરીને છોકરાઓ પાસે "પૂરા કરાવે છે. દરેક બાબતનું લેસન કરાવી તે ઘેર કરવા આપેછે અને તે "કરી લાવ્યાછે કે નહી તેની તપાસ કરવી અથવા તે જોઇ લેવું, એ વર્ગમાં-"ના કામનો મુખ્ય ભાગ થઇ પડેછે." આથી બાળકોને શું નુકસાનથાયછે તેનો કંઇક હૃદયવેધક ચીતાર આંખ આગળ ખડો કરેછે, અને એ દુઃખ કાપવાના માર્ગ બતાવવા એ આ ભાગના બધા લેખોનો હેતુ છે. બાળકોના આ ઉપાધિ—વ્યાધિઓની ચિકિત્સા અને ઔષધઉપચાર—એ નવલગ્રંથાવલિના ત્રીજા ભાગનો વિષય છે, અને જેને પોતાનાં બાળકોની ચિંતા છે તેણે આ ભાગ અવશ્ય વાંચવો ઘટે છે. જેટલું નવલરામે લખેલું છે તેટલા સાથે અક્ષરેઅક્ષર એકમત થવું ન થવું એ જુદી વાત છે—આવી રીતે એક મત થવાનું જગતના થોડાજ વ્યવહારોમાં બનેછે—પણ લાંબા અનુભવથી અનાથ ઉપર અનુકંપાથી ઉદ્યોગ અને બુદ્ધિથી પોતે લખેલા આ વિષયો નવલરામને પ્રિય હતા, એ વિષયો લખવામાં પોતાનું સામર્થ્ય વાપરતાં અથવા કાળક્ષેપ કરતાં રજ પણ સંકોચ રાખ્યો નથી, અને ઉપયોગમાં પણ આ ભાગ બીજા ભાગો કરતાં ઉતરતો નથી. કારણ બાળકોને

ખીલવવાનું કામ એ મનુષ્ય-વ્યવહારની સર્વ ઉન્નતિનો પાયો છે. ચોથો ભાગ ત્રીજાની સાથે કેવો સંબંધ રાખેછે તે પૂર્વે કહેલું છે. એ ભાગનું વર્ણન કરવા કરતાં વાંચનારને કહેવું કે એ વાંચી જુવો તેજ વધારે અનુકૂળ છે. અમદાવાદમાં આ ભાગ લખતાં જે ધારા ચાલી હતી તેજ રાજકોટમાં પણ અવિચ્છિન્ન ચાલી છે. અને સામાન્ય વર્ગનાં માણસોને જાણવા લાયક હકીકતો એમાં વધારે ઉમેરાઇ છે.

ઉપર લખેલુંછે તે પ્રમાણે સુરત કરતાં અમદાવાદનું, અને અમદાવાદ કરતાં રાજકોટનું, લખાણ વધારે ઠરેલછે. સુરતમાં વાતો અને નાટકોના તરંગ ઉઠતા હતા ને નાટકો લખાયાં; અમદાવાદમાં કવિતાનો શોખ રહ્યો, શૃંગાર પ્રધાન કાવ્યનું ભાષાંતર રચાયું, અને બાળલગ્નમાં સુધારો કરવાની ગરબીઓ લખાઈ તેમાં વલ્લભે કજોડાનો ગરબો લખ્યોછે તેના રસનું અનુકરણ થયું. કાઠિયાવાડનો વા વાગ્યો તેની સાથે આ રસ અને આ કવિતાઓ ગુપ્ત ગંગાના જેવી અદૃશ્ય થઇ ગઇ-તેના પરની પ્રીતિ ન ગઇ પણ તેનો પ્રવાહ બંધ થઈ ગયો. ૧૮૭૭માં-રાજકોટ આવ્યા કે તરત બાળગરબાવળી લખીછે પણ તેનું પ્રયોજન તેમ તેની રચના કેવળ શાળોપયોગીછે—જો કે એમાં કર્તાના મનના ઉછાળા તો ઢાંક્યા રહ્યા નથી. પણ આ પછી કાવ્ય-ગર્જના શાંત થઇ ગઇ, અને વ્યવહારરસિક લોકના દેશમાં માત્ર ગદ્યવાણી નીકળવા લાગી, અને તે ઘણે અંશે ગ્રંથપરીક્ષામાં રોકાઇ. બાકીના ગદ્યમાં પ્રથમ તો ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ લખ્યો, એમાં ઘણો કાળ ગયો હશે, અને એ પુસ્તક પણ શાળોપયોગીજછે. બીજો ગદ્યલેખ સાક્ષરમંડળને અર્થેછે અને તે નવલરામના સર્વ લેખોમાં ઉત્તમ છે કહિયે તો ખોટું નથી. અકબરશાહ અને બીરબલ એ નામના કાવ્યતરંગ ૧૮૭૮માં આરંભેલા તે નવલગ્રંથાવલિના પ્રથમ ભાગમાં છે. એ ગ્રંથ ઘણી રીતે કવિ દલપતરામના ફાર્બસવિલાસની યોજનાને મળતોછે. એમાં કવિ—રસિક રાજપુરુષપાસે પ્રધાન કવિની છાયા નીચે બીજા કવિયો કવે છે અને તેમની કવિતાની સરસાસરસી થાયછે. એમાં ફેર એટલો છે કે ફાર્બસ વિલાસમાં પૃથગ્જનના રસને અનુકૂળ કવિતા છે. અને અકબર બીરબલમ વિદ્વાનોના રસને અનુકૂળ કવિતા અને કાવ્યચર્ચા છે.

આ લખાણ શીવાય રાજકોટમાં બીજું ગદ્ય કે પદ્ય આવી રીતે લખેલું નથી; પણ આટલું જે એકજ લખેલું છે તે નવલરામને ગુજરાતી

ગદ્યલેખકોના પ્રથમ વર્ગમાં મુકાવવા સમર્થ છે. એટલુંજ નહી પણ એ-માંનું છુટક પદ્ય—જે આ ગદ્યનો આત્મા છે—તે ભાષાકવિયોની કવિતા સાથે સફળ સ્પર્ધા કરે એવું છે. કાવ્યપરીક્ષાના નિયમો પણ આ ગદ્યપદ્યાત્મક ગ્રંથમાં વિવેચાયા છે, અને નવલરામે જગન્નાથ પંડિતને મ્હોયે કરાવેલી કવિતાઅને ચર્ચા જગન્નાથ પોતે પોતાની છે એવું સ્વીકારતાં શરમાય એવી નથી—માત્ર એટલું કે આમ ધારવાને વાસ્તે ભામિનીવિલાસનો કવિ પોતાની પ્રકૃતિ ભુલી ભાષાકવિયોના રસમાં પ્રવાહપતિત થયો એટલું વધારે કલ્પવું પડે. નવલરામના જગન્નાથની બુદ્ધિ સતેજ છે, તાર્કિક ચમત્કારોરૂપ चलत चमक समशेरशत्त જેવી છે, અને રસિક પણ છે; પણ જગન્નાથ કવિના ભામિનીવિલાસની—કોમળતા અને લલિતતા, એની ભાષાનો—એના રસનો—અને એના તર્કનો પ્રસાદ, એમાંના અંશ નવલરામના જગન્નાથમાં હોય એવી આશા રાખવાનો પ્રસંગ ભાષાકવિના અનુકરણમાંથી તો ક્યાંથી હોય? તોપણ ગૂર્જર સાહિત્યમાં નવલરામના અકબર બીરબલથી એક મૂલ્યવાન અને ચિરંજીવ ઉમેરો થયો છે એવી આશા રાખિયે તો તે ખોટી નથી. આ ગ્રંથ એમની પરિપક્વ બુદ્ધિનું પરિણામ છે એટલી એમની જીવનકથા જાણતાં આપણે આનંદ પામીશું કે જો વીરમતી જેવા અપક્વ પણ આશાજનક ઉગતા કોમળ રોપાઓની ભૂમિમાં આખરે અકબર બીરબલ કાવ્ય જેવું સજ્જક થડવાળું અને સારા ફુલ ફળના ફાલવાળું વૃક્ષ ઉગ્યું. એ વૃક્ષ વગર નવલગ્રંથાવલિનો પ્રથમ ભાગ એવો કીર્તનીય ન થાત, અને નવલરામની સાક્ષરગણના એક તેમની પુસ્તકપરીક્ષક બુદ્ધિ ઉપરજ રહેત.

અર્વાચીન ગુજરાતી ગ્રંથકારોના ગ્રંથોની પરીક્ષા સાથે નવલરામનું નામ વધારે જોડાયલુંછે, અને એમની કીર્તિ એ જ નીસરણી ઉપર થઈને વધારે ચ્હડી છે. આ પરીક્ષાની કળા નવલરામે કેમ વધારી, કેવી રીતે યોજી, વગેરે વિષયોની કથા શીવાય એમની જીવનકથા અપૂર્ણ રહે.

ગ્રંથ લખાવો એ વધારે કઠણ કામછે કે ગ્રંથની પરીક્ષા કરવી એ વધારે કઠણ કામછે એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવું હોય, અને ગ્રંથપરીક્ષા એટલે ગ્રંથના દોષ બતાવી આપવા એટલુંજ હોય, તો તે ગ્રંથપરીક્ષાનું કામ પ્રમાણમાં ઘણું સ્હેલું છે એ ઉત્તરમાં ઘણી સત્યતા છે. કારણ પંચતંત્રમાંની ડહાપણડાહીલી ચકલીને વાનરે કહ્યું હતું કે "રાંડ, ઘર બાંધતાં

તો મને નથી આવડતું પણ ભાગતાં તો બહુ સારું આવડે છે તે તને દેખાડું છું"—એ શાસ્ત્ર ગ્રંથપરીક્ષામાં પણ સુસાધ્ય છે. પણ આ દેશના તેમ પરદેશના સર્વ વિદ્વાનોનો મત એવો છે કે ગ્રંથ—પરીક્ષા એટલે ગ્રંથમાં સારું શું તે જાણવું અને જણાવવું. ગ્રંથમાં તો શું પણ સર્વત્ર પરીક્ષાનો એજ હેતુ છે કે કોઈએ શું કામ કર્યું તે જોવું; શું કામ કર્યું એટલે શું સારું કામ કર્યું. કોઇએ શું કામ નથી કર્યું તેની પરીક્ષા હોતી નથી. કોઇએ કેટલું નઠારું કર્મ કર્યું એટલુંજ માત્ર જોવા જવું એવી પરીક્ષા કોઇ સુપરીક્ષક માથે લેતો નથી. ફુલની સુવાસના જોનાર હોયછે—દુર્ગન્ધ શોધનાર અભાગિયા હોતા નથી. ગ્રંથપરીક્ષક એ ગ્રંથરૂપ પુષ્પોનો ભોગી ભ્રમર છે તે સ્થળે સ્થળેથી પરાગ અને મધુના પરમાણુ શોધી કહાડી તેનો સંચય કરેછે; અને એના રચેલા મધપુડાઓનું મધ તેને પોતાને તેમ અન્ય લોકોને કામે લાગે છે. ગ્રંથના ગુણની પરીક્ષા કરવી; એ ગુણનો જાતે ઉપભોગ કરી આનંદ અનુભવવો, અને એ આનંદ પામવા ગ્રંથના વાંચનારાઓને સમર્થ કરવા, પોતે સુરસ અન્ન જમવું અને બીજાને જમાડવા,—આ આનંદની ઉજાણી આપવી; એજ ગ્રંથપરીક્ષકનો અભિલાષ હોયછે, એ અભિલાષ જેને ન હોય તે પરીક્ષક જ નથી.

આનો અર્થ એવો નથી કે પરીક્ષક દોષ જુવે પણ નહી અને દેખાડે પણ નહી. પણ એતો ગુણને અંગે દોષ જુવે છે, એને સોનાની થાળીમાં લ્હોઢાની મેખ ગમતી નથી, સુગંધ સાથે દુર્ગંધનો અંશ હોય તો જાતે જુવે છે અને જોનારને બતાવી આપેછે કે "ભાઈ, જુવો આ દુર્ગંધ છે, એને આવી રીતે જુદી પાડી નાંખી દો, અને એકલી સુગન્ધ લ્યો." જ્યાં એકલો દોષ છે તેની પરીક્ષા નથી; જ્યાં ગુણનો અંશ અલ્પ અથવા છુટો પાડી શકાય એમ નથી તેની પરીક્ષા નિષ્ફળ છે.

આ સર્વ શાસ્ત્રનું ઉચ્ચારણ સ્હેલું છે પણ તે પ્રમાણે વર્તવું ઘણું કઠણ છે સ્થૂલ રાગદ્વેષથી, મમતથી, અને એવા અનેક વિકારોથી પરીક્ષાઓ દૂષિત થાયછે એ વાત તો રહી; પણ પુષ્પોમાં સામાન્ય દૃષ્ટિને દેખાતું નથી તે મધ શોધવાની શક્તિ ભ્રમરમાં હોય છે તેમ ગ્રંથોના ગુપ્ત ગુણો શોધનાર સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ પરીક્ષકમાં હોવી જોઇએ છિયે, અને જ્યાં સુધી —ગ્રંથકાર ઉપર નહી પણ—ગ્રંથની વસ્તુ ઉપર પ્રીતિ થતી નથી—અનુકંપા થતી નથી—ત્યાં સુધી એ વસ્તુના ગુણ જોવાની દૃષ્ટિ ઉઘડતી જ નથી.

બાળકનું ચિત્ત સમજવા, બાળકની રમતો સમજવા, બાળકનું મગજ પારદર્શક કરવા, જોનાર બાળક-દશાનો રસિક હોવો જોઇએ. એજ દિગ્દર્શન સર્વ વાતમાં કરતાં એમ જણાશે કે સર્વ જાતના ગ્રંથોના પરીક્ષકની બુદ્ધિમાં સર્વ અનુભવનું ગ્રાહકત્વ હોવું જોઇએ અને સર્વ દશાના રસની રસિકતા અથવા રસિકતા નહી તો રસજ્ઞતા તો હોવીજ જોઇએ. એક કવિને એક અનુભવ થયો હોય અને તેના ઉપર મોહ હોય, તો બીજાને બીજા અનુભવથી બીજો મોહ થઇ ગયો હોય—આમ જુદા જુદા અનુભવ પ્રમાણે જુદા જુદા મોહ થાય છે, જુદા જુદા રસ થાયછે, પણ તે સર્વના પરીક્ષકમાં તો તે સર્વ અનુભવનું ગ્રાહકત્વ અને સર્વ રસનું રસજ્ઞત્વ હોવું જોઇએ. જેમ જુદા જુદા રંગ અને આકારોવાળા પદાર્થના પ્રતિબિંબોનું શુદ્ધ ગ્રહણ કરનાર નિર્મળ કાચ હોય છે તેમ જુદા જુદા અનુભવ અને રસનો ગ્રાહક પરીક્ષક હોયછે. આ સર્વગ્રાહિત્વ અને સર્વરસિકત્વ અથવા સર્વરસજ્ઞત્વ વિના પરીક્ષકની દૃષ્ટિમાં સૂક્ષ્મતા, શુદ્ધતા, અને શક્તિ આવતાંજ નથી, એ પરીક્ષકની પરીક્ષક—દૃષ્ટિ ઉઘડતીજ નથી.

જ્યારે ગ્રંથપરીક્ષકનાં આ લક્ષણ લક્ષ્ય કરિયે છિયે ત્યારે ગ્રંથકાર કરતાં ગ્રંથપરીક્ષકનું કામ વધારે સ્હેલું નથી એ વાત પણ લક્ષ્ય થાયછે, અને શેક્સપિયર જેવાઓના પરીક્ષકોની સમર્થતા આપણે માપી શકિયે છિયે. નવલરામ ગ્રંથપરીક્ષક હતા કે નહી, તેમની પરીક્ષાશક્તિ કેવી હતી અને કેવી રીતે પોતાનું કામ કરતી હતી, ઇત્યાદિ વાતો જાણિયે નહી ત્યાંસુધી એમની જીવનકથા અધુરી રહેવાની, એ કલ્પનાથી એ પરીક્ષકની પરીક્ષાની કથા અત્ર ઘટેછે.

અમદાવાદમાં ગાળેલા સમયમાં જે ગ્રંથપરીક્ષા કરી હતી તેના કરતાં રાજકોટમાં રહીને કરીછે તેમાં ઘણો ફેર છે. અમદાવાદમાં શાળાપત્રની કીર્તિ નવલરામનાં વખાણથી જન્મ પામી. નવલરામ કાઠિયાવાડ ગયા ત્યારે શાળાપત્રનું તંત્ર પણ કાઠિયાવાડમાં ગયું અને એમનાજ હાથમાં રહ્યું, અને તંત્ર તેમ તંત્રીની કીર્તિ મ્હોટા વર્ગમાં પ્રસરી. શાળાપત્રના તંત્રી ઉપર ગ્રંથકારો વધારે વધારે ગ્રંથો પરીક્ષા સારુ મોકલતા ગયા, અને એ ગ્રંથોની સંખ્યાએ અને પરીક્ષાએ એકબીજાનું પોષણ કર્યું.

શ્રવણપિતૃભક્તિ નાટક, કાંતા નાટક, અને બુદ્ધિ અને રૂઢિની કથા ઉપરનાં વિવેચનો લંબાણથી થયેલાંછે. શ્રવણનું નાટક ભટ્ટ ભોળીલાલનું

રચેલુંછે, કાંતા રા. મણિલાલ નભુભાઇનું લખેલુંછે, અને બુદ્ધિ રૂદ્ધિ વકીલ કેશવલાલનું લખેલુંછે. એટલે સર્વ લખનારા જુદા જુદા વર્ગના ગૃહસ્થોછે. આ સર્વ વિવેચનો લાંબાંછે, પણ એ સર્વમાં એક સામાન્ય લક્ષણ એછે કે પ્રત્યેક વિવેચનના આરંભભાગમાં વિદ્વતાની ધમક ભભકાથી ઉઠેછે, પછી એકદમ એ ધમક ભાગી પડે છે, અને પરીક્ષક પેટ ઉપર હાથ ફેરવતા ફેરવતા ગ્રંથના કથાભાગનો સાર આપવા બેસેછે. કથાનો સાર આપવાથી ગ્રંથનો ગુણ જણાતો નથી એમ નથી, પણ કથાપ્રપંચ દરેક વાંચનાર સમજી શકે એવી વસ્તુ હોયછે અને એવું અમૃત ચખાડવું એ પરીક્ષકનું કામ નથી, અને એ કામમાં ઘણું લંબાણ થાયછે ત્યારે પરીક્ષા કંઇક ઢીલી પડી જાયછે. તોપણ આ લબાણની સાથે ગ્રંથના અવયવોની તપ-સીલના ગુણદોષ બતાવવાના પ્રસંગ શોધેલા માલમ પડેછે આ સર્વ વિવે-ચનમાં સ્પષ્ટ જણાઇ આવેછે કે પરીક્ષકને પરીક્ષિત વસ્તુ ગમી ગઇછે, પણ ખાસ શું ગમી ગયુંછે તે વાંચનારને બતાવવું ભુલી જાયછે. આરંભભાગમાં આણેલું શાસ્ત્ર પરીક્ષ્ય પુસ્તકને કેવી રીતે લાગુ પડેછે એ તો લખવાનું રહી જાયછે. લાંબું વિવેચન કરવાની લ્હેમાં આ દોષ આવી ગયો જણાય છે. ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટર રા. ગણપતરામે "મીઠી મીઠી વાતો" નામનું ભાષાં-તર કરેલુંછે તેની પરીક્ષા ૧૮૮૭ માં એટલે પરિપક્વ વયે પ્હોંચ્યા પછી નવલરામે કરીછે. તેમાં ઉપરના દોષો નથી. આરંભભાગ જોઇએ તેવો અને જોઇએ તેટલો છે; જે વસ્તુની પરીક્ષા કરવાની તેનીજ પરીક્ષા છે; પ્રસ્તુત ભાષાંતરમાં કિયા ગુણછે અને તે ગુણને શા વાસ્તે ગુણ કહો જોઇએ તેનું–ન લાંબુ–ન ટુંકું–યથાયોગ્ય વિવેચનછે.

દેશી કારીગરને ઉત્તેજન, ભરુચ જિલ્લાના કેળવણી ખાતાનો ઇતિહાસ, કરસનદાસ મૂળજી ચરિત્ર, મહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામનું ચરિત્ર, જ્યાર્જ વાશિંગટન અને સિલિયમ ટેલનાં ચરિત્ર, શ્રી. મલબારીવાળું "બાળલગ્ન અને બળાત્કારનું વૈધવ્ય," અને હિંદ અને બ્રિટાનિયા; એમાંના એક પણ વિવેચનમાં ગ્રંથપરીક્ષા નથી. હિંદ અને બ્રિટાનિયાનો તો માત્ર કથાસાર આપ્યોછે, અને વિવેચનને આરંભે અને અંતે ગ્રંથને અને તેના રસને અભિનંદન કરવા શબ્દો લખ્યાછે. આ વગર ઉપરની યાદીનાં બીજાં વિવે-ચનોમાં વિવેચનના લંબાણનેજ વિવેચિત ગ્રંથને માન આપવાનો માર્ગ ગણવો એવી નવલરામની યોજના હતી. આ ગ્રંથોના વિષયો મ્હોટા છે,

તેમાં કેટલાકમાં ચાલતી ચર્ચાછે અને તે ચર્ચાના ગુણદોષ બતાવવાનું કામ કરવું એ ગ્રંથકારના સપક્ષી અથવા પ્રતિપક્ષી થવા જેવુંછે. તેમ ન કરતાં એ ચર્ચાને અંગે કામમાં લાગે એવી કેટલી હકીકતજ રહીછે અને ગ્રંથકારને બે સારા શબ્દો કહ્યાછે અને તેનું નામ વિવેચન ગણાય એવું ઇચ્છયુંછે. એ યાદીમાંનાં બીજાં વિવેચનોમાં તો જુના અથવા નવા ઐતિહાસિક વિષયો છે; વાશિંગ્ટનના ઇતિહાસમાં, કરસનદાસ અને તેના સમયના સંબંધમાં, દુર્ગારામ અને તેના સંબંધમાં, ગ્રંથકર્તાએ જણાવેલી હકીકત ઉપરાંત નવલરામ બીજી ઘણીક હકીકત આપવા યત્ન કરેછે. આવા વિષયોની પરીક્ષાના ઉંડા પાણીમાં ન પેસતાં તે વિષયોની ચર્ચા વધારવાનાં સાધન આપવાં એ પણ પુસ્તકવિવેચનની એક અર્વાચીન રીત છે. પુસ્તકના વિષયની ચર્ચા એ એક તેની જાહેરખબર છે અને આવી જાહેરખબરોથી એ પુસ્તકોના કર્તાઓનો એક હેતુ પાર પડેછે, તેમના વિષયોની ગુણજ્ઞતા લોકમાં પ્રસરેછે, અને પરીક્ષકની પૃથક્કરણશક્તિને શ્રમ લેવો ઉગરેછે. આ રહેલો માર્ગ મુકી આવા વિષયોની ખરેખરી પરીક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન ૧૮૮૯માં એટલે કલમ પરિપક્વ થયા પછી કર્યો છે. મી. હરગોવિંદદાસે રચેલા "નાત સુધારો" નામના ચોપાનિયા ઉપર કરેલા વિવેચનમાં આ પ્રયત્ન છે, પરીક્ષા છે, પ્રસ્તુત ચોપાનિયામાં શા ગુણ છે તે જણાવેછે, દોષ પણ દેખાડે છે, મંદતા નથી, ઉગ્રતા નથી અને પરીક્ષકનું પોતાનું મન પણ સ્પષ્ટ અને શાંત રીતે સૂચક થાયછે.

કરસનદાસના ચરિત્રની નોંધમાં (જુઓ પાનું ૯૫) જીવનકથા કેવીજોઇએ તે વીશે સૂચનાઓ છે અને કરસનદાસના ચરિત્રના, એ સૂચનાને ધોરણે, ગુણદોષ બતાવે છે. પણ આ એક પાના શીવાય વિવેચનનાંબાકીનાં સર્વ પાનાંમાં જીવનકથાકારને લખવું રહી ગયેલું તે લખી ખોટ પુરી પાડી છે. દુર્ગારામના ચરિત્રમાં પણ એજ પદ્ધતિ છે. મલબારીની બાળલગ્ન વગેરે ઉપરની પ્રખ્યાત ટીકામાં પણ એજ માર્ગ છે. પોતાના વિચાર સુધારા તરફ છે એમ જણાવી મુખ્ય ઉદ્દેશમાં પોતે જુદા છે એવું નવલરામ સ્પષ્ટ જણાવે છે— "અમને જાતનેજ સરકારી મદદ પ્રગટ કે પરોક્ષ કોઈપણ રીતે પસંદ નથી. અમે એને મળી ચુકેલા પ્રજાસ્વાતંત્ર્યનું સંસારી સુધારાની આશાએ બળીદાન આપવું સમજિયે છઇએ" "ફિકર રહેછે કે રખેને બકરી કાઢતાં ઉંટ પેસાડ્યા જેવું થાય"; આ પ્રમાણે પોતાનો સિદ્ધાંત આપે છે. પણ આ-

માં તેમ ઉપર કહેલા બીજા વિષયોમાં સ્પષ્ટ ચર્ચા નથી. માત્ર ચર્ચા ઉઠાવવાની " ઝુલામણ " છે. ખરેખરી ચર્ચા તો માત્ર બે વિવેચનમાં છે. "નાટકશાળા અને ગોપીચંદ નાટક" અને " વાંચનમાળા કેવી જોઇએ " એ બે વિવેચનોમાં વિવેચક સ્પષ્ટ અને વીગતવાર ચર્ચા કરેછે, પોતાના સિદ્ધાંતો આપેછે, અને એ સિદ્ધાંતોનો પાયો સમજાવે છે. આ સર્વ વિવેચનોમાં માત્ર વિવેચિત વિષય ઉપર પ્રીતિભાવ અને તેના લખનાર ઉપર પોતાની મુરવ્વત દેખાડે છે; પણ એકેમાં પુસ્તકપરીક્ષા નથી—અને તે જાણીજોઇને મુકી નથી કે મુકવી રહી ગઇ છે તે કહેવાતું નથી. મિસ્માર્કનો એક પ્રખ્યાત અભિલાષ એ હતો કે લખવું પુષ્કળ, બોલવું પુષ્કળ, વાંચનાર અથવા સાંભળનાર જાણે કે " અહો ! કેવો ગંભીર અર્થ કહ્યો છે ! " અને અર્થ વસ્તુતઃ કાંઈ પણ ન હોય. આપણો દેશકાળ વિચારી આ અભિલાષ રાખવો કેટલાક ગ્રંથપરીક્ષકોને યોગ્ય લાગશે. ગ્રંથ અથવા તેનો વિષય હાલમાં પરિપક્વ ન હોય તો પણ તે પક્વ થવાની આશા જેટલું તેમાં હોય તો તેને ઉત્તેજન આપવું ઘટેછે—તોડી પાડવું ઘટતું નથી. જેમ ખોટી સ્તુતિ કરવી ખોટી છે, તેમ સામો માણસ પોતાની નિન્દા થઈ ગણી મનભંગ થઈ પોતાનું કામ કરવું છોડી દે એવું સત્ય બોલેલું આપણા બાળક ગ્રંથકારોને નુકસાન જ કરવાનું. ગ્રંથકાર બળવાન મનવાળો હોય તોપણ તેના પુસ્તકનો તિરસ્કાર કર્યાથી અણસમજુ વાંચનારને તે પુસ્તકના વિષય ઉપર તિરસ્કાર થાય તો તે પણ ઠીક ન લાગે, ઇત્યાદિ અનેક વિચારો આપણા ઉગતા સાક્ષર વર્ગના પરીક્ષકોએ કરવાના છે. કોઈ પરીક્ષક પુસ્તકમાત્રની પરીક્ષા કરવાને બંધાયલો નથી, પરીક્ષા નથી કરતો કહેવાને પણ બંધાયલો નથી, અને પરીક્ષા ન કરતાં કોઇ પુસ્તકના વિવેચનને નિમિત્તે અથવા પ્રસંગે પ્રસ્તુત વિષય ઉપર કાંઇ નવીન વાતો કહેવા બેસે અને તેથી ગ્રંથકારને ઉત્તેજન મળે એવું હોય તો એ પણ "એક પંથને દો કાજ" કરવાનો સુતર માર્ગ છે, અને એ માર્ગ બીજા દેશોમાં પણ પડેલો છે. કોઈ આ માર્ગને ઠગાઈ ગણનાર પણ નીકળશે, તો કોઈ એને એવો ઉત્તર પણ આપશે કે "કાણાને કાણો કહી" જેની તેની સાથે લ્હડવા હું બંધાયો નથી. આ બેમાંથી ખરું ખોટું કોણ તેના નિર્ણયનો અત્રે પ્રસંગ નથી, પણ એટલું તો ખરું કે નવલરામે લીધેલા માર્ગમાં ઉગતા ગ્રંથકારને ઉગતામાંજ કરમાઈ જવાનું ભય નથી.

આ દેશમાં ગ્રંથકારો થતા છે, શરમાળ છે, અજાણ્યા છે, સરળ છે; જાણ્યે અજાણ્યે પણ કોઇ સત્પાત્ર નીવડનારને આરંભમાં ટપકી માર્યાથી તે અક્ષર ક્ષેત્રમાંથી ચાલ્યો જાય અને તેનું ભવિષ્ય અયોગ્ય રીતે બગડે એમ છે. આવાં આવાં પરિણામોનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે ગુજરાતના કાલુ કાલુ બોલનાર ગ્રંથકારોનો હાથ ખેંચી તેમને આગળ આણવા નવલરામ પ્રયત્નો કરતા તે ગ્રંથકારો પ્રત્યે એમની ઉદાર અને કોમળ પ્રીતિનું પરિણામ હતું. જેમ નિશાળનો માસ્તર પોતાના વર્ગમાં અનેક બાળકોમાંથી થોડાંકની પરીક્ષા કરી વીણી ક્હાડી આગળ આણે અને બાકીનાં બાળકોને ઉત્તેજન આપવા—નિરાશ ન થવા દેવા—સાકર વ્હેંચે, તેમજ બાળકોનાં હૃદયના અનુભવી નવલરામે બાળક દશાના ગ્રંથકારોને કરેલું છે. એમનાં કેટલાંક વિવેચનો ઉપર નજર કરિયે છિયે ત્યારે આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. આથી ઉલટું જ્યાં એમણે પરીક્ષાજ કરવી માથે લીધી છે ત્યાં લીલું સુકું જોયું નથી, પણ ગુણ દોષ બેધડક બતાવ્યા છે.

પ્રિયાપ્રેમદર્શક, સાવિત્રી નાટક, કાદંબરી, સરસ્વતીચંદ્ર, બૃહત્ કાવ્યદોહન, વીરમંડળ, ઈંદ્રજીતવધ, અને પ્રમદા, એ ગ્રંથોનો ન્યાય આપવા શાળાપત્ર કરતાં વધારે વિસ્તારવાળું પત્ર જોઇએ એમ કહી, તેને માટે હવે, ત્રિમાસિક વિવેચનની જરુર ગણી, પ્રસંગોપાત ટુંકા ટુંકા અને મિતાક્ષર પરીક્ષાસિદ્ધાંત આપેછે, અને એ મિતાક્ષરમાં જેટલા સારા બોલ ક્‌હેવા હોય તે સમાવે છે. નવલગ્રંથાવલિના બીજા ભાગમાં 'એક ચિત્રદર્શન" નામની કોઇએ કરેલી કવિતા મુકી છે તે પાનાની ચરણટીકામાં જ એક આવું મિતાક્ષર પરીક્ષણ કર્યું છે. આ સર્વ વિવેચનો ન્હાનાં છે; પણ વિવેચિત ગ્રંથોના ગ્રંથકારોને સામા પ્રહાર ખમવા સમર્થ ગણી એ ટુંકાં વિવેચનોમાં જે કડું દોષદર્શન આપવું ઠીક લાગ્યું તે બાકી રાખ્યું નથી, અવકાશ મળ્યાથી લાંબાં વિવેચન કર્યાં છે અને ગ્રંથકારને બળવાન પ્રહાર ખમવા સમર્થ ગણ્યા છે ત્યાં પ્રહાર જોઇએ એટલા કર્યા છે. રાવસાહેબ મયારામ શંભુનાથકૃત સ્થાનિક રાજકીય સત્તા, રા. છોટાલાલ સેવકરામનો ગુજરાતી શબ્દમૂળદર્શક કોષ અને રા. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાનું "અંધેરી નગરીનો ગર્ધવસેન"—એ ગ્રંથોની પરીક્ષા વિસ્તારથી કરી છે અને એ ગ્રંથકારો ઉપર સમર્થ અને સફળ પ્રહાર કર્યા છે તેની યોગ્યતા એટલા વાસ્તેજ છે કે પરીક્ષકને એમ લાગ્યું કે એવા સારા અને સમર્થ લખનારાઓએ ખવાઇ

ગયેલાં કવચ ન પ્હેરવાં જોઇએ. રા. છોટાલાલના કોપ વીશે લખે છે કે "આ ગ્રંથ માત્ર પ્હોચ કરતાં વધારેને લાયક છે × × × તે રચવામાં જે અસાધારણ શ્રમ લેવો પડયો હશે તે જોતાં કંઇક સવિસ્તર વિવેચન કરવું એ તો સઘળા ટીકાકારોનો એવા ગ્રંથ તરફ ધર્મજ છે." મી. કાંટાવાળા "ગુજરાતી ભાષાના એક જાણીતા લખનાર છે" અને એમના આ (ઉપર કહેલા) પુસ્તકે નવલરામને "નાઉમેદ કર્યા છે." ઉમેદ રખાવનાર સમર્થ માણસ નાઉમેદ કરે માટેજ એમના ઉપર પ્રહાર છે. ગ્રંથકારનું દોષદર્શન સારી પેઠે ક્યારે કરવું તેનું આ શુદ્ધ દિગ્દર્શન છે.

હવે બીજાં કેટલાંક ન્હાનાં વિવેચન ઉપર નજર કરિયે. યોગતત્વ અને અલંકારચંદ્રિકા ઉપરનાં ન્હાનાં વિવેચનોમાં માત્ર ઉત્તેજક અને અભિનંદક આશીર્વાદ છે. પરીક્ષા કર્યા વિના માત્ર ઉત્તેજનને વાસ્તે કરેલાં વિવેચનોનાં ઉદાહરણ ઉપર આપ્યાં છે. પણ કેટલેક ઠેકાણે તો અપ્રખ્યાત ગ્રંથકારોને સાક્ષરમંડળ સમક્ષ આણવા અને તેઓ પ્રસિદ્ધિ-યોગ્ય છે એવું સિદ્ધ કરવા ન્હાનાં પરીક્ષક વિવેચન કરેલાં છે. રાણકદેવી અને ચંડીપાઠના ગરબાનાં વિવેચનમાં આ લક્ષણ છે. કેટલાંક ન્હાનાં વિવેચનોમાં આપણા ન્હાના ન્હાના ગ્રંથકારોની ટુંકી ટુંકી પરીક્ષા કરી, તેમને કોઇ વખત ધીમી ધીમી શીખામણ આપે છે, કોઇ વખત જરા ધીમો તમાચો મારે છે, અને હમેશાં તેનો કાંઇ સારો ગુણ શોધી કહાડી તેને ખીલવવાનો માર્ગ બતાવવા ચુકતા નથી. "વિધવાના વકીલ"ને વકીલાત કરતાં નાત બ્હાર રહેવું પડયું તેને વાસ્તે બે બોલ કહી દિલાસો આપે છે. "દુષ્ટભાર્યા દુઃખદર્શક" નાટકના લખનારને કહેછે કે "ભાઇ લલ્લુને અમારી તો ભલામણ એ છે કે હાલ "કેટલાક વખત સુધી નાટક ફાટક લખવાનું ચેટક મુકી દેઈ છુટક કવિતા "બનાવવામાંજ મંડયાં રહેવું." સત્યવિજય નાટકમાં "કેટલોક રસ અને સુબોધ છે"—"પણ નાટક નામને એ લાયક નથી":—એના જુગલ કર્તાઓને સૂચના કરેછે કે "વાર્તારૂપેજ એ કલ્પના હાઉકાઇથી લખી હતતો એ બે કોડીલા જુવાન એક સરસ ચોપડી લખી શકત."

આ પ્રમાણે જેને જેવું ને જેટલું ક્હેવું ઘટે તેને તેવું ને તેટલું કહી, કોઇને મ્હોટપ આપી, કોઇને ઉત્તેજન આપી, ખમનારને ખમે તેટલો પ્રહાર આપી, ન ખમે એવાને ધીરી લપડાક આપી, કોઇને શીખામણ આપી, કોઇને સૂચના આપી, કોઇની બાબતમાં ઉપેક્ષા કરી—અબોલા રહી,

નવલરામ સર્વ ન્હાના મ્હોટા ગ્રંથકારોની પરીક્ષા કરતાં વિવેક રાખેછે; "મારવો તો હાથી અને લુટવો તો ભંડાર" એ ન્યાયે વર્તેછે, કોઈ ન્હાના કે મ્હોટાનામાં કંઈક ગુણછે એવું લાગ્યા વગર ગુણદોષની કથાથી માંસલ પરીક્ષા અથવા શુષ્ક વિવેચન સરખું પણ કરવાનું માથે લેતા નથી, જ્યાં ગુણ લાગેછે તેનું કીર્તન કર્યા વિના રહેતા નથી, રાગદ્વેષ રાખતા નથી, અને અંતઃકરણમાંથી ગુજરાતી ભાષાની સંવૃદ્ધિ અને સંપત્તિ ચાહે છે. તેનાં કોઈ વિવેચનમાં વાપરેલો વિવેક આપણને ભુલ ભરેલો લાગશે, કોઈ પરીક્ષામાં આપણો અને તેમનો મત એક નહી થાય એમ પણ થશે; પણ સર્વત્ર ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોપર તેમની પ્રીતિ અને ઉત્કટ તેમને બોલાવે છે, દોષ નહી પણ ગુણ શોધવા એમનું ચિત્ત પ્રયત્ન કરેછે, અને ગુણને અંગે દોષ કથતાં તેઓ ડરતા નથી. નવલરામની પુસ્તકપરીક્ષા બધી રીતે સંપૂર્ણ નથી, પણ એ આપણે આપેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે ગ્રંથપરીક્ષક હતા, એમનામાં પરીક્ષકશક્તિ અને પરીક્ષકવૃત્તિ હતી, અને જેમ જેમ તે પરિપક્વ થઈ તેમ તેમ તે સારી રીતે ખીલી એની ના કોણ કહેશે? ગુજરાતી સાક્ષરમંડળની એમના ઉપર નિર્વિવાદ પ્રીતિછે તેનું મૂળજ આ "ગુણપરીક્ષક" પરીક્ષાછે. આ સર્વ પરીક્ષાઓ ગુણમધુના આ મધુકરનો ગુંજારવ છે—પછી તે વ્યક્ત છે કે અવ્યક્ત છે એ જુદી વાતછે. આ મધુર સર્વ રસિક ગુંજારવ છેક અંતકાળ સુધી નવલરામે કર્યોછે.

જે જે ગ્રંથકારોની બાબતમાં નવલરામે પરીક્ષા કરીછે તે સઉની પરીક્ષાના ગુણદોષ તપાસિયે તો પાર ન આવે, એટલુંજ નહી પણ આમ કરવું એ જીવનકથાનો વિષય નથી. છતાં આપણા સાક્ષરમંડળના અગ્રણીઓની પરીક્ષા તેમ આપણા જુના કવિઓની પરીક્ષા જુદે જુદે પ્રસંગે નવલરામે કરેલી છે અને તેમ કરવામાં વખતોવખત એમના પોતાના વિચારોમાં ફેરફાર થયલા છે તેનો ટુંક ઇતિહાસ આ જીવનકથાનું આવશ્યક અંગ છે; એટલુંજ નહી પણ એ ઇતિહાસથી એમની પરીક્ષક શક્તિનું પણ માપ વગર કર્યું થશે

એક વખત એવો હતો કે નર્મદાશંકરની મોહજાળ આખા મુંબાઈ અને સુરત ઉપર પથરાઈ હતી, અને તે જાળમાંથી નવલરામ પણ બચ્યા ન હતા તે આગળ બતાવેલું છે. નવલરામ સુરત હતા ત્યારે નર્મદ એમની આંખ આગળ મિત્રરૂપે, કવિરૂપે, સંસારસુધારકરૂપે, જનમંડળના અ-

ગ્રણીરૂપે, સુઘડ રસિકજનરૂપે, અને વિદ્વાનરૂપે તરતો હતો. પણ જેમ બાળક જાતે મ્હોટું થાયછે તેમ મ્હોટું લાગતું જગત ક્રમે ક્રમે ન્હાનું થતું જાયછે તેમ નવલરામની આંખમાં નર્મદને પણ થયું છે. સુરતમાં જે નર્મદનો મોહ હતો તે અમદાવાદમાં ધીમે ધીમે ખસ્યો જણાય છે; નર્મદ સ્મરણમાંથી પણ ખસે છે; પ્રથમ પ્રેમાનંદ મ્હોટો ખરો પણ નર્મદ તેથી મ્હોટો લાગ્યો હતો—અમદાવાદમાં એમ લાગ્યું કે પ્રેમાનંદનો જોડિયો કોઇ નથી. રાજકોટ આવ્યા પછી ૧૮૭૮માં "મનવિચાર" ઉઠેછે; "શું નર્મદાશંકર અર્ધા ભણ્યા માણસની પંક્તિનેજ યોગ્યછે?" ×××"શું તે જમાનો એવા અર્ધા ભણ્યાનોજ હતો? ત્યારે તો સિદ્ધ થાયછે કે નર્મદાશંકર જમાનાની લ્હેરમાં પાછળ પડ્યો. એ રીતે પણ એની શક્તિ મધ્યમ વર્ગની જ જણાય છે." "નર્મદાશંકરે લખ્યું તે વેળા કરતાં દેશ "conservatism માં કાંઈ પાછો ઓસરવા લાગ્યો છે"××" નર્મદાશંકર તો માત્ર "man of the mass" જ છે." આ વિચાર છેક અંત સુધી કાયમ રહ્યા છેક ૧૮૮૭ માં નવલરામે કવિ નર્મદાશંકરની જીવનકથા લખી તેની પ્રસ્તાવનામાં આ જ તુલના ફરી લખી છે. એમાં માત્ર શબ્દ છેક આવા ઉઘાડા નથી; નર્મદને "man of the mass"ને ઠેકાણે "સમયમૂર્તિ" કહ્યા અને એના કાવ્યમાં પણ સમયનું ચિત્ર પડ્યું ગણ્યું. નર્મદના જીવનમાં મિત્રાવયોગના શોકની અને કવિ ઉપરની પ્રેમભક્તિની રમણીય છાયા પડેલી છે. એમાં કવિના દોષને ઠેકાણે ગુણનીજ પરીક્ષા કરી છે, છતાં એ ગુણપરીક્ષામાં અતિશયોક્તિ ન કરતાં પોતાના ઠરેલ વિચારોજ લખ્યાછે. એ પરીક્ષામાં—એ તુલામાં–નર્મદની જે તુલના થઇછે તેને, નવલરામની પ્રીતિના ઉભરાથી ઉભરાતી ભાફના ટકા બાદ કરતાં, કોઈ છેક યથાર્થ નહી ગણે તો ઘણી ખરી યથાર્થ તો ગણશેજ.

હવે દલપતરામની તુલના લઇએ. નર્મદ અને દલપતની જુની સ્પર્ધા ચાલતી આવી છે, અને ગુજરાતના એ જોદ્ધાઓમાં એક કાળે માસ્તરમંડળમાં પણ પોતપોતાના કવિ વીશે મમત હતો. મમતમાં જે વિચાર બંધાય છે તે અતિશયોક્તજ હોયછે. દલપતના સપક્ષીઓને નર્મદ અલ્પ ભાસતો હતો અને નર્મદના ભક્તોને દલપત ગરબીભટ ભાસતો હતો. "દલપત પ્રાસે વ્હાય" એ ઉઘાડી દોષપરીક્ષા નર્મદે કરી હતી, અને નવલરામને પણ મૂળ એજ નહી તો એવોજ વિચાર ગ્રાહ્ય હતો. તે સુરત-

નિવાસની કથા પ્રસંગે આપણે જોયું છે. મનમાં ભરાયલી વાત એકદમ ખસવી કઠણ છે અને અમદાવાદ આવતાં નવલરામ આ દૂરથી સાંભળેલા દલપતરામને મળવા ગયા અને તેની બુદ્ધિ તથા કવિત્વશક્તિ વીશે વૃત્તિ-અનુસારે જે ક્ષુદ્ર વિચારો થયા તે પણ આપણે જોયા છે. અમદાવાદ છોડયું ત્યારે પાણી વળવા માંડેલું તે પણ આપણે જોયું છે. છતાં છેક રાજકોટ આવતા સુધી દલપતરામ ઉપરનો તિરસ્કાર દૂર થયો ન હતો અને રા. છોટાલાલના શબ્દમૂલકોષના વિવેચનમાં લખેછે કે "દલપતરામનો 'ધીરેધીરે સુધારાનો સાર" એ બોધ ધોળ ગાનારી બાઇડીઓનેજ અનુસરતો છે." ૧૮૮૩ માં "સંસ્કૃતમય ગુજરાતી" એ નામનો વિષય લખ્યો તે કાળે મનની તુલા ઠેકાણે આવી ગઈ અને તેમાં લખ્યું કે "દલપતરામના "રસ કે ગાંભીર્ય સંબંધી કુંક સાક્ષરમંડળમાં ગમે એવા વિવિધ અભિ-"પ્રાય હો, પણ એ વાતતો નિશ્ચય છે કે લોકના સાધારણ સમૂહમાં "સર્વોપરી જનપ્રિય કવિ આ જમાનામાં આપણા ગુજરાતપ્રાંત ખાતે "દલપતરામજ છે." નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવના લખતી વખત તુલા હજી વધારે સ્થિર થઈ. નર્મદનું પદ છીનવી લીધા વગર દલપતરામની તેમના ન્યાય્યપદે પ્રતિષ્ઠા કરી.

"એ તો ક્યારનું સર્વાનુમતે સિદ્ધ થઇ ચુક્યું છે કે આ જમાનાના "કવિ તે એજઃ—નર્મદાશંકર અને દલપતરામ" × × "બંનેની પરસ્પર "ગણનામાં મતભેદછે, અને વખતે એકથી મોહિત જનો બીજાને દોષમા-"ત્રજ ઠેરવવા મથતા હશે. તોપણ નિષ્પક્ષપાત ગંભીર બુદ્ધિને "તો એ બંને આ જમાનાની કાવ્યમૂર્તિના પ્રતિબિંબરૂપે સમાનજ "પ્રકાશતા માલમ પડેછે." આ પછી ઉભયની શૈલી તથા કવિતાને સરખાવતાં, દલપતની શૈલી સભારંજની અને નર્મદની મસ્ત એમ કહી, તેમની કવિતાને સરખાવે છે. દલપતકવિતા "નવે રસમાં પ્રસંગોપાત "વિચરેછે, પણ તે શાંતિ અને વિવેકની સાથે"—"વિવેકની મર્યાદા એજ "આ કવિતામાં રસના સંભવાસંભવની મર્યાદાછે." એ વ્યવહારમાં કુશળ "અને ચતુરાઈની ભરીછે." "ડાહ્યું હાસ્ય, મર્માળાં કટાક્ષ, વાણીની મીઠાશ; "અને રચનામાં વિવિધ પ્રકારનાં ચાતુર્ય એ વડે દલપત શૈલીનાં શાંત ને "સુબોધક વર્ણનો ઝગઝગી રહ્યાંછે." "શ્રોતાના મનમાં ઉતરી તેને કેમ

"લાગેછે એ જોવાની શક્તિ આ કવિતામાં છે." છેવટ સિદ્ધાંત કરેછે કે "આ બંનેની કવિતાનો કેટલોક ભાગ અપૂર્વ અને લાંબા વખત સુધી "રહે એવોછે." આમ રાગદ્વેષ ઉતરી જતાં, શિવ અને વિષ્ણુનું યુદ્ધ મટાડવા બ્રહ્મા ઉભય દેવના ભણી ફરી ફરી વળીને ઓખાહરણમાં ઉભય દેવને

"હું તો બેઉને લાગું પાય, નમો નમો"

કરેછે, તેમ નવલરામનું મન, નિષ્પક્ષપાત થતાં, ઉભયની ગુણપરીક્ષા કરેછે. ઉભયની શૈલીને એક બીજા સાથે "Incommensurable" ગણેછે. તેમજ તેમની કવિતાને પણ ગણી હત તો આ તુલના સંપૂર્ણ થાત રાગદ્વેષની તુલના શુદ્ધ થતી નથી તેનું દૃષ્ટાંત જોવું હોયતો "સુબોધચિંતામણીનું વિવેચન" જોવું. આ વિવેચન છેક ૧૮૮૨ માં થયેલું છે. વિવેચિત કાવ્યની શૈલી વિવેચકની "બાળલગ્ન બત્રીશીને અનુસરતી રાખવા ઉપર શેઠ વલ્લભદાસનું "લક્ષ અખંડ જણાયછે"—"એ શૈલી નવલશાઈ છે" અને તે વલ્લભદાસ આનંદથી સ્વીકારે છે. આત્મસ્તુતિ ઘણુંખરું સર્વને પ્રિય લાગેછે.—સ્તુતિ શબ્દોથી થાય તેમ વર્તણુકથી પણ થાય. કોઈનું અનુકરણ કરવું એ પણ તેની સ્તુતિ કર્યા જેવુંજ છે. આ બે માર્ગે સ્તુતિ પામતાં સ્તુતિ કરનાર ઉપર અનુરાગ થાય અને વ્હાલાનું સહુ વ્હાલું વસે એમ નવલરામને સુબોધચિંતામણી અતિ પ્રિય લાગ્યું છે, અને એનું વિવેચન કરતાં—વખાણ કરતાં—ઘણી સંભાળ રાખી છે—સાવચેતી રાખી છે—દોષ પણ કહ્યાછે—છતાં ઊમળકો ઢાંક્યો નથી રહ્યો, વીશ પાનાનું વિવેચન લખ્યું, અને કેટલીક અતિસ્તુતિ દેખાય છે. પુસ્તકપરીક્ષામાં સાત્વિક વૃત્તિ રાખ્યાથી અને ન રાખ્યાથી શો લાભ અને શી હાનિ થાયછે તે નર્મદ. દલપતરામ, અને સુબોધચિંતામણી વીશે નવલરામના વિચારોના ઇતિહાસથી સમજાયછે, અને તે ઉપરથી બીજાઓએ દૃષ્ટાંત લેવાનું છે.

ગ્રંથપરીક્ષા સાક્ષર ચર્ચાની એક જાત છે. નવલગ્રંથાવલિના બીજા ભાગમાં રાજકોટ રહી કરેલા "મનના વિચાર" (પાનું ૧૦૮), સુધારાનું ઇતિહાસરૂપ વિવેચન (પાનાં ૧૩૮–૧૫૪), સંસ્કૃતમય ગુજરાતી (પાનું ૨૪૬) શિવરાત્રિ (પાનું ૨૭૪), નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવના (પાનું ૨૦૮), અને ગુજરાતી ભાષાનું ઐક્ય (પાનું ૩૩૬) અને નવલગ્રંથાવલિના પ્રથમ ભાગમાંનું "અકબર બીરબલ" એ સર્વ નવલરામે રાજકોટમાં પાકી અવસ્થાએ લખેલા વિચારો છે, એમાં આપણા પ્રાચીન અને અર્વાચીન કવિઓની

પરીક્ષાનાં સૂચન છે ગુજરાતી ભાષા હાલ કેવી લખાય છે અને કેવી લખાવી જોઇએ તેના વિચાર છે, અને હાલના ચાલતા સુધારાના વિષયો અને સાક્ષર વિષયો ઉપર વિદ્વતા અને ચતુરાઈ ભરેલી રસિક ચર્ચા ઉત્સાહી ભાષામાં કરેલી છે, અને બીજા બધા વિષયો કરતાં આના ઉપરજ નવલરામનો કીર્તિસ્તંભ ચણાશે અને ટકશે. વર્તમાન અને ભાવી પ્રજાને એ લખાણ ગમશે અને બોધકારક થશે. જેમ ગુણપરીક્ષા એ ગ્રંથપરીક્ષાનો આત્મા છે તેમ વસ્તુમાત્રની પરીક્ષામાં પણ એજ આત્મા છે, અને નવલરામનાં આ લખાણમાં તે આત્મા પ્રત્યક્ષ કરવાનો અભિલાષ સ્ફુરે છે, સ્થળે સ્થળે સફળ જેવો થાયછે, અને એમ એની પરીક્ષા છે. જેમ જેમ પાકી અવસ્થા આવતી જાયછે તેમ તેમ સર્વગ્રાહિત્વ, સર્વરસજ્ઞતા, સર્વરસિકતા આદિ ઉદાર ગુણો આ લખાણોમાં ધીમે ધીમે વિકાસ પામે છે; અને એ વિકાસ સંપૂર્ણ થવા પામ્યો નથી, તોપણ વિકાસનારી કળીનાં મુગ્ધ પાંદડાં મીચાયલાં મટી ચારે પાસ ઉઘડવા માંડેછે તે જોનારની આગળ એક અવનવો દેખાવ ખડો કરેછે.

ઈ. સ. ૧૮૭૭–૧૮૮૦. આ તો રાજકોટમાં લખેલા ગ્રંથો સંબંધી જીવનકથા થઈ. પણ એ જીવનકથા પાછળની ખાનગી જીવનકથા બાકી રહી. રાજકોટ આવ્યા પછી અકબર–બીરબલનું પદ્ય રચવામાં મન ગુંથાયું હતું. આ જીવનકથા લખનારના મનમાં એક પ્રસંગે કેટલાંક કારણથી એવી ભ્રાંતિ હતી કે ભાષામાંથી પ્રસ્તુત શ્લોકનો સંગ્રહ કરી તેને ગદ્યસૂત્રમાં નવલરામે પરોવ્યા હશે પણ એમની ખાનગી 'નોટ-બુકો'માં એ શ્લોકોનાં હાડપંજર છે, અને તેમાં રુધિર માંસ ક્રમે ક્રમે પુર્યાં છે તે ખાતરી કરેછે કે એ સર્વ ભાષા શ્લોક નવલરામની પોતાની રચના છે. નવલરામ આ વખતે ઘણી જાતનો ઉદ્યોગ કરતા હતા. ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, લૅટિન, ગ્રીક વગેરે ભાષાઓના શબ્દો સાથે સરખાવવા પ્રયત્ન કરતા હતા અને ડાક્તર બ્યુહ્લર તેમને આશ્રય આપતા હતા. આ કામ અધુરું રહ્યું છે. ન્યાય, અલંકાર, અને બીજાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન પણ સાથે સાથે ચાલતો હતો. નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવનામાં શ્રોતાઓના મનમાં પ્રવેશ કરવાની દલપતરામની શક્તિને સ્વીકારે છે તે શક્તિની શિષ્ટતા વીશે ૧૮૭૮માં લખે છે કે "Who reads my works" એ દરેક લખનારે લખતી વખતે કદી ભુલવું જોઇએ નહી. પ્રાકૃત ભાષાનાં કાવ્યોમાં સ્ત્રીઓનો પ્રેમ વધારે કેમ

વર્ણવ્યો અને પુરુષનો પ્રેમ ભુલી કેમ જવાયો તેનો વિચાર કરતાં એમ સુઝે છે કે પુરુષ કવિઓ પોતાના વૈરાગ્યની ધુનમાં આત્મપરીક્ષા કરવી ભુલી ગયા, પોતાનો પ્રેમ unconscious રહ્યો, અને સ્ત્રિયોનો concious રહ્યો તેથી આમ થયું. Theosophy વીશે તર્ક કરેછે, તેમાં કાંઇ ચમત્કાર કોઇએ દીઠો એવું સાબીત થતું નથી, અને એમાં તથા યોગમાં logical difficulty દેખે છે. Masons' British Novelists વાંચેછે. ઇંગ્રેજ સ્ત્રીઓ અને આપણી સ્ત્રીઓને કેટલીક વાતમાં સરખાવેછે: "The fact generally observed that a Hindu lady when a little advanced in age is a better wife and perhaps a better woman than a European one of a similar age, stands to reason and is attributable to the different forms of their marriages * * * The Hindu wife's religious impulses gain an ascendency over those relating to the world of helpness, till at last her whole soul fructifies into that sublime state—Sutty-ism which is an offsppring of Religion rather than of Love in all its transcendental glories. The European lady, on the other hand, who marries for love or comforts and not because marriage is a sacrament—a duty—and nothing more, finds herself disappointed and ties of love begin to dissolve."

આ વખતે "વાણીવિચાર" નામનો નિબંધ અને "ભારતોદ્ધાર શકારિ વિક્રમાદિત્ય બીરકાવ્ય" લખવાની કલ્પના અને યોજના કરેછે. આ કાવ્ય હીંદીમાં લખવાનું હતું એમાં "એમ ધારવું કે બધો દેશ શક લોકોને "આધીન થઇ ગયો હતો, લોકો જુલમથી ત્રાહે ત્રાહે કરી રહ્યા હતા, પણ 'રાજકર્તાના બાળ, વિદ્યા અને રાજનીતિ આગળ કોઇનું ચાલતું નહતું. "હથીયાર પણ લેઇ લીધાં" "આ દુઃખમાંથી વિક્રમ પાસે દેશને છોડ"વવો" કાવ્યનો "રંગ પ્રાચીન વખતનોજ-રાખવો, પણ "હાલની સ્થિતિને allegorize અને idealize કરી." "એ કાવ્યના છેલ્લા સ-

ગેમાં સંવત–ગણુનાનું વર્ષે આવશે તે બહુજ અસર કરશે એમ ધાર્યું. આ કલ્પના ૧૮૭૮ની છે. આ સાલમાં લૉર્ડ લીટન વાઇસરાય હતા અને એના એકેકા કામના સમાચાર વાંચી ગરીબડી પ્રજા પણ દરરોજ ઉશ્કેરાતી હતી તે કાળમાં આ કલ્પના ઉઠી છે. આ કલ્પના લાંબી પ્હોંચતી નથી, પણ મન અભ્યાસમાં પડે છે. ન્યાય અલંકાર વગેરેનો અભ્યાસ તો ક્રમપ્રોકાર થાય છેજ. વળી De Quincey વાંચવા માંડ્યો. બંગાળી ભાષાનું "ગોવિંદ સામંત" વાંચ્યું. એક "ગ્રંથોત્તેજક સભા" અને તેમાં સાધનોની કલ્પના કરવા માંડી. બીજી પણ કેટલીક કલ્પનાઓ સુરતની પેઠે ઉભરાવા માંડે છે. આ કલ્પનાઓ ક્યાંથી ઉભરાવા માંડી તેનું કારણ એક પ્રસંગ બતાવી આપેછે. "સન ૧૮૭૮માં હોળીને દિવસે વિજયારૂઢ કલ્પ- "નાએ કવિતાના આ દેદીપ્યમાન અંગનું દર્શન કરાવ્યું. સંપૂર્ણ દર્શન "નથી." સર્વ નીશામાં ભાંગ નરમ કહેવાય છે. તેની પણ અસર કેવી ભયંકર છે તે મોડી વ્હેલી જણાયછે.

" Now fancy pains me. The intoxication has " gone above the pleasure-point. Is fancy ever " painful ? Is it so in sobriety ? Must it be as it is " in this other state ? Why ? Can't say but feel it " to be true. What philosophy is this ? બસ ! બસ ! " Thou charming fancy ! Pull on ! I like it. I feel " it is ruin, but ruin at thy hands is sweet. રસ says " die ", and બુદ્ધિ says " Fly. " I know not what to " do. I will do neither but go to sleep. But I can- " not sleep and that is the cause of this uneasiness. " Go to sleep then, thou— : No. No. " બંધ કર્યું. "જાણીને બંધ કર્યું. ન ખમાયાથી વિચારવું બંધ કર્યું. "—પ્રખ્યાત પંડિત કોલરીજને અફીણનું વ્યસન હતું. કલ્પના સતેજ કરવા આપણા ગ્રંથકાર ભાંગ સેવતા હતા, તે કવચિતજ લેતા હતા.–કોઇની આપી લેતા હતા—પણ ભયંકર વસ્તુનો સ્વભાવ કેમ જાય ? વ્યસનમાત્ર ખોટું છે. નવલરામે તે ખોટું જાણ્યું એ વિદ્વત્તા અને વિચારનું ફળ. કોઈ પણ નિ-

મિત્તે, સારા પ્રયોજનથી પણ, સદર્થે પણ, દુષ્કર્મને સાધનભૂત પણ ન કરવું એ સર્વધર્મનું મહાવાક્યછે. શિવાય ઘણો ઉજાગરો કરવો, અકાળે ઉઘવું અને જાગવું એ પણ નવલરામનાં વ્યસન હતાં અને તે આખો જન્મારો રહ્યાં. તેઓ રાત્રે બાર—એક વાગ્યા સુધી જાગતા, વાંચતા, લખતા કે કલ્પના કરતા, પ્રાતઃકાળે નવેક વાગે ઉઠતા, તે પછી ઘડીક થાય ત્યારે મીજાજ ઠેકાણે આવતો. આ ટેવ કેટલાક સુરતવાસી ગૃહસ્થોને છે. એવી ટેવ એ પણ એક શારીરિક પાપછે, ઈશ્વર તેની શિક્ષા કર્યા વિના નથી રહેતો. એ શિક્ષા એકદમ આવતી નથી અને આવેછે ત્યારે માત્ર "નસીબ"નો દોષ ગણાયછે. નવલરામે સર્વ જાણ્યું, પણ ઘણું મોડું જાણ્યું.

શાળાપત્ર રાજકોટ ગયું તેની સાથે એનું કદ પણ વધારવામાં આવ્યું હતું. નવલરામને આ પ્રસંગે માલમ પડેછે કે સંવત ૧૫૧૨ માં લખાયલા કહાનડે પ્રબંધમાં ગુજરાત શબ્દની જોડણી "ગૂજરાતિ". હતી. રાજકોટ બદલી થઈ તેવામાં જામનગરવાળા પ્રખ્યાત રા. જગન્નાથને લખેછે કે ડાહ્યો દીકરો દેશાવર ભોગવે એ ન્યાયે ડાક્તર બ્યુલરે મ્હારી કદર બુઝીને મને તમારા કાઠિયાવાડમાં કહાડયોછે અને અંહિયાં હું "very dull life" ગાળુછું; હું જાણુંછું કે રાજકોટને "dull" હું કહું તો મ્હારી સાથે તમે એકમત નહી થાવ, પણ અંહિયાં કંઈ જાહેર મંડળી કે સભા કે એમાંનું કાંઈજ નથી, અને જો થોડાક મિત્રોને મળવા હળવાનુ ન હત તો એક દિવસ પણ ગાળવો કઠણ થાત." અમદાવાદમાં આવ્યા પછી ચિત્રવિચિત્ર નવા વિચાર થયા હતા તેમાંનું અત્રે કાંઈ થતું નથી, પણ આમ નરમ અને ઉદાસ થઈ જાયછે. બ્હારની પ્રવૃત્તિ મંદ થતાં અંતરની પ્રવૃત્તિ જાગેછે; ન જતો વખત કલમની ચંચળતાએ રોકવા માંડયો અને તેનું ધમક ભર્યુ પરિણામ કેવું થયું તેનો સાક્ષાત્કાર પાછલાં પાનાંમાં આપણે કરી ગયા છિયે. પણ આ સમયની ઉદાસીનાં બીજાં પણ કારણ હતાં. ગૃહસંસારની જાળ નવલરામની આસપાસ વીંટાતી હતી અને એની ચિંતાઓ તેમને આ વખત ઘેરતી હતી. એમની પુત્રી બ્હેન કમળાનો છેક ન્હાની વયે વિવાહ કરવો બંધ રાખી બાળલગ્નનિષેધક મંડળીના નિયમ પ્રમાણે અથવા પોતાના વિચાર પ્રમાણે કન્યાનું

વય વધવા દીધું હતું, પણ ધારેલું વય આવી પ્હોચ્યનાં વર ન મળ્યો. વીસનગરા નાગરોમાં કન્યાઓની છત હતી અને છોકરાઓ કુંવારા ન જડતા. એક છોકરાને કમળા દેવીતું ધાર્યું હતું; તે સગો નીકળ્યો ને તેનાં માબાપે ચોખી ના કહી. દીકરીને પરગામ કહાડવાનો વિચાર કર્યો—ત્યાં પણ કોઈ છોકરા નહી. અમદાવાદમા એક છોકરો શોધી કહાડ્યો—શોધતામાં તે ક્યાંક પરણી ચુક્યો. બાકી છોકરા જડે તે "બાળદિયા જેવા અભણ". કંઇક ભણેલો હોય તો કમળા કરતાં ઓછું ભણેલો મળે. આ બાબતના આ અનુભવથી ખિન્ન થઇ એક મિત્રને લખેછે કે "મારી ખાતરી થઇ કે હાલ આપણા દેશની રીતભાત જોઈ છોકરીનો વિવાહ તો "પાંચેક વર્ષની હોય ત્યાંથીજ કરી મુકવો—અને લગ્ન મોડું કરવું—"એ "ડહાપણ ભરેલું છે—આઠ નવ વર્ષની કર્યા પછી યોગ્ય ઉમરનો છોકરો "મળવો અશકયછે." "જે આંધળિયાંને હું આટલું બધું નિંદતો હતો "તેજ મારે કરવાનો વખત આવ્યો છે. પાંચ મહીના થયાં એક દિવસ "એવો જતો નથી કે જેમાં કમળા સબંધીની ચિંતા થડી પણ વિસારે "પડે. અહોનિશ મનમાં એક ખૂણે એ વિચાર ચાલ્યા કરેછે, રસ્તો "સુઝતો નથી અને દિલ દુખાય છે." આણી પાસથી આ દુઃખ હતું અને બીજી પાસથી અમદાવાદની બાળલગ્નનિષેધક સભાના મેમ્બરો સાથે પત્રદ્વારા એ સભાના નિયમોની ચર્ચાઓ ચાલતી હતી. વરકન્યા વચ્ચે પાંચ વર્ષનો ફેર ઉત્તમ, દશબારનો મધ્યમ, અને સભાના કેટલાક મેમ્બરોએ-વધારેમાં વધારે ત્રીશ વર્ષનો કહેલો તેતો હસવા લાયક, એમ નવલરામનો અભિપ્રાય થયો. આ સભાના બંધારણ વિષે કેટલીક ચર્ચા ચાલેછે. આણી પાસથી ચિંતાનું અભ્યાસી બનેલું મન ચિંતા કરવી છોડી દેછે, અને દેશ પરદેશ, ગુજરાતમાં, ઉત્તર હીંદુસ્થાનમાં વગેરે સ્થળોએ પોતાની નાતના વરની શોધ ચલાવેછે, પણ કંઈ પત્તો લાગતો નથી. ઈશ્વિર નેળનાં ગાડાં નેળમાં રૂંધેલા દેતો નથી એમ આખરે બન્યું. નવલરામના બાળપણના મિત્ર રા. નરભેરામની પત્ની ગુજરી ગયાં, અને તેમને કન્યાદાન કર્યું.

૪. સ. ૧૮૮૧-૮૨. જેમ જેમ વખત ચાલ્યો તેમ તેમ ઉત્તરાવસ્થાની ઋતુ બેસવા માંડી. નવલરામનું પીસ્તાળીશ છેતાળીશ વર્ષનું વય થયું તેની સાથે શરીરનું બળ નમ્યું. કંઇક આધિ-વ્યાધિ જણાવા લાગ્યા, પણ મનનો

વેગ નબળો ન પડયો. એક પાસથી ધર્મ ઉપર દૃષ્ટિ વળવા લાગી, અને છાંદોગ્ય અને તૈત્તિરીય ઉપનિષદો તથા બ્રહ્મસૂત્ર તથા સાંખ્યસૂત્ર વગેરે પુસ્તકો ભણી મન ખેંચાયું અને તેનાં ઇંગ્રેજી ભાષાંતર મંગાવ્યાં. બીજી પાસથી "પેન્શન"નો વિચાર કરવા માંડયો, તે એવી રીતનો કે મોડાં વ્હેલાં પેન્શન લેઈ મુંબાઇમાં રહેવું, રાજમંત્રી અથવા આર્યમંત્રી નામનું પત્ર પ્રકટ કરવું, આર્ય નાટક મંડળી ઉભી કરવી, નવી ઢબના હરદાસ ઉભા કરવા, Epics અને National Ballads લખવાં, પુસ્તક વેચનારાઓનો ધંધો દેશની રીતભાતને અનુકૂળ કરવો, અને દેશસુધારાને અર્થે ફ્રીમેસનો જેવી સમર્પણીઓની એક સભા કરવી. આ સંકલ્પવિકલ્પ ચાલેછે એવામાં મુંબાઈમાં નર્મદાશંકરે બાજુ બદલી લખાણ કરવા માંડયાં અને જેવા વેગથી પ્રથમ સુધારાનાં વાજાં વગાડતા હતા તેથી વધારે વેગથી સુધારાની સામે ઝુંડો લેઈ, એક જુદીજ જાતના આર્ય માર્ગપર, જુના પંથોનો રણડંકો વગાડવા લાગ્યા. ગુજરાતીના અધિપતિએ કવિના સામું યુદ્ધ કરનાર કોઈ શોધ્યો, અને નવલરામે એમનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું. ફેર માત્ર એટલો પડયો કે કવિને પ્રત્યુત્તર દેવાનું લખાણ નવલરામ જીવતાં પ્રસિદ્ધ ન થઈ શક્યું, અને તેમના મરણ પછી નવલગ્રંથાવલિના બીજા ભાગમાં "સુધારાના ઇતિહાસનું વિવેચન" એ નામે એ લખાણ મુકવાનું રહ્યું તે મુક્યું છે. આ લખાણ સંપૂર્ણ નથી, પણ એના સંબંધી કેટલુંક ટિપ્પણ કરી રાખેલું તે સૂચક છે અને એ લખાણની સાથે વાંચવા યોગ્ય છે.

"૧૮૪૫. શિક્ષકશાળા મુંબાઇમાં, બાળગંગાધર. ૧૮૪૯ ભરૂચમાં સ્કુલ. ૧૮૫૫–૬૦ હોપ સાહેબ. ૧૮૫૪ ડીસપાચ.

"૧૮૪૪. માનવધર્મ સભા.(૧૮૪૩ દુર્ગારામ સુધારામાં ચકચૂર હતો).

"૧૮૨૬. ગુજરાતી નિશાળો કાઢી. ૧૮૪૮ વર્નાક્યુલર સોસાઇટી.
"૧૮૫૮ અમદાવાદની ધર્મસભા, હોપની ચોપડીઓ, ૧૮૫૫ સત્યપ્રકાશ.
"૧૮૫૭ નર્મકવિતા. ૧૮૬૦ જદુનાથજી ને નર્મદાશંકર લઢયા. ૧૮૫૦–
"૫૨ બુદ્ધિવર્ધક. (૧૮૫૧—૫૯ ગંગાદાસ.) ૧૮૬૦ મહીપતરામ વીલાયત
"ગયા. ૧૮૫૮ જુવાનીઆ ટોળું અમદાવાદમાં આવ્યું. ૧૮૬૪–૬૫.ડાંડિયો,
"બે પક્ષ. કુસંપ.૧૮૭૧ અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજ, કૃષ્ણદાસનું મરણ.૧૮૭૫–
"૭૬ મુંબાઇ આર્યસમાજ, દેશી કારીગરીનાં ભાષણો. ૧૮૮૧ ગુજરાતીમાં

સુધારાખંડન,"ઇત્યાદિ. "ધૂળેટીને દહાડે ઘેરમાં એકઠા થઈ ફરનાર ભાંડ બોલ-
"વાનો પક્ષ કરનાર નવા B. A. સુધીના માસ્તરો નીકળ્યા છે"—આ એક
રાજકોટના બનાવ સંબંધે છે. "..........સુધારાવાળાઓએ ખોટાં દફ્તર
"રાખ્યાં હતાં." "વિશ્વનાથ મંડળીકે તુક્ષા કરી બ્રાહ્મણો જમાડ્યા."

"સુધારાનો મંદમંદ પણ સતત પ્રવાહ ચાલ્યો જાયછે. પણ તે દે-
"શકાળને પ્રતાપે, સુધારાવાળાના જોરથી નહિ."

"દલપતરામ ને દુર્ગારામનો સુધારો ધીરો, દેશકાળને અનુસરતો, યોગ્ય શૈલીમાં, ખરી દેશ દાઝનો, ને અભિમાન ખાતર નહી. બીજામાં જુવાનીઆ દાખલ થયા અથવા કર્યા–તે દુનિયાથી અજ્ઞાન, દેશી વિદ્યાથી અજાણ્યા, અભિમાનની મૂર્તિઃ એના બે ફાંટા.

અમદાવાદી, ટાહેલાંખોર, નીતિ ખરી પણ ખરી ને ડોળ પણ ખરો. ગુજરાતી સાર ભણેલા, પણ કુવાના દેડકા, stationary,. બંધા.

સુરતી, ભરૂચી, સ્વચ્છંદી, નીતિનો બંધ કે લાજ નહી. સાધારણ ઇંગ્રેજી ભણેલા, રસલીન, પ્રેમાળ, ઇર્ષ્યાખોર, પતરાજી, વ્યભિચાર, છાકટપણું, પોશાકની વિચિત્રતા.

"બંનેએ ધર્મખંડન શુરૂ કર્યું. મદ્યપાન એ Baptism થયું. સુધારાની
"આબરૂ ખોઈ, દારૂડિયો સુધારો કહેવાયો. જુના લોક કકડાવીને સામા
"થયા અને જાણ્યું કે આ તો દુશ્મનોજ ઉભા થયાછે. આ ખરાબી
"એવી થઈ કે તેનો બદલો વળી શકવાનો નથી—દલપતરામ જેવાને
"હાથ હોત તો આમ થાત નહી. ધર્મોદ્ધારણ ને સંસારસુધારો એ બે નો-
"ખા વિષયછે. નાતવરા ઓછા કરાવવા તેમાં ધર્મપર હુમલો શું કરવા
"જોઇએ ?" ઇત્યાદિ. આ જુવાનીયા ન હતા તે પ્હેલાં બે સુધારા હતા તેઃ

૧. "દલપતરામ, ભાપણિયા સુધારો,
"પરહેજગાર (Negative)ભલો સુ-
"ધો, વાણિયાઈ, વ્યવહારશુદ્ધ,"
ઇત્યાદિ.

૨. એનોપ્રતિસ્પર્ધી સુધારોઃ "રસિ-
"યો,ગધાપચીશી, લાકડિઓ સુધારો,
"છકેલો,ઉન્મત્ત,Anti-caste,ઇર્ષ્યા
"પ્રપંચ, રસોન્મત્ત, કુસંપ," વગેરે.

૧૮૮૨ માં એક ચતુર્વર્ણશાળા કલ્પેછે. આમાં "સંસ્કારવ્યવસ્થા" પ્રમાણે ધોરણ બાંધવાં, ઉત્તરોત્તર વર્ણ પ્રમાણે અભ્યાસ કરાવવો, ઇત્યાદિ કલ્પના કરી, Curriculum નું ઝાડ પાડેછેઃ—

શૂદ્રશાળા.	શૂદ્ર ધોરણ મેહેતાજીગીરીનું ધોરણ.	[illegible]
વૈશ્યશાળા.	ઍંજીનીયર, વૈધક, વ્યાપારી, વગેરેના વિષયો : ગાયન : કવિતા હીંદુસ્થાની ભાષા, બીજી ભાષા ઇંગ્રેજી વગેરે.	[illegible]
રાજ્યશાળા.	Higher Mathematics, History, Moral Philsophy, Logic, Jurisprudence &c.	[illegible]
બ્રહ્મશાળા.	Metaphysics, Religion, Sociology, Biology, &c., and any Science a man pleases.	[illegible]

લખેછે કે "ચારે શાળાઓની જરૂરછે." "ચારે વર્ણના બાળકોને "એ પ્રત્યેક શાળામાંથી અનુક્રમેજ પસાર થઈ શકાશે, એટલે પ્રથમ શુ- "દ્રતા, પછી વૈશ્યતા, પછી ક્ષત્રિત્વ, અને છેવટ બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત થાયછે. "એ ઉપરથી જાતિનું અભિમાન લોકોમાંછે તે આપોઆપ જતું રહેશે." ભર્તૃહરિનાટક, લીલાવતી રાસ, વગેરે લખવાના સંકલ્પ પણ આ કાળે કરે છે. સંકલ્પ સ્વપ્ન પેઠે અદૃશ્ય થાયછે, પણ ચતુર્વર્ણશાળાનાં ધોરણ ઉપરથી. કેળવણીનાં ચાલતાં ધોરણોમાં કેવો ફેરફાર થઈ શકે એમછે તેનો વિચાર કરેછે. પોતાની ટ્રેનિંગ કાલેજ વગેરેને સુધારવા શાની અગત્યછે તે વિ- ચારેછે. આંક વગેરે બાળતો હાલની કેળવણીની પદ્ધતિથી ભુલાયછે તેના લાભાલાભ તથા ઉપાય વિચારે છે. વાંચન અને હીસાબના વર્ગ જુદા કર- વાના વિચારને વિચારેછે. તે સર્વ વિચાર કેવી રીતે અમલમાં આવ્યા તે.

કહેવાનું તો સાધન નથી. પણ કેટલેક પ્રસંગે ઉંડા શોકની વરાળ નીકળતી જણાયછે અને એક સ્થળે લખેછે કે ' હે પ્રભો, મારો આત્મા આમ કેમ " ખિન્ન થાયછે ? મને એમ લાગેછે કે હું failure છું–નોકરીના કામમાં તે- " મજ સર્વે પ્રકારે. ગ્રંથકાર કે પંડિતપણામાં પણ ફતેહ "—બાકીનું લ- ખ્યું નથી, પણ શું લખત તે સ્પષ્ટ છે. આત્મમંથનકાળમાં એક ઊર્મિ શમતાં બીજી ઉઠતી અને ઉલ્લાસ રહેતો. આ કાળમાં ઉઠેલી ઊર્મિ શમતી ન્હોતી, પણ તે પ્રમાણે આરંભ થાય નહીં તેથી શોક થતો.

હીંદુસ્થાનમાં સ્થાનિક રાજ્યસભાઓનાં પોરણ લૉર્ડ રિપનના વખત થી બંધાયાંછે. ૧૮૮૨ માં નવલરામ કલ્પના કરેછે કે ગ્રામ-સભાઓ, તા- લુકા–સભાઓ, જીલ્લા-સભાઓ અને પ્રાંતસભાઓ એમ ઉત્તરોત્તર એક ઉપર બીજી, અને તે સઉના ઉપર એક "મહાસભા" થઇ શકે. એમાં ચ- તુર્વર્ણના લોકને મતે પરિષદો નીમાવા જોઇએ, અને તે પરિષદો "વાનપ્ર- સ્થ" આશ્રમવાળા હોવા જોઈએ આ વખતે પેન્શન લેવાનો સંકલ્પ–વિ- કલ્પ ચાલતો હતો અને "વાનપ્રસ્થ" એટલે પેન્શનરજ હશે. પેન્શન લીધા પછી Publisher of Classics એટલે ગ્રથપ્રકાશકનો ધંધો આરંભ્યો હોય તો તે કેવી રીતે ગાડી ચાલે, તેને વાસ્તે ખરચ, પુસ્તકનો આકાર, ઘરાકો, વગેરેના હીસાબ ગણેછે. શેતરંજની રમતમાં પણ ઘણા દિવસ મગજ ગુંચવાયછે, અને તેનું ગણિત થાયછે. આગ્રામાં ખાતાના ઉપ- રીઓ શાળાપત્રનાં દફતર હીસાબ વગેરેની કાંઇ પહપુછ કરેછે તેમને સ્પષ્ટ જણવે છે, કે શાળાપત્રનો વહીવટ ખાનગી જેવો છે અને આવી બાબ- તમાં હું સ્વતંત્રછું.

ઈ. સ. ૧૮૮૩–૮૫ | પેન્શન લેવાનો વિચાર મનમાં ઘોળાયાં કરેછે. એ અવસ્થામાં મનને શો ઉદ્યોગ આપવો તેની જુદી જુદી યોજનાઓ કરેલી તે આપણે જોઇછે. આખરે જે યોજના ઉપર મનથી પ્રથમ મોહ હતો તે પાછી સાંભરી આવેછે અને ગૂર્જરપરીક્ષા, સમયનિરીક્ષા, ત્રિમા- સિક–ચર્ચા વગેરે કોઇ નામથી "રીવ્યુ" નીકળી શકે એમ ધારેછે. એમાં લખવાને યોગ્ય દેશમાં કોણ કોણ મળે એમછે તેની એક ટીપ કરેછે. તે ટીપ અધુરીછે, અને પુરી કરવાનો અવકાશ નથી મળ્યો, પણ છેક ૧૮૭૩માં એક ટીપ કરી હતી તે એને એકઠી કરતાં નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા નીકળેછે: ૧ અંબાલાલ સાંકરલાલ: અર્થશાસ્ત્ર, કાયદો, અને ઉંચી વિદ્યા; દેશના સં-

બંધમાં. ૨. લાલશંકર: સંસારસુધારો, કાયદો, અને કેળવણીની ચાલુ પદ્ધતિઓ. ૩ હરગોવન: દેશના વ્યાપાર, ઉદ્યોગનો ઇતિહાસ, સૂચનાઓ, વગેરે તથા મુંબાઇ ઇલાકાની કેળવણીખાતાનો ઇતિહાસ. ૪ ઝવેરીલાલ ઉમીયાશંકર: સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, એડમિનિસ્ટ્રેશન રીપોર્ટ, અર્થશાસ્ત્રનાં પ્રકરણ, વ્યાપાર. ૫ મલબારી: આ દેશનાં વર્તમાનપત્રો. ૬ કવિ નર્મદાશંકર: સુધારાના સવાલ, પ્રકટ થતાં પુસ્તકો, દેશની વિદ્યા, ધર્મ, વગેરે. ૭ દલપતરામ: Humorous poetry. ૮ મનસુખરામ સૂર્યરામ: દર્શનસાર. રણછોડભાઈ ઉદયરામ:........૧૦ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસ તથા મણીશંકર જટાશંકર: ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ. ૧૧ મહીપતરામ: સુધારો, રાજકીય ઇતિહાસ, ૧૨ ગીરધરલાલ દયાળદાસ અને નગીનદાસ તુળસીદાસ: યુનિવર્સિટીના વિષયો. ૧૩ નંદશંકર તુળજાશંકર: manners, customs and history.

"પેન્શન લીધા પછી જે કામ કરવા ધાર્યું છે તે હમણાં શા માટે "ન આદરવું? હાલને વખતે વાંચવાનો શોખ વધેલો છે ને પાછો તે વેળા "પ્રસાઘાત પણ થઈ જાય." "એ કરવાને માટે પ્રસિદ્ધિમાં આવવાની જરૂરછે." આમ કરતાં કરતાં ચોપાનિયાંમાં પ્રસંગોપાત્ત લખવું એમ ઠરાવ કરે છે.

નવલરામનો છેલો દસકો ગુજરાતી હીંદુઓ અને પારસીઓના સંબંધના ઇતિહાસમાં નોંધવા જેવોછે. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે શેઠ સોરાબજી શાપુરજી બંગાલી, મી. દાદાભાઈ નવરોઝજી વગેરે પારસી ગૃહસ્થો અને ગુજરાતિયો ભેગા મળી કામ કરતા હતા. આ ઉદાર મનના ગૃહસ્થોમાંથી શેઠ સોરાબજી જાહેર કામકાજમાંથી નિવૃત્ત (Retired) થયાછે, અને શેઠ દાદાભાઈ વીલાયતમાં રહી મ્હોટાં કામોમાં પ્રવર્તે છે. એક વખત એવો હતો કે સત્યપ્રકાશ અને રાસ્તગોફતાર એક થઇ ગયાં, અને રાસ્ત ગોફતાર વાંચનાર ગુજરાતીઓ કે પારસીઓ પારસી અને હીંદુનો ભેદ સમઝતા ન હતા. આ ભેદ થોડાં વર્ષ ઉપર પ્હેલવ્હેલો પડ્યો અને ત્યારથી વધતો જાયછે. હજી પણ પારસી કોમ અને ગુજરાતી કોમ વચ્ચે કોઈ જાતની પણ ફાટ પડી નથી, અને બે કોમનાં માણસો સાધારણ રીતે ભાઇભાંડુ પેઠે વર્તેછે, પણ ૧૮૭૮-૮૫માં રાસ્તગોફતારના અધિપતિ મી. કેખશરો કાબરાજીના સંબંધમાં કેટલીક ગેર સમજુતીઓ થઇ, લૉર્ડ લિ-

ટનના વખતમાં આખા ભરતખંડમાં અસંતોષ વ્યાપી રહ્યો હતો અને સ-રકારનાં કેટલાંક પગલાં એવાં હતાં કે જેથી સરકારને લાભ થાય નહી અને પ્રજાનાં મન ઉશ્કેરાય. સરકારે આ અસંતોષને વિરોધ ગણ્યો અને વિરોધ ડાબી નાંખવાને સખત દેખાતા ઉપાય કર્યા. મહારાણીને "કૈસર"ને નામે બાદશાહી નામ ધારણ કરાવ્યું અને દીલ્હીમાં દરબાર ભર્યો. આટલું બ-સ ન લાગ્યાથી પાછળથી દરેક દેશી ભાષામાં રાજગીત રચાવ્યું, અને મી. કાબરાજી ગાયનકળામાં પ્રવીણ ગણાવાને લીધે ગુજરાતી રાજગીત રચવાનું તેમને સોંપવામાં આવ્યું. આ રાજગીતના ગુણદોષની બાબતમાં ભારે ચર્ચા ચાલી રહી, કેટલાકે તે પસંદ કર્યું, અને કેટલાકે તેના સામું કડવા શબ્દોમાં મત આપ્યું. આ સામું મત આપનારાઓમાં નવલરામ, તથા બીજા કેટલાક હતા. કોઇ પણ તકરાર હદ ઉપરાંત વધેછે ત્યારે મમત ચ્હ-ડેછે, ખરી વાતની તકરારમાંથી એક બીજાની જાત ઉપર તકરાર ઉતરી પડેછે, અને રાગદ્વેષ થાયછે. આ રાજગીતની તકરારમાં "પારસી –ગુજ-રાતી" શૈલીની તકરાર નીકળી. વિરોધ આખરે જાતિ–વિરોધ હોય એવા રૂપમાં તકરાર ચાલી. છેવટ આ તકરારમાંથી 'રાસ્ત" અને "ગુજરાતી" પત્ર વચ્ચે પણ તકરાર જાગી. રાસ્ત ગુજરાતીને શત્રુ ગણવા લાગ્યું એટ-લુંજ નહી, પણ કેટલાક ગૃહસ્થો પણ વરુણીમાં આવી ગયા અને લોકમાં એ સઉ ગુજરાતી–પારસીનો વિરોધ ગણાયો–જો કે રાસ્ત અને ગુજરાતીની કટારો શિવાય બીજે કોઈ ઠેકાણે આ વિરોધનું નામ ન હતું. જુજ તક-રારમાંથી મ્હોટો વિરોધ થયો. નવલરામ એક મિત્રને લખેછે કે એક પાર-સી ગૃહસ્થે અથવા મનસુખરામની શાળાના કોઇ લેખકે આ ગીત રચેલું ગણાત તો હું વાંધો લેત નહી–કારણ તે જાતેજ ભુલાઈ જાત–પણ એને જ્યારે રાજભક્ત ગુજરાતી પ્રજાનું ગીત ક્હેવામાં આવેછે ત્યારે મ્હારે સ્પષ્ટ સામું બોલવું જોઇએ. અર્થાત્ ગુજરાતના એક મ્હોટા પક્ષે કાબરા-જીનો ગુજરાતી પ્રજા તરફથી આવી ભાષાવાળું ગીત જોડાવાનો હક નાકબુ-લ કર્યો, અને મિ. કાબરાજીએ તેને પોતાના ઉપર અને પારસીઓ ઉપરનો હુમલો ગણ્યો; બે પક્ષની ભુલ થઇ એક પક્ષે ફુલ કચરવા મુસળ લીધું; બીજાએ રજનું ગજ કર્યું. પણ ફળ એ થયું કે વગર કારણે કડવો વિરોધ થયો. આવા મન–ઉકળાના વખતમાં શાંતિ રાખનાર ધીર પુરુષ વિરલા હોય છે. આ પછી કેટલેક દિવસે ગુજરાતીના અધિપતિયે "હીન્દ અને

બ્રિટાનિયા" નામનું પુસ્તક રચ્યું. મુસલમાન થયેલા મરનાર ઇંગ્રેજ મીરઝાં મોરાદ અલીનું "India on the mountain-top" નામનું સમર્થ લખાણ ભાવનગરમાં પૂર્વે નીકળતા "મનોરંજક રત્ન" નામના ચોપાનિયામાં પ્રસિદ્ધ થતું હતું, અને એ ચોપાનિયાને ઘણુંકરી આજ લેખના દરદથી કાઠિયાવાડની હવા સદી નહી અને પરતંત્ર હવામાં સ્વતંત્ર ચોપાનિયું માંદુ થઇ મરણ પામ્યું. આ લેખને આધારે મી. ઇચ્છારામે હિન્દ અને બ્રિટાનિયા લખ્યું, અને રાસ્તે તેની રચના રાજદ્રોહી ગણી કઠોર હુમલો કર્યો, પુસ્તક ઉપર કલકત્તા સરકાર સુધી ખબર લેવાઇ, અને સરકારે પુસ્તક ઉપર આરોપ સ્વીકાર્યો નહી. મી. કાબરાજીનો સ્વભાવ સાધારણ રીતે વિષમવૃત્તિ વાળો નથી, પણ રાજગીત પછી એ પોતાની શાંતિ જાળવી શક્યા નથી. મિ. ઇચ્છારામના પુસ્તકનું આ ફળ થવા છતાં એ પુસ્તકનું વિવેચન શાળાપત્રમાં થયલું તે બાબત રાસ્તે હુમલો કર્યો. આપણે જોયું છે કે આ વિવેચનમાં પુસ્તકની પરીક્ષા તો છેજ નહી, અને એના ઉપર સાધારણ રીતે હુમલો કરવાનું સુઝે એમ નથી. પણ રાસ્તને હુમલો સુઝયો, તેનીજ સૂચનાથી નવલરામના ઉપરીઓએ નવલરામ પાસે ખુલાસો માગ્યો, અને ખુલાસાથી ઉપરીઓ તૃપ્ત થયા. નવલરામે કેટલાક ખાનગી પારસી તથા હીંદુ મિત્રોને પત્ર લખ્યા અને તેમાં રાસ્તની આ વિશે ઘણી કડવી ફરિયાદ કરેછે, રાસ્ત ગોફ્તાર પાસેથી ઇનસાફ મળવો અશક્ય છે એમ અંતઃકરણથી ગણેછે, અને એ પત્રની રાજભક્તિ અને ખુશામત વચ્ચે કેટલું થોડું અંતર છે તે માપવા યત્ન કરે છે. કાળની ગતિ ધીમે ધીમે સઉ ઉભરા શાંત કરેછે તેમ આમાં પણ થયું છે એ આનંદની વાત છે. પણ એક જુજ વાતમાંથી રજનું ગજ કેમ થાય છે, મમત અને ગેરસમજુતોથી માણસના સ્વભાવ કેમ બગડેછે અને શાંતિ કેમ ખસેછે તેનો આ પાઠ ભુલવા લાયક નથી. કાબરાજી અને ઇચ્છારામ ઉભય સ્વાભાવિક રીતે સારા અને મીલનસાર સ્વભાવના ગૃહસ્થો છે, અને નવલરામ પણ તેવાજ હતા. પણ મમત અને ક્ષોભનું કામજ જુદું છે.

આ અરસામાં વાંચવાનું તેમ લખવાનું કામ પણ ધમધોકાર ચાલતું હતું. હિતોપદેશ અને દશરૂપકનું ભાષાંતર આરંભ્યું. કાવ્યાદર્શ અને સાહિત્યદર્પણનો અભ્યાસ ચાલતો હતો. બેકન અને બર્ક વંચાતાં હતાં.

ગુજરાતી શબ્દો અને ગુજરાતી વ્યાકરણ ઉપર પુષ્કળ નોધ થતી હતી, Wit ને Humour વીશે તેમ બીજા વિષયો ઉપર છિન્નભિન્ન નિબંધો પેઠે ટીકા ટિપ્પણમાં ટપકતી હતી, હીંદુસ્થાની કવિતા છુટક છુટક લખવાનો યત્ન થતો હતો, હીંદુસ્થાની કાવ્ય પણ કંઇક આરંભ્યું, Rhetoric વાંચવા માંડયું, ભાષાનું નાગરત્વ કોને ક્હેવું તેના અનેક વિચાર કરેછે, કલિયુગાદિકાલજ્ઞાનની કલ્પના કરેછે, ભારતેશ્વરીનું નાટક આરંભે છે, બાળકિયોના શિક્ષણ અર્થે ગરબિયો રચેછે, અને ઘણાક મિત્રો સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવે છે. મિ. મલબારીને પત્ર લખેછે, તેમાં એમની મનોવૃત્તિને અને એમના પ્રયત્નને અભિનંદે છે, બોલવાનું છોડી કામ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે એમ લખેછે, પણ સરકાર વચ્ચે પડે તેની સ્પષ્ટ ના ક્હેછે, અને મલબારીને આર્જવ કરેછે કે ભુલ્યે ચુક્યે સરકારની મદદ ન માગશો, અને ભવિષ્ય વર્તેછે કે એ મદદનું નામ દીધાથીજ કેળવાયલા લોકમાં પણ પક્ષ પડશે અને ગમત તથા વિરોધ બાઝશે. વળી ક્હેછે કે '"અમારા અભણ દેશી બન્ધુઓના કરતાં અમારા સુધરેલા વિચાર "વધારે શાણાછે, પણ એ શાણા વિચાર એમની પાસે બળાત્કારે પળા"વવા અમને કોઇ જાતનો હક નથી. જો આપણે બળાત્કાર ન કરતાં "ન્યાયને માર્ગે ચાલીશું તો ઇશ્વર સહાય થશેજ. સરકારી મદદ માગશો "તો લોકનો મ્હોટો સમુદાય સામો થશે અને કેટલાકને તે એવી મદદ "કાળવ્યુત્ક્રમ (anachronism) જેવીજ લાગશે કારણ એ સ્વતંત્ર "સ્વરાજ્યના સમયમાં ખાનગી કુટુંબમાંજ એ સ્વતંત્રતામાં સરકારને હાથ "ઘાલવાનું કહિયે તો પોતાનાજ પગ ઉપર કહેવાડે મારવાનું થશે—હું "જાતે સુધારાવાળો છું તે જણાવવા મ્હારી "બાળલગ્ન બત્રીશી" તમારા "ઉપર મોકલુંછું." સમાજો, વર્તમાનપત્રો અને જાતે આચરણ કરવું વગેરે માર્ગે લોકને સુધારવા એ માર્ગ સવળો ગણેછે.

સુબોધચિંતામણિના કર્તા શેઠ વલભદાસને ૧૮૮૪માં એક પત્રમાં લખેછે. "કાદંબરી સાથે કાવ્યકૌસ્તુભનું નામ લેવું એ ઘોડા સાથે ગધેડું "બાંધવા બરાબર છે. × એને ચાહિયે તેટલું ચુંથી શકાય એમ છે એ બધું "ખરૂં, તોપણ ગૂર્જરગ્રંથોનો ભંડોળ જોતાં એ કાવ્યકૌસ્તુભ પણ આદરથી "આવકાર આપવા જોગ વધારો છે." "મ્હેં તો એવો નિયમજ પકડ્યો "છે કે પુસ્તકો વસ્તુતઃ દૂષિત પણ દેશકાળ જોતાં ઉત્તેજન લાયક હોય

"તો તેની એક સારી નોંધજ થોડાઘણા વિસ્તારથી લેવી, અને તેમાં
"તેના દોષ તો માત્ર ચતુરને ચેતાવવા ખાતર જૂજ ઇશારેજ દર્શાવવા.
'હજી આપણો વાંચનારો વર્ગ એવોછે કે જો આવા પુસ્તકના દોષને વિ-
"સ્તારૂં, તો તેના ગુણ ગમે એટલા પ્રદર્શાવ્યા હોય તોપણ તેની કદરજ
"કરે નહિ. માટે આવાં પુસ્તકની એક આવૃત્તિ ખપી રહે ત્યાં સુધી તો
"વિરૂદ્ધ વિવેચનથી પરહેજ રહેવું એજ ન્યાય ને દેશહિતનો રસ્તોછે."

ઇ.સ. ૧૮૮૬-૮૭ | મહીપતરામ પેન્શન લેવાનાછે એવી વાત સાંભળી નવલરામ એક પાસથી તેમની જગાએ જવાનો લોભ રાખેછે અને બીજી પાસથી પેન્શનનો વિચાર પણ કરેછે. તેમને દૈવની ઇચ્છાની ખબર ન હતી. વળી આ અરસામાં એક બીજો બનાવ બન્યો હતો. પાંત્રીશ ચાળીશ વર્ષથી મુંબાઇમાં ગાજી રહેલો મેઘ આવામાં શાંત થઇ ગયો—જેણે પોતાના અથાક શ્રમથી, પ્રેમભક્તિનાં ગાનથી ભરેલી કવિતા-સતારથી, છટાવાળાં ગદ્યોથી, તીવ્ર ભાષણોથી, ઉત્સાહથી, સ્વતંત્રતાથી, અને આત્માર્પણથી, "ગરવી ગુજરાતમાં" અનેક રંગો ભજવ્યા હતા એ તારો અસ્ત થયો—નર્મદાશંકર અનેક વિપત્તિઓ સહી વિપત્તિનીજ ચિતામાં આ સમયમાં પ્રજ્વલિત થયો, તેના કુટુંબને આધાર આપવા મિત્રોએ પઇસાટકાની મદદ કરી, નવલરામ પણ એ મદદમાં શોક-આનંદથી ઉભા, અને એ પુરુષની જીવનકથા કરી શ્રાદ્ધાંજલિ આપવાનું પણ તેનેજ માથે આવ્યું. કવિના મુંબાઇવાસી મિત્રોમાંથી કોઇએ આ જીવનકથા લખવાનું નવલરામને સૂચવ્યું. નવલરામને આ કામ કવિયેજ લગભગ પચીસ વર્ષ ઉપર ભાળવી મુકેલું હતું. ૧૮૬૬-૬૭ સુધીનું વૃત્ત તો કવિયે જાતે લખી છપાવી રાખ્યું હતું. બીજી હકીકત પણ મેળવી, અને પોતાની ઉગતી અવસ્થાના ધ્રુવ-નક્ષત્ર જેવા કવિનું જીવન નવલરામના જીવનનું પણ છેલ્લું લખાણ થયું. પાકી અવસ્થામાં પ્રેમભાવથી, લખેલા આ જીવનની કીમત તે વાંચી જોઇ સમજવી એજ તેની સંપૂર્ણ કીર્તિ બતાવવાનો માર્ગ છે.

આ સમયે પેન્શન લેઇ શું કરવું તેના પણ વિચાર સુઝેછે. લોકસુધારાનો વિષય લેવો સુઝેછે. પણ તેમાં વખત ઉપર સઉ વાત નાંખવી એ રુચતું નથી. ત્યારે સુધારો કેવી રીતે કરવો, લોકનું મન કેમ કેળવવું, એ વગેરે વિચાર કરેછે અને ઉત્તર સુઝતો નથી, પણ બર્કનું વાક્ય ઠીક લાગેછે:

"A man full of warm speculative benevolence may wish his society otherwise constituted than what he *finds; but a good patriot* and *a true politician* always considers how he shall make the most of the existing materials of his country. A disposition to preserve and an ability to improve taken together would be my standard of a statesman". પાછળ આરંભેલાં કેટલાંક કામ પણ આગળ વધેછે. નવું ઘર બાંધવાની કેટલીક યોજનાઓ કરી રદ કરેછે, સુધારેછે, અને રાખી મુકેછે.

ઇ. સ. ૧૮૮૮ | આમ કરતાં કરતાં ૧૮૮૮ની સાલ આવેછે. કવિની જીવનકથા લખનારનું જીવન પુરું થવા આવેછે. ઉત્તરાવસ્થા બેઠી હતી તે પણ ચાલી જાયછે, અને ધીમે ધીમે યમરાજનાં ઉગ્ર પગલાંના ધબકારા સંભળાયછે. ઉદ્યોગી મન ઉદ્યોગ મુકતું નથી, પ્રવૃત્તિમાં વળી વળી પડવાના કુદકારા મારેછે, પણ નિવૃત્તિ ઘોળાવાળની પેઠે વણ તેડી માથે ચ્હડી બેસેછે. પેન્શનની અરજ કર્યા છતાં અરજ મંજુર થતા સુધી જીવનની દોરી ટકી નહી. જીવનનો દરવાજો જાતેજ બંધ થવા ઇચ્છતો હોય એમ કલ્પનાના પવનથી ઘડી ઘડી ઉઘાડ વાસ થવા લાગ્યો: "It appears I am living against my nature". "I lead a dreamy life "× × શું યોગ ખરેખર ખરો હશે? × × × I am a- "shamed to be awakened from my waking dreams "on which I lead my 'real' life. × × Is my mind "getting old or of old unprogressive views? Seems "to be a fact. No remedy? Is it simply a result of "physical laws? પ્રવૃત્તિ કહેછે કે મારો ત્યાગ કર્યો એજ કારણછે. "નિવૃત્તિ કહેછે કે જેને તું oldપણું સમજેછે અથવા Dreamy life "સમજેછે તેજ Real life છે. My nature is વેદાંતી—ચિન્મયજ "સત્વસ્તુ દેખેછે. તે તે કેમ વેદાંતી ન હોય? × × × શું યોગ સાચોછે? "આ એક જાતનો યોગજછે?—× × × કેદ, મોત કે બ્રહ્મદર્શનનું સાધન "બેશકછેજ." કલ્પના વધેછે. આત્મપરીક્ષા સ્ફુરેછે "I am sunk in "habits. The soul is smothered in the veil of world-

"liness. Music ગમેછે × × Then pantheism is wrong."
આ આઘાતનો પ્રત્યાઘાત થાયછે. આત્મા "દ્રવ્યજાળથી મુક્ત રહેવા-બલ્કે
"બધાથીજ મુક્ત રહેવા ઇચ્છેછે × × Am I too worldly? What
"a strong contrast to the ચિન્મય સ્વરૂપ? શું ચિન્મય સ્વરૂપ
"સાચુંછે અને worldlyપણાનું સ્વરૂપ પણ સાચુંછે? શું એ પણ એક
"પડ-આત્માનું આવરણછે? શું ત્રિવિધ કોપ આ થયો? પંચકોપ પણ કાં
"ન ખરા હોય? I am getting a real theosophist now.
"My feelings are naturally of that order". "Am I
"સ્વાર્થી? એ પણ એક પડ હશે અને તે પાર હું જોઉછું. શું એ
"self-knowledge આપેછે? ત્યારે મોક્ષવલ્લરી ખરીજ" × × ×
"My sensual nature has sunk in the intellectual
element of soul". પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, સંસાર અને અસંસાર,વચ્ચે
આ પ્રમાણે ઘણા દિવસ મન હીંચકા ખાધાં કરેછે, ચોળાય છે, અને
શરીરના બંધ શિથિળ કરેછે.

શરીરે કહ્યું કર્યું નહી, પેન્શનની અરજ કરી પણ રીત પ્રમાણે વિધિ
સહિત મંજુર થતાં વાર લાગે એમ હતી. રજા લેઇ એક બે માસ
રાજકોટમાંજ ઘેર કાળ ગાળ્યો. વધારે રજા લેઇ માર્ચ એપ્રિલમાં સુરત
આવ્યા. ત્યાંથી ડુમસ ગયા, અને ચોમાસામાં પાછા ડુમસથી સુરત આવ્યા.

નવલરામનું શરીર ન્હાની વયથીજ કંઈક રોગીલું તો હતું. જન્મમાં
એ ચાર વાર કંઈ નહી ને કંઈ મહારોગ થયેલા અને તેમાંથી બચેલા.
પણ રાજકોટ નોકરી થયા પછી શરીર વધારે કથળ્યું. તેમાં એમની કેટ-
લીક ટેવો એવી હતી કે પ્રકૃતિને બગાડે. રાત્રે જાગવું, સવારે ઉઠવું, નવ
વાગે દાતણ કરી લોટો ભરી પાણી પી જવું, ઇત્યાદિ એમને એવી ટેવો
હતી કે જે સાધારણ રીતે શરીરને હાનિકારક ગણાય છે—પછી વૈદ્યો
અને ડાક્તરો જુદો અભિપ્રાય આપે તો જુદી વાત. રાજકોટ છોડી
સુરત ગયા ત્યારે શરીર અસ્વસ્થ હતું ખરૂં, પણ કોઇને ભય લાગ્યું ન
હતું. પણ સુરત ગયા પછી પેટ ફુલ્યું અને જળંધરનો રોગ કહેવાયો.
છેલ્લે દિવસે પુષ્કળ લોહી મુખથી પડ્યું. ડાક્તર વૈદ્યોએ મનુષ્યપ્રયત્ન
કરી આખરે હાથ હેઠળ મુકયા. જ્યારે નવલરામના મનમાં લાગ્યું
કે હવે આજકાલમાં અંતકાળ નક્કી છે, ત્યારે પોતાના પિતાને પાસે

બોલાવ્યા, અને મ્હારા મરણ પછી મ્હારા પુત્ર તથા સ્ત્રી સાથે અણબનાવ થતાં આ વૃદ્ધ પિતાને પરતંત્રપણું ભોગવવું ન પડે એ હેતુથી પાંચ હ- જાર રૂપિયાની સરકારી નોટો રાખી મુકી હતી તે દુઃખી ડોસાના હાથમાં મુકતાં ગદ્‌ગદ કંઠે કહ્યું, "પિતાજી, જે વખતે આપણા લોકમાં હાલના જેવી "કેળવણીની સુજ હતી નહી તેવે સમયે તમારી ટુંકી રોજીમાંથી કરકસર "કરી મને પુરો વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા ખરચ કર્યો તો હું બે અક્ષર ભણ્યો "અને કંઈક વિદ્વાનમાં ખપ્યો તેનો બદલો મ્હારાથી વાળી શકાય એમ નથી, "એમ છતાં ફુલ નહી તો ફુલની પાંખડી આ હું તમને આપુંછું તે સ્વી- "કારી મને આશીર્વાદ દ્યો કે મ્હારા આત્માનું કલ્યાણ થાય" આમ કહે- તાની સાથે નવલરામ હૃદયાફાટ રોઇ પડ્યા, અને તેમના પિતાનું પણ હૃદય ભરાઇ આવ્યું, અને એથી સંબંધિયોએ એમને આઘા લીધા. પછી પુત્રીને બોલાવી કહ્યું કે બ્હેન તું ડાહી છે—ત્હેં કદી વાંક કર્યો નથી— પણ ત્હારી માયે મ્હારા મંદવાડમાં મ્હારી મ્હાવજત કરી છે તે તું સરત રાખજે અને ત્હારા ધણીને કંઇ પણ દુઃખ થાય એવું બોલીશ કે કરીશ નહી. પુત્રને પણ બોલાવી કહ્યું કે ભાઈ, ત્હારે નોકરી ન કરવી પડે એ- ટલો સંચય તો હું કરી જાઉંછું માટે તેનો સારો ઉપયોગ કરજે, કમાવાની ઉતાવળ કરીશ નહી પણ પુરું ભણી વિદ્વાન થજે અને સારી સોબતમાં રૂહેજે. આ પ્રમાણે મરવાની તૈયારી કરી, પણ તે દિવસે કંઇ થયું નહી, રાત ગઈ, બીજો દિવસ ઉગ્યો, શરીર કંઈ સ્વસ્થ દેખાયું અને સહુને કંઇક આશા પડી. બીજો દિવસ પણ ઠીક ગયો. પણ ત્રીજે દિવસે પાછી સુસ્તી લાગવા માંડી; બપોરે પાછું લોહી પડ્યુ, સહુ ગભરાયાં, ને ડાક્તર પ્રાતઃકાળે આવ્યો હતો છતાં બીજી વાર બોલાવ્યો. ડાક્ટરે કહ્યું "બીજી વાર કેમ બોલાવ્યો ?" નવલરામ કહે "તમારી છેલ્લી મુલાકાત લેવાને વાસ્તે." ડાક્તર, ધીરજ આપી ઔષધ આપી, પાછો ગયો; રાત્રિ પડી, સુવાનો વખત થયો એટલે "મ્હારે શરીરે ઠીકછે' કહી બ્હારનાં સગાંઓને વીદાય કરી દીધાં. પછી એમના મિત્ર અને જમાઈ નરભેરામને એકાંતમાં બોલાવી તેમને કહ્યું કે હવે મ્હારો અંતકાળ નક્કી આવ્યો છે. છેલ્લે સુધી મ્હારું ભાન કાયમ રૂહેશે, અને દેવાશા થતા સુધી મ્હારે શાંત રૂહેવાની ઇચ્છાછે—જો કોઇ પણ રોવા કુટવાનો ગરબડાટ મ્હારી પાસે કરશે અથવા જરી પણ બોલશે તો મ્હારા ઇશ્વર સ્મરણમાં ભંગ પડશે અને

પ્રમાણે—જે વેદાંત સમજતા હતા (તેને આપણે વેદાંત કહિયે કે ન કહિયે તો પણ) તે એમને શુદ્ધ રાખવાને સમર્થ હતું, એમનું મરણ એના જેવું મરણ પામવાનો બીજાઓનો અભિલાષ કરાવે એવું સુંદર હતું. ઈશ્વર અને બ્રહ્મ ઉભયનું સ્વરૂપ સ્વીકારતા; ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરતા; છતાં આત્મા, ઈશ્વર અને બ્રહ્મનું ઐક્ય માનતા. આવું છતાં પ્રવૃત્તિના ઉપાસક હતા, અને એ પ્રવૃત્તિ પરમાર્થે—આ દેશના કલ્યાણને અર્થે—રાખતા. કેટલાક ચતુર્થાશ્રમની નિવૃત્તિને મ્હોટી ગણેછે, પણ ગૃહસ્થાશ્રમ એ આશ્રમનો આધાર છે; જુના વર્ણાશ્રમના પ્રધ્વંસના આ યુગમાં ચાર આશ્રમ નથી પણ પ્રવૃત્તિ એ જ એક આશ્રમછે. બીજા સર્વે આશ્રમોનાં નામરૂપ એમાંથી ઘડી ક્હાડવાં જોઇએ. ગુજરાતના વિદ્વાનો પેટ ભરવાનો ધંધો કરી સંતોષ માને, શાસ્ત્રને માને નહી અને ઇંગ્રેજી પુસ્તક ખરીદે નહી—તો વાંચે ક્યાંથી?-વાંચે નહી તો લખે ક્યાંથી?—એ સઉ કરતાં નવલરામના અહોનિશ નિરંતર મરણપર્યંત કરેલો ઉદ્યમ રમ્ય અને સફળ નથી? હાલ તો પ્રવૃત્તિ—ઉદ્યોગ—એજ ધર્મ છે એમ આખું યુરોપ માનેછે, તે નહી માનનાર દેશમાં ગૃહસ્થાશ્રમનું સત્વ ઉચ્છેદન પામશે, અને ગૃહસ્થાશ્રમ સાથે સર્વ આશ્રમ નિરાધાર થશે માટેજ પ્રવૃત્તિ આ યુગનો આશ્રમછે; માનશે તેનો પણ એ, અને નહી માને તેનો પણ એ જ, આશ્રમ છે; સુઈ રહિયે ત્હોયે શરીરમાં લોહી ફરે છે અને અત્યંત બેસી રહિયે ત્હોયે સતતગતિમતી પૃથ્વી અહોનિશ હજારો ગાઉ દોડ્યાં કરેછે તેની સાથે આપણે મરજી હોય કે ન હોય ત્હોયે ઘસડાઇએ છિયે; તે જ પ્રમાણે એ પ્રવૃત્તિના યુગમાં—પરરાજ્યમાં—પ્રવૃત્તિજ આશ્રમછે, અને શાણા માણસોએ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવાહપાત રાખી તેમાં વેદિયાવાડ ન કરતાં માત્ર મનને નિવૃત્ત રાખવું.—એ પ્રવૃત્તિ, એ ઉદ્યોગ, આ સમાનો ધર્મછે, અને તે ધર્મથી પણ મોક્ષ ક્હેનારે કહ્યો છે જ.

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ भगवद्गीता ॥

માત્ર બુદ્ધિયોગ હોય તો તે બસછે,

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥

હાલના પ્રવૃત્તિક્ષેત્રમાં તો યુદ્ધ કરવાની ના ક્હેવી તેજ અહંકારછે,

તેનાથી જ વિનાશ છે, એ યુદ્ધ તે જ કર્મ છે, અને એ યુદ્ધથી જ સર્વ દુર્ગમાંથી ઉદ્ધાર છે:

मच्चितः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥
यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे
मिथ्यैव व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥

આ યુગની તો પ્રકૃતિ જ યુદ્ધ કરાવનારી છે—એને ના કહેશે તે નાશ પામશે. આ યુગ, આ એની પ્રકૃતિ, આ એના વિભ્રમ–સર્વેનો કર્તા ઈશ્વર છે અને ઈશ્વરની ઈચ્છા છે કે એમ જ થવું જોઈએ:

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥

એ ઈશ્વરની આવી ઈચ્છા—આવી કૃતિને શરણ થયાથી પણ परा शांति અને शाश्वत स्थान બતાવ્યું છે;

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शांतिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥

આ કળિયુગમાં તો કળિયુગનો વા વાતાં નારાયણે નરને દર્શાવેલો ધર્મ આ છે.

ઈંગ્રેજ કાર્લાઈલનાં વાક્ય—આનું ભાષાંતર હોય તેમ—આ જ બોધ આપે છે:

"*Laborare est Orare.* In a thousand senses, from
" one end to the other, true Work *is* Worship. He
" that works, whatsoever be his work, he bodies
" forth the forms of things Unseen : a small Poet
" every Worker is. × × × The Unseen Powers
" had need to watch over such a man : he works
" in and for the Unseen. Alas, if he look to the
" Seen Powers only, he may as well quit the
" business His Nothing will never rightly issue

" as a Thing, but as a Deceptivity, a Sham-thing,
"—which it had better not do! × × × As in
" battle and the shock of war—for is not this a
" battle?—thou too shalt fear no pain or death,
" shalt love no ease or life".

Unseen Powers ને અર્થે—ઈશ્વરને શરણ થવા ઈશ્વરની અગમ્ય ઇચ્છા સાધવા તેણે નિર્મેલી પ્રવૃત્તિને સદર્થે નિષ્કામ સાધવી એ કર્મ જ છે.

નવલરામે આ યુગનો આશ્રમ પાળ્યોછે; તે જ્ઞાની હો કે ન હો, પણ એના નિષ્કલંક જીવનમાં પ્રથમથી છેલે સુધી અહોનિશ ઉદ્યોગ-તપ તપાયુંછે, એ તપનું ફળ પરમાર્થ શીવાય ઇચ્છ્યું નથી, "**સર્વભાવ**"થી એ કર્મ-તપ "ઈશ્વરશરણે" રચ્યુંછે, અને દીવાની જ્યોત સર્વદા ઉભી ને ઉભી રહી હોલાતી વખત પણ ઉભીજ રહેછે તેમ નવલરામને અવસાન-સમયે પણ ઈશ્વરવાસના સ્ફુરીછે. ઇશ્વર અને બ્રહ્મમાં કયાં ભેદ ગણ્યોછે? સર્વથા પવિત્ર અને સુંદર રાગ ફુલાવતું વાજું બંધ થઇ ગયું તેના ભણકારા પણ પવિત્ર અને સુંદર જ છે, અને વાંચનારને એ ભણકારા એવા લાગે તો તે લાભ પણ ઓછો નથી.

મુંબઈ,
વસંતમાસ ૧૯૪૭.

ગોવર્ધનરામ ત્રિ. માધવરામ ત્રિપાઠી.

હાસ્ય રસ વિષે.

ભટનું ભોપાળું.

(મ્હારા ભટના ભોપાળામાં અસંભવિતપણાનો દોષ મૂકી એમાં હાસ્યરસ છેજ નહિ એમ નર્મદાશંકરે અભિપ્રાય આપ્યો હતો તે વેળા મેં પૂર્વ પક્ષ કીધો હતો તેનો સાર.)

(Don Quixote)-આખી વાર્તાજ અસંભવિત-લશ્કર જાણીને ઘેટાના ટોળાને મારવા જાય અને માર્યાં કરે એવો આંધળો? એના ચાકરની ચાલ કેવી ? Swift's Travels of Gulliver બંને એવી ખરી ? She stoops to conquer જે સ્ત્રીને કુરૂપ ગણે તે સ્ત્રી એને દાસીને વેશે મોહ પમાડી સ્વાધીન કરી લે છે. એમ બને કે તે સ્ત્રી આટલી ખટપટ કરતાં છતાં ઓળખાઈ નહિ આવે ? એ વાત ઉપર તો એ નાટકનું મુખ્ય બંધારણ છે.

The good natured man: પ્રીતિના દુઃખનું કેટલુંક તેને અગ્નિ કલ્પીને કીધું હોય (છેક allegorical એમ પણ નહિ. સાધારણ માણસ પણ કહી શકે એ પ્રેમ પત્રિકાછે) તો શું એવો કોઈ વાંચનાર નિકળે કે તેને એમ લાગે કે એમાં તો મારૂ ઘર બાળી મુકવાની ધમકીછે, અને તેમ ધારી પોલીસને બોલાવી ગડબડાટ કરી મૂકે ત્યાં લગી કોઈ એનો સંદેહ નિવારણ કરનાર મળીજ નહિ આવે? તોપણ ગોલ્ડસ્મીથે એવુંજ બંધારણ રાખ્યુંછે.

Shakespeare : શું જોડીઆ ભાઈ એવાજ સરખા રૂપના નિકળે કે તેની પરણી બાયડી ન ઓળખી બીજા સાથે ઘણા વખત સુધી ઘરબાર માંડે ? ઓળખાઈ આવે એટલો ફેર રાખવો એતો કુદરતનો નિયમજ જણાયછે. ઘણા ફિલસુફોએ એ નિયમ કબુલ રાખી એને "Design"ની સાબીતીમાં દાખલ કીધોછે.

કરજદારનું શેર માંસ લેવાની શરત કરનાર, અને કદાપિ કીધી તોપણ શું તે અમલમાં અણાવાય છે? અને તે પણ કાયદાની મદદથી? એવો નિર્દય

મૂર્ખ કોઈ હોય ? તોપણ એ અસંભવિત વર્ણન વડે યાહુદીની લોભી નિર્દયતાની છબી મન ઉપર બરાબર પડે છે.

Merry Wives of Windsor. Shakespeare. અને બીજાં ઘણાં શેકસપિયરનાં હાસ્યરસ નાટકનું બંધારણ એવુંજ જણાય છે.

Dickens નું સઘળું લખાણ અતિશયોક્તિ ભરેલું છે; Pickwick Papersમાં જે વેદિયા ઢોરનું વર્ણન કીધું છે તેવા જગતમાં હોય પણ ખરા કે ? આપણામાં પણ જે વેદિયા ઢોરની વાત ચાલે છે તે ખરી છે ? શું વૈદકશાસ્ત્રી સીમડાનું શાક ખાય છે? અને "ઘૃતને આધારે પાત્ર કે પાત્રને આધારે ઘૃત" એ શંકા ટાળવાને ઘી ઢોળી નાખે એવો મૂર્ખ શાસ્ત્રી હોય કે ? તોપણ એ અતિશયોક્તિમાંજ હાસ્યરસ રહ્યો છે.

Jest-book—રોમ શેહેરના બાદશાહે એક ગામડીયાનું મોં પોતાના જેવું જોઇને પૂછ્યું કે, "અલ્યા તારી મા કોઇ વખત શહેરમાં આવીતી ?" પેલો ગામડીયો આ મર્મ વાક્ય સમજી જઇને મર્મમાંજ બોલ્યો કે ના, મહારાજ, પણ મ્હારો બાપ આવ્યો તો ખરો. રૂમી બાદશાહના સ્વચ્છંદી જુલમના વખતમાં કોઇ આટલું અમર્યાદાનું—અરે પગથી તે માથા લગી ઝાળ ચડે એવું—વચન બોલવાની કોઇ ગામડીયાની તાકાત પણ ખરી કે ? અને બાદશાહ પણ નીચ સાથે એવું ભાષણ કરે ?

"એક મસીદમા નીમાજને વખતે એક ઘરડા દહાડીવાળા મુસલમાનને ઝોકું આવ્યું તે જોઇને સામો એક બકરો બેઠો હતો. તેણે જાણ્યું કે મને ટક્કર મારવા આવે છે તેથી તે બકરાએ તે બચારા મુસલમાનના માથા સામી ખૂબ જોરથી ટક્કર લગાવી."

"એક પાદરીએ કોઇ ઘરડા માણસને ઠપકો દઇને કહ્યું કે આ છોકરો પણ તેના પેદા કરનારને જાણે છે, પણ તું જાણતો નથી. ત્યારે તે ડોસો બોલ્યો કે, મહારાજ, એને આવ્યાને પાંચ સાત વરસ થયાં છે તેથી તેના પેદા કરનારને ઓળખેજ તો, પણ હું સસરો અહિંયાં સાઠ સાઠ વરસનો આવેલો તેને સાઠી અસલની વાત કેમ યાદ રહે?" આમ પાદરીની સામા અને પોતાના છોકરાની સમક્ષ કોઇ બોલે ?

એક પુરાણી કથા વાંચતો હતો તે સાંભળતાં કોઇ ડોસીની આંખમા પાણી ભરાઇ આવ્યાં. તે જોઇને ભટજી ફુલાયો કે મ્હારી વાણીમાં રસ તો

ખરો કે શ્રોતાના રુદય પીગળીને આંસુધારા વહેછે. કથા પુરી થઇ રહ્યા પછી તે ડોસીને સાતમે આકાસે પહોંચેલા ભટજીએ પાસે બોલાવીને કહ્યું કે' માજી, તમે કથામાં બહુ સમજો છો, અને ભાવિક પણ બહુછો, તમારૂ મન કેટલું કોમળ કે આંસુ ભરાઇ આવ્યાં'? ત્યારે માજી બોલ્યાં કે 'ના ભઇ, મેં કથા તો આજે પુરી સાંભળીજ નથી. મને રડવું આવ્યું તેનું કારણ તો એ કે તું અસ્લોકના રાગડા કહાડતો હતો તે સાંભળીને મ્હારી બાપડી પાડીનું બરાડવું સાંભરી આવ્યું, અને મને એવી ફકર લાગી કે તને પણ તેની પટમ (માફક) મરવાની તો આકરણ* નહિ થતી હોય?" આમ કોઇ પણ ભાવિક ડોસી ભૂદેવનું અપમાન કરે? અને તે પણ ક્યારે? જ્યારે પોતાની ભક્તિનાં વખાણજ થાયછે ત્યારેજ?

આ વાત પતરાજી કવિઓ પોતાની વાણીનો મિથ્યા અભિમાન રાખે છે તેમની હાંસી કરવાને કહાડેલી જણાયછે; અને ખરેખર એવા મૂર્ખાનો એમાં યોગ્યજ ઉપહાસ કીધો છે. તોપણ એમ બને તો કદી નહિ.

"એક દેશાઇને કોઇ બાદશાહે કહ્યું કે તમે તમારા હકના દસ્તાવેજ કહાડો, નહિ તો તમારી જાગીર જપત કરવામાં આવશે, ત્યારે તે બહાદૂર ભાટેલો બોલ્યો, "ખંદેનવાજ, દિલ્હીની ગાદી તમને જે તાંબા પત્ર ઉપર હીંદુરાજાઓએ આપીછે તે મંગાવશો તો તેની બીજી બાજુ ઉપર મ્હારા દસ્તાવેજ માલમ પડશે." એમ કોઇ બોલે કે?

અંગ્રેજીમાંથી એવા અનેક દાખલા મળી આવશે.

ગૂજરાતી ગ્રંથોમાંથી દાખલા.

"રસુજે દિલ પસંદ"ની સઘળી વાતો અસંભવિતજ છે. વાંચતાં નહિ આવડતું હોય તેથી કદાપિ રડવું આવે, પણ સાંભળનાર સ્ત્રી સમજે કે મ્હારો ધણી મરી ગયો, તે ભૂલથી તેને ઘેર હાય પીટ થઈ રહે, અને છેક ગામની બહાર નહાવા જાય ત્યાંજ કાગળ વાંચતી વખતે એ બધી ભૂલ જણાઈ જાય—એ તે બને? તે અભણ તો હોશે, પણ પોતાની ફજેતીનો આટલો ચંદરવો બાંધવાનો વખત આવે ત્યાં લગી બોલેજ નહિ, એવો મૂર્ખ કોઈ હોય નહિ—કદાપિ એમ ધારો કે અજાણ્યો રસ્તે જનાર તે હોશે, અને તે એવું ધારીને ચાલ્યો ગયો હશે કે એનું લાગ્યું એ ભોગવો, હું તો મ્હારો ભરમ રાખુ. પણ તે સ્ત્રી અજાણ્યા ઉપર આટલો ભરોસો રાખે અને પોતાનો ધણી કેમ અને ક્યારે મુવો એ વાતનો ખુલાસો કોઇની પાસે પણ

---

*(?)

કરી લીધા વગર તે સુવે એમજ નિશ્ચય કરી લૌકિક કામનો આરંભ કરે એ (human nature) થીજ ઉલટું. અસંભવિત એટલુંજ નહિ, પણ અશક્ય.

"લાલ બુજરંગ' સંબંધી વાતો નહિ બને એવીજ છે. ઊંટ સાથે ઘરમાં પેસવાને માટે છાપરૂં તોડી પડાવે, અને લોકો પાડવા દે એવું મૂર્ખ ગામ કયા દેશમાં હશે તે કદાપી આપ કવિરાજને માલમ હોશે? માટલામાંથી ભેંસનું મ્હોં કહાડવાને માટે પહેલું ડોકું કપાવે, અને પછી માટલાને ભાગવાને હુકમ આપે એવી મૂર્ખાઈ તે કોણ કરે? એમાં રસ નથી એમ તમે સમજો છો તે તો ખોટું. એ વાતોમાં મૂર્ખ સત્તાધારીના છર અને વ્હેમી પરાધીન થઈ પડેલા મૂર્ખોની મૂર્ખાઇનું ચિત્ર ખુબ છટાથી પાડ્યુંછે. એમ થતું નથી, પણ એ ગુણો મનમાં જે શક્તિથી રહેલાછે તે શક્તિને પૂરે પૂરી ખીલવા દીધી હોય તો એવાં રાક્ષસી રૂપજ પ્રગટ થાય. ઊંચા રસનું પણ એમજ છે. ગમેતે મનોવિકારના પૂર્ણ બળનું પ્રગટ થવું તે રસ. સંસારમાં તેમનો વિકાર વિવેકથી, રીતભાતથી, પ્રસંગની ખામીથી, અથવા બીજા મનોવિકારથી બરાબર પુષ્ટી પામતો નથી. Poetic world તે એજ. દરેક મનોવિકારનું ખરેખરૂં કેટલું જોરછે તે માણસ પોતાના મનમાંજ જાણેછે—બારણે પ્રગટ કરવાને ચાહતો નથી. અને તેથી તે સંસારમાં જોવામાં આવતુ નથી, પણ પ્રકૃતિમાં છે. તેથી જ્યારે કોઇ માણસ તેનાં પરાક્રમ કવિકલ્પિત વર્ણનોમાં વાંચેછે ત્યારે તેનું અંતઃકરણ અંદરથી સાક્ષી આપેછે અને એ વર્ણનજ ખરૂંછે, તથા સંસાર જુઠોછે એવો ભાસ થાયછે.

બીરબલ વિષે ચાલતી વાતો પણ એવીજ છે. "સેવ, તો કે તાજખાનેકાદેત " એવું મહેણું મારવાનો પ્રસંગ કોઈ પણ રાજા આગળ આવે ખરો? બીરબલે જે જે તોછડાં વચન બાદશાહને કહ્યાંછે તેનો સોમો હીસ્સો પણ કોઇ બાદશાહ સાંખી રહે?

અમદાવાદના લૌવાની મજાકો પણ એવીજ અસંભવિત અને હુજત ભરેલી છે. જો બાદશાહ એવી મજાકો સાંખી રહેતા એમ માનીએ તો એક ભાજીખાઉ બકાલ કેમ નહિ સાંખી રહે? મસ્કરાને મ્હોટા લોકો પોતાના વિનોદને માટે મ્હોડે ચ્હડાવી મુકેછે એ વાત ખરી, પણ તેમ

હન્‌મની અટકચાળી જાત ખુશમીજાસી સાંખી રહેતા શેઠની સાથે ઘણા અભ્યાસથી એવી છુટ લે એમાં શી નવાઈ? તેમાં વળી જ્યારે તે જરા એવા ઓલીયા હોય કે મજાક થાયછે કે નહિ એ પણ પુરૂં હમેશાં સમજતા નહિ હોય, ત્યારે તેની ઘણી મજાક મ્હોડે ચહડાવેલું માણસ કરે એમાં શી નવાઈ. ?

દમયંતીને વરવાને માટે કોડીલા રાજાઓ કેવી ઘેલાઈ ભરેલી સામગ્રી કરતા હતા તેનું વર્ણન પ્રેમાનંદ કવિયે હાસ્યરસમાં ઠીક કીધુંછે. તેમાં અતિશયોક્તિ નથી? અને એ અતિશયોક્તિ નહત, તો હાસ્યરસ આવત પણ ખરો. ?

સુદામાચરિત્રમાં પણ ઘણી અતિશયોક્તિ છે. શણગાર સજીને મોટા મ્હેલમાંથી નિકળી માટે શું પોતાની સ્રી ઓળખાયજ નહિ? અને તે બોલાવે કે, "હે સ્વામી, હું તમારી સ્રીછું," તોપણ તે ઓળખેજ નહિ, અને ઘણી ચ્હીડવાઈ જઇને કહે, કે હે પાપણીયો, સાધુને શિદ દમવા આાવયોછો? એ સંભવિત છે કે? એ બને એવું છે કે?

ઋતુપર્ણની જોડે નળે બાહુક રૂપે જેટલું ભાપણ કીધુંછે, અને જે રીતે વર્ત્યોછે તેમ કદી દાસત્વમાં બનેજ નહિ.

હુંડીમાં અને મ્હામેરામાં પણ ઘણોખરો હાસ્યરસ એજ પ્રકારનોછે.

દલપતરામનો હાસ્યરસ શુદ્ધ જાતિનોછે. પણ તે out of Character થવાથીજ ઉત્પન્ન થાયછે. કોઈ ગરીબને શ્રીમંત કહે કે, "ગધેડીના, પેલા કુતરાને વાડીમાંથી હાંકતો" તો તે હરખાતો હરખાતો માને કહેવા જાય નહિ, અથવા ફુલાશથી કદી તેજ શબ્દ પાછા કોઇની આગળ વાપરે નહિ. તોપણ ખુશામતીયાની મજાક કીધીછે તે ખરીછે, અને પ્રાસાદિક શક્તિ બતાવેછે. કેસ્રીની બૈરીના મ્હોમાં જે શબ્દો એણે મુક્યા છે તે પ્રમાણે કોઈ સ્રી મજાક કરતી નથી. તેને તો દુઃખને લીધે મજાક કરવાનું નહિ પણ કરૂણા અથવા તિરસ્કાર યુક્ત બોલવાનું સુઝે.

ક્યું સાહેબ અચ્છે હો, તો કે સાલા તેરા ચલે તો મારડાલીયો, ઇત્યાદિ જે મુસલમાનનું બોલવુંછે તે કેવળ અતિશયોક્તિજ છે. એવો કોઈ savage હોયજ નહિ, તોપણ એ અવિવેકી સ્વભાવનું આબેહુબ ચિત્ર છે એમ એના દુસ્મનને પણ કહેવું પડશે.

ભવાઇમાં હાસ્યરસ હોય છે. અડવાનો અને કજોડાનો વેશ Improbabilities થી ભરેલોછે. એ ત્હારી અસ્ત્રી, તો કે, "હું એનો અસ્રો." "એ પાણી ભરવા જશે," તો "હું દોરડું લઇને જઇશ." "એ દળશે" તો, "હું ઓરણાં નાંખવા લાગીશ" ઇત્યાદિ વાક્યો વ્યાપારમાં કુશળ, અને સંસાર વ્યવહારમાં ખબરદાર એવા અડવાના મ્હોમાંથી નિકળેજ નહિ. કજોડો સ્ત્રીને ચુંબન કરવાને માટે નિસરણી માગે એથી તે બીજુ શું અસંભવિત ? પણ એ અસભવના પ્રમાણમાંજ હાસ્યરસની ખુબી છે. "ભેજ બે, ભેજ," એમ કહીને કેટલાક વિષયની વસ્તુઓ ફકીર ઇશ્વરની પાસે માગે? અને તે પણ બજારમાંજ ? એ વાત કેવળ અસંભવિત છે, તોપણ એમાં દંભી ધર્માધિકારીયોની સજ્જડ મજાક નથી કીધી એમ કોણ કહી શકશે ? ઇત્યાદિ–ઇત્યાદિ–ઇત્યાદિ.

કવિ, તમે હાસ્યરસનું શાસ્ત્ર સમજતા નથી. હું તો એમ કહુંછું કે કુદરતના ચિત્રથી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થતોજ નથી. એજ કારણને લીધે સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોવાથી અથવા તેનાં ખરાં વર્ણન વાંચવાથી હસવું આવતું નથી. બીજા સઘળા રસમાં કુદરતની નકલ હોયછે, અને હાસ્યરસમાં કુદરતની distorted નકલ અથવા સાધારણ ભાષામાં જેને નકલ કહે છે તેજ હોય છે.

(તે વખતે આવીને કાગળપર લખી લીધું હતું તે પ્રમાણેજ આ લખ્યુંછે. તે વખતે કવિનો વિચાર તો એ પ્રગટ પણ ન કરવું એવો હતો. મને એ વિચાર કેવળ ભૂલ ભરેલો અને કાંઈ દગા ફટકાનો લાગ્યો તેથી ઉપલો વાદ ઉઠાવી એને બંધ કરવાની જરૂર પડી હતી. છેલ્લા વાક્યમાંના વિચાર હું હાલ બરાબર પસંદ કરતો નથી.)

બાળકના મ્હોડા આગળ પુરૂષ બેચાર ટોપી પહેરીને અથવા સ્ત્રી પાઘડી પહેરીને આવે તો તે હસી પડેછે. પોપચાં ચઢાવી ચોટલીના લાંબા વાળ મોં ઉપર લટકતા રાખે ત્યારે સમજણું છોકરું હસે છે અને અજ્ઞાન ચીસ પાડી ઉઠેછે. ત્યારે અનુપદ્રવ કરતા અદ્ભુત બનાવથી હાસ્ય ઉત્પન્ન થાયછે. તેજ ઉપદ્રવકરતા થાય ત્યારે ભયાનક રસ. ત્યારે અદ્ભુતરસનો સ્થાયિભાવ શો ?—તેના અદ્ભુતપણામાં પણ નિરૂપદ્રવતા હોવીજ જોઇએ–નહિ તો તે ભયાનક થઈ જાય. જ્યારે કર્મનો ઉદ્દેશ નહિ, અથવા એવો હલકો હોય કે જોનારની નજરમાં નહિ જેવો લાગે, તે અદ્ભુત કર્મથી હાસ્ય

થાય છે. અદ્દ્ભુત રસનો ઉદ્દેશ ભારે. કબીરવડ જોઇને કયો રસ લાગે ? લાગે તો અદ્દ્ભુતજ. કોઈ પણ પશુ પક્ષી અથવા વનસ્પતિ જોઇને હાસ્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. એ શા માટે ? એ પ્રાકૃતિક વસ્તુઓના વ્યવહારમાં ઉદ્દેશ હોઈ શકેજ નહિ, તેથી ઉદ્દેશ છે કે નહિ એ કહિ શકાતું નથી. તે કારણને લીધે હશે ? ત્યારે સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં હાસ્યરસ હોયજ નહિ એવો એક નિયમજ રસશાસ્ત્રમાં બાંધવો જોઇયે. ઇશ્વરની અપાર શક્તિનો ઉદ્દેશ જ્ઞાનીઓના દીલમાં કંઈ આવતો નથી, પણ અદ્દ્ભુત રસજ પેદા થાયછે. હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થવાને ઉદ્દેશ unintelligible જોઇએ એમ નથી, પણ ઉદ્દેશ છેજ નહિ એવો નિશ્ચય થવો જોઇએ. Unintelligible હોવાથી ઉલટો અદ્દ્ભુત રસ ઘણો ઘાડો જામેછે. (એ વિષય ઉપર ઘણા સવાલ ઉઠેછે તે સ્થિર વિચાર કરવા લાયક છે) આ જાતનો હાસ્યરસ છેક નિર્મળ નથી લાગતો. આનંદમાં કંઈ પણ તિરસ્કારનો ભેળ જણાય છે. ઉદ્દેશ રહિત કર્મ એટલે મૂર્ખાઇથી તિરસ્કાર તો થવોજ જોઇયે તો. ત્યારે બીજાની નિરૂપદ્રવ મૂર્ખાઈમાંથી આ હાસ્યરસ નિકળેછે એમાં આનંદનો અંશ શા માટે હોયછે ? એથી જોનારને નહિ પણ તે કરનારને, અથવા તેના કોઈ સંબંધીને પણ ભારે ઉપદ્રવ પરિણામે થવો જોઇએ નહિ. હાસ્યજનક ક્રિયાનો ઉદ્દેશ નહિ તેથી કુદરતના નિયમે તેનો કંઈ પરિણામજ થાય નહિ, એમ તો હોયજ નહિ. ત્યારે તે પ્રસંગે ભારે પણ થાય. હલકો હોય તો હાસ્યરસ ઉપજે. પરિણામ ભારે કે હલકો થશે એ વિચારવાનું કામ વિવેક બુદ્ધિનું છે. તેથી અજ્ઞાનને અથવા નિર્દયને જેમાં હાસ્યરસ લાગે તે કોમળ અથવા ઊંડી લાગણીવાળાને ભયરૂપ દેખાય. આ ભેદ ઉપરથી હાસ્યરસની વત્તી ઓછી (Delicacy) ગણાય. આ રીતે જોતાં ક્રિયાનાં કારણ અને પરિણામ એ બંને ઉપર હાસ્યરસ આધાર રાખેછે. એ બંનેનું પ્રમાણ કેટલું જોઈએ એ વિચાર કરવા લાયક વાતછે. ગાંડાઇથી ક્યારે અને કેટલું હાસ્ય ઉપજેછે ?

કુકડાની પેઠે અથવા બલાડાની પેઠે કોઇને બોલતો જોઇને માણસ હસેછે. સમજણા બાળકના હાસ્યમાં કંઈ તિરસ્કાર જોવામાં આવેછે, અને નાનો નાનો રસ કેવળ નિર્મળજ હોયછે. એ નિર્મળતાનું અને તિરસ્કારનું કારણ શું ? એ હાસ્ય કયા ભાવથી ઉત્પન્ન થાયછે ? એકમાં કુદરતની

સાચાઇ અસાધારણ જગાએ જોવામાં આવેછે, અને બીજામાં ઉદ્દેશની નાસ્તિ છે. કુદરતની ખરી નકલથી હાસ્યરસ થાય કે શૃંગાર ? અને કુદરતની નકલ તો (અદ્ભુત શિવાય) સઘળા રસનું મૂળ છે. અદ્ભુતને માટે પણ મને તો શકછે કે એ નકલ શા માટે નહિ કહેવી જોઇએ ? નકલના કામમાં (કાવ્ય એ પેટામાં આવી રહ્યાં) એ વાતથી રસ પેદા થાયછે. કર્તાની કુશળતાનું પ્રબળ આપણા મનમાં વધારે હોય ત્યારે હલકો શૃંગાર અથવા હાસ્યજ ઉત્પન્ન થાય. એ ખરી વાત ? કેટલાક ગ્રંથમાં તેના કર્તાની મૂર્ખાઇથીજ હાસ્યરસ જામે. બીભત્સ લાગવા જેવાં પરિણામ નઠારાં નહિ થતાં હોય તો ગ્રંથકર્ત્તાની કુશળતાના વિચારથી બીજા રસ નહિ જામે ! ફક્ત કંઇક આનંદજ થાય, કે સાનંદાશ્ચર્યની વૃત્તિ પણ ખરી ? રસિક પુસ્તકમાંથી અસલ અને નકલની ખુબીનો વિચાર કયા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થવો જોઇએ ? કુશળતાના વિચારથી કોઈ કાવ્ય ઘણું સરસ ન લાગે ? અને તે ઉત્તમ પ્રતિનું ન ગણાય ?

શત્રુનાં છિદ્ર ઉઘાડાં કરી અન્યોક્તિથી વખાણ કરતાં પણ હાસ્યરસ થાયછે. એમાં દ્વેષનો ભાવ ઘણો રહેલો હોયછે.

હલકા ઉદ્દેશને માટે મોટી મોટી સામગ્રી થતી જોઇને હસવું આવેછે. Mock epics સઘળાં એ જાતનાં. એ રસનું મૂળ મૂર્ખાઇ.

શક્તિ વગરનો શત્રુ પોતાનો દ્વેષભાવ મિથ્યા પ્રગટ કરે તે જોઇને. સામા ધણીને અભિમાન-તિરસ્કાર-યુક્ત હસવું આવેછે—(*contemptuous smile*). એ સમયે માણસ ફુલેલાં નસકોરાં અને વાંકી આંખ રાખીને હસેછે. શક્તિ વગરનો રૌદ્ર ભાવ હસવા જોગજ છે, કેમકે તે મૂર્ખાઇ છે. પણ એ નિયમમાં એક બાધ નડેછે. શક્તિ રહિત સૂળી દેવા કહાડેલો દેશાભિમાની અથવા ધર્માભિમાની પોતાની સાચાઇના આવેશમાં શિક્ષાને ન ગણકારી ધિક્કારનાં વચન બોલેછે તે સાંભળીને સાનંદાશ્ચર્ય પેદા થાયછે. શું રૌદ્ર રસનું કારણ નિંદિત હોય ત્યારે હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય ? મ્હોટા ખુનીઓના બહાદુર બોલથી પણ વીરરસજ લાગેછે ? ત્યારે કારણના નિંદિતપણા ઉપર કંઈ આધાર નથી. આ વાતનો ખુલાસો મારી નજરમાં આ પ્રમાણે આવેછે.—જ્યારે સામર્થ્ય રહિત દ્વેષભાવ પોતાની તૃપ્તિને અર્થે નકામા તરકડીયાં મારેછે ત્યારે શક્તિ ન હોવાના સબબથી સાધન

હલકાંજ થવાનાં અને ત્યારે બીજા હસે એમાં પણ શી નવાઈ? હારેલો દેશાભિમાની મરતી વખતે પોતાનો રૌદ્ર અથવા બીભત્સ ભાવ બહાર પાડેછે ત્યારે એ ખરેખરૂં જોતાં પોતાની દ્વેષની તૃપ્તિ અર્થે કંઈ શ્રમ કરતો નથી, પણ પોતાનું અજીતપણુંજ માત્ર પ્રગટ કરેછે, કેમકે જ્યાં લગી દૈવના અથવા શત્રુના પ્રાબલ્યથી માણસ દુઃખ પામતો નથી, અથવા દુઃખથી પોતાનો મૂળ ઉદ્દેશ (આગ્રહ) શત્રુને સ્વાધીન કરતો નથી ત્યાં લગી તે અજીત પણુંજ છે. અને અજીતપણાથી વીરરસ ન ઉત્પન્ન થાય?

માણસને પોતાના નિષ્ફળ શ્રમોનો વિચાર કરતાં હસવું આવે છે, અને કોઇ વખત ફળીભૂત થએલા શ્રમોના સ્મરણથી હસવું આવેછે. બાળકનો ઉદ્યોગ જુવાનને, અને જુવાનનો ઉદ્યોગ વૃદ્ધને હમેશાં હસવા જેવો લાગેછે. દેશ કાલના સંબંધે જુદા જુદા કામનું માણસોને જુદુ જુદુ લાગેછે. જે ક્રિયાથી હીંદુ ભક્તિમાં લીન થઇ જાયછે તે જોઇને મુસલમાન હસેછે. અને તેથી ઉલટું પણ તેમજ સમજવું. (આ વિચાર આ પેટાને લગતો નથી પણ હાસ્ય રસના સામાન્ય વિવેચનમાં લખવો જોઇતો હતો). નહિ આરંભેલા તરંગોના સ્મરણથી પણ હસવું આવેછે, અને વખતે દલગીરી થાયછે.

માણસ નિરાશ થયાથી એટલે પોતાની કેવળ અશક્તિ જોઇને હસેછે. એ ગાંડાના હાસ્ય જેવો ભયંકર રસછે. એ જગો ઉપર માણસ પોતાની મૂર્ખાઈ જોઇને હસેછે. મનમાં છુપા ભાવ રૂપે રહેલા ઉદ્દેશ ઘણા મ્હોટા, અને સાધન ઘણાં હલકાં અથવા નહિજ,—એથી (બીજી મૂર્ખાઈ કેવી? એ હાસ્ય ઘણું (Sympathetic) નથી, કેમકે ભાવ રૂપે રહેલા ઉદ્દેશનું સ્વરૂપ બીજાથી પૂરેપૂરૂં ઓળખાતું નથી, (જોનાર તો કાર્ય રૂપે તે પ્રગટ થાય ત્યારેજ તેનું બળ માપી શકે છે) અને તેથી તે ઉદ્દેશ અને સાધન વચ્ચેનું અસાધારણ પ્રમાણ લક્ષમાં આવતું નથી, અને તેથી તે પુરૂષ પોતાની મૂર્ખાઈ પોતે જોયછે તથાપિ બીજા બરાબર જોઇ શક્તા પણ નથી, અને તે કારણને લીધે હસતા પણ નથી.

(એવેજ પ્રસંગે લખાયલા કાગળનો ઉતારો.)

અદ્ભુત રસ.

જે બનાવ આપણા જોવામાં આવ્યો નથી અથવા (શાસ્ત્રીય રીતે બોલીયે તો) જે બનવાનું કારણ ઇંદ્રિયજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલા સિદ્ધાંતો ઉપરથી સમજાતું નથી, તેવા બનાવોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયાથી અથવા તે

સાચાઇ અસાધારણ જગાએ જોવામાં આવેછે, અને બીજામાં ઉદ્દેશની નાસ્તિ છે. કુદરતની ખરી નકલથી હાસ્યરસ થાય કે શૃંગાર ? અને કુદરતની નકલ તો (અદ્‌ભુત શિવાય) સઘળા રસનું મૂળ છે. અદ્‌ભુતને માટે પણ મને તો શકછે કે એ નકલ શા માટે નહિ કહેવી જોઇયે ? નકલના કામમાં (કાવ્ય એ પેટામાં આવી રહ્યાં) એ વાતથી રસ પેદા થાયછે. કર્તાની કુશળતાનું પ્રબળ આપણા મનમાં વધારે હોય ત્યારે હલકો શૃંગાર અથવા હાસ્યજ ઉત્પન્ન થાય. એ ખરી વાત ? કેટલાક ગ્રંથમાં તેના કર્તાની મૂર્ખાઇથીજ હાસ્યરસ જામે. બીભત્સ લાગવા જેવાં પરિણામ નઠારાં નહિ થતાં હોય તો ગ્રંથકર્ત્તાની કુશળતાના વિચારથી બીજા રસ નહિ જામે ! ફક્ત કંઇક આનંદજ થાય, કે સાનંદાશ્ચર્યની વૃત્તિ પણ ખરી ? રસિક પુસ્તકમાંથી અસલ અને નકલની ખુબીનો વિચાર કયા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થવો જોઇએ ? કુશળતાના વિચારથી કોઇ કાવ્ય ઘણું સરસ ન લાગે ? અને તે ઉત્તમ પ્રતિનું ન ગણાય ?

શત્રુનાં છિદ્ર ઉઘાડાં કરી અન્યોક્તિથી વખાણ કરતાં પણ હાસ્યરસ થાયછે. એમાં દ્વેષનો ભાવ ઘણો રહેલો હોયછે.

હલકા ઉદ્દેશને માટે મોટી મોટી સામગ્રી થતી જોઇને હસવું આવેછે. Mock epics સઘળાં એ જાતનાં. એ રસનું મૂળ મૂર્ખાઇ.

શક્તિ વગરનો શત્રુ પોતાનો દ્વેષભાવ મિથ્યા પ્રગટ કરે તે જોઇને સામા ધણીને અભિમાન-તિરસ્કાર-યુક્ત હસવું આવેછે—(contemptuous smile). એ સમયે માણસ ફુલેલાં નસકોરાં અને વાંકી આંખ રાખીને હસેછે. શક્તિ વગરનો રૌદ્ર ભાવ હસવા જોગજ છે, કેમકે તે મૂર્ખાઇ છે. પણ એ નિયમમાં એક બાધ નડેછે. શક્તિ રહિત મૂણી દેવા કહાડેલો દેશાભિમાની અથવા ધર્માભિમાની પોતાની સાચાઇના આવેશમાં શિક્ષાને ન ગણકારી ધિક્કારનાં વચન બોલેછે તે સાંભળીને સાનંદાશ્ચર્ય પેદા થાયછે. શું રૌદ્ર રસનું કારણ નિંદિત હોય ત્યારે હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય ? મ્હોટા ખુનીઓના બહાદુર બોલથી પણ વીરરસજ લાગેછે ? ત્યારે કારણના નિંદિતપણા ઉપર કંઇ આધાર નથી. આ વાતનો ખુલાસો મારી નજરમાં આ પ્રમાણે આવેછે.—જ્યારે સામર્થ્ય રહિત દ્વેષભાવ પોતાની તૃપ્તિને અર્થે નકામા તરફડીયાં મારેછે ત્યારે શક્તિ ન હોવાના સબબથી સાધન

હલકાંજ થવાનાં અને ત્યારે બીજા હસે એમાં પણ શી નવાઈ? હારેલો, દેશાભિમાની મરતી વખતે પોતાનો રૌદ્ર અથવા બીભત્સ ભાવ બહાર પાડેછે ત્યારે એ ખરેખરૂં જોતાં પોતાની દ્વેષની તૃપ્તિ અર્થે કંઈ શ્રમ કરતો નથી, પણ પોતાનું અજીતપણુંજ માત્ર પ્રગટ કરેછે, કેમકે જ્યાં લગી દૈવના અથવા શત્રુના પ્રાબલ્યથી માણસ દુઃખ પામતો નથી, અથવા દુઃખથી પોતાનો મૂળ ઉદ્દેશ (આગ્રહ) શત્રુને સ્વાધીન કરતો નથી ત્યાં લગી તે અજીત પણુંજ છે. અને અજીતપણાથી વીરરસ ન ઉત્પન્ન થાય?

માણસને પોતાના નિષ્ફળ શ્રમોનો વિચાર કરતાં હસવું આવે છે, અને કોઇ વખત ફળીભૂત થએલા શ્રમોના સ્મરણથી હસવું આવેછે. બાળકનો ઉદ્યોગ જુવાનને, અને જુવાનનો ઉદ્યોગ વૃદ્ધને હમેશાં હસવા જેવો લાગેછે. દેશ કાલના સંબંધે જુદા જુદા કામનું માણસોને જુદુ જુદુ લાગેછે. જે ક્રિયાથી હીંદુ ભક્તિમાં લીન થઇ જાયછે તે જોઇને મુસલમાન હસેછે. અને તેથી ઉલટું પણ તેમજ સમજવું. (આ વિચાર આ પેટાતે લગતો નથી પણ હાસ્ય રસના સામાન્ય વિવેચનમાં લખવો જોઇતો હતો). નહિ આરંભેલા તરંગોના સ્મરણથી પણ હસવું આવેછે, અને વખતે દલગીરી થાયછે.

માણસ નિરાશ થયાથી એટલે પોતાની કેવળ અશક્તિ જોઇને હસેછે. એ ગાંડાના હાસ્ય જેવો ભયંકર રસછે. એ જગો ઉપર માણસ પોતાની મૂર્ખાઈ જોઇને હસેછે. મનમાં છુપા ભાવ રૂપે રહેલા ઉદ્દેશ ઘણા મ્હોટા, અને સાધન ઘણાં હલકાં અથવા નહિજ,—એથી (બીજી મૂર્ખાઈ કેવી? એ હાસ્ય ઘણું (Sympathetic) નથી, કેમકે ભાવ રૂપે રહેલા ઉદ્દેશનું સ્વરૂપ બીજાથી પૂરેપૂરૂં ઓળખાતું નથી, (જોનાર તો કાર્ય રૂપે તે પ્રગટ થાય ત્યારેજ તેનું બળ માપી શકે છે) અને તેથી તે ઉદ્દેશ અને સાધન વચ્ચેનું અસાધારણ પ્રમાણ લક્ષમાં આવતું નથી, અને તેથી તે પુરૂષ પોતાની મૂર્ખાઈ પોતે જોયછે તથાપિ બીજા બરાબર જોઇ શકતા પણ નથી, અને તે કારણને લીધે હસતા પણ નથી.

(એવેજ પ્રસંગે લખાયલા કાગળનો ઉતારો.)

અદ્‌ભુત રસ.

જે બનાવ આપણા જોવામાં આવ્યો નથી અથવા (શાસ્ત્રીય રીતે બોલીયે તો) જે બનવાનું કારણ ઇંદ્રિયજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલા સિદ્ધાંતો ઉપરથી સમજાતું નથી, તેવા બનાવોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયાથી અથવા તે

બનાવોનું વર્ણન વાંચ્યા સાંભળ્યાથી આપણને આનંદયુક્ત આશ્ચર્ય લાગે છે. તે બનાવોના જે ગુણને લીધે આનંદયુક્ત આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાયછે તે અદ્ભુત રસ. એ રસ તે બનાવોમાંજ રહેલોછે.—(sublimity).

બીજી રીતે પણ અદ્ભુતરસ થાયછે. તે બનાવમાં જાતે તો અદ્ભુતપણું કંઇજ નહિ હોય, પણ જ્યારે યુક્તિથી વર્ણન શૈલી એવી રાખી હોય કે તે બનાવો જગતના સાધારણ નિયમને અનુસરતા છતાં તેનાં કારણો વાંચતી વખતે જણાય નહિ, ત્યારે તે બનાવના પ્રથમ દર્શને આપણે નવાઈ જેવું લાગેછે, અને કેટલેક દરજે ખરા અદ્ભુતરસની મઝા આપણે અનુભવીએ છઇએ. ઉદાહરણ—કરણઘેલાના કર્તા (જેણે માત્ર કૃત્રિમરસ લખ્યોછે) તે હરપાળ સાધના કરવા ગયો તેનું વર્ણન કરતી વખતે તે સ્મશાનમાં અંધારી રાતે શી રીતે જઇ પહોંચ્યો, આસન કરવાને માટે કેટલી મુશીબતે એક મુડદું પેદા કીધું, ઈત્યાદિ ભયાનક વર્ણન કીધા પછી કહેછે કે હરપાળ જાણતો હતો કે સાધનામાં ભંગ પડાવવાને ભૂતાવળ ઘણાં વિઘ્ન વચમાં આણશે, અને તેથી તેણે ચોકસાઇથી નદીમાં ધોઇને તે મુડદું કીનારાપર નાંખ્યું. પણ એટલામાં કોઇ આવીને તે મુડદું ખેંચી જવા લાગ્યું, અને એણે આશ્ચર્ય તથા બ્હીકથી ટક ટક જેયા કીધું. પણ પછી કહેછે કે તરતજ વાદળામાંથી ચંદ્રમા બારણે નિકળ્યો, અને તેના અજવાળાની મદદે જેયછે તો માલમ પડ્યું કે એક શિયાળવું તે મુડદું ખેંચી જાયછે. એ વર્ણનમાં શિયાળવાએ ખેંચ્યું એમ અગાઉથી કહ્યું હોત તો આપણને કંઇ અદ્ભુત લાગત નહિ, અને તેથી એ અદ્ભુતપણું એ બનાવમાં રહેતું નથી. વર્ણનશૈલી ઉપર આધાર રાખેછે. એને હું કૃત્રિમ અદ્ભુતરસ કહુંછું. કૃત્રિમ એટલે જુગતીથી ઉભો કીધેલો—ખરો નહિ તે. તાંબાનો રૂપિયો જેટલો રૂપાના રૂપિયા સાથે સંબંધ રાખેછે તેટલોજ આ કૃત્રિમરસ અદ્ભુતરસ સાથે સંબંધ રાખેછે. એ બંનેનું લક્ષણ તેમના જાતિ ગુણ ઉપર નહિ, પણ પ્રત્યેક માણસના અજ્ઞાન ઉપર આધાર રાખેછે. તાંબાનો રૂપિયો લીધો એવું જણાયા પછી જેમ માણસને પોતાની ભોળાઈનો વિચાર કરતાં શરમ, અને સામા ધણી ઉપર કંઈક કોપ ચઢેછે, તેમજ કૃત્રિમ રસના પુસ્તક વાંચનારને કારણ જાણ્યા પછી નાઉમેદી, કંઇક તિરસ્કાર, અને કંઇક હસવું આવેછે, અને પછી નહિ ઠગાવવાની સાવચેતી

રાખી આગળ વાંચે છે. એથી ખરા અદ્ભૂત રસને પણ માન્ય કરતાં આચકો ખાય છે.

જે કુદરતી બનાવો જોવાનો સહવાસ પંડિતો શિવાય બીજાને નહિ હોય તેવા બનાવને સંસાર વ્યવહારના વર્ણનમાં અદ્ભુતને ઠેકાણે દાખલ કરવા, અને વર્ણનથી શ્રોતાને આશ્ચર્યમાં તલ્લિન કીધા પછી તેનાં કુદરતી કારણો સંક્ષેપમાં સમજાવવાં એને પણ હું કૃત્રિમરસ કહુંછું. જે દેશમાં આગગાડી, વીજળીયંત્ર ઈત્યાદી નહિ હોય ત્યાંનાં લોકોની આગળ કોઈ જાદુગરનું ચિત્ર શણગારવામાં વરાળ વીજળીના પરાક્રમ વર્ણવાં, અને પછી તેના કુદરતી કારણ સમજાવવાં, અથવા નહિ સમજાવવાં એ પણ કૃત્રિમ-રસનો ઉપયોગ કીધા બરાબરછે. જો યંત્ર શાસ્ત્ર પ્રમાણેજ વર્ણન કીધું હોય, અને અદ્ભુત ભેળવાનો ગાંડો યત્ન નહિ કીધો હોય તો તેને આ દોષ લાગુ પડતો નથી. કુદરતના પ્રૌઢ ચિત્રો આપ્યાથી તો એટલું ગાંભીર્ય જામેછે કે તેને તો અભુદ્દત નામ આપીયે તોપણ આપી શકાય—એથી તો રોજના સહવાસથી સાધારણ થઇ ગએલી કુદરત જાતે જેવી ખરેખરી અદ્ભુત છે તેવીજ થઇ પડે છે; અને તેથી ઉંચામાં ઉંચી કવિતા ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપર કહેલા બંને બનાવોમાં અદ્ભુતરસ નથી, પણ માત્ર વર્ણન શૈલીથીજ આશ્ચર્ય લાગેછે તેથી એ બંનેને કૃત્રિમ અદ્ભુતરસનું નામ ઘટેછે.

અભુદ્દતરસનું એક બીજું પેટુંછે. જેને Interest—કહેછે તેને ભવિષ્યત્ અદ્ભુત કહીયે તો ચાલે. સાધારણ અદ્ભુતથી કેમ બન્યું તે સમજાતું નથી, અને આથી શું બનશે તે જણાતું નથી.

આનંદચંદ્ર.

અથવા

ભટનું ભોપાળું

ને

પ્રેમનું પ્યાલું.

(હાસ્યરસપ્રધાન નાટક)

અથવા

ઢોંગી વૈદ ભુવાની ઠગાઇનું તથા

કેટલીક નઠારી રૂઢિયોનું

રમુજી ચિત્ર.

(ફ્રેન્ચ મોલિયેરના નમુના ઉપરથી.)

नाटकपात्र.

પુરૂષો.

શેઠ. નથ્થુકાકા......................ફરીથી પરણવા નીકળેલો એક પૈસાદાર ડોસો.

ઝુમખાશાહ......................ચંદાનો લોભી બાપ.

વસનજી દેશાઈ......................ગામનો પટેલ.

છગનલાલ અથવા આનંદલાલ....ચંદાનો પહેલાં જેની સાથે વિવાહ કીધો હતો તે.

ભોળાભટ......................એક ખેડુ બ્રાહ્મણ.

કમાલખાં......................નથ્થુકાકાનો સીપાઈ.

હરિયો......................નથ્થુકાકાનો ચાકર.

સ્ત્રિયો.

ચંદા......................ઝુમખાશાહની કુંવારી જુવાન છોકરી.

કુંવર દેશાણ......................વસનજી દેશાઈની ધણીયાણી.

શિવકોર......................ભોળાભટની ધણીયાણી.

સ્થળ—સુરત જીલ્લાનું એક ગામડું.

અંક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—રસોડું.

શિવ૦—સાંભળોછ કે ? મેકુ સાંભળોછ કે ?

ભોળા૦—(આગલી પડસાળમાંથી લ્હેંકો કરી) ના—આ—અં—

શિવ૦—રાંડની પેઠે ચાળા કરતાંજ આવડેછ.

ભોળા૦—ત્યારે રાંડ તું. મ્હેં તો ત્હારા ચાળા પાડ્યા.

શિવ૦—બક્યા ! હું રાંડ કહારે કહેવાણી વારૂ ?

ભોળા૦—ત્હારો બાપ મરે ત્યારે.

શિવ૦—(ચ્હીડવાઇને,) ખબડદાર ! બાપ લગી ન જતા. જુઓ ! નોકરી ચાકરી કરવી નહિ ને—

ભોળા૦—રાંડ, મ્હેં તો બહુએ સાહેબી કીધીછ.

શિવ૦—કીધી ! ત્રણ દહાડા તો કોઈ ઠેકાણે ટાંટીયો ટક્યો નહિ ! અંગ્રેજીનું ઉકાળ્યુંછ તોએ કોઇ હવે રૂપિયાની નોકરી ઠોકેછ ?

ભોળા૦—છટ ! ભોળાભટ શું ગુલામગીરી કરશે ? કદી નહિ.

શિવ૦—પતરાજ ન કરો. આમ લોકોની થોડી ખુશામત કરવી પડેછ !

ભોળા૦—આહા ! એતો લોકોને હસાવી રમાડીને પૈસો કહાડી લઉંછ.

શિવ૦—એજ આવડેછ તો. જે મળ્યું તેની સાથે મજાક ઠઠ્ઠાની વાત ! નહિ જોવો મ્હેતો કે નહિ જોવો મહેતર, કે નહિ જોવી બહેન કે નહિ જોવી વહુ ! છોકરાંઓ સાથે પણ ધીંગામસ્તી !

ભોળા૦—જન્મીને શું લઇ જવુંછ ? આનંદમાં રહ્યા ને બીજાને એ ઘડી રાખ્યા તે ખરૂં.

શિવ૦—ને વૈરાં છોકરાં મુઆં તો ધુળ નાખી.

ભોળા૦—છાનીરહે, ભજન સાંભળ હું તો પ્રભાતિયાં ગાઉંછું.

(ગાયછે.)

પરભાતના પ્હોરમાં, ઉઠવું આળસ તજી,
કદી ન એ પ્હોર દેવાજ થાવા;
ઉઠીને ચોટલી, ઝપટ છટકારીને,

તાણી શીંગોડું સટ, બેસવું ખાવા.
કામિનીની ફરફળી રહી, ત્યાં શી સંધ્યા પૂજા,
નીકર ધંધા બીજા શા છે ભટને ?
ભાંગ ને ભસ્મ ભાવે ધરી ભીખવું,
ભીખી ભીખાડવું જગત જડને.

રંડા, આ ગામમાં ત્હારા જેવું તો બીજા કોઇને ખાવા પીવાનું સુખ નહિ હોય.

શિવ૦—ને વખતે કડાકા કરવાનુંએ કોઇને નહિ હોય. મળ્યા તો મીર નહિ તો ફકીર, એજ સુખ તમારે ઘેરકની ?

ભોળા૦—ગાંડી, સુખ દુઃખતો મનનું કારણ છે. મ્હારા જેવો કોઇ સવાદીઓ નથી, પણ વખત પડે ત્રણ દહાડાનો લુખો રોટલોએ ચાલે.

શિવ૦—ને તે એ ન મળેતો રઝળતા મુકી દીધું પરદેશમાં કાળું. વરસમાં છ મહીના તો બારણે રખડવું.

ભોળા૦—કુંભારજા, બહુ બોહેકી કે ? પૂજા કરૂં ?

શિવ૦—વારૂં હવે તેલ આપવુંછે કે નહિં ? હા કે ના કહો. સાંભળોછકે ?

ભોળા૦—ના. એકવાર ના કહી કે હું નથી સાંભળતો.

શિવ૦—ત્યારે બોલે છે કોણ ? બળ્યો એ વચાર કરવો, ને મુઈ હું ! (કહછી અફાળે છે).

ભોળા૦—બોલેછ કોણ ? હું નહિ તો તારો બાપ બોલેછ ?

શિવ૦—મુઆં મ્હારાં માબાપ ! મ્હને આવા વરને દીધી તે કરતાં પીપળાને કાં ન દીધી ?

ભોળા૦—તારી આએ તને જણતી વખતે ટુંપો કાં ન દીધો કે મ્હારે કર્મે આવી કુભારજા ચોંટી.

શિવ૦—તમારાં ધનભાગ્યેગ કે મ્હારા જેવી કન્યા મળી; બાકી કાગડાની કોટે દહીંથરૂં કહાંથી ? તમારેતો રોજ રાંડ વિધાત્રીને રહો સ્હો દંડવત કરવા જોઇએ કે આ કાળા કપાળમાં મને લખી. વિધાત્રીએ અજુગતું કીધું, એની તો તમારાથી પણ ના નહિ કહેવાય.

ભોળા૦—ના, હું પણ રાંડ વિધવાએ અજુગતું કીધું તેમાં રોજ તેને ગાળો દઈશું.

શિવ૦—હું તે કેવી છઊં ? મ્હારા જેવી કોઇ બીજી બૈરી તો બતાવ. સાંજ સવાર તું પગ ધોઈ ધોઇને પીએ તોપણ એવી બીજી કોણ ત્હારે ત્હાં રહે ?

(ગરબી.)

મ્હારા જેવી રે બૈયર ફુટડી રે, જે પામે તેનાં ધન ભાગ્ય; મ્હારા૦ ૧
તારા જેવા તો કાળા ભૂતડારે. નહિ જોગ ધોઈ પીવા પાગ; મ્હારા. ૨
મ્હારી એક પલક પાંચ શેં'હનીરે, જરી હસ્યાના કેરી હજાર; મ્હારા. ૩
મ્હારા બોલ તો બબ્બે લાખનારે, મુલ બીજાનું અપરમપાર; મ્હારા. ૪
મ્હારૂં રૂપ દેખીને ભૂખ ભાગતીરે, પછી ગુણ તણી શી દરકાર ? મ્હારા. ૫
રહું મ્હેર કરીને ત્હારે ઘેર હુંરે, બાકી જોગ હું રાજદરબાર; મ્હારા. ૬
અલ્યા પાઠ નથી તું કેમ માનતોરે, લઈ નિસ ચદન ફુલહાર ? મ્હારા. ૭
કર સાંજસવારે મધ રાત્રિયેરે, પૂજા મ્હારી માની ઉપકાર; મ્હારા. ૮

ભોળા૦—કેમ તને ધોઉં ? પૂજા કરૂં ?

શિવ૦—શીધી શીધી ! ઘરમાં ખાવાને સ્હુકા રોટલાએ મળે નહિ, ને બકરકુદી *સ્હુજે છ, ભુખે ભુખેનો મ્હારા પેટમાં કોયલી પડી ગઈ છે.

ભોળા૦—સારૂં, તેથી તો ત્હારો સ્વર કોયલ જેવો થયો છ.

શિવ૦—સુવાને ફાટી તળાઈ પણ ન મળે.

ભોળા૦—સવારે ઉઠવાનું મન વ્હેલું થશે.

શિવ૦—અફીણના તારમાં ધરતી તો દાળજીજ નહિ.

ભોળા૦—એતો ભાગ્યશાળી રાવણ રાણાનાં કામછે.

શિવ૦—પીટ્યા, કોઇ દહાડો દુનીઆમાંથી નીકળી જવાનો છ. જો ત્હારી મોહોકણ આ રીસા પડ્યાછે તે.

ભોળા૦—રાંડ, આજ કાલ એમાંતો સુધારો આવી રહ્યો છ.

શિવ૦—પણ મ્હારા પોર્યાનું સહું કર્યું તે કહેની અફીણિયા.

ભોળા૦—તારી મરજીમાં આવે તેમ કરતી.

---

* 'સ'નો કંઇ એક 'હ' ના સરખો ઉચ્ચાર ગામડિયા લોકો કરેછે તે બતાવવાને આ જોડાક્ષર વાપર્યા છે.

શિવ૦—અચારાં ખાણી ખાણી કરીને રડ્યાં કરેરે.

ભોળા૦—મારખે ચાર તમાચા. ચૌદમા રતન વિના પોર્યાં રહતાં જ નહિ.

શિવ૦—પીટયા અશીણિયા, ત્હારે તો બધી હસવાનીજ વાત છે.

ભોળા૦—સંભાલજે હો, તું મ્હારો સ્વભાવતો જાણે છે.

શિવ૦—જાજા, ત્હારા જેવા બહુ જોયાછ. ત્હારા મારથી હું બ્હીતી નથી તો, છાકટા.

ભોળા૦—મ્હારી ગુલેબંકાવલી! ત્હારા ગુલાબ જેવા ગાલ તરફ મ્હારા હાથ લોભાય છે હો.

શિવ૦—અરે જાની બાયલા, અડકતો ખરો મને, છાકટા, ત્હારામાં દમ હોયતો. પીટયો અશીણિયો!

ભોળા૦—રંડા, લે? ત્યારે, લે? (મારે છે.)

શિવ૦—મારેછ રે! મારેછ રે! મારેછ રે!

(વસનજી દેશાઈ આવે છે.)

વસ૦—શું છે? શુંછે રે? આ તે રહાડ કે ભટ? કુબળાની પેઠે મારામારી કીધામાં શોભા છે?

શિવ૦—દેસાઈ, મ્હારે માર ખાવાનું મન છે, પછી?

વસ૦—ઓ? ભટાણી, ત્યારે તો મ્હારી તરફના બે વધારે.

શિવ૦—બેના ચાર દેહાણને મારોની જઇને. અમારા ઘરની તમારે શી પંચાત?

વસ૦—કાંઈ નહિ બાઈ મને જવાદે એટલે થિયું.

શિવ૦—આ ઘેડ ડાહ્યો જોયો કે? પોતાના મનખને મારે તેમાં શા ટકે છે.

(ઠુમરી.)

જા જારે મુરખા વચમાં ન પડિયે, વર વહુની હલ્લાહારે;
પક્ષ ન કીજે ચંચળાકેરો, દોષ સકળ જન કહાડેરે. જા જારે૦ ૧
પક્ષ કરે જે પુરુષ તણો તે, કામિનીને કોપાવે રે;
દોષને ભરમાવી તે કો દી, નિશ્ચય વેર કરાવેરે જા જારે૦ ૨
મૂળ બહકનારી નિત્યજ નારી, છળ કરનારી ભરીરે;
વેદ પુરાણ ને ગાથા ભજન સૌ, સાખ પુરેછે સારીરે. જા જારે૦ ૩

પક્ષ કરે જે સંખિણી કેરો, તેનિ સ્ત્રિ સંખિણી હોજોરે;
વેચજો તેને વેસ્યા થઈ તે, સ્યામવદન મુઠ કરજોરે. જા જારે૦ ૪
ઉને પાણિયે આગ ન લાગે, અડકે તે આમથી દાઝેરે;
બંન્યોને મન અંતે દુસ્મન, જેને જોઈ ચિત લાજેરે. જા જારે૦ ૫

વસ૦—ભટ, મારૂ કરજો. હુંજ સ્હસ્હરો બેવકુફ કે મુકાવવા આવ્યો. આ ધોકો લઇને બઝોડો એને. "બુધે નાર પાધરી."

ભોળા૦—ના, મ્હારે મારવી નથી તો.

વસ૦—ઓ! તારે તમારી મરજી.

ભોળા૦—દેસ્હાઈ, મ્હારી મરજીમાં આવસ્હે તારે એને મારા, અને નહિં આવે ત્યારે નહિં મારા. એ મ્હારી બૈયરછે, તમારીતો નથી?

વસ૦—ના મ્હારા ભોગ નથી લાગ્યા તો.

શિવ૦—મ્હારા ફાકડા, મને લાકડી આપો તો પાછી.

વસ૦—ધણી ધણિયાણી વ્હડતાં હોય તેમાં જો હવે હું મુકાવવા જાઊંતો-મ્હારી માને હુંજ પરણું!! (જાય છે.)

ભોળા૦—શાબાસરે! મ્હારી ફાંકડી, રંગછે તને. જોઉં! આવ તો.

શિવ—મ્હારી કંમર બેવડી વાળી નાંખ્યા પછી કે!

ભોળા૦—એ એમજ હોય. હુંતો મજાક કરતો તો.

શિવ૦—હવેથી મજાક કરવી હોય તો તમારા વાંસાપર કરજો.

ભોળા૦—જા જા! ઘેલી. ઓરત તો મરદનું અરધું અંગ કેહેવાય છે. તેથી હું જ્યારે તને મારૂં, ત્યારે મ્હારા અડધા અંગનેજ મારૂં છું એમ સમજવું.

શિવ૦—પણ હવેથી તમારી પાસેનાજ અડધા અંગને મારજો.

ભોળા૦—ચલ ચલ, એમ ન કરીએ, મ્હારી મીઠડી.

શિવ૦—મીઠડી બીઠડી કહેતા નહિં. મીઠડી તો રાંડ ઢેયડીનું નામ હોય.

ભોળા૦—મૃગલોચની, ગજગામની, બહુ કામની, કહે તો કહું.

શિવ૦—મ્હારે એવાં એવાં નામ નથી જોઇતાં. બધા બોલાવતા હોય તેમ બોલાવો, બોલાવવી હોય તો.

ભોળા૦—ત્યારે આવો મ્હારાં શિવકેર બટાણી? એમ કે શિવકેર વહુ કહું?

શિવ૦—બળ્યાં મ્હોં, એમ કરીને મને હસાવો નહિં. હજી લાક-ડીના સપાટા મ્હારા વાંસાપર સાલેછ.

ભોળા૦—તે વાત સંભારેછ શું કામ? એતો મ્હારા શરીરમાં ભૂત ભરાયું તું તેનો વાંક. હવે હુંજ પસ્તાઊછું તો, મ્હારા સ્હમ જો હવે એ વાત ગનમાં રાખે તો.

શિવ૦—વારૂ આજ તો જવાદઊં છ, પણ ફરીથી.—

ભોળા૦—છટ! છટ! રસશાસ્ત્રમાં એમ કહ્યું છે કે થોડી ઘણી લડાઇથી તો પ્રેમ વત્તો વધેછે. મહીને પંદર દહાડે લુગડાંને ધોયાંથી જેમ તેનું આવરદા વધે છે, તેમ બૈરીને તો આંતરે આંતરે ધબોવ્યાથી ધણી ધણિયાણી વચ્ચે હેત વધતું જાયછે. ચાલ, હવે તેલ આપું?

શિવ૦—તેલ તો કહારનું લીધું. અમારા હાથ પગ કંઇ ભાગ્યા નથી તો, પણ ખાશો શું ડૈયાં! મ્હને મારવાની લાહેમાં આ રોટલા અભડાવ્યા.

ભોળા૦—પાણી છાંટીને ટીચકાવવા ગાંઠિયેં. ન્યાતમાં કુતરૂં ફરી જાયછે ત્યારે પાણી છાંટીને શુધ કરેછ કની? હું સ્હસ્હરો મ્હામણ્ કુતરાથી ગયો?

શિવ૦—પેલો દેસ્હાઇડો જોઇ ગયો તે નાતમાં વાત કરે ત્યારે?

ભોળા૦—તારે તો તને સુઝે તે કર, પણ વ્હેલી થા. ખાઇને ખેતરમાંથી ઘાસ વ્હાડી મુકયું છે તેના ભારા લઇ આવવા છે. ડોબાં બચારાં ભુખે મરેછ.

શિવ૦—વારૂ, દેસ્હાઇએ કી દહાડાની હા કહીછ. ખેતરેથી બળ્યું ઘાસ ઉચકાવી લાવોની. બચારાં ઢોર ભુખે મરેછ.

ભોળા૦—અરે પ્યારી, ત્હારા શુકનના ઉપર માથે મુકીને લાવુંછ.

શિવ૦—તમને ક્યાં તેનીએ લાજછે?

ભોળા૦—ગંડુડી, ઘરધંધાની લાજ શી?

પ્રવેશ ૨ જો.

(સ્થળ શેઠ નથ્થુકાકાનો ઉતારો.)

ફમા૦—સાલે હજામ, મીઝે તો તેરી માયા બોત આગઇ.

હજામ—અરે શેઠતો ઘુવરો બન્યાછ.

કમા૦—જબ બજાનેકી બોત મઝા.

હજામ—બચ્ચા, આજે તું પણ જરા શેઠને બનાવવા લાગજે હો.

કમા૦—પણ સાલા, બનાનેમે તું બડા હોશિયાર હૈ.

હજામ—અરે આજે તો જો ક્યા મઝા થાયછે.

કમા૦—મેરીબી જીભપર બોલનો આકર ખડા રહેતા હૈ, મગર અદબસેં બોલા નહિ જાતા હૈ.

હજામ—પણ આજે તું ડરતો નહિ. મ્હેં અગાઉથીજ કહ્યુંછે કની, કે કાકા અમને ભાંગ પાસો તો હમે હાથથીજ ગયા જો.

કમા૦—તું તો બડા પક્કા હૈ. તેરી એકબડી ખુબી એ હૈ કે અંદબમેં રહેતાહૈ ઔર મઝે માફક કહેતા હૈ. તેરેપર શેઠ કોઈ દિનબી કશતો હોતાહી નહિ.

હજામ—એ તો બોલીને વાળતાં આવડવું જોઇએ.

(નથ્થુકાકા ઘણાં ઘરેણાં અને ન્હાની પોતડી પ્હેરી આવેછે.)

કમા૦—(ઉભો થઈ ઘણીજ અદબથી) નીચા રખીએ, મ્હેરબાન.

નથ્થુ૦—(હજામ તરફ જોઇને) એને તો ખુબ ચઢી જો.

હજામ—મને પણ આજે તો સાળી ખુબ ચઢીછે. તમને કાંઈ જણાયછે?

નથ્થુ૦—જરા નહિ.

હજામ—શેઠ, તમો તો ઉનાળામાં લીલાં પાણીનું રોજ સેવન કરતા હશો નો.

નથ્થુ૦—તારે બચ્ચા, મારે તો લગનને ડારે પીતી. આજે ચોથીવાર પરણુંછ ને ચોથીવાર ભાંગ પીધી.

કમા૦—સચ ! ! સચ ! અક્કલ હોંશીઆરીમેં હેંસી બરસે કોન શાદી કરે !

હજામ—શેઠ, આજે તો અમને તમે બનાવ્યા છે માટે હમે તમને બનાવીએ તેનો ગુસ્સો નહિ લગાડવો.

નથ્થુ૦—આજે બચ્ચા, સદર પરવાનગી. હોળીના ને લગનના ડારા બરાબર છે.

કમા૦—અચ્છા સાબ. ખુદા તુમેરી સફેદી સલામત રખે.

હજામ—એટલુંજ જોઇતું હતું. હવે જુઓ શેઠ, કયા મઝા ઉડાઉ છઉં.

નથ્થુ૦—(પોતાના શરીર તરફ જોઇ) સાલા હજામડા, તને પીઠી મેં-જાવતાં કંઈ આવડતી નથી. બરાબર રંગજ કહાં ચડ્યોછે ?

હજામ—કાકા, તમારી તો અક્કલ ગઇછે. નવી પાઘડીપર કસુંબો જેવો ચડે, તેવો જુના ચીંથરાપર ચડે કે ?

નથ્થુ૦—કેમ કેમ ? સાલા બહેક્યો કે ?

હજામ—બહેકી તો તમે રહ્યાછો આ અત્તરની સુગંધથી.

નથ્થુ૦—ના, ના ! ખરે ? અત્તરની સુગંધ લાગે એવીછે કે ? જુઠું કહે તો મ્હારા સમ.

હજામ—સુંગધ તો એટલી આવેછે કે, તેનો શું પણ તમે બહાર નીકળો તો, તમારા શરીરની આસપાસ હજારો ભમરા ગુંજાર કરી મુકે.

નથ્થુ૦—(ચમકીને) હજાર ભમરા ! તે તો સાલા મ્હારો કરડીને કુચો કરી નાંખે. એક ભમરાએ બેઠકમાં મને એક દહાડો લેડાવીને મારી નાખ્યોતો.

હજામ—વાણિયા કાકા, એટલામાં પોતિયાં કેમ કાઢવા માંડોછ ? ડરો નહિ, શેઠ ! હું મ્હારી મસાલ તમારા મ્હોડાપર ધરીશ કે ભમરા તાપથી નાસી જશે,

નથ્થુ૦—તારે મારાથી ચલાય કેમ ? પાસે દીવો હોય છે તોજ આંખે ઝાંપ વળેછને.

હજામ—બીજી તદબીર શોધી કહાડીસું. શેઠ તમારે ગભરાવું નહિ, તમારું કોઈ કામ અટક્યું રહેવાનું નથી.

નથ્થુ૦—વારુ, આરસી લાવ તો બચ્ચા.

હજામ—લ્યો શેઠ, આજે તમને એવા બનાવ્યાછ કે બે ઘડી સૌ તમારી તરફ જોઈ રહેસે.

નથ્થુ૦—બચ્ચા, આ પળિયાંતો કુંપી નાંખ્યા હત, તોજ ઠીક થાત. એતો નઠારૂં દેખાય છે.

હજામ—કાકા, સો બસેં હોય તો કુંપતાં પાર પણ આવે. પણ આ તો ખેતરનાં ખેતર છે.

નથ્થુ૦—સાલા, તારા હાડકાંજ આખાંછે તો.

હજામ—કાકા, ઘઉંમાંથી વીણામણ નીકળે, પણ વીણામણમાંથીજ ઘઉં કહાડવા તે કેમ થાય ?

નથ્થુ૦—અરે તેમ પણ મ્હારી પહેલી વારની કરતીતી જો.

હજામ—ત્યારે આવો, આ ચીપિયો, મ્હારે કહાં ના છે ? પણ તમારાથી ખમાસે ? કોઈ દહાડો ટુંપાવ્યુંછ ?

નથ્થુ૦—બાપ જનમમાં કદી નહિ, પણ લગનનો ડારો ધડી ધડીને આવવાનોછ-(હજામ ટુંપેછે) અરર ! ઊઊં ! લગાર સમાલીને ટુંપ.

હજામ—આટલામાં ઊઊં કરોછ તો આગળ ટકુ કેમ ચાલશે ? કહો તો નહિ ટુંપું.

નથ્થુ૦—ટુંપ ટુંપ. (દાંત પીસી સેઠ બોલતા તો નથી, પણ બે ચાર ચીમાળા લીધા એટલામાં બંને આંખમાંથી પાણી વહેવા માંડયાં).

હજામ—સેઠ, મમતે મુસલમાન ન થાઓ. આંખે ઝાંપ તો વળેછ ને પુરું ધબાયનમઃ કરવા બેઠાછ ? તમારી નજરમાં એમ હોય, કે જુવાન બૈરીના ઉંસી વરસના ધરડા ધણિયે આંધળા થવું, એમાંજ સુખ છે, તો હું પણ હા કહુંછું.

નથ્થુ૦—સાલા, હું તો પક્કા જુવાનને હઠાવું એવોછું. વારું, રાખ. નથી ટુંપવું (આંસુ લુછી નાખેછે.)

હજામ—સેઠ, કલફ લગાવો.

નથ્થુ૦—હા યાર. શાબાસ ! ત્હેં અક્કલ ઠીક બતાવી. કમાલખાં ! કમાલખાં ! (કોઈ જવાબ દેતું નથી.)

હજામ—કમાલખાં ! ! કમાલખાં ! !

કમા૦—મ્હેં આતા હું. હાથમેં ચલમ હૈ.

નથ્થુ૦—ચલમકુ જલાદે ! જલદીથી આઓ.

કમા૦—સેઠ, ઇતનીની દેર હૈ. ચલમકુ જલાકર દેખો મ્હે અભી આયા.

નથ્થુ૦—હમણા કે હમણા તુમ આઓ. બહુ જરૂરકા કામ હૈ. યાદ રખો જો વાર લગીતો. (કમાલખાં આવે છે.)

કમા૦—સેઠ, તુમેરી નોકરી તો બોત સકત ! કયા હુકમ ?

નથ્થુ૦—કમાલ, તેરી પાસ—પેલું-પેલું-હજામ તે ક્હેતો ?

હજામ—કુલફ, બાલ રંગનેકા.

કમાલ૦—મેરીપાસ કુલફ કૈસા ? ઓતો કબરસ્તાનકે મુસાફરકી પાસ હોવે.

નથ્થુ૦—હેં ! અલ્યા, કબરસ્તાનના મુસાફર તે કયા ?

કમા૦—જેસા હિંદુસ્તાન, અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન; તેસા કબરસ્તાનભી બડા મુલુક હૈ. હુંવાં તુમેરે જેસે બડે બડે લોક જાતે હૈ.

નથ્થુ૦—વાવા ! ત્યારેતો તું કોઈ ઐસા મુસાફરકી પાસ આણદે.

કમા૦—ક્યા સાબ, આપને કુલફ લગાનેકી મરજી હૈ.

નથ્થુ૦—હાંહાં, મીયાં સાહેબ તું બડા અચ્છા નોકર હૈ. તુમ બોત સમજુ માણસ.

કમા૦—મ્હે સમજા. કુલફકી જરૂરતો તુમકુ સહી.

નથ્થુ૦—અરે ભાઈ, બહી જરૂર. એતની મેહેરબાનીતો કરવી પડેગી.

કમાલ૦—શેહેરમેં જો કલા હોત, તો મ્હેં ક્યાંસે બી લા દેતાથા.

નથ્થુ૦—વારૂ, તને કરનેકી રીત માલમ હૈં ?

કમા૦—અમકું ક્યા માલમ ?

હજામ—નથી માલુમતો ચાલ્યું, કાકા, વાળ કાળા કરવા સાથેજ તમારે કામ છેકની ?

નથ્થુ૦—હાજતો. આપણે ગોળ ખાવા સાથે કામ. હજામતો કોઈ કોઈ બડા હોંશિયાર હોયછે. તને કાંઈ માલમ હોયતો કહેની ભાઈ.

હજામ—સેઠ, તમારાથી થાય નહિતો.

નથ્થુ૦—નહિ કેમ થાય ? વા ! કામ મારેછે કે તારે ?

હજામ—ઉંહ ! ઉંહ ! કહેવાય એવું નથીતો.

નથ્થુ૦—કહે, કહે—મને રીસ નથી મારા સમ કહે.

હજામ—લો સમ નહીં ખાઓ. મ્હેં એક વાર બકાલચંદ સેઠ પાસે કરાવ્યુંતું તો ખરૂં, કોઇએ જાણ્યું નહિ કે શો ખેલ કીધો છે.

નથ્થુ૦—ત્યારે કહેની, કહેની, કહેની.

હજામ—સેઠ, જવાદો કોઈ જાણશે તો ગાંડામાં ખપીશું.

નથ્થુ૦—જા, જા. કોણ જાણવા બેઠું છે.

હજામ—પણ સેઠ આપણે એ વગર શું બેસી રહ્યાછ.

નથ્થુ૦ વા, મારા સમને પણ નથી ગાંઠતો કે ?

હજામ—લો ત્યારે કહુંછું. શાહી ચોપડી કે કામ સટલ, હીંમતછે ?

કમા૦—(ખડ ખડ હસી પડેછે.)

હજામ—ગધેડાની પેઠે દાંત શું કહાડેછ? કહેવત છે કે—દેખાડિયે, પણ દાંત ન દેખાડિયે. નાશ કુલકાથી તે શું વધારે થવાનું હતું? જહાં ત્હાં વાળ કાળા કરવા.

નથ્થુ૦—પણ શાહીથી કુલકાના જેવા ચળકતા નહિ થાય તો.

હજામ—તેનો ઉપાય બતાવુંછની. માંહે જરા દીવેલ નાંખવું. પછી જુઓ તમાસો; તમારા કુલક્ને ટક્કર મારે. (કમાલખાં તરફ આંખ કરછે.)

કમા૦—નહિ સાહેબ, એબી અચ્છી કહેતા હૈ.

નથ્થુ૦—ત્યારે લાવતો પેલી દવાત ને પેલું કોડિયું.

કમા૦—હાંજી શેઠસાહેબ, મેં લાતાહું. (લાવે છે.) (નથ્થુ કાકા શાહી ચોપડવા માંડે છે.)

હજામ—શેઠ, તમારા સ્હરહરા આવેછે. આપણી કન્યા પણ જોડેછે.

નથ્થુ૦—આ સાલી શાહીતો સુકાઇ નહિ ને હું સ્હું કરું?

કમા૦—અબી તો મ્હેરા શામ કરકર ફિરતેકાહી વખત હાથસે આપ લાયાહે.

નથ્થુ૦—સાલા બાંડિયા, તું મજાક કરતાહે તે હું સમજતાહું. પણ પ- નવામાં સાલા લાજ છે કે? કુચ કસબણુ બસબણુતો મ્હેં નહિ રાખી હે.

કમા૦—રખો તો આપકા ઉદૂં ઓર જુવાંમર્દીસે ઓ ગુલતાનહી હોજાવે.

હજામ—કાકા, તમારા સ્હરહરા ઓટલે ચઢ્યા હો !

નથ્થુ૦—અલ્યા હવે સ્હું કરીએ? આપણો કિસબ પકડાઇ જસે તો ફજેતી થસે !

હજામ—જાઓ, જાઓ. ઘરમાં જઇને મ્હોં ધોઇ આવો કાકા. (નથ્થુ- કાકા જાયછે.) ખરેખરો અનાડી છે!

(ઝુમખાશાહ અને ચંદા આવેછે.)

કમા૦—આઓ, સેઠજી, બેઠો.

હજામ—કેમ ઝુમખાશાહ સારા તો છો? તમને આવતાં વાર લાગી તેથી બહુ ફકર થતી હતી.

ઝુમ૦—ભાઇ સાહેબ, વાટમાં શોડીનું શરીર ભરૂચ આગળ બગડી આવ્યું તેથી થોડાશેક દહાડા ભાંજવા પડ્યા.

હજામ—તમારે ભરોંસે બે દહાડા થયા અમારા સેઠ હિંયા આવીને પડ્યા છે.

ઝુમ૦—કોઇને આ બ્હેવાની જાણબાણતો નથી કીધીને ?

હજામ—જાણ કરવી હોય ત્યારે સુરત મહેલીને આ જંગલ સરખા ગામડામાં આવીએ સું કામ ?

ઝુમ૦—બેશ બેશ. તમે શુરતી કોંય કાચા નહિતો.

હજામ—સુરતમાં હોત તો તમારી છોકરી લ્હાવો લેત. સેઠ શું મઝેનો વરઘોડો કહાડત જો.

ઝુમ૦—એવા ઢોંગ શા ? શુરતમાં ટોંગજ ભારે તો, મારા સાહેબ. આવા મોટા બીજ વરને શોભે પણ ખરો ?

હજામ—અમારા શેઠ નો બીજવર નથી, પણ ચોથ વર છે. પણ તેની કંઇ ફકર નહિતો. અમારે હિંયાં નો મોટા ઘરડા ખ્રરડા ડોસા બની ઠનીને આમ આંખ અંજાવીને ધામધુમથી પણવા જાય.

ઝુમ૦—હોય, દેશાચાલ છે.

હજામ—એ ઉપર મ્હારું એક ગીત સાંભળો.

ધન ધનરે દાદાજીનો ઘોડલો. ટેક.

ચાર લાખ ચરૂ જળ ઉકળે, અલબેલો કરે અંગોળ;
ઓગરેલ માણી સુળસેહ ને, આણી કસ્તુરિ કળશી સોળ;
અંગે આભર અતિશય ઓપતાં, જાણે ઉગિ રહ્યો ઉદ્યોત;
પ્હેર્યો લપ્પો સુનેરી સાત લાખનો, સેઠના પટકાના પચીશક્રોડ;
રે ચીરા વગર કેમ ચાલશે, છ્યાવરને ઉર આનંદ;
કાને કડક મોતી મહા મૂલનાં, જાણે મોર ઇંડાં પરચંડ;
કડાં સાકળાં કર મણ સાતનાં, વેડ દશ દશ આંગળિ માંય;
કોટે કંઠી તણા તો ઝુમરા, બાપડે બુઢે કેમ ઉચલાય;
પાકાં પાંસઠ પાનનાં બીડલાં, બબ્બે ગાલ નિચે દાબી દીધ;
પછે નજર લાગે કો નારની, માટે મેસનાં ટપકાં કીધ;
નથી જાંનરણીનિ કંઇ ન્યૂનતા, નહિ જોઇયે કોઇનો પાડ;
પુત્રી પૌત્રીને પર પૌત્રિયો, મણિ ગાડી ભરાઇ સાડ;
હોય આનંદ ઘરનાંને ઘણો, આતો દાદાજીનો વિવાહ;

ઉમંગનું શું પછિ પૂછવું, ગીત ઉપર ગીત ગવાય;
પાકી વયના છયાવર શોભતા, પાકી વયનો ઘોડો પણ ઠીક;
અને પ્હોંચે સલામત માંડવે, તરણ શાજનને મન બ્હીક;
કોઇ મૂરખ તો નથિ માનતા, કહેછે એ વરઘોડો ન્હોય;
એ તો વાજતે ગાજતે જાયછે, સામે પગલે જ્ઞાની કોય.

પ્રવેશ ૩ જો.

(સ્થળ—નથ્થુકાકાનો ઉતારો.)

નથ્થુ૦—ઝુમખાશાહ, (ચંદા તરફ જોઇને) તમને જોઇને એમે ઘણા આણંદ પામ્યા.

ઝુમ૦—અમારા ધન ભાએગ કે તમ શરખા જમાઇ મળ્યા. શારા આણશની શગાઇ ક્યાં શે? ઝઇ તો આજછે ને કાલ નથી. મ્હેં તો શાહેબ તમારુ નોમ શોભળ્યું ત્યારનો શોડી આલવાનો વચાર કીધો.

નથ્થુ૦—(જરા નીચું જોઇને) લગાર, ઝુમખાશાહ, તમારી છોકરીનું મ્હોં બતાવો તો.

ઝુમ૦—વ્રાવા, શેઠ, આટલો બધો અમ્હારો અણવિશ્વાસ? લ્યો! જુઓ! બીન, ઘુંઘટો કહાડી નાંખ્ય.

નથ્થુ૦—કમાલખાં, ગોખલેમેંસે ચસ્મા લાવ નો.

હજામ—કાકાસાહેબ, હુંજ લાવુછું. મોતી પરખવાંછ કે?

(હજામ અને કમાલખાં આવેછે.)

નથ્થુ૦—લાવ બચ્ચા, લાવ. (ચસ્મા ઘાલેછે અને ચંદા તરફ વાંકા ઘણા વળીને જુએછે.) વા! શું રૂપાળી કણ્યાછે!

હજામ—પેલે જનમ પુન કર્યા હશે ત્યારે આવું રૂપ અને તમારા સરખો સ્વામી પામીછે.

નથ્થુ૦—વા! અલ્યા જોતો ખરો! જોતો ખરો!

હજામ—એમાં મને કહેવુંજ નહિ પડે, શેઠ.

નથ્થુ૦—એનુ રૂપાળ તો જાણે પુનેમનો ચંદરમા.

કમા૦—શેઠ, બનિયે લોકમેં ઓરતકુ મા કહેનેકા દસ્તુર હૈ?

હજામ—ચંદરમા તો એવા કે આખા જગતને શીતળ કરી ચો-ખૂંટ ધરતીમાં તમારા નામનો ચદરવો બાંધશે.

નથ્થુ૦—મ્હેં તો એમ કહેતોહું કે ચાંદ જેવી છે, બાંડિયા.

કમા૦—સચ, સચ, સેઠ રાહુ સામનેહી ખડાહૈ.

નથ્થુ૦—સાલા, રાહુ કોને કહેછ ?

હજામ—ધગડા, રાહુની શી ચંતા છે?

નથ્થુ૦—(ચંદા તરફ જોઈને) એની આંખ કેવી મરઘાં જેવીછે! વા! વા!

હજામ—મરઘાં જેવી! મરઘા જેવી હોય, તોતો નઠારી.

નથ્થુ૦—હા બચ્ચા, હા મરઘાં જેવી, તમે નીચ વરણ શું સમજો? આંખ તે મરઘા જેવીજ કહેવાય, તેં કોઈ દહાડો ભજનમાં મરઘાનેણી. એવું નથી સાંભળ્યું ?

હજામ—અરે કાકા, આ! તેતો મરૃગાનેણી!–એટલે હરણીના જેવી.

નથ્થુ૦—હરણી તો. કંઈ સારી નહિ. શીંગડાં મારે સારે ?

હજામ—હરણીને વળી શીંગડાં હોય એવું તમને કયા કવિયે શીખવ્યું?

નથ્થુ૦—નહિ હોય સારે તો સારું. પણ વાત ન કરાવ, મારી આં-ખને સ્વર્ગનું સુખ આપવાદે.

હજામ—સ્વર્ગના સીપાઈઓ રોજ દરવાજા તો તમારા કોણી ભાંગે છે, જાઓની તેની સાથે.

નથ્થુ૦—એનો ચોટલો તો જાણે કાળી નાગની ફેણ.

કમા૦—સમાલીઓ સેઠ. નાગ રખનેકા કામકુચ તુમ બનિયે લો-કકા નહિ હૈ.

હજામ—જા સાલા, મંતર મને આવડેછ નો.

નથ્થુ૦—એના ગાલ ઉપર લાલી કેટલી છે. ? ચોહટી ખણી હોય તો લોહી નીકળે.

હજામ—જુઓ જાઓ, કાકા, અમે એવા અનાડી છઈએ ? "મુ-ળામાં તે મીઠું ને કેળામાં તે ખાંડ."

નથ્થુ૦—ખરે, ગાલ તો જાણે ગાજરજ તો.

હજામ—એ તે બરાબર. ગાજર ગળ્યાં, ને સોંઘાં.

નથ્થુ૦—એની ગર્દન તો તાબુતમાં પરી હોયછ તેવીજ છે.

કમા૦—ઉસકી માફક થોડે દીનમેં ચોતરફ ફિરને લગેગી.

નથ્થુ૦—હોઠ તો જાણે હરમાનદુલાની આચકા ચોપડી હોયની તેવાછે.

હજામ—હરમાનના મ્હોંમાં લાડુ, ને છોકરાં આપે ગાડું.

કમા૦—કુંઆરા કડક દેવકા ક્ષતબાર મત રખિયો.

હજામ—અસ્ત્રીના હોઠ તો અમૃતની કુપ્પી કહેવાય છે.

નથ્થુ૦—હેં ! હેં ! બચ્ચા, એમકે ! અમૃત હોય તો તો હું ગંગા નહાયો. પછી સાલા વૈદ લોકો દમને સારુ પૈસાના કાંકરા કરાવેછ તેમ નહિ કરવું પડે.

હજામ—વૈદ લોક દમ કહાડે એવા તો ખરા. (હાથ લાંબો કરતાં શેઠના ચસ્મા પડી જાયછે.)

નથ્થુ૦—કમબખત હજામડા, મારા ચસ્મા ભાગ્યા. સાલાએ બે રૂપીઆનું જાન કરાવ્યું ને હું એ વિના અટકી બેઠો. હવે કરીશ શું? સાલા, તારી હજામતમાંથી કાપી લઇશ એની કિંમત. યાદ રાખજે, હું છોડવાનો નથી.

હજામ—(ચસ્મા ઉપાડેછે) કાકા, તમારૂં ભાગ્ય જબરૂં છે તો, ભાગ્યાં નથી, તમે ચસ્માને છોડો, પણ તે તમને છોડે એમ કહાં છે?

નથ્થુ૦—(પાછાં ઘાલેછે.) આવ, મારા ચસ્મા, હું તો તને જીવની પડે જાળવુંછું.

હજામ—તમારો જીવ ને ચસ્મા બંને જાળવવા જેવાંજ છે એક ટકોરો વાગે તો ફુટતાં વાર લાગે નહિ.

નથ્થુ૦—એના હાથ તો જાણે ગુલાબનાં પાંતરાં.

હજામ—એ પકડ્યાથી તમને કાટા વાગવાના છે તેમાં કે?

નથ્થુ૦—એનું નાક તો તેગની ધારજ છે.

હજામ—થોડે દહાડે તરવારની ધાર જેવું થશે. તારે વેગળા રહેજો. તમારૂ નાક જો અડકશે, તો ચપ ચીભડાની પડે કપાઇ જશે.

નથ્થુ૦—હુ તો હરખ઼ ઘેલો થયોછું. મને તો આણંદથી નાચવાનું મન થાયછે. (નાચેછે)

હજામ—ટબલા બાંધો, કાકા પરણ્યા પછી તો તેમ કરવું છે.

કમા૦—શેઠ, હુમેરી કયા તકશીર? તુમેરા પાકો દુખેગા ઓર મેં એકિલા તે કિતની ચંપી કરુગા?

હજામ—સાળા, મુક્કિયો મારજેની. હું તો શરીર એમજ ચાંપું.

નથ્થુ૦—બાવડી ચસકી, વચમાં બકબક ન કર. એનું શરીર તો ચાંપાના છોડ જેવુંછે.

હજામ—બરાબર, કેમકે તેના પણ નશીબમાં ભમરનું સુખ નહિ લખેલું.

નથ્થુ૦—એનું મ્હોં તો ગોળ લાડવોજ.

હજામ—તારે બ્રાહ્મણને બહુ ભાવશે.

નથ્થુ૦—અરે! જુવાની તો વાડીની પઠે ખીલી રહીછે!

કમા૦—માલીકુ શિરપાવ દો. (ચંદા કહારની ગભરાતી હતી તેની આંખમાં પાણી ભરાઇ આવેછે.)

ઝુમ૦—બીન, બીન, ગાંડી ન થા. (સ્હીડવાઇને) નથુશા, આ તમારા ઘરનો ઢંગ શો? આ નીચ જાત તરકડાને અને ગાયઝાને માથે શિદ ચ્હડાવી મ્હેલ્યાછે. હું કાંય મારી શોડીને ઠેકડી કરાવવા હિંયા નથી લાવ્યો.

હજામ—ઠેકડી નહિ ઠઠ્ઠો.

કમા૦—મ્હોં સમાલકર બોલ બે બકાલ! હમકું નહિ પીછાનતા હે? તેરા સીર તોડ ડાલુંગા.

નથ્થુ૦—કમાલિયા! કમાલિયા! મત બોલ.

ઝુમ૦—પીંજારડાને મીજાજ કેટલો છ!

કમા૦—તેરા બાવા પીંજારા.

નથ્થુ૦—અરે! હં! હં!

ઝુમ૦—પીંજારડા, મને શુરતી દીઠો કે? રોંડના તારૂં માથુંજ ભાંજી નાખ્યો જો. ઓળખે છે મને.

કમા૦—જા. જા. સાલે, હીંગ તોલ, હીંગ તોલ.

નથ્થુ૦—(સ્હીડીને) કમાલિયા? મરવાનો થયોછ કે?

હજામ—કાકા, તમે પાછું તમારૂં કામ ચલાવો એટલે બધા ચૂપ રહેશે.

નથ્થુ૦—રંગમાં ભંગ કરી નાખ્યો (પાછો ચંદા સામું જોવા લાગેછે.) ઝુમખાખાશાહ, એના રૂપમાં તો કંઇ કસર નથી.

કમા૦—(મનમાં) સાલે હીંગ તોલું અમ સિપાઇ બચ્ચેકું ગાલી બોલતા હે, જનમમેં કિસીકી ગાલી મ્હેને નહિ સુની હૈ.

ઝુમ૦—મારે મ્હોંડે શેઠ, વખાણ કરૂં તે શોભે નહિ, બાકી એવી ફુટડી શોડી અમારા આખા ગોમમાં બીજી કોય નથી.

હજામ—ખરી કહોછો. અમારા આવા સુરતમાં કોઇ રામજણીનું પણ એવું રૂપ મ્હેં દીઠું નથી તો.

નથ્થુ૦—ઝુમખાશા, રૂપમાં કંઈ કસર નથી. લખ્યા કરતાં બેચંદા સરસ છે. એની કોટ કેવી છે! પાણી પીએ તો તે પણ દેખાય.

ઝુમ૦—એતો શેઠ તમે ભૂલ્યા. તમારા શુરતી જેવા અમારા છોરૂ પોંગળાં નહિતો. એતો ધાખડધીંગા.

નથ્થુ૦—અરે ઝુમખાંશાહ, હુંતો વખાણુ કરૂંછું. અમારે ત્યાં કોઈ બૈરી ઘણી રૂપાળી હોય, ત્હારે તેને એમ કહેછે.

કમા૦—સેઠ, એક મ્હેરી બાત સુન લો.

ઝુમ૦—હુંઅ! વખાણુ કરોછો ત્યારે તો ઠીક. પાણી પીએ ત્યારે પણ દેખાય છે, એ વાતતો ખરીછે.

કમા૦—સેઠ, તુમ મેરી એક બાત સુનો. ક્યા દીવાના હોકર એ રંડીકી તારીફ.—

નથ્થુ૦—કમ્બખત! એને કંઇ કહેશે, તો તો હું કહાડીજ મુકીશ ને ચઢેલો પગારે નહિ આપું.

કમા૦–સુનોતોસહી મેરી બાત. એ ગુજરાતી બડા ચોર હૈં. તુમકું એ કમજાત ફિરેબ દેકર ફુસલાતા હૈં, ઓ લડકી તો મુંગી હૈ.

નથ્થુ૦—હેં!!!

ઝુમ૦—અરેરે! કહી દીધું કે!

કમા૦—મ્હેં એ કમબખત કાફરકે મકાનપર ગયાથા, એ બખત ઇસકી સાથ ગાડીવાળા આયાથા ઇને અમકું કહા, કે એ લડકી બોલ નહિ સક્તી હૈ. મ્હેંને તઝવીઝ બોત કી આખર માલુમ પડા કે એ બાત સચહૈં. ફિર સાલેકી પાસ મ્હેં ગયા, ઓર પીછું બોલા કે તુમ ઐસેં દગા કરતેહો. એ બખત એ કમજાત બોલા કે "મિયાં શાહેબ, બોલશોમાં, બોલશોમાં, તમારો ગણ અમે નહિ વેસરિયે". એસા બોલકર અમકુ પચીસ રૂપે દીએ.

હજામ—કેમરે ભાયા! આ વાત ખરી કે?

નથ્થુ૦—હેં! આ સું? એ બોલશે તોજ એની સાથે હું પહણીસ; નિકર એને નાંખો ઝાનમમાં!

ઝુમ૦—ભાઈ સાહેબ, હું જૂઠું નથી બોલતો એ શોડી જનમનીતા

મુંગી નથી જો. મ્હારી આંખ્યોના સમ ! અંબાજીના સમ ! જો હું અશત બોલતો હોઉંતો.

નથ્થુ૦—જોઈ કહાં બોલેછ ? બોલાવોની.

ઝુમ૦—શેઠ, જરા શૉસતા પડો, હું કહુંશું તે તો કોંય શાંભલો, જનમની મુંગી નથી. હું ગોમ મ્હેલીને નેશર્યો, ત્યારની શોડી કુણ જાણે શું થયું બોલતી નથી. શેઠ, હું શોડી લઇને પાછો જાયો તેમાં તમારીને મારી બેઉની હાંશી થાશે. શોંસતા પડો. ધંતર મંતર કોંય કરીશું એટલે પરણ્યા પછે બે દનમાં શાજી થાશે.

અંક ૨ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

(સ્થળ ભોળાભટનું આંગણું.)

શિવ૦—(વાંસાપર સોળ પડ્યાછે તે વાંકી વળીને જોતાં જોતાં તથા હાથ પંપાળતાં પંપાળતાં) મુઓ એ ધણી ને બળ્યું એ સંસારમાં રહેવું ! (દાંત પીસીને) મને એવું થાય છે કે એ પીટ્યાનીજ કાંઈ વેતરણ કરૂં ?

(હારયો અને કમાલખાં આવે છે.)

હરિ૦—અલ્યા કમાલ, હવે શું કરિયે ? વૈદનું નામજ આપણે ભૂલી ગયા ને.

કમા૦—સેઠ બોત કહા હોયગા, અપની નોકરી જાનેકા બખત આયાહૈ. તુંભી કેસા બેવકુફ કે નામભી ભૂલ ગયા.

હરિ૦—ત્યારે તું કેમ ભૂલી ગયો ? યાદ રાખિયેની.

કમા૦—બંમનકા બડા અટપટા નામ અમકું ક્યા યાદ રહેવે ?

હરિ૦—હવે કરવું સું ?

કમાલ૦—અભી પીછા સુરતકા રસ્તા પકડના.

હરિ૦—પેલી બૈરીને તદબીરથી પૂછી લેની.

કમા૦—(શિવકોર તરફ ધાંટો પાડી) એય ! તુમકું માલુમહૈ બૈદ— ઉસકા નામ ક્યા તો—ઓ—ઓ બૈદ કિદર રહેતાહૈ'

શિવ૦—(મનમાં) એની કાંઈ વેતરણ તો કરવી ખરી.

હરિ૦—મુંગાં ને બોલતાં કરે એવો અહીં કોઈ વૈદ રહેતો નથી ?

બૈરી, ઓ બૈરી.

શિવ૦—લંબછભા, તને તો એવા વૈદનો ખપ પડે એવું મને લાગતું નથી.

હરિ૦—બાઇ, તું જાણેછે કે અમે મજાક કરિયેછ, પણ એમ નથી, અમારી સેઠાણી મુંગી થઇ ગઇછે તેથી સેઠે અમને વૈદને તેડવા મોકલ્યાછે, પણ તેનું ભોગજોગે અમે નામ ભૂલી ગયા, અને હવે જો અમે તેને તેડ્યા વગર પાછા જઇયેછ, તો અમને પાણિચું મળે એવુંછે.

શિવ૦—હાં, એક એવો વૈદ રહેછે પણ તે તારી સો સેઠાણી મરતી હોય પણ આવે એવો નથી.

હરિ૦—એજ, એનું ઘર બતાવોની. તેડી જવો તો અમારા હાથમાંછે. નહિ આવે તો ટીંગાટોળી કરીને લઈ જઇશું.

શિવ૦—(મનમાં) મારા હૈયાના હારની ખબર લેવડાવાની મ્હાદેવે મને ઠીક બુદ્ધિ સુઝાડી. (ચાકરોને) જો તમે એને તેડી જાઓ, તો એ તમારી સ્હેઠાણીનો રોગ તો બોલતાં બોલતાં કહાડી નાંખે. વૈદકના કામમાં તો એની જોડી નથી, અને તેમાં મુંગાંને બોલતાં કરવાની માત્રા તો એના બાપનીજ.

કમા૦—મહેરબાની કર કર ઇસકા મકાન બતાઓ.

શિવ૦—તમારો પિતંદર આવે તો સ્હુ થિયું? એ ઘરમાંથી બારણે નિકળે એવો નથી, પણ તમે જો ઘડી એક હાં ફર્યા કરશો, તો તમને મળશે, કેમકે કોઇ કોઇ વખત એ ઘાસના ભારા લેવા ખેતરે જાયછે.

હરિ૦—વૈદ તે ઘાસના ભારા લાવે!

કમા૦—ઓ તો દવાકી જડીબુટ્ટી હોયગી.

શિવ૦—ના, ના, એ તો કંઇ નવી તરેહનું મનખ રે ભાઇ.

કમા૦—લક્ષમી કે સીર કુચખી એબતો હોવે.

શિવ૦—અરે! એતો એવોછે, કે તમે તેને મારશો ત્યાં લગી, એમ નહિ કહે કે હું વૈદછું; અને વળી હું અગાઉથી કહુંછું કે દશવીશ ઝપાટા ન્હોડી કહાડશો ત્યાં લગી, એ નાની નાજ કળા કરવાનો. એનો ખપ પડેછે ત્યારે અમારે સઘળાને એમ કરવું પડેછે.

હરિ૦—એ ઘણી હસવા જેવી વાત છે.

શિવ૦—એ ઘણી હસવા જેવી–અને આવા મ્હોટા મતખને વળી એવી ગાંડાઇ શી. ?

કમા૦—હકીમકા કામ બરાબર આતાહૈ?

શિવ૦—આતાહે! એની જોડી તો લાવો. છ મહિના ઉપર એક બૈરીની સઘળા વૈદોએ આશા છોડીતી, અને ખરેખર એને બોલાવ્યો ત્યારે તો તે ચોક્કે મુએલીજ પડી હતી. પણ એણે તો જતાં વારનેજ, કંઇ પાનતરાં જોડે લાવ્યો હતો તેને વાટીને પાંચદશ ટીપાં તેના મ્હોંમાં મૂક્યાં, અને તે ટીપાં તેના ગળામાં ઉતર્યા નહિ. એટલામાં તો તે બૈરી ચોકથી ઉઠીને ફરવા લાગી.

કમા૦—અજબ!

શિવ૦—અરે! આ પંદર દહાડાપર એક પોર્યો માળાપરથી પડી ગયેલ તો તેનાં હાથપગ, ને માથુ, એ સઘળું ભાગીને લોહીશોહાણ થઇ ગયુંતું. પણ આપણા વૈદની જરા પૂજા કરીને ત્યાં તેડી ગયા એણે કંઇ એવું તેલ તેને શરીરે ચોળાવ્યું, કે દેખદેખતાં તે છોકરો ઉઠીને રમવા દોડી ગયો.

હરિ૦—ઓ! નવાઇ! નવાઇ!

કમા૦—શોભાન અલ્લા! બડા અજબ ઇસમી!

હરિ૦—પણ મુંગાંને સારા કરેછે?

શિવ૦—મુંગાંના રહા ભારછે? અમારા ગામના જોશીની વહુ જન્મની મુંગી હતી, તેની જીભ ઉપર એણે કંઇ એવો લેપ ચોપડાવ્યો, કે જોશી બાર રાસી ગણે તો તે બાવી ગણે એવી થઇ છે.

હરિ૦—એજ વૈદને તેડવા મોકલ્યા હસે.

શિવ૦—હું કહુંછું તે વૈદ તો઼ ઓ પેલો આવે.

કમા૦—ક્હાં? ઓ!

શિવ૦—એજ. એ આપણને જોઇને ભરાઇ જાય છે.

કમા૦—ચલયે, હરિયા, ઝપટશે, અબી બાત કરનેકા બખત નહિ હૈ. બાઈ, તુમને બોત મ્હેરબાની કીઇ.

શિવ૦—જાઓ. પણ જોજો હો! મારતાં આલસ નહિ કરતા. મહાદેવ કરશે તો તમારું કામ પાર પડશે. (મનમાં) મારુંતો પાર પડશેજ.

હરિ૦—અમે એ વાતમાં કસર કરીએ એવા નથી તો.

પ્રવેશ ૨ જો.

(સ્થળ—ગામનું ગોંદરૂં.)

ભોળા—(મનમાં) ઓ ! ધગડું ક્યાંથી આવ્યું ? કાંઇ નહિ. હમણાં મિળાવી લઇએછ. (મોટેથી) અહિ ! મિયાં સાહેબ ! તબીયત અચ્છી હૈ.

કમા૦—મહારાજ, આપકા ગુલામ અચ્છા હૈં.

ભોળા૦—તારે, મિયાં સાહેબ, અમે તમારા ગુલામ.

કમા૦—હમેરા બડા નશીબ કે આપકી મુલાકાત હુઇ.

ભોળા૦—નહિરે, મિયાં સાહેબ, અમારા નસીબ. (મનમાં) પૂરા ભોગ ! ભારા છીનવી લઇ જવાનો. કોઇ સ્હસ્હરાની સ્હવારી બબારીની મ્હોંકણ પડી હોસ્હે.

કમા૦—મહારાજ, અમપર મહેરબાની કરનેકા કામ આપકે હાથમાં હૈં. મહારાજ, તુમેરી પાસ એક કામમેં મદદ મંગનેકુ અમ આયે હૈં.

ભોળા૦—અચ્છા ચિલમ ચહીતીહૈં.? બના દેતાહું, મેરા ફક્કડ દોસ્ત. જેસ્હી એ દીન બનાઇથી તૈસ્હી. (મનમાં) આ ધગડું તો કંઇ નથી ત-રેહતું દેખું રે ! આમના સુરજ આમ ઉગે, પણ જંગલું કે તરકડું નરમા-સથી બોલે નહિ.

કમા૦—મહારાજ, ગરીબકું ઉડાનેકી બાત ?

હરિ૦—તમારા સરખા માણસને અમે શોધતા આવિયે એમાં કંઇ નવાઇ જેવું નથી. તમારા જેવા માણસ કંઇ ઢાંક્યા રહેછ ?

ભોળા૦—(મનમાં) ઓહો ! કમેરીને સીધાં પાણી જોઇતાં દેખુ ! ભોળાભટ પાસેજ ? દહાડો વળ્યો. (કમાલખાંને) અરે, મિયાંસાહેબ, તમે જાણોછો હું તો ગરીબ મનખછું. આ વેચીને પૈસા લાવા સારે હું આજે રોટલા પામા.

હરિ૦—વા ! મહારાજ, એમ સું બોલોછ !

ભોળા૦—મિયાં સાહેબ, જૂઠું નથી કહેતો. જાઓ ! બે આના આપજો. આ ભારો તો જુઓ !

કમા૦—સિર મત પકાઓ. સીધી બાત કરો.

ભોળા૦—મિયાં સાહેબ, તમે બધીજ મ્હોબત ભૂલી ગયાકે ? ફિકર નહિ. (પાસે જઇને) લે દોસ્ત પૈસાની તાડી પીજે જા. (પૈસો આપવા માંડે છે) હવે સીધી બાત થઇ.

હરિ૦—મહારાજ, કાંઇ કરતાં સમજો. સમજો.

ભોળા૦—(ગુસ્સો બતાવી) હાંડી ધોયા, તું દબાવવા આવ્યોછ કે? અચ્ચા, કાયદો કપરો છે, કપરો છે. કુતરાને મોતે માર્યા જશો. આ મિયાં સાહેબ તો અમારા જુના દોસ્ત છે. ક્યું? મિયાં સચને? ઓ દીન નદીકે કીનારે—

કમા૦—અમન, મેરી સાથ એ બાત નહિ ચલેગી.

ભોળા૦—સારે લઇ જાઓ ભારો. દામ લેવાશે નો લઇશ.

હરિ૦—મહારાજ, તમે શું ને ભારો શું?

ભોળા૦—(બ્હીકીને) સીધાંપાણી જોઇતાંતાં તો જઇએતી સ્હરહરા પટેલને ત્હાં કે વેરાગીનુ કુડ લખીને તેરા ધરમ તેરે દુવાર કરત. આ હું નો ચાલ્યો. આગળ લગીની હિંમત હોય તે આવી અટકાવે. હું મામલતદાર ને કલેકટરના બાપને કેદ પહોંચાડું એવોછું.

હજા૦—વૈદરાજ! વૈદરાજ! એ માથાફોડ મુકીદો.

ભોળા૦—આ કોઇ બેવકુફ છે કે શું?

કમા૦—મહારાજ મ્હેં ઇતની અરજ કરતાહું કે મ્હેરબાની કર કર અબ ટોંગ છોડદો.

હરિ૦—તમને અમે ઓળખ્યા તો ખરા, ટોંગ હવે શું કામ કરોછો?

ભોળા૦—ઓળખ્યા? હું કોણછું?

હરિ૦—અમે શું નથી જાણતા? તમે મોટા વૈદછો.

ભોળા૦—લવેછ શુંરે? હું સ્હસ્હરો વૈદ ક્હાંથી થિયો.

કમા૦—એ તો જીદ નહિ છોડેગા. મહારાજ, મ્હેં પગડી ઉતારકર કહેતાહુ, કે અબ ટોંગ છોડદોજ, નહિતો અમકુ—ક્યા ઓ તો તુમકું માલમ હે—ઓ કરનેકી જરૂર પડેગી.

ભોળા૦—શુ તે જો મને માલમ હોય, તો મારા બાપના સહમ! પણ એટલું તો માલમ છે, કે હુ વૈદ નથી.

કમા૦—ઓ ઇલાજ બિગર કુચ છુટકા નહિ હે.

હરિ૦—કરતા હે.ય ને કરો, ને ઝાસની ક્હોણી ભરો.

કમા૦—ક્યું તુમ બેદ નહિ ક્યા?

ભોળા૦—ના!

કમા૦—ક્યું તુમ બેદ નહિ!

ભોળા૦—ના, ને કદાપિ વૈદ હઇશ તોપણ ત્હારું ઓસડ મારાથી નહિ થાય. પલાસતર મરાવ જા છોડ.

કમા૦—(ચ્હમકીને) હા. કબુલતો જરા હુવા.

હરિ૦—વૈદરાજ, ચલો, ચલો. ઓસડ કરો, કરોતો ખરા.

ભોળા૦—જા, જા, હું નથી કરવાનો. કરું તો મારી જનોઇના સમ. સમજ્યા સુઅરના સાળાઓ ?

કમા૦—(ગુસ્સે થઇને) અચ્છા, અચ્છા. હરિયા દેખતા હે ક્યા ?

(બંને ભોળા ભટને મારે છે.)

ભોળા૦—આપણ ખાસી. (ભોળાભટના માથાપરનો ભારો પડી જાયછે. મારંમારા ચાલેછે, હરિઆને એક હડસેલો મારી પાડી નાખેછે) આવો બચ્ચા, આવો બચ્ચા. તમારું દીવાનાપણું દેઢ ગાઊ કહાડી નાખું એવો હું છઊં. ઓળખોછો ભોળાભટને ?

કમા૦—(ભોળાભટનો તોરો પકડી) અબી આતા હે કે નહિ ? બોલ. (હરિયો આવીને ઉપરથી સપાટા લગાવે છે.)

ભોળા૦—ઓરે ! મિયાંસાહેબ જાનેદો, જાનેદો. મીયાં કહા કહેતે હો ! તે મેં હું, મિયાંસાહેબ ? જાનેદો મરજાતા હું.

હરિ૦—ત્યારે, મહારાજ, હાથે કરીને એમ શું કામ કરાવતા હશો ?

કમા૦—મ્હેં ખચિત કરકર કહેતા હું કે મ્હેં બહુત દિલગીર હું.

ભોળા૦—આ તે સ્હસ્હરા ગાંડા કે ડાહ્યા કાંઇ સ્હમજાતું નથી. (મ્હોટેથી) મ્હેં પણ ખચિત કર કર કહેતા હું કે હું પણ બહુ દલગિરછું. પણ મિયાં સાહેબ, મને મારી મચરડીને વૈદ કરવામાં તમને શો લાભછે.

કમા૦—ક્યા ! તુમ ફિર હકીમાકા ઇનકાર કરતે હો. ?

ભોળા૦—હું જો હકીમો હોઊં, તો તારી જુવાનીનાજ સ્હમ. ?

કમા૦—કમબખ્ત, મેરી જવાનીકા સોગન કાયકે બારતે ખાતા હેં ! બોલ ! તું વૈદ નહિં ?

ભોળા૦—મુસલમાનના પેટનો હોય કે જૂઠું બોલે. (પાછા મારે છે.) ઓ મારા બાપલારે! અરરર! ઓ મારા દાદા! ખોદાને માટે જવાદોરે! ઓરે! મિયાંસાહેબ, હું વૈદછું,–જ્યોસ્હીછું–ગાંધીછું–ગવંડરછું–હજામછું–કલેક્ટરછું–મોચીછું–કહોતે છું.

હરિ૦—મ્હોંથી કહો કે હું વૈદછઉં.

ભાળા૦—હા ભાઇ, હા. હું વૈદછું. અશ્વનિકુમારનો અંશને અપ્સરાતનો અવતાર.

કમા૦—તુમેરી એસીબાત સુનકર મ્હેં બોત ખુશ હુવા. તસ્દી તો હુઇ, મગર માફ કરિયે.

ભાળા૦—નહિરે, ભાઇ, મને કંઇ તસ્દી નથી પડી; તસ્દી તો તમારા હાથને પડી. પણ હું વૈદછું તેનો તમને ભરોસો છે?

કમા૦—મહારાજ, તુમતો દુનિયામાં એક્કી હો.

ભાળા૦—બીજો અક્કર્મી કહાંથી હોય?

હરિ૦—મહારાજ, તમે તો ભલભલા રોગ સારા કીધા છે.

ભાળા૦—હોય, ભાઇ. તું જાણે તે ખરૂં.

હરિ૦—મહારાજ, તમેતો એવાછો કે એક બૈરીને બાંધીને બાળવા લઈ ગયેલા તેને સારી કરેલી.

ભાળા૦—બોત્ ત્હારીની.

હરિ૦—તમે તો એક છોકરાની ડોકી ભાગીને આવી પડીતી તેને જતાં વારને સારૂં કીધુંતું.

કમાલ૦—ઇભ બિગરકી એક ઓરતકું તુમને બોલતી કીઈ હૈ.

હરિ૦—મહારાજ, તુમારા તો ભાગ્યોગ ઉઘડ્યાં એમજ જાણો. અમારા શેઠ તમને જે માગશો તે આપશે.—

ભાળા૦—તમારો શેઠ તો કોણ જાણે કેવો હશે? તેને તો શિંગડાં છે ખરાં કેમ?

હરિ૦—વૈદરાજ, આખો દહાડોજ મજાક? શેઠ સુરતથી આજેજ આવ્યા છે. વૈદનું કામ પડ્યુંછ તેથી તમને તેડવા મોકલ્યાછ.

ભાળા૦—(મનમાં) અરે ત્હારીની. આ તો કાંઇ આંધળે બહેરૂંજ કુટાયછે જો.

કમાલ૦—ઓ તો લખપતિ હૈ. તુમ મુખસે માગોગે ઓ સબ દેગા.

ભાળા૦—(મનમાં) ચલો ત્યારે ઘેઘડી મઝાછે, હેં? જે માગું તે આપશે?

હરિ૦—હા; એમાં તે કંઇ શક?

ભાળા૦—ત્યારે તો હું વૈદછું એમાં પણ કાંઇ શક. હું ભૂલી ગયો તો, પણ હવે મને સાંભર્યું. વારૂ, શો રોગ છે?

હરિ૦—શેઠાણીની જીભ બંધ થઇ ગઇ છે.

ભોળા૦—ગભરાઓ નહિ, મહારાજ ન્હરાજ લઇને ઉઘાડે ત્યારેજ ખરા. પણ રાખો હું મારી કોથળી લઇ આવું. કોથળી વિના વૈદને કે હજામને એક ઘડી ચાલે નહિ.

કમા૦—મહારાજ અબ જલદી કરો.

ભોળા૦—તમારી શેઠાણી કેટલાએક વરસની છે.

હરિ૦—જાઓ, જાઓ. કોથળી લઇને આવો, રસ્તામાં જે પૂછશો તે કહીશું.

ભોળા૦—જુઓ હું આવું તો છઉં પણ આટલી સરત,—રસ્તામાં હું જે પૂછું તે તમારે કહેવું, પછી બધી હકીકત સાંભળીને મ્હારી નજરમાં આવે તો આવું, ને નહિ તો પાછો ચાલ્યો જાઉં જો.

કમાલ૦—અચ્છા અચ્છા જેસી મરજી.

હરિ૦—જલદી લઇ આવો. જલદી લઇ આઓ.

કમા૦—જાને તો નહિ દેંગા. ચલો મે સાથ આતા હું.

ભોળા૦—ઓ! કોથળી તો જડી. ચલો ત્યારે હરાહરા મહાદેવ!

પ્રવેશ ૩ જો.

(નથ્થુકાકાનો ઉતારો.)

નથ્થુ૦—પણ તે વૈદ છે કહાં?

હરિ૦—ઓટલે જરા સુકન જોવા ઉભા રહ્યા છે. શેઠ, કંઇ ગભરાતા નહિ. એ વૈદ એવો છે કે બીજા વૈદ જેમ માણસને મારવામાં હોંશિયાર હોયછે તેમ એ મુવાંને જીવતાં કરવામાં છે.

નથ્થુ૦—પણ એ બહુ નવાઇ જેવું છે કે આવા મોટા વૈદને એવી નઠારી ખાશિયેત પડી છે.

કમા૦—મગર એ ઇલાજમેં કુચ મ્હેનત નહિ હૈતો. દોચાર લગાડકે અપની મેલે સાલા ચલા આતા હૈ. એ આયા દેખો.

(ભોળાભટ આવે છે.)

નથ્થુ૦—પધારિયે, વૈદરાજ.

ભોળા૦—અશ્વનિકુમાર વૈદ એમ કહી ગયા છે કે વૈદને પધારિયે એમ કહેવું નહિ.

નથ્થુ૦—એવું વળી શેમાં કહ્યુંછ?

ભોળા૦—પચાર્યે અધ્યાયમાં.

નથ્થુ૦—ત્યારે ફરીથી નહિ કહિયે મહારાજ.

ભોળા૦—બાર વરસ લગી ગુરને ત્યાં વિદ્યાભ્યાસ કર્યા પછી-સાંભ-ળોછ કે વૈદરાજ?

નથ્થુ૦—વૈદરાજ કોને કહોછ? હુંતો ઠાકોરની કિરપાથી વેપારી વાણિયો છઊં.

ભોળા૦—શું! તમને વૈદું નથી આવડતું?

નથ્થુ૦—ના, મહારાજ.

ભોળા૦—શું! વૈદ તમે નથી?

નથ્થુ૦—વૈદ! નારે, મહારાજ હું વૈદ કેવો?

ભોળા૦—ત્યારે લો! લો! (નથ્થુશાહને મારેછે.)

નથ્થુ૦—ઓરે! લો શું પથ્થર? આ તે કંઇ રીત છે?

ભોળા૦—મેં તમને વૈદું આપ્યું. હું એજ વિદ્યા ભણવાથી વૈદ થયોછું.

નથ્થુ૦—આ અદધ પાંસળીને કહાંથી લાવ્યાછ?

હરિ૦—સેઠ, મેં તમને કહ્યુંતું કની, એનો જરા મીજાસ એવોજ છે.

નથ્થુ૦—એવો તે સાળો મીજાસ કેવો? મારી સાથે એવો મીજાસ નહિ ચાલે.

ભોળા૦—સેઠ, માફ કરજો, માફ કરજો હો.

નથ્થુ૦—વારૂ, એકવારની કંઇ ફિકર નહિ.

ભોળા૦—મારા હાથને વા થઇ આવ્યો તેથી હું દિલગિર છું.

નથ્થુ૦—કંઇ ફિકર નહિ, કંઇ ફિકર નહિ.

ભોળા૦—મ્હેં આ પાંચ દશ તમાચા, સેઠ, તમને મ્હોટી કહાડય તે બહુ ખોટું—

નથ્થુ૦—હવે એ વાતજ જવાદો. હોય, ફિકર નહિ. મહારાજ એને બહુ કપરો રોગ—

ભોળા૦—બહુસારૂં, બહુસારૂં. હુંતો મહાદેવની પૂજા કરીને રોજ એમજ માગુંછું કે, તમને તથા તમારા ઘરના સઘળાને કપરો રોગ થાય—કે તમારી નોકરી બજાવવાનું મ્હારૂં કેટલું મન છે તે તમને માલમ પડે.

નથ્થુ૦—મહારાજ, તમારી તો કિરપાજ છે કની.

ભોળા૦—સેઠ, હું જુઠું નથી કહેતો, મ્હારા ખરા દીલથી કહુંછું.

નથ્થુ૦—હું પણ મારા ખરા દીલથી માનુંછઊં. હવે ચલો તો ઘરમાં.

પ્રવેશ ૪ થો.

(સ્થળ ઝુમખાશાહનો ઉતારો.)

ભોળ ૦—કેમછે હુમકઃશાહ ?

ઝુમ૦—મહારાજ, મ્હારૂં નામતો ઝુમખો છે.

ભોળા૦—ભુલ્યો માફ કરજો. કનકવાને હુમકા મારેછ કની, તે બોલ મ્હોડે રહી ગએલો તેથી એમ બોલાઇ ગયું. હવે નહિ ભુલું. વારૂ જુંમાખાં-

હજા૦—મહારાજ જુંમાખાં તો મુસલમાનનું નામ.

ભોળા૦—બેસમુંડા ! વચમાં મુંડી ઘાલવાનું તને કોણે કહ્યું ? બચારા પરદેશીની મજાક કરેછ કે ?

હજા૦—એનું નામ કહાં જુંમાખાં છે, કે મેં મજાક કરી એમ કહેવાય.

ભોળા૦—એણે પોતે મને કહ્યું તે કરતાં તું વધારે જાણે કે ?

નથ્થુ૦—મહારાજ, એમનું નામતો ઝુમખાંશાહ.

ભોળા૦—એ એ ઝાંજના જેવું ઝુમઝુમિયું નામ મને તો નહિ આવડે.

નથ્થુ૦—વારૂ, મહારાજ, હવે એની નાડ જુઓ.

ભોળા૦—સેઠ, તમારે તમારી પોરીની ચંતા નહિ રાખવી.

હજા૦—મહારાજ, એ સેઠની પોરી કહાં છે ?

ભોળા૦—પોર્યાની પોરી હોસ્હે. પણ તે પોરીજ કહેવાય.

નથ્થુ૦—મહારાજ, એતો હું પનવાનોછ તે કણ્યા.

ભોળા૦—અરર ! મ્હેંતો સુરતમાંજ પંચમાસીનું છમાસી કીધું. પણ સેઠ, અજાણ્યોને આંધળો બરાબર.

નથ્થુ૦—હોય, તમે સું જાનો ?

ભોળા૦—આ બેરી-અરે-નાની છોકરીના મ્હોં ઉપર રોગતો કાંઈ જણાતો નથી. એનેતો ગોકુળિયો રોગ થયો છે.

નથ્થુ૦—વૈદરાજ, એતો હસે છે.

ભોળા૦—એતો સારૂં માંદું માણસ હસે ત્યારે એમ જાણવું કે રોગ જવાનો. વારૂ, (મનમાં) એને શું કહું ? બહેન કહેવી પડશે. હોય, બધા

વૈદ કહેછ કની. કહી તેમાં કંઈ થઈ ગઈ? (મ્હોટેથી) વારૂ, બ્હેન, તને શું થયુંછે? શો રોગ છે?

ચંદા૦—ઊઊ! ઊઊ! ઊઊ!

ભોળા૦—શું કહેછ, બ્હેન?

ચંદા૦—ઊઊ! ઊઊ! ઊઊ!

ભોળા૦—શું? શું? શું?

ચંદા૦—ઊઊ! ઊઊ! ઊઊ!

ભોળા૦—ઊઊઊઊ તે શું? એમાં મને પડતી નથી. આ તે સ્હસ્હરી કંઈ જાતની બોલી?

કુમ૦—વૈદરાજ, એજ રોગછે તો. એ મુંગી થઇછે અને તેનું કારણ કંઇ માલુમ પડતું નથી. અને એ રોગને લીધે તો એનાં લગન અટકી રહ્યાંછે.

ભોળા૦—હેં! જીભ બંધ થઈ તેમાં શું બગડયું?

કુમ૦—શેઠ મુંગીને પરણવાની ના કહેછ.

ભોળા૦—વા! એવો તે મૂરખ કોણ, કે જેને મુંગી બૈરી નહિ ગમે? વારૂ, આ ઊઊઊઊ રોગથી કંઈ દરદ થાયછે?

કુમ૦—ના, દરદ તો કંઇ નથી થતું.

ભોળા૦—એ નઠારૂં. રોગ માંહેનોમાંહે ઘુમરાયા કરેછ. વારૂ, ખાવાપર રૂચિ થાયછ?

કુમ૦—થાયછે તો ખરી.

ભોળા૦—શેઠ, મને એજ ડર હતો. આવા રોગમાં ખાધાપર રૂચિ થાય તે બહુ ખોટું. એતો પેટનો દાહ, શેઠ, પેટનો દાહ. (મનમાં) કોઇને ત્યાં ઓસડ કરવા જઇએ ત્યારે પેહેલાં તો સારૂં હોય તોપણ બહુ નઠારૂં નકરૂંજ કહેવું, કે ઘરનાં ડરે, ને પછી સારૂં થાય તો આપણને જશ વત્તો મળે, ને મરે તો કાસળ જાય.

નરઘુ૦—વારૂ મહારાજ, હવે નાડ જુઓની.

ભોળા૦—જોઉછું. શેઠ જોઉછું, આવતાં વારને તરત નાડ જોવાની ધૂર્તશાસ્ત્રમાં ના કહીછે.

હજા૦—હા મારે પણ કોઇક દહાડો વૈદને ત્હાં જવું પડેછે, ત્યારે કાંઇ નહિ તોપણ ઘડી એક વાત કર્યા પછીજ નાડ હાથમાં પકડેછે.

ભોળા૦—(મનમાં) વાત કરાવે નહિ તો પછી રોગ જાણે કહાંથી?

(મ્હોટેથી) તેનું કારણ એમછે કેચાલવાના શ્રમથી નાડમાં ફેર પડી જાયછે. ઘડીએક બેસે ત્યારે નાડ પાછી ઠેકાણે આવે.

નથ્થુ૦—પણ એને કહાં ચાલવું પડયુંછ?

ભોળા૦—(મનમાં) આતો શેઠે પકડ્યા હો. (મોટેથી) પણ હું ચાહીને આવ્યોછઉંની, સેઠ, જોનાર હું કે બીજો. સેઠ, નાડિજ્ઞાન બહુ દુર્લભછે, સહેજ વાત નથી. સેઠ, સહેજ વાત નથી. એના ઊંડા ભેદછે. કાંઈ વિદ્યા પણ જોઈએ, ને કાંઈ તરક પણ જોઇએ.

ઝુમ૦—સેઠ, શાસ્ત્રની વાતમાં આપણે શું સમજીએ?

ભોળા૦—વાહ, બહેન, ત્હારો હાથ લાવતો (ચંદા હાથ આગળ ધરે છે) ઓહે!! આ નાડ! મુંગી થાય તેમાં નવાઈ શી? નાડજ મુંગી થઈ ગઈ છે તો, (મનમાં) હું નાડ ક્યાંછ તેજ નથી જાણતો એટલે મ્હારે મન તો મુંગીજ છે તો.

ઝુમ૦—પરીક્ષા તો બરાબર કીધી.

ભોળા૦—અરે, સેઠ, નાડ તો મુડદાના જેવી મુંગી થઇ ગઇછે. રોગ બહુ ફેલી ગયોછ. જો એક ઘડી મોડો મને બોલાવ્યો હોત, તો આ કામ હાથમાં રહેત નહિ. સેઠ રોગ બહુ કપરોછે, બહુ કપરો છે. પુછવાનીજ વાત નહિ.

નથ્થુ૦—વૈદરાજ, તમારી ખબરદારીની આગળ એ રોગના સા ભારછે? તમારાં પગલાં થયાં એટલે બધાં સારાં વાનાં થસે.

ભોળા૦—તે તો ખરૂં, સેઠ, પણ અમે વૈદલોક કંઇ પરમેશ્વરના દીકરા નથી. અમારા લાખ્યા પહોંચે ત્યાં લગી તો અમે કરવામાં કંઈ કસર નહિ રખિયે. પણ એની નાડ તો જુવો, આવી નાડ તો મેં મારા જનમમાં કોઈની જોઈ નથી.

ઝુમ૦—વૈદરાજ, તમારે ખોળે માથું મુક્યુંછે.

નથ્થુ૦—મહારાજ, તમારે ચરણે આવ્યા છઇયે; મારો કે ઉગારો.

ભોળા૦—સેઠ, હું કંઈ મારૂં ચાલશે ત્યાં લગી આળસ કરવાનોછ? કંકુનો ચાંલ્લો સૌને વહાલોછે. પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે:—

गद्धा चलंती पित्तरोग जाण्यं, कुत्तेषु वायु मत्स्री खिलाडा:
मुगीश्च नाडे सकळं रोगाणी, आशा न तस्यं नच नारि सत्यं.

એટલે "ગદ્ધા ચલંતી પિતરોગ જાણ્યું" કહેતાં ગદ્ધા ચલંતી એ-ટલે ગધેડાની પેઠે ચાલે છે એવી જે નાડ તે ઉપરથી પિત એવો જે રોગ તે જાણવો. (એ પ્રમાણે શ્લોક દરેક વાર ઉથલાવી ઉથલાવીને) કુતરાની પેઠે ચાલે તો વાયુ, અને ગરમી ક્યારે જાણવી કે બિલાડાની પેઠે ચાલતી હોય ત્યારે; પણ, **मुंगीश्चनाडे** એટલે જો મુંગી નાડ હોય તો સો રોગ વ્યાપી રહ્યા છે એમ જાણવું. **आशा न तस्यं** કહેતાં તેની આશા ન રાખવી, જેમકે;—**नयनारि सत्यं** એટલે નારિ કહેતાં સ્ત્રી તે-નામાં સત્ય કહેતાં સાચું બોલવાની જ્ઞાની પુરૂષો આશા રાખતા નથી.

કુંભ૦—અરર ! મહારાજ એમશું બોલોછો ? મ્હારે તો આંધળાની આંખ્યછે. (આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવેછે.)

ભોળા૦—આપણા હિંદુલોકો રડવામાંજ તૈયાર. અંગ્રેજ લોકો દઈ-યાના કેવા કઠણ હોય છે.

નથ્થુ૦—અરે ! અરે ! શીજી મહારાજ, ઘડપનમાં કેમ કેમ કરતાં આ રતણ મને મળતું તું ને હાથમાંથી જતું રહેવાનુ કે ?

કુંભ૦—અરે ભગવાન ! આ શોડીને પરણ્યા પછી આ રોગ લાગ્યો હોતતો આટલું નહિ લાગત.

ભોળા૦—જાઓ, જાઓ, સેઠ એમ શું બોલોછો ? તમે પૈસાના સગા દેખાઓ છો, માણસના નથી.

કુંભ૦—મહારાજ, મ્હોડેજ કહેવાયછ. શોડી પરણાવતાં જેને ખ-રચ લાગેછે, તે પરણ્યા પહેલા કે પરણ્યા પછી સુઈ વાંછેછ ?

નથ્થુ૦—વૈદરાજ, તમે જો એને સારૂં કરો તો સો રૂપીઆની મ્હારે તમને કંઠી પહેરાવવી.

ભોળા૦—(મનમાં) આટલા ઠગ્યા તો સો રૂપીયા આપવા તૈયાર થયાછ. હવે જરા હિંમત આપીએ. (મોટેથી) રૂપિયાનું તો કંઈ નહિ. હું તો જશનો ભુખ્યોછું. જગતમાં કહેવત છે કે ઉઠનું ઓશડ નહિ, પણ મહાદેવજી કરે તો હું એને બોલતી કરૂં ત્યારેજ મ્હારૂં નામ ખરૂં.

કુંભ૦—વૈદરાજ, હું પણ તમારો ગણ વેસરવાનો નથી, ફુલ નહિ તો ફુલની પાંખડી, પણ હું તમારી શેવા કર્યો.

નથુ૦—વાર વૈદરાજ, એ રોગનું નામ શું ?

ભોળા૦—એના શાસ્ત્રમાં, સેઠ, ઘણા પ્રકાર લખ્યા છે. એકનું નામ ક્ષુદ્રઘંટિકા, બીજાનું નામ અશ્વસ્થામા, ત્રીજાનું નામ ત્રિપુટસુંદરી, ચોથાનું નામ અનુષ્ટુપછંદ, પાંચમાનું નામ યજુર્વેદ, અને છઠ્ઠાનું નામ જામદગ્નિ.

ઝુમ૦—ઓહો! કેવાં કેવાં નામ એમને આવડેછે.

ભોળા૦—સેઠ, એવા છ પ્રકારનો એ રોગ થાયછે. એ અક્કેક પ્રકારના પાછા વીસ વીસ પ્રકારછે. પણ તમને સમજણ નહિ પડે તેથી કહેતો નથી. ભેંસની આગળ ભાગવત! તમારા આગળ ખરૂં ને ખોટું બધું સરખું!

નથુ૦—પણ મહારાજ, કંઈ વિદ્યા હાંકી રહેછે? તમારી બોલવાની છટા ઉપરથીજ જણાય છે.

ભોળા૦—અમે અમારા વૈદ લોકની સભા મળી હોય, ત્યારે મને બોલતો સાંભળો, તો તમે તો દીગજ થઈ જાઓ.

ઝુમ૦—વારૂ, મહારાજ, આ રોગ શાથી થયો હશે?

ભોળા૦—એમાં શું પુછોછો? એ મુંગી થઈ છે તેનું કારણ એ કે એની જીભ બંધાઈ ગઈછે.

નથુ૦—પણ મહારાજ, જીભ સાથી બંધાઈ ગઈ હસે?

ભોળા૦—સર્વત્ર વૈદકશાસ્ત્રમાં એમ કહેલુંછે કે જીવ્હાની ચલન શક્તિમાં વિઘ્ન આવ્યાથી જીભ બંધાઈ જાય છે.

ઝુમ૦—પણ તે વિઘ્ન શાથી આવતું હશે?

ભોળા૦—એ વિષે ધનવંત્રી વૈદ કેવું સરસ લખી ગયાછે જો—અરે! શું મઝેનું લખ્યુંજ જો!

નથુ૦ - હોશે, વૈદરાજ.

ભોળા૦—વા! ધનવંત્રી વૈદ કેવા સમર્થ પુરૂષ હતા! શું વિદ્યા ને શું ડહાપણ જો તેમનું! અંશીજન, સેઠ, અંશીજન. હાલના વૈદો સાળા સેખી કરેછ પણ તેમને શું આવડેછ? આ રોગ વિશે ધનવંત્રી વૈદે એવું લખ્યુંજ કે જાણે-જાણે-પણ આ તો આડી વાત ચાલી. આ વિઘ્નનું કારણ એ છે, કે જઠરાગ્નિમાંથી ગળે આવીને ધુમાડો અટકી રહ્યોછ. એ ધુમાડાનું નામ શાસ્ત્રમાં ધુમાડોન્ધુમાડોજછે. એ ઉપર એક શ્લોક સાંભળો.

भवंती जीव्हायां गवडगड गट्टो घट घटे
रमि श्वैवौरैवौ रणिकराणि कैवो रद रद ।

लता लस्त्यं कस्त्यं प्राणिक धनशामो अभिमनों,
मलंमल्लां मल्लं रमल मल मल्लं वलवलीं ॥

કમા૦—બિસ્મલ્લા! ક્યા કાએલ આદમી હૈ!

નથ્થુ૦—ઓહો! કેવો અઘરો અસ્લોક છે. બોલતાં જીભના કકડે કકડા થઇ જાય. પણ એ તો પાણીના રેલાની કાણી બોલ્યા જાયછ.

ઝુમ૦—શેઠ, તમારા સુરત તરફના વૈદ તો વૈદજ દેખુ.

સોળા૦—આ અશ્વિનિકુમાર વૈદનો જાતનો કરેલો શ્લોક છે. એમાં એમ કહ્યું, કે પેટમાં દોટ આંગળ ઊંચો, સાડાચાર આંગળ લાંબો. અને પોણાત્રણ આંગળ પહોળો ચુલો છે. તેમાં સૂક્ષ્મ રૂપે અગ્નિ પુરણ પુરૂષોતમ ભગવાને જાતે પ્રગટાવી મુક્યો છે. એ અગ્નિ નિરંતર બળ્યા કરે છે. એમાં જે લાકડાં હોય છે તેને ફારસીમાં હેમકે હજૂર કહે છે. એ લાકડામાંથી ધુમાડો નિકળે છે તે બહુજ વ્યથા ઉપજાવનારો છે. એ ધુમાડો પેટ સાફ આવે ત્યાં લગી તે દ્વારે નિકળી જાય છે, અને તેથી સુખાકારી શરીરમાં રહે છે.

નથ્થુ૦—ખરૂં કહોછ, વૈદરાજ. એક દહાડો જો મને વા સરતો નથી તો મારો જીવ ગભરાઇ જાય છે.

સોળા૦—એ ધુમાડો જો ઉપર ચઢે તો ગળાં આગળ એક સ્નાયુ (જેને આરબીમાં અબ્જે અબ્જા કરીને કહે છે) તેમાં ભરાય. હવે પ્રાણાત્માને સ્નાયું કહેતાં ભુંગલીને નીચલે છેડે હોય છે. તેની ઉપર જ્યારે ધુમાડો ચઢી જાય, ત્યારે જીભ્હા અને પ્રાણાત્મા વચેનો સંબંધ તુટી જાય છે, અને તે કારણને લીધે બોલવામાં વિઘ્ન આવીને પડે છે. કેમ શેઠ સમજ્યા?

નથ્થુ૦—વા! વા! વૈદરાજ, તમે તો છેક એકડેએકથીજ વાત કહી સંભળાવી, ને પછી સમજ્યામાં શું પુછોછો?

ઝુમ૦—તમે કહ્યું તે તો બરાબર છે, પણ મને એક જરા શક એ છે, કે આટલા દહાડા હું તો એમ જાણતો હતો, કે પ્રાણાત્મા તો હૃદયમાં છે; અને તમે તો ગળા આગળ કહોછ.

સોળા૦—એમ ઘણા હજામ વૈદો કહેછ, પણ જે પ્રાચીન વૈદકશાસ્ત્રનાં પુસ્તક ભણ્યાં છે, તે સમજેછ કે એ વાત જુઠી છે. એનું તમને એક પ્રમાણ આપું. તમારી છાતીમાં અથવા પેટમાં મુક્કો મારૂં, તો તમને

ઘણું દરદ નહિ થાય; પણ ગળા ઉપર જો તાકીને જોરથી લગાવું કની, તો તમારો પ્રાણ ટપ નિકળી જાય; હવે બોલો, પ્રાણાત્મા ખરો કહાં જાણવો ? કહો તો, તેમ કરી બતાવું.

કુમ૦—વૈદરાજ, અપરાધ ખમા કરો.

ભોળા૦—હોય કંઈ ફિકર નહિ. વૈદકશાસ્ત્રમાં તમે શું સમજો ? તમે કાંઇ શિખ્યાછો ? કે તમારો કંઇ ધંધો છે ? હવે સેઠ સાંભળજો. આ ધુમાડાથી પ્રથમ તો જીભ બંધ થઇ જાય છે, અને ઘણી મુદત સુધી જો એ ધુમાડો એ ભુગળીમાં પ્રવેશ કર્યા કરે તો પ્રાણાત્મા ગુગળાઇ જાય, અને તેથી માણસ મૃત્યુ પામે.

નથ્થુ૦—એ ધુમાડો એના શરીરમાંથી નિકળી જાય એવો કંઈ ઉપાય કરવો જોઇએ, મહારાજ.

ભોળા૦—એનો ધુમાડો હું કહાડું સારેજ ખરો.

॥ सुवर्णश्चहिरामोती ॥ माणेक्यंकरिमिश्रितं ॥
॥ पर्वाळाचि भस्मेभ्यां ॥ सुगो रोगश्चमुच्यते ॥

એટલે સુવર્ણ કહેતાં સોનું તથા હીરા, તથા મોતી તથા માણક્યં. કહેતાં માણેક. એ ચાર વસ્તુની ભસ્મ તથા પર્વાળાની ભસ્મ. એની ગોળી એક આપી હોય તો રોગ જતો રહે.

નથ્થુ૦—વૈદરાજ, ગમે તેમ કરીને સારૂં કરો.

ભોળા૦—સેઠ, સોનાં રૂપાં કંઇ અમારા ઘરમાં પાકતાં નથી. તમે સો રૂપિયા કહાછો તે ગમે તો આપજો નિકર નહિ, પણ એ ગોળી તો અકેકી પાંચ પાંચ રૂપિયે પડેછે તેથી તેનો ખરચ તો અગાડીથી આપવો પડશે.

નથ્થુ૦—પાંચ પાંચ રૂપિયા તે કંઇ અપાય, મહારાજ ?

ભોળા૦—ત્યારે તમારી મરજી. અમારી પાસે કંઇ ભાવ કરવાની વાત નથી. આપણા લોકોથી પૈસા ખરચાય નહિ ને પછી વૈદનો વાંક કહાડે. જેવા એ પૈસા, તેવાં ઓસડ ! બાકી જો કોઇ પૈસા ખરચનાર હોય, તો આપણાં શાસ્ત્ર તો એવા છે કે બે ઘડી મુએલાંને બોલાવિયે, સેઠ, મુએલાંને બોલાવિયે. (જવા તૈયાર થાય છે.)

કુમ૦—જાઓ, મહારાજ, ઓસડના કંઇ મારે આપવા.ગોળિયો કહાડો.

ભોળા૦—તમે તો વેશ કરોછો. મારી પાસે ગોળીજ નથી તો આપું

ક્યાંથી ? સેઠ બેસો. હું તો જાઉંછું (જવા માંડે છે.)

નથ્થુ૦—(ભોળાભટનો હાથ પકડી બેસાડે છે.) બેસો, બેસો, વૈદરાજ. ગોળી કહાડો, ગોળી કહાડો.

ભોળા૦—(કોથળી છોડીને) આ ત્રણ ગોળી એકવાર ખવડાવવાની. હું આવું એટલીવારમાં કલાક કલાકને આંતરે ત્રણવાર ત્રણ ત્રણ ગોળી ખવડાવવી-એટલે તમારે ત્રણત્રી નવ ગોળી જોઇશું; પણ એકી ગોળી આપવાની શાસ્ત્રમાં ના કહીછ, માટે દશ આપુંછું. (મનમાં) પચાશનો મેળ કરૂની. (મોટેથી) દશના પચાશ રૂપિયા લાવો. એટલી ગોળી ખાધા પછી જો એ બોલે નહિ, તો મને કહેજો. એને કંઇ થાય તો, સેઠ, મ્હારે એની જગોપર સુવું. એ ગોળી વાઘનું બચ્ચું છે ! જ્યાં મુકિયે ત્યાંથી પાર કરીને આવે. સારું સોનું રૂપું પડ્યું તે તેનો ગુણ ભજવ્યા વગર કેમ રહે ?

ઝુમ૦—શેઠ, હમણાં તમે રૂપૈયા આલો પછી હું આલ્યે.

નથ્થુ૦—લો મહારાજ. અમે તમારે ભરોસે છઇએ હો.

ભોળા૦—(રૂપિયા તંબાકુની કોથળીમાં ભરતાં ભરતાં) સેઠ, તમારે લેશમાત્ર ચિંતા રાખવી નહિ. "અશ્વિનકુમાર ત્હારું ઓસડ" એમ કહીને ગોળી ખવડાવોની. પછી જુઓ શું બનેછ

ઝુમ૦—વૈદરાજ, ગોળી પોંણી સાથે ખવડાવવી ?

ભોળા૦—ના, ના. સો પાન મંગાવજો. કેવાં પાન જો, કેવડા જેવાંપાકાં.

નથ્થુ૦—પાનતો સુરતથી અમે લગન સારૂ પાંચ હજાર લાવ્યા છઇએ.

ભોળા૦—ઠીકછે, બાકી અહિંયાં પણ મ્હારું નામ દો, તો નઠારો માલ કોઇ આપે નહી-જાણે કે એના ઓસડમાં નઠારું નહિ નીભે. એ પાનના રસમાં ગોળી ખવડાવવી.

નથ્થુ૦ - કંઇ ખાધા પીધાનું.

ભોળા૦—લુખી બાજરીની ખાખરી, ને મેથીની ભાજી જો કરીમાં કસર રાખી, તો બધા પૈસા છુટી પડશે, અને એ બાજી ઝાંઓ જશે-ઝાંઓ જશે ! હું આગળથી કહુંછું અમારી માત્રા કંઇ બીજાના જેવી નહિ, એ તો વાઘનાં બચ્ચાં ! ધાર્યું કામ ટપ કરે, પણ જો વીફરે તો જીવ લીધા વગર પણ રહે નહિ. (મનમાં) નાહાળારી હમેશાં રાખવી જો. (મોટેથી) હું શું કહુંછું તે યાદ રાખજો હો. (જાયછે.)

નથ્થુ૦—એ વૈદની હોંશિયારીને વિદ્યામાં તો કંઇ કસર નથી, પણ સગાર જાતે સ્હાડાતન ડેખું.

ભોળા૦—(જતો જતો સાંભળીને મનમાં) સ્હાડાત્રણ થઇને કામ કહાડી લેવું એજ ખેલ છે તો.

અંક ૩ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

[સ્થળ—હિતારાનો ઓટલો.]

હરિ૦—કેમ મહારાજ, એને સારૂં થશે કે ?

ભોળા૦ભાઈ, રોગ તો મહા કપરો લાગ્યો છે, સેઠને મ્હોડે શું કહિયે, પણ હું તમને ચેતાવી જાઊંછ. હું તો આગળથી જાણુંછ કે એ રોગ સારો થવાનો નથી. ટાકો ટીકો કર્યા કરશું, તો બીજો બગાડ નહિ થાય, પણ બોલતી તો જન્માંતરે પણ થવાની નથી. બીજા વૈદને બોલાવશે, તો તે પૈસા ખાઇ જશે; પણ પૃથ્વીની પીઠમાં એ રોગ કહાડે એવો તો કોઇ મળવાનો નથી. વારૂં, લાવ, તારી નાડ જોઉં.

હરિ૦—ના, મહારાજ. તમ સરખાના પુનથી મ્હારા તો નખમાં પણ રોગ નથી.

ભોળા૦—એતો બહુ નઠારૂં, બાઇ, બહુ નઠારૂં. નખમાં રોગ નહિ હોય તે સારૂં નહિ. જ્યારે શરીરમાં કાંઈ રોગ હોતો નથી, ત્યારે લોહીનું જોર બહુ વધી ગયાથી મગજે ગરમી થઈ જાયછે.

नहीं रोगो नहीं अच्छा, चढे लोहिश्च मस्तके ।
भवंती ते दिवानायां, अतिरुपे सिता हारि ॥

ભાઇ, કહેવત છે, "અતિશયં સર્વં વર્જિતં." તેમ અતિશય કંઇ સારૂ નહિ સીતામાં અતિશય રૂપ હતું તો રાવણ હરી ગયો. તેમ અતિશય શરીર સારૂં હોય તે કંઇ ઠીક નહિ લે: આ ઓસડ.

હરિ૦—વા ! વા ! વૈદરાજ, આતો પીવાની બીડી છે. લાવો, હું એની તો ના નહિ કહું. એકની ગમે તો દશ આપોની.

ભોળા૦—લોહીની ગરમીને એ તો બાળી નાંખે છે. એને મહા ગુણ છે.

હરિ૦—એજ જાતે ગરમ તે વળી ગરમીને શું બાળે ? એ વાત તો વૈદરાજ મનાય એવી નથી.

ભોળા૦—અચ્યા, તુ શું સમજે. ગરમી ગરમીને મારે.

કમા૦—હકીમજી, તુમ તો બડા રમુજી આદમી હો. એ સાલા તો ટેટસેર ખાતા હૈ, ઇસકું દવા કૈસી ?

ભોળા૦—મિયાં, તુમણી કુચ ઓસડ લો તો બોત અચ્છા, તુમકું જુલાબ ચહિયે. મ્હે દઊં તુમકું ?

કમા૦—તુમેરા જુલાબ તુમેરી પાસહી રખો. મ્હે તો હકીમકુંબી જુલાબ દઊં એસા હું, તુમકું અબી રસ્તે મ્હેં દિયાથા સો ભૂલ ગયે ?

ભોળા૦—એમજ ? ચાલો, હવે હિંયાં ઘરાક મળતાં નથી ત્યારે શું કરિયે ? પરમેશ્વર અમ વૈદલોકની ફીકર તને છે, માટે કોઇને પણ માંદુ પાડતો રહેજે, કે હમારી રોજી ચાલે !

પ્રવેશ ૨ જો.

[સ્થળ-રસ્તો.]

આનંદ—(ચ્હીડવાએલો હાથ ચગ્ઢાળતો.) ધિક્કાર છે આ દુનિયાને કે જેનો પરમેશ્વર એક ફક્ત પૈસોજ છે. પૈસાને સો પૂજે અને સાચાને લાત મારે છે. પૈસો પરમેશ્વર છે એમાં મ્હેં શું ખોટું કહ્યું ? એનેજ જગતે લક્ષ્મીદેવી ઠેરવી છે ? ધિક્કાર છે જગતની બુદ્ધિને ! હું કદી તને દેવી કહેનાર નથી. ધિક્કાર છે લક્ષ્મીને ! ધિક્કાર !

(કાવ્યછંદ લાવણીની રાહે.)

અરે ! લક્ષ્મિ ! ધિક્કાર ! ધિક્ ! રાક્ષસિ દુખકરણી !
તને દેવી કહેનાર કોણ મૂરખ ઉચરની !
અગણિત પાપો, માત ! રમે તું તેને રમાડી !
ખૂન, કતલ, લુટફાટ, ચોરિ, જારી, છળ, ચાડી.
છદર, મૂર્ખાઈ, પતરાજ, મનસ્વી નિર્દય ચાળા,
ગર્વ, ધર્મ નીતિનાશઃ—બાળ કાળાં વિકરાળાં !
હોય સમીપ કે દૂર ઊર દુર્મતિ ઉપજાવે
પુનઃ સમુદ્દર પૂર સૂર કોણ નાંખી આવે

(તું) સતી સ્વૈરિણી કરે, કરે નિર્મળને ખળ તું,
ટેક ટેકિના હરે-ખરે નિપજી નીચ કુળ તું !
નીચ કુળનિ ઓ નાર ! નીચસું યારી ત્હારે !
ગુણિ પંડિતપર ખાર-કેમકે તે ઊંચા રે.
મનાઇ મ્હોટા ઝટ શૂર, જ્ઞાની, સાધુથી
કાયર મુરખા શઠ:- પુજાયે તે તો તૂંથી.
કિધા ભાટ, કવિ ભટ્ટ: ભિખારૂ, બ્રાહ્મણ સાધૂ;
સમ સ્વારથ, ઘરવટ્ટ; પ્રીતિ, તનધનનું સાટું;
અસત્ય તે, વિવેક; પુજન તે, વૈરું પરનું—
તુંથી તોબા છેક ! કિધું રણ વન મનહરનું !
ધિ:ક ! દધિજા ! ધિ:ક ! ધિ:ક હૂળીજા પાછી !
વિષ્ણુવલ્લભા ધિ:ક ! ચૌદમાં વિખ તું સાચી !
નીચ કુળમાં પણ નીચ ! ચંચળા ! ત્હેં કુળ લજવ્યું
(ખરી) માયા પતિની સ્ત્રીજ ! ઠગી ઠિક નાટક ભજવ્યું !

ળકે શું વજ્યુ ? (આસપાસ જોઇને) અહીંયા બેસું કે વૈદ જે તરફથી આવે તે જણાય અરે ! પણ મ્હારે તો ઘડીએ ઘૂંટ ભરાયછે ? આજનો સુરજ આથમ્યો કે મ્હારૂં નશીબ આથમ્યું ! અરે ! ભગવાન ! આ શો જુલમ ? સૌ પૈસાનુંજ સગુ. મ્હારી દાદ કોઇ સાંભળતું નથી. શાબાસ, શાબાસ, ચંદા તને. તું એકલી ભદ્દરીએ મને વળગી રહીછે. પણ તેના વિકરાળ મોજાંમાંથી શી રીતે છોડાઉ ? મથીમથીને થાક્યો ! અરે ! હું શું કરૂં ? શુ કરૂં.

રાગ જોગી.

શુંરે કરૂં ને હું ક્યાં હવે જાઉં, જ્યાં જ્યાં જાઉં ત્યાં હું હારજ ખાઉં;
સાચો છતાં હું જુઠાથી જિતાઉ, હરિ હું અતિશય મનમાં મુંઝાઉં,
હાય ! બિચારી મારી રાંકડી ગાય, ખાટકી હાટે આજે વેચાય;
ચિતડું તેનું તો ચીરાઇ જાય ! હાય ! હુંથી કંઇ સ્હાય ન થાય !
કોટિ પ્રયત્ને ન કાંઇ વળેરે, યુક્તિ પ્રયુક્તિ ન એકે ફળેરે;
દુષ્ટ દગાને ફતેહજ મળેરે, દુનિયા દગામાં સઘળી ભળેરે.
જગતછે જુદ્ધ જુઠાને સાચાનું, જેમાં જણાયજ જોર જુઠાનું,
શુંરે આમ હમેશાં થવાનું? ઇશ્વર તારૂં શું રાજ કહેવાનું?

સુરખ મનુપ હું બકુંછું પીંડાતો, પુરપ પ્રયત્નનીં મુકીરે વાતો;
દીન દયાળુ રખે તું રિસાતો, જિવુછું જઇ કે મરૂંછું કાંતો.

ભોળા૦—(મનમાં બોલતો બોલતો આવે છે) બચ્ચા, આ ધંધો તો બહુજ સારોછે. હવે તો આપણે એજ કરવાના. બધા વૈદને કેટલું આવડેછ તે તો હું જાણુંછું; ઢોંગ કરતાં આવડવો જોઇએ.

આનંદ૦—વૈદરાજ, તમારીજ હું ક્યારનો વાટ જોયા કરૂંછ. એક તમારૂં કામ પડ્યુંછ તે જો કૃપા કરીને—

ભોળા૦—મ્હારૂં કામ પડ્યુંછ ? (હાથ ખેંચીને નાડ પકડે છે કેવી નાડ ચાલે છે. ભાઇ તું આવે શરીરે બહાર કેમ નિકળ્યો. રોગ ભરપુર ફેલી ગયોછ.

આનંદ૦—મહારાજ, તમે ઊંધું સમજ્યા. હું કંઇ માંદો નથી.

ભોળા૦—શું ! તું માંદો નથી ? તું મ્હારા કરતાં વધારે સમજેછ કે ? હું એવોછું, કે માણસ જાતે નહિ જાણે કે હું માંદોછું, પણ હું જાણું તો.

આનંદ૦—તમારે જ્યારે રોગીજ ઠેરવવો છે તો ઠીક, પણ તેનું ઓસડ તો તમે જ્યાંથી આવોછો તેજ કમળમુખી છે.

ભોળા૦—કેમરે કમ્બખત ? તું મને ભાખુ બ.ખુ જાણેછ કે શું ?

આનંદ૦—વૈદરાજ, કૃપા કરીને બુમ નહિ પાડો.

ભોળા૦—તારા મનમાં તું મને શું જાણેછ ? બુમ તો એવી પાડંવાનો, કે આખું ગામ સાંભળશે.

આનંદ૦—મહારાજ, ધીમે બોલો, ધીમે બોલો.

ભોળા૦—વૈદને તું ભાખુ જેવો ગણેછ ? હમણા હું તને બતાવી આપુંછું કે તું કોણ, કમ્બખત, સ્હસ્હરા હરામખોર,—(આણંદલાલ રૂપિયા આપે છે) મહેરબાન, હું તમને નથી કહેતો, પણ દુનિયામાં કેટલાએક એવા માણસ હોય છે. કે બીજાની આબરૂનો વિચારજ કરતા નથી.

આનંદ૦—મહારાજ, મ્હેં કંઇ અપરાધ કીધો હોય તો ક્ષમા કરો.

ભોળા૦—નારે સાહેબ, કંઇ નહિ, કંઇ નહિ. અપરાધ કેવો ? વારૂ, સેઠ, શો હુકમ છે ?

આનંદ૦—મહારાજ, મ્હારે ને એને પૂરી મ્હોબત છે. મ્હારે સારૂ તો એ મુગી થઇને બેઠીછે. બચારી શંક બહુ દુખ—એને ગમે તે ઓસડ કરશો, પણ બોલવાની નથી.

ભોળા૦—કહેવત છે કની કે, "ઊંઘતો બોલે, પણ કંઇ જાગતો બોલવાનો છે." મ્હેં તો નાડ જોઇ ત્યાંથીજ ઢોંગ પકડી કહાડયોતો, પણ કોણ કહે ? વૈદનો ને વેશ્યાનો ધંધો બરાબર, સઘળાનાં મન જુઠું સાચુ કરીને રાખવાં પડે.

આનંદ૦—વૈદરાજ, તમે તો અશ્વનિકુમાર જેવા સર્વજ્ઞ છો, પણ મારા દુખ તરફ કૃપા દૃષ્ટિ કરો.

ભોળા૦—ઠીકી. માગ માગ જે માગે તે આપું; હું તુષ્ટમાન થયોછઉં.

આનંદ૦—ત્યારે, મહારાજ, ચંદ્રા સાથે એક પાંચ મિનિટ મ્હારે વાત થાય એવું કરો.

ભોળા૦—બોલ તારી મતલબ શી છે કહે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે વૈદ્ય, ગુરૂ, ને રાજા આગળ પડદો રાખવો નહિ.

આનંદ૦—મહારાજ, મ્હારે એટલું કહેવું છે કે સરકારમાં જાઉં તો ત્યાં હું ખુલ્લું કહેજો કે મ્હારો બાપ મને પરાણે પરણાવે છે ત્યાં આ અરજી બરજી સઘળું તૈયાર છે, અને માજીસ્ટ્રેટની સ્વારી પણ આ ગામની પાસેજ પડી છે.

ભોળા૦—એવા કામમાં તે સરકાર વચમાં પડે ?

આનંદ૦—શા માટે નહિ ? પીનાલકોડની કલમ બરાબર લાગુ પડે છે. પુખ્ત ઉમરની છોકરીને મરજી ઉપરાંત પરણાવવી એમાં ને ગુલામ વેચવામાં શો ફેર ?

ભોળા૦—અરે ઓ કામાંધ મનુષ્ય, અહીંયાં તો ગાયકવાડ સરકારનું ધર્મરાજ છે.

આનંદ૦—પણ એ તમારા અધર્મ રાજથી અંગ્રેજી રૈયતપર અધર્મ નહિ થાય તો.

ભોળા૦—ભલું ત્હારૂં અંગરેજી રાજ કે ત્યાં અરજી નોધાતાં નોધાતાં તો નથ્થુકાકા પરણી પણ બેસશે અને અઘરણી પણ આવશે.

આનંદ૦—(માથું અફાળી) ત્યારે હું શું કરૂં ? બધે ઠેકાણેથી હું હારીને આવ્યોછઉં, તમે મળ્યા તે પણ દુઃખ મટાડવાને બદલે વધારો છો.

ભોળા૦—(હસીને) વૈદ્ય તો એમજ કરે. (વિચાર કરીને) વારૂ, હું તારા અંગરેજ કે રંગરેજ વગર તને પરણાવીજ આપું તો.

આનંદ૦—ત્યારે તો હું તમને પરમેશ્વર પ્રમાણે પૂજૂં કહો. તે આપું. પાંચશે પહોળીયાં રોકડા. ખુશખ્તી જૂદી.

ભોળા૦—પણ હું જેમ કહું તે પ્રમાણે કરવું પડશે હો.

આનંદ૦—કહેશો તે કરીશ. હું જીવ જવાથી પણ ડરતો નથી. ગમે તેમ પણ ચંદ મળેછ?

ભોળા૦—ઘેલા, જીવગયા પછી ચંદાને શું કરવાનો હતો? પણ વારૂ, પેલો હુમગશાહ તને ઓળખે છે ?

આનંદ૦—હા, ચંડાળ ઓળખે છે તો ખરો.

ભોળા૦—ફિકર નહિ, ફિકર નહિ. એમજ જાણ કે ત્હારૂં કામ થયું. ચાલ, ચાલ મારી જોડે અને હું કહું તેમ કર.

આનંદ૦—તમારો આજ્ઞાંકિત સેવક તમારી પછાડી યમદ્વાર સુધી આવવાને તૈયારછે.

ભોળા૦—ખરેખર ત્યાં સુધીજ જવુંછે, પણ અંદર પેસવું નથી. વારૂ, તું પછાડી છેટે છેટે ચાલ્યો આવ કે કોઇને વહેમ નહિ આવે.

આનંદ૦—ચાલો આગળ ચાલતા થાઓ. (મનમાં) આ કોઇ વિચિત્ર માણસ મળ્યુંછે, પણ મારા મનમાં એમ લાગેછે કે એનાથીજ મ્હારૂં કાર્ય સિદ્ધ થશે, અગર જો કેમ તેનો તો મને એણે એક શબ્દ પણ કહ્યો નથી. પણ ઇશ્વરનો હાથ સદાજ અદૃશ્યછે.

ભોળા૦—(મનમાં ખડખડ હસી પડીને) હવે હું પૂરો વૈદ્ય થયો, કે ભાખુપણાનું પણ મળ્યું. હા ! હા ! હા ! (હસેછે).

પ્રવેશ ૩ જો.

(સ્થળ—ઝુમખાશાહનો ઉતારો.)

કેસા૦—સેઠ, ઓ હકીમ આ યા.

નથ્થુ૦—સુવો, સાજો. મોતીની ગોળી કહીને પચાસ રૂપિયા લઇ ગયો, પણ કંઈ ગુણ તો જણાયો નહિ. મારોજ વાંક કે મેં આપ્યા; લેનાર તો જુગતી કરેજ તો. હુંડીનો ભાવ વત્તા લેવા સારૂ કાકોરજીનાએ સમ ખાઇચેછ; પણ સામો ધણી પક્કો હોયછે, તો તે એક પઇ પણ કંઇ વત્તી આપેછ કે? અરરર ! હુંજ.સાજો કાચો વરસ કુતરાને નાંખ્યાં ! (ભોળાભટ આવેછે.)

ભોળા૦—કેમ, સેઠ, તમારૂં મ્હોડું ઉતરેલું દેખાયછે? જોઊં તમારી નાડ, હાથ લાવો તો.

નથ્થુ૦—મ્હારે નાડ નથી દેખડાવી. આ પચાશ રૂપિયા મ્હેં એને આપ્યા તે કરતાં કોઇ ગોરા દાકતરને બોલાવ્યો હોત તોએ સારૂં. પચાશ રૂપિયા તે કંઇ કહેનાં થાયછ? કેટલાનો સર થયો?

ભોળા૦—સેઠ ગોરો દાકતર ગોરો દાકતર સું કરોછ? તેને એકબે વૈદકશાસ્ત્રના પ્રશ્ન પુછું, તો મારી સામો ફરીથી નહિ આવે. એકવાર હું સ્હુરતમાં એક પારસીને ત્યાં ઓસડ કરવા ગએલો, ત્યાં તેને ધીરજ નહિ રહી તેથી જંગલાને બોલાવ્યો. હું ત્હાં બેઠેલો ને પેલો ગોરો દાકતર આવ્યો, પેલા પારસીએ કહ્યું કે આ અમારા ગુજરાતી વૈદ છે. તે સાંભળીને તરત તેણે ટોપી ઉતારી, મ્હેં મારા જોડા હાથમાં લઇને સલામ કીધી. (તમને માલમ છે? અંગ્રેજ લોકોને ખાસડાંનું માન બહુ ગમેછ) પછી મ્હેં તે દાકતરને એક સવાલ પુછયો, સેઠ, તમને અંગ્રેજી આવડેછ?

નથ્થુ૦—ના. અમારા સા ભોગ લાગ્યાછ કે અંગ્રેજી ભણિયે?

ભોળા૦—સેઠ, તમે શહેરમાં રહોછ, ને અંગ્રેજી નથી શિખ્યા એ તો નવાઇ છે.

નથ્થુ૦—અમે સેઠિયા લોક અંગ્રેજી શિખતાજ નથી. કાગડાનું પીંછું કાનમાં ખોશી અમારે નોકરી કરવા તો કંઇ જવું નથી? અમારૂં અંગ્રેજીને અમારૂં શાસ્તર તે સ્હાડાસાતનો પા.

ભોળા૦—ઝુમખાશાહ, તમને તો એનો અભ્યાસ નહિ હોય?

ઝુમ૦—ના, મહારાજ. મને તો લખતાંએ નથી આવડતું. ધારણ તોળતાં આવડી એટલે અમે બધું શિખ્યા.

ભોળા૦—અરે! ત્યારે તમને કોઇને અંગ્રેજી નથી આવડતું?

ઝુમ૦—ના.

ભોળા૦—ત્યારે સાંભળો. મ્હેં તેને અંગ્રેજીમાં આ પ્રશ્ન પુછયો.

ટિવંકલી ટ્વિંકલી લિટલી ઇસ્ટાર્,
હાઊ આઈ વોંડેર્ વ્હાટ્ યૂ આર્;
અપ્ એબોવ્ ધી વરલડ્ સો હાય,
લાઇક્ એ ડાય્મોંડ્ ઇન્ ધી ઇસ્કાય.

આ પ્રશ્ન પુછ્યો કે દાક્તર તો મારા સામુંજ જોઇ રહ્યોની. મને કહે કે "તમે તો અમ લોક જેવું શુધ અગ્રેજી બોલોછો! એ કોની પાસે શિખ્યા?" મ્હે કહ્યું, કે સાહેબ અમે કાળા લોકને તમારા જેવું અંગ્રેજી તો કહાંથી બોલતાં આવડે? પણ ઠીક છે, કામ ચલાઉ, હવે, સેડ, એનો મા-એનો તમે સમજ્યા? એમાં એમ પુછ્યું કે વાલની કેવી ખાશિયત છે? ચટણી ગરમી કરે કે સરદી? માંદાને કયું શાક ખવડાવ્યું હોય તો અવગુણ નહિ કરે? વાયુ કેટલા પ્રકારના છે? એ ચાર સવાલ સાંભળતાંજ, સાહેબે તો પહોંચા કરડયા! પછી મને કહે કે "વૈદરાજ. તુમતો–બડા–ખબડદાર હો. તુમેરા જેસા–મેને–દુસરા–બે–વૈદ–કભુ–દેખા નહિ હૈ. અમકું–તુમ લોકકા—ખાનપાનકી–ખાશીએટકી–ક્યા ખબર?

ઝુમ૦—ત્યારે ગધેડીનો ઓશડ કરવા શેનો આવ્યો તો?

ભોળા૦—એજ પુછવાનું છે તો દાક્તરલોક હોંશિયાર હોય છે તેની હું ના નથી કહેતો, પણ આપણા લોકને તેની દવા ગાફક નહિ આવે. દાક્તર નહિ આપણા ખાનપાનમાં સમજે, કે નહિ આપણા શરીરની ખાશિયત જાણે. દાક્તરને એટલુંજ પુછજોની, દુધી ચણાદાળનું શાક કેમ થાયછે? તરત કહેશે કે મને નથી માલમ. તારે સાળો ઓસડ શું કરવાનો? બાપનું તોરડું! પણ આપણા લોક એવા બેવકુફ છે કે હાથે કરીને તેની પાસે મરવાને જાયછે.

નથ્થુ૦—એ તો ખરૂં. દાક્તર લોકો તો એવા નિર્દય હોયછે, કે પાંચ દશ દહાડા દવા કરે, ને સારૂં નહિ થાય, તો પલાષ્ટર મારીને ટપ મારી નાંખે.

ભોળા૦—પછી મ્હેં દાક્તરને કહ્યું, કે તમે અમારા ખાનપાનમાં નથી સમજતા તો ચાલ્યું, પણ પેટમાં દુખતું હોય ત્યારે નાડ કેમ ચાલે તે તો કહો. ત્યારે શો જવાબ દીધો તે જાણોછ કે? કહેકે "અમલોકકું–નાડીકી–સમજ–નહિ."

નથ્થુ૦—હા, રે. પેટમાં ગોદા મારે. "જીભ બટૌ, જીભ બટૌ" કરે, ને પછી હકીગત પુછે. પણ આપણા વૈદની પરે નાડી પકડીને તમને આમ થયું છે, તેમ થયું છે—એવુંનો કદી કહે નહિ.

ઝુમ૦—મહારાજ, વાતજ કર્યાં કરશો કે? રાત થોડી ને વેષ ઘણા.

ભોળા૦—ઝુમકાશાહ, ઘધણવા ન માંડો. આજ સાંજે તમારા લગનની વેળાએ એને ઘોડા જેવી કરી આપવી. અમારેતો સૌની ફિકર, તે

જો તમારી પઠે રડતા ફરીએ તો મરી ન જઇએ ?

ઝુમ૦—ચંદા, આમ આવ. (આવે છે.)

ભોળા૦—(નાડ જોઇને) નાડમાં કાંઇ રોગ નથી. સારૂં થઇ ગયું.

નથ્થુ૦—શું ધુળ સારૂં થયું? બોલેછે ક્યાં?

ભોળા૦—હજી નથી બોલતી ? (વિચાર કરીને) ઝુમખાશાહ, તમને કાંઈ બીજો વહેમ નથી ? અંગરોગ તો હવે બાકી કાંઈ નથી જો.

ઝુમ૦—હું તો ઘરથી કહુંછું કે વૈદનું કામ નથી.

ભોળા૦—ના, હતું તો ખરૂં, પણ હવે વૈદનું કામ થઈ રહ્યું. વારૂ, હવે થોડા ચોખા લાવો.

નથ્થુ૦—મહારાજ, તમને દાણા જોતાં આવડેછ ?

ભોળા૦—થોડું ઘણું વૈદલોકને એ વગર ચાલે નહિતો. પણ અહીંયાં એક બ્રહ્મચારી બાવા આવ્યા છે તે તો મંત્રશાસ્ત્રમાં ફીટ છે.

ઝુમ૦—ક્યાં ઉતર્યા છે ?

ભોળા૦—તમારે ગમે તો તેને બોલાવો. મને કાંઈ રીસ નથી.

નથ્થુ૦—ના ના, વૈદરાજ. એકથી ભલા બે. તમારૂં પરઠેલું તો તમને આપીશું. તમે પ્હેલા ને પછી તે. કહોની ક્યાં ઉતર્યા છે, જરા તેનું પાણી તો જોઇએ.

ભોળા૦—ના, ના. શેઠ, હું તો ખુશજ એ વાતે. બોલાવો, મહાદેવના દહેરામાં ઉતર્યા છે.

નથ્થુ૦—હરિયા, હરિયા. (આવે છે.) મહાદેવના ડેહેરામાં નવા બંભચારી બાવા આવ્યાછે તેને દોડતો તેડી લાવતો.

હરિ૦—આ દોડ્યો ! (દોડે છે.)

ભોળા૦—હવે મંડળનો સામાન લાવો કે માંડતા થઇએ.

નથ્થુ૦—કહો તે કમાલ આણી આપે. બોલો.

ભોળા૦—(કમાલને) એક મોટો પાટલો લાવ. ચાર શેરેક ચોખા લાવ. પાંચ નાળિયેર, વીસ સોપારી, પઇનું કંકુ, પઇનું સિંદૂર, ને એક દોરૂ ધોતીઉ લાવ. સેઠ, તમે વીસ પૈસા કહાડો ને પંચાયત દેવના આગળ મૂકવાને અકેકો રૂપીઓ.

નથ્થુ૦—મહારાજ, રૂપિઆની જગોપર બે આની મેલીશું તો ચાલશેકની?

ભોળા૦—નારે! એતો રાંડ થઇ. રૂપિઓ એતો મરદનું નામ.

નથ્થુ૦—ત્યારે અડધો અડધો.

ભોળા૦—અરે! એ શું શુકનમાં બોલ્યા? અડધે તો અડધું કામ થાય.

નથ્થુ૦—લો, એતો કમાલ લાવ્યો. હવે કાંઇ બીજું?

ભોળા૦—ના, હમણાંતો કાંઇ નહિ. તે તો ઉપચાર વેળા. (પાટલાપર ચોખાની ઢગલીઓ હારબંધ કરીને મૂકે છે તે ઉપર પૈસો ને સોપારી મૂકે છે, અને ચાર ખૂણે મોટી ઢગલીપર નાળીયેર મૂકે છે.) વચમાં કળસ તો ભૂલીજ ગયા. એક અજવાળીને ચોખું પાણી ભરી કળસિયો લાવ તો. ઉપર લોટી પણ લેતો આવજે. (લાવે છે, તેને વચમાં મૂકી ઉપર ધોતીઉં હોરાડે છે.) એક આરતી ને અગરબત્તી, થોડું કપૂર. પરસાદને સારૂ કંઈ ફળ ફળાદી, ને શેઠ, દક્ષણા.

નથ્થુ૦—શું આપું?

ભોળા૦—યથાશક્તિ, પણ રૂપાનાણું જોઇએ. (પૂજન કરીને મોટો ઘાંટો કહાડી આરતી ઉતારે છે.) ચંદા, તું આમ સામી બેસ, એનું જન્મ નામ ચંદાજછે કે બીજું?

ઝુમ૦—મહારાજ, એજ.

ભોળા૦—ચંદા, આ ચપટી ચોખા તારા હાથમાં લે, ને આ વચલા કલશ સામું જોયા કર. (મંડળની આસપાસ એક પ્રદક્ષિણા કરી મંત્ર ભણતો હોય તેમ ચંદાના કાનમાં) હું તારા ભલામાં છઊં. તારો બાપ ઝખ મારેછ. (મોટેથી) છૂ! (બીજી પ્રદક્ષિણા કરી) ગભરાતી નહિ, ચમકતી નહિ. હું તને આજે આનંદરાય સાથે મેળવુંછું. મોટેથી છૂ! છૂ! (ત્રીજી પ્રદક્ષિણા કરી) આજે હમણા બ્રહ્મચારીને વેશે આવે છે. તું છાની રહેજે, ને હું કહું તેમ કરજે. (મોટેથી છૂ! છૂ! છૂ!)

હવે એ ચોખા આ પાટલાપર મેલ. શેઠ, હવે બ્રહ્મચારીબાવા આવે એટલી વાર.

ઝુમ૦—વૈદરાજ, એ હોંશિયારછે ખરા?

ભોળા૦—જેછે તે તમે જોશો. તમારી મરજી થઇ તો તેમ. મારેતો એની સાથે બે ઘડીનું ઓળખાણ છે, પણ એટલામાં મારી નજરમાં ઉતર્યા. સ્વભાવ શું ગંભીરછે જો. હું જેમ લવારો કર્યા જઉછું તેમ તે કરે

એવા નથી. કોઈ મહા તપસ્વી છે. ઝાઝું તમારે એને પૂછ પૂછ નહિ કરવું. પૈસાને તો એ અડકતાજ નથી. પછી એમને કોઇની શી નિશબત.

હરિશ્ચં૦—આવ્યા વૈદરાજ, તમારૂં નામ દીધું ત્યારે કેમ કેમ કરતા આવ્યા.

(આનંદરાય બ્રહ્મચારીને વેષે આવેછે.)

નથ્થુ૦—પધારો, મહારાજ. (પગે લાગે છે)

ભોળા૦—બ્રહ્મચારી બાવા, બહુ કૃપા કીધી. જરા તમારૂં અહીંયા કામ પડયું છે.

આનંદ૦—અચ્છા !

ભોળા૦—(આનંદરાયના કાનમાં) બધો પાઠ બરાબર ગોખી મુકયોછે કે ?

આનંદ૦—બોલે બોલ.

ભોળા૦—તે એ ઝાઝું બોલવું નહિ, (મોટેથી) મહારાજ તે આ બાઈ.

આનંદ૦—(ચંદા તરફ જોઇને) અબલા, સબ અચ્છા હોયગા. ફિકર મત રખ.

ભોળા૦—મહારાજ, આ ચોખાછે તે તમે જુઓ.

આનંદ૦—વૈદરાજ, તુમ દેખો. મ્હેં બેઠા હું.

ભોળા૦—ના, ના, મહારાજ તમેજ જુઓ.

આનંદ૦—ના હા કી બાત હમેરી પાસ નહિ. તુમ દેખો. કુચ ચૂક હોયગો તો મ્હેં કહુંગા.

ભોળા૦—મહારાજ, તમારા પ્રતાપથી ચૂક તો નહિ પડે. જુઓ. (પેલા ચોખાને હાથમાં ન્યાળી ન્યાળીને જોયછે.) અહો ! આતો પિશાચ ને પિશાચણી વળગ્યાં છે ! કેમ, મહારાજ ?

આનંદ૦—(ડોકું ધુણાવી) સચ.

ભોળા૦—ચંદા, તું પંદર વીસ દહાડા ઉપર આંબલીના ઝાડ તળે બેઠીતી ?

ચંદા૦—(ઇશારતથી હા કહેછે.)

જુસ૦—હમારા વાડામાંજ છેની.

ભોળા૦—સુરજ ઉગવાની તૈયારી હતી કેમ ?

ચંદા૦—(ઇશારતથી હા કહેછે)

ભોળા૦—તે ઝાડ ઉપર એક કાગડોને કાગડી હતાં ?

ચંદા૦—(ઇશારતથી હા કહેછે.)

ભોળા૦—તારો ચોટલો છૂટો હતો ?

ચંદા૦—(ઇશારતથી ના કહેછે).

ભોળા૦—તને તે યાદ નથી. એક લટ તારી છૂટી હતી. એ કાગડો ને કાગડી તે પિશાચને પિશાચણી હતાં. તેને તેં કાંકરો મારી ઉડાડી મૂક્યાંતાં ?

ચંદા૦—(ઇશારતથી હા કહેછે.)

ભોળા૦—શેઠ, તે દહાડાનું એ વળગણ છે. તે બન્ને ક્રીડા કરતાં હતાં, તેમાં એણે ભંગ પડાવ્યો, તેથી કોપાયમાન થઇને વળગ્યાં છે. ઝુમખાશાહ, તમે આ લગ્નની વાત કહાડી તે દહાડાથીજ એ મૂગી થઇછે કની ?

ઝુમ૦—હા, મહારાજ,

ભોળા૦—તેની ક્રીડામાં ભંગ પડાવ્યો તે કેમ એને ક્રીડા કરવા દે. બ્રહ્મચારી બાવા, હવે શિવ પ્રયોગ ચલાવીએ કેમ ? બે ત્રણ દહાડાનું કામછે.

નથ્થુ૦—હમણાં ને હમણાં બોલતી કરો ત્યારે ખરી વાત.

ઝુમ૦—અરે આજ સાંજનું મુરત જાય તો!

આનંદ૦—શિવપ્રયોગકા ક્યા કામ હૈ ? એક રાગ સુનાયા કે હો રહી ?

ભોળા૦—હા. રાગપ્રયોગ તાત્કાલિક તો ખરા પણ હાલ તે કોને આવડેછે. તેમ સતયુગમાં થતું.

આનંદ૦—વૈદરાજ, ભલાભલી પૃથ્વી હૈ!

ઝુમ૦—હા, હા, તેજ કરો.

નથ્થુ૦—બ્રહ્મચારી બાવા તેજ કરો.

ભોળા૦—ચલો, ત્યારે આજે એક નવી વિદ્યા શિખીશું. મહારાજ, એ પ્રયોગ અહીંયાંજ થશે કે ?

આનંદ૦—યહાંતો સિરપર છપરા હૈ.

ભોળા૦—ત્યારે આ પછાડી મોટો બાગછે.

આનંદ૦—અચ્છા.

ભોળા૦—ત્યારે પધારો ત્યાં મહારાજ. ચંદા તું એમની પછાડી ચાલી જા. જોકે તારો બેડો પારછે. હરિયા, દોડતો, બાગના ખુણામાં બે ખુરસી મૂકી આવ.

કુશ૦—ચલો ને આપણે પણ જોઇએ તો ખરા.

ભોળા૦—ખબરદાર ! એનો એક અક્ષર જેના કાનમાં પડ્યો તે હાથથીજ ગયો એમ જાણજો. અહીંયાં ઉભા ઉભા જોવું હોય તો જોયા કરો.

(ચંદા ને આનંદરાવ બાગમાં જાયછે.)

નથ્થુ૦—રાગથી તે, મહારાજ, ભૂતડાં જાય ખરાં ?

ભોળા૦—શેઠ, મંત્ર તે શુંછે ? રાગ, રાગ. બીજું કાંઈ નહિ. પણ હાલના સમામાં ફક્ત રાગથી કામ કરવું એ અઘરી વાત છે.

કુશ૦—આ બ્રમ્હચારી બોલતી કરશે ?

ભોળા૦—ભાઈ, તેતો પરમેશ્વર જાણે. તમે બોલાવ્યા છે તે હવે જે કરે તે જુઓ.

નથ્થુ૦—એમ, ન બોલો, એની સાથે અમે કાંઈ બોલ ચાલ કીધી છે ? પરઠ્યું છે તે ને બીજું જે અમારે આપવું હશે તે અમે તમને આપીશું કે એને ?

ભોળા૦—તેતો ઠીકજ છે તો. વૈદના પૈસા ભગાય. ભૂવાના ભગાય નહિતો. નહિ આપો તો અમે પાછું તમારૂં ભૂત તમારે ત્યાં ન મોકલીએ?

નથ્થુ૦—ત્યારે કહો કે મારે બોલતી કરવી.

ભોળા૦—તે કાંઈ હું ચુકવાનો છ ? આતો જોઇએ છઇએ કે નવા આવેલા છે તેમાં કેટલું પાણી છે. જુઓ તો ખરા એમના મ્હોં તરફ ? શું રાગમાં લે લીન થઈ ગયાછ ?

(ગઝલ.)

ખરી ટેકી તું તો પ્રમદા, પ્યારી ચંદા ! પ્યારી તું સદા,
અમું પૂછે ચકોરો હું, પલક એકે નહીં ખોઉં;
કીધો ખુબ ખેલ ! તને શાબાસ ! ઈશક જંગે થયો હું દાસ,
પણ સુંદરી ! રહેવાં શિદ દુઃખ ? ધરી હિંમત કહી દે મુખ.
લીધું દર્દ તેં પ્રીતિ પેચે, ટળે તેતો ત્રિયા સ્હેજે,
મને દર્દ જે પીડે આઠ જામ, તેને ટાળે એવો કોણ ? રામ;
નથી કો તબીબ નથી ઇલમી, ઢુંઢી થાક્યો ! વસી દિલ્હ ગમી,

મારી તું તબીબ રે તું ધન્નમી, દવા દે પુરી ! કહું છું નમી.

ઝુમ૦—હમણાં તો શાંત બ્રહ્મ જેવા દેખાતાતા ને આમ કેમ ?

ચંદા૦—(એકદમ બેઠી હતી ત્યાંથી ઉઠીને) ગભરાશો નહિ, હું હવે એ પાપી બાપના માથામાં મારીને તમારી સાથે પરણુંછું.

નથ્થુ૦—ઓ ! એના હોઠ હાલતા દેખાયછે.

આનંદ૦—હમણાં છાની રહે. ઘરની બહાર નીકળ્યા પછી.

ચંદા૦—શા માટે દગો રાખીએ ? ચલો ચાહન ચાલ્યાં જઇએ.

ભોળા૦—(મનમા) મોંકણ મંડાઈ !

ચંદા૦—(બધાં બેઠાંછે ત્યાં આવીને) હુંતો એની સાથે જાઉછું. શું કરોછો ?

આનંદ૦—(જુસ્સાથી) આવો, જેની તાગાદ હોય તે મારી સામાં-(ચંદાનો હાથ પકડી) ચાલ, પ્યારી, મારી જોડે. મારી સ્ત્રીને મારી પાસેથી દૂર કરવાને કોણ સમર્થ છે.

ઝુમ૦—રાંડ, શું લવેછે ? કોની સાથે જાયછે ? (પછાડી મારવા દોડેછે.)

આનંદ૦—ઉભો રહે ગયેડીના ! (એમ કહી ઝુમખાશાહને મારેછે.)

ભોળા૦—(મનમાં) બાજી ગઈ હાથથી ! મુરખને ભરોસે હું ફજેત થયોને માર્યો જવાનો. જરા ધીરજ ન રખાઇ. કંઈ ઉપાય ?

નથ્થુ૦—વૈદરાજ આ શું ? કમાલિયા, પકડતો એ લંમચારીને.

ભોળા૦—(હાથમાંથી એક લીંબુ આનંદરાય તરફ ફેંકેછે પાણીની એક અંજલી છાંટી) હનુમાન વીરની આણ કે તું બોલે તો છુ ! છુ ! છુ ! (કાનમાં જઇને) કેમ અધીરો થઈ ગયો ? રહે છાનો, નહિતો માર્યો જઇશ, અને કન્યા બળાત્કારે ડોસાને પરણાવી દેશે એનો બાપ. (મોટેથી) છુ ! છુ ! છુ ! (ચંદાના કાનમાં) રહે છાંની, નહિ તો પેલા મડા સાથે હમણાં પકડીને સિપાઇઓ પરણાવીજ દેશે. હું હમણા રસ્તો કહાડુંછું ?

નથ્થુ૦—ઝુમખા (સાથે) આ શું ? આ શું ?

ભોળા૦—શું શું, તમારા બ્રહ્મચારી બાવાએ મોંકણ માંડી. પિશાચ-

ણી ચંદામાં રહી ને પિશાચ આવી ને એનેજ વળગ્યો. સ્ત્રી પુરૂષના બંને ભાવ કરેછે તે જોયાકની?

આનંદ૦—(ભોળાભટને પગે લાગી) મહારાજ, અબકુચ ઉપાય? મ્હેંતો હેવાન હો ગયા!

ભોળા૦—સાંસતા પડો, મહારાજ, સાંસતા પડો. મ્હેં ના નહોતી કહી કે એ પ્રયોગ નહિ ચાલે?

નથ્થુ૦—કાંઇ કરો, મહારાજ, કાંઈ કરો.

ભોળા૦—હાજરા હજૂર, અંબિકા માત, સેવકની લાજ રખેતું આજ, જયજય બિરદાલી; પાવાઘડવાલી, સહાય કર મ્હારી, હુંરૂછે* તારી બેઠિ તું, જાયછે નોક, આવ આવ બે ચડી ઝટ! (એમ કહીને મ્હોંમાંથી રાળના ભડકા કાઢેછે) લાવ, બે લીંબું, જરા સિંદૂર, એક કાજળનુ કોડીયુ, એક નાડાછડી. (લીંબુંમાં સિંદૂર ભરીને તથા ઉપર કાજળ ચોપડી મંત્રેછે.) જુઓ, આ લીંબું કેવું ઉછળે છે? જમણાની પછાડી, બ્રહ્મચારી, તું ચાલ્યો જા; અને ડાબાની પછાડી, ચંદા, તું. એ જ્યાં લગી જાય ત્યાં લગી એની પછાડી ચાલ્યા જાઓ. પાછું ફરીને જોતાં નહિ, મ્હોંએ બોલતાં નહિ. આ નાડાછડી હાથમાંની હાથમાં રહેવા દેજો. છોડી કે માર્યાં જ ગયાં જાણજો. મસાણકાંઠે એ બંને લીંબું અટકશે. ત્યારે, બ્રહ્મચારી બાવા, તમે જાઓ. સાવચેત થશો. સાવચેત થયા કે તુરત પલાયન મંત્ર ભણીને માંગલ્ય કાર્ય આરંભજો, અધરામૃતનું પાણી પીજો, અને ભોળાભટનું પૂજન કરજો. જાઓ! વાર લાગેછે. આપણામાંથી રખે કોઈ એમની તરફ જોતા. (મેસના ચાંલ્લા નથ્થુકાકાને તથા કુમખાશાહને કરેછે.) આવો હું રક્ષા કરૂં. જાઓ બ્રહ્મચારી બાવા, તમને જશછે, અને તમારા શત્રુનાં મ્હોં કાળાંછે.

(ચંદાને આનંદરાય જાયછે.)

કુમ૦—ક્યારે પાછાં આવશે?

ભોળા૦—અડધા કલાકમાં, જાઓ, તમે તમારે હવે લગનનો આરંભ કરવા માંડો. પાછલો પહોર તો થવા આવ્યો છ ને સાંજે મુરતછે.

નથ્થુ૦—હવે, એ બોલશે ખરી?

ભોળા૦—સાંભળ્યું કે નહિ? એતો જરા પેલા મૂર્ખાએ ઓડને ઠેકાણે

ચોડ વેતર્યું તેને લીધે આટલી પંચાત પડી. હવે મ્હારૂં પરઠ્યું આપશો કે નાહ?

નર્મદ્શું૦—ઇનામ સાથે, ચલો મ્હારે ઉતારે.

પ્રવેશ ૪ થો.

(સ્થળ—વસનજીનું ઘર.)

વસ૦—તમારામાં આટલી વધા છે, તેતો અમે જાણતાજ નહોતા જો. વારૂ તમે દેસ્હાણને જુવોની એને શું થિયુંછ.

ભોળા૦—દેસ્હાણ, તમારો હાથ મને ઝાલવા દેતો. હાથ એક ધણી ઝાલે, કે વૈદ ઝાલે.

કુંવ૦—વૈદની શી ફકર? વૈદ તો બાપ બરાબર.

ભોળા૦—હોવે, તમારાં પોર્યાના પણ બાપ. (નાડ જુએ છે.)

વસ૦—લો, આ દક્ષણા મહારાજ.

ભોળા૦—હવે મને નાડમાં સુઝવા માંડ્યું ખરૂં. (નાડ જુએછે.) નાડમાં મને કંઈ સમજ પડતી નથી. દેસ્હાઇ નાડમાં તો કંઇ રોગ જણાતો નથી. (મનમાં) રાંડે મને માર ખવડાવ્યો તેની હવે કંઇ વેતરણ કરૂં.

વસ૦—અમને પણ એમજ લાગેછે. કોઈ દહાડો ખાતીજ નથી, ને કોઇ દહાડો ખાય ત્યારે સામટુંજ.

ભોળા૦—કાંઇ નહિ, આપણે એની તદબીર કરિયેછ. એક સગડી લાવો, ને થોડોક મને ગુગળ આપો. (લાવેછે.) એ સગડી સળગેછે એટલામાં મને પરીક્ષા કરવાદો. દેસ્હાઇ, જેમ રોગ નાડ પકડ્યાથી પરખાય છે તેમ આડાની પરીક્ષા શરીરનો બીજો ભાગ પકડ્યાથી થાય છે. તે કહોતો પકડું.

વસ૦—તે કયો ભાગ હોસ્હે સ્હસ્હરો?

ભોળા૦—ગભરાતા નહિ, માત્ર ગાલજ, બીજું કંઇ નહિ.

વસ૦—ગાલની તો કંઇ ફકર નહિ. તેતો પકડો.

ભોળા૦—(દેસ્હણના ગાલ પકડેછે.) સ્હસ્હરા હાથમાંએ આવતા નથી ને બરાબર.

વસ૦—રોગે રોગે સુકાઇ ગયા.

ભોળા૦—ગાલ તો હાથમાં આવે એવા હોય તેજ સારા. ઓહો!

એને તો જીવતી ડાકણુંની આડી નજર લાગી છે. જો સીધી નજર લાગી હોત, તો તો આટલા દહાડા કહાડતજ નહિ.

વસ૦—તેનો કાંઇ ઉપાય બતાવો, મહારાજ.

ભોળા૦—તદબીર કરિયેછની. આજથી તમે ચાર પાંચ મહિના ઉપર કાંઈ ધોળી જણસ ખાધીતી ?

કું'વ૦—હા, સમછરીને દહાડે દુધપાક કર્યોતો ખરો.

ભોળા૦—ઠીક, તે દહાડે તમે એકલાં ખાવા બેઠાંતાં ?

કું'વ૦—હા ! ઓહો ? મહારાજ કેવા કેવા દાખલા આપેછ !

ભોળા૦—તે વખત તમારા ઘરમાં કોઈ રાતો સાલો પહેરીને બ-પોરી દીવો કરવા કે દેવતા લેવા આવી હતી ?

શિવ૦—દીવો કરવા ! ત્યારે તો તે રાંડ ડાકણ આપણી પડોસમાં રહે કે સું ? સાંભળોછ કે ? તે રાંડનાં નાક કાન કાપીને ગામ બહાર કાહાડી મેલાવો, નહિ તો આપણને પણ નડસ્હે.

ભોળા૦—થાયછ, હું તેનીજ તદબીરમાં છઊં. (મનમાં) રાંડ, તારી ચેતરણ તો એવી કરૂંછ કે જનમ લગી તું મને યાદ કરે.

શિવ૦—તદબીર કરતા હો તો વહેલી કરો.

ભોળા૦—દેસ્હાણ, મને તેનું નામ કહો.

કું'વ૦—(વસનજીના કાનમાં) તે તો શિવકોર ભટાણી આવી હતી, પણ તેનું નામ કેમ દેવાય ?

વસ૦—(કુંવર દેશાણના કાનમાં) પણ વાત ખરી ! આજે સવારે મને આડા આડા જબાપ આપ્યા ત્હાંથીજ મેં જાણ્યું કે એનામાં કંઇ વિકાર છે. (મોટેથી) ભોળાભટ, નામ દેવું એ વાત સહેલ નથી. અમથી દુશમનાઇ થાય. તમે નામ પકડી આપો, ત્યારે ખરા.

ભોળા૦—તેમ ત્યારે. મારો વિશ્વાસ નથી આવતો તેથી પરીક્ષા જોવી છે કેમ ? ભાઈ, કહેવતજ છેકની, "ઘરકા જમાઈ બેલ બરાબર." વારૂ, ઠીક છે. આ સગડી સળગી તો. (મ્હોંથી ખોટું ખોટું બબડીને "છૂ છૂ" કરીને સગડીમાં ગુગળ નાંખેછે.) આવો, દેસ્હાણ, આ ધૂપ લો. હવે ના-અને ઠામ બધું જણાઇ જશે. હું કોઇની શરમ રાખું એવો નથી.

શિવ૦—(ભોળાભટના કાનમાં) કોઇ મોટાના ઘરનું નામ આવે, તો કહેતા નહિ હો ! ઉલટું આપણે વેર બંધાશે.

વસ૦—(કુંવર દેશાણના કાનમાં) જોયું ? રાંડ ડાકણ હવે કેવી ગભરાયછે!

ભોળા૦—જુઓ દેસ્હાઇ, દેસ્હાણનું મ્હોં કેવું લાલચોળ થઈ ગયું ? એની આંખ કેવી તરેછે ? એમાં પ્રવેશ થવા માંડ્યોછ. એમાં તમે જોયા કરજો, જે હશે તેની છાયા પડશે. જુઓ, જુઓ ! પગતો દેખાવા માંડ્યા ! (મંત્ર ભણવા માંડેછે.)

વસ૦—(ફુજતો ફુજતો દેસ્હાણના કાનમાં) એ રાંડની છાયા બરાબર ઓળખાય છે.

ભોળા૦—(પોતાના મનમાં) અરે ! ભગવાન ! આ શું દેખાયછે ! (માથે હાથ મુકે છે).

વસ૦—કેમ, મહારાજ કોનું નામ આવેછ ?

શિવ૦—હેં ! શું આવેછે ? તે રાંડનુ નામ મને કહો તો.

વસ૦—(મનમાં) જોઇ ! રાંડ કેવો ઢોંગ કરેછ !

ભોળા૦—મને નહિ પુછો. એમાં જે દેખાય તે ખરૂં, જુવો.

શિવ૦—(જુએછે) હુંતો જોઉં તે રાંડ કોણ છે. દેખાય છે ખરૂં ! આટલાં વરસ હું પાસે રહી, પણ એનામાં આટલો છલમ છે એ હું જાણતી નહોતી. મ્હોં બરાબર દેખાયછે, વારૂ એ કોણ હશે ? અરે ! આતો મ્હારૂં મ્હોં દેખાય છે. હાય ! મ્હારા પીટ્યા જાદુગરા, મ્હારૂં મ્હોં કેમ દેખાયછે ? ત્હેં મને ખાસડાનો મારબાર ખવડાવવો ધાર્યો તો કે ? પીટ્યો લુચ્ચો, ઢોંગી, કપટી, દગાખોર, અશીક્ષિયો. (જતી રહેછે).

વસ૦—મહારાજ, હવે કંઇ એનો ઉપાય બતાવો.

ભોળા૦—દેસ્હાઈ, હુંતો મહા ચંતામાં પડ્યોછ. આગળથી આમ જાણતો હોતે તો ધૂપજ નહિ કરત. હવે હું શું બતાવું ? ઘરની રાંડની ફજેતી કેમ કરાય ? આપણી જાંગ ઉઘાડીયે તો આપણે નાગા દેખાઇયે.

વસ૦—પણ અમે કોઇને કહીએ એવા કંઇ ગાંડા છઇએ ? ને બીજું તમારા ઘરમાં જીવતી ડાકણ હોયહે, તો પછી તમારા શા હાલ ? માટે એમાં તો તમારો અને અમારો બંનેનો ફાયદો છે. કાંઇ સહેલો ઉપાય બતાવોની કે એ જીવતી ડાકણ છે તે મટે.

ભોળા૦—સારે સાંભળો દેસ્હાઈ, તમારા ઘરમાં માણસ તો ઘણું છે. તેની પાસે પકડીને એને બંધાવો, મ્હારી રજા છે. પછી એને મેસતી પીચળ કરો, માથામાં દીવેલ ઘાલો, તે પછી મરચાંની ધુણી દો. એને ખાળ-કુંડીનું પાણી પીવડાવીને દશ દશ ખાસડાંના ઝપેટા બધાં માણસ પાસે મરાવજો. પછી તો એનો ચોટલો બોઅવવો પડે, એતો કંઈ ઠીક નહિ. હાં! તેનું આમ કરજો: માથા પછાડીના ફરતા બબે આંગળ વાળ કતરાવી નાંખવા એટલે ભાવટ્ઠ ગઈ. (મનમાં) એ સ્હસ્હરો દેસ્હાઈ મ્હારી વહવા-ડમાં માથું ઘાલવા આવ્યો તો માટે એને પણ જરા શિક્ષા પહોંચાડવી. (મોટેથી) પછી તમારે શું કરવું દેસ્હાઇ? દાઢી મુછ મુડાવી નાંખવાં, (તમારા ઘરમાં નજર લાગીછે એટલે તમારે જાતેજ કરવું પડશે.) ને પછી એને શેર બરફી ખવડાવી—હં! હં!—ખવડાવીને રૂપિયો આપવો. એમ એક આઠ દહાડાલગી કરશો એટલે પછી દેસ્હાણુ પણ સારાં થશે ને મ્હારાં ભટાણી પણ ઠેકાણે આવશે. તમારે કરવું હોય તો એમ કરજો, મ્હારી તરફથી રજા છે. હુંતો જાઊંછું. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

(સ્થળ—ઝુમખાશાહનો ઉતારો.)

ઝુમ૦—વારુ, વૈદરાજ, છનું મન પાછું ઠેકાણે આવશે ખરું?

ભોળા૦—એ વિદ્યાર્થી બહુ હોશિયાર છે. જુવો કલાક અડધા કલાકમાં એ એવું કામ કરશે કે તમારે બોલવુંજ નહિ રહે.

ઝુમ૦—જોયું કની કેવી રાંડ હઠીલી છે?

ભોળા૦—હોય. છોકરીઓનાં કામ એવાંજ હોયછ.

ઝુમ૦—અરે! રાંડ છગનિયાની પછાડી ઘેલી થઇ ગઇછ!

ભોળા૦—હોય, જુવાનીનો જુસ્સો છે. પણ ગાંડી કે આવા પૈસા-દારને પરણવાની ના કહેછ. આનંદ પછી કહાં જતો રહેવાનોછ? એટલી એનામાં બીજાં બૈરાં જેટલી સમજ નહિ.

ઝુમ૦—મ્હેં જે દહાડાનું જાણ્યું કે છગનિયાને પરણવાનું મનછે ત્યારની એને તાળામાંજ રાખી હતી.

ભોળા૦—બહુ ડાહ્યું કામ કીધું. તાળામાં મહા ગુણછે, દેવાયતો.

સુસ૦—મ્હેં એમને જરી મળવા નથી દીધાં. લઇને હરામખોર નાશી જાય તો પછી આપણે શું કરીયે ?

ભોળા૦—પછી આપણે તો શું કરિયે ?

સુસ૦—શોડીઓને કાયદામાં રાખવામાં તો હું હુંશિયાર છું. બધાને માલમછે કે બૈરાંને દાબમાં રાખવાની કળા તો મ્હારી પાસેછે. ને વૈદરાજ, એ કળા કંઈ સહેલી નથી, બહુ બુદ્ધિનું કામછે. હંકારતો રાજા રાવણના નથી રહ્યા, પણ હંકાર કરૂં તોએ ચાલે એવું છે. બીજો કોઇ બાપ હોય કેની તો તેના હાથમાંથી ક્યારની નજર ચુકાવીને રાંડ છગનીયા સાથે પરણી બેઠી હોત.

(શિવકોર આવે છે.)

શિવ૦—પેલો લુચ્ચો, જુઠો, પાપી ઢોંગી, વૈદ કહાંછ ?

સુસ૦—અરે ! આ કુણ આવ્યું ?

શિવ૦—કેમ કેમ ! પીટયા મને મારી નાંખવી ધારીતી કે ?

ભોળા૦—અરે ! આ ગાંડી બૈરી કોણ છે ? કહાંથી આવી ?

સુસ૦—વૈદરાજ, ગરીબ જાણીને બચારીને કંઇ ઓસડ કરો.

ભોળા૦—દક્ષણા વગર ઓસડ થાય નહિ તો. તમે દક્ષણા આપતા હો તો હમણાંને હમણાં એને સારી કરૂં.

શિવ૦—પીટયા મને ઓસડ કરવા નિકળ્યોછ કે ? આવતો ખરો.

ગરબી.

તુંતો જાણે ભાંજું ભવની ભાવટ રહેજમાં જો;
મુરખ તું પુરો; શું આવું હું તુંજ પેચમાં જો ?
ત્હારિ ગોળિ ખાધે હોળિ નહીં દેખિયે જો;
હમે ચતુર વિચિક્ષણ તનેજ વેચિયે જો;
ઓસડ ધણીં તણાં જો વામા ખાતી હોય કદા જો;
જગતમા બધા કરેજ વૈદું સદા જો.

ભોળા૦ (શિવકોરના કાનમાં) રાંડ, રોજ બરફી બરફી કરતી તે તને બરફી ખવડાવી. બૂમ શેની પાડેછ ? રૂપિયો મને આપ.

શિવ૦—ઉભો રહે, પીટયા, તને રૂપિયો આપુંછ.

(હરિયો અને કમાલખાં આવેછે).

હરિ૰—દગો થયો ! દગો થયો ! આનંદલાલ વિદ્યાર્થીનો વેશ લઈને આવ્યો હતો તેની સાથે ચંદા તો પરણી, અને આ ચોર વૈદે—

નથ્થુ૰—હેં ! હેં ! હેં ! પકડો તો કમ્બખતને ! મ્હારી સાથે દગો કીધો ! જાતો કમાલખાં, ઢેંડોબા દાદાને ત્હાં. હમણાં એ સુબા પાસે એની ખબર લેવાડુંછ,એનું આપણે ત્હાં ખાતુંછે એટલે એતો આપણા કાચા સુતરના બાંધેલોછ.

ભોળા૰—કે તુટતાં વાર નહિ લાગે.

નથ્થુ૰—હમણાં એને સુળીએ દેવડાવુંછ.

કમા૰—દરીમછ, અબ તો તુમેરી આવી બની. (જાય છે.)

ભોળા૰—ભાઈ, ત્હેં મારીને વૈદ કીધો તો તે હવે મને પાછો મારીને ખેડુત કરવાના જો, રાંડ, હવે શી વલે થવાની.

શિવ૰—તમારી પાસે રૂપિયા છે તે મને આપી દો. નહિ તો તમને સુળીએ પણ દેશે ને રૂપિયા પણ પીટ્યા જપત કરશે.

ભોળા૰—જા રાંડ, 'હિંયાંથી, મને દુઃખ નહિ દે.

શિવ૰—હું તો તમને સુળી આગળ હિંમત આપવા ઉભી રહીશ. તમારા દેહમાંથી પ્રાણ જશે લારેજ ડાઘુને તેડવા જઈશ. ગભરાતા નહિ, તમારૂં સબ અભડાવવા નહિ દઉં, મ્હારે પુતળું કરવું પડે તો.

(આનંદલાલ અને ચંદા આવેછે).

ચંદા૰—હવે ગમે તે કરો. હું આવી.

ઝુમ૰—રેંડ, મીંઢળ ને પાનેતર ક્હાંથી લાવી. પરણી કે ?

આનંદ૰—બધું થઈ ચુક્યું, હવે થુંક ઉરાડશો તે મિથ્યા ?

નથ્થુ૰—હરિયા, આ ચોરને પણ પકડ ! આવા દગાનાં કામ કરેછે !

આનંદ૰—શેઠ, લોટમાં પાણી પડ્યું તે નહિ પડ્યું થવાનું નથી.

નથ્થુ૰—છિ.—તને બતાવુંછ, બતાવુંછ. કમાલ એ આવ્યો !

કમા૰—શેઠ, આ કાગજ તાકીદકા હે, બાંચો ખેપિયા લેકર આયાહેં.

નથ્થુ૰—હે ! કોઈની દુકાન તો ભાગી નથી. (વાંચેછે.)

" સવસતશ્રી પેટીઆ ગામ મહાસુભસ્થાને પુજારાધે સરવે ઉપમા જોગ શી પાંચ શાહા નથ્થુચંદ કેસુરચંદ પ્રતે શુરતબંદરથી લા૰ શાહ મકનદાશ કાહાનદાશના જેગોપાળ વાંચવા અત્રે ખેમકુશળછે તમારી ખેમકુશળીના કાગળ લખવા કે મળ્યા સમાન લાભ થાય ઠાકોરજીના પુનથી આ-

પણી પેઢીનું કામ સારું ચાલેછે ફકર ચંતા કરવી નહિ બીજું લખવા કારણ એછે કે કારતકશુદી પાંચમને મંગળવારને રોજે આપણી નાતનું શાજનું મળું હતું તેમાં એવા ઠરાવ ઉપર એકઠા થયા છે કે નથ્થુકાકા આપણી નાતનો ધારો તોડી વીવાહ કરેલી છોકરીને પરણવા ગયા માટે એમને નાતબહાર મુકવા માટે ભાઇજી તમે લગન કીધાં નહિ હોય તો કરતા નહિ કામ ભારી છે નહિ કીધાં હોએ તો પણ તમારા વેરી એવા છે કે એ ત્રણ કોથળી ખરચાવા વના નાતમાં કોળીયો કરવાના નથી એજ જોઇતું મંગાવજો ૧૯૧૨ ના કારતક શુદી ૬ ને બુધે ". અરર ! આ મોકણ જબરી આવી.

આનંદ૦—શેઠ, હું તો મજાક કરતો હતો. હું પરણ્યો હજી નથી. તમારે પરણવું હોય તો પરણો.

નથ્થુ૦—નારે ભાઈ, હવે જાણ થયા પછી કેમ પરણાય. હાય ! હાય ! મારા નસીબમાં એ સુખ નહિ તે કોઈ શું કરે ?

આનંદ૦—રંગ છે ! વૈદરાજ ! આજ તમે ખૂબ કીધી !

કુમ૦—એક ઘડીમાં મારું ધાર્યું, ધૂળ થઇ ગયું. હેમત ચલાવી આટલે લગી આવ્યો તે બધું પાણીમાં ગયું. જો એ કદી કાગળ મોડો મુગો હત તો પછી ન્યાત જખ મારત. કરી કરીને કરત શુ ? સૌ પાંચદશ વરસે કુટાતા કુટાતા નેકાલ આવત.

ચંદા૦—મહારાજ, તમે તો અમને જીવતદાન આપ્યું. અમારી ખાલના તમને પગરખાં કરીને પહેરાવીએ તો એ તે ઓછું છે.

આનંદ૦—ખરે! મહારાજ, અમે તમારા શી પેરે ઓશિંગળ થઇયે !

ભોળા૦—મને તમે ખરેખરો વૈદ કરો એટલે થયું.

આનંદ૦—તમે મને તમારો વિદ્યાર્થી કર્યો તેને પેરે જે ન કરીયે તે ઓછું, પણ એ તો મ્હારાથી કેમ બની શકે ?

શિવ૦—આ વૈદે તો ભલું વૈદુ કીધું જણાયછે ! ભટના ભાખુ થયા ! ! કંઈ ઓછો ફેર નથી તો !

ભોળા૦—આનંદલાલ, તમારાથી બની સકો કે નહિ, પણ મ્હારૂં આજે આટલું નામ થયું છે, એટલે હવેથી મ્હારૂં વૈદુ ધડકધાટ ચાલવાનું. પહેલાં હુ લહિયાનો ધંધો કરતો હતો ત્યારની એક બે વૈદકની ચોપડી લખી રાખીછ, તેપરથી મ્હારી ગાડી ચલાવી લઇશ.

કુમ૦—ભટ્ટા, વૈદકું કે કુણુ છું ?

ભોળા૦—વા ! હુમકાશાહ ! તમને તે એ બોલવું ઘટે ? આજે તમારી છોડીને આટલો ચમત્કાર કરી બોલતી કીધી તેતો વિચારો !

શિવ૦—પણ એ પરતાપ કોના તે કહો, મ્હારા બાપુ ભટ !

કુમ૦—ગ—દાઝયાપર મીઠું છાંટીછ કે ?

ભોળા૦—હું તો વૈદ એટલે ખરૂંજ ઓસડ બતાવું તો,—હુમકાશાહ ! અને આ રંડા, હું વૈદરાજ થયોછ માટે હવે જો તહેં લાંબી જીભ કરી કની તો બે આંગળ ભરીને કાપી નાંખી.

શિવ૦—કુલક્ષણછ ! હવે ખોટી ફુલાશ જવાદે, તારા જેવું વૈદુ કરતાં તો મને પણ આવડે. બોલનારી બોલતી થઈ તેમાં કંઈ વૈદને લેવા દેવા નહિ; એતો બાવાએ ભૂત કહાડ્યું તેનો પ્રતાપ.

(ગરબી)

કોમળ બાળા, મદનની જવાળા, મ્હાંય રૂંધાયે જારે જો;
હજાર વૈદો આવી નાડી, જોઇ કરે શું ત્યારે જો ? ૧
તુરી માત્રા, તીખા ઉકાળા, ને વળી કડવા ક્વાથ જો;
આપી બાપડીનું ગળું બાળે, મુવા ! એનું શું જાય જો ? ૨
મરેલીને મારીને ખીસાં, તર કરી એતો જાય જો;
ઉગારવાનું ઔષધ શું ભટ, તારાથી સમજાય જો ? ૩
ઔષધ ત.રૂં રામ બાણ બની, ટપ કરશે આરામ જો;
બાવો બનાવી જો તું લાવીશ, પ્રીતમ એની પાસ જો. ૪

સમજ્યો ? મૂર્ખા ? મારી પાસે રહ્યો તોયે આટલું સમજ્યો નહિ ?

સમાપ્ત.

જાનેવારી સને ૧૮૬૯, સોમવાર.

મારૂં વીરમતી નાટક થોડાજ દહાડા થયાં છપાઇને આવેલું છે. તેમાંનો "ભરેલો સંકોચે" એ અક્ષરોથી શરૂ થતો શિખરિણી છંદ નર્મદાશંકરે વાંચ્યો હશે, તેની ખુબી કહેવાને મારેજ પોતે આજ સાંજે આવ્યા હતા. તેમની અતિ પ્રસન્નતા તથા મારી કવિત્વ શક્તિની તારીફ સાંભળીને મને તે સમયે તરંગની લહેરમાં એ નાટકમાંની મારી બીજી કવિતાઓ ફરીથી પરખી જોવાનું મન થયું. તે પ્રમાણે જોતાં મને એમાંની પહેલી સાખીઓ ઘણીજ રસ ભરેલી લાગી. એમાં સંપૂર્ણ કરૂણારસછે. માણસનું મૃત્યુ થાયછે અને તે વખતે જે લાગેછે તે ખરેખરો કરૂણારસ છે, અને એ સમયે જેવી મનોવૃત્તિ માણસની થાય તેવીજ આ સાખી ગાતાં જગદેવની હતી એમ મારી આંખે મૂર્તિમાન દેખાવા લાગ્યું. તે નીચે પ્રમાણે.

જગદેવ પોતાનું વતન દુઃખથી છોડીને પરદેશમાં નીકળ્યો હતો, અને તેની એટલી બધી દુર્દશા થઈ ગઈ હતી કે એ રાજપુત્રે તે દહાડે કટાર ગીરો મુકીને સીધુંસામાન આણ્યું હતું. તે કટાર આપતી વખતે એના હૃદયમાં ઘણુંજ દુઃખ થયું હશે. પણ એવું દુઃખ નહિ કે તેથી લોહીનું ફરવું ધીમું પડી જાય. ઉલટું તે વખતે લોહી ઉછાળા મારતું હશે. અને શરીરમાં બેમાલુમ કંપારી હશે. એ કંપારી કેવી કે જાણે કોઈ પચીશ ત્રીશ વરસનાં ધણી ધણીયાણી હોય અને ધણીયાણી કોઈ કપરા રાજરોગમાં પડી હોય. આખરને દહાડે તે સ્ત્રી દીપવા માંડીછે અને તેની ચાકરી કરતી વખતે જેવું તે ધણીને લાગેછે તેવું જગદેવને કટાર વેચતી વખત લાગ્યું હશે. થાકીને તે મરદ રાતે જરા પોતાના ધાવણા છોકરાને પાસે લઇને સુતો હોય, દહાડામાં તેની બરદાસ બરાબર થઈ નથી એમ વિચારીને તેના શરીરપર હાથ ફેરવતો હોય, તે વખતની મનની સ્થિતિયે જગદેવ આ નાટકમાં પહેલો દેખાવ આપેછે.

"કાં તૂં ખાતીરે નથી, થોડલી રંક સુજાત,
કીધા ત્રણ ઉપવાસ તેં, રહી અભાગી સાથ."

એ કડી બરાબર ઉપર કહેલા વખતને અનુકૂળછે. પછી તે મરદના મનમાં સ્ત્રી મરી જશે એવો વિચાર આવેછે. અને સારે આ છોકરાંની

શી અવસ્થા થશે એમ વિચારેછે. એ રસને અનુકૂળ નીચલી કડીછે.

"રોજે રૂપા થાળમાં, ખટરસ ભોજન જેહ;
જમતી તે આજે ઉભી, ભૂખી રણુ વગડેય."

એમાં "રણુ વગડેય" એ શબ્દ, અને જ્યારે બપોર થયા હતા એ વાતનું જ્ઞાન, એ બે તે સમયના દુઃખને મૂર્તિમાન કરેછે. પછી એટલામાં જાણે પેલા જોડના ઓરડામાંથી દાક્તર જે પોતાનો અભિપ્રાય આપવા ત્યાં રહ્યો હતો તે બૂમ પાડે અને તેને જેવું લાગે તેવું જગદેવને ત્રીજી કડી બોલતાં લાગેછે.

"કાં તૂં ખાતીરે નથી, શૂં આવ્યો કંઈ વ્હેમ;
શું તેં જાણ્યું હે પશુ, આવ્યું અનાજ આ કેમ."

કડીના પાછલા ભાગમાં જાણે તે ધણી પૂછતો હોય કે કેમ? કેમ? તેવો રસછે. તે સમયે દાક્તર ધીમે સાદે કહેછે. બધું થઈ ચુક્યું અને જેવું તે જેવી પોકથી કે' તેવો રસ નીચેની કડીમાંછે.

"જો તૂં જોજે જન સહુ, જોજે પિતૃ પરમાર,
માળવના મહારાજને, એટે વેચી કટાર."

આ વખતે દુઃખ દુઃખ વરસી રહે છે. અને જાણે તેની મનોવૃત્તિ સઘળી મૂર્છા ખાઇ જાયછે. કરૂણારસમાં આત્મા ડુબી જાય એમ જે મેં સંગીત કવિતામાં કહ્યુંછે તે આવા વખતના ચિત્રને માટે. એ વખતે ત્રિપુટી જતી રહી એમ પણ ઘણે દરજ્જે કહી શકાય. પછી સુદહુ કહાડતી વખતે જે ઉછળતું દુઃખ (ઉપર કહ્યું તેથી જૂદીજ તરેહનું) થાયછે. તેટલું દરદ પાંચમી કડીમાં છે.

ભોક્તાપણું ચોખ્ખું બહાર પડે છે તે છતાં એજ કડીના ચોથા ચર-ણમાં પાછું જતું રહેવા માંડે છે, જેમકે, કોઇ ધણી પાછલી રાતે ઉઠતો હોય ને જાગૃત થઇને દાતણ કરવા બેઠા પછી કોઇ વખત એકદમ ઝોકું ખાઇ જાય છે. પેલા ધણીનોજ દાખલો લઇએ તો તે ધણી બાળી આવીને રાતે જ્યારે સુએ તે વખતે જેવું લાગે તેવું જગદેવને લાગે છે. પડ્યો પડ્યો જીવને ધીરજ આપતાં આપતાં આખરે જેવી મનની સ્થિતિયે ઊંઘી જાય તેવા રસની નીચલી કડી છે.

"વાણીશૂરા વાણીયા, રણશૂરા રજપૂત;
સુખશૂરા જનકાદિકો, પણ દુઃખશૂરા અદ્ભુત."

દહાડેપાણી કર્યા પછી જેવું મન થાય તેવા મનનું ચિત્ર છેલ્લી કડી-ઓમાં છે. એ પુરૂષ જાતે રજપૂત છે એમ જાણવું જોઇએ.

વીરમતી

નાટક.

To

T. B. CURTIS, Esquire;

SECRETARY TO THE GUJERAT

VERNACULAR SOCIETY,

&c. &c. &c.

THIS WORK

IS DEDICATED WITH

FEELINGS OF ESTEEM AND

GRATITUDE

BY

His Obliged and Obedient Servant,

THE AUTHOR.

પ્રસ્તાવના.

આ નાટકનો મૂળ પાયો **રાસમાળા**માંથી લીધો છે. જેમના વાંચવામાં ગૂર્જરમિત્ર **ફાર્બસ** સાહેબનું બનાવેલું એ અતિ ઉપયોગી અને દેશીય શોધને નીચું જોવડાવનારૂં પુસ્તક આવેછે, તેમનાથી એ માંહેલી પેલા બહાદુર **જગદેવ** પરમારની વાર્ત્તા કદી ભૂલાતી નથી. એમાં કેવી છટાથી શૌર્ય, પાતિવ્રત્ય, રાજભક્તિ, અને સત્યનો બોધ કીધો છે! જ્યારથી પહેલ વહેલી મ્હેં **રાસમાળા** વાંચી હતી, ત્યારથી જે રસિક ગાથાએ મને અત્યંત આનંદ પમાડી તેના ઉપર મોહિત કરી નાંખ્યો હતો, તે સુબોધકારી ગાથાનો લાભ **ગૂજરાતી** ભાઈઓને આપવાનો વિચાર મને થયો હતો.

ઘણું કરીને એજ પાયો કાયમ રાખી નાટક રૂપી આ ઈમારત મ્હેં રચી છે, તોપણ કેટલેક ઠેકાણે તેમાં પણ ફેરફાર કરવો પ[illegible] છે નાત્તિક રૂપમાંથી નાટક રૂપમાં મૂકતાં કેટલોક ફેરફાર તો નાટકશાસ્ત્રન[illegible] પ્રમાણે હમેશાં કરવોજ પડેછે તે, અને બીજો જે ફેરફાર અહિંયા [illegible] છે તે, રસમાં વૃદ્ધિ કરનાર છે એમ હું માનુંછું. તે વાર્ત્તામાં **વીરમતી** પાતિવ્રત્ય જાળવવાને માટે છળ કરેછે એ મને ઠીક લાગતું નથી. એવે પ્ર[illegible] અબળા જાતિને છળ દૂષણરૂપ છે, એમતો છેક નહિ કહેવાય, તો પણ એથી ઉજ્વળ સતીપણાને કાંઈક ઝાંખ લાગેછે ખરી, અને જ્યારે ગંભીર ઇતિહાસ રજપૂતાણિયોનાં અદ્ભુત શૌર્યની સાક્ષી ઠેકાણે ઠેકાણે આપતાં જરા પણ આચકો ખાતો નથી, ત્યારે પતિવ્રતાને પ્રાણથી પ્યારી જે પોતાની લજ્જા તેનું સંરક્ષણ કરતાં તે શત્રુનો વધ કરી શકે એ અસંભવિત છે એમ માનીને, રસના લખનારે શા માટે એ એક ઊંચા ગુણચિત્રને દૂષણ લગાડવું જોઈયે? એજ વાર્ત્તામાં એજ **વીરમતી** સુબેદારની સન્મુખ તેના ઘણા સિપાઇયોને મારી નાંખે છે.

બીજુંઃ નાટકપાત્રમાં કોઈ જૈનધર્મીને ઉમેરવા એ પણ એક અવશ્યનું કામ હતું. જે સમયે ગૂજરાતમાં એ અને હિંદુધર્મની વચ્ચે મોટું યુદ્ધ જામી રહ્યું હતું, અને સઘળા રાજદરબારી કામકાજો એ યુદ્ધની સાથે થોડો ઘણો સંબંધ રાખતાં હતાં, તે સમયનું સંપૂર્ણ ચિત્ર એ વિષયમાં દાખલ કર્યા સિવાય શી રીતે આપી શકાય? તે વખતે આખા દેશમાં જે ધામ-

ધુમ મચી રહી હતી, તેનો કંઇક વિચાર વાંચનારને આ નાટક ઉપરથી આવશે એવી હું આશા રાખુંછું. પણ એ ફેરફાર વિષે અહિંયાં વધારે બોલવાની મને જરૂર જણાતી નથી, કેમકે તે એની મેળે માલમ પડશે. અને તે માલમ પડ્યા પછી તેની યોગ્યાયોગ્યતાનો નિર્ણય કરવો એ સુજ્ઞ વાંચનારનું કામ છે.

આ નાટકમાં સામાન્ય રસ કરૂણ છે, તો પણ તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે શૃંગાર, વીર, શાંત, ઇત્યાદિ રસોનો ઘટિત કેટલોક ભેળ થયો છે તેથી એ કરૂણારસ નાટક છે એમ નામ નિવેદન પત્રમાં મેં લખ્યું નથી. હું ધારૂંછું કે આખા નાટક ઉપર ગાંભીર્ય અને ઉદાસીની છાયા છે, પણ આત્મકૃતિ વિષે હમેશાં શંકા રહે તેજ નિવારણ કરવાને અર્થે રસિક પંડિતોનાં પદાંબુજ આગળ હું આ ગ્રંથ નમ્રતાથી મૂકુંછું, કેમકે જો કાળિદાસ સરખા કવિયે પણ એવી આર્યા લખી છે કે—

“ आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।
बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ” ॥

તો મજ સરખા અલ્પમતિની તે શી ધારણા અને શી વાત ?

ન. લ.

नाटकपात्र.

પુરૂષવર્ગ.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ.	ગૂજરાતનો મહારાજ.
રાજારાજ.	સિદ્ધપુરનો ઘરડો રાજા.
બીરજરાજ.	રાજારાજનો કુંવર.
જગદેવ.	માળવાના રાજાનો કુંવર.
જ્ઞાનવિજય સુરી.	જૈનધર્મનો આચાર્ય.
હેમચંદ્રજી.	જ્ઞાનવિજયનો શિષ્ય.
ડુંગરશી.	સિદ્ધરાજનો સેનાપતિ.
લાલરાજ.	ડુંગરશીનો દિકરો.
દયાળ.	જગદેવના ઘરનો ભાટ.

સ્રીવર્ગ.

કુલમતિ.	રાજારાજની રાણી.
વીરમતી.	રાજારાજની કુંવરી.
સુલક્ષા. સુભાષણી.	વીરમતીની દાસીઓ.
જામોતી.	એક ગણિકા.
સુભગા.	જામોતીની દીકરી.

બીજા સરદારો, મંત્રિયો, દાસ દાસિયો વગેરે.

સ્થળ—સિદ્ધપુર.

અંક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ--એક મ્હોટા વૃક્ષની છાયા.

જગ૦—(ઘોડી આગળ ઉભો રહીને)

(સાખી.)

ખા, તું, ખા, બા, કેશરી*, ઘોડલિ રંક સુજાત;
કીધા ત્રણ ઉપવાસ તેં, રહી અભાગી સાથ.
રોજે રૂપા થાળમાં, ખટરસ ભોજન જેહ;
જમતી, તે આજે ઉભી, ભૂખી રણવગડેય !

(ઘોડી ખાતી નથી તે જોઇને.

કાં તું ખાતીરે નથી ? શું આવ્યો કંઈ વ્હેમ ?
શું તેં જાણ્યું હે પશુ, આવ્યું અનાજ આ કેમ.
જો તું, જોજે જન સહુ, જોજો પિતૃ પરમાર--
માળવના મહારાજને, બેરે વેચ્યો કટાર !
મુકી કટારી આડમાં, આણ્યું ખાવા અન;
મુકવાં પડશે ઓ પૂર્વજો ! બાણ ધનુષ કો દન !
§દૂહાગણનો દીકરો, દૂહા દુઃખના ગાય;
દુઃખમાં ડુબ્યો દુઃખનો, આરો ન દેખે કયાંય !
વાણીશૂરા વાણિયા, રણશૂરા રજપૂત,
સુખશૂરા †જનકાદિકો, પણ દુઃખશૂરા અદ્દભુત.

(ઘોડી ખાવા માંડે છે તે જોઇને બોધ ગ્રહણ કરે છે.

હા તું સાચી સૂચવે, શિક્ષા ક્ષત્રિયસૂત—
શોક સ્વભાવિક સ્વલ્પ છે, વિપુલ વસાવેલું ભૂત.
અસ્થિર જગમાં સ્થિર કરી, જે સંચે ચિત શોક;
કેવો તે નર મૂરખો ? રે ! નર કહેવો ફોક.

(પછી તે બેસેછે એટલે ત્યાં દયાળભાટ આવેછે.)

ઓ ! દયાળ બાટ ! તમે અહિયાં કયાંથી ? માજી સારાં છે.?

---

*ઘોડીનું નામ. §અણમાનીતી રાણી, માનીતીને સુહાગણ કહે છે.
†જનકવિદેહી—એક આત્મજ્ઞાની રાજા.

દયા૦—ઓહો ! તમે છો કે ? રામ રામ, મહારાજ, રામ રામ, (આવીને ભેટેછે) કુંવર, તમે તો ઓળખાતાએ નથી. રસ્તો બહુ લાગ્યો જો !

જગ૦—હા, પણ માજી સારાં છે ?

દયા૦—અરે ! આ શું ? તમારૂં શરીર પણ લેવાએલું જણાય છે. મ્હોડાપર લાલી ક્યાં છે ? છેક કરમાઈ ગએલું જણાય છે ને ? એમ કેમ ? રસ્તાથી કંઈ એટલું બધું થાય નહિ !

જગ૦—(વ્યાકુળતાથી) એ બધું હું તને કહુંછું, પણ પ્રથમ મને માજીના સમાચાર કહે. તું એકાએક આણી તરફ આવ્યો, અને એ વાતનો ઉત્તર આપતાં આચકો ખાયછે, તેથી મારા મનમાં કંઈ કંઈ થાયછે. સુખી તો છે ?

દયા૦—સુખી તો મહાદેવ કરે ત્યારે, પણ શરીરે આરોગ્ય છે. ફિકર ચિંતા રાખવી નહિ. સુખનું શું કામ પુછોછો ? નિર્દય ઝાલા રાણીનાચલણમાં બાપડી સોકને સુખ કેવાં ? બળતામાં તમે વળી ઘી હોમ્યું.

જગ૦—મ્હેં શું કીધું ? મ્હારો શો વાંક છે ?

દયા૦—રંડાપા સરખી અવસ્થામાં તમારા જેવા એકના એક રત્નપુત્રનો વિયોગ નહિ સાલે ?

જગ૦—હું તો માજીની આજ્ઞા લઈને નીકળ્યો છું. પરદેશ નીકળ્યા વગર બીજો મારો છુટકબારો શો હતો ?

દયા૦—એ વાત બરાબર; અને સોળંકી રાણિયે તમને આજ્ઞા પણ એજ વિચાર ઉપરથી લાચારિયે આપી છે. પણ, કુંવર, બુદ્ધિ અને માયાનાં રાજ નિરાળાં છે. બુદ્ધિ તો ઘણુંએ કહેકે આમ કરવું; આનો શોક ન કરવો; પણ હૃદય તેને ન ગણકારતાં પોતાના ધર્મ પ્રમાણેજ ચાલેછે. કુંવર, તમે જનેતાનું હેત કેટલું હોય છે તે જાણોછો ?

જગ૦—હું નહિ જાણું તો કોણ જાણે ? મારી મા જેવી હેતાળુ કોની માછે ? જગતમાં જનેતાનું હેત એક અલૌકિક વસ્તુ છે. કેટલું—એ કોનાથી કહેવાય ? અપાર, અપાર, માડી ત્હારૂં તો હેત છે !

દયા૦—ત્યારે આ અપાર સમુદ્રનો પાર બુદ્ધિની સાંકળથી કહાડવાનો વ્યર્થશ્રમ છોડી દો. રાણીજીની આંખમાંથી આંસું સુકાતાં નથી; ભોજન સમે રડ્યા વગર એક દહાડો જતો નથી; અને ત્યારે જમેછે શું ? ઉદાસીમાં

કોળિયો મ્હો આગળ રહી જાયછે, અને નજર ઊંચી થીર. માત્ર એક આશાએ જીવને ધારણ આપે છે.

જગ૦—રાજાજીની અપ્રીતિ ટળે એવું કાંઇછે?

દયા૦—ના, એનો તો કાંકરોજ કહાડી નાખ્યો છે. આશા માત્ર તમારી, કે તમે કોઇ દહાડો નામ વધારી એમનાં દુઃખ ફેડશો અને કુખ વખણાવશો.

જગ૦—હા હા, મા, હું એમ કરીશ. કર્તા હર્તા તો ઇષ્ટદેવ, પણ જો કોઇ રાજાની સેવા મળે, તો સંગ્રામમાં પાછી પાની હું કરનાર નથી. જીવ જશે, પણ હે માજી, સોળંકી રજપૂતાણીની કુખને લાંચ્છન લાગવા દઇશ નહિ. પછી બીજું તો આપણા હાથમાં નથી.

દયા૦—શાબાશ! રજપુત બચ્ચા, શાબાશ! આવા શૂરપણે રાજ મળ્યા વિના રહેનાર નથી. વળી તમારા ગ્રહ કેવા સારાછે? તે તેનું ફળ આપ્યા વગર કેમ રહેશે?

જગ૦—માના મ્હોડા આગળ ગ્રહની વાતો ન કરો. પેલા કાળજીભા જોશિયે મ્હારી જન્મપત્રિકા રાજ સભામા વાંચી, તે દહાડાથી મારા ઉપર દુઃખનો વરસાદ વરસવા માંડ્યો છે.

દયા૦—ક્ષત્રી થઇને બ્રાહ્મણને કાળજીભો શીદ કહોછો? તેણે બિચારાએ તમારૂં શું બગાડ્યું? બાપડાએ ઉલટી વધામણીની તો વાત કહી હતી.

જગ૦—એ વધામણીમાંથીજ મ્હોંકણ નીકળી તો! એવા ગ્રહ સારા સાંભળ્યા કે ઝાલારાણીને ખાર આવ્યો, અને મારો કેડો લેવા માંડ્યો, તે હું મરીશ ત્યાં લગી છોડવાની નથી.

દયા૦—મરેની ને પાપણી જાનેજ! એવું શું બોલોછો? ભાઈ, મનમાં ઓછું નહિ આણવું—અમ સરખા ગરીબોને વેર જે બાઇડી હોય છે, તો અણમાનીતીનાં છોકરાંના ભોગ લાગે છે તો પછી રાજ દરબારનું શું કહેવું?

જગ૦—અરે, દયાળ. મારે માથે આટલી ઉમરમાં દુઃખના ડુંગર વળ્યા છે. તેનો પાર નથી. નામ તો રાજાનો દીકરો, અને ઘરમાં પૂરૂં ખાવાનું પણ ન મળે; ચીંથરા સરખાં વસ્ત્ર; અને ઘરેણાંનું તો નામજ નહિ લેવું. દરબારમાં જાઊં. તો કોઈ મારા સામું આડી નજરે પણ જોતા નહિ; બેસવાનો ઠામ ન આપે; અને ત્યાંનું હલકું માણસ પણ બોલવા જાઊં તો

તરછોડી નાંખે પિતાજીના મનમાં થોડુંએક વહાલ તો છે. પણ આલારાણીના ભ્રાકે મારી તરફથી લગારે બોલે નહિ.

દયા૦—બળ્યું એવું અધુરૂં હેત ! તે દહાડે તમને આવો સારો શિરપાવ આપીને પાછો પેલીની શિખવણિયે છિનવી લીધો, તે દહાડાથી મારી આંખમાં તરસ ભરાયોછે.

જગ૦—એવું તો હજારો વાર થયું છે. અરે ! મારા દુર્ભાગ્યનો કાંઈ કાંઠો નથી !

દયા૦—હા, બાપુ, ત્હેં જન્મીને સુખ જરા પણ જોયું નથી. પણ તારાથી એ બાપડી સોળંકી રાણિયે બહુ દુઃખ વેઠયાં છે. અને હજીએ પ્રભુ કરશે ત્યારે તેનાં દુઃખનો તો છેડો આવશે.

જગ૦—એજ મારા મનમાં હરવડી સાલ્યા કરે છે. અરે, મારી રાંક મા, તું તો દુઃખમાં બધી ડુબી ગઈ છે. હું ખરેખરો પાપી સ્વાર્થી છું કે આ એક કટાર વેચવી પડી તેમાં આટલો બધો શોક કરતો હતો.

દયા૦—એ શું કહો છો,-કુંવર ? કટાર ક્યાં ગઈ ?

જગ૦—વાણિયાની દુકાને. પેટને ભાડું આપ્યા વગર કંઈ ચાલે ?

દયા૦—શિવ ! શિવ ! આ દહાડો ક્યાંથી આવ્યો કે જગકુંવરને કટાર વેચી પેટ ભરવું પડેછે ? આટલી બધી દુર્દશાનો તો મને વિચાર પણ ન્હોતો. ઘેર હજારો કારભારી જેના બાપને આધારે લક્ષાધિપતિ થઈ જાય છે, તેના છોકરાને શેર દાણાના સાંસા પડેછે. ધિક્ ! ધિક્ ! એ બાપનો ! બળ્યો એ પૈસો !—બળ્યું એ રાજ !—બળી એ બુદ્ધિ !—બળી એ સધ્રણી ગાંડી ઉદારતા !

જગ૦—રાજપિતાનો એટલો બધો વાંક નથી. એમના મનમાં કાંઈ-એક હેત છે ખરૂં, પણ પેલીની આગળ ચાલતું નથી.

દયા૦—જા, જા, બાપનો જુઠો પક્ષ ન કર. પુરૂષમાં દમ હોય તો રાંડ જાતની તાગાદ શી છે ? એમનામાં દમ નથી એજ મ્હોટો દોષ. જેમ કોઈ રાજા અતિ કોમળ મનનો હોય, તથાપિ જો તેના આળસને લીધે કાર-ભારિયો પ્રજાને પીડા કરતા હોય, તો તે રાજા મહાપાપી ગણાય છે; જેમ કોઈ સ્ત્રી માયાળુ છતાં પોતાનાં બાળકોને દુર્વ્યસનમાં પડવા દે, તો તે પાતકી કહેવાય છે; જેમ કોઈ ધર્મગુરૂ જાતે મહાવૈરાગ્યવાન, પણ પોતાના શિષ્યોને

નિરંતર ઉપદેશ કરી પાપ કર્મમાંથી પાછો વાળતો નથી, તો તે અઘોર નર્કનો નિવાસી થાયછે;—તેમ જે ગૃહસ્થાશ્રમી પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રાદિક ઉપર યોગ્ય અધિકાર ન ચલાવતાં તેમને ઉન્મત્ત થવા દેછે, અને એક બીજાને ઉપદ્રવ કરતાં અટકાવી શકતો નથી, તે મહાપાતકી અનતકાળ લગી જમનો ચોર થઈ રહેછે. આવું શાસ્ત્રનું વચનછે, અને તે ખરૂં છે, કેમકે રાજા ગમે તેવો દુષ્ટ હોય તોપણ રોજ થોડાં માણસનેજ દુઃખ દઈશકેછે; પણ રાજામાં આલસ્યનું જોર વધ્યું એટલે તો લાખો દુષ્ટ રાક્ષસો પ્રજાનું રૂધિર ચુસવા ઉભા થાયછે.

જગ૦—એ વાત તમે યથાર્થ કરતા હશો, પણ મ્હારૂં મન માનતું નથી. અરે, બાપડા મારા બાપને આટલો બધો દોષ બેસેછે? વારૂ, ત્યારે દુષ્ટ ઝાલારાણીની તો એથી પણ ભુંડી ગતિ થતી હશે!

દયા૦—ના, ભુંડી તો ખરી, પણ એથી ઉતરે.

જગ૦—વા! એતો નવાઈ સરખુંછે. શાસ્ત્રમાં હોય તો ખરૂં તો હશેજ.

દયા૦—નવાઈ કંઈ નથી. સિંહને તો માણસ મારવાનો ધર્મજ છે, પણ ક્ષત્રીપુત્ર તેને મારવા દે તો પોતાને માથે હત્યા લે.

જગ૦—શું આવકા ઓરમાઈનું લક્ષણ સિંહના સરખુંજ!

દયા૦—કુંવર, એવું મ્હેં બહુ જોયુંછે અને સાંભળ્યું છે. તે ઉપરથી નિશ્ચય કીધો છે, કે ઘણી રાણી કરવાનો ધારો જુનોછે, અને એ વડે રાજાની શોભાછે ખરી, પણ જતે દહાડે વિષનાં ફળ નડ્યા વગર રહેવાનાં નથી. પછી એકેકના ગળાં કાપીને, કે પછી ગુપ્ત રીતે ઝેરના પ્યાલા પાઈને, કે પછી માંહોમાંહે કુસંપ વધારીને, રજપૂતો નાશ પામવાના છે. ખરે, કોઈના શ્રાપના યોગે એ ધારો રજપૂતોમાં આટલો બધો પસર્યોછે.

જગ૦—ખરૂં કહોછો, પણ ધિક્ તે રજપૂતને જે એવા કજીઆ ઉપરથી કુળના શત્રુ જોડે મળી જશે.

દયા૦—કુંવર, દ્વેષ બહુ ભુંડો છે. એનાથી જેટલી ખરાબી થાય છે તેટલી લોભથી અથવા સ્વાર્થથી થતી નથી. ચાલો, હવે તમારા સમાચાર કહો. હોનાર પદાર્થ આગળ કોઈનું ડહાપણ ચાલતું નથી—સોચના કરવી તે નકામી.

જગ૦—હા, ચાલો પેલી કોરે કુવોછે, ત્યાં રસોઈપાણી કરવા માંડિયે અને વાતો ચલાવિયે.

દયા૦—રાખો, હું એક વસ્તુ માગવા આવ્યોછું તે આપવાની હા પાડો તો હું તમારૂં ભોજન જમું.

જગ૦—મારી મશ્કરી શીદ કરે છે? મારામાં આપવાની શી શક્તિ રહી છે?

દયા૦—હું આવે સમે મશ્કરી કરૂં એવો નથી; તે તમારાથી અ- પાય એવું છે.

જગ૦—અરે, પરમેશ્વર! હું શું જવાબ દઊં? ભાટને ના કહેવી પડે છે! નવાણું ત્યાં ભર્યા સો—એ માગવા યોગ્ય છે. કહે, તારી શી ઈ- ચ્છા છે? મારાથી અપાય એવું હોય તો બેલાશક લઇ લે; પુછવા રહેતો નહિ.

દયા૦—(મોહોરની કોથળી કહાડીને) આટલું તમારી પાસે મુકી છાંડો; માગું ત્યારે પાછું આપજો—ના કહેતા નહિ; તમે કૉલ આપી ચુક્યાછો.

જગ૦—એને હું શું કરૂં? કોઇ વાણિયાને ઘેર મુક કે જાય નહિ અને વધે.

દયા૦—મારે વધારવા નથી. કુંવર, એ વાતમાં તકરાર નહિ કરો; મ્હેં તમને બાળપણથી રમાડ્યાછે, તેનું કાંઇપણ હેત તમારા અંતરમાં હોય તો મારો બોલ પાછો ફેરવતા નહિ.

જગ૦—જુદાં બ્હાનાં શીદ કહાડેછે? હું તારો હેતુ સમજ્યો. મારા દયાળભાટ, તને મારી અવસ્થા જોઇને દયા આવે છે, અને સાબાશ! મારે અર્થે તું તારી બધી કમાઇ ખોવા તત્પર થયોછે. ધન્ય છે તારા જી- વને! પરમેશ્વર ત્હારૂં ભલું કરશે! અરે, પણ શિવ! શિવ! મારો છેક આવો દહાડો આવ્યો કે મને ભાટ દાન આપવા આવે છે!

દયા૦—કુંવર, આડું ક્યાં કુટો છો? આપી કોણ દે છે? વાણિયાને ત્યાં કટાર મુકી ત્યારે તેનાં નાણાં કેમ ખપ્યાં? હું પણ તેમજ ધીરૂંછું.

જગ૦—તેને ત્યાં તો જીવથી વહાલી વસ્તુ અડાણે મુકી; પછી લાજ શાની? એતો વ્યવહાર.

દયા૦—તેમ હું એથી પણ ભારે મોંઘી વસ્તુ અડાણમાં માગુંછું.

જગ૦—મારી પાસે શું છે? આ જીવ રહ્યોછે તે લે.

દયા૦—ના, ના, કુંવરજી, બધું ગયું તો શું થયું? તેમાં કંઈ વિસાદ નથી. હજી ક્ષત્રિવીર્ય અને ક્ષત્રિવચન રહ્યુંછે-એટલે એ વડે બધું છે.

તમારૂં વચન અડાણુંમાં માંગુંછું. ક્ષત્રીતું વચન, અને બીજાના કરોડો રૂપિયાની મિલ્કત, એ બરાબર છે.

જગ.—બસ, શબ્દચાતુરી જાણી. સીધી વાત કરો. તારી પાસે કેટલી પુંજી છે? તમારા કુટુંબને દુઃખી કરી હું જીવવા ઇચ્છતો નથી.

દયા૦—એ પુછવું તમને ઘટતું નથી—કોઈ ઘરની પુંજી કહે?

જગ૦—બસ, યાર, પગે લાગીને કહુંછું કે એમ આડું આડું નહિ બોલો. જો વચમાં પડદો રાખીને વાત કરો તો મ.રા સમ.

દયા૦—એમજ? અંતે એ પર આવ્યું? ત્યારે ભાઈ સાંભળ. ભાઈ, તું ન્હાનો હતો તે દહાડાનું મારૂં તારા પર હેત. હું તને રોજ રમાડતો, તું મોટો થવા લાગ્યો ત્યારે તો મારો જીવ તારા ઉપર એટલો લાગ્યો કે રોજ ઘણી વાર તને જોયા વગર કળ પડે નહિ. રાજાજીને મ્હેં ઘણીક જુક્તીથી બહુ બહુ સમજાવ્યા, પણ પેલી શંખણીને લીધે મારૂં ધાર્યું કંઇ ઘણું થયું નહિ. અંતે તો એવો વિનાશ નિપજ્યો કે તમારે દેશવટો લેવો પડ્યો. મ્હેં રાણીજી પાસેથી ખબર કહાડી તો માલમ પડ્યું કે તું વાટ ખરચી જેટલુંજ લઇને નિકળ્યો છે. વધારે એ બાપડી ક્યાંથી આપે? હું, કુંવર, રાજાજી અને રાણીનો જુનો સેવક છું. તેમનું લૂણ ખાધું છે તે શે અર્થે આવવાનું છે? મ્હારી પાસે જે છે તે તેમનું આપેલું. અમારા જેવા ગરીબ અને વળી જાચક લોકોને એ બધા દ્રવ્યનો શો ખપ? તથાપિ એક હજાર મહોર ઘરવાળીને આપી આવ્યો છું, તેમાં મ્હારાં બચ્ચાં કચ્ચાં સારી રીતે પળશે. એ બે હજાર મહોર રહી તે તમને અર્પણ કરૂંછું. એતો તમારે થોડા માસનો ખરચ છે, પણ મ્હારી પાસે હવે એકે કોડી નથી. બીજું મને તમારી સેવામાં રાખો.

જગ૦—(ઉલટથી ગદ્‌ગદ્ કંઠે ભેટીને) માબાપથીએ તમારૂં વહાલ વધારે છે. પ્રભુ! સેવક મેળવે તો ભવોભવ એવાજ મેળવજે. પણ—

દયા૦—(સજળ આંખે) ભાઈ, બાપુ, ભાટના સમ જો હવે કાંઈ બોલે તો, રાજાજીની આણ જો; શ્રી મહાદેવ પુછે જો. ભાઈ, જુઠો આગ્રહ મ્હેલ.

જગ૦—હવે ના કેમ કહેવાય? ધન્ય છે તને! ત્હેં પુન્યાધિપતિ રાજાઓને પણ હરાવ્યા. તેતો પૈસાના ગર્વે કીર્તિ અર્થે નકામા ધોતાળ

થાયછે. ત્હારા જેવી સાચી દાઝથી કોણ દાન કરે છે ? મને ફરીથી ભેટવા દે. (ભેટેછે). દયાળ ભાટ, આજથી હું તમને બાપ પ્રમાણે ગણીશ.

દયા૦—કુંવર, હવે હું સાચું કહુંછું કે તમે મને પસાયતે ગામ આપ્યું હોય તેથી પણ વધારે મારા જીવમાં ટાઢક વળી.

(જ્ઞાનવિજયના માણસ આવેછે.)

જગ૦—વારૂ, મ્હેં તમારો શુકન રાખ્યો તેમ તમે પણ રાખજો. આ હું પાછા આપું (મનમાં કોઈ દહાડો આપવાનો સમય આવશેજ.) ત્યારે ના પાડતા નહિ.

દયા૦—નારે, મારા કુંવરજી, ના શું કામ પાડુ ? તમારૂંજ આપ્યું એ છે, અને આપશો તે લઈશું. આ કઈ મૂરતો આવેછે ? કેમ ઓ ! ક્યાં રહેવું ?

માણસ૦—શ્રીપુજ જ્ઞાનવિજયજી મહારાજ સુરી આ જગા ઉપર શ્રીપાટણથી ઘડી એકમાં પધારવાના છે, તેમના અમે સેવકો છઈએ. હિંયાં માંડવો બાંધવાની આગળથી આજ્ઞા આપી છે.

દયા૦—ઓ ! ઠીક ભાઈ. તે મહાનુભાવને આણીતરફ કાં પધારવું પડેછે ?

જગ૦—(ધીમેથી) આટલું જૈન સુડિયાને માન શિદ આપો છો !

માણસ૦—મહારાજ રાજાધિરાજ સિદ્ધરાજજી જેસિંગજીએ સિદ્ધપુરમાં પોતાની સાથે પધારવાની વિનંતિ કરી છે.

દયા૦—(જગદ્દેવને) છાના રહો, છાના રહો. આ રાજમાં એવું બોલશો માં. (માણસને) મહારાજ આણી તરફ તો રૂદ્રમાળાની સ્થાપનાને દિવસે આવવાના હતાને ?

જગ૦—રજપૂતના રાજમાં નાસ્તિકોનો એટલો ભય શો?

માણ૦—સ્થાપનાનું મુહૂર્ત ક્યું છે. કાલે પ્રાતઃકાળે સાત ઘડીયે ઉત્તમ મુહૂર્ત છે. (બન્ને માણસો વૃક્ષની ડાળીએ ચંદરવા બાંધેછે.)

દયા૦—(જગદ્દેવને) ભાઈ, સિદ્ધરાજ એ ધર્મમાં નથી, પણ તેમજ વેદધર્મનો એને ઝાઝો પક્ષ નથી. અને બીજા વાણિયા મંત્રિયો હડહડતા જૈનમાર્ગી છે. હાલ એ માર્ગનું જોર વત્તું છે—માટે કાંઈ પણ એવું બોલશો માં.

જગ૦—આ જ્ઞાનવિજય કોણ છે ?

દયા૦—એતો મહા વિદ્વાન્ જૈનાચાર્ય છે. એણે હજારો સભામાં

બ્રાહ્મણોનાં મ્હોં બંધ કીધાં છે, અને મહારાજની પણ પ્રીતિ એના ઉપર ઘણી છે. બીજું મંત્રશાસ્ત્રમાં બહુ પ્રવીણ છે માટે જરા પણ બોલશો માં. નવાઈ છે કે તમે એનું નામ સાંભળ્યું નથી.

જગ૦—ના, હું તો એ વાતથી કેવળ અણજાણ છું.

દયા૦—એનું નામ તો દેશેદેશ પ્રસિદ્ધ છે—દિગ્વિજય કીધો છે. એનું નામ સાંભળતાં જ લોકો થરથર કંપે છે.

જગ૦—ઠીક, આપણે કોઈની નિંદા કરવાનું શું કામ છે? નહિ બોલીશું. વારુ, હવે પાટણ જવાનો વિચાર બંધ રાખવો પડશે. સિદ્ધરાજ પોતેજ કાલે શ્રીસ્થળ પધારવાના છે એમ પેલો કહેતો હતો.

દયા૦—સુંનાથી પીળું શું?—ફેરો મટ્યો. ચાલો આપણે રસોઈ પાણીથી પરવારીને સિદ્ધપુર ભણી પાછા વળિયે. વળી એક કહેવાનું કે તમે આ ગામને શ્રીસ્થળ નહિ કહેતા, મહારાજે સિદ્ધપુર પાડ્યું છે તે કહેવું; એથી આપણું મ્હોં સારું દેખાય, તેમના મનમાં તો ઘણું નહિ આવે તો પણ.

જગ૦—ખરુંજ તો. આવી ઇંદ્રપુરી સરખી રચના જેણે કરી તેનાજ નામ ઉપરથી ગામનું નામ પાડવું જોઈએ તો. ચાલો ત્યારે જઈએ.

(જગદેવ અને દયાળભાટ જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

(સ્થળ૦—તેજ. માંડવો બંધાઈ રહ્યો છે.)

૧ લો માણસ—ચલો, ચલો, ઝટપટ જગ્યા ચોખી કરી નાખો. કેટલી વાર ?

૨ જો માણસ—હમણાં આવશે; ઓ! શંખનાદ સંભળાયો.

૩ જો માણસ—લાડવો ખાવાનો નથી તો. ચપટી બજાવતાં બધાને આવડે.

૧ લો માણસ—મરવાનો થયોછે કે? યાદ રાખજે, હું કહ્યા વગર રહેવાનો નથી.

૨ જો માણસ—અરે ભાઈ, આપણુંનેજ મોડું થશે, રાત્રે ટાંટિયા ઘસડતાં આપણા પગમાંજ કાંટા ભોકાઈ જશે. એમને શું? સુખાસનમાં પડ્યા પડ્યા આવશે.

૧ લો માણસ—આ ઝાડની કેટલી બધી ડાળિયો કાપી નાંખી!

૩ જો માણસ—સાળાં ઝાડનાં પાતરાંનો પણ હિસાબ લોછો કે? નાગરવેલનાં તો નથી?

૧ લો માણસ—મૂર્ખ, કાંઈ સમજતો નથી. જો શ્રીપુજ મહારાજ દેખશે તો તરતજ તારી ખબર લેશે. એ ધર્મમા ઝાડ કાપવાનું પણ બહુ પાપ છે.

૩ જો માણસ—પોતે રોજ દોઢ શેર ખાવેછે તે ઝાડ કાપ્યા વગર!

૧ લો માણસ—નાદાન, અભાગ્યા, છાનો રહે. જેની સેવા કરવી તેની મરજી રાખવી જોઇયે. તું નવો છે, માટે પહેલાં બે ચાર વાર સમજાવીને કહું છું; પછી તું તારૂં ભોગવજે.

૪ થો માણસ—(દોડતો દોડતો આવેછે.) આવ્યા હો! આવ્યા!

૧ લો માણસ—ચલો, ગાદી તકિયા પાથરી દો. (બધા કામે વળગેછે.)

૩ જો માણસ—જુઓ, આ વૈરાગીની રીત!

૨ જો માણસ—કંઇ ગાંડો થયોછે કે શું? તું એમને ઓળખતો નથી?

૧ લો માણસ—આ ડાળી પાંનડાં, ગધેડા, તું ફેકી આવ કંઇ આડપાસે કે દેખે નહિ.

૩ જો માણસ—હોવે, ચાલ્યો.

૧ લો માણસ—ઠીક પાથરો, આ બધી કરોચળી કેવી વળી છે? જા તું, પાણી ભરી લાવ; તું, લાવે કે, તપાસીને ગળજે. ઉપર ભીનો અંચળો નાંખી મુકજે કે ઉનું નહિ થઇ જાય. જલદી, જલદી, ઓ! પેલા આવ્યા.

(સુખાસનમાં બેસી હેમચંદ્રજી સાથે આવેછે.)

હેમ૦—કેમ, ભાઇ, મુકામ તૈયાર થયો છે કે?

માણસો—(નમસ્કાર કરી) હાજી મહારાજ, હાજી મહારાજ, હાજી, હાજી.

હેમ૦—અનાડી જેવા ઉભા શિદ રહ્યા છો? ઉતરવાની જગા જોઇને વાળી નાંખો. જીવ જંતુ, ભાઇ, ધીમે રહીને સંભાળજો.

માણસો—હા મહારાજ. સાં સઘળું તૈયાર છે. (કામે વળગે છે.)

હેમ૦—મહારાજ, આપ કૃપા કરી પધારો. (બંને ઉતરે છે.)

જ્ઞાન૦—સેવકો, અમારે ગુહ્ય જ્ઞાનવાર્ત્તા કરવી છે.

(માણસો આવા જતા રહેછે.)

હેમ૦—(બંને બેસીને) મહારાજ, આપની શી આજ્ઞા છે?

જ્ઞાન૦—ભાઈ, તું તરુણ અવસ્થામાં છે, તથાપિ તારી બુદ્ધિ દીર્ઘ અને વૃદ્ધના જેવી સ્થિર છે, તે જોઇને મ્હેં આનંદ પામી જે ઉત્તમ કાર્ય તને સોંપ્યું છે તેની કાંઈ સિદ્ધિ થાય એવું ફળ તારા ઉદ્યોગથી ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે?

હેમ૦—આપના ચરણ પ્રતાપથી મ્હેં શ્રમમાં કંઈ કસર રાખી નથી; તેનું ફળ કેટલું થશે તે તો મારી અલ્પ બુદ્ધિથી કળાતું નથી, પણ હું તેનું યથાર્થ વર્ણન કરીશ એટલે આપની દીર્ઘ દૃષ્ટિ સહજ તેનું તાત્પર્ય ગ્રહણ કરશે.

જ્ઞાન૦—તું જેવો વિદ્યાવાન છે તેવોજ નમ્ર છે. જતે દહાડે જૈન ધર્મનું તું ભૂષણ થનાર છે. વારુ, હવે રાજમંડળનો શો વિચાર છે?

હેમ૦—મહારાજ, એ મનસુબો એકદમ પ્રકાશ કરવો એ મોટું સાહસ; તેથી પ્રથમ તો મ્હેં તેઓની મનોવૃત્તિ જાણવાના હેતુએ આપણા ધર્મનો ઘણોક બોધ કીધો; અને વિધવિધનાં દૃષ્ટાંત અલંકારથી તેમના મનમાં એવું ઠસી બેસાડ્યું કે ધર્મને અર્થે ગમે તેવાં દુઃખ પડે, પણ તે સ્હેવામાંજ લાભ અને યશ છે. પછી અન્ય ધર્મના દોષને ચિત્ર સરખા સ્પષ્ટ કરીને તેઓની આંખ આગળ મુક્યા.

જ્ઞાન૦—તારા ચાતુર્યનો મને પૂરો ભરોંસો છે—જે ત્હેં કીધું હશે તે ઠીકજ કીધું હશે; આપણા વિચારને કેટલા અનુકૂળ છે તેજ માત્ર જાણવાની મારી ઇચ્છા છે.

હેમ૦—તે કહુંછું, મહારાજ. અંને ઘણા સાવધપણે તેઓને મ્હેં કહ્યું કે રાજ તરફથી આપણા ધર્મને મ્હોટી હાનિ પહોંચનાર છે. તે શું તમારા સરખા સુભટ સાંખી રહેશે? પ્રથમ આ સાંભળી તેઓ ગળગળી ગયા અને ઉત્તર આપ્યો નહિ, પણ પછી પૌરાણિક ઇતિહાસો સંભળાવ્યા ત્યારે હિમત પકડી. મંડળેશ્વર અને બીજા બધા મંત્રિયો ધર્મનો પક્ષ લઇ કોઈ સાંભળતું તો નથી?-(ચારે તરફ જુએછે) સિદ્ધરાજની સામા થશે ખરા. મંડળેશ્વરોમાં તો ચાર પાંચેકજ આપણી તરફ થાય એવું ભાસેછે.

જ્ઞાન૦—મંડળેશ્વરનું આપણે કંઇ ઘણું કામ પણ નથી. મૂળ કામ મંત્રી મંડળનું છે.

હેમ૦—મહારાજ, કહોછો તે ખરૂં, પણ સેનાનું કામ કેવળ તે લોકો પાસે રહ્યું—

જ્ઞાન૦—વણિકમંત્રિયો યુદ્ધમાં કંઇ કાચા નથી; અને સેન તો બીજા સાધનથી આપણે વશ થઈ ચુકયા જેવીજ છે. માટે હવે વિલંબનું કામ નથી.

હેમ૦—હે મહારાજ, આ ઉતાવળ શી ? આવા કામમાં ડગલું ભરતાં પહેલાં કોટિધા વિચાર કરવો જોઇયે.

જ્ઞાન૦—ક્યાં સુધી બ્યંડળની પેઠે બેસી રહેવું ? વિચારમાં ને વિચારમાં બાર માસ તો વહી ગયા.

હેમ૦—બાર માસ તો શું પણ બારવર્ષ પણ વહી જાય. સિંહના મ્હોંમાંનો ભક્ષ લેવો કાંઇ હાંસી ખેલ છે ?

જ્ઞાન૦—આપણાં સાધન સર્વે તૈયાર છે; હવે શા માટે આલસ્ય કરવું જોઇયે ? એ દુષ્ટ રાક્ષસ આપણા કૈવલ્ય માર્ગનું અપમાન કર્યા કરે, તે ક્યાં લગી જોયા કરવું ?

હેમ૦—બીજા રાજાઓ કરતાં તો, મહારાજ, આપણા ધર્મને સિદ્ધરાજ સારી છુટ આપેછે.

જ્ઞાન૦—હેમચંદ્ર, એ શું બોલેછે ? છુટ એવી, કે આપણાં દહેરાંને ધજા ચઢાવવાનો એકવાર હુકમ આપી શ્રીનગરમાં ગયા કે બચારા ગોરજીને પકડી મંગાવી ધજા ઉતારવાની તાકીદ આપી.

હેમ૦—પણ મહારાજ, લેખપત્ર જોયા પછી પાછી આજ્ઞા આપી હતી.

જ્ઞાન૦—(ક્રોધથી) નાક વહાડીને થોંહોડયું ! હેમચંદ્ર, ત્હેં બીજાને સમજાવ્યા ખરા, પણ તારા આત્માને સમજાવ્યો હોય એમ મને ભાસતું નથી.

હેમ૦—અરે ! અરે ! ગુરૂદેવ, અકૃપાનાં એવાં વચન શાં બોલોછે ? હું રંક તમારો શિષ્ય, રણ સંગ્રામની વચ્ચે મુકો તો ઉલાસથી ઉભો રહું. પ્રતિજ્ઞા લઇને કહુંછું કે આપણા ધર્મની વૃદ્ધિ કરવી એજ મ્હારા મનની નિરંતર ઉમેદ છે, અને એ કામ સિદ્ધ થશે ત્યારેજ મ્હારો જન્મ સફળ થયો એમ સમજીશ; પણ મહારાજ, હું ગમે તેવો પણ જાતનો વણિક; માટે સાહસમાં પડતાં સંકલ્પ વિકલ્પ કરૂંછું.

જ્ઞાન૦—સંકલ્પ વિકલ્પનું સમાધાન વાદ વિવાદથીજ થાયછે, માટે તારા મનમાં જે જે શંકા હોય તે કહે—આચકો ખાતો નહિ.

હેમ૦—ઘણી કૃપા થઇ. મનના મનોરથ પૂર્ણ કરવાના બેજ ઉપાય છે; એક તો એ કે જાતે રાજ સંપાદન કરવું, અથવા બીજો એ કે રાજાની સેવા કરી પ્રીતિપાત્ર થવું, હવે આપણાથી તો રાજ થવાનું નથી, ત્યારે સહજ વાતમાં બીજાની આશાએ એક સાથે વિરોધ કરવો એ નિરર્થક છે. બીજો પણ એની પેઠે પ્રતિકૂળ નહિ થશે એનો શો વિશ્વાસ ?

જ્ઞાન૦—કુમારપાળ આપણા ધર્મને માટે આટલાં દુઃખ વેઠેછે, તેથી શું આગળનો ભરોંસો નથી પડતો ? જેમ નકુળ સર્પની પછવાડી સદા શત્રુભાવે ફર્યા કરેછે, તેમ સિદ્ધરાજ કુમારપાળનો જીવ લેવા આતુર થઈ રહ્યો છે. એ બાપડા કુમારપાળને કેટલાંક વર્ષ એને ધાકે પગ ઘસડતાં પરદેશમાં ગામોગામ રખડવું પડ્યું; પાછો આવ્યો ત્યારે જીવ બચાવવા સંસાર ત્યાગ કરી શ્રી આદિનાથજીના દેહરામાં ભરાયો. ત્યાં પણ સુખે રહેવા પામ્યો નહિજ. થોડા દહાડામાં ત્યાંથી પણ નાશી જવું પડ્યું. સસલાની પછવાડે જેમ કુતરાં તેમ સિદ્ધરાજના સેવકો એની પાછળ ચારે ગમથી દોડ્યા; અને તેમની ચપેટીમાં એ આવીજ ગયો હતો, પણ એક દયાળુ કુંભકારે ભઠ્ઠીમાં સંતાડી દીધો તેથી બચી ગયો. વળી બીજી વાર એ બ્રહ્મરાક્ષસોના વિકાળ મુખમાં આવતો હતો. પણ એક ખેડુતે કાંટાના ઢગલા નીચે ઘાલીને એને બચાવી લીધો. વિચાર કર. કાંટા દીલ ઉપર પથરાવી સુવું, અને પેલા ભાલા ઘોંચે તેથી શરીર બેવડું ચાળણી જેવું થઈ જવા દેવું, એ દુઃખમાં શું બાકી ?

હેમ૦—અરર ! એ પાપમાં શું બાકી ? રાજને એ માટેજ નિંદિત ગણ્યું છે.

જ્ઞાન૦—એ દુઃખ ખમવાનું કારણ શું તે વિચાર, અને પછી કહે કે એનો આગળનો ભરોંસો રાખિયે છઇયે તે ખોટો છે.

હેમ૦—મહારાજ, એને કંઇ આપણા ધર્મ માટે સિદ્ધરાજ દુઃખ દેતો નથી. એને તો હલકા કુળનો ગાદી ઉપર ન બેસે એવો અહંકારછે તેથી એને મારવા ફરે છે.

જ્ઞાન૦—એતો જુઠું નિમિત્ત બતાવવાનું, અને કદાપિ એમ હો,

તોએ આપણનેજ એમાં લાભ છે. સિદ્ધરાજ એકવાર વચન બેવચની થયો, તેનો તો વિશ્વાસ કરાયજ નહિ.

હેમ૦—તેમજ રાજાના લોભે જે હાલ બોલે છે તેનો પણ વિશ્વાસ થોડોજ કરવો જોઇયે. કામાતુર પુરૂષનું ઔદાર્ય, મંદવાડમાં ઉપજેલો વૈરાગ્ય, ચોમાસાનો વરસાદ, વિદ્યાર્થીની સેવા, અને ગરજાઉ માણસનું હેત—એટલાં વાનાં તે સમયે ફળ્યાં તો અત્યંત, પણ તેનો પછી ભરોંસો રાખે તે મૂર્ખ જાણવો. કુમારપાળની આસ્થા, મહારાજ, ધારોછો તેટલી આપણા ધર્મ ઉપર નથી; હમણાં જે વધારે દેખાડેછે તેનું કારણ એકજ છે, કે પોતાનું રક્ષણ કરવું અને વળી રાજાની આશા.

જ્ઞાન૦—તને ઘણો પરિચય નથી તેથી એવો સંદેહ ઉપજે છે. પણ મારી સંપૂર્ણ ખાત્રી છે. અને વળી તે રાજાની ઉથલપાથલમાં એના હાથમાંથી સત્તા આપણે એટલી ઓછી કરી નાખીશું કે એ ફરવા ચહાય તો પણ ફરી શકે નહિ.

હેમ૦—મહારાજ, રાજાને આપણે ગાદી અપાવી, માટે તે કોઇ દહાડો પછી આપણને દુઃખ નહિ દે એમ ધારવું નહિ. તે ઉપર કહ્યું છે કેઃ—

આર્યા.

“ મ્હેં પ્રગટયો દીપ માટે, હાથે ટપલી હણું નહીં બાળે;
એમ વિચારી વર્તે, નર તે તુરતે બળે ઝાળે.”

જેમાં આપણને લાભનો સંભવ થોડો, અને જક્તની હાનિ ઘણી, તેવું કામ આપણે જૈન ધર્મના ગુરૂ થઇને આદરિયે એમાં શોભા નહિ.

જ્ઞાન૦—અરે ! આ શંકા તો નવીજ સાંભળી. શું આપણા ધર્મમાં એનો નિષેધ કીધોછે એવું ત્હેં આટલી બધી વિદ્યા ભણીને શોધી કહાડયું કે !

હેમ૦—મહારાજ, રણસંગ્રામ સરખું દુઃખકારક અને ત્રાસદાયક વિશ્વમાં બીજું સ્થળ કયું છે ? જુવાન, મદમાતા, રંગડ, માબાપ સ્ત્રીના પ્રાણ, બની ઠની તેજી ઘોડા પલાણીને ઉમંગે જાયછે, તે શું વિવાહે ? અરે ! વિવાહે નથી જતા, પણ તે વહાલાંને રોજનાં રડતાં કરવાને જાયછે. યશ અને ધનની જુઠી ભુરકીમાં ભુલાઇ, તપસ્વીને ધ્યાન કરવા જોગ રમણીક, અને એકાંત સ્થળમાં તેઓ ઉન્મત્તપણે પ્રવેશ કરીને, મનુષ્યનો દરિયો રેલરેલ કરી મુકેછે. સુભટોની લલકાર, વાજીંત્રોના નાદ, ઘોડાના ખુંખારા,

અને એ સઘળાનો આકાશમાં એકરૂપ થઇને જે પ્રત્યાઘાત પડેછે તેની ગંભીર ગર્જનાથી સઘળું વન એવું જાગી રહેછે કે સઘળા માણસોનો બુદ્ધિવ્યાપાર બંધ થઈ જાયછે. અને "મ્હારૂં મ્હારૂં" જઇને "મારૂં મારૂં", એવીજ માત્ર મનોવૃત્તિ થઇ રહેછે. પછી એવા લાખો મદાંધ પુરૂષો હડકાં-યલાં કુતરાંની પેઠે એક બીજાના પ્રાણ લેવા મંડી જાયછે. પ્રલય કાળની ન્હાની સરખી, પણ ખરી મૂર્તિ, રણક્ષેત્ર છે. જે માથા ઉપર રત્નજડિત શિરપેચ શોભતા હતા, તે હજારોબંધ માથાંઓ ધૂળમાં પગતળે ચગદાયે છે. જે આંખો પ્રેમદાને અમીરસ પાતી હતી, તે હાલ ફાટી બિહામણી દેખાયછે. જે પુરૂષોના શબ્દથી મ્હોટી મ્હોટી સેનાઓ કાંપતી હતી, તે પુરૂષો સદાનું મુનિવ્રત લઇને શત્રુના હુંકારા ખમતા પડ્યાછે જેના પગના ધમકારે પૃથ્વી ધ્રુજતી હતી, તે કેવળ નિર્બળ થઇને યમપુરીમાં કૃત કર્મોનો ઉત્તર આપવા ગયાછે. અરે! ચોતરફથી આખા મેદાનમાં દુઃખની કારમી ચીસો કાને પડેછે. નજર નાખતાં લોહી લોહી અને માંસ માંસ શિવાય બીજું કાંઈ દેખાતું નથી. અરે! આતો મ્હોટી ચાર કોશની કસાઈની દુકાન છે—તેમાં વેચનારો તે લોભી રાજા, ઘરાક કાગડાને ગીધ, અને હ-લાલ કરનાર પેલી અભાગણી સેના.

જ્ઞાન૦—તું તરૂણછે, તેથી તારામાં આટલું માથાનું જોર દેખી હું ક્રોધ આણતો નથી. આ શબ્દ બાકી વૈરાગીને શોભતા નથી.

હેમ૦—લાખો માણસોને અતિ વેદનાએ તરફડતાં અને અંતે પ્રાણ ત્યાગ કરતાં જોઇને આનંદ પામવો, એતું નામ જો વૈરાગ્ય હોય તો એવા વૈરાગ્યથી પરમેશ્વર મને વેગળોજ રાખો!

જ્ઞાન૦—વાવા! આ વચન વળી તેથી સારાં! શાંતચિત્ત વિના સારા-સારનો વિચાર થતો નથી, માટે તું તારો જુસ્સો સમાવ, અને હું પુછું તેનો વાસ્તવિક ઉત્તર આપ. આ સિદ્ધરાજની કીર્ત્તિ લોકો શામાટે કરે છે, અને તારી પણ અંતરમાં પ્રીતિછે (છે એનો મને નિશ્ચય તો) તે શા માટેછે? શું ત્હેં જે યુદ્ધનાં દુઃખો વર્ણવ્યાં તે શિવાય બીજે માર્ગે એણે યશ સંપાદન કીધો છે?

હેમ૦—ના, મહારાજ. પણ એવા રાજાઓ સત્યે લડેછે; ખરા કા-રણ વિના કંઈ કદી પડતા નથી.

જ્ઞાન૦—ખરાં કારણ ! ભાઈ, રાજના લોભ વિના તું વિચાર કરીશ તો હાલ નહિ પણ મ્હોટપણે સમજીશ, કે સઘળાં યુદ્ધોનું બીજું કારણ નથી. વારૂ, તેમ પણ હું વાદાર્થે પ્રમાણ કરૂંછું, તથાપિ એથી કાંઈ સંહાર ઓછો થાયછે ?

હેમ૦—સંહાર તો સરખોજ થતો હશે. પરંતુ તે એકજ વાર. બીજા દુષ્ટ રાજાઓની શક્તિ ક્ષીણ થયાથી કોટિ કોટિ માણસો તેના ધર્મ-રાજમાં સુખી થાયછે, અને તે સમયના એટલુંજ નહિ પણ વંશપરંપરાના લોકો એવું રાજ ટકે છે ત્યાં લગી સુખમાં આનંદે રમણ કરેછે.

જ્ઞાન૦—ઠીક, આગળનાં ફળ ઉપરથી કોઇ કામ સારૂં નરતું કહેવાય છે એતો ત્હેં કબુલ કીધું. હવે ખોટાં ખરાં કારણોનો વિચાર શા માટે કરવો જોઇયે ? હવે, આપણા મનસુબાથી હાલનાં અને ત્હેં કહ્યું તેમ વંશપરંપરાનાં અસખ્યાત માણસનાં નાશવંત શરીરને નહિ પણ અમર આત્માને પરમ સુખ થશે, ત્યારે થોડાં માણસો આ દુઃખરૂપ સંસાર-માંથી પ્રાણ ત્યાગ કરીને જાય તે માટે આપણે શા વાસ્તે અચકાવું જોઇયે.

હેમ૦—મહારાજ, તમારી સાથે વાદ કરવાનું મારામાં સામર્થ્ય નથી. અહિંસા એ પરમધર્મ કહેવાય છે, અને એથી વિરૂદ્ધ આ અનુમાન તો નિકળી આવ્યું. માટે પ્રથમ મ્હેં કહ્યું તે ખોટું જાણવું. પરાક્રમથી મોહિત થઇને ઘેલું જક્ત વીર પુરૂષનાં વખાણ કરેછે. પણ ધર્મ દૃષ્ટિયે જોતાં એવા રાજા દુષ્ટ રાક્ષસો સરખા જણાય છે. આગળ ફળ સારાં થાઓ કે નઠારાં પણ હિંસા તો નિશ્ચય નરક પહોંચાડનારી છે, અને હું તેમાં બાધ નથી એમ મારી જીવ્હાએ કહીને કદી દોષિત થવાનો નહિ.

જ્ઞાન૦—(તિરસ્કારથી) ભણ્યા પણ ગણ્યા નહિ! ચાર્વાક મતનો ગ્રંથ તો બે મહીના પર ભણ્યો હતો, ને આ શું બોલે છે ? વળી નરક ક્યાં છે ? દોષ કોને લાગે છે ?

હેમ૦—હે ગુરૂદેવ, તમારા સરખા મ્હોટા આચાર્યના મુખમાંથી આવાં નાસ્તિક વચન કેમ નીકળે છે ? સૃષ્ટિ કેમ ટકશે ?

જ્ઞાન૦—ખરેખરો તું મૂર્ખજ છે. નાસ્તિકતાના ભયે તું અજ્ઞાન રૂપી પ્રત્યક્ષ નરકમાં ધસીને પડેછે.

હેમ૦—મહારાજ, આપણા ધર્મમાં નરક સ્વર્ગ છે એવું સ્પષ્ટ લખેલું તે હું માનું, તેથી શું હું અજ્ઞાન ઠર્યો કે ?

જ્ઞાન૦—લખેલાંની વાત નથી, બુદ્ધિની છે. આપણો ધર્મ બૌદ્ધની શાખાછે, એટલે ન્યાયથી તુલના કરતાં જે ખરૂં ખોટું લાગે તે માનવું એ આપણો ધર્મ, અને બીજુ માનવુ તે નાસ્તિકતા.

હેમ૦—(આશ્ચર્ય પામીને) આ તો નવો સિદ્ધાંત સાંભળ્યો તમારી તરફનો!

જ્ઞાન૦—આપણા ધર્મનો શો સિદ્ધાંત છે, તે તું લખેલાં ઉપરથીજ કહે. આ જક્ત અનાદિ છે અને તે માટે અનંત છે. એનો કોઈ કર્ત્તા નથી, એટલે પાળક પણ નથી અને સંહારક પણ નથી. હવે સ્વર્ગ નરકનો સંભવ ક્યાં રહ્યો? ઉત્પન્ન કરવાની, પાળવાની અને સંહારવાની શક્તિ નથી, એવો કોઈ નનામો શું દરબાર મેળવી ન્યાય કરવા બેસશે કેમ? એતો બ્રાહ્મણનાં પૌરાણિક ગપ્પાં માનવા કરતાં પણ વધારે બેવકુફી ભરેલું છે.

હેમ૦—ન્યાય કરવા બેસશે એવું કોણ કહેછે? જેમ અગ્નિથી ઘૃત ગળી જાયછે, અને ટાઢથી ઠરી જાયછે; જેમ પોષક વસ્તુએ શરીરનું રક્ષણ થાયછે, અને વિષથી નાશ પામેછે, તેમ સ્વાભાવિક રીતેજ આત્મા પોતપોતાના પ્રકૃતિગુણવડે પુન્ય કરેથી સુખને, અને પાપ કરેથી દુઃખને જઈ મળે છે.

જ્ઞાન૦—તે સુખ દુઃખ ક્યાં? રાજાના તરફની શિક્ષા, લોકોની અપ્રીતિ, અને પોતાના મનનો પશ્ચાત્તાપ—એ ત્રણ શિવાય બીજાં જે દુઃખ તું પાપની સાથે લાગેલાં સમજતો હોય, તો એમજ જાણજે કે તુ ઘોર અંધારામાં કુટાઉં છું. એ ત્રણે ભય ટાળવાના ઉપાય છે. સાવધપણે એકાદું કામ કીધું તો રાજા શિક્ષા કરી શકતો નથી. ફક્ત પંડિતની ગતિ મૂર્ખ સત્તાધારીની સમજથી દૂરછે; લોકોની પ્રીતિ અપ્રીતિની તો ચિંતા રાખવીજ નહિ કેમકે તેને ક્યાં પ્રીતિ કરવી અને ન કરવી તેની સમજ નથી; અને પોતાના મનનો પશ્ચાત્તાપ તો કૈવલ્ય જ્ઞાનવડે નાશ પામે છે.

હેમ૦—એ ત્રણ રીતે તમે કાટ કહાડી નાંખોછો, તે ઉપરથીજ માલમ પડેછે કે એ ત્રણ પ્રકારે પાપની શિક્ષા બરાબર થતી નથી, અને તે માટેજ આપણા પુસ્તકોમાં વિવરણ કીધું છે તેમ સ્વર્ગ અને નરક એવાં આ જક્તથી જૂદાં સ્થળ હોવાં જોઇયે.

જ્ઞાન૦—તારે તે કેટલીક શિક્ષા જોઇયે છે?

હેમ૦—મહારાજ, પાપ એ એવી નઠારી વસ્તુ છે કે જેટલી શિક્ષા કરે તેટલી ઓછી; ન્હાના સરખા પાપથી પણ જક્તમાં કેટલી હાનિ ઉત્પન્ન થાય છે!

જ્ઞાન૦—શિક્ષા સ્વાભાવિક છે તેટલી તો થાયછે, પણ બીજી શા માટે થવી જોઇયે? આત્મા તે કોણ છે, અહં કહેનારો કોણ છે? કરનારો કોણછે?

હેમ૦—શું મહારાજ! ચાર્વાક મત પ્રમાણે આત્મા છેજ નહિ એવો આપનો સિદ્ધાંત છે?

જ્ઞાન૦—ના એમ તો નહિ, પણ તું સમજે છે તેમ તે અનેક નથી. આખી સૃષ્ટિનું ચૈતન્ય, તે આત્મા, પરમાત્મા, પરમેશ્વર, બ્રહ્મ, જે કહો તે તે એકજ. તે પોતાની મેળે રમણ કરેછે—દુઃખ દેનાર અને ખમનાર તે વિના બીજો કોઈ નથી. હવે શા માટે શિક્ષા હોવી જોઇયે? તે જે કરેછે તેથી જક્તનું કલ્યાણજ છે; આપણી અલ્પ બુદ્ધિયે તે દુઃખ અને પાપ દેખાય છે.

હેમ૦—જો આપણો આત્મા, મહારાજ, સર્વજ્ઞ છે, તો વિસ્મય સરખું કે પોતે પોતાનુંજ રૂપ જાણતો નથી. હું બોલુંછું અને તમે સાંભળો છો, એવો દ્વૈત ભાવ પ્રાણી માત્રમાં છે તે હોવો જોઇયે નહિ.

જ્ઞાન૦—તે અજ્ઞાનના યોગે.

હેમ૦—એ અજ્ઞાન ટળે કેમ? મ્હેં આટલી વિદ્યાનો અભ્યાસ કીધો, પણ મારામાંથી તો ક્ષણભર પણ તે ટળતું નથી.

જ્ઞાન૦—વિદ્યા વિદ્યા શું કરેછે? (અનુષ્ટુપ.)

વેશ્યા તોલ સદા વિદ્યા, અભ્યાસીને મન ગમે
તેવી વાત મુખે ભાખે, દાખે ભિન્ન ભિન્ન સમે.

હેમ૦—વિદ્યાપર એ મોટો અપવાદ મુકો છો. વિદ્યાવિના માત્ર બુદ્ધિથી જ્ઞાન કેમ પ્રાપ્ત થાય?

જ્ઞાન૦—બુદ્ધિથી પણ એ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. જે સર્વ પ્રેરક છે, તે જ્યારે પ્રેરણા કરે ત્યારે થાય છે. એ જ્ઞાન થયું કે અહંભાવનો ત્યાગ કરીને તે પ્રમાણે વર્તવું, અને પછી તેમાં અને પરમેશ્વરમાં જરાપર ભેદ રહેતો નથી. એમ કરીને ઘણાએ પરમેશ્વર થઈ ગયાછે. જો:—

(गीति आर्या.)

ऋषभश्चाजितसंभवनाथावभिनंदनश्च सुमतिश्च
पद्मप्रभुस्सुपार्श्वश्चंद्रप्रभुसुविधिशितलश्रेयांसाः

वासवपूज्यो विमलानंतौ धर्मश्च शांतिकुंथू च,
अरमल्लिमुनिसुव्रतनमिनेमाःपार्श्वोमहावीरः[1] ॥

એ પ્રમાણે અગણિત તેની પ્રેરણાથી પરમેશ્વર થઈ ગયા છે, થાયછે અને થશે.[2] મૂર્ખ વિમુખ લોકોને ભાન નથી; તેના જકતના સરખો વ્યવહાર દેખી ભ્રાંતિમાં પડેછે. જો આત્મા અને પરમેશ્વરમાં ભેદ હોય તો એમ કેમ બને? હે હેમચંદ્રસુરી તું જ્ઞાતા છે, વિદ્વાન્ છે—તું મારે ચરણ મસ્તક મુકી પોતાનો જન્મ સફળ કરીલે. (હેમચંદ્ર પગે લાગેછે.) વિદ્યા બુદ્ધિની ભ્રમણા છોડ, અને અંતરમાં જે નિશદિન તેની પ્રેરણા થયા કરેછે તે તું લક્ષ દઇને સાંભળ—એટલે તને પણ મારી પેઠે પરમેશ્વર રૂપ થતાં વાર નથી. હું મ્હારૂં રૂપ સમજુંછું, તેથી જુદા સંકલ્પવિકલ્પથી વિરક્ત થઇને સદા આનંદમાં રહુંછું. મારામાં એક અંશ પરમેશ્વરપણું બાકી છે, તે આ કાર્ય ધાર્યુ છે તે થશે કે આવશે; અને પછી અષ્ટસિદ્ધિ સેવા કરવા સ્વાભાવિકપણે દોડતી આવીને મારી આગળ નકામી ઉભી રહેશે.

હેમ૦—(સાષ્ટાંગદંડવત્ પ્રણામ કરી) હે મહારાજા! હે ગુરૂદેવ! હે પરમેશ્વર! આપ અલૌકિક મૂર્ત્તિ છો—મારા ઉપર કરૂણા દૃષ્ટિયે જુઓ.

જ્ઞાન૦—મારી કરૂણા પરિપૂર્ણ છે. જા, આ ગુર્જરરાષ્ટ્રમાં જૈન માર્ગ પુષ્કળ પ્રવર્તશે, અને તું તેનો આચાર્ય થઈ ઘણા સારાં સારાં કામો કરી પોતે પરમેશ્વર રૂપ થઇ જઇશ એ મારી આશિષ છે. એમ થએલું હું નજરે દેખુંછું—મારે ત્યાં લગી રહેવું નથી.

પ્રવેશ ૩ જો.

(સ્થળ એજ.)

હેમ૦—એમના વાદમાં મારાથી કંઈ પૂર્વ પક્ષ થઈ શકતો નથી. મ્હારે મ્હોડે બંધાઈ જાઉંછું તોએ મ્હારૂં મન કેમ માનતું નથી. એમની

---

૧. એ ચોવીશ તીર્થંકરનાં નામ છે. ઋષભદેવ, અજિતનાથ, સંભવનાથ, અભિનંદન, સુમતિનાથ, પદ્મપ્રભુ, સુપાર્શ્વ, ચંદ્રપ્રભુ, સુવિધિનાથ, શિતલનાથ, શ્રેયાંશજી, વાસવપૂજ્ય, વિમળનાથ, અનંતનાથ, ધર્મનાથ, શાંતિનાથ, કુંથુનાથ, અરનાથ, મલ્લિનાથ, મુનિસુવ્રત, નમિનાથ, નેમનાથ, પાર્શ્વનાથ, અને મહાવીરસ્વામી. ૨ જૈનધર્મનો એવો વિચાર છે.

વિદ્વત્તા અને તર્કશક્તિ જક્તમાં પ્રસિદ્ધ છે. માટે એ કહેતા હશે તે ખરૂંજ હશે. આવા સમર્થ આચાર્યનાં વચન ખોટાં નહિ હોય. પણ આર્હદીક્ષામાંની મુખ્ય અહિંસા તો ખોટી પડેછે. મ્હારૂં મન ભ્રમણામાં પડ્યું છે. કાંઈ સમજાતું નથી.

(જ્ઞાનવિજય આવે છે.)

જ્ઞાન૦—કેમ શા વિચારમાં પડ્યો છે?

હેમ૦—મહારાજની જેમ આજ્ઞા હોય તેમ અનુસરવાની સામગ્રી તૈયાર કરવાનો વિચાર કરૂંછું.

જ્ઞાન૦—ઠીક. હું જાણતોજ હતો કે તારા સંકલ્પવિકલ્પ સમશે.

હેમ૦—મહારાજ, સેના વિષેની આપે શી વ્યવસ્થા કીધી છે?

જ્ઞાન૦—હા, તે કહુંછું સાંભળઃ-ડુંગરશી સેનાપતિનો પુત્ર લાલરાજ મારો શિષ્ય છે, તે તો તું જાણેછે. મ્હેં એને પાંચ વર્ષનો હતો ત્યાંથી વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાની માથાકુટ કરવી કબુલ કરી હતી, તે આવા સમયને માટેજ. તે છોકરાની મારા ઉપર ઘણી પ્રીતિ છે, અને આપણા ધર્મમાં આવ્યો છે એમ તો મારાથી કહેવાતું નથી, પણ તેમ તેને વેદ ધર્મ ઉપર લેશ માત્ર આસ્થા નથી. વળી એ છોકરો એના બાપને ઘણોજ લાડકડો છે તેથી એ કહે છે તેમ તે ડગલું ભરેછે. સારાંશ એ કે લાલરાજે સેના આપણને હસ્તગત કરવાનું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક વચન આપ્યું છે, અને તેમ કરવાનું એના બાપના અતિ હેતને લીધે એનામાં સામર્થ્ય છે.

હેમ૦—મહારાજ, પ્રતિજ્ઞા કરતાં એનો સ્વાર્થ એમાં લાગેલો હોય તો એ ચિત્ત દઈ સહાય થશે એનો વધારે વિશ્વાસ પડે.

જ્ઞાન૦—ખરી વાત. પહેલાંથી એ વિચાર મ્હેં કરી મુક્યો છે. લાલરાજની સાવકી મા છે, તેના આગળ સેનાપતિનું કંઈ ચાલતું નથી; અને એક વખત એ લોભી સ્ત્રીએ એને સમજાવી સિદ્ધરાજ પાસે મોકલી એવી વિનંતી કરાવી કે મારી પછી સેનાનો અધિકાર મારા નાના છોકરાને આપવો. એનો ઘણો આગ્રહ જોઈ સિદ્ધરાજે કબુલ કીધું. હમણાં ડુંગરશી ઘણો પસ્તાય છે; પણ સ્ત્રીને ધાકે ફેરવાવી શકતો નથી. માટે લાચાર થયાથી પુત્ર ઉપર પહેલાં કરતાં પણ વધારે પ્રેમ રાખે છે, અને એ શિવાય બીજી સઘળી બાબતમાં એ કહેછે તેમજ તે કરેછે.

હેમ૦—પણ મહારાજ, સેનાપતિનું કહ્યું બધા સુભટો માનશે એનો પ્રથમ વિચાર કરવાનો છે.

જ્ઞાન૦—તેતો કરી મુક્યો છે. એના હાથ નીચેના જુના અધિકારીઓને ખસેડીને બીજા આપણા ધર્મવાળાને વરસ દહાડો થયાં ધીમે ધીમે રાખવા માંડ્યા છે.

હેમ૦—તમારા કામમાં અપૂર્ણતા હોયજ નહિ.

જ્ઞાન૦—હવે તારે આટલું કામ કરવું. પેલા મંત્રિયોને જેમ હું સુબોધ કીધો, તેમ આ અધિકારિયોને સમજાવીને સમય આવે ત્યાં સુધી જાગૃત રાખવા. કેમ વિચારમાં પડ્યો? શું પેલા તીવ્ર બુદ્ધિવાળા શસ્ત્રધારીથી તું બીહે છે?

હેમ૦—ભય તો મહારાજ, હું આપ વિના કોઇનો રાખતો નથી. પણ એમ વિચાર કરતો હતો કે વિદ્યાશ્રયના પુસ્તકની સમાપ્તિ થવા આવીછે તેનું શું કરવું?

જ્ઞાન૦—હં! એમ છે કે? ત્યારે તો તું એ પુસ્તક પરિપૂર્ણ કરે ત્યાં સુધી આપણો મનસુબો બંધ રાખિયે તો ઠીક.

હેમ૦—હા, હા મહારાજ. હું એજ વિનંતિ કરવાનો હતો. હું કરવા બેસીશ તો બે દિવસમાં પૂરો કરીશ—કંઈ વિશેષ બાકી નથી તો—ને સિદ્ધરાજ સરખો દેશો દેશમાં પરાક્રમ કરી વિખ્યાત થએલો રાજા વિધિ પૂર્વક આદરથી તેને પ્રમાણ કરે, તો પછી—મહારાજ—આપણા ધર્મની વિદ્વત્તા કેટલી વખણાય?

જ્ઞાન૦—(મનમાં) આહા! આહા! મનુષ્ય માયામાં કેવો લુબ્ધ છે! નિરૂદ્યોગીએ કોટયાનુબંધ કાગળો ચીતરી મુક્યા છે, તેમાં સો બસેનો વધારો કરવાના મહાપરાક્રમને અર્થે હેમચંદ્ર સરખો તત્ત્વદર્શી બ્રહ્માંડસ્તુલ કામમાં વિલંબ કરવા ઇછેછે! (હેમચંદ્રને) શાબાસ! શાબાસ! હેમચંદ્ર સુરી! આસ્તિક વેશે આવડો મોટો વાદ ઉઠાવ્યો હતો તેનું પ્રયોજન જણાયું.

હેમ૦—(હાથ જોડી) ક્ષમા કરો, ક્ષમા કરો, મહારાજ. મ્હેં જાણી જોઇને એવા હેતુથી વાદ કીધો નથી, તેનો તો પરમેશ્વર સાક્ષી છે, પણ તમે કહોછો ત્યારે એવી શંકા ઉપજે છે ખરી કે પૂર્વકર્મથી આચ્છાદન પામેલા પામર આત્માને ખબર ન પડતાં એમ કદાપિ થયું પણ હોય.

માટે ક્ષમા કરો મને; મુનિવ્રતથી વધારે કઠણ ન પળાય એવો નિયમ ગ્રહણ કર્યુંછું:—ત્રણ માસ લગી મારે લેખણ હાથમાં ન પકડવી અને પુસ્તકો ન વાંચવાં.

જ્ઞાન૦—કોઈ સમય ઉપર હું પણ વિદ્યામાં અને વિદ્યાના માનમાં મગ્ન હતો.

હેમ૦—મહારાજ, મને આજ્ઞા આપો તે હું કરૂં-વિલંબ કરવાનો નથી.

જ્ઞાન૦ હું કહીજ ચુકોછું. કાર્યસિદ્ધિમાં માત્ર લાલરાજ તરફથી જે વિઘ્ન આવ્યું છે તે શિવાય આપણી—

હેમ૦—અરે શું? મહારાજ તે ના પાડે છે?

જ્ઞાન૦—ના તો નથી પાડતો, પણ તેનું ચિત્ત વ્યગ્ર છે. ગંભીરરાજની બ્હેન વીરમતી કુંવરી ઉપર તેનો જીવ એટલો લાગ્યોછે કે જેને કેવળ કામાંધ કહેછે તેવો તે થઈ ગયોછે, અને આપણે શું કરવું તે મારાથી કળાતું નથી. એતો નિશ્ચય કે એ કન્યા એને નહિ મળે તો એ કોંઈ ઉત્પાત કરી મુકશે, અને આપણા અથવા બીજા હરકોઈ દરબારી કામમાં પડનાર નથી.

હેમ૦—એને વૈરાગ્યનું ઔષધ આપવું જોઇએ.

જ્ઞાન૦—બહુ આપ્યાં, પણ કોઈ અંગે લાગતું નથી. કોઈ કોઈ સમયે એવો ગાંડો અને વિકાળ થઈ જાયછે કે તેં જોયો હોય તો તું જાણે.

હેમ૦—તમારા જેવા મહા તપસ્વી ગુરૂની આગળ નિર્લજ્જ થઇને એવી વાત કરે છે?

જ્ઞાન૦—મારેજ એની પાસે એ વાત કરાવવી પડી, અને શું પુછેછે? એ સંસારી કામમાં શિખામણ આપવી પડી!

હેમ૦—એ કન્યા એને મળે તો સારૂં. ઓ! પેલો આવે છે.

જ્ઞાન૦—આપણાથી બને તેટલી મદદ કરવી જોઇએ.

(ઘોડો દોડાવતો લાલરાજ આવેછે.)

લાલ૦—(બંનેને પગે લાગીને) ક્યારના મહારાજ હિંયા પધાર્યાછો?

જ્ઞાન૦—ઘડીએક થઈ. તું આણી તરફ ક્યાં નીકળ્યો છે?

લાલ૦—પતંગીયો ઉડાઉડ ક્યાં કરે છે તે શિદ પુછવું? એમ જાણવુંજ કે તેના આત્મામાં અજવાળું કરનાર જે દીપક તે પાસેજ હશેઃ ગામ બહારે બે ત્રણ ગાઊ ઉપર અંબિકાજીનું દેવાલય છે, ત્યાં પૂજા ક-

ર્વા આવી છે તેથી હું એટલી વાર કાળક્ષેપ કરવા નીકળી આવ્યો. આજે મને ઉત્તર આપનાર છે.

હેમ૦—ત્યારે તો આનંદનો સમય છે. આટલા આકળા કાં દેખાઓછો?

લાલ૦—સંગ્રામનો સમય પાસે આવે પરાક્રમી રાજા પણ શું વ્યાકુળ થતો નથી? વ્યાપારી ઘણા લાભે માલ વેચી નાણાં લેવાની વખતે વ્યાકુળ થતો નથી? તો જે સમયના ઉપર મારા જન્મનું સુખ-દુઃખ આધાર રાખે છે તે પાસે આવતો જોઈ હું આતુર અને અધીર થાઉં એમાં શું આશ્ચર્ય?

હેમ૦—સરદાર, તમે આવા ગુરૂના ચતુર વિદ્યાર્થી થઈ એક સ્ત્રીને અર્થે ગાભરા પડો ત્યારે આટલી બધી વિદ્યા ભણેલી શા કામની?

લાલ૦—એક સ્ત્રીને અર્થે! ખરૂં કહ્યું! આટલાં વર્ષ સુધી ઘણીક સ્ત્રિયો જોઈ, પણ હું મોહિત થયો નથી, અને સંગસુખ સ્વપ્નમાં પણ ઇછ્યું નથી—તે ઉપરથીજ સમજવું કે આ સ્ત્રી કાંઈ જેવી તેવી નહિ હોય. રૂપ એનું કેવું સુંદર! વાણી કેવી મીઠી! અને ગુણ ચાતુર્ય કેવાં મનોહર! પૃથ્વીની પીઠમાં શોધી વળશો પણ એવી સ્ત્રી મળનાર નથી એ હું તમને આગળથી કહુછું.

હેમ૦—એમ જો નહિ તમને લાગે તો પછી મોહિત કેમ કહેવાઓ? વિદ્વાન્ છો, કાર્ય કારણનો વિચાર કરીને કંઇ શાંતિ ગ્રહણ કરો.

લાલ૦—કારણ! એનાં કારણ ચૌદ વિદ્યાથી પર છે.

(સ્રગ્ધરાછંદઃ)

પૂછું હું પ્રશ્ન પ્રેમે, પુજું તુજ પદ હે! પંડિતા શાસ્ત્રી શાણા;
ધારા સારા તું તારા, ચલન ચળનના, ને બધાં કાર્ય શાનાં—
થાએછે તે તું જાણે, સકળ અકસથી, જેમ ગાંધી વસાણાં;
[1]હાંકોટી કોટિ[2] કોટિ,[3] ગઉ[4] સુકસુકની, ખોટીરે! સર્વ શાણા!
હે હે હે પંડિતા હે, ઝટ જટ જિદ તું, છોડકે આ ઘડીરે—
કં કં કંનોં ક્યારે, નિયમ થકી ફરે, આ પ્રિયા આંખડી રે?
કે તેથી મંન મધ્યે, રૂદય કમળની, તો ધ્રુમે પાંખડીરે;
ચિંતા હર્પદિ કાંટા, ઘમર[5] ફરી ખુંચે, ભૃંગને હરઘડીરે.
હાલ્યો વાયુ શું આવી, કમળ નયનથી, કે ત્રડે જોર પોતું?
હાલે એવી [6]હળૂવે, સખીં શક ન ધરે, છંડને ખ્હાતું ખોટું.

---

૧ હાંકી કાઢી. ૨ ખોટો આગ્રહ, માથાફોડ. ૩ કરોડ. ૪ અઢી માઈલનો ગાઉ. ૫ ચકર-ચક્કર. ૬ હળવે-ધીમેથી.

કેવો કબ્જે વળી તે, મન સરવરને, જાણીને તોર ખો તું;
ચોબાજુ નથ્રને તો, પણ દશ દિશ ત્યાં, તંતનો કોટ જો તું.
લાંબી વાટે-ફરે તો, ન અવર કમળે, કાં નડે છેક કાંઇ!
તેનો ખાસો ખુલાસો, તું થી નથીજ થતો, મ્હાનું હું માનું નાહીં.
રે રે રે પંડિતા એ, સરવ સબબ તો, ઠીક છે કાંઈ ભાઈ;
છે ચમત્કાર બીજો, અદભુત અતિશે, ના પડે સૂજ જ્યાંહી.
એવી ચૈતન્ય યાંત્રિક ગણિત કિ* ભણી, વેગ દે કે કળે જે;
ચાહે તે પાંખડીરે, કદી સુખ કદીરે, દુઃખની આ કલેજે
સ્વચ્છંદે તે હલાવે, જડનિયમ નથી, એહ વિદ્યા કળે જે;
પોથાં થોથાંજ ગોથાં, સહુ સમજણનું, તાન તો ટાળી દેજે.
જો તું દેતો નથીરે, ઉતર ચતુર તો, કે' મળું મંત્ર શાસ્ત્રી;
જેના યોગે પ્રયોગે, સુર વીર, પીર કે, જીન કો જાગે રાત્રિ.
સાધ્યો બાંધ્યો શું લાધ્યો-વર? નહિ નહિ હું, મંત્ર મૂળે ન માનું;
ત્યારે તો ભૃંગ તારૂં, કમળ નવલથી, શું પડ્યું છેય પાનું.
તું શું જાણે બિચારો? પુછ પુછ તું જઇ, વનમાળી મળે જો;
વિદ્યાપાખંડી ખંડી, સરવ ગરવ રે, એની તાલીમ લેજો.
હે વ્હાલા વનમાળી, અરજી મરજીથી, સાંભળો નાગ※ +ક્હેજો;
તે હાલે હર્ષ કાંટે, નીકર ઠીક રમા, મારૂં ના નામ લેજો.

હેમ૦—કાળાં વિકાળ પાણી, દવ દશ દિશ કે, સિંહ ક્ષુધાર્ત્ત વેળા;
કે જુલ્મી રાય હાથે, પડવું ઠીક કઇ, ઉગરે કો સુવેળા.
નારી યારી નઠારી, બહુજ સહુ જલાં, દુઃખ દાટી મચેલાં;
છોડે તોએ છુટાએ, કયમ કરી નરથી? ચણું ચોટી ગએલા.
એવું કાને સુણ્યુંતું, પ્રથમ ત્યમ ખરે, દીઠું ઙટેજ આજ;
સ્ત્રીપ્રીતિજન્યસ્થિતિ, વીતી દીઠી ન કદી, તો જુઓ લાલરાજ.
સ્થાપે ને તે ઉથાપે, લહરીવત લવે, રે! સનેપાત જાણે;
બંધાયો મોહ પાશે, પરવશ થઇને, ક્લેશના કોપ માણે.
દેખી આ બાપડાને, મન ખિન ઘણું હું, થાઉં છુ દાઝી છેક;
પહેલાં એ શાંત ડાહ્યો, ચતુર નર હતો, રે! હતો શો વિવેક!

---

* કઈ ※ જરા, લગાર. + કહ્યું.

આજે બેભાન થૈ તે, દુખકર પ્રીતથી, દુઃખ વેઠેછ ભારી;
શું કેવું એ ન માને, હરજી સરજી કાં, દુઃખ દેનારી નારી?

(જગદેવ અને દયાળ ભાટ પાછા આવે છે.)

લાલ૦— (માલિનીછંદ.)

થકું થયું નવ નિંદો, દુઃખછે તો ખમીશું;
પ્રીતઝર નયણાંની, જોગી જાણે અમી શું?
વિરહ દુખડું રૂડું—પ્રેમ અજ્ઞાન નેથી;
લલિત જગત લાગે, માત્ર રામા વસેથી.

જ્ઞાન૦—પ્રેમ અજ્ઞાનનાં અતિ માઠાં દુઃખમાંથી તું ઉગર્યો છે, વિરહ દુઃખનો લ્હાવો તો હજી ખરેખરો લીધો નથી—

લાલ૦—હા, વિરહ દુઃખ પણ લ્હાવોજ છે. વિયોગથી જે અંતઃકરણમાં વ્યથા ઉપજે છે, અને આંખમાંથી આંસુનું ઝરણું વહે છે, તેમાં પણ કંઈ એવા જુદા પ્રકારની મીઠાશ રહેલી છે કે વિના પ્રેમનું ખડખડ હસવું મેલી તે દુઃખ છે તથાપિ ગાયે ચઢાવીશ.

જ્ઞાન૦—ના કોણ કહે છે? હું એમ કહેતો હતો કે આ લ્હાવો લેવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે હમણાં કહેછે તેવું સ્મરણ રાખી રહેજે. પ્રેમી કમળાક્ષનું અમૃત તેં કેટલું પીધું? એ નિરંતર ગળશે કે નહિ તેની તને શી આશા છે?

લાલ૦—મગરોજ. તે વરવાની ના કહેનાર નથી, એનો પુરો ભરોસો છે. ઘણી ખરી તો હા પાડી ચુકીછે, હાવ ભાત્રે લખેલી પ્રેમપત્રીને વાણીવડે મુદ્રાંકિત કરવાનું માત્ર આજે બાકીછે. મારા આટલા બધા પ્રેમની તે અવગણના કરે એવી કઠોર નથી. ના, ના, એનું હૃદય કેવું કોમળ છે?

જ્ઞાન૦—વારૂ, પણ હું એક પૂછું—તેં તારી જાત એને કહી?

લાલ૦—નાઃ તેતો પૂછ્યુંએ નથી, અને મને કહેવાનું સાંભર્યુંએ નથી.

જ્ઞાન૦—ત્યારે પૂછે તો બરાબર કહેતો નહિ, એ મારી સૂચના છે.

લાલ૦—ગુરૂ થઇને અસત્ય ભાષણ કરવાનું શિખવોછો?

હેમ૦—અરે! એવું અમર્યાદાનું વચન મા બોલો. એવા સંત થઇને તમને આવી સૂચના આપે છે તે ઉપરથીજ જાણવું કે તમારા સુખને માટે એમનો નિર્દોષ છત્ર કેટલો બળે છે.

જ્ઞાન૦—સુણો ભાઈ, તું સત્યવાદી છે, જેમ તારૂં લાગે તેમ વર્તજે.

લાલ૦—હું સત્યવાદી તો નથી. તમારા ચરણ પ્રતાપે પાપ પુન્યનો ભેદ હું અત્યાર લગી સમજતો નહોતો, પણ હમણાં હમણાં મારા મનપર કંઈ નવી તરેહનો પ્રકાશ પડવા માંડ્યો છે.

હેમ૦—થોડા સારૂ બાજી કાં ધૂળ કરોછો ? એ પતરાજી રજપૂતો ગોલક જાતિ જાણશે તો કદી કન્યા આપનાર નથી.

લાલ૦—ગાંડા છો, એ છાનું પણ રહે ખરૂં ?

હેમ૦—શા માટે નહિ ? પરણ્યા પછી ફરતા આવો. હમણાં એકને ઘરનો વહીવંચો કરીને લઈ ગયા, એટલે તેના અને તારા કહ્યા પ્રમાણે સર્વે માનશે.

લાલ૦—પ્યારી આગળ છળભેદ કેમ કરાય ?

જ્ઞાન૦—માયિક કામ માયાથીજ થાય.

હેમ૦—સ્ત્રી સાથે તો સ્નેહમાં તેજ હોય.

લાલ૦— (માલિનીછંદ.)

અરર પ્રીતડી બાંધી, પ્રાણ જ્યાં એક કીધા;
તન મન ધન જ્યાં એ,—કેકને અર્પી દીધાં.
છળ કયમ કરી થાએ ? જૂઠ કોનેજ કહેવું ?
શું નિજ જીવ છળેથી, છેતરી સુખ લેવું ? *
મધુર મુખ પ્રિયાનું, પેખતાં મગ્ન પ્રીતે;
જીભડી વચન જૂઠાં, બોલશે શીજ રીતે ?
કદી છળથી મળી તો, પ્રીતિ તે આપણી શું ?
નહિજ ! નહિજ ! તે કલ્પિત બીજા ×ધણી શું.
રસિક પ્રીતડી સાચી, હોય જ્યાં પાત્ર સંગ;
કપટ ઝપટ નાશી, જાય થૈ ભંગભંગ.
સદગુણ સઘળા ત્યાં, નિત્ય હર્ષે ભરાએ;

---

* પ્રીતમાં બંને એકરૂપ થઈ જાય છે ત્યારે પછી છળ કોની સાથે કરવાનો રહ્યો ? પોતાનાજ જીવને છળથી છેતરીએ, તો શું સુખ મળે ખરૂં ?

× આપણામાં જે ગુણ નહિ હોય તે ગુણના વેષ ધારણ કરીને આપણે કોઈની પ્રીતિ મેળવિયે તો તે આપણી સાથે પ્રીતિ છે એમ નહિ જાણવું પણ એવા ગુણ ખરેખરા જેનામાં છે એવા કોઈ કલ્પિત ધણી સાથેછે.

સ્વરગ સરખો સુખી, સંત આ પૃથ્વી થાએ.

જ્ઞાન૦—સુખડું સુખડું કહેતાં, તો વહ્યો હું અગાડી;
અઘોર મદન આગે, સંતતા શી અનાડી?
નથી સુખી નથી ધર્મી, કો વિના તત્વ જ્ઞાની;
નિજ રૂપ નિરખે જે, જો કૃપા પ્રેરણાની.

દયા૦—મ્હારૂં કોઈ આત્મજ્ઞાન વિષે એક કવિત સાંભળશો?

લાલ૦—હજી એનું શું બાકી છે?

હેમ૦—(મોં મચકોડીને)

દયા૦— કવિત.

કોણરે આતમ જ્ઞાની? તો જે નિજ રૂપ જાણી;
દેહને અહમ્ હાણી, તત્પદમાં ગળે.
મુક્તિ રાજ દામ કાજ, કે વિનાશે જોગીરાજ;
દમે દેહ તેને કેમ, કહોની નામ એ મળે?
એથી તો સુભટ ઝટ, સસને પરાયા માટ;
બાઝે છે મરણ સાથ, તેને ખરે એ ઘટે.
અધિક અધિક ઘટે, અધિક કવિ શું કથે?
ત્રિયા તલ્લીન થઇ, પિયુ પિયુ જે રટે.

લાલ૦—રંગછે! રંગછે! સાબાશ! બરાબર છે.

જગ૦—સાબાશ!!

જ્ઞાન૦—રાખો, આ ધુમાટો ક્યાં થાય છે?

હેમ૦—બહારવટીઆઓએ કોઈ ગાડાં ઘેર્યાં હશે.

(માણસો દોડતા દોડતા આવે છે.)

૧ લો માણસ—મહારાજ, કાળિયો વાઘ આવેછે.

હેમ૦—ગાંડો છે? વાઘ કાળો કઈ સૃષ્ટિમાંથી આવ્યો?

૨ જો માણસ—હસવાનું કામ નથી.

૩ જો માણસ—મહારાજ, દરબારમાં બેસીને અશ્લોક ભણી બતાવાનું આ ન હોય.

૨ જો માણસ—એ વાઘ કાળો નથી, પણ બધાનો કાળની પેઠે જીવ લીધા વગર રહેતો નથી માટે કાળિયો કહેવાય છે.

૩ જો માણસ—મહારાજ, લાખો વરસની વાતોના તડાકા મારોછો,

ને આ અમારા સરખા જાણેછે તે વાઘનું નામ તો સાંભળ્યું હોય એમ જણાતું નથી.

(જામોતી અને સુભગા આવે છે.)

જામો૦—(શ્વાસભરી) હે મહારાજ, અબળાનું રક્ષણ કરો. (પાછું જોતી જાયછે.) ઓ કાળિયો આવ્યો ! તમે મોટા વીરપુરૂષ છો—અમને બચાવી લો.

સુભ૦—અરે ! હિંયાં લાલ ક્યાંથી !

જગ૦—વાઘ ક્યાં છે ? તે બોલ. ધ્રુજે છે શાને !

જામો૦—હાય ! હાય ! મહારાજ, અમે તો મરતાં હતાં. વાઘ આ બાજુ તરફ વળ્યો.

લાલ૦—હેં ! અરે ! એ તો અંબિકાના દહેરા તરફ જાાનો રસ્તો ! ત્યાં તો વીરમતી પૂજા કરવા—

જગ૦—લાવ ઘોડી દયાળભાટ !—હું પછાડી જાઉંછું.

લાલ૦—(ઘોડા ઉપર ચઢતાં ચઢતાં) ઉભો રહે ! ઉભો રહે ! ચંડાળ કુતરા !

સુભ૦—અરે ! તમે ના જાઓ—કાળ જીતાવાનો નથી.

(તરછોડીને લાલરાજ જાય છે.)

જામો૦—કેમ એ તને ઓળખે છે ? બહુ સારૂં એમ હોય તો.

સુભ૦—હાય ! હાય ! મારો પ્રાણજીવન ચાલ્યો જો ! અરેરે ! કોઈ પકડો ! ઓ ! એ તો ચાલ્યો.

(પછવાડી દોડતાં મૂર્છા ખાઇને હેઠે પડેછે.)

અંક ૨ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

(સ્થળ-અંબાજીનું દહેરૂં.)

વીર—હે સખી, શું કરવું એ મને સુઝતું નથી ! લાલરાજ તો આજે હિંયાં આવીને ઉભો રહેશે, અને હું શો ઉત્તર આપીશ ?

સુલ૦—એમ આખો દહાડો શો ઉત્તર આપીશ એમ કહ્યા કરતાં એક નિશ્ચય કરવો એ ઠીક. પછી નીકર સામસામી નજર મળશે એટલે તું ગભરાઈ જઇશ કે એને ગમે તેમ કહી બેસીશ.

વીર૦—એજ કારણ માટે, હે ચતુર સખી, હું તારો અભિપ્રાય પૂછુંછું.

સુલ૦—પ્રેમની વાતમાં બીજાનો અભિપ્રાય કાંઈ કામનો નથી.

સુભાષ૦—પણ મારા જાણ્યા પ્રમાણે તો તમે વચન આપી ચુક્યાં છો કે હું તમને વરીશ.

વીર૦—તે દહાડે બહારવટિયા ઘેરી વળી આપણને પકડી લઈ જતા હતા, એટલામાં લાલરાજે એના માણસો સાથે આવીને આપણું રક્ષણ કીધું, તે દહાડાથી એ સમય શોધી મારી સાથે વાતચીત કરવા આવેછે, ને ખરું પૂછે તો આ ચાર પાંચ દિવસ પહેલાં તો મારો પણ એના ઉપર પ્રેમ હતો.

સુલ૦—પણ હમણાં એક બીજા રડવડતા પરદેશીને દેખી ચિત્ત ચળ્યું છે.

વીર૦—રડવડતા! એ શું બોલે છે! તે કોઈ મોટો રાજવંશી છે. એની આંખમાંજ વીરપુરૂષનાં ચિહ્ન ઝળકી રહ્યાંછે, અને વળી એજ આંખમાં કોમળતા કેટલી વસી છે!

સુભાષ૦—સારાંશ માત્ર કહેની, કે તું તેના મોહપાશમાં પડીછે.

વીર૦—છેક એમ નથી; પણ હું કબુલ કરૂંછું કે લાલરાજ કરતાં જગદેવ ઉપર હાલ મ્હારૂં મન વધારે લાગ્યું છે.

સુભાષ૦—નામ સુદ્ધાં જાણતી દેખુંને.

વીર૦—નામ તુંજ શોધી લાવીતી કે બીજી? હે અતિભાષિણી, તું હાસ્યની વાત છોડી દઈ પાંશરો જવાબ દે—મારા મનમાં હાલ અતિશય ચિંતા છે.

સુભાષ૦—સારે તો માત્ર વચનની તકરાર રહી.

વીર૦—વચન છેક સ્પષ્ટ મ્હોઢે આપ્યું નથી. પણ મારા મનમાં હું એમ ધારૂંછું કે વચને બંધાઇ ચુકીછું.

સુલ૦—વચનની વાત કોરે મૂકી ત્હારા અંતરમાં સાચો પ્રેમ કોના ઉપર છે, અને તે આખર લગી ટકશે કે નહિ, એનો પ્રથમ નિશ્ચય કર; નહિતો જન્મ પર્યંત પસ્તાવાનું થશે, અને તે પસ્તાવાથી પેદા થતી વેલીઓમાં તું એકવાર ગુંચાઇ ગઈ તો જન્માંતરે પણ છૂટી થવાની નથી.

વીર૦—અગૃહિણી સ્ત્રી પ્રસુતાનાં ચિહ્ન ઓળખતી નથી, તેમ હું પૂરે પ્રેમમાં સમજતી નથી. મને જેમ જણાય છે તેમ હું માનુંછું.

સુભાષ૦—વચન આપ્યા પછી પ્રેમનું નહિ પૂછવું.

સુલ૦—લગ્ન થયાં નથી ત્યાં લગી કાંઈ ચિંતા નહિ.

સુભાષ૦—કાંઇ નહિ, માત્ર વચન ભ્રષ્ટવચની થવું!

સુલ૦—આવી ભારે વાતમાં વચન તોડવાનો બાધ નથી.

સુભાષ૦—હે પંડિત સખી, એ કયા શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત કહાડયો!

સુલ૦—નીતિશાસ્ત્રનો. જો એકાદા કામથી મોટું પાપ થતું હોય, તો તે ન કરવું; પછી તે ન કરવામાં કિંચિત્ બાધ હોય તોપણ તેની ચિંતા નહિ.

સુભાષ૦—વેદ વચન પ્રમાણે માન્ય કરૂંછું, પણ ત્યારે કોઇની પાસેથી નાણાં લઈ પાછાં ભરવાનું વચન આપ્યા પછી આપવાની શક્તિ ન રહે, અને આપે તો ઘરનાં છોકરાં ભૂખે મરે એવું હોય, તો કાં વચન તોડવું?

સુલ૦—એમ નહિ. એ વાત ન્યાયની છે, અને આતો પોતાની રાજી ખુશીની છે.

સુભાષ૦—વારૂ એમ. કોઈ રાજાએ વિદ્યાપાત્ર જોઈ કોઈ બ્રાહ્મણને ગરાસ આપ્યો, અને તે આશાએ તેણે જઇને ઘેર કૃષ્ણપૂજા ભક્તિભાવે કરી, મ્હોટા ઉત્સવમાં ઘરની પુંજી ખરચી નાખી, અને નાનું ઝુંપડું જામાત્રને દાનમાં આપી દીધું. હવે બીજે દિવસે રાજાને માલમ પડયું કે એ ગરાસ આપ્યાથી પેદાશ કરતાં ખરચ વધી જાયછે. ત્યારે શું તેણે ગરાસ છિનવી લઈ પેલા બ્રાહ્મણને દુઃખી કરવો?

સુલ૦—ત્યારે શું કોઈ પુરૂષે ચોરના સાથી થવાનું, કોઈ સાધ્વી સ્ત્રિયે કામાવેશમાં પરપુરૂષને મળવાનું, કોઈ રાજાએ મદિરાની ધુનમાં ચાંડાળને પ્રધાનવટું આપવાનું સુખે વચન આપ્યું હોય—રે! એવાં હજારો અધમ કામ કરવાને ભૂલથી કોઈ બંધાય, તો શું પોતાની ભૂલ માલમ પડે ત્યારે તે વચન પાળવાં જોઇયે?

સુભાષ૦—વચન આપતા પહેલાં એ બધો વિચાર કરવો જોઇતો હતો. પણ તે ન કરતાં વચન આપ્યું, ત્યારનોજ માનસિક અને વાચિક દોષ તો ચોંટી ચુક્યોજ છે. હવે તો અસત્યનો વળી તેમાં વધારો થાય, જો તું કહેછે તેમ—

સુલ૦—બ્હેન, તું કહેછે તે ખરૂં, પણ એ કેવળ અશક્યતાનો આગ્રહ છે. માણસ બિચારૂં ડગલે ડગલે ભુલેછે, અને નિર્બળ બુદ્ધિ ષડ્રિપુની ચપેટીમાં આવ્યા વગર રહેતી નથી, માટે માણસે એવો પરિપક્વ વિચાર કરવો કે પછી ફેરવવો ન પડે એવો દહાડો કદી આ યુગમાં તો આવનાર

નથી. ભૂલ તો થવાનીજ—બહ્મા સરખાએ ભૂલે છે, પણ ધારો કે તે ન ભૂલે, તો તેને એવો આગ્રહ યોગ્ય છે. માણસના વિચાર તો પ્રતિદિન બદલાયછે, અને તેમ નહિ હોય તો અનુભવ તે શું અને તે શા કામનો ? અરે ! માણસના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ એ ફેરફારથીજ થાયછે.

સુભાષ૦—ત્યારે રોજ રોજ જેમ વિચાર ફરે તેમ ધર્મની સઘળી આડ ઓળંગીને સ્વેચ્છિકપણે વર્તવું કાં ?

સુલ૦—ના, નવો પુન્ય માર્ગ સુઝે, તો તેમ ચાલવું. અને ખરૂં પૂછે તો સારા કિંવા નઠારા વિચાર જેવા બદલાઇને થાયછે તેનેજ અનુસરીને પ્રાણી માત્ર સર્વદા ચાલે છે. આ વચન વિષે તું વાદ કરેછે, તે વિચારનું પરિબળ હશે તોજ વીરમતી તે પાળશે, એ તારે નિશ્ચય સમજવું. એમ ન જાણતી કે પૂર્વ વિચારના બળે એમ એ વર્તશે.

સુભાષ૦—આ લવારામાં હું એક અક્ષર સમજતી નથી, પણ—

વીર૦—તમે બંને જણિયો તો વાદ વિવાદની મઝામાં પડી છો, અને મારો જીવ તો સુઝાઈ જાયછે. મારે ક્યાં ડગલું મુકવું તે સુઝતું નથી—એક દિશાએ અગ્નિ અને બીજી દિશાએ ઉંડો કૂવો છે. હું કંઈ વિચાર કરવાની નહિ. વચન પ્રમાણે હા કહીશ.

સુલ૦—એમ કરીશ માં, પરણ્યા પછી જો જગદેવનો પ્રેમ સાંભરશે તો કાંઈ વિપરીત થશે.

વીર૦—હું એ સર્વ સમજાુંછું. પણ પ્રેમનો શો વિશ્વાસ ? હાલ જેમ લાલરાજ ઉપરથી ચંચળ પક્ષીની પેઠે ઉડીને જગદેવ ઉપર બેઠો છે, તેમજ કદાપિ હું પરણી, તોએ જગદેવ ઉપરથી ઉડીને બીજે ઠેકાણે નહિ બેસે એનો શો ભરોસો ? ત્યારે શું કરવું તે કહે. માત્ર એજ કે વચન અને ધર્મ સંભાળી બેસવું.

સુલ૦—લાલરાજ ઉપર તારો પ્રેમ હતોજ નહિ. તને સંકટમાંથી ઉગારી તેનો ઉપકાર તને પ્રેમરૂપ દેખાયો.

વીર૦—પ્રેમ પ્રેમ, હું કહુંછું, કે તું સમજ્યા વગર કર્યા ન કર. પ્રેમ અથવા તું કહેછે તેમ વિચાર બદલાયા કરેછે, માટે પતિવ્રત પ્રેમપાત્ર સ્વામી શોધ્યાથી પળાતુંજ નથી:—એ સિદ્ધાંત. તેતો મનની ટેક અને હું ભુડું કેમ કરૂં એવા આગ્રહવડે પળાય છે. એના બ્હાનામાં પહેલું હમણાં વચન આપ્યું છે, તે પ્રમાણે હું કરીશ એ બસછે. હવે એ સંબંધી,

સુલક્ષા, એક અક્ષર બોલીશ માં. સુભાષણી, તને ધન્ય છે, પડતાને હાથ આપવો જોઇએ. એતો ઢોળી પાડવાની વાત કરેછે.

સુલ૦—કુંવરીજી, તમે કોપાયમાન થયાં છો, અને વધારે થશો એ હું જાણુંછું, પણ કહ્યા વગર નથી ચાલતું કે વિચાર કરો:—જુવાબ સુલતવી રાખો:—પણ એકદમ કુદી પગ ભાગો નહિ.

વીર૦—અરે પ્રિય સખી, હું કોપાયમાન થઈ નથી; પણ રોગીને મિષ્ટાન્નનું ઔષધ ના આપ. મ્હારૂં મન કેટલું ખિન્ન થાય છે તે તું શું જાણે? પણ ધર્મની લગામ સૌને માથે છે, માટે બોલ માં માતાની પૂજા કરૂંછું તે બુદ્ધિ સુઝાડે તે ખરી. બાકી વચન બેવચની હું થનાર નથી—સુખ દુ:ખ તો દેહ ધર્યો ત્યાંથી સરજીજ મૂક્યાં છે.

(દહેરાનું બારણું ઉઘાડી વીરમતી પુજા કરેછે.)

સુલ૦—હે સુભાષણી, તું કુંવરીને આવા સમયપર વાર્યાને બદલે ઉલટી ઉંધી શિખામણ આપે છે?

સુભાષ૦—હું જાણુંછું કે એનું મન હમણાં જગદેવ ઉપર લાગ્યુંછે, પણ એવા ભિખારીના પાલવે બંધાઈ, કે રાજ સુખ પામેલી તરૂણ સ્ત્રીની આંખમાંથી પ્રેમની કેફ ઉડી જશે, અને પછી પસ્તાયા વગર રહેશે નહિ.

સુલ૦—એક માત્ર વચનને માટે આટલી ટેક રાખે છે તે શું પરણ્યા પછી પતિનો તિરસ્કાર કરશે? હું નહાનપણથી વીરમતી સાથે મોટી થઈછું, તેથી એના ગુણ હું સંપૂર્ણ રીતે જાણુંછુ. એ જેવી તેવી નથી—પરણ્યા પછી પતિસંગે ગમે તેવાં દુ:ખ પડશે પણ ઉત્સાહે સહન કરે એવીછે.

સુભાષ૦—પેલા માણુસો કેમ ગાભરા ગાભરા આવે છે? તમને વાડીમાં આવવાની કોણે રજા આપી? જાણતા નથી હિંયાં અમે સ્ત્રિયોજ છઇએ?

૧ લો માણસ—અરે! કાળિયો આવે છે!

૨ જો માણસ—આવતાં હોતો આવો—હું તો જાઊંછું.

૩ જો માણસ—રથ જોડી મુકયો છે, ચલો, કુવરી કયાં છે?

સુલ૦—પૂજા કરી રહે કે આપણે ચાલ્યાં.

સુભાષ૦—પૂજા ગઈ ઘેર, હું હમણાં ઘસડી લાવું છું.

(જાયછે.)

૪ થો માણસ—પૂજા કરતાં આપણી પૂજા થઈ જશે.

૧ લો માણસ—વાત કરવાની વેળા નથી.

સુલ૦—વાય આવે તો ખરો.

૪ થો માણસ—આવશે ત્યારે પૂછવાને કોણ રહેવાનું છે !

૫ મો માણસ—હવ તો તીરવા એક આથો દેખાય છે. હું જોઇને આવ્યો. ખૂબ જુદી નથી.

સુભાષ૦—એ તો આવતી નથી.

બધા માણસો—ત્યારે અમે કંઈ જીવ ખોવા રહેતા નથી. બીજો વાય હોય, તો કંઈ ઉપાય પણ થાય. અમે જઇએ છિયે. (બધા નાસી જાયછે.)

સુભાષ૦—હાય, હાય, આપણાં મોત આવ્યાં. શું કરિયે? આવી મૂર્ખની સેવામાં કાં રહ્યાં ? હજુ હું પરણીયે નથી. (નાસવા માંડેછે.)

સુલ૦—ઉભી રહે. આ પૂરૂષો સ્ત્રીના જેવા બીકણ થયા તો થવા દે, આપણે પુરૂષ થવું ઘટારત છે.

(સુભાષણીને પકડી રાખે છે.)

સુભાષ૦—મુકી દે. તું તારે ઉભી રહે ને મર, ના કોણ તને કહે છે ? તું મારી મુખ્તિયાર નથી.

સુલ૦—મુકીને તો જવાય નહિજ, પણ આપણે બે શું કરવાનાં ! વીરમતી ખરેખર દુરાગ્રહી છે. આજ જો ઉગરી તો હું કાલથી સેવા છોડી બીજે ઠેકાણે જઇશ. વારૂ ચલ, આપણે સમજાવિયે.

સુભાષ૦—ઓ મૂર્ખ, તું કાંઈ સમજ. મરણ માથે ભમે છે !

સુલ૦—ઓ વીરમતી, પૂજા તો તું રોજ કરે છે, આજનો સમય માતાજી ઓળખે છે. માટે ઉઠ !

સુભાષ૦—તેને પોતાનો પ્રાણ નહિ વ્હાલો હોય તો ચાલ્યું, પણ, હે નિર્દયા, અમારા બેનો તો કાંઈ વિચાર કર.

સુલ૦—બહેની ચાલ, ચાલ—કાંઈ સમજ—કાંઈ કહ્યું માન.

સુભાષ૦—એતો બહેરી ને આંધળી થઇને બેઠી છે. વર સારો મળવાનો છે તેના શકન તો જણાયા. જા, પરણજે પેલા ભિખારીને.

સુલ૦—એમ માં બોલ. હમણાં સમજી જશે.

સુભાષ૦—સમજી ચુકી ! મ્હેં કાંઈ મારો પ્રાણ વેચ્યો નથી, કે આવે સમે ન બોલું. હે રાણી સખી, હે રાજકુંવરી, હે બાપ ભાઇની વ્હાલી, ઉઠ ! ઉઠ ! (પગે લાગેછે) આટલું માન—અરે માન !

સુલ૦—હજી ના કહેછે. અરે કરમ! આ શી છદ? આટલું માથું ફોડયું ત્યારે ડોકું ધુણાવ્યું.

સુભાષ૦—ઓ! વાડની પેલી કોરે દેખાય છે! અરર! મુવાં!

સુલ૦—ચાલ નાચાર છઇયે. દહેરાની અગાસી ઉપર ચઢિયે.

સુભાષ૦—હવે ડોકું હલાવેછે. અમે મરીશું તો તારે માથે એ સ્ત્રી હત્યા! સમજી પાપણી! (બંને ઉપર ચઢે છે)

સુલ૦—(માથું કુટીને) ઓ! પેલો આવે છે! આ વાઘ કે રાક્ષસ! કેવડો મોટો છે!

સુભાષ૦—(રડેછે) આ રાંડ કયા જન્મની મારી દુશ્મન કે મને પકડી રાખી હવે જીવવાની શી આશા! હે! અંબિકાજી! જો આજ મને ઉગારશો તો હું વધામણું દઈશ—સો બ્રાહ્મણ જમાડી થાળ કરીશ.

સુલ૦—સેવકોનો શો વાંક? સઘળા છત્રધારીને પથરધારી એનાથી કંપેછે એમાં નવાઈ નથી, (વાઘ બરાડેછે.) ઓ! ભગવાન! ઓ મહાદેવ! ઓ માતાજી! કોઈ સહાય થઓ.

સુભાષ૦—એની પછવાડી પેલા કોઈ માણસો આવે છે.

સુલ૦—તેનાંએ કર્મ ફુટયાં હશે. બ્હેન, મ્હેં તને રોકી રાખી તે અપરાધ ક્ષમા કર.

સુભાષ૦—એતો જગદેવ છે. તીર કહાડે છે. હે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, તું તારા સુદર્શન ચક્રનું બળ એમાં મુકજે કે અમે ઉગરિયે.

સુલ૦—હા, લાક્ષરાજ પણ છેટે ઉભોછે. પણ ભયથી આગળ આવવાની હિંમત ચાલતી નથી. ઓ! પાછો ખસે છે.

સુભાષ૦—એ હીજડાનું નામ બાળ! શાબાસ જગદેવ, શાબાસ! આજે જો અમને ઉગારશે તો વીરમતીને સમજાવી તારી સાથે પરણાવીશ.

સુલ૦—ઘેલી એનાથી શું થવાનું! ભલા ભલા રજપૂતો એ કાળીયાથી હારી માર્યા ગયા છે તો. હાય, હાયરે, મુવાં જો. (રડેછે)

વીર૦—હે જગદંબે, હે કુળદેવ્યા, હે અંબિકે, હે માવડી, મ્હેં જાણતાં અજાણતાં ગાંડી ઘેલી પુજા કરી તે તું માની લે. હે માવડી, મારા દુઃખમાં સહાય થા. મારા મનના મનોરથ પૂર્ણ કર—અને કેમ કરવું તેની મને સૂઝ પાડ, મા. મને નિરંતર ભક્તિ અને ધર્મ આપજે કે રજપૂતાણી નામને લાંછન લાગે નહિ.

(સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરેછે.)

સુભાપ૦—ઓ તીર ફેંક્યું !

(તીરથી વાઘ ઉછળીને દહેરા આગળ મુવેલો પડેછે, અને એ'ને દાસિયો ભયથી મોટી ચીસ પાડેછે.)

વીર૦—ઓ કાળિયો આવ્યો કે ! (ઉપર દોડી આવે છે.)

સુભાપ૦—(ધ્રુજતી ધ્રુજતી) અમારી જોડે મરવા આવી કે ?

સુલ૦—રાખો ? એ કાળીઆથી ઉઠાતું નથી—ઘાયલ થયોછે કે શું ? ધન્ય છે જગદેવને.

સુભાપ૦—ઘાયલ શું ? પુરો થઈ ચુક્યો. જોની ડોળા ફાટી ગયાછે.

વીર૦—કેમ જગદેવને ?

સુભાપ૦—જાણતી નથી ? એણે એક તીરમાં એને ઉડાવી દીધો.

સુલ૦—અને પેલો લાલરાજ બીહીતો બીહીતો વેદ ગાઉ ઉભો રહ્યો હતો. ઓ ! આ શૂરવીર તો આવ્યો.

(જગદેવ આવે છે.)

જગ૦—(વાઘ સામું જોઇને) જરા જીવ છે—હમણાં પૂરો થઈ રહેશે એ, દાસિયો, તમારી રાજકુંવરીને કહો કે મંદિર સિધાવવું હોય તો સિધાવો, ભય નથી.

વીર૦—સુલક્ષા, એને કંઇ યુક્તિયે ઉભો રાખ.

સુભાપ૦—તમે અમને પ્રાણદાન આપ્યું.—કુંવરી કાંઈ ઇનામ આપે છે તે લેતા જાઓ. (બધીઓ હેઠે ઉતરેછે.)

જગ૦—સ્ત્રી બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરવું એનો મારો ધર્મજ છે, ઇનામ કેમ લઉં ?

વીર૦—વારૂ, તમારૂં નામ ઠામ તો કહો.

જગ૦—મારૂં નામ જગદેવ, પરમાર વંશના ઉદયાદિત રાજાનો દીકરો.

સુલ૦—નામ પ્રમાણેજ પાલન કર્તા છે !

સુભાપ૦—(કાનમાં) વીરમતી, જીભ ક્યાં ગઈ તારી ?

જગ૦—કંઈ બીજી આજ્ઞા ? હું રજા માગુ છું.

વીર૦—અમને દેખી એટલો કંટાળો ઉપજેછે કે ઘડીભર પણ ચોભાતું નથી.

જગ૦—અરે સ્ત્રી, તારા દર્શનની મને કેટલી અભિલાષા છે, અને તેથી મનમાં કેટલો આનંદ થાય છે, તે મારો આત્માજ જાણે. પણ તું કોણ

મારી અવસ્થા શી ? અઘટિત લોભ કેમ છાજે ?

સુભાપ૦—સહજ વાત ચિત્તમાં અઘટિત શું ?

જગ૦—આ ઝળકતું મુખડું દેખી અંતરમાં દાબી રાખેલા ઊભરા બાહાર નીકળી આવેછે, અને તું સહજ વાત કરવાનું કહેછે. મન ગમતી સહજ વાત કરનારો આ આવેછે.

(લાલરાજને દેખી વીરમતી મૂર્છા પામેછે.)

લાલ૦—(દોડતો આવી) જુઓ ! જુઓ ! આ શું થયું ? કાંઇ વાગ્યું તો નથી.

સુભાપ૦–(વીરમતીને ઉઠાડતાં ઉઠાડતાં) આવી કોમળ રાજ કુંવરીને આવા ભયથી મૂર્છા આવ્યા વગર રહે ?

જગ૦—હું જાણુંછું. (મનમાં) આ મૂર્ખ મૂર્છાનું કારણ જાણેજ સમજતો નથી.

લાલ૦—જગદેવ, તું છે કે ? આજે ત્હેં મને સારી મદદ આપીછે—જા મ્હેં કહ્યું છે તેમ કાલ સો ઘોડાનો અધિકાર આપીશ.—

વીર૦—હેં ! હેં !

લાલ૦—અરે પ્રાણપ્રિયા, એ તો હુ છું.

જગ૦—અરે ! મદદ કેવી ! તું ક્યાં હતો ? મ્હેં પ્રથમથીજ ના નહોતી કહી કે મારે તારો અધિકાર નથી જોઇતો !—હું એ કામ તારે સારૂ લેશમાત્ર કરતો નથી—એતો મારા મનના ઊભળકાનું છે—

લાલ૦—પ્રભુ કરેને તારે એવા ઉભળકાના પ્રસંગ રોજ આવે, મૂર્ખ, એટલું પણ સમજતો—

જગ૦—(ધનુષ ખેંચી) ફરીથી બોલ જોઉં, પછી તારી શી—

લાલ૦—(હસીને) જા, જા. ભાઇ, દરબારમાં ક્યાં અધિકાર વર્તાછે ? સારૂં કહેતાં માઠું લાગ્યું તો આવરે બોલ પાછો. મ્હારૂં શરીર હજી સિદ્ધરાજ મહારાજની સેવા કરી પરવાર્યું નથી કે વગર કારણે તારી સાથે લડીને ખપાવી નાખું.

જગ૦—હટ, મેહેણું ના માર. તું કેટલી લડાઇ લડ્યો હશે તેતો પ્રભુ જાણે, પણ મને જો એકવાર સેવા મળે તો શું કર્યું તે પુછવા આવજે, જીવતો રહેતો.

લાલ૦—હું તેજ અપાવવાનું કહુંછું ત્યારે ના પાડેછે.

જગ૦—એક વાર કહ્યું કે મ્હારે આ કારણ માટે, અને તુજવડે, રાજ મળે તોએ શિવનિર્માણ છે.

લાલ૦—જેમ રાજેશ્રીની ઇચ્છા, આપ ખોટી શિદ થાઓછો ? કામ ચુકશો રસ્તામાં હવે ભો નથી. માણસ મોકલ્યાં છે તે રથ લઇ આવશે, એટલે મારા સરખો નિબળ પણ આ રાજકુંવરીને ઘેર પહોંચાડી શકશે—ત્યાં તમ સરખા પરાક્રમીને વ્યર્થ શ્રમ કાં આપિયે ?

વીર૦—લાલરાજ, એવા તિરસ્કારના બોલ તમને ઘટતા નથી, અને ખરૂં પૂછો તો માન બાપના રાજમાં રજપૂતનું આવું અપમાન હું ફરીથી સાંખી રહેનાર નથી. જગદેવ, કહેતાં જીભ ઊપડતી નથી અને મન માનતું નથી, પણ અત્યંત દુઃખ પામી (જ્ઞાતા હશો તો સમજશો) કહેવું પડેછે. કે હમણાં કંઇ વાતચિત્ત કરવી છે માટે—પધારો. ક્ષમા કરજો અપરાધ. પ્રભુ તમારી સદા રક્ષા કરો.

જગ૦—તે જાણીનેજ હું જતો હતો (જાયછે.)

વીર૦—અરે ? અપરાધ ક્ષમા કીધો એમ કહો, ત્યાં લગી જવા નહિ દઊં. (જગદેવ પાછો ફરેછે.)

જગ૦—(જરા વિચાર કરી) હે મધુરી, તું અપરાધ કરેજ નહિ, ને કદાચ કીધા હોય તો પણ ક્ષમા કીધેલાજ છે. (મહાદેવ એનું સદા ભલું કરો.) (જાયછે.)

લાલ૦—આ શાં ગાંડાં કહાડવા માંડ્યાં છે ? એની પાસે માફ શી માગવી ? તું કોણ અને એ કોણ ?

સુલ૦—પરણ્યા પેહેલાંજ હુકમ બજાવા માંડ્યો ? જેણે આવે સમયે અમારૂં રક્ષણ કીધું તેનો કુંવરીથી તિરસ્કાર ન થાય.

લાલ૦—ભલી તે વાત પ્રિયા, તું આ ગંભિરાઇ અને ઉદાસી છોડી પ્રેમથી ભાષણ કર.

વીર૦—ખરી વાત કહી. આજે આ વિઘ્ન નડ્યાથી તમને આવતાં મોડું થયું અને જવાની વેળા વહી ગઇ—

લાલ૦—તો શી ફિકર છે ? એક અક્ષર બોલવાનું કામછે તેમાં શી વાર લાગવાની છે ? હે, મર્યાદશીળ સુંદરી, હજી આ અમૃત વરસાવતી જીભે સ્પષ્ટ હા કહી નથી, પણ આ રસિક મનમાં પૂર્ણ પ્રેમ છે, એની હજાર પ્રકારે ખાતરી કરી આપીછે. બોલીજા, સો બોલનો એક બોલ.

વીર૦—(મનમાં) હે અંબિકા! હિંમત આપ! મારી જીભ ઉપ-ડતી નથી. (મોટેથી) વારૂ, ના કહું તો શું થાય?

લાલ૦—શું થાય? હે પ્રાણપ્રિયા, તારે નિશ્ચય જાણવું કે તારા વિના મારે, ઠરવાનું ઠેકાણું નથી. ના કહે! ના કહે તો મને કાળ જેવું લાગે. દુનીઆં અને આ જીવતર અને મારો જીવ ક્ષણભર પણ આ ખોળિયામાં રહે એમ તું માનેછે? પણ, ના! ના! તું એવી નથી. એકવાર આશા આપી તુ કદી નિરાશ કરશે નહિ. કેમ, પ્યારી (તું કરે એવીછે)?

વીર૦—હું હા કહી ચુકી એવો તમને નિશ્ચય છે?

લાલ૦—શું બાકી છે? કોઈ વખત તું ઠેરવેલા વખતે મળવામાં ચુકી નથી, અને કેવી હસતી આંખે તું પ્રેમથી મળતી હતી!

વીર૦—હંહં! ઠીક. જા. હું અંબાજીની સાનિધ્ય આજે કબુલ કરૂં છું કે જો મારા ભાઈ બાપ હા કહેશે તો હું ના પાડીશ નહિ.

લાલ૦—શાબાશ, મારી પ્યારી, શાબાશ. હું એમજ ધારતો હતો.

વીર૦—હવે રાત પડવા આવી, રથ આવ્યો કે નહિ? મારા લુણ-હરામી માણસો મને વગડામાં મૂકી ભયથી નાશી ગયા.

લાલ૦—ઓ પેલો આવ્યો. પણ એટલામાં મારે એક કહેવાનું છે કે અંબાજી બંબાજી કરવાનું છોડી દે. એમાં કોઇ દહાડો જીવનું જોખમ થશે. એવાં પૂતળાંની પછાડી ભટકાં મારે શું વધારે છે?

વીર૦—અરેરે! લાજો! લાજો! કંઈ બોલતાં. રજપૂત તો કુળદેવીની કદી નિંદા કરે નહિ, તમે કોણ જાણે ખરેખર શી જાતના હશો?

લાલ૦—સહજ વાતમાં એટલો બધો દોષ મારે માથે ન મુક. હું જાતનો ગોલક તો છું, પણ મારા બાપે અને મ્હે જે પરાક્રમ કીધાં છે તે—

વીર૦—(અત્યંત ગુસ્સાથી) ગોલો! ગોલો! મારા બાપનો ખવાસ! તેના જોડા ઊચકનાર! સંકર! મારી આગળ દોડનાર! આવો બે મર્જાદ કોઇ હશે?

લાલ૦—એ વિષય હાસ્યનો નથી—

વીર૦—(વધારે ગુસ્સાથી) મૂર્ખ, બે મર્જાદ, નીચ કુળના. મારા સામી નજર માંડી વાત કરવાની હિંમત ધરાવતાં લાજ્યો નહિં? સિદ્ધરાજે મોટો અધિકાર આપ્યો તેમાં છાકી ના જા. શું કરૂં જે મહારાજ સિદ્ધરાજ છે, બાકી જો કોઈ જરા પણ ધર્મપક્ષી બીજો હત તો જક્તને જણાવત

કે રજપૂતની દિકરી સામા નજર કર્યાથી ગોવાળની શી વલે થાયછે.

લાલ૦—અરે! ઓ ચતુર શાણી પ્રેમદા, જરા સાંસતી પડ વિચાર કર.

વીર૦—ગોલા! એક શબ્દ વધારે બોલ્યા વગર પાધરો ચાલ્યો જા, અને સ્વપ્ને પણ જો મને પરણવાની આશા રાખીશ તો હું ખબર લઇશ.

લાલ૦—આ કોમળ હસ્તવાળી મારી ખબર લે તે સુખમાં શું મણા?

વીર૦—આડા અર્થ કરતો, અમર્યાદ મૂર્ખા! ચૂપ રહે હવે જો વધારે વાર ઉભો રહ્યો તો અંબાજીની આજ્ઞા જો રાજપિતાને કહ્યા વગર રહું તો.

લાલ૦—હમણાંજ અંબાજીની સાનિધ્ય વચન આપ્યુંતું.

વીર૦—વચન પાળવા જેવાં હોય તે પળાય.

લાલ૦—હમણાં તને ક્રોધને વશ થએલી દેખી હું જાઉંછું. કાલે મળીશ, અને હું વિનતી વિનવીને કહુંછું કે નિરાંતે એ વાતનો વિચાર કરજે;—એટલે મને નિશ્ચય છે કે જુદા જાતિભેદને માટે પ્રેમનું પ્યાલું તું ઢોળી નાંખવાની નથી. તને તારા સુખની ફિકર નહિ હોય તોપણ મારા ઉપર કરૂણા કરી એટલુ ધ્યાનમાં રાખજે કે (કેટલીવાર કહું?) તારા વિના હું જીવનાર નથી. મારા પ્રેમની પ્રતિત શી રીતે કરી આપું? એમ ન થાય કે પ્રતિત થતી વખતે પશ્ચાતાપ અને નિરાશીનાં દુઃખ વિના બીજો ઉપાય તારી પાસે રહે નહિ. (જાયછે અને પાછો આવેછે.) વારૂ, હવે જો હું ખપતો હોઉં તો, ચલ, ઘેર વદાય કરવા આવું.

વીર૦—બીજા મર્યાદશીળ ગોલા બહુ મળેછે (લાલરાજ જાયછે.)

સુલ૦—અંબાજી, સખી, તને ખરેખરાં મહાય થયાં.

સુઆપ૦—હા કહ્યા પછી બાજીનો રંગ ફરી ગયો.

વીર૦—અરે, પણ જોતો ખરી, ગોલો થઇને આ ભાંજગડ કરતાં લાજ્યોએ નહિ! હવે મ્હેં ના કહી એમાં કંઇ મારો વાક છે?

સુલ૦—સુઆપ૦—ના, ના, લેશમાત્ર નહિ. એ બને પણ ખરૂં?

(જગદેવ પાછો આવેછે.)

જગ૦—લાલરાજને બડબડતો ગુસ્સે થએલો જતો દેખી મ્હેં ધાર્યું કે તે ઘેર પહોંચાડવા આવશે નહિ; અને તેથી રજા વગર આવ્યોછું તે માફ કરવું આજ્ઞા હોય તો હું તે સેવામાં તૈયાર છું.

વીર૦—રજપુત, એવા રંક વચન બોલો નહિ. તમારી સેવા કરવા અમે યોગ્ય છઇયે—કારણ કે આજે તમે પ્રાણદાન આપ્યું છે.

કે રજપૂતની દિકરી સામા નજર કર્યાથી ગોવાની શી વલે થાયછે.

લાલ૦—અરે! ઓ ચતુર શાણી પ્રેમદા, જરા સાંસતી પેઠ વિચાર કર.

વીર૦—ગોલા! એક શબ્દ વધારે બોલ્યા વગર પાધરો ચાલ્યો જા, અને સ્વપ્ને પણ જો મને પરણવાની આશા રાખીશ તો હું ખબર લઇશ.

લાલ૦—આ કોમળ હસ્તવાળી મારી ખબર લે તે સુખમાં શું મણા?

વીર૦—આડા અર્થ કરતો, અમર્યાદ મૂર્ખા! ચૂપ રહે હવે જો વધારે વાર ઉભો રહ્યો તો અંબાજીની આજ્ઞા જો રાજપિતાને કહ્યા વગર રહું તો.

લાલ૦—હમણાંજ અંબાજીની સાનિધ્ય વચન આપ્યુંતું.

વીર૦—વચન પાળવા જેવાં હોય તે પળાય.

લાલ૦—હમણાં તને ક્રોધને વશ થયેલી દેખી હું જાઉંછું. કાલે મળીશ, અને હું વિનવી વિનવીને કહુંછું કે નિરાંતે એ વાતનો વિચાર કરજે;—એટલે મને નિશ્ચય છે કે જુદા જાતિભેદને માટે પ્રેમનું પ્યાલું તું ઢોળી નાખવાની નથી. તને તારા સુખની ફિકર નહિ હોય તોપણ મારા ઉપર કરૂણા કરી એટલું ધ્યાનમાં રાખજે કે (કેટલીવાર કહું?) તારા વિના હું જીવનાર નથી. મારા પ્રેમની પ્રતિત શી રીતે કરી આપું? એમ ન થાય કે પ્રતિત થતી વખતે પશ્ચાતાપ અને નિરાશીનાં દુઃખ વિના બીજો ઉપાય તારી પાસે રહે નહિ. (જાયછે અને પાછો આવેછે.) વારૂ, હવે જો હું ખપતો હોઊં તો, ચલ, ઘેર વધાવ કરવા આવું.

વીર૦—બીજા મર્યાદશીળ ગોલા ઘણુ મળેછે (લાલરાજ જાયછે.)

સુશી૦—અંબાજી, સખી, તને ખરેખરાં સહાય થયાં.

સુભાગ્ય૦—હા કહ્યા પછી બાજીનો રંગ ફરી ગયો.

વીર૦—અરે, પણ જોતો ખરી, ગેલો થઇને આ ભાંજગડ કરતાં લાજ્યોએ નહિ! હવે મ્હેં ના કહી એમા કંઇ મારો વાંક છે?

સુશી૦—સુભાગ્ય૦—ના, ના, લેશમાત્ર નહિ. એ બને પણ ખરૂં?

(જગદેવ પાછો આવેછે.)

જગ૦—લાલરાજને બડબડતો ગુસ્સે થયેલો જતો દેખી મ્હેં ધાર્યું કે તે ઘેર પહોંચવા આવશે નહિ; અને તેથી રજા વગર આવ્યોછું તે માફ કરવું આજ્ઞા હોય તો હું તે સેવામાં તૈયાર છું.

વીર૦—રજપુત્ર, એવા રંક વચન બોલો નહિ. તમારી સેવા કરવા અમે યોગ્ય છઇયે—કારણ કે આજે તને પ્રાણદાન આપ્યું છે.

સુબે૦—મહારાજ ! મહારાજ !

રાજા૦—ભાઈ, જવાદે આ કાળિયાનો ત્રાસ એવોજ છે.

બીર૦—શું રાજપિતા તમે પણ એનો પક્ષ લોછો ? તમારૂં વચન હ- મણાં પાળુંછું, પણ જો પાછો જીવતો આવ્યો તો એ લોકોને આપણી સે- નામાં રહેવા દેનાર નથી. ત્યારે તમારે નહિ બોલવું. હું એકલોજ જાણીછું-બ- હેનો કહેછે તેમ શું કાળિયો બે માથાં ધરાવે છે ? તમારૂં પણ કામ નથી.

(જવા માંડેછે.)

કુસ૦—**(છેડો પકડી)** ના ! ના ! મારા પાટવી કુંવર તને નહી જવા દઊં. મને નિર્વંશ કરવી છે ? કુંવરી તો ગઈ, અને આંધળાનું એ- કનું એક આ રત્ન પણ જવા માંડે છે !

રાજા૦—(ચમકીને ચીસ પાડી) આંધળાનું ! અરે પ્રભુ, મને જી- વતો મુઓ કાં કરી મુકયો છે ! આ ધાપાએ મને સ્ત્રીના સરખો નિર્બળ ક- રીને ઘરમાં ગોંધી રાખ્યો છે !

બીર૦—માજી, મહેલો—મને જવાદો. ગાંડાં થયાં છો ? રજપૂતના છોકરાને એકવાર મરવુંજ છે તો ! મ્હારી બ્હેનને વાઘ ફીટી ખાય ને વ્યંઢલની પેઠે હું ઘરમાં ધ્રુજતો બેશી રહું ? વીરમતીને શી શી વેદના થતી હશે હમણાં ?

કુલ૦—હાય ! મારી લાડકી ! એ ખરી વાત. પણ છેડો માં ખેંચ, તને જાવા દેનાર નથી—એકનુ તો થનાર હતું તે થયું. (રુવેછે.)

બીર૦—આ કેમ ખમાય ? અબળા હમેશાં બીજાને અબળા કર- વા ઇચ્છે છે. યુદ્ધની સામગ્રીની વેળાએ પાસે ઉભાં રાખવાંજ નહિ.

કુલ૦—મદાંધ બાળકા, જે હાથ તને રોકી રાખે છે તેજ હાથે તારા પિતાને ફુલે વધાવી હસતે મ્હોડે રણમાં હજારોવાર મોકલ્યા છે, પણ આ કાળિયો તો પશુ રૂપે કાળજ છે. **(જગદેવ આવેછે.)**

જગ૦—મહારાજ, હુ વધામણી લાવ્યો છુ. વીરમતી કુશળ છે.

કુલ૦— ક્યાં છે ? ક્યાં છે ? **(ઉઠીને દોડવા માંડે છે,)**

રાજા૦—ક્યાં છે ? લાવો એને વધામણી આપો તો.

બીર૦—ક્યાં છે ? એ હું કેમ માનું ? વાડીનો દરવાજો તો કાળિયે ઘેરી લીધો હતો. કહ્યું કોણે ? જોઈ આવે એવો કોણ છે ?

વીર૦—ત્યારે જાઓ, જાઓ. હમણાંના હમણાં તેડી લાવો.

(સુબેદાર જાયછે.)

રાજા૦—હે પ્રભુ! હે સદાશિવ ભોળા! તું સંકટ સમયનો બેલી છે; આજનો દાહાડો આ બાપડી છોડીને ઉગારી લે.

ફુલ૦—હાય! હાય! હજી કુંવારી છે. તમારીજ હઠને લીધે પરણાવાઈ નહિ તો નાની છે? સોળ વર્ષ થઇ ગયાં! સંસારનો લહાવો કાંઇ ન લીધો.

રાજા૦—વગર સમજ્યુંજ લવેછે. એના જેવો વર મળ્યા વગર કંઇ પરણાવાય? આજે હરિ કરે તે ખરૂં.

ફુલ૦—બાપની છોકરાં ઉપર શી માયા? ઓ! મારી વીરમતી!

(સુબેદાર આવેછે.)

સુબે૦—મહારાજ, તે સઘળાં આવ્યાં તો ખરાં—

વીર૦—પણ શું? બોલતો બંધ કેમ પડી ગયો?

સુબે૦—મહારાજ, મારો અપરાધ ક્ષમા કરજો. પણ તે આવવાની ના કહેછે. કહેછે કે રણસંગ્રામમાં આજ્ઞા કરો તો તૈયાર છઇયે, પણ હજારો સેનાનો નાશ કરનાર જે આ કાળિયો તેની સામે તો અમે ડગલું ભરનાર નથી. સામે પગલે મરવા કોણ જાય?

વીર૦—ધિક્કાર છે બધાના અવતારને! આવા કામ સારૂ પૈસા ખવડાવી અમે પાળ્યા છે કે? વારૂ તે ક્યાં છે?

ફુલ૦—છુંદી છુંદીને મારો એ વીર્યહીન પાપીઓને. કોમળ વીરમતીથી દુષ્ટ કાળિયાના દાંત કેમ ખમાશે!

સુબે૦—એ પેલા નીચે ઉભા. હુંતો આવવાને તૈયાર છુંજી.

વીર૦—(બૂમ પાડીને) આ શસ્ત્રના ભારને લાજ લગાડોછો? રણસંગ્રામમાં પાછી પાની કરી નથી ને આ એક પશુથી બીહોછો? તમારા પાળકનું વચન આવે સમે ઉલંઘન કરોછો તો પછી કોણ રાખશે? જેની આવવાની મરજી હોય તે આઘા ખસી ઉભા રહો.

ફુલ૦—અરે ભાઈ, આ સુબેદારને એકલો મોકલની. વાત કરતાં વહાણું વાયછે.

વીર૦—શું એજજણ? સવાસો આદમીમાં એજ પુરૂષ છે! ધિક્કાર! ધિક્કાર! તમારા અવતારને! બધા તમે એકદમ હથીઆર મૂકો—મ્હારે તમારા જેવા હીજડાની સેવા નથી જોઈતી.

સુખે૦—મહારાજ ! મહારાજ !

રાજા૦—જોઈ, જવાદે આ કાળિયાનો ત્રાસ એવોજ છે.

બી૦—શું રાજપિતા તમે પણ એનો પક્ષ લોછો ? તમારૂં વચન હ-મણાં પાળુંછું, પણ જો પાછો ઝવતો આવ્યો તો એ લોકોને આપણી સે-નામાં રહેવા દેનાર નથી. ત્યારે તમારે નહિ બોલવું. હું એકલોજ જાઉંછું-બ-ધા કહેછે તેમ શું કાળિયો બે માથાં ધરાવે છે ? તમારૂ પણ કામ નથી.

(જવા માંડેછે.)

કુલ૦—(છેડો પકડી) ના ! ના ! મારા પાટવી કુંવર તને નહી જવા દઉં. મને નિર્વંશ કરવી છે ? કુંવરી તો ગઈ, અને આંધળાનું એ-કનું એક આ રત્ન પણ જવા માંડે છે !

રાજા૦—(ચમકીને ચીસ પાડી) આંધળાનું ! અરે પ્રભુ, મને જી-વતો મુઓ કાં કરી મુક્યો છે ! અ ધાપાએ મને સ્રીના સરખો નિર્બળ ક-રીને ઘરમાં ગોંધી રાખ્યો છે !

બીર૦—માજી, મહેલો—મને જવાદો. ગાંડાં થયાં છો ? રજપૂતના છોકરાને એકવાર મરવુંજ છે તો ! મ્હારી બહેનને વાઘ પીંદી ખાય ને વ્યંઢલની પેઠે હું ઘરમાં ધ્રુજતો બેશી રહું ? વીરમતીને શી શી વેદના થતી હશે હમણાં ?

કુલ૦—હાય ! મારી લાડકી ! એ ખરી વાત. પણ છેડો માં ખેંચ, તને જાવા દેનાર નથી—એકતુ તો થનાર હતું તે થયું. (રડેછે.)

બીર૦—આ કેમ ખમાય ? અબળા હમેશાં બીજાને અબળા કર-વા ઇછે છે. યુદ્ધની સામગ્રીની વેળાએ પાસે ઉભા રાખવાંજ નહિ.

કુલ૦—મદાંધ બાળકા, જે હાથ તને રોકી રાખે છે તેજ હાથે તારા પિતાને ફુલે વધાવી હસતે મ્હોડે રણમા હજારોવાર મોકલ્યા છે, પણ આ કાળિયો તો પશુ રૂપે કાળજ છે. (જગદેવ આવેછે.)

જગ૦—મહારાજ, હું વધામણી લાવ્યો છું. વીરમતી કુશળ છે.

કુલ૦— ક્યાં છે ? ક્યાં છે ? (ઉઠીને દોડવા માંડે છે.)

રાજા૦—ક્યાં છે ? લાવો એને વધામણી આપો તો.

બીર૦—ક્યાં છે ? એ હું કેમ માનું ? વાડીનો દરવાજો તો કાળિયે ઘેરી લીધો હતો. કહ્યું કોણે ? જોઈ આવે એવો કોણ છે ?

ઉતિરંગ—

વીરં૦—સારે જાઓ, જાઓ. હમણાંના હમણાં તેડી લાવો.

(સુબેદાર જાયછે.)

રાજા૦—હે પ્રભુ ! હે સદાશિવ ભોળા ! તું સંકટ સમયનો બેલી છે; આજનો દાહાડો આ બાપડી છોડીને ઉગારી લે.

ફુલ૦—હાય ! હાય ! હજી કુંવારી છે. તમારોજ છંદને લીધે પરણા-વાઈ નહિ તો. નાની છે ! સોળ વર્ષ થઇ ગયાં ! સંસારનો લહાવો કાંઇ ન લીધો.

રાજા૦—વગર સમજ્યુંજ લવેછે. એના જેવો વર મળ્યા વગર કંઇ પરણાવાય ? આજે હરિ કરે તે ખરૂં.

ફુલ૦—બાપની છોકરાં ઉપર શી માયા ? ઓ ! મારી વીરમતી !

(સુબેદાર આવેછે.)

સુબે૦—મહારાજ, તે સઘળાં આવ્યાં તો ખરાં—

બી૦—પણ શું ? બોલતો બંધ કેમ પડી ગયો ?

સુબે૦—મહારાજ, મારો અપરાધ ક્ષમા કરજો. પણ તે આવવાની ના કહેછે. કહેછે કે રણસંગ્રામમાં આજ્ઞા કરો તો તૈયાર છઇયે, પણ હજારો સેનાનો નાશ કરનાર જે આ કાળિયો તેની સામે તો અમે ડગલું ભરનાર નથી. સામે પગલે મરવા કોણ જાય ?

બી૦—ધિક્કાર છે બધાના અવતારને ! આવા કામ સારૂ પૈસા ખવ-ડાવી અમે પાળ્યા છે કે ? વારૂ તે ક્યાં છે ?

ફુલ૦—છુંદી છુંદીને મારો એ વીર્યહીન પાપીઓને. કોમળ વીરમ-તીથી દુષ્ટ કાળિયાના દાંત કેમ ખમાશે !

સુબે૦—એ પેલા નીચે ઉભા. હુંતો આવવાને તૈયાર છુંજી.

બી૦—(બુમ પાડીને) આ શસ્ત્રના ભારને લાજ લગાડોછો ? રણ-સંગ્રામમાં પાછી પાની કરી નથી ને આ એક પશુથી બીહોછો ? તમારા પાળકનું વચન આજે તમે ઉલંઘન કરોછો તો પછી કોણ રાખશે ? જેની આવવાની મરજી હોય તે આઘા ખસી ઉભા રહો.

ફુલ૦—સારે ભાઈ, આ સુબેદારને એકલો મોકલની. વાત કરતાં વહાણું વાયછે.

બી૦—શું એકજણ ? સવાસો આદમીમાં એકજ પુરૂષ છે ! ધિક્કાર ! ધિક્કાર ! તમારા અવતારને ! બધા તમે એકદમ હથીઆર મૂકો—મ્હારે તમારા જેવા હીજડાની સેવા નથી જોઇતી.

સુબે૦—મહારાજ ! મહારાજ !

રાજા૦—ભાઈ, જવાદે આ કાળિયાનો ત્રાસ એવોજ છે.

બી૦—શું રાજપિતા તમે પણ એનો પક્ષ લોછો ? તમારૂં વચન હ- મણાં પાળુંછું, પણ જો પાછો જીવતો આવ્યો તો એ લોકોને આપણી સે- નામાં રહેવા દેનાર નથી. સારે તમારે નહિ બોલવું. હું એકલોજ જાઉંછું-બ- ધા કહેછે તેમ શું કાળિયો બે માથાં ધરાવે છે ? તમારૂં પણ-કામ નથી.

(જવા માંડેછે.)

કુલ૦—(છેડો પકડી) ના ! ના ! મારા પાટવી કુંવર તને નહી જવા દઊં. મને નિર્વંશ કરવી છે ? કુંવરી તો ગઈ, અને આંધળાનું એ- કનું એક આ રત્ન પણ જવા માંડે છે !

રાજા૦—(ચમકીને ચીસ પાડી) આંધળાનું ! અરે પ્રભુ, મને જી- વતો મુઓ કાં કરી મુક્યો છે ! આ ઘાપાએ મને સ્ત્રીના સરખો નિર્બળ ક- રીને ઘરમાં ગોંધી રાખ્યો છે !

બીર૦—માજી, મહેલો—મને જવાદો. ગાંડાં થયાં છો ? રજપૂતના છોકરાને એકવાર મરવુંજ છે તો ! મ્હારી બહેનને વાઘ ફીદી ખાય ને વ્યંડલની પેઠે હું ઘરમાં ફુજતો બેશી રહું ? વીરમતીને શી શી વેદના થતી હશે હમણાં ?

કુલ૦—હાય ! મારી લાડકી ! એ ખરી વાત. પણ છેડો માં ખેંચ, તને જવા દેનાર નથી—એકનું તો થનાર હતું તે થયું. (રડેછે.)

બીર૦—આ કેમ ખમાય ? અબળા હમેશાં બીજાને અબળા કર- વા ઇછે છે. યુદ્ધની સામગ્રીની વેળાએ પાસે ઉભાં રાખવાંજ નહિ.

કુલ૦—મદાંધ બાળકા, જે હાથ તને રોકી રાખે છે તેજ હાથે તારા પિતાને ફુલે વધાવી હસતે મ્હોડે રણમાં હજારોવાર મોકલ્યા છે, પણ આ કાળિયો તો પશુ રૂપે કાળજ છે. (જગદેવ આવેછે.)

જગ૦—મહારાજ, હું વધામણી લાવ્યો છું. વીરમતી કુશળ છે.

કુલ૦— ક્યાં છે ? ક્યાં છે ? (ઉઠીને દોડવા માંડે છે.)

રાજા૦—ક્યાં છે ? લાવો એને વધામણી આપો તો.

બીર૦—ક્યાં છે ? એ હું કેમ માનું ? વાડીનો દરવાજો તો કાળિયે ઘેરી લીધો હતો. કહ્યું કોણે ? જોઈ આવે એવો કોણ છે ?

જગ૦—હેકે રથમાં છે તે સઘળું તમને કહેશે. ઓ, આવ્યાં.

(વીરમતી આવે છે, અને મા. બાપ, ભાઇને ભેટે છે.)

વીર૦—આ પરાક્રમી રાજપુત્રનો જેટલો સત્કાર કરશો તેટલો ઓછો છે કેમકે કાળિયાને મારી એ પરાક્રમી મને જીવાડી લાવ્યો છે.

હેકેનાં માણસો—શાબાશ, એ રજપૂતને, શાબાશ.

બીર૦—હેં।

રાજા૦—ભાઇ, તમારૂં નામ શું? કોના કુંવર છો?

જગ૦—જાતે રજપૂત થઇ આવડું શું પામો છો? તમારા સરખા રાજા રણસંગ્રામમાં તાકાત બતાવે, અને મારા જેવા ગરીબને બીજો પ્રસંગ ન મળે, ત્યારે પશુ ઉપર તો બળ અજમાવે.

બીર૦—એમ ના બોલો, તમે કંઇ નાનું સુનું પરાક્રમ કીધું નથી. આ ગામથી અજાણ્યા હશો તેથી જાણતા નહી હો, બાકી જાણત કે એ વાઘે તો હજારો સંગ્રામમાં જીતી આવેલાને એક પંજે ફાડી ખાધા છે.

રાજા૦—બેસો હવે નિરાંત કરીને વાતચીત કરિયે. તમારૂં નામ શું?

જગ૦—મહારાજ, મારૂં નામ જગદેવ. પરમાર વંશના ઉદયાદિત રાજા અમારા પિતા લાગે.

રાજા૦—પરમાર વંશના રજપૂતનાં પરાક્રમ શાં પુછવાં?

જગ૦—મહારાજ, હવે આજ્ઞા હોય તો ઉતારે જાઉં.

બીર૦—બીજે ઠેકાણે અને તમને ઉતરવા પણ દઇયે—એ શી ઘેલી વાત કરોછો? તમે ક્યાંથી અમારે બારણે? અમારૂં ઘર પાવન કીધું

કુંભ૦—જાઓ ક્યાં હવે? કુંવરીએ કહ્યું તેમ તમારી જેટલી સેવા ન કરીએ તેટલી ઓછી.

પ્રવેશ ૩ જો.

૧ લો દુકાનદાર—અરે ઓ ભાઇ, કાળિઆની કંઇ બૂમ સાંભળીકે?

૨ જો દુકાન૦—હું તો દુકાન બંધ કરી ઘર ભણી નાસતો હતો એટલામાં એમ સાંભળ્યું કે કોઇ નવો રજપૂત આવ્યોછે તેણે માર્યો.

૩ જો દુકાન૦—ગાંડો છે? એ કાળિયો મરે પણ ખરો?

કણબી—સુણો એ વાત તો ખરી, મારો ભાઇ ખેતરે ગયોતો તે આંખે જોઇને આવ્યો.

બ્રાહ્મણ—ગાઉથી દેખતાંજ મુઠીઓ વાળીને નાઠા હશે, તો મુઓ ત્યાં લગી જોવા ઉભો રહેવાનો હતો ?

૨ જો કણબી—શાબાશ છે તે રજપૂતને. પહેર મ્હારા એ ગોધાને ખેતરમાંથી એ પાતરનો જણ્યો તાણી ગયો હતો.

એક ડોશી—હાય ! હાય ! એ કાળિયો તો કાળજ હતો. મ્હારી છોડીને જમાઈ સાથે વદાય કરીને તે દહાડે તે બંનેના પીટયાએ જીવ લઈ નાંખ્યા.

૧લો દુકાન૦—પણ આટલા દહાડા ગામની પાસે નહોતો આવતો. પાંચ દશ ગાઉ આઘો ફર્યાં કરતો તો, પણ આજે પાપનો ઘડો ભરાઈ રહ્યો તેથી આગળ આવવાની મતિ સુઝી.

૨ જો દુકાન૦—આ રજપૂત આવે નહિ, ને એ મરે નહિ. બાકી આગળ આવી બધા ગામને ખાઈ જાત, તોએ કોણ હાથ ઝાલવા જવાનું હતું ?

૩ જો દુકાન૦—ઘણાએ મોટા મોટા રજપૂતો સો સો આદમી લઈને મારવા ગયા છે, પણ તેમાંનુ એકે પાછું આવ્યું નથી.

૩ જો કણબી૦—ખરી વાત, પંદર પંદર વરસ થયાં એ વાટ ઉજડ પડી છે. આ સિદ્ધરાજ મહારાજ પણ એ દુઃખે વીશ ગાઉનો ફેરો ખાઈને આડે રસ્તે આવે છે.

બ્રાહ્મણ—એ વાઘજ નહોતો ! કોઈ કારમું સ્વરૂપ હતું !

ગરાસીઓ૦—ઓ ! પણ એને મારનારો કેવો શૂરવીર હશે ?

૨ જો ગરા૦—તેના શુરાતનમાં શું પુછવું ? એના મોઢા આગળ બધાં રાજમંડળ પાણી ભરે.

૨ જો બ્રાહ્મણ૦—આ જક્તનું દુઃખ નિવારણ કરવાને અવતરેલો એમાં શો સંદેહ ? આપણે જાણીએછ કે મનુષ્યની તો એમ કરવાની તાગાદ નથી.

૩ જો બ્રાહ્મણ૦—અરે ભાઈ, અંબાજી માતાની મર્જાદા ન રાખી દહેરામાં આવ્યો માટે આપોઆપ જગદંબાએ એ પુરૂપ રૂપ ધારણ કરી એ અસુરનો વધ કીધો. મા એવાં કામ કરતીજ આવી છે.

૨ જો દુકાન૦—વાર, ચાલો આપણા ગામનું પાપ ગયું.

૩ જો દુકાન૦—હારે ભાઈ, બાકી રાત્રે ઉંઘ પણ પુરી નહોતી આવતી.

કણબી૦—એ રજપૂતનું સોનું બસેં વરસનું આવરદા થાઓ!

૨ જો બ્રાહ્મણ૦—એવા પુરૂષને મર્ણજ નથી.
૩ લો દુકાન૦—એ હતો તો આપણે જીવ્યા. ધન્ય છે, એની માને!

પ્રવેશ ૪ થો.

(સ્થળ સરસ્વતીનો ઘાટ.)

સુભગા૦— શિખરિણીવૃત્ત.

ભરેલો સંકોચે, ગુપત[1] ગિરિ મધ્યે જળઝરો,
કલેજું તે કોરે, દુઃખકર દબાવો અતિ ઘણો;
અને તોએ અંત્યે, ચીરી નિકળનારો કદી ખરો,
બનો ગંગાસિંધુ, અતિ ગતિથી ઘૂમી ઘુઘવતો.
અરે! તો આ હૈડે, મ્હોતી પ્રીતિનિં ભઠ્ઠી સળગી તે,
દબાવે રીબાતી, તરૂણ અબળા ક્યાંજ લગીરે;
મુખેથી ધુમાડો, નીકળી ગુંગળાવેછ હમણાં,
હજી જ્વાળા બાકી, રહીછ નથી ઉત્પાતનિ મણા.
અરે! ભુંડી! રંડા! કજાતિ! તું સિવાઈ કેમ ગઈ?
હતો પાસે જ્યારે, પ્રીતમ પ્રિય કાં તુ બસી નહિ?
જુઠી પ્રીતે પ્હેલાં, લવતી હતી તુંજે અતિ ઘણી,
અણીની વેળાએ, ખરી પ્રીત સમે બ્હીકણ બણી.
દુઃખી થાઊં-જાઊં, કંહિ? મનમુઝાઊં-કરૂં શું રે?
કુમારી[2] મારી મા! શરણ મુજને રાખની તું એ;
પુરાં પાપે આપે, કઠણ પિતુ શ્રાપે નથી વરી,
પ્રીતિ પીડા વેઠે,—અમરતનું તાતે વળી કરી!

(આસપાસ જોઈને) (સ્ત્રગ્ધરા વૃત્ત.)

સાયંકાળેય લીલા, લલિત સલિતને, તીર લોકો કહેછે,
રાત્રિની પૂર્વજાને, રમણિ[3] કુણ કહે? વીરશો કોઈ એછે;

---

૧ ગુપ્ત=છાનો. ૨ સરસ્વતી માતા મને તમારે શરણે રાખો! અરે પણ તું એ નિર્દય બાપના શાપને લીધે અને મ્હોટા પાપને લીધે કુંવારી રહી છે, અને વળી ત્હારે દુઃખતો વિશેષ છે, કેમકે તને બાપે અમર શરીરવાળી કીધી છે.

૩ પ્રથમ જન્મેલી, મ્હોટી બહેન. સાંજ એ રાતની મ્હોટી બહેન છે.

લાગે લીલા તું લ્હાળા,વત્ ધગધગતી, માન પામી નકામી,
પિંડે પ્રેમાગ્નિ પીડે, ભડ ભડ બળતી જ્વાળ વામી નકામી.

(લાલરાજ આવેછે.)

લાલ૦—આ કોઇ મ્હારા જેવું દુઃખિયું રડે છે.

સુભ૦—(ચમકીને) અરે એજ ! લાલરાજ પોતેજ.

લાલ૦—એકાંતે રડવું એજ આ દુઃખનો ઉભરો કહાડવાનું બારૂં છે. પ્યારી તિરસ્કાર ગમે તેટલો કરે પણ ઘડી પછી ક્રોધ શમીને માત્ર ઉદાસીજ રહે છે. (પાસે આવે છે) સુભગા ! ! ગુણિકા !

સુભ૦—સરદાર, એમાં એટલું બધું આશ્ચર્ય કેમ પામોછો ? ગુણિકા માટે શું તેની અબળા જાતિ ફીટી ગઇ ?

લાલ૦—જારના સમક્ષતો ગુણિકા ના રડે તેમાં નવાઇ, પણ આવે સમયે એકાંત સ્થળે ગુણિકા પ્રીતમના વિયોગે રડે એતો મ્હેં આટલા દહાડા સાંભળ્યું નથી.

સુભ૦—અરે ! તમે જો મ્હારા અંતરની વેદના જાણતા હો તો કદી ફરીથી એમ ન બોલો. જેમ બીજી સ્ત્રીઓનાં તેમજ અમારાં રૂદય પ્રેમ બાણથી વિંધાઇ જાયછે, અને લોભી ગુણિકા ટળીને ઘેલી પ્રેમદા થઈ રહીએ છિયે. પણ અમારા દુઃખનો કાંઠો નથી—અમારા કપાળમાં તો ખરી પ્રીત ભોગવવાનું લખ્યુંજ નથી—અમે ગમે તેટલું સાચું કહિયે પણ કોઈ પ્રીતમ માને નહિ, અને ખરેખરો પ્રેમ કદી અમારા ઉપર રાખે નહિ, અરે ! સાચી પ્રીતિની વેદનાથી એકાંતે રડવું, અને—હાય ! હાય ! પેટને અર્થે આંસુ સંતાડી બીજા સાથે હસવું એ દુઃખ કેમ સહન થાય ? મ્હારાથી થનાર પણ નથી અને એમ હું કરનાર પણ નથી, તમે છેક નિર્દય થઈ અમને ગુણિકા જાણી તુચ્છ ન ગણો !

લાલ૦—મારી તો આજે ખાત્રી થઈ. હવેથી હું તુચ્છ ગણનાર નથી.

સુભ૦—આવા મીઠા દયાના શબ્દને માટે પરમેશ્વર તમારા મનોરથ પૂર્ણ કરો. ચાતકના ફાડી મુકેલા મ્હોંઢામાં જેમ વરસાદનું એક બુંદ તેમ આ શબ્દ મ્હારી બળતી છાતીને ઠારે છે.

લાલ૦—અમાન્ય પ્રીતિથી દુઃખનો સમુદ્ર જે રેલેછે તેનો મને અનુભવછે, અને તેથી મને તારી દયા આવેછે. જા, જો તારો પ્રીતમ એવો

સ્ત્રીસે હોય તો નામ દે; મ્હારૂં આજે નજરે જોએલું કહીને તેની ખાત્રી કરી આપીશ. બોલ, મ્હારા સામું આવી અનુરાગથી શું કામ જોય છે?

સુભ૦—(પગે લાગી છેડો પકડી) હે પ્રાણનાથ, હે સરદાર, હે મ્હારા મનમાન્યા પ્રીતમ, મ્હારા મનમાં સદા રમણ કરનારી આ તમારીજ મનોહર મૂર્ત્તિ છે. એક વરસ થયાં હું કમળની પેઠે દૂર પડી આ પ્રભાકર સરખું મુખડું દેખી મોહિત થઇને એવા વિચારથી બળ્યાં કરૂંછું કે એના મનમાં આપણા શા હિસાબ. હજારો વેળા તમારી આગળ મ્હારૂં દુઃખ પ્રગટ કરવાનું ધાર્યું,—અને તે સમય આવે ડર પામી ચૂપ રહી. પણ આજે મ્હારા ભાગ્ય ખુલ્યાં, અચિંતવે મારા દયાળુ પ્રાણનાથને મ્હારો રોગ માલમ પડ્યો. હવે તે ઔષધ આપ્યા વગર રહેશે નહિ, અને મને આ કોમળ વાર્તાચિત ઉપરથી પક્કો ભરોસો પડેછે. મહારાજ, છેડો માં તાણો' હા કહેશો ત્યાં લગી છોડનાર નથી.

લાલ૦—અરે! આ શું ? પૂછતાંમાં તો વાત વિપરીત નિકળી. એક દુઃખમાં વળી બીજી પીડા ઉપની. હું ક્યા એવકુફ કે નકામી પંચાત કરવા ઊભો રહ્યો. (સુભગાને) છેડા મેલદે. લોકને ફજેતી નહિ બતાવ. હું તારા કામનો માણુસ નથી. સિદ્દરજ સરખાઓ જારકર્મમાં રાજચિન્હ જાણી મગ્ન રહેછે, પણ હું એ કામમાં વાકેફ નથી.

સુભ૦—પ્રાણનાથ, હું એમ કહેતી નથી. મને પરણીને આપના મંદિરમાં સુકો રોટલો આપી દાસી કરી રાખો. હું એ પાતક કર્મમાં તમને નાખવા ઇચ્છતી નથી.

લાલ૦—વા ! પરણું ! ગુણિકાની સાથે ? મારી શોભા તો જમશે !

સુભ૦—હાય ! હાય ! જે દહાડેથી તે હું ગુણિકાને પેટ જન્મી તે દહાડાથી મ્હારા કોમ લાગ્યા. એમાં હું શું કરૂં ? મ્હારો શો ઉપાય ? અલ્યા ! દુષ્ટ બ્રહ્મા, મ્હેં તને ક્યાં કહ્યુંતું કે મ્હારો દુશ્મન થઈ લાગ્યો ? હે પ્રાણનાથ, તમને કંઈ દયા નથી ?

લાલ૦—છાની રહે બકતી. તારે પ્રીતમની શી ખોટ છે ?

સુભ૦—અરે ! અરે ! પાડું એનું એ. હમણાં એણે કબુલ કીધું હતું કે ગુણિકાને પણ પ્રેમબાણ વાગેછે, અને તે પ્રીતિ જો મનમાન્યો અંગીકાર ન કરે તો તેના દુઃખનો કાંઇ નહિ; ને હવે મને પાપની પેઠે તરછોડી નાસવા માગે છે.

લાલ૦—લાજ, લાજ, કંઈ પોતાની ઓખાદ કરતાં વત્તી વાત કરતાં, પેલું કોઇ આવેછે. ખબરદાર જો હવેથી મારા આગળ એવી નાહાનીની વાત કરવાની હિંમત ધારી તો. (દયાળ ભાટ આવે છે.)

દયા૦—નોબત નગારાંનો અવાજ અને માણસોનો હોકાર સંભળાતો નથી ? પુણ્યશ્લોક સિદ્ધરાજ મહારાજ પધાર્યાથી આખું ગામ જાગી રહ્યું છે તે માલમ નથી કે અહિંયા ફરોછો ?

લાલ૦—તું જોવાની એવી રચના મુકીને આવેછે અને પછી બીજાને પુછેછે શા માટે ?

દયા૦—હુંતો સરસ્વતી માતાને દુધ ચઢાવવા આવ્યોછું. ઓ, પેલા દુધના તાંબડા આવ્યા.

લાલ૦—હમણાંને હમણાં એ ક્યાંથી સાંભર્યું ?

દયા૦—મેં માનતા માની હતી કે જો જગદેવને મહારાજનું માન થશે તો તેજ ઘડીએ સાક્ષાત સરસ્વતી માતાને ત્રણમણ દુધ ચઢાવીશ.

લાલ૦—ત્યારે હજી માન કયાં થયું છે કે—

દયા૦—તમને ખબર શીછે ? આજે રાજાધિરાજે પોતે હાથીપર બેસાડી શેહેરમા સાથે પ્રવેશ કીધો. અને કાલે રૂદ્રમાળાની સ્થાપનાની વખતે ભરી સભામાં આવવાની આજ્ઞા કરીછે. ત્યારે મોટો અધિકાર આપશે એમાં શક નથી. સઘળાના મ્હોની એજ વાણી છે.

લાલ૦—એટલી બધી કૃપાનું કારણ શું ?

દયા૦—કારણ તમેજ વિચારોને. કાં ભૂલી જાઓછો બે ઘડી પરની વાત ? તમે પાછા પગલાં કરતા હતા, તે વખતે એણે આગળ ધસી આ કાળરૂપ વિકાળ વાઘને એક ચોટે સો ગજ આઘો ઉડાવી મુક્યો એમાં કંઈ પરાક્રમ નહિ કે ? એથી દેશપાળકની પ્રીતિ ન થાય કે ?

લાલ૦—ના કોણ કહેછે કે એટલું બધું બોલેછે? વારૂ, આજ શોભા તો સારી થઈ હશે ?

દયા૦—આજની શોભામાં શું પૂછવું ? એ શોભાની છાયા જાણવી હોય તો ગામમાંથી જે આ મોટો નાદ આવેછે તે સાંભળો. અટલા આપણે ગામથી દૂર છઇયે તોએ છેક પાસે આવ્યા વગર એક બીજાનું બોલ્યું કાને પડતું નથી. ઓ ! કેટલા હાથી ! કેટલા રથ ! કેટલા ઘોડા ! માણસોનું

તો લેખુંજ નહિ ! છત્રધારી અને નોબતધારી કેટલા હતા !—તે એકેકનો રસાલો બીજા રાજાઓના લશ્કરથી મોટો. વસ્ત્રાભુષણનું તો મૂલ્ય કોણ કરશે ? એક આ જગદેવના હાથી ઉપર જે ઝૂલ હતી તે જાતનાં તો મોટા રાજાઓને ઘેર સેલાંએ નથી. આખા ગામની બારીએ બારીએ અને ઓટલે ઓટલે તલ મુકવા જેટલી જગા ન મળે તો રાજમાર્ગનું શું પૂછવું ? ઊંચી અગાસીઓ ઉપર ચઢી સ્ત્રીઓનાં ટોળેટોળાં ટમટમી રહ્યાં હતાં. એ પુણ્યશ્લોકને એટલાં મનુષ્યોએ ઘરમાંથી ફુલે વધાવ્યા કે વાટે ફુલના ગલીચા પથરાઈ રહ્યા છે. આજે ચોરે ચોરે, ચકલે ચકલે, ઘેર ઘેર અને પાંચથી સાઠ વરસનાને મ્હોઢે એ સિવાય બીજી વાત નથી. બધું ગામ ઘેલું ગોકુળિયું થઈ ગયુ છે.

લાલ૦—થોડીવાર ઉપર તો જગદેવની કીર્ત્તિ થતી હતી.

દયા૦—અલબત્ત થાયજ તો–તમને શું નડી ? પણ હમણાં તો તે વાત જાણે બનીજ નહિ હોય તેમ ભૂલી ગયાં છે, અને સિદ્ધરાજની લેહે લાગી છે. નવાઇ શી ? એ મહારાજ તે કંઈ જેવા તેવા છે ? એનાં દર્શનથીજ પાવન થઇએ. આપણા ગુજરાત્રનું ભૂષણ છે.

લાલ૦—વાહ, સરસ્વતી માતા મ્હોં ફાડીને ઉભી રહીછે. રેડ. ગાંડા, એ કોઈ બીચારા માણસને પાત તો તે આશિષ દેત. ઉલટાં આથી તો આ નિર્મળ પાણી બગડશે.

દયા૦—તમારા જેવા જૈન ગુરૂ મળ્યા હત તો એટલી અક્કલ આવત.

લાલ૦—સાંજ જાણું છું. તેની અક્કલ માની હોત તો આજે પસ્તાવું નહિ પડત.

પ્રવેશ ૫ મો.

(સ્થળ—રાજમંદિર.)

વીર૦—હે સખી, મને મોટું આશ્ચર્ય લાગેછે કે એ ગોલાની હિંમત કેમ ચાલી ! મનમાં કાંઈ પણ ડર્યા નહિ.

સુલ૦—હમણાં એવા નીચ લોકોને કારભાર મળવા માંડયો છે તેથી કોઈ કોઈ ઠેકાણે રજપૂતોની કન્યા એમને ઘેર જવા લાગીછે.

સુભાપ૦—તે કયા રજપૂત ? રાજપાટ વગરના ભુખે મરતા.

સુલ૦—એ તો ખરૂંજ તો. એવા વગર બીજા કોણ ઠોકે ?

વીર૦—બળ્યા અવતાર તેના પણ. ગરીબ હોઇએ તોએ શું થયું? કુળને કાળાશ લગાડવી પૈસા માટે ?

સુભાષ૦—આજે આપણે માથે મોટું વિઘ્ન ગયું.

વીર૦—ને હું તો એ વિઘ્નમાંથી ઉગરી. માતાની પૂજા કરતી વેળા જાણે તેમનું મ્હોં હસતું હોય એમ મને લાગ્યું. આરતી કરીને મ્હેં દંડવત કીધા તે વખતે તો મારા કાને આવા શબ્દ પડ્યા. "પુત્રી ગભરા નહિ. તું આજે યોગ્ય વર સાથે પરણીશ, પણ સમાલજે! કાલે તને મ્હારૂં પ્રત્યક્ષ દર્શન થશે." એ શું હું કંઇ સમજતી નથી ?

સુભાષ૦—વર મળવાને બદલે આજે ખોયો તો ખરો.

વીર૦—એ ગોલાની તો મારા આગળ વાતજ ન કહાડ. તોપણ હું કેવી અજ્ઞાન કે આટલા દિવસ સુધી મ્હેં ન્યાત જાત પૂછીજ નહિ ? એમાં મ્હારો પણ કંઇ વાંક છે. આજે મ્હેં ક્રોધથી જેવાં કઠણ વચન કહ્યાં તેવાં કહેવાં નહોતાં જોઇતાં; સમજાવીને ના કહીહોત તો ઠીક.

સુલ૦—હા, એ બરાબર છે. વારૂ, ચલો આજે ઉચ્છવનો દહાડોછે.

વીર૦—પરણ્યા કરતાં કોની સાથે પરણીશ એની મને ફિકર છે?

સુભાષ૦—એ પણ ફિકર ન રાખવી. માતાજીનું વચન છે કે યોગ્ય વર મળશે. તારી શી મરજી છે ?

વીર૦—હવે તું મરજીનું શું પૂછેછે? મનમાં સમજતી નથી?

સુભાષ૦—હજી પેલાનીજ રઢ લાગી રહી છે કે ?

વીર૦—હજી નહિ, પણ હમણાં લાગી એમ કહે, કેમકે આ સમય ઉપર મ્હારા મનમાં જે પ્રેમ રમી રહ્યો છે તેનો વિચાર કરતાં પહેલાં મારો પ્રેમ હતોજ નહિ એમ કહેવામાં કાંઇ હરકત નથી.

સુભાષ૦—એ ગમે તેવો પણ અજાણ્યો પરદેશી છે.

સુલ૦—રાજાની કુંવરી પરદેશ વગર તો ક્યાં વરે?

વીર૦—એના જેવો ખરો પરાક્રમી રજપૂત કોણ છે ? એની વાણી કેવી નમ્ર અને મીઠી! કામ કેવાં પ્રતાપી અને દુષ્ટને ત્રાસદાયક!

સુભાષ૦—આજે કોણ મળનાર છે તે જાણ્યા વિના આગળથી નિર્ધાર ના કરો.

વીર૦—છ માસ થયા એક ભાવે માતાજીની ઓળગ કર્યા કરૂંછું તે શું આજે તુષ્ટમાન થયાં તે દહાડેજ મ્હારૂં માગ્યું નહિ આપે?

સુભાષ૦—માત પિતાની ઇચ્છા કોણ જાણે શી હશે?

વીર૦—ગમે તે હો, પણ આ વાતમાં હું આજ્ઞા માનવાની નથી. એ પરમારવંશી રાજીઓ મળે તોજ વરૂં. નહિતર કુંવારી મરૂં. પણ તે માતાજી મારા બાઇના મનમાં વસ્યા વિના રહેશે નહિતો અને મારા બાંધવાએ ધાર્યું કે થયું!

સુલ૦—ઓ! બોલતાં માતાજી તો આવ્યાં.

(ફૂલમતી આવેછે)

ફુલ૦—આવ મારી લાડકી, આજ તું નવે અવતાર આવી. કેમ, શ તડાકા ચાલેછે? થાકી હારી સુતી નથી?

વીર૦—મા, તમારૂં મ્હોં હજી કેમ ઉદાસ છે?

સુભાષ૦—પરમેશ્વરે કુંવરીને ઉગાર્યા, હવે તો આનંદ પામવો જોઇયે.

ફુલ૦—બહેન, હું તારી પાસે એક માગવા આવી છું.

વીર૦—વા! તેમાં આટલી બધી દીનતા શું કામ રાખોછો? તમારે માગવું ઘટે? ઇચ્છા હોય તેમ આજ્ઞા કરી દેવી.

ફુલ૦—પ્રથમ તું એવો ઉત્તર આપશે એ તો મ્હેં અગાઉથીજ કહ્યું હતું, પણ જાણુશે ત્યારે આડી થયા વિના રહેવાની નથી. મારો જીવ ઘ-ણોએ બળેછે પણ મ્હારૂં કંઇ ચાલ્યું નહિ.

વીર૦—એવું મોટું શું છે તે કહો તો ખરાં.

ફુલ૦—બહેન, ત્હારે સારૂ હારા બાપ ભાઇએ વર જોયો છે—

સુલ૦—એનાથી બીજું શું? લાવ, કુંવરી, વધાઈ.

વીર૦—તેનું નામ ઠામ કહો—પછી—હા ના કહું એમ તમારી આગળ બોલતાં લજ્જા આવે છે પણ ક્ષત્રિની બેટીમાં એવી છદ ચા-લીજ આવીછે.

સુભાષ૦—તે જોઇએજ, નહિતો ક્ષત્રિવીર્યથી ઉપન્ન થએલી કેમ કહેવાય? અને ક્ષત્રિને જન્મ શી રીતે આપી શકે.

ફુલ૦—વચમાં ટકટક કરતી છાની રહે. બહેન વીરમતી, તું મ્હારૂં

આટલું કહ્યું માન. હ્હારો ભાઈ કોઈનું માને એવો નથી તે તો તું જાણે છે.

વીર૦—નામ કહોની. મ્હેં ક્યાં ના કહી કે દબાવો છો.

કુસ૦—અરે આરી બહેન, હું તને દબાવતી નથી. મ્હેં એક પહોર સુધી કુંવર સાથે માથું ફોડ્યું, પણ તે એકનો બે થયો નહિ. તું જાણેછે કે હ્હારા બાપના મનમાં તો કુંવર બોલ્યા તે પરમેશ્વર બોલ્યા, ને વાત પણ ખરી. આ પાંચ વરસ થયાં એણે રાજનો ભાર ઉઠાવી લીધોછે ત્યારથી એના કામમાં કંઈ કસર નથી. બીજી બધી વાતે હલકોછે. આ કામમાં તો કહેછે કે એ હા કહે કે ના કહે પણ હું પરણાવીશ.

વીર૦—ઢીંગલા ઢીંગલી પરણાવવાં નથી તો.

કુસ૦—ત્હારૂં શું ચાલશે ?

વીર૦—તમને એ વાત ગમતી નથી ત્યારે મારો પક્ષ નહિ લ્યો ?

કુસ૦—મ્હારાથી લેવાય તેટલો તો લીધો, પણ તારા બાપની સામા થઇને આગ્રહ કરવાનો મ્હારો સ્વભાવ નથી.

વીર૦—જેમ તમારી ઇચ્છા. મ્હારૂં લાગ્યું હું ભોગવી લઇશ.

કુસ૦—બહેન, મા બાપનું કહ્યું માનવામાંજ લાભછે. હું ત્હારા બાપ સાથે પરણી ત્યારે મારો અભિપ્રાય કોઇએ પૂછ્યો નહોતો; પણ પરણ્યા પછી મહાદેવજીની કૃપાથી બીજી સ્વયંવર રચીને પરણાવી છે તે કરતાં હું સુખ છું, અને મારે કદી માબાપનું વચન પાળ્યાનો પસ્તાવો કરવો પડ્યો નથી.

વીર૦—એમજ તમારો વિચાર છે ત્યારે લાંબી પંચાત શિદ કરોછો ? આજ્ઞા આપવાની કહી હોય તે આપો, પછી—

કુસ૦—બહેન, તે સારા કુળનો રજપૂત છે. પણ ગાદી મળવાની નથી. બીજા મોટા મોટા રાજ્યાસન વાળા રજપૂતોનાં માગાં આવ્યાંછે પણ તે તારો ભાઈ કાંઈ કાંઈ મિષ કહાડી પાછાં મોકલેછે.

વીર૦—ઓ! તેની કંઇ ફિકર નહિ. મને એટલો બધો રાજનો લોભ નથી.

કુસ૦—અરે પણ આ તો દુહાગણનો દિકરોછે. એને બાપે તો ગામ બહાર કહાડી મુક્યો છે—પેટ ભરવાનાએ સાંસા પડેછે. કોઈ રાજાની સેવા ભાગ્ય હોય ને મળે ત્યારે પેટ ભરી રોટલા પામશે.

વીર૦—માજી, એવા સ્વામિને વરવા તો હું જગદંબાની નિરંતર ઉપાસના કરૂંછું. સુખી સ્વામિની સેવા તો સૌ કરે પણ જ્યારે—

ફુલ૦—બ્હેન, એ મ્હોટે કહેવાય છે. આવું રાજસુખ પામેલીને એ દુઃખ વેઠવું પડશે ત્યારે તેનાથી તે કેમ વેઠાશે?

વીર૦—કર્મમાં લખેલું હશે તેમાં કંઈ ઓછું થવાનુંછે? પિતાનું વચન ઉલ્લંઘન કરીને કયે ભવે ઠરિયે?

ફુલ૦—હા, મારી ડાહી દિકરી. તું એ ખરી વાત કહેછે. ત્યારે હું જઈને તારા બાપને હા કહી આવુંછું. એ રજપૂત પેલો પરમારવંશનો જગદેવ ઉદયાદિત્યરાજાનો કુંવર જે આજે—

વીર૦—જાઓ, જાઓ, મા, સુખે હા કહો.

ફુલ૦—(ભેટેછે) ઓ મ્હારી વ્હાલી, તું સદા આજ્ઞાંકિત છે. આવડી મોટી થઈ પણ કોઈ દિવસ મ્હારો બોલ રમતમાં પણ ઉથાપ્યો નથી. પણ બહેન, હું બળાત્કારથી હા કહેવરાવતી નથી. વિચારવું હોય તો હજી વિચાર; પછી મને ગાળો દઈશ મા. અમે બધાં તો કહેવાને તત્પર છઈએ પણ સહેવું તો તારેછે. જો ના કહેવી હોય તો ના કહે—કુંવર કરી કરીને શું કરશે? મારી સાથે લડશે તો છો લડતો.

વીર૦—મારી પૂર્ણ ખુશી છે. હું એજ વિનંતિ કરવાની હતી. મા, છઠીના લેખ કોઇથી ટળવાના છે? માથાફોડ કરવી તે વૃથા.

(ફુલમતી જાયછે.)

(ભુજંગી છંદ.)

સખી આજ આનંદ આનંદ રેલ્યો, રહી બેસિ શું? હાર આ લ્યોનિ વ્હેલો;
રમો રંગમાં ઉચ્છવો માંહીં ભારી, તુઠી અંબિકા મારી માડી કૃપાળી.
મળ્યો સૂજતે મનમાન્યોજ સ્વામી, ગુણેને રૂપે એક જોમાં ન ખામી;
હુંતો અંગ ઊમંગ આનંદ પામી, કયા ભાગ્યથી મ્હેં બધી પીડ વામી.

સુભાપ૦—સિદ્ધરાજ મહારાજની એકજ દિવસમાં અત્યંત પ્રીતિ થઈછે, એ મોટો અધિકારી થશે.

વીર૦—એનામાં રાજાધિરાજનાં ચિન્હ છે; આજની સ્વારીમાં કેવો એ સૂર્ય સરખો દીપી નોખો પડતો હતો.

(રાજારાજ, બીરજરાજ, અને ફુલમતી આવેછે.)

રાજા૦—કેમ પુત્રી, તું પ્રસન્ન છે કની ?

વીર૦—પિતાજીની આજ્ઞા સદા માથે ચઢાવું છું.

કુંસ૦—એ કુંવરી બહુ ભલીછે. વચન ઉથાપનાર નહિ.

રાજા૦—ભાઇ, લગ્નનું કેમ બનશે ? કાલથી તો વર્ષાઋતુ બેસેછે.

બી૦—ગોરને બોલાવ્યા તો છે. મુહૂર્ત્ત મળે તો આજ રાત્રિએ-જનો. હજી પેલો મંદ માણસ જગદેવને કેમ તેડી લાવ્યો નહિ ? બીજા ઓરડામાંજ છે ને.

કુંસ૦ —ઓ ! આવ્યા.

(જગદેવ આવે છે.).

જગ૦—મહારાજ, શી આજ્ઞા છે ?

રાજા૦—રાજપુત્ર, તમારી ચાલ ચલગત જોઇ અમે ઘણા ખુશી થયા છઇએ. આ કુંવરીનો કન્યાકાળ જાયછે, તેને અમે તમારા જેવા સારા કુલીન રજપૂતને આપવાની મરજી કરીએ છઇએ.

જગ૦—મહારાજ, આપ અતિ કૃપાની વાત કરોછો, પણ એવી અ-વિવેકી ઉદારતાનો લાભ લઉં એવો હું હીણો નથી. મારી સ્થિતિ તમને યથાયોગ્ય માલમ નથી માટે એમ બોલોછો, અને તેથી મ્હારો એજ ધર્મ છે કે તેનું પરિપૂર્ણ વર્ણન કરી તમારે મોઢેજ ઉદારતાના આવેશમાં નિકળેલા શબ્દની ના કહેવડાવવી.

બી૦—તમારે કંઈ કલહને લીધે હાલ પરદેશ નિકળવું પડ્યું છે તે અમે જાણિયે છિયે, અને તેને જરી પણ ગણકારતા નથી.

જગ૦—એટલુંજ નથી. મ્હારે બીજી ઓરમાન માછે, તે રાજ્યપિતા-ની માનીતી છે. એ માજીનું મ્હારા ઉપર એવું હેતછે કે મ્હારો પ્રાણ લેતાં પણ ફાવે તો વિચાર કરે નહિ.

રાજા૦—એ સઘળાની અમને ખબર છે—

જગ૦—ત્યારે વિચારો, મારાથી કેમ હા કહેવાય ? મને તો હમણાં ખાવાનાએ સાંસા પડે છે. એવા દુઃખમાં આવી સુકુમાર રાજપુત્રીને હા-ચેવતી હું કેમ નાંખું ? હિંયાં હજારો દાસી ઉપર હુકમ બજાવતી કુંવરીને મારે ત્યાં નીચો ઘરધંધો કરતી દેખી મ્હારૂં હૈયું ફાટી ન જાય ? મારી સાથે એ શું સુખ દેખવાની છે ?

કુસુ૦—મારી દીકરી તો કહેછે કે સુખી સ્વામીની સેવા કરતાં તો ખરી પ્રીતિ કે લુચ્ચાઇ છે તે ઓળખાય નહિ, પણ—

બી૦—એને મોટા રાજદરબારમાં હજારો રાણીમાં દાસીની પેઠે દુઃખ પામવા હું આપવાનો નથી. એ બધાં કારણો અમે લેશમાત્ર માનતા નથી. તમારી એ કુંવરી ઉપર એટલી અપ્રીતિજ હોય કે નજ પરણવી તો અમારી કુંવરી કંઈ વત્તી નથી.

રાજા૦—ભાઈ, એમ માં બોલ. રાજપુત્ર, એટલું માન.

જગ૦—પણ કુંવરીની શી ઇચ્છા છે તે મારે પ્રથમ જાણવું જોઇએ—અમર્યાદા ક્ષમા કરજો.

સુભાપ૦—તીર મારીજ જાણો છો કે શું? ઘાયલની ગતિ કંઈ સમજતા નથી? સ્ત્રીને બોલવાની શી જરૂર છે? તેની આંખ અને મ્હોં ઉપર પ્રેમનાં પુસ્તકો છાપી રહ્યાં હોય છે તે અનભિજ્ઞ શિવાય સર્વથી ઝટ વંચાય છે. **(વીરમતી નીચું જોઈ લાજ કહાડેછે.)**

બી૦—તૈયાર રહેજો. હમણાં મુહૂર્ત્ત બ્રાહ્મણ પાસે કઢાવિયે છઇયે. સિંહ કંઇ ચંદ્રની ગતિ તપાસવા બેસી રહેતો નથી. તક્ષપમારી કાર્યની સિદ્ધિ કરી લેછે. સારા કામમાં ત્વરા એજ શુભ મુહૂર્ત્ત છે.

કુસુ૦—હવે કુંવરીને જે પૂછવું હોય તે પૂછજો.

(રાજા, રાણી, અને બીરજરાજ જાયછે.)

સુભાપ૦—મારો પડદો પડતો હોય તો હું પણ જાઉં.

જગ૦— (હરિગીતછંદ.)

કુળઉજ્વળા[1] મતિનિર્મળા, ગતિચંચળા પ્રબળારતિ;[2]
હે કનકવર્ણી કન્યકા, સૌંદર્ય વનની પોપટી.
ત્રૈલોક્યતિલક[3] તારણી, તુજ રૂપરૂપી વારુણી;
પીતાં હું ધર્માધર્મનો, ભુલિ ભેદ પાચક રહું બણી.

વીર૦—

પણ નથી હું યજમાન તો, રાનાર શો છે જુલુમ આ!
કરવાં પડેછે પુત્રીનાં, માબાપને માગાં હિંયાં!

---

૧ જેનું કુળ ઉજ્વળ અથવા મ્હોટું છે એવી સ્ત્રી. ૨ જેના ભાગ્યની રેખા ઘણી પ્રબળ છે તે. ૩ ત્રણ લોકને શોભાવનારી.

કહોની તમારૂં ચિત્ત ચોર્યું, છે કોઈ મદિરાક્ષિયે ?
નથી સ્વાર્થ મુજને નથી તમને, શિદ જુઠું તત્ર ભાખિયે ?

જગ૦— (અનુષ્ટુપ છંદ.)

તુંજ તેતો ભલી વ્હાલી ! વાત શું કહું દીલની ?
ભૂલથીરે દીઠી તીરે, ધીરે ધીરે ઠમકતી.
દિવ્ય કાંતિ-ટળી શાંતિ, પડી ભ્રાંતિ 'શું અપ્સરા ?'
દશ દાહ્ડા દુઃખે કાઢ્યા, ખાંડા ધાવ કંઈ ભલા.
થાકીં અંતે વહેલા પંથે, આવ્યો ખંતે વળી પછે;
હરી ધાસ્તી ધરી જાસ્તી, ગુંજાસથીજ આશ મેં.
ચિત્ત ચોંક્યો ચતુરા હું, અન્ન વિના મરી ભુખે.*
" ફટ પાપી ! પછે લાવ્વા, રાજપુત્રી કયે સુખે ? "
મ્હેં વિચારી સ્થિતિ મારી, ધર્મ ધારી વિસારિરે;
મુકી પ્યારી પિડા ભારી, મંન મારી વધારિ રે;
વેદના તે ખરે જાતે, વેઠવી છે કઠણ રે;
તોય વ્હાલી દુઃખે રોતી, જોવી—એ દુઃખતો વધે;
અરે તેતો પ્રીત શાની ? સ્વાર્થ જાણી ધિક્કારિયે.

વીર૦—પ્રેમી સાચા પ્રિયપ્રાણ ! રૂદે આવની ચાંપિયે.

(બંને વહાલથી ભેટેછે.)

અંક ૩ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

(સ્થળ—એક ઘર.)

લાલ૦—અલ્યા ! જા, ગુરૂજીને તેડી લાવ તો, પાસેના ઓરડામાંજ હશે. અરે ! તેં કહ્યું તે ખોટું તો નથી ?

માણસ૦—ના રાજ, લગન કાલ રાત્રે થઈ ચુક્યાં ખરેખર.

લાલ૦—જા જા. દોડ ! ઝપટથી બોલાવી લાવ. (માણસ જાયછે.)

*જ્યારે મને ખાવાના પણ સાંસા પડ્યા ત્યારે કામની ફેક ઉડી ગઈ, અને સમજ પડી કે આવા દરિદ્રીને તે આંવી રાજકન્યા હોય ?

ફુલ૦—મારી દીકરી તો કહેછે કે સુખી સ્વામીની સેવા કરતાં તો ખરી પ્રીતિ કે લુચ્ચાઇ છે તે ઓળખાય નહિ, પણ—

બી૦—એને મોટા રાજદરબારમાં હજારો રાણીમાં દાસીની પેઠે દુઃખ પામવા હું આપવાનો નથી. એ બધાં કારણો અમે લેશમાત્ર માનતા નથી. તમારી એ કુંવરી ઉપર એટલી અપ્રીતિજ હોય કે નજ પરણવી તો અમારી કુંવરી કંઈ વત્તી નથી.

રાજા૦—ભાઈ, એમ માં બોલ. રાજપુત્ર, એટલું માન.

જગ૦—પણ કુંવરીની શી ઇચ્છા છે તે મારે પ્રથમ જાણવું જોઇએ—અમર્યાદા ક્ષમા કરજો.

સુભાપ૦—વીર મારીજ જાણો છો કે શું? ઘાયલની ગતિ કંઈ સમજતા નથી? સ્ત્રીને બોલવાની શી જરૂર છે? તેની આંખ અને મ્હોં ઉપર પ્રેમનાં પુસ્તકો દીપી રહ્યાં હોય છે તે અનભિજ્ઞ શિવાય સર્વેથી ઝટ વંચાય છે. **(વીરમતી નીચું જોઈ લાજ કહાડેછે.)**

બી૦—તૈયાર રહેજો. હમણાં મુહૂર્ત બ્રાહ્મણ પાસે કઢાવિયે છઇયે. સિંહ કંઇ ચંદ્રની ગતિ તપાસવા બેસી રહેતો નથી. તલપમારી કાર્યની સિદ્ધિ કરી લેછે. સારા કામમાં ત્વરા એજ શુભ મુહૂર્ત છે.

ફુલ૦—હવે કુંવરીને જે પૂછવું હોય તે પૂછજો.

(રાજા, રાણી, અને બીરજરાજ જાયછે.)

સુભાપ૦—મારો પડદો પડનો હોય તો હું પણ જાઉં.

જગ૦— (હરિગીતછંદ.)

કુળઉજ્વળા[1] મતિનિર્મળા, ગતિચંચળા પ્રબળારતિ;[2]
હે કનકવર્ણી કન્યકા, સૌંદર્ય વનની પોપટી.
ત્રૈલોક્યતિલક[3] તારણી, તુજ રૂપરૂપી વારુણી;
પીતાં હું ધર્માધર્મનો, ભુલિ ભેદ યાચક રહું બણી.

વીર૦—

પણ નથી હું યજમાન તો, કરનાર શો છે જુલુમ આ!
કરવાં પડેછે પુષ્પોનાં, આપાપને માગાં હિંયાં!

---

૧ જેનું કુળ ઉજ્વળ અથવા મ્હોટું છે એવી સ્ત્રી. ૨ જેના ભાગ્યની રેખા ઘણી પ્રબળ છે તે. ૩ ત્રણ લોકને શોભાવનારી.

કહોની તમારૂં ચિત્ત ચોર્યું, છે કોઈ મહિલાક્ષિયે ?
નર્યો સ્વાર્થ મુજને નથી તમને, ચિદ જુડું તવ ભાખિયે ?

જગ૦— (અનુષ્ટુપ છંદ.)

તુંજ તેતો અલી વ્હાલી ! વાત શું કહું દીલની ?
ભૂલથીરે દીઠી તીરે, ધીરે ધીરે ઠમકતી.
દિવ્ય કાંતિ-ટળી શાંતિ, પડી ભ્રાંતિ 'શું અપ્સરા ?'
કરા દાઢા દુઃખે કાઢ્યા, ખાંડા ધાય કંઈ ભલા.
ચાકી અંતે વલો પંથે, આવ્યો ખંતે વળી પછે;
હરી ધારતી ધરી જાસ્તી, ચુંજાસથીજ આશ મેં.
ચિત્ત ચોંક્યો ચતુરા હું, અન્ન વિના મરી ભુખે.*
"ક્ષુદ્ર પાપી ! ઇછે લાવ્વા, રાજપુત્રી કયે સુખે ?"
મ્હેં વિચારી સ્થિતિ મારી, ધર્મ ધારી વિસારિરે;
મુકી પ્યારી પિડા ભારી, મંન મારી વધારિ રે;
વેદના તે ખરે જાતે, વેઠવી છે કઠણ રે;
તોય વ્હાલી દુઃખે રોતી, જોવી—એ દુઃખનો વધે;
અરે તેતો પ્રીત શાની ? સ્વાર્થ જાણી ધિકારિયે.

વીર૦—પ્રેમી સાચા પ્રિયાપ્રાણ ! રૂદે આવની ચાંપિયે.

(બંને વહાલથી ભેટેછે.)

અંક ૩ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

(સ્થળ—એક ઘર.)

લાલ૦—અલ્યા ! જા. ગુરૂજીને તેડી લાવ તો, પાસેના ઓરડામાંજ હશે. અરે ! તેં કહ્યું તે ખોટું તો નથી ?

માણસ૦—ના રાજ, લગન કાલ રાત્રે થઈ ચુક્યાં ખરેખર.

લાલ૦—જા જા. દોડ ! ઝપટથી બોલાવી લાવ. (માણસ જાયછે.)

---

*જ્યારે મને ખાવાના પણ સાંસા પડ્યા ત્યારે કામની ઠેક ઉડી ગઈ, અને સમજ પડી કે આવા દરિદ્રીને તે આવી રાજકન્યા હોય ?

એ કેમ મનાય? રાતમાં ને રાતમાં એને પરણાવી દીધી? આટલી બધી પ્રીતિ રાખતી હતી. તેણે સહજમાં મારો ત્યાગ કીધો હોય એમ સંભવે? મારી ઘણી મૂર્ખાઇ થઇ, હાલે મારે કે ક્યારે તકરાર કરવી જોઇતી હતી. અરે દુષ્ટ દૈવ! કાંઇ બોલાતુંજ નહિ!

(જ્ઞાનવિજય આવેછે.)

જ્ઞાન૦—પરમેશ્વર તારામાં શાંતિની પ્રેરણા કરો!

લાલ૦—ત્યારે એ વાત ખરી?

જ્ઞાન૦—નિઃસંશય ખરી. કાલે રાત્રે પેલા ભૂખડ રજપૂત સાથે પરણાવી. પણ કુંવરીએ કેમ માન્ય કીધુ એ સમજાતું નથી.

લાલ૦—મહારાજ, તમારી શીખામણ ન માની તેની મ્હોંકણ મટાઇ. કાલે હુ તમારી કનેથી એની પાસે ગયો ત્યારે એણે સ્પષ્ટ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહ્યું કે હું તને પરણીશ. એટલામાં ન્યાત જાતની વાત નીકળી, અને મ્હેં મૂર્ખાએ ખરેખર કહી દીધું કે જેમ તોપમાંથી એકાએક ગોળો નીકળે તેમ એ ગર્વિષ્ટ દુષ્ટ રજપૂતાણીએ એવો તિરસ્કાર અને ક્રોધ કીધો કે કોઇ પુરૂષે અથવા બીજી સ્ત્રીએ પણ એને સામે હિરસે કર્યું હોય, તો ઊભો ને ઊભો તે ઘડી હું તેને માર્યા વગર રહું નહિ.

જ્ઞાન૦—હું પ્રથમથીજ જાણતો હતો. એ રજપૂત લોકોને કુળનું અભિમાન એટલું છે કે બીજા કોટયાધિપતિ મંડળેશ્વરોને પશુના જેવા તુચ્છ ગણેછે.

લાલ૦—અરે! પણ નીચ કુળમાં શું ગુણ રૂપ નથી હોતાં?

જ્ઞાન૦—તેમા સોગણું હોય. તોએ શું થયું?

લાલ૦—પણ મહારાજ, એ કેવો અન્યાય! કેવો જુલમ!

જ્ઞાન૦—તેમાં એ ધર્માંધનો શો વાંક? જેણે જ્ઞાતિબંધની વિકરાળ જાળ પાથરી છે તેને કહેવાનું છે. પણ હું પંચારે બોલવા ઇચ્છતો નથી, કાં કે તુ તેનો પક્ષ કરતો નથી, તથાપિ તેની વિરૂદ્ધ સાંભળવું તને ગમતું નથી.

લાલ૦—તે સમય વહી ગયા હવે તો મારી આંખો ઉઘડી. ઊંચ નીચ ક્યાંથી થયા? એમાં શો ફેરછે? બધાને બે હાથને એક માથું છે. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિ કેટલાએક ઊંચાછે? પરમેશ્વરે જો બધા કરતાં બે ચાર હાથ પગ કે માથાં વત્તાં આપ્યા હોત તો મનાત. પશુમાં જાતિભેદ કેવો પ્રત્યક્ષ જણાઇ આવેછે! કોઇ ગાયને ભેંસ કહેછે? મનુષ્યમાં જો એવો રાખવો હત તો જગત્કર્ત્તાને તે પ્રમાણે દેખાડી આપતાં નહોતું આવડતું?

જ્ઞાન૦—એમ નથી કીધુ તો ચાલ્યું. પણ વિવેકબુદ્ધિવાળા પ્રાણિ-ઓમાં નાના મોટા અશ ઓળખવાની કસોટી જે જ્ઞાન, તે શું એ કાવી ગએલા બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિમાં વધારે છે? અરે! તેટલુજ છે!

લાલ૦—સારી માઠી વર્તણુક ઉપરથી પ્રભુતા ગણાય છે. એવું કોણ કહેવાને સમર્થછે કે બધા શૂદ્રની ચાલ અધમ છે? અથવા એ ઉંચ વર્ણ-વાળાની સારીછે? ત્યારે પ્રભુતા ક્યાંથી આવી?

જ્ઞાન૦—સારા આચરણમાં એ, કે ભોળા લોકોમાં પોતાના સુખ અને માહાત્મ્યને અર્થે આવી કહાણીઓ જોડી કહાડી બીજાને દમવું.

લાલ૦—હા! એ ધુતારાઓએ ગળ્યાં ગળ્યા જમવાને અને પરાયાં ધનનું (આલસ્યમાં રહી) હરણ કરવાને વેદ પુરાણો રચી મુક્યાં છે. વાત શું? બ્રહ્માના મુખમાંથી નિકલ્યા!! તેના પેટમાંએ કાળી શાહી ભરેલી હશે! અને છભ કાગળ હશે! લાવ, તેનાં ચિથરાં કરી નાખું! એણે જગતમાં માણસ જાતનાં સુખનો કટલો નાશ કીધો છે! અરે! બ્રહ્માએ ક્યાંછે? શિવે ક્યાં છે? એ બગઠગો "માયા માયા" કહેછે તે ખરીજ. એઓના છળમય મનમાંથી ઉત્પન્ન થએલી.

જ્ઞાન૦—બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે અમે ભૂદેવ, અને પશુવત જગતે કહ્યું કે હા. એમાં વાંક કોનો વધારે કહાડવો?

લાલ૦—વાંક પેલા ઠગ, કપટી, સ્વાર્થી, દુષ્ટ, અધમ બામણાઓનો. જરા પોતામાં વધારે સમજ આવી કે બીજા બધાને પોતાની સત્તાની બે-ડીમાં નિરતર રાખવાનો અક્ષય પાયોજ રચ્યોને!

જ્ઞાન૦—સત્તાથી છાકી ગએલા એવા દુષ્ટ ધુતારાની સામા, જે પડે તે વેઠવાનું કબુલ કરી, ઉભા થાય તેને કેવા કેહેવા?

લાલ૦—તેને જે ઉપમા આપીયે તે ઓછી જેમ વ્યંડળના મડળમાં વિક્રમ, તેમ વિક્રમ જે લાખોમાં તેને સૂર્ય સરખા કીર્તિવત પરાક્રમી જા-ણવા. પૃથ્વી નક્ષત્રિ કેરવાની એક ભીખ માગનારાએ હિંમત ચલાવી, પણ કોઈ એવો ક્ષત્રિ કે શૂદ્ર નિકળ્યો કે—

જ્ઞાન૦—એજ મહાભારત કામ કરવાને અમારા અને બુદ્ધમાર્ગના આ-ચાર્યોએ—ચોવીશે તીર્થંકરોએ—હામ ચલાવી છે, અને એવાં સાહસ કર્મમાં સિદ્ધિ પામ્યા છે. એ તીખા મરદોના મનમાં એ નિર્દય હરામ ઠગોનો કંટાળો અને પોતાની વાતની સત્યતાનો વિશ્વાસ એટલો ઊંડો ઠસી બેઠો હતો, કે

ધન માલ લુંટી પાયમાલ કીધા, કેદમાં નાખ્યા, દેશ પાર કીધા, પહાડ જંગલ સેવડાવ્યાં,—તલવારે માર્યા, અગ્નિયે બાળ્યા,—અરે! લાખો બુદ્ધ અને જૈન ધર્મવાળાના એ રાક્ષસોના કર્તુકથી પ્રાણ ગયા, પણ એમણે પોતાનો આગ્રહ છોડયો નહિ. અને હું આપણા મનસુબામાં આઠે પહોર લાગ્યો રહું છું, અને પુરૂં એ ચિંતામાં ઊંઘતો એ નથી તે શા માટે? સંસારી સુખ જો મારે જોઇતાં હોય તો કંઈ હમણાં તેની મને ન્યૂનતા નથી. અરે! એવા વીર પુરૂષો તો સંસારી સુખને પગતળે ચગદી, સત્યની શોધમાં આગળ ઉત્સાહથી ડગલું ભરેછે. તેમ તું પણ, હે ચતુર વિદ્વાન લાલરાજ, તું પણ કર. અલભ્ય વસ્તુની લોલુપતા અને નિરૂપાય વાતનો મિથ્યા ઉચાટ—એ બે શાણા પુરૂષને શોભતાં નથી, કાંકે તે માત્ર માયાવશ જીવની મૂર્ખાઈનાં નગારાં છે. આ વાતનું મનન કર, તોલન કર, અને પછી બ્રહ્મપાખંડનો ત્યાગ કરી સત્યધર્મમાં આવ, અને તેની વૃદ્ધિને અર્થે અતિશ્રમ કરી કીર્તિત થા.

(જ્ઞાનવિજય જાય છે.)

લાલ૦—કીર્તિત થા! કીર્તિત થઇને શું કરવુંછે? કીર્તિવડે જે પ્રિયાનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાનો હતો તે તો આડી થઇને બેઠીછે. મને આ ચંદ્રમુખીની લલુતા છોડવાનું કહેછે! મૂર્ખ એ કે હું? એ કેમ બને? અરે! પણ તે તો પરણી બેઠીછે, હવે મ્હારૂં માનનાર નહિ. હું શું કરૂં? આ દુઃખ કેમ શમે? નીચને ઘેર જન્મ્યો તેમાં મ્હેં શો અપરાધ કર્યો? એ દોષ મારાથી ટળતો હોય તો હમણાં ટાળું. ગુરૂજી કહેછે તે ખરૂંજ—એ શાસ્ત્ર બાંધનારા પરમઠગોએ જો એમાં એ પંચાતન ઘાલી હોત તો ગુરૂજી ગમે તેટલું કહેત તથાપિ હું માન્ય ન કરત. પણ આ જોતાં તો એ કહે છે તે ખરૂંજ. ત્રણ મહિનાની પ્રીત આટલા માટે તોડતાં એકદમ એને કંઈ દયા પણ આવી? કૃષ્ણ પરમાત્મા! એ શો જુલમ છે!

(ભુજંગી છંદ.)

કઠિન કૃષ્ણ કહાવે તું જાણ્યું કૃપાળુ, તું કહેની હું તો સભ્યતા કેમ પાળું;
ફુટે આંખ ત્યારેજ તો ગુણ ગાઉં? દયાહીણુ આવી ત્રિયા! રૂપ આવું?
વપુરૂપ રૂપી ખડું શસ્ત્ર ભૂરૂં, શું સોંપો તમે નિર્દયા હાથ પૂરૂં?
ખરા પેચ ચાતુર્યના શો શિખાવી, મરાવોછ શું રંકને રે રીબાવી?
શું રે દુષ્ટને શસ્ત્ર વિદ્યા શિખાવો? નથી ક્ષત્રિ એ શદ્ર છે મંન લાવો
અરે! દુષ્ટને રાજ્ય ઓદ્ધો શું દેવો, શું રે દુષ્ટને મંત્ર મારણ કહેવો?

ખુની હાથ ના ખડ્ગ આપો હરીરે, કસાઇ કરે કાં છરી તો ધરી રે?
અરે સર્પને પાંખ કાં દો વળીરે, ન દો વ્યાધ્રને વૃક્ષ ચડવા ગતિ રે.
કૃપાનાથ! વા! વા! તમે બહુ દયાળુ, ખરે ખાત આ નામનું બિર્દ પાળ્યું!
કહું કેમ કહોની હવે હું કૃપાળુ, તમોથી નથી છાનું કંઇ પ્રેમ પ્યાલું.
બીજો જો કદી હોય તો મન વાળું, તમે તો થઇ ગોકુળે રે ગુનાળુ;
કીધી કામ ક્રીડા અલ્યા! ઓ! બિહારી! હજી તેં ન વૈકુંઠમાં તે વિસારી.
તું તો નેણના બાણનું જોર જાણે, પ્રીતિ પાશથી ના છુટે તે પ્રમાણે;
અમાન્ય પ્રીતિ શી રીતે યંત્ર સાલે, તથાપિ ન કાંઈ તું તો દુઃખ ટાળે.
મદે રાધીકા રાણી કદી રોપ આણી, વદે ક્રૂર વાણી પ્રીતિ ઉર હાણી;
રૂદે હાય કેવી ઉદે થાય કહોની, પછે પ્રેમિની પીડ પેખી હરોની.
ગિરિધારિ! તેં પ્યારિને છેહ દીધો, તજી પ્રેમદા રાજનો પંથ[1] લીધો;
ન કલ્પાંત તેં કામનીનાં કળ્યાં રે, જુઠી વાણ પોલાણ જ્યાં નીકળ્યાં રે.
સૃજ્યા સતસું સ્નેહ સાધંતિ શક્તિ,[2] મધુ માંસ મૈથુન્યમાં માનિ ભક્તિ;
નમું પાય થા સ્હાય ત્રૈલોક્ય માય, નથી હાય શું કાંય! તુજ સાક્ષિ જાય.
નથી કામ ત્હારે સુરાતુરગાત્ર, પૂજા પ્રાર્થનામાં પડે અર્ધ માત્ર;
કદી તો તું સંહાર તે સાટ વાળે, જરા ભક્તિ સાચી જુઠી મન ના લે.
ભજું શું સુતાસુ સુતા જોય દેવા, કરી આપણે પાપ શા શ્રાપ દેવા[3]!
અહો! ભસ્મધારી! ભિલી[4] ભોગિ ભોળા! વને જ્યાં વસંતાં રૂપીપત્ની ટોળાં.
રમ્યા નગ્ન થૈ લાજ મર્જાદ ત્યાગી, જુઓ સામું મારી કહું ચર્ણ લાગી;
દીસે દીલમાં દેવ સર્વે આ દાસ, કહાં ચંદ્ર કાં ઇંદ્ર કાં શ્રી મુરાર.
બીજા માટ મુખવાત વૈરાગ ત્યાગી, જુઠી કહાણિ જોની જરા છીવ જાગી;
જુઠી! હાય! ત્યારે હવે રક્ષ મારી, કરે કોણ પૂરાઈ શું દુઃખ[5] મારી?

---

૧ મથુરાં ગયા. ૨ એવું કહેવાય છે કે શક્તિયેં પ્રથમ ત્રણ દેવને વારા ફરતી પ્રગટ કીધા અને જેમણે પરણવાની તેની સાથે ના પાડી તેને બાળીને રાખના ઢગલા કરી નાખ્યા. ૩ બ્રહ્મા પોતાની પુત્રી સરસ્વતીની પછાડી કામાવેશમાં દોડ્યા હતા, અને પછી જ્ઞાન થયું ત્યારે તું સદા કુંવારી રહેજે એવો તે બચારીને શાપ દીધો હતો

૪ પાર્વતીએ ભીલડીનો વેષ લઈ મહાદેવને છળ્યા હતા ૫ દુઃખમાં બચવાનો સાંકડો રસ્તો.

અરે ! ના ! અરે ! ના ! નહીં હોય એમ, હશે દેવ કો જે ધરે દીલ રહેમ;
ભુંડો પાપી અજ્ઞાની નિંદા લગ્યો હું ! રખે રાખતા રોષ ! ગાંડો બન્યોછું.
લઉ માનતા સર્વથી આકરી રે, કરૂં રક્તનું[1] વારિ વૃતો કરી રે;
કહો તે કરૂં ભાવથી આકરી રે;—કહો તો જીનાચાર્ય[2] આનું હણી રે !
મળે માનિની એટલું માગ્યું આપ; રમું માસ તેસું પછી, માથું કાપ—
અરે ! કાપવું હાથ મારે પૂંજામાં,[3] મહા મગ્ન મરવે મળે માસ સ્યામા.

પ્રવેશ ૨ જો.

(સ્થળ—રાજમંદિર.)

(વેદની ધ્વનિ ચાલી રહી છે, હજારો બ્રાહ્મણો ભરાયા છે, બધા મંડળેશ્વરો અને મંત્રિયો બિરાજ્યા છે, શાસ્ત્રી પુરાણી જોશી વૈદ્યની સભા મળેલી છે, બારણે સેના પડેલી છે, નોબત અને બત્રીશેં વાજાં વાજે છે, ઠેકાણે ઠેકાણે નૃત્ય અને હાસ્ય વિનોદ થઈ રહ્યો છે. પૂર્ણાહુતી અપાય છે, ધુમાડાથી સિદ્ધરાજ મહારાજની આંખ લાલ અને મોટું તેજસ્વી થઈ રહ્યું છે, હાથમાં નાળિયેર લઈ હોમવાને ઉભા થયા છે, હોમતી વેળા જયજયકાર શબ્દ ગાજી રહ્યો છે.

૧ લો મંત્રી—મૂર્તિકાર, આ શું કીધું ? મહારાજની અને બીજા સેનાપતિયોની મૂર્તિયો કાં પાડી ? પાડી તો ઠીક, પણ આ નમેછે કોને ? એ અમંગળ કામ કોને કહે કીધું.

મૂર્તિકાર—મહારાજની આજ્ઞા છે.

૧ લો મંત્રી—જુઠું બોલ મા. હારૂં અને મ્હારૂં માથું જવાનું. અરે ! ભગવાન, મારા ક્યાં ભોગ લાગ્યા કે આ કામ મ્હેં માથે લીધું ? કોઈ બીજા અદેખા મંત્રિયે, મૂર્ખ, તને દ્રવ્યના મોહમાં નાખી મારો પ્રાણ લેવાની યુક્તિ કીધી છે.

---

૧ તપશ્ચર્યા કરીને લોહીનું પાણી કરી નાંખીશ. ૨ જ્ઞાનવિજય જેના બોધથી લાલરાજની શ્રદ્ધા વેદ ધર્મ ઉપરથી ઉઠી ગઈ હતી.

૩ કમળપૂજા. શિવની આગળ પોતાનું માથું કાપીને અર્પણ કર્યાથી તે સંહારક દેવ બહુજ પ્રસન્ન થાય છે.

૨ જો મંત્રી—થનાર થયું. હે મિત્ર, મહારાજને જાહેર કરો. એની દિવ્યદૃષ્ટિથી કાંઈ દૂર રહેવાનું નથી. આગળથી આપણે કહિયે તેજ સારૂં.

૧ લો મંત્રી—હા, ભાઈ, મને પણ એમજ લાગે છે. પણ ક્રોધ ન કરતો—તું મારા બાળપણનો મિત્રછે ખરો, તથાપિ આ સમયે મને વિશ્વાસ પડતો નથી.

૨ જો મંત્રી—રાજદરબારમાં બહુધા મિત્રાઈ કેવી હોયછે તે જાણી હું ત્હારૂં ગભરાટનું બોલવું મનમાં આણુતો નથી. મ્હારૂં કહ્યું માન, અને પછી એનું ફળ સારૂં નિપજે તો વિશ્વાસ રાખજે.

૧ લો મંત્રી—અત્યારે હું ભયભીત થયોછું. જેમ તેમ બોલાઈ જાય છે. અરે તું તો નહિ, પણ બીજા કોઇએ મારો ઘાટ ઘડી મૂક્યો છે. મહારાજે કામ મને સોંપ્યું અને પછી આવા હલકા મનુષ્યને આજ્ઞા આપે એ કેમ મનાય ?

૨ જો મંત્રી—એમ હોય પણ ખરૂં; અને નહિ હોય, તોએ બીજો ઉપાય નથી.

૧ લો મંત્રી—ખરી વાત.

(જાયછે અને સિદ્ધરાજને પગે લાગે છે.)

સિદ્ધ૦—અમે પ્રસન્ન છઇએ. ત્હેં કામ સારૂં કીધું. ઉઠ.

(વાંસો થાબડે છે.)

૧ લો મંત્રી—**(રડતો રડતો.)** હે મહારાજ, હે પૃથ્વીપતિ, મ્હારો અપરાધ થયો છે. તે અપરાધમાં કાંઈ બાકી નથી. તમે જીવાડો તોજ જીવું. મને અભય વચન આપો, ત્યાં લગી ઉઠનાર નથી. મ્હારૂં માથું તમારે ખોળે છે ! છેદવું હોય તો છેદો.

સિદ્ધ૦—અમારી રીત તું જાણે છે અપરાધ જાણ્યા વિના અમે ક્ષમા કરતા નથી. તોપણ આ ઉત્સવને સમે અમે ક્રૂર થવા ઇચ્છતા નથી. જા, આ કામમાં ત્હેં એક કોટિ રૂપીઆ લગી ખાધા હશે તો માફ છે, પણ જો મારી પ્રજામાંના કોઈ એકને કાંઈ પણ દુઃખ દીધું હશે તો તો સૂળી તૈયાર છે. હું આવા ઢોંગ માનનાર નથી.

૧ લો મંત્રી—મહારાજ, મ્હેં ખાધું તો કાંઈ નથી, અને તમારા રામ રાજમાં પ્રજાને દુખ દે એવો કોણ છે ? પણ તમારી આજ્ઞાથી કંઈ

જીવતાં કોઇને નમ્યો નથી, તે પગે લાગી માગી લે છે કે હે, કાળ જેને અનુકુળ છે એવા શત્રુ, આમાંથી કાંઇપણ રાખજે. આજે મ્હારે ને કાલ ત્હારે (મૂર્તિકારને) તું ત્હારૂં પણ નામ લખ, રહેનાર તો પ્રભુ કરે ત્હારે. ચલો, હવે કાલવાળા રજપૂતને બોલાવો.

(છડીદાર જગદેવને બોલાવેછે.)

જગ૦—(આવીને પગે લાગેછે.)

સિદ્ધ૦—કેમ, તું અમારી સેવા કરશે ?

જગ૦—પૃથ્વીપતિ, એજ આશાએ હું આપના દેશમાં આવ્યોછું.

સિદ્ધ૦—પણ ઘરનું રાજ છોડી કેમ આવવું પડ્યું ?

જગ૦—મહારાજ, આપની હલકી પણ સેવાને અર્થે તો મ્હારા કરતાં મોટા મોટા રાજાના કુંવર હજારો નિત્ય આવેછે. ક્ષત્રિવીર્ય બતાવાનું હાલ આપણી પરાક્રમી સેના સિવાય બીજું સ્થળ કયું છે ? હું તો આવું દુઃખતો માર્યો. પણ તેમાંથી સુખ નીકળ્યું; જેમ દહીંમાંથી ઘી ઉત્પન્ન થાએછે.

હેમ૦—હે પૃથ્વિપતે, પ્રવાસ સદા એવો છે. કહ્યું છે કે—

(આર્યા.)

ચતુર પુરૂષને આરસ, બાર પ્રમાણે ન તોળિ વેચાએ;
અધિક અધિક મૂલ પામે, દૂર પરગામે જ્યમજ્યમ જાએ.

૧ લો શાસ્ત્રી—

શાસ્ત્રાભ્યાસ અતિશય, પંડિત પ્રીતિ પ્રવાસ બહુ આમ;
રાજસભા ગણિકાગૃહ, પાંચે ચતુરાઈનાં ધામ.

૨ જો શાસ્ત્રી—

સંપત્તિ તણી પ્રાપ્તિ, જો નવ કીધી પ્રવાસથી ભાવે;
ધિક્ યુવા ઋતુ મૂર્ખની, અફળ ગઈ ફરી નહિં આવે.

૩ જો શાસ્ત્રી—

ત્રણ અલાભજ જાને, જો નર ઉંમર આખી રહે ગામે;
ફાટે વસ્ત્ર વધે રૂણ, ને નહિ કીર્ત્તિ કદા પામે.

સિદ્ધ૦—સેવાને પેટે તને ગામ આપિયે તે પસંદ છે કે છૂટક પગાર?

જગ૦—મહારાજ, પગાર આપો તો ઘણી કૃપા થાય.

સિદ્ધ૦—શું ત્રાંબા પત્ર લખી આપિયે કે વંશ પરંપરા તું તેનો ઉપભોગ કર્યા કરે તેથી છૂટક પગાર વધ્યો ? આતો આજેજ સાંભળ્યું ! તું

આવો પરાક્રમી છે તથાપિ વ્યવહારમાં બાળક તે બાળકજ દીસેછે,

જગ૦—બાળક તો મહારાજ, પૃથ્વીપતિના સઘળાજ છે. પરંતુ આ વાતમાં તો મારી એટલી વિનતિ છે કે મને ના કહી મારો જીવ ખેદમાં નાંખતા નહિ.

સિદ્ધ૦—શું તારા મનમાં એવો સંદેહ છે કે અમે ગામ આપી પાછું લઇશું ?

જગ૦—અરે! ના! ના! કૃપાનિધાન.

સિદ્ધ૦—ત્યારે કારણ શું તે કહે, કે પછી બાળક છે કે નહિ તેનો અમે પૂરો નિશ્ચય કરિયે.

જગ૦—મહારાજ, ન પૂછ્યું હોત તો સારૂં. હશે મ્હારૂં દૈવ. હે પૃથ્વીપતિ-અપરાધ ક્ષમા કરજો વિજય યાત્રા કરવી એ ક્ષત્રિનો પરમ ધર્મછે; અને તે તમ સરખા કોઈ વિરલા ભાગ્યશાળીના કર્મમાં લખેલો હોયછે; આપ વિજય યાત્રા કરી વિક્રમ સરખા વિખ્યાત થયાછો; અને હજી ઘણીએ કરશો;—હે કૃપાનિધાન! અપરાધ ક્ષમા કરજો-આપ કોઈ દીવસ મારા પિતાના ગામ ઉપર પણ ચઢશો, ત્યારે તેના દુઃખે મ્હેં દેશવટો લીધોછે એ ખરૂં, તથાપિ હું તેના સામાં તમારી સેનામાં આવું એનો કેમ થાય? અને ગામ લીધુ હોય ત્યારે ન આવું તો તમારો ચોર થાઉ એ પણ અધર્મ.

સિદ્ધ૦—ધન્ય છે! ધન્ય છે! રજપૂત, આટલી ઉમરમાં તારી આવી સમજણને. ભંડારી, કાલથી એને રોજ બે હજાર મહોર રોકડી ગણી આપવી. આ સઘળા સુભટો બેઠા છે તેના દેખતાં કહુંછું કે, જેમ જેમ વધારે આ રજપૂતની વાતો સાંભળતો જાઉંછું, તેમ તેમ હું વધારે એના ઉપર પ્રસંન થાઉંછું.

મંત્રેશ્વ૦—મહારાજ, આપે તો કાળિયો જોયો નહિ હોય, પણ—

સિદ્ધ૦—મ્હેં જોયો છે. એ હું સઘળું માંડીને કહુંછું. એક સમે રાત્રે વીરચર્યા કરતાં રૂદ્રમાળા કેમ બંધાય છે તે જોવાની ઇચ્છા થઈ. નગરચર્યા જોવી મુકી દઈ શ્રીસ્થળ તરફ ઘોડો ઠેકી મુક્યો. અર્ધ રાત્રિને સમે હું ઝાડી તરફ આવી પહોંચ્યો અને પેલા કાળિયાને જતો દીઠો. તમે જાણો છો કે હું યુદ્ધમાં પાછો ફર્યો નથી, પણ આ વિકરાળ રૂપ જોઇ હું પાછો હટ્યો, અને આડે રસ્તે આજ ઠેકાણે આવી પહોંચ્યો.

જોઉછું તો દીપમાળ કરી લાખો માણસો. કામે લાગ્યાંછે. હું કામ જોઇ અત્યંત પ્રસંન થયો, અને મનમાં કહ્યું કે હવે મ્હારા મનના મનોરથ પૂર્ણ થયા. પણ વધારે વિચાર કરતાં એવું અનિત્ય પણું મારા જીવ સાથે પકડું સમજાયું, અને તે વિચારમાં એટલો ગરક થયો કે હું બાળકની પેઠે ચોધારે આંસુએ રોયો. પછી હાલ તમે જોયું તેવો ઠરાવ કીધો, અને આ મૂર્તિકારને ઇંધાણીમાં મારી વીંટી આપીને તેમ કરવાનું ફરમાવ્યું. પાછાવળતી વેળા સરસ્વતીના ઘાટપર આ રજપૂતને શોક કરતો દીઠો. પાછળ ઉભા રહી સાંભળ્યું ત્યારે મને માલમ પડ્યું કે આ ગામના રાજારાજની કુંવરીને જોઈ એ મોહિત થયોછે. (જગદેવ નીચું જુએછે.) શરમા નહિ, એમાં પણ તારી તો શાબાશીજ છે. પોતે ગરીબ માટે કુંવરીને પરણાવે તેઓ ન તરવી એવો નિશ્ચય કરી મારી જોડે ગામ ત્યાગ કરી બહાર નીકળ્યો.

જગ૦—અરે ! અરે ! મ્હેં ભુંડાએ અણજાણપણે તમે પૂછવા માંડ્યું ત્યારે તિરસ્કાર કીધો. એવાં વચન તમે કેમ ક્ષમા કરશો !

સિદ્ધ૦—જા જા, મૂર્ખા, ક્ષમા ન કરવાં હોય તે એકલો નીકળે પણ શું કરવા ? આ જુવાન કોઇ દહાડો, યાદ રાખજો, રજપૂત નામને દીપાવી આપશે. હવે જા, અમે તારાપર અત્યંત પ્રસંન છઇએ.

(જગદેવ પગે લાગી આઘો જઈ બેસે છે.)

મંત્રે૦—મહારાજ, હવે શી આજ્ઞા છે ?

સિદ્ધ૦—આજે તમે દ્રવ્યના હિસાબની વાત કહેશો, તો હું સાંભળનાર નથી. આજે શિર્પાવ મ્હોં માગ્યો આપજો. તેમાં મૂર્તિકારને અને ચેલા મંત્રીને તો સારૂં જોઈ એકાદું ગામ આપજો. જો એક પૈસાની કસર કરશો તો જે દ્રવ્ય ખરચ્યું હશે તે મિથ્યા જશે, અને તેથી બમણું પાછું હું તેને અપાવીશ. આપણા સાથના રસાલાને પણ ભૂલતા નહિ.

મંત્રે૦—મહારાજ, આપની આજ્ઞા હશે તે સર્વે રીતિસર હું બજાવીશ.

સિદ્ધ૦—રીતિ કે નીતિ આજે નથી રાખવી. એટલું દ્રવ્ય ઊછાળવું કે સઘળા જીવે ત્યાંસુધી રૂદ્રમાળની સ્થાપનાનું સ્મરણ કર્યા કરે.

(શર્પાવ વહેંચાયછે, અને પછી સઘળા મહારાજને પગે લાગી વેરાઈ જાયછે.)

—✿—

પ્રવેશ ૩ જો.

(સ્થળ-અંબાજીનું દેહેરૂં.)

સુભાષ૦—હે કુંવરી-અરે ભૂલી-રાણીજી—

વીર૦—કેમ ભૂલી ? શું મને ઓળખતી નથી ?

સુભાષ૦—હવે નવું નવું દેખાય છે એટલે ઓળખાઓ પણ નહિ. હવેથી આપણે, સુલક્ષા, એમને કુંવરી નહિ કહેવાં પણ રાણીજી, હવે આપણા જેવી કંઇ એ બાળા નથી—વાઘ મારનારો સ્વામી મળ્યો છે.

વીર૦—ભોગ ત્હારા ! તને સ્વપ્નમાં મળતો હશે !

સુભાષ૦—એમ થતું હશે તેમાંજ હમણાં થોડા દહાડા થયા સ્હવારે મુખ કરમાઇ ગએલું હોએછે તો.

વીર૦—મ્હારૂં મ્હોં કરમાઇ ગયું છે ? આવ તળાવમાં જોઇએ.

સુલ૦—આજે શેનું હોય ? પ્રભુનું જેને પરોક્ષ દર્શન થાયછે તે વનમાં ઉદાસી ફરેછે, અને પ્રગટ થાયછે તેતો આનંદ સિંધુમાં મગ્ન રહેછે.

સુભાષ૦—કરમાયું તો નથી, પણ કાંઇ મચ્છર કરડયાછે ખરા.

વીર૦—(**વહાલથી તમાચો મારી**) બસ બસ, બકતી છાની રહે.

સુલ૦—તમે હવે અમને સંભારવાનાં નથી.

સુભાષ૦—હું પણ એજ કહેતી હતી. વળી તમે હવે શિવ ઉપર અભિષેક કરવા માંડયો છે એટલે અંબાજીનાં દર્શન કરવાનોએ અવકાશ મળવાનો નથી.

વીર૦—જા જા, ગાંડી છે. આરાસુરીની સેવા તે ભૂલાય ?

સુલ૦—સ્વામીજીની સાથે સાસરે મ્હાલશો કે હિંયાં—

સુભાષ૦—એને તો એ વાતનું પણું સુખ છે. સુખમાં શ્વશુર પક્ષનું કોઇ ઘડીએ ખાળો પાડે એવું નથી. પેલી સાવકી સાસુ શ્રીફળ લઇ વધાવવા ઉભી રહી હશે તેને પગે લાગશોકની ?

વીર૦—પગે તો લાગ્યા વગર કાંઈ ચાલે ? વારૂ મારી યોગ્યતા પ્રમાણે તે સત્કાર કરશે ખરી ?

સુલ૦—બહુજ ! રોજ ફુલે વધાવશે !

સુભાષ૦—અપમાન થાય તો બાપને ત્યાં ચાલ્યા આવવું.

વીર૦—વેલી છે ? માન કે અપમાન જે હોય તે સ્વામીની સાથેજ ભોગવવાં તો. હવે તો ઘડી પણ વિયોગ કેમ ખમાય ?

સુભાષ૦—વારૂ, પણ પહેલાં તમે મને કાંઇ વચન આપ્યું હતું તે યાદ છે ?

વીર૦—જે આપ્યું હોય તે ખરૂં. હું કાંઇ ના કહેવાની છું ?

સુભાષ૦—તમે એક દિવસ પ્રસંન થઈ એમ કહ્યું હતું કે હું તને ઘડી પણ અળગી કરીશ નહિ.

સુલ૦—તેમાં એ શું કરે ? હમણાં પણ ક્યાં નથી થતી ?

વીર૦—તો હું ક્યાં કરવાની છું? હું તમને બંનેને મારી જોડે લઇ જઇશ.

સુભાષ૦—તે તો ઠીકજ છે તો. પણ યાદ રાખજો હું ઘડીભર પણ દૂર જવાની નથી.

સુલ૦—અરે ! અરે ! પેલું કોણ આવે છે ?

સુભાષ૦—પાઘડી પણ કોણ જાણે ક્યાં વેચી આવ્યો છે !

સુલ૦—અરે ! એતો લાલરાજ !

વીર૦—એ ગોલાને શું વેલું લાગ્યું છે ! મ્હારો કેડોજ છોડતો નથી.

સુલ૦—અરે ! આ વીરમતી ! તપાસજો એની નજર ફાટેલી જણાય છે. વિકરાળ સરખો દેખાય છે.

સુભાષ૦—અત્યારે એની અક્કલ ઠેકાણે નથી. કોણ જાણે શું કરી મૂકશે ? પરમેશ્વરને વાસ્તે એને ઘણો કોપાયમાન કરતી નહિ.

(લાલરાજ વ્યાકુળ થએલો આવે છે.)

લાલ૦—(વીરમતી બાજુ તરફથી જતી રહેવા માંડે છે તેના સામો આવી) વીરમતી !

વીર૦—શું છે ? વાઘ તો કર્યે હતો. ત્યારે આવે વેશે દેખા હોત તો શોભત, પણ આજે શિદ આબરૂના કાંકરા કરોછો ?

સુભાષ૦—વીરમતી, તું તો ગાંડી છે. એમણે પાઘડી વગર માતાજીનાં દર્શન કરવાની બાધા લીધી હશે તે નહિ આવે ?

લાલ૦—(વીરમતી સામુ તાકીને જોઈ રહી)તું મર્મમાં કહે છે, તે હું સમજ્યો. વાઘ મારવો એમાં ઘણાં પરાક્રમ નથી. વાઘરીઓ દરરોજ મારે છે, તો પણ મ્હારા મનમાં એ પરાક્રમ છે. તો (દાંત પીસીને) એ

પરાક્રમ કરનારનેજ મારવાનું ધારૂં છું; એટલે તો મારૂં પરાક્રમ તેથી વ-ધારે તારી નજરમાં આવશે.

વીર૦—એ વાત મારી સાથે કરવાની શી જરૂર છે ? તેની સાથે લડવાની હિંમત હોય તો બેશક જાઓ. સિદ્ધરાજ મહારાજની સભામાં હશે.

લાલ૦—પૃથ્વિને છેડે હશે તોએ હું શોધવા નીકળ્યો કે શોધવાને અસમર્થ નથી. બાકી કાલે ભીખ માગતો હતો તેને ગંડુ રાજાએ જરા આજે માન આપ્યું. તેમાં શું ફુલાઈ જાય છે ? એટલી સેવા મળી તેમાં શું મ્હારા કરતાં વધ્યો ?

વીર૦—એ ભાષણ મારી આગળ કરવું હવે તમને ઘટતું નથી. **(કંકણ દોરા બતાવી)** આ જોતા નથી ?

લાલ૦—જોઉંછું અને જાણુંછું કે ત્હારા ડાહ્યાભાઈ બાપે રત્ન ખોળી કહાડયું, અને તેને તેં પરખી લીધું. ના ! તને બળાત્કારે પરણાવી હશે. તું તેને પસંદ કરેજ નહિ એ મ્હારો નિશ્ચય છે. અરે ! લુંડી, કાંઈ તો હિંમત રાખવી હતી ! મ્હારા દુઃખનો કાંઈ તો વિચાર કરી મ્હોંઢે ના કહેવી હતી !

વીર૦—હું તમને કેટલીવાર કહું ? કાલે તમને મ્હેં સ્પષ્ટ ના કહી હતી તોપણ મ્હારે મ્હોંઢે વારે ઘડીએ ના કહેવડાવવામાં શો સ્વાદ લાગેછે ?

લાલ૦—બધી વાત આવી રહી, પણ એક પૂછુંછું કે ન્યાત જાતનો વિચાર ન કરતાં અમારા બેમાં તને કોણ વાહાલું લાગે છે ?

વીર૦—પણ તે કર્યા વગર ચાલેજ કેમ ? તમે ડાહ્યા છો વિચાર કરો. દેહની સાથે, જેગ જુદી વસ્તુ છે, તોપણ તેથી આત્મા લાગેલો છે તેમ—

લાલ૦—એ સઘળી કેવળ ભ્રમણા છે, તો પણ હું પૂછુંછું તેનો ઉત્તર આપ.

વીર૦—ઉત્તર સાંભળવોજ છે તો શાંત થઇ સાંભળો. જેમ સૂર્યના મ્હોઢાગળ આગીઓ, રત્નની આગળ કાચ, સિંહની આગળ અજા, સુનાની આગળ કથીર, તેમ તે કામરૂપ પરાક્રમી પરમાર રજપૂતની આગળ લાલ-રાજ તું છે. તેના માથાના એક વાળના જેટલી ત્હારી, ત્હારા આભૂષણની, અને તારી આખી સેનાની હું ગણના કરતી નથી.

લાલ૦—એવું દશ પંદર દહાડા ઉપર ત્હારા મનમાં હતું નહિ.

વીર૦—તે વાત મિથ્યા સંભારવી શું કામ ?

લાલ૦—તને નહિ સાંભરે; પણ તેવડે જેના હૃદયમાં અગ્નિ તસમાન થયોછે અને તે હજી હોલાયો નથી, તેનાથી તે વાત શી રીતે વિસરાય? મ્હેં મારો જન્મારો ધૂળ કીધો! હવે કોઇની સાથે વાત કરવી મને રૂચતી નથી; ગાંડા સરખો ઘરમાં અને ગામમાં ભકતો ખુણા શોધતો ફર્યા કરૂંછું. રાજકાજમાં મન લાગતું નથી; મોટા મોટા મનસુબા ધાયા હતા તે થતા નથી, અને તેથી મ્હારા વડીલ મિત્રોના જોસા સાંખવા પડે છે; હજી મ્હારી શી અવસ્થા થશે તે હું જાણતો નથી. અરે! એવું છતાં, નિર્દય સ્ત્રી! મને તે વાત વિસારી મુકવાનુ કહેતાં તારી જીભ કેમ ઉપડે છે? આ બધું દુઃખ કોને લીધે ખમુંછું, તેનો તને વિચાર કાંઇ નથી? તને દયા નથી આવતી?

વીર૦—હવે ત્હારો એક શબ્દ સાંભળવો મને યોગ્ય નથી.

(જવા માંડેછે.)

લાલ૦—(પકડીને ઉભી રાખી) જરા મ્હારૂં સાંભળ, જરા.

વીર૦—હવે એક અક્ષર મારે કાને પડેતો મ્હારૂં વૃત્ત ભાગે. સ્ત્રી ધર્મનું કોઈ પણ તને જ્ઞાન નથી કે નિર્લજ થઈ આવાં વચન બોલે છે?

લાલ૦—પતિવૃત્ત ભાગ્યા કરતાં મ્હારૂં અંતઃકરણ કામાગ્નિથી તું બાળે છે તેનું પાપ કેટલું છે તેનું સમજે છે? તારા કઠોર હૃદયમાં કામદેવની કોમળ મૂર્ત્તિ કેમ વસે કે તું સમજે? તોપણ.

(ભુજંગી છંદ.)

ત્રિયા ચન્દ્રહેડા તણી હોય! સુણ! લીધું રૂપનો તેનું છોરબ્ય રૂણ.
અળે રાજ્ય કે રૂપ કે દ્રવ્ય જ્યારે, ચડે ન્યાય પ્રીતિ દયા રૂણ સારે.
મળ્યું હોય તેનો સદા હેતુ ધારી, કીજે કાજ તો રાજી રેહે મુરારી;
કહી રૂણ એ છોડવે જે નવી રે! ખુએ મૂળની વસ્તુ તે તો સહીરે.
બધું રામજીએ કીધું કામ સારૂં, દીધું મોહનું મોહ દસતુંજ સારૂં;
ચઢાવી કદી હાસ્ય જો તેં વિસાર્યું, હરી લે હુંટીઃ ના કૃતિ કાર્ય સાર્યું.
વીર૦—હુંટી લેનાં છોને અરે! કામ શું છે? વિના ગુણ રૂપાળી સ્ત્રીતો પશુછે;
*સુવર્ણ જડયું જો જવાહેર ગુણ, નહી તો પડી ધૂળ! સર્વેજ ઉણ.

---

*બે અર્થ—સારો રંગ, સૌંદર્ય, અને સોનું. જો ખુબસુરતી રૂપી સુનામાં ગુણ નામનું જવાહેર નહિ જડયું હોય તો તે ધૂળ છે. એમાં કંઈ ભ્રમ નહિ.

"સતી સાચી આ સુંદરી છેક છેરે, ગુણે તેવી રૂપે ભલી એ દીસેરે,"
"ગુણી વીર ટાળ્યા ભણ્યો પૂર્ણ એરે," મુકે એમ લોકો નહીં જો કહેરે.
અરે! ધિઃક તેને! ગયો જન્મ વ્યર્થ! ઉઠી વાટ રૂપે! જીવે શેજ અર્થ?
અરે! રૂપ લજ્જામણું બહુજ સારૂં, ગુણે રૂપ લજ્જાવવું તે નઠારૂં,
અરે! રૂપ શી વસ્તુ છે એવી ભારે? મળ્યો માત્ર આ મૃત્તિકા મૂર્તિમાંરે;
રૂડો રંગ આકાર, તેમાં થયું શું? ક્ષણિક કાષ્ટ મૂર્ત્તિથી એમાં વધ્યું શું?
વધે જેથી[1] તે તો નહીં જ્યાં રૂપાળો, કહે કોણ સૌંદર્ય? કહે તોય બાળો;
થઈ ગ્યાની અન્યાય કાં મુખ આણો, તમે રૂપનું રૂણ શીલે[2] પ્રમાણો.

લાલ૦—અરે શેલ હૈડા વિશે શેલ સાલે, મુકે મારી તું—ઘા રૂઝે કે ન રૂઝે;
કરૂં કેમ ખાત્રી નહીં શબ્દ સૂઝે? ચીરી છાતી મારી જરા જો સહુ જે.
હતો છેહ દેવોજ તો મૂળ શાણે, કીધો કેહીં હુંને છતી પ્રેમ બાણે?
અરે! એજ ચિત્તે મને ઠેઠ સાલે! કહે આજ મોઢે કહ્યું તું શું કાલે?

વીર૦—તું કાં વાત એ એક બેઠીજ ઝાલી? પછી શું કહ્યું તે તણું નામ ટાળી;
ઘડીએ ઘડીએ નહીં કહેવું એમ, ભુલી એક વેળા કરો તેની રેહેમ.

લાલ૦—અરે રેહેમ તો હાથ તારેજ પ્યારી! સ્થિતિ વ્યાકુળી આ જુવેછે તું મારી;
જ થા નિર્દયા! આ મુખે તે ન શોભે, અરે! મુખ કેવું! નહીં કોણ લોભે?

વીર૦—મને કહેછ તેથી સરે અર્થ શો રે? કરે પરણીસું પ્રીત વાતો ન કો રે;
પ્રીતે તું દુઃખી દેખી હું થાઉં દુઃખી, ધરો જ્ઞાનથી શાંતિ ને થાવ સુખી.

લાલ૦—બળ્યું જ્ઞાન જે પ્રીત તારી ભુલાવે! અલી! પ્રેમદા! જો દયા મન લાવે;
ફળ્યું ભાગ્ય મારૂં—રહ્યું શુંજ બાકી? અરે છાની પરણી, રહું તે હું સાંખી.

વીર૦—કહેછે શું? શો અર્થ છે ચિત્ત તારે? નહીં હોય એવોજ એ હામ ધારે!
કદી હોય તો ક્ષત્રિપુત્રીશું વાણુ, પ્રકાશી રહ્યાં પેહલાં ખોય પ્રાણ.

લાલ૦—તજી માન તું માનિની! માન મારી, કહું સત્ય હું હિતતો તારૂં પ્યારી.

---

૧ આપણાં શરીર માટીનાં બનેલાં છે. ત્યારે એ માટીની મૂર્તિમાં સુંદર રંગ અને આકાર મળ્યો તેથી શું થયું? એક લાકડાની પૂતળીથી એમાં શું વધારેછે? ચૈતન્ય અથવા આત્મા જે વડે તેનાથી મનુષ્ય ઊંચા ગણાય છે, તે આત્મા તો જ્યાં રૂપાળો એટલે ગુણવાન નથી, ત્યાં પછી માટીના રંગ રૂપ ઉપરથી સૌંદર્ય છે એમ કોણ કહી શકશે? પૂતળામાં અને તેમાં શો ફેરછે?
૨ શિયળ, પતિવ્રતાપણું.

ન કહે ના કહે તો મરઃ સદ્ય હુતો, પછી જાણું હત્યા કીધી દુઃખી તું તો;
કદી શાંતિ ના પામશે-પ્રેમ પાની, છુપી બાંધે પ્રીતિ રીતી એ દયાની.
વીર૦—સુણી શબ્દ આ હું રહુ કેમ સાંખી? ખુંની પંડિતાઇ હિશે જ્યાંહિ દાંખી?
નહી રીસ રહેતી રૂદે માની રાખી, ચખી ચાન છછેડતી હું ન બાકી.
અલ્યા! શીખ આ પાપી અજ્ઞાની તારી, જઈ આપ મા બ્હેનને ધર્મ ધારી;
ખરે શોભશે એ રિતી તુજ કુળે, ઉંચ નીચના ધર્મ જૂદાજ મૂળે.
લાલ૦—નહીં ક્રોધથી હું ડરૂં રાચું હર્ષે, બહુ અભ્ર ગર્જે પછી તેજ વર્ષે;
રીને તેજ લાડે ખીલે ને ખરેછે, પરંતુ ઉંચી તેથી હત્યા કરે છે!
વીર૦—નથી વાદનું કામ મિથ્યા ન બોલો, પ્રીતિ ટેક જો હોય તો તેનું તોળો.
કહું વાત સો વાતની એક હું રે, વિના સ્વામિ સર્વે પિતાવત્ લહું રે;
વધારે હવે અંત જો લેશ મારો, નહીં લાભ પામે તું તો લેશ સારો;
હનો પ્રેમ પાછો બુલાવીશ લોક, થઈ આપ ટાલા ખુઓ વેણ ફોક.
લાલ૦—નથી પ્રેમ ઉત્સાહ જાણ્યો જરા તેં, મળે એક તે લક્ષ નોએ નિરાંતે;
કદી હા તું ભાખે પ્રીતી બાળ માંડું, કરે ન્હાયતે—શું થયું? હું ન છાંડું-
ખરી પ્રીત કાજેજ હું કર્ગરેલું, નહી તો ગળું તારૂં શું હું ડરેલું?
હું એ અત્યની વાત પૂછુંછું એક, પ્રતિજ્ઞા ધરી કહે નથી પ્રેમ ટેક?
વીર૦—કહુ કેટલું? બાકી શું છે? વધુ શું? તું તો જેમ બોલે રીસે હું બળુંછુ;
ટળે દ્રષ્ટિથી દૂર જન્મે હું ઝાંખું, ન ચાંડાળ! તુંને-પ્રીતિ એવી રાખું.
લાલ૦—હું આવો અકારોજ તો તું અકારી! બળો રૂપ સદાવડું દુઃખ કારી!
હજે ચંદ્ર લેલાટમાં ન્હાડ કાળા! જરા! રાહુ! તું ઘેરજે બ્હેન બ્હેલાં!
અરે ' ઓષ્ટ પર્વાળી દર્યાવ ડૂબો! કુરો પાતળાં પાવળાં નિત્ય ડુબો!
અરે! શાનમાં વાંકમાં વામ બાજુ, જરા ઝોકતુ લ્હેકતુ આય માઝુ;
દીપે ચિત્રિણી ચાલમાં ચિત્ત ચોરી, હવે વાર્યો 'વાંકુ' વળેલું! નઠોરી!
અણીઆળી આંખો વિના ટેક તેવી, ઝીણી કામી પામી રતી દેવી સેવી;
હશો દીશ વેગે ફરે વીજ જેવી, ઘટે ના ઘટે વીજરે પ્રગટી કેવી!
ચટે જો કદી વીજના ચમકારા, પછી પ્રીતિ પર્જન્યની રેડ ધારા;
ન ઉલંઘ સૃષ્ટિ તણા સૂત્રધારા, ઉલંઘે સદા હાથિ—જાણીજ ધારા.
(અરે મારી છાતી વિગે ઉછળ્યું શું?) દયા કાંઇતો આણ્ (વળી આ થયું શું?)
મુઓ છતાં હું થયો તુજ લીધે-છુટે પાપ એવું શું પ્રાયશ્ચિત્ત કીધે?
વીર૦—અરે કાં મરેછે? મરે તો નો સારૂ! તું "પાપ પાપ" શું રે લવે શું નકારૂં?

જરી જક્તનું પાપ મહાપુણ્ય લાગે, હણાશે મનુષ્યારિ હુંથી સુભાગ્યે !

લાલ૦—(ગાભરી ધ્રુજતી આંખે)

(દુહા.)

અરર ! કઠણ શાં વચન આ ! ન વદ ! ન વદ ! કર બસ !

(થરથર ધ્રુજી ધરણી ઢળ્યો, લાલરાજ પરવશ.
ચમકી ભયભીત સ્તંભવત, સકળ અબળ થઈ ત્યાંય;
નજર નજર મળે પણ નહીં, સૂઝે સુઝે ગભરાય.)

સુલ૦—(એક બે મિનિટ પછી પાસે જઈને) અરે આ શું થયું ? હજી ઉઠતો નથી !

સુભાપ૦—સતીના શ્રાપનું સામર્થ્ય સાંભળતાં હતાં, પણ આજે આપણે નજરે જોયું.

વીર૦—એમ હોય નહિ. જો ! જો ! તપાસીને.

સુલ૦—(હાથમુકી) જીવે છે ! જીવે છે ! પણ આ માથું કેટલું ધમી જાય છે ! લમણે હાથ મુકયું તે પણ ઉછળે છે ! લાલરાજ ! લાલ-રાજ ! લાલરાજ !

સુભાપ૦—બેશુદ્ધ થઈ ગયો છે. ચલો આપણે એટલામાં રસ્તો પકડી જઈએ, મૂર્છા હમણાં વળશે.

વીર૦—ના, જા ! દોડ ! પાણી લાવીને છાંટ, હોશિયાર થાય ત્યાં સુધી તમે રહેજો એટલામાં કોઇને એના બાપની પાસે દોડાવ કે તે આ-વીને ઘેર લઈ જાય.

સુભાપ૦—આજના એના આવા શબ્દ સાંભળ્યા પછી એની જરી પણ કાળજી રાખવી જોઇએ નહિ. ચાલો, આપણે ઘેર જઇએ.

વીર૦—હું મારો ધર્મ શું છે તે સમજુ છું. રજપૂતાણીને દાસીની શિખામણની જરૂર નથી. એને મરતો મુકી મારાથી ન જવાય—એક વખત એની સાથેજ મ્હેં આ મ્હોંઢે હસીને વાત કીધી છે. તે વેળા વગર વિચારે માબાપની આજ્ઞા શિવાય એમ કીધું તે મારી મોટી ભૂલ.

(લલિત છંદ.)

પરપુરૂષસું જે વધુ વદે, રૂપ બતાવની સતને મદે.
દુઃખીં કરી દુઃખી થાય કે ચળે, જરૂર રોગનો ડામવો મૂળે.

પણ ધનાર થઇ. એણે મ્હારૂં પતિવ્રત ભંગાવવાનું બાપણું કીધું ખરૂં, અને તે વખત મ્હેં જુસ્સામાં જેટલું કહ્યું તે પણ ઠીકજ કીધું, પરંતુ હમણાં બેશુદ્ધ પડેલો છે તે સમયે મરતો મુકતાં મ્હારૂં મન માનતું નથી, તેમ ઉભી રહું તો એની મૂર્છા વળી કે પાછો જીવ લેવા માંડશે, અને પાછાં મારે કઠણ વચન કહેવાં પડશે. મ્હેં કહ્યું તેજ ઠીકછે. એને શુદ્ધિ આવે, અને એનાં માણસો લઇ જાય, ત્યાં સુધી વ્હીલો મુકી આવતી નહિ હોં! તમે બંને. હું તો જાઉછું.

(દોડતી દોડતી જાયછે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

(સ્થળ—એક મોટું મકાન.)

સુભ૦—કોઈ સંસ્કૃત નાટકનો ગુટકો હેઠે પટકી)

(વસંતતિલકાવૃત્ત.)

શૃંગાર કાવ્ય, કડવું જ તું આજ લાગે;
વાંચી બળું હું વધતી, અતિ વેદ્ન આગે.
*સંયોગ ફુલ શુળ! રે! મચ ભેદી સાલે;
શ્રીમંત વૈભવ સુણે, ચિદ ભિક્ષુ વ્હાલે ?

આટલે લગી વાંચ્યું—વિયોગ ટળવાનો સમય આવ્યો તે વાંચીને મ્હારે શું કરવું છે? મારાથી વંચાયજ કેમ! વિયોગનું વર્ણન વાંચી તેની સાથે હું મ્હારૂં દુઃખ વિચારી વિલાપ કરવા લાગતી હતી; અને રડવાથી પણ મને કંઈ સુખ થતું હતું. એ વિલાપ સઘળા ખોટા—સૌ જાણેછે કે કાવ્યને અંતે સંયોગ થવાનોજ છે. દુઃખ તે મ્હારૂં; વિલાપ તે મારા; ખરો કરૂણા રસ તે મારી સ્થિતિમાંઃ—કે સંયોગ થવાનો નિશ્ચય નથી એટલુંજ નહિ પણ સંભવ પણ નથી.

(જામોતી આવે છે.)

જામો૦—મારી પદ્મનિ પુત્રી, હજુ રડવું છોડયું નથી? આ કમળ સરખી આંખોને કાં દુઃખ દેછે? ત્હારા મુખ ચંદ્રને ઝંખવી ન નાંખ?

---

*સંયોગ શૃંગાર ફુલના સરખો રમણીક છે ખરો, પણ મુજ સરખી વિરહિણીને તો તે કાંટા જેવો લાગેછે; જેમ રંક માણસને બીજા શ્રીમંતના વૈભવનું વર્ણન સાંભળીને માત્ર બળાપોજ થાયછે.

સુભ૦—એક વાર મ્હેં ના કહી કે મારા રૂપની વાત મારા આગળજ ન કરવી. ચકોરનાં મન જો લોભ્યાં નહિ તો તે ચંદ્ર શેનો? ભમરે જેને પાસે આવી મીઠો ગુંઝાર ન કીધો તો તે કમળ નહિ પણ શ્રાપિત ચંપાનું ફૂલ જાણવું.

જામો૦—તું ચતુર થઇ કાં ભૂલે છે? મૂર્ખ ઘુવડ આંખ ઉઘાડી દર્શન કરતું નથી માટે શું સૂર્યનારાયણનો પ્રતાપ ઓછો થઈ ગયો? કુતરૂં ચંદ્રમાનું રૂપ નહિ ઓળખી સામું ભસે છે, પણ તેનો શું તે ખેદ ધરે છે? કમળ જોઇ ભમર હોય તો ગુંઝાર કરેજ. અરે! તેમ બીજા રસિક પુરૂષો તારો કેટલો સત્કાર કરે છે તે ભૂલી એક અનાડીની પ્રીતિની આશા રાખી શીદ દુઃખી થાય છે?

સુભ૦—મેં તમને સોવાર કહ્યું કે એમાં એનો વાંક નથી; મારૂં માથું કાં આણો દહાડો ફોડાવ્યાં કરો છો? એતો ચતુરજ છે—જે પ્રીતિનો ભરોસો ન પડે (અજાણ્યા તો ઉપલી ચર્ચા ઉપરથીજ વર્તતો) તે ચતુર થઇ કેમ બાંધે? વાંક મ્હારો અને મારા નશીબનો!

જામો૦—વારૂ. ચલ. હવે સ્નાન કરી અત્તર લગાવી સણગાર સજવા માંડ. નૃત્યનો વખત થઈ ગયો જો. મ્હેં તો જાણ્યું કે તૈયાર થઇને બેઠી હશે.

સુભ૦—હું આવનાર નથી, ગમે તે કરશો તો એ.

જામો૦—ઘેલી છે? આજે શું સુંદર રચના થએલી છે! દેશદેશના લોકો જોવાને માટેજ આવ્યા છે, અને આપણે તો આદરપૂર્વક પ્રાપ્તિ થવાની તેજ નહિ જોઈએ?

સુભ૦—મા, તારા લોભનો પાર નથી. હજી તારે શી વાતની ઊણપ છે કે "પ્રાપ્તિ પ્રાપ્તિ" ઝંખ્યા કરે છે? દેશદેશ ફરી એટલી સમૃદ્ધિ સંગ્રહ કીધી છે કે તેટલી તો મોટમોટા શ્રીમંતોને ઘેર પણ નથી. પાટણ શહેરમાં પાંચસેં ગણિકાઓનાં ઘર છે તોપણ તે સઘળાનો સરદાર તું ગણાય છે. હજી શું બાકી છે? હવે તો કાળાં કામની લલુતા છોડી દે.

જામો૦—કાળાં કર્મ શેનાં? એતો આપણો કુળધર્મ છે. કોઇનું ગી જુદા પૈસા મેળવ્યા હોય તો ફિકર.

સુભ૦—(સામુ જોઈ રહીને) કેમ કહી રહી? તું કુળધર્મની વાત કરે છે, ને મને નખથી શિખાપર્યંત જ્વાળા ઉઠે છે. તુંજ મારી મા થઇને

એમ કહેછે કે એ આપણો કુળધર્મ, તો પેલાનો શો વાંક? એવો વિચ્
ફરી તે મારો તિરસ્કાર કાં ન કરે? મારી સાથે પ્રીતિ કેમ બાંધે?

જામો૦—વળી એનીને એની વાત.

સુભ૦—નવાઈ શી? મારે વાત બીજી શી કરવાની છે.

(સાખી.)

ચોંટી એકજ એ છબી, ભીડી નયનસું બાથ;
દેખું નિશ દિન એજ તો, હોય દૂર કે સાથ.

જામો૦—ગાંડી તેથી તો અરે, કાંઈ નહિ દેખાય;*
દેખે તો પણ ઉમળકો, આ આવે ન જરાય.

સુભ૦—જાગે ઉંઘે કે અરે! સુપને આઠે પ્હોર;
અલબેલા આગળ રહું, નાસે તે ચિતચોર.
નયણે એકજ મુખડુ, શ્રવણે એકજ સાદ;
આ ના રસ છબલડિને, એકજ અધર સવાદ.
આ ધ્રુજતા સ્ત્રિધાણને, એકજ અમૃત સ્વેદ;
તનખે તનડું ટમ ટમે, એકજ કેરિ ઉમેદ.
ચિતડું ચિતવન એકતું, ચરચરી કરતું નિત્ય;
વ્હાલા છેક નમેરડા, થઇએ નહિ જ્યાં પ્રીત.

(એક દાસી આવે છે.)

દાસી૦—સાહેબ, મહારાજનું બીજું માણસ તેડવા આવ્યું છે.

સુભ૦—ક્યાંથી ભૂંડી પાપિણી, તું આવી આ વેળ;
પડાવ્યો પ્રીતમ વિજોગ રહું, ક્યાં છે? લવું શુ ઘેલ!

જામો૦—હવે વેવ કરતી છાની રહે, કહે છે સાંભળતી નથી? (જરા રહીને.) મારી વ્હાલી ડાહી છે તો, હમણાં સમજીને તૈયાર થશે.

સુભ૦—હવે હું બાળક નથી કે—

જામો૦—બાળક કેમ કહેવાય? મોટા મોટા પૃથ્વીપતિનાં આયુદ્ધ છોડાવી પગે લગાડાવે એવી મોહિનિ રૂપ બાળા, મારી વ્હાલી (ચુંબન કરવા જાયછે.)

---

*આંખની બહુ પાસે કોઈ પદાર્થ આવે તો તે પદાર્થ પણ નહિ દેખાય અને બીજું પણ નહિ દેખાય. ઝનીચસો હોઇ. સ્નાક.

સુભ૦—(તરછોડી નાખી) એવાં એવાં જુઠાં લાડ કરી કમાર્યાંને મ્હારો અવતાર ધૂલ કરી નાંખ્યો, તે દહાડા ગયા. હવે મને વ્હાલી કહો કે અળખામણી કહો, પણ હું ગણકારવાની નથી.

જામો૦—એવી બેરડી થવું તને ઘટેછે? મ્હારૂં કહ્યું માન.

સુભ૦—કહ્યું માનવાનું એ કે મારી જાત અને મ્હારૂં સુખ વેચી તમને દ્રવ્ય મેળવી આપું. ઘટમાં પ્રાણ છે ત્યાં લગી તો હું એમ કરનાર નથી.

જામો૦—તેમ તને હું કયાં કહુંછું? છ માસ થયાં એ વાતનો મ્હેં આગ્રહ કીધો છે?

સુભ૦—કીધો તો ઘણોએ પણ ચાલ્યું નહિ ત્યારે થાકીને બેઠાં.

જામો૦—વારૂ તેમ, તોએ ત્હારી જુઠી છીદને માટે મ્હેં મોટા મોટા અંડળેશ્વરોને પાછા વાળ્યા, તો હવે તું આજે મારો બોલ રાખ, માત્ર નૃત્ય કરવું છે. એમાં શું?

સુભ૦—હું કોઈ પ્રકારે પણ ગણિકાનો ધંધો કરવાની નથી.

જામો૦—જોજે. ત્યાં તો લાલરાજ આવ્યો હશે, તારો વિયોગ—

સુભ૦—ટળશે કેમ? એવો ટળશે કે મને નૃત્ય કરતી દેખી હું આ અધમ કુળનીછું તેનું સ્મરણ વધારે થશે, અને મ્હારો ધિક્કાર કરે તો છે, પણ તે હવે પૂરો કરશે.

જામો૦—તું એના પર શીદ મોહી રહીછે? બીજા સુંદર પુરૂષો મરી ગયા છે? બીજો કોઈ સુંદર નથી? ચતુર નથી? શ્રીમંત નથી? જા! તું બીજા કોઈને શોધી કહાડી તે સાથે તું સુખી થતી હોય તો પ્રીતિ બાંધ. હું દ્રવ્ય માગીશ નહિ—અરે! જા જોઇએ તેટલું દ્રવ્ય તું આપણા ભંડારમાંથી લઇને તેને આપી દેજે. હું હાથ પકડવાની નથી. કહેતો હું જ એવો ચતુર શોધી આપું કે તું એને ભૂલી જાય.

સુભ૦—મને તમારાં વચન સાંભળી વત્તી વત્તી ચીઢ ચઢતી જાય છે. માબાપુની આંખવડે જો પ્રીતિ બંધાતી હોત તો આટલું લુંડું દ્રવ્ય મેળવ્યું છે તેનો લક્ષાંશ પણ, તમે ગમે તેવાં પ્રપંચી છો, તોપણ મળત એવું સ્વપનામાં પણ ધારોછો?

જામો૦—વાતમાંને વાતમાં વહાણું વાશે. તું બીજો તારી જાતે શોધ; હું ના કહેતી નથી. પણ હમણાં ઉઠ, વહેલી થા.

સુભ૦—ગણિકાનો ધંધો કરતાં તમારા મનમાંથી પ્રીતિનું ભાન ખસી ગયું છે. ખરી પ્રીતિ લાગી હોય ત્યાં લગી બીજાનું મ્હોં જોવું પણ કેમ ગમે ?

જામો૦—હજી રાંડ ભૂલી કે મ્હેં તને આટલાં બધાં નાટક અને કાવ્ય વસાવી આપ્યાં. તે વાંચતાં તું છેક ચળી ગઈ. રસશાસ્ત્ર શીખીછે તો સામાન્યાના ધર્મ તું સમજતી નહિ હઇશ ?

સુભ૦—તેમાંજ રસના ગ્રંથમાં સામાન્યાનું વર્ણન ટુંકું અને નીરસ હોયછે. શૃંગારમાં સામાન્યાને ગણી એજ મોટી ભુલ—એ નાયિકાજ નથી. રસશાસ્ત્રીઓએ બીજા શાસ્ત્રીઓની પેઠે એક બાબતમાં બધી બાબત આણવાની લાહેને લીધે નાયિકામાં એ એક વર્ગ ઊભો કીધોછે. એ લોકોને તપાસ કર્યા શિવાય અને ખરા ખોટાનો લેશ માત્ર પણ વિચાર ન કરતાં શાસ્ત્ર—પૂર્ણશાસ્ત્ર—રચવાનું વ્યસન પડી ગયુંછે.

જામો૦—યાદ રાખજે, આજે જો મ્હારૂં કહ્યું નહિ માને તો કાલે બધાં બાળી મુકયા વગર રહેવાની નથી. પક્કું સમજી મહેલજે, હો !

સુભ૦—હવે તેની કંઈ મારે જરૂર નથી; રસની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિજ મારા હૃદયમાં રમી રહીછે તો એવાં ઝાંખાં ચિત્ર મારે શા કામનાં છે ? પહેલાંની પેઠે તે વાંચી મારી તૃપ્તિ થતી નથી. બાળી મુકવાં હોય તો એલાશક બાળી મૂકજો. પણ પેલો પેટારો જોયો ?—એના કેટલા પૈસાના ઢગલા બેઠાછે, તે ન ગણકારવાની આ લોભી છાતીમાં હમણાં બુદ્ધિ આવી હોય તો સારૂં.

જામો૦—તું મ્હારૂં માન જરા રાખતી નથી. તું મને પશુની પેઠે ગણેછે તે હું સમજાુછું, પણ આજે આ અણીની વખતે હું કંઈ કહેતી નથી. મ્હારૂં કહ્યું માન. (એક માણસ આવેછે અને પછાડી દાસીઓ દોડતી દોડતી).

દાસીઓ—(સાથેજ) ઉપર આવવાની ના કહી પણ એ વાર્યો રહ્યો નહિ.

માણ૦—ગણિકા, તું આ બધો વૈભવ ખોવાની થઇછે કે શું ? મહારાજ ઘણા કોપાયમાન થયા છે ! મને છેલ્લીવાર કહેવા મોકલ્યો છે કે જો આવે પ્રસંગે નૃત્ય કરવા નહિ આવે તો અમે તારી ખબર લીધા વગર રહેવાના નથી. ...

જામો૦—ઉઠ ! બ્હેન. મરતાં તરફડતાંએ જતુંજતો. (માણસને)૦ આજે એનુ શરીર એવું બગડયું છે કે ચલાતુંએ નથી.

માણસ—મહારાજ કહેછે કે અમે બહાનાં માનનાર નથી. (સુભ-ગાને) હે સુંદરી ! રાજા સાથે મોઘાં સોઘાં થઇએ નહિ, એ બીજા સાથે ચાલે. કોપાયમાન થશો તો આ દેવાંગના સરખા સ્વરૂપની જરા ખાતર તે રાખવાના નથી. અમારા સરખા ગરીબનું તે કેમ સાંભળે ? પણ હું ત્હારા હિતને અર્થે કહુંછું. કંઈ કાંઈ સમજો. નહિતર પછી મારા બોલ સંભારવા પડશે. કહ્યું તે ભૂલતા નહિ હો !

(જાયછે.)

દાસીઓ૦—હે સુભગા ! પરમેશ્વરને વાસ્તે હવે સમજ.

જામો૦—કેમ હવે જ્ઞાન ઉપજ્યા ? વાર્યું ન કરે તે હાર્યું કરે. ઉઠ, ઉઠ.

સુભ૦—હું ના કહેતાં પણ થાકી. મ્હારા મ્હોઢા આગળથી સઘ-ળાં તમે કાળું કરો.

જામો૦—એ ચાળા હવે હું સાંખવાની નથી. કોણ બોલે, કોણ બોલે, એમ જાણી હું આટલીવાર ભાઈ બાપા કર્યા કરતી હતી, પણ હવે—

સુભ૦—હવે શું ? બાકી શીદ કહેવાનું રહેવાદોછો ? જે કરવું હોય તે કરજો, પણ હમણાં મને બે ઘડી એકલી રહેવાદો, જે કરશો તે હું માન્ય કરીશ.

જામો૦—બધી ચતુરાઈ કુતરાને નાંખી ! રાંડ મ્હારે પેટ પથ્થર પડી ! સમજાવી સમજાવીને કહીએ છિએ, પણ સમજતી નથી. એવી ગાંડી તો મ્હેં કોઈ દીઠી નથી. પોતાની હઠે અમારા બધાના પ્રાણ લેવડાવવા બેઠી છે. એ જાણે છે કે સિદ્ધરાજ સાથે જેમ લાડીશ તેમ લડાશે, કેમકે—

સુભ૦—ખબરદાર, જો એ વાત મને સંભારીતો. જે કામો મારી પાસે કરાવ્યાંછે તેનો વિચાર કરતાં મને કંપારી ઉઠે છે. હું તમને કોઇને બાંધી રા-ખતીતો નથી. જાઓ તમે બધાં. મનેજ નૃત્ય કરતાં આવડે છે એમતો નથી.'

જામો૦—આવડેછેતો બધાંનેજતો. પણ મારી રત્નપુત્રી, ચિતમાં ખટકે એવી અદા અને મનોહર મુખડું બીજાં ક્યાંથી લાવે ? વળી મહા-રાજનો તારે માટે કેટલો આગ્રહછે તે તો તું જાણેછે.

સુભ૦—સારે થનાર હોય તે થાય ! કેમ કરિયે ? હુંતો આવનાર નથી.

જામો૦—આજે ચાલ. પછી જો કાલે હું લાલરાજનેજ તને મેળવી નહિ આપું તો મ્હારૂં નામ ગુણિકા નહિ.

સુભ૦—હેં ! હેં ! ખરે. મારા સમ સાચું કહો.

જામો૦—નિશ્ચય હું તને મેળવી આપીશ. હવે ત્હારૂં મન માન્યું ? ચાલ, ઉઠ.

સુભ૦—હા, ત્યારે તો ઠીક છે. પણ વચન પાળજો હો !

(ઉઠે છે.)

જામો૦—એટલો મારો વિશ્વાસ નથી, મારી ચતુર ડાહી દીકરી ? છળ તે હું તારી સાથે કરૂં પણ ખરી ? કાં ભૂલે છે ?

સુભ૦—અરે ! અરે ! પણ તોએ શું થયું ?

(સાખી).

મન મળ્યું નહિ ત્યાં લગી, તન મળે શું થાય ?
મન મળે તન નહિ મળે, તોએ કંઈ સ્હેવાય.

જામો૦—રાગડા કહાડતી છાની રહે. ચાલ, ઉઠ, વહેલી થા. મન મન શું કરેછે ? તને લાવીને પગે લગાડું ત્યારે તો થયું ?

સુભ૦—હવેતો મને જુઠાં જુઠાં વચન આપોછો તેની પૂરી ખાત્રી થઈ. તેના મનમાં પ્રેમ નથી તે ક્યાંથી તમે લાવશો ? મને "ગણિકા કે ?" એમ કહીને તિરસ્કાર પ્રદર્શક આંખે મારી સામું જોયું તે જો તમે દીઠું હોય તો જાણો. ત્યારથી તે દૃષ્ટિ મારા હૃદયમાં ઝેરી બાણની પેઠે ભરાઇને ચોંટી બેઠી છે, અને હરઘડી સાલ્યા કરેછે.

જામો૦—મુઓ તે ત્યારે ! મારી આગળ એનું નામ ફરીથી દેતી નહિ.

સુભ૦—નામ દેવા હું ઉભીજ રહેતી નથી. હું આવનાર નથી મારી નાંખશો તોએ—એ તમારા મનમાં નિશ્ચય કરી જાણજો. મારી પછવાડી આવતાં નહિ--તમારે જવું હોય તો જાઓ.

(પાસેના ઓરડામાં જઈ ઝટ બારણું દઇને ભરાઈ જાયછે.)

અંક ૪ થો.

પ્રવેશ ૧ લો.

(સ્થળ—એક મોટું મકાન).

(લાલરાજ બેશુદ્ધ સરખો પલંગ ઉપર પડયો છે અને આગળ એક વૈદ્ય બેઠેલો છે).

વૈદ્ય૦—મારો સઘળો શ્રમ વ્યર્થ જવાનો. માત્રા ઉપરા ઉપરી મુકીને થાક્યો પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. મ્હેં એટલું સારૂં કીધું કે સઘળા વૈદ્યનો પંચ કરી સેનાપતિને ખરેખરૂં કહી દેવડાવ્યું. બાકી મારા ભોગ હતા. હવેતો સારો થશે તો મારી વાહ વા વધારે થશે; અને મરશે તો કહેશેકે " એ શું કરે ? એણે તો આગળથીજ છેડા છોડવી નાખ્યાતાકની, એણેતો બિચારાએ બિજા વૈદ્યોને પણ તેડાવ્યાતા; જ્યાં કોઈ મનુષ્યનો ઉપાય નહિ ચાલે ત્યાં એ શું કરે ? " પણ મારી બધી આશાતો ગઈજ તો. હવે કાંઈ મળવાનું છે ? કસ્તુરીની આ પાંચ શીસી વધી છે તે કંઈ કામ આવશે. (ગજવામાં ઘાલે છે.) નશીબમાં હતું તે મળ્યું શું કરીએ. (જ્ઞાનવિજય આવેછે).

જ્ઞાન૦—કેમ શું કીધું ?

વૈદ્ય૦—(ગભરાઇને) મહારાજ ! તમે જોયું હું શું કરતો હતો તે ! ગજવામાં માત્રા જોતોતો. બધી માત્રાઓ ખાલી થઇ ગઈ પણ—

જ્ઞાન૦—બધા મળીને તમે શું ઉકાળ્યું ? હમણાં મ્હેંતો સાંભળ્યુ એના શરીરમાં કાંઇ રોગ નથી. નકામા શેણે ઠર્યા ? આ ઔષધ શું ચોપડયું છે ?

વૈદ્ય૦—કસ્તુરી ચોળી ચોળીને અમે મુઆ.

જ્ઞાન૦—ખરેખરા બધા ગધેડા છોતો ! કસ્તુરી કેવી ? આ પ્રમાણે વૈદુ કરોછો ?

વૈદ્ય૦—મહારાજ તમે પણ વિદ્વાનછો. જાણતા હોતો કહો. તમારો બીજો કંઇ જંત્રમંત્રનો ઉપાય હોય તો તે કહાડો; ઔષધ તો અંગે લાગતું નથી.

જ્ઞાન૦—અરે ! એનુ રૂધિર ગરમીથી તપી ગયું છે. આ માથું ધખી જાયછે ! તે દેખતા નથી ? થંડક કરો થડક લાવરે ! (માણસને બોલાવી) અલ્યા અત્તરમાં આ ખસીને લાવ, મળીઆગરાનુ ચંદન ઉતારી.

વૈદ્ય૦—શુદ્ધિતો છે નહિ, ને થંડક કેમ થાય ? જોતું કામ તે જે કરે, મહારાજ ?

જ્ઞાન૦—હીથાં! મારવાના ઉપાય તે કરી મુક્યા છે! આ નાડી તે, જોવીતી—ઘોડાની પેઠે દોડેછે. અને તે ઉપર ગરમી કીધી! (લેપ લાવેછે),

વૈદ્ય૦—એનું જોખમ તમારે શિર હો! હું નહિ જાણું. (ચાકરને) તું સાહેદી છે.

જ્ઞાન૦—જોખમ કેટલું માથે રાખ્યુંછે? અગાઉથી તો હાથ ધોવ-ડાવી મુક્યા છે. (માથે ચોપડેછે.) સાંભળે છે કે, ઝાઝા માણસ જાઓ પચીશ પચાશ તમે આ લેપ તૈયાર કરવા મંડી જાઓ, અને ઉપરા ઉ-પરી લગાવતા જાઓ. હમણાં ઘડીમાં જવાબ નહિ દેતો થઈ ચૂકું.

વૈદ્ય૦—એક વાર આ ચોપડયું છે તેનો ગુણ જુવો તો ખરા.

જ્ઞાન૦—કે જોતાંજ જોતાંજ રૂંધાઇને પ્રાણ નીકળી જાય! એને લાવ્યા ત્યારે હું બોલતો કરીને ગયો તો કેની. આતો તમે મૂર્ખાઈથી વિ-ફરાવી નાખ્યું. એના શરીરમાં જરા સુરતી નથી—એની છાતી ગરમીએ રૂંધાઈ ગઈ છે તેથી બોલાતું નથી. બીજા બધા વૈદ્યોએ એજ અભિપ્રાય આપ્યો.

વૈદ્ય૦—એ તે કંઇ કોઈના ઘરની વાત છે? ચેષ્ટા ઉપરથી જણાય તે ખરૂં.

જ્ઞાન૦—સેનાપતિએ પણ મને એમજ કહ્યું. એમ કેમ? બધા આંધળા થયા કે મારા ધાર્યામાંજ કંઇ ભૂલ છે?

વૈદ્ય—મહારાજ, એજ વિચારની વાતછે તો.

જ્ઞાન૦—નાના, મારા ધાર્યામાં ભૂલ હોયજ નહિ. એ શું સમજે મૂર્ખાઓ? પોપટની પેઠે પાને પાનાં ગોખી ગયા, તેમાં શું થયું?

વૈદ્ય૦—એ બોલવું તમને ઘટતું નથી. એવડો મોટો અપવાદ અ-મારા ઉપર મૂકોછો તે જુદો છે. સિદ્ધરાજ મહારાજનેજ પુછો, એક પડી-કામાં કોણે સારૂં કીધું હતું? મંત્રેશ્વરની તે દહાડે બધાએ આશા મૂકીતી તે વેળા કોણે—

જ્ઞાન૦—બહુ થયું. માંદાના માથાપર ટકટક વોડી કર. એ કરવું કયા વૈદકના પુસ્તકમાં લખ્યું છે?

વૈદ્ય૦—મહારાજ, પ્રકરણ ચાલતું હોય તે મુદ્દી એકાદો અશુદ્ધ શબ્દ સામાવાળો જોગજોગે બોલ્યો, કે શાસ્ત્રીઓ ટપ, નિરર્થક બાંજગડ કરવા મંડી જાય છે, તેમ ન કરો. તમે તો બધા શાસ્ત્રમાં કુશળ છો, પણ એમ

બોલીને અમારા ગરીબડા પેટ ઉપર પગ નહિ મકો.

જ્ઞાન૦—સારે હું જે ઉપચાર કરૂં તે કરવા દે; મને અટકાવ કર નહિ. (ડુંગરશી આવેછે).

ડુંગર૦—કેમ વૈદ્યરાજ, કંઇ ફેર જણાય છે? જે માગશો તે આપીશ—એકવાર મારા લાલરાજને સારો કરો.

વૈદ્ય૦—સરદાર, ઔષધ તો બદલ્યું છે. કર્તા હર્તા તો પરિબ્રહ્મ, પણ હમણાં તમારી સાથે વાત કરશે એવી મને આશા છે.

ડુંગ૦—વારૂ વૈદ્યરાજ! મહાદેવ તમારૂં ભલું કરશે. જે રાજાની સેવામાં ઘરડો થયો તેણે તો મારા દુ:ખ સામું ન જોયું, પણ તમે મારાપર ઉપકાર કીધા.

વૈદ્ય૦—આ ગુરૂજી મહારાજે મને સારી સારી યુક્તિયો બતાવી છે; સારૂં થાય તો તે બધા એમનો પ્રતાપ જાણજો. મારા જેવા રંકથી શું થાય?

ડુંગ૦—એમનો આશરો અમારે માથે છેજ. તમે તમારે મ્હોંઢે કંઇ પોતાનાં વખાણ કરવાના છો. પણ અમે ગુણ ભૂલવાના નથી. હે લાલરાજ! હે લાલ! હે લાડકા! હાય! હાય! એ હજી ક્યાં બોલે છે?

જ્ઞાન૦—વૈદ્યરાજ, જરા પેલા ઓરડામાં જાઓ તો. અમારે કંઇ વાત કરવી છે.

વૈદ્ય૦—જેમ મહારાજની આજ્ઞા. પણ મ્હેં કહ્યું છે તે ભૂલતા નહિ. એટલી મારા ગરીબ ઉપર કૃપા કરજો. લાલરાજને તપાસજો, તમારે ભરોસે છે. (બારણે જાયછે.)

જ્ઞાન૦—કેમ સેનાપતિ, મ્હેં કહ્યું તેવું શું કરી આવ્યા? એનું શરીર કામાગ્નિથી ધખી જાયછે, અને માત્ર તેની રૂધણની આ બેશુદ્ધિ છે. એ કન્યા ગમે તેમ પણ એને મળે સારે એને શાંતિ વળશે:—બીજા હજારો ઉપચાર કરશો તે ખોટા.

ડુંગ૦—અરે! મહારાજ! એમ ના કહો! વૈદકના ઉપચારજ આપણા હાથમાં રહ્યા છે. એ કન્યા મળવાની નથી. સિદ્ધરાજની આગળ હું રડ્યો, પગે લાગ્યો, ખોળા પાથર્યા, પણ તે એકનો બે થયો નહિ. આટલા વર્ષની મારી સેવા ધૂળમાં ગઈ. મ્હેં એનાં કેવાં કેવાં કામો કીધાં છે! તેનો પણ એણે કંઈ ગુણ ન જાણ્યો. ખરેખરો નિર્દય છે. આટલી સહેજ વાતમાં મ્હારૂં માન રાખ્યું નહિ. આ ઘડપણમાં મારો આવો ચતુર દિકરો જવા

બેઠો છે ત્યારે મારે જીવીને શું કરવું છે? હું પણ મારો દેહ એની જોડે ત્યાગ કરવાનો. મારૂં જીવતર ધૂળમાં ગયું.

જ્ઞાન૦—વારૂ, પણ એણે શો જવાબ દીધો?

ડુંગ૦—કહ્યું કે એ કામમાં મારાથી નહિ પડાય, મ્હેં ઘણું કહ્યું ત્યારે આખરે કહ્યું, કે તે પરણી ન હોતતો વળી વચમાં પડી પરણાવત, અથવા તે સ્ત્રીને માથે ધણી ન હોત તોપણ કાંઇ યુક્તિયે અપાવત.

જ્ઞાન૦—તમે કહ્યું હશે કે તે પરણેલી છે?

ડુંગ૦—એ કહ્યા વગર કેમ ચાલે? તજવીજ થાય ત્યારે કંઇ છાનું રહે?

જ્ઞાન૦—ના, એતો ઠીકજ કીધું. પણ પોતે શું કરે છે? તે વિચારીને તો હા કહેવી હતી. (લાલરાજ પાસું ફેરવેછે.)

ડુંગ૦—કેમ ભાઇ! તારા શરીરને કેમ છે?

લાલ૦—મારે પાણી જોઇએ છઇએ.

ડુંગ૦—લાવરે! પાણી લાવ! પાણી લાવરે! ભાઇ માગે છે.

જ્ઞાન૦—અલ્યા! પીવાનું પાણી ભરી આપતો.

(માણસ આવી આપેછે.)

લાલ૦—હમણાં હિંયાં વાત કોણ કરતું હતું?

ડુંગ૦—ભાઈ, હુંને ગુરૂજી. તારાથી કલકલાટ નહિ ખમાતો હોય તો અમે વાત નહિ કરીએ. આટલી વાર તું બોલતો નહોતો તે મારો જીવ તો ઊડી ગયો હતો. હવે કેમ અંદરથી સાવચેતી તો છે?

લાલ૦—મારા શરીરમાં નબળાઇ જેવું તો લાગે છે, બીજું તો કાંઇ નથી. મને શું થયું હતું તે પણ હું પૂરૂં જાણતો નથી. હા! યાદ આવ્યું.

જ્ઞાન૦—આવે શરીરે ઝાઝી વાત તું ન કર, મીટ મારીને સુઇ જા.

લાલ૦—ઘડી થયાં મારા મનમાં શુદ્ધિ આવીછે. પણ બોલાયું નહિ તેથી મારો જીવ બહુ રૂંધાયો. હવે તો મન વાતચિત કરવા દો.

ડુંગ૦—ભલે ભાઇ, કરની. એ દહાડો ક્યાં હતો!

જ્ઞાન૦—ના! ના! આવે શરીરે વાત કરવી ઠીક નહિ.

ડુંગ૦—ત્યારે ગુરૂજી કહેછે તેમ કર. એ કહેછે તે ખરૂંજ હશે.

લાલ૦—ગુરૂજી, તમે જે ફિકર રાખોછો તે હું સમજ્યો. પણ હવે તેની ચિંતા નથી. મારા મનનો બધો જુસ્સો આ બે કલાકમાં નીકળી ગયો,

અને હવે તો હું શાંત થયોછું. અને હું શાંત થયોછું તેની નિશાની એ કે આ પિતાજી ઉભા છે તેની લાજ રાખી મારે વાત કરવી છે તે કરતો નથી. પહેલાં મારો ગુસ્સો તમે એવો હતો?

ડુંગ૦—ભાઈ, આવે વખતે તું મારી શરમ રાખતો નહિ. તું સારો થાય એટલું મારે જોઇએ છીએ. તું કહે તે હું કરૂં.

લાલ૦–(**બેઠો થાયછે.**) હવે મારા શરીરમાં કાંઇ નથી. (**ઉભો થાય છે.**) ઉભા પણ થવાયછે હો! માત્ર ઊંઘમાંથી ઉઠયો હોઉં એટલી સુસ્તી છે.

ડુંગ૦—આજ મારે આનંદનો દહાડો. વૈદરાજ! વૈદરાજ!

વૈદ્ય૦—(**આવીને**) શી આજ્ઞા છે? (**લાલરાજ સામું જોઇને**) હું ધારતોજ હતો કે કલાકમાં ઉતરશે. એવી માત્રા મુકી હતી. એ સદ્ગુરૂજીને પ્રતાપે.

ડુંગ૦—(**કોટમાંથી મોતીની માળા કહાડી**) લો, મહારાજ, હમણાં આતો. પછી તમને ખુશી કરીશું. આતો બાના દાખલ સમજજો.

વૈદ્ય૦—સરદાર, તમે તો રાજેશ્રીજ છોકની. તમારી ચાકરી કીધી ક્યાં જવાની છે? (**ડુંગરસી અને વૈદ જાયછે.**)

લાલ૦—મહારાજ, તમારૂં અને હેમચંદજીનું કહ્યું ન માન્યું તેથી આટલો પસ્તાયો. પ્રીતમાં છળ વગર ચાલતું નથી.

જ્ઞાન૦—એક બે દહાડા તો એ વાત બંધ રાખ.

લાલ૦—એક બે દહાડા શું? અત્તર ઘડી એનો ઉપાય કરૂંછું. હવે હું આકળો પડવાનો નથી એ નિશ્ચય રાખજો. પણ એ રજપૂતાણીનો અહંકાર ઉતારૂં ત્યારે ખરો. એની પ્રીતિની હવે હું દરકાર રાખતો નથી; મારા બોલ ઉપરા થાય ત્યારે ખરી વાત. પિતા એમ કહેતા હતા ખરા કેની કે સિદ્ધરાજે કબુલ કીધું છે કે જો એનો સ્વામી જીવતો ન હોય તો એ કન્યા—અરે રંડા—મને અપાવે.

જ્ઞાન૦—કહ્યું છે ખરૂં, પણ એ બને એવું નથી. માટે મને ભરોસો પડતો નથી.

લાલ૦—એ વાત ખરી, પણ આપણે કહેવાતો કામ લાગશે; અને બીજું, ખરૂં પૂછો તો એ જીવતો છે ત્યાં લગી એની સ્ત્રીને છોડવાની મારી

હિંમત ચાલતી નથી. કાલે હોત તો એની સાથે હું આયુદ્ધ બાંધી તૈયાર થાત, પણ હવે તો ગાંડાઇ મારા મનની ગઇ, અને પૂરૂં સમજુંછું કે એની સાથે લડવામાં હું ફાવવાનો નથી. નકામી ઉઝતાઇ કરી જીવ ખોવો એને હવે હું મૂર્ખાઈ સમજુંછું.

જ્ઞાન૦—હું તો તને આગળથીજ એવી શિખામણ આપતો હતો.

લાલ૦—પણ તે વખતે તો મારામાં ભૂત ભરાએલું હતું. હવે હું મારી મેળેજ એ વાત કહુંછું, તે ઉપરથી સમજવું કે હું શાંત થયોછું કે નહિ.

જ્ઞાન૦—એનો તો કંઇ બરાબર નિશ્ચય નહિ થાય. તોપણ હવે તું કરવા શું ધારે છે?

લાલ૦—એજ કે ગમે તેમ કરી એ મરે એમ કરવું.

જ્ઞાન૦—એ કેમ થાય! તુંજ કહેછે કે એના સામું લડતાં કોઇનું ચાલે એવું નથી.

લાલ૦—બીજા ઘણા ઉપાય છે. તમે ચાહો તો હમણાં કરી શકો.

જ્ઞાન૦—ગાંડા છે, મારા સરખા વૃદ્ધનું શું બળ ચાલે!

લાલ૦—મહારાજ, બાહુબળ તો વિદ્યા અને બુદ્ધિની આગળ રંક સરખું છે.

જ્ઞાન૦—એમાં કંઈ કોઇનું સામર્થ્ય ચાલે એવું નથી.

લાલ૦—આજે હું રોકડે રોકડી વાત કહેવાનો. તમારે મારી ગરજ છે, મારા વગર તમારો મનસુબો કદી પાર પડવાનો નથી એ હું પક્કું સમજુંછું, અને તમે પણ મનમાં સમજોછો. તેથીજ મારા ઉપર એટલું હેત રાખોછો, અમથું રાખો એવા તમે ભોળા નથી.

જ્ઞાન૦—એવાં ઓછાં વચન તારે બોલવાં યોગ્ય નથી.

લાલ૦—હું એમાં કંઈ તમારો વાંક કહાડતો નથી. શિદને ગભરાઓ છો? જગતનો વ્યવહારજ એવો છે, હુંપણ ક્યાં ના કહુંછું? સ્વાર્થ વિના શું તમારી સાથે હું સામેલ થાઉંછું?

જ્ઞાન૦—એવો સ્વાર્થી તને મ્હેં આગળ નહોતો જાણ્યો. એ કોણે શિખવ્યું?

લાલ૦—પોતેજ મહારાજ, હું નાનો હતો ત્યારથી તમે મને "અહં ઉત્તમઃ પુરૂષઃ અહં ઉત્તમઃ પુરૂષઃ" કરી શિખવવા માંડયું હતું તે કેમ ભૂલી જવાય.

જ્ઞાન૦—અહં ઉત્તમઃ પુરૂષઃ એ ખરૂં, પણ ક્યારે ? સઃ તે પ્રથમઃ પુરૂષઃ એમ ગણે ત્યારેજતો. એ સ્વાર્થ છે કે નીતિ શાસ્ત્રના સારનો સાર છે ? વિચાર.

લાલ૦—વળી વેદનુંજ મહાવાક્ય મને "તત્ત્વમસિ" એમ પોકારીને કહેછે, અથવા 'અહંબ્રહ્મ' કહેતાં શિખવે છે.

જ્ઞાન૦—તેની વાતતો તું જાણે. બાકી એનો અર્થ એમ કરવાનો નથી. એ તો જ્ઞાનનો ગુહ્ય મર્મ છે.

લાલ૦—ગમે તેમ અર્થ કરો, પણ હું બ્રહ્મ એટલે સૌથી મોટો એમ થયા વગર રહેનાર નથી. હશે, હું હવે એવા સ્વાર્થ વગરના વાદ કરવા ઇચ્છતો નથી. સારાંશ એ કે તમારે મારી જરૂર હોય, આ સોનાનું કામ ઘડવાનું હોય, તો જગદેવ મરે એમ કરો; નહિતો મારે તમારે લેવાદેવા નહિ. ગરજ હોય તો હા કહેજો. હું પરાણે હા કહેવડાવતો નથી.

જ્ઞાન૦—(**વિચારીને**) શેનો છે ? મારાથી થતું હોય તો હું તને ના કહું. ?

લાલ૦—જક્તા જાણે છે કે તમે મંત્રશાસ્ત્રમાં પ્રવીણછો. પ્રયોગ માંડો.

જ્ઞાન૦—જક્તાતો મૂર્ખ છે. મ્હેં કેટલીકવાર તને શાસ્ત્રના સિદ્ધાંત બતાવી સમજાવ્યું છે કે મંત્ર એ કેવળ ભ્રમણા છે.

લાલ૦—સમજાવ્યું ગમે તેટલું, પણ તમારા ગુરૂ પાસે તમે ભણ્યાછો તે હું જાણુંછું. તમે અજમાવ્યું નથી ખરૂં; પણ તેમાં કોઇએ સાચો પડશે. આ હુંતો જાણુંછું. મારા બોલ યાદ રાખજો. આ કામ મ્હારૂં થશે તોજ હું તમારૂં કરીશ. (**જાયછે.**)

જ્ઞાન૦—આતો હું મહા સંકટમાં આવી પડ્યો. હેમચંદ્રે કહ્યું હતું તેમ આતો ખરેખરો સ્વાર્થી નીકળ્યો. એનું કાંઇ કળાતું નથી. ઘડીપર મરવા જેવો હતો, અને હમણાં તો પાછો વાઘની પેઠે દોડે છે. વિના કારણ બીજાનો જીવ લેવાનું કહેછે તે મારાથી કેમ થાય ? અને જીવ લેવાય પણ શી રીતે ? મનેતો મારણ મંત્ર એકે આવડતો નથી. માત્ર મૂર્ખને કંપાવવા માટે જાણુંછું એમ યુક્તિથી મ્હેં જુઠું પ્રકાશ કીધું છે. અને આવડતા હોય તો એ ફળે એવી મને આસ્થા નથી. ફક્ત એક પેલો સાધન મંત્ર આવડે છે, પણ તેથી કંઇ આ કામ થાય નહિ. મ્હારૂં કંઈ જગદેવે બગાડ્યું નથી કે મારા હાથમાં હોય તોય પણ હું એમ કરૂં. આજે લાલે એ કામ બતાવ્યું, અને થાયતો વળી કાલે

બીજું બતાવશે; મૂળથીજ ના કહેવી તે સારી. પણ એ સમજે એવું ભાસતું નથી. થનાર હોય તે થાઓ ત્યારે. એના વગર ચલાવી લેવાની તદબીર શોધી કહાડવી જોઈએ. એ મનસુબો પાર ન પડયો તો તો મારો જન્મજ અફળ ગયોતો. (એક માણસ આવેછે.)

માણસ૦—મહારાજ, હેમચંદ્રજીએ આ કમળ તમારી સેવામાં મોકલ્યુંછે.

જ્ઞાન૦—(લઈને) એ મૂર્ખ થઈ ગયો છે કે શું? ઓહો! ઉપર અક્ષર કોતર્યા છે! લેખણ લેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી ત્યારે ખીલો લીધો! તોબા એનાથી એને લખવાનું વ્યસનજ પડી ગયુંછે. જોઊં શું લખ્યું છે. (વાંચેછે.)

(કમળબંધ. ઈંદ્રવિજય છંદ)

"જ્ઞાનનિધાન અહો ગુણ દાન, નમું હું ધરો ઉર પંકજ ચારૂ;
જો મળ્યું તે મન જેથી પ્રસન્ન, નથી ફળ મૂળ ખણે હું વિચારૂં.
લોભ થકી વિદ્વાનનું જ્ઞાન, નકી ખશનાર થોકીજ બિચારૂં;
પંક[1] પડે કુણ સાથી જડે? ન નડે કદિ વ્યાઘ્ર જઈ હું પુકારૂં."

એ શું લવે છે? કમળ ઉપર આ ડહાપણ કીધું છે તેનું મારે શું કામ છે? કંઈ બીજો અર્થ તો નહિ હોય? હા! હા! મને ગુણનું દાન આપેછે! મ્હારૂં દિલ કમળ જેવું કરાવે છે. હું લોભી કે? સાથી કોઇ નહિ મળે—એટલે એ સામેલ નહિ થવાનો. અરે! સિદ્ધરાજ નહિ જાણે તોએ હું કહી આવીશ એમ કહેછે. ધિક્કાર તને, કુપાત્ર ધિક્કાર! કુપાત્રશિષ્ય! શિષ્ય! ધિક્કાર તારી વિદ્વત્તાને! અરે! પણ હવે મારે કરવું શું? એતો હવે આપણા પક્ષમાંથી ગયોજ. મ્હારો જમણો હાથ કપાઈ ગયો! લાલરાજે ચોખું કહી દીધુ છે. જ્ઞાનવિજય સુરી, હવે વિલંબનું કામ નથી.—હવે વિલંબનું કામ નથી. હવે તુંજ હિંમત ચલાવશે ત્યારે ધર્મનો દહાડો વળશે. આવ, બાપરા! હવે તારામાં કેટલું પાણી છે તે જોઊંછું.

પ્રવેશ ૨ જો.

(સ્થળ—જમોતીનું મકાન.)

દાસી—(જમોતીને પગે લાગી) તમે એટલો ક્રોધ ન કરો. મારા ઉપર કૃપા કરી એને જવા દો. એ બાળક ઉપર તમારે રીશ રાખવી લાયક નથી.

---

૧ હિતોપદેશના એક વાર્તાની અહિંયા વ્યંજના કરે છે.

જામો૦—દાસી, તારામાં કાંઈ સમજ નથી. એ બાળક નથી, મારી શત્રુ થઇને અવતરી છે. હું હવે એને મારી સાથે રાખનાર નહિ, તું કહી ચૂકી. એણે મને ગાળો દેવામાં કંઈ કસર રાખી નથી, અને કહેછે કે મારે ગણિકાનો અધમ ધંધો તારી પેઠે નથી કરવો; ત્યારે મ્હારૂં દ્રવ્ય કાંઈ વતું નથી. એ એને સુઝતું કરે.

દાસી૦—એના બોલ્યા સામું તમે દશ મહિના પેટમાં રાખી તેણે જોવું નહિ જોઇએ. તમારી આવી રાજા સરખી સમૃદ્ધિ પેટની દીકરી વિના કોણ ભોગવશે?

જામો૦—મ્હારે બીજી ચાર દીકરી અને પાંચ દીકરા છે કે નહિ? એક વખત એ મને બધાં કરતાં આંખની કીકી જેવી વહાલી હતી, પણ હવે આંખના પાટા સરખી થઈ ગઈ છે. એ પાણી માંગતી તો હું દૂધ લાવીને આપતી,—બીજાં છોકરાં ઉપર મ્હારૂં હેત સોમે હિસ્સે નહોતું,—એનાં લાડ સઘળાં હું પૂરાં પાડતી; પણ તે સઘળાંનો એ પાપણિએ જરા પણ ગુણ ન માની અણીની વેળાએ મ્હારૂં નાક કપાવ્યું.

દાસી૦—હું તેજ માટે કહુંછું. તમારી પાસેથી એને તમે કહાડી મૂકશો તો પછી તમને ઘડી ગમવાનું નથી. એ હું તમારા હેત ઉપરથી આગળથીજ કહુંછું.

જામો૦—બહેન, તે સઘળી ખરી વાત હવે હું કદી સુખી થવાની નથી. મ્હારો જન્મારો હવે હૈયાશોકમાં જવાનો એ તો નિશ્ચય. અરે! મ્હેં દૂધ પાઇને સાપ ઉછેર્યો.

દાસી૦—ત્યારે સમજીને હમણાથીજ માફ કરોની. તમારાં સઘળાં પુત્ર પુત્રી અને અમે સર્વ દાસદાસીઓ તમારો એવો શક્ત હુકમ સાંભળી શોકાતુર થયા છીએ. અને ખરૂં કહેવડાવો તો સુભગા વિના બધાં તમારી સાથે રહેવાનાં પણ નથી.

જામો૦—અરે, હા. હું જાણુંછું. એ મારી સુભગા એવી ચતુર છે કે જેની પાસે બેસે તેનાં મનહરણ કર્યા વગર રહેતી નથી. એવી ચતુર અને રૂપનિધિ નાયકા વગર મ્હારૂં ઘર પણ સુનુંજ છે. હવે મ્હારૂં કાંઈ પહેલાં જેવું માન રહેવાનું નથી.

દાસી૦—તમે સઘળું સમજો તો છો. ત્યારે એને જવાદો. એની ઉમર કેટલી? હજી પૂરાં પંદર તો—

જામો૦—પંદર કેમ ? સત્તરમું બેસી ગયું અરે ! એવું બોલ્યું તેટ હું મનમાં નહિ આણું, પણ એના આગ્રહને લીધે આ સિદ્ધરાજે શિક્ષા કીધી તે કેમ ભુલાય ? આ ઇંદ્રપુરી સરખા પાટણ શહેરમાંથી કાઢી મુક્યાં, હવે ક્યાં રહીશું ? હું માળવા, કાશ્મીર, અજમેર, કાન્યકુબ્જ, કોલાપુર, અને બીજા બધા દેશમાં ફરીછું; પણ હાલને સમે પાટણની આગળ તે રાન સરખાંછે. હવે સુખનું સ્વપ્નું વહી ગયું.

દાસી૦—ત્યારે એવા દુઃખમાં એ સુકુમાર લાડકીને એકલી રખડતી મુકશો તો એની શી વલે ? એને જવાદો, જાણે મને જીવતદાન આપ્યું.

જામો૦—વારૂ, આ વખત જવા દઊંછું, પણ એવી શરતે કે હવેથી હું કહું તે પ્રમાણે ચાલે. અરે મારી સાથે બોલેછે પણ ક્યાં ? અપરાધ પોતાનો ને ઉલટી મારા ઉપર રોષ રાખે છે. આ પાપ ક્યાંથી આવ્યું ! (લાલરાજ આવેછે.)

લાલ૦—(વગર બોલાવે બેસીને) હે, ગણિકા, તારો વિવેક ક્યાં ગયો ? હું તારા મનમાં પણ એવો નીચછું કે આવકાર કરતી નથી ?

જામો૦—કસાઈ છરી લઈ ગળું તો કાપી ચુક્યો, પછી બિચારૂં બકરૂં આવકાર અને કાલાવાલા કેમ કરે ? કાળને આવકાર કોણ આપે ?

લાલ૦—એ બધું કોને કહેછે ? તારી ચતુરાઈ ક્યાં ડુબી ગઈ ?

જામો૦—જે પાપી દૈત્યે મ્હારૂં ઘર ધૂળ કરી નાંખ્યું તેને. કોને ? લાલરાજ, તનેજ. તું મનમાં એમ જાણતો હઈશ કે સેનાપતિનો દીકરોછું માટે એ ગણિકા હું જે કરૂં તે સાંખી રહીને માન આપશે, પણ હું તને કાળ પ્રમાણે દેખુંછું.

દાસી૦—(જામોતીના કાનમાં) એને પણ શત્રુ ન કરો. માટે મીઠાશ રાખો.

જામો૦—હવે એ શું કરવાનો છે ? લુટાયા ત્યાં ભો શો ? પડનાર તો પડી ચુકી, હવે દુષ્ટ વિધાતાથી પણ વધારે દુઃખ દેવાય એવું બાકી રહ્યું નથી.

લાલ૦—તું આકળી પડી બોલેછે તે હું કાંઈ મનમાં આણતો નથી. મ્હેતો ત્હારૂં કંઈ બગાડ્યું નથી; તોપણ કહે તો ખરી કે તેનો ઉપાય થાય.

જામો૦—કાંઈ બગાડ્યું નથી ? દેશવટો દેવડાવ્યો, એતો હું જાણુંછું

કે તારા મનમાં તીર્થયાત્રા સરખો અમને આનંદ થશે એમ ધારી કરાવ્યું હશે ?

લાલ૦—દેશવટો શો ! હુંતો કાંઈ જાણતો નથી. મિથ્યા દોષ કાં મૂકે છે ?

જામો૦—અરે ! ચોર, તેં કોણ જાણે શું કરી મારી સુભગાને (જેની તું સેવા કરે તોપણ શોભે નહિ) તેને ગાંડી કરી મુકીછે ! કોઈ દહાડે મ્હારૂં વચન લોપે નહિ, તે તારી મોહિનીના બળે કાલે આ સુશોભિત સભામાં નૃત્ય કરવા આવીજ નહિ, અને તેથી મહારાજે અમને ગુર્જરાષ્ટ્રની બહાર કહાડી મૂકયાં.

લાલ૦—એની તો મને ખબરજ નથી. પણ એ હુકમ હું ફેરવાવી આપું ત્યારે તું પ્રસંન થાય, અને મારો વાંક નહિ કહાડે.

જામો૦—ત્યારે તો, મહારાજ, હું તમારી રોજ પરમેશ્વરની પેંઠે પૂજા કરૂં. મ્હેં ગભરાટમાં જે કહ્યું હોય તે ક્ષમા કરજો. એટલી કૃપા તો કરો, તમે રાજેશ્રી છો.

લાલ૦—રાજેશ્રી કહે કે કાળ કહે તેથી હું કાંઇ ઠગવાનો નથી. મ્હારૂં એક કામ કરે તો ત્હારૂં કરૂં, એ વ્યવહાર.

જામો૦—ના કેમ કહેવાય ? ખરો વ્યવહાર. આપની શી આજ્ઞાછે ?

લાલ૦—એક સ્ત્રી છે તેની સાથે જો મને મેળવી આપે તો—

જામો૦—એમાં મોહું શું કામ બતાવ્યું ? એતો થઈ ચૂકયુંજ જાણજો. જાઓ, તમારી પાસે એક પૈસો માગવો નહિ. જેટલું દ્રવ્ય બેસે તે મ્હારૂં.

લાલ૦—દ્રવ્ય ખરચ્યે એ કામ થાય એવું નથી.

જામો૦—તોએ શી ફિકર છે ? ઠામ ઠેકાણું ને તેનું નામ બતાવો, પછી મારી કળા કેટલી છે તે આપને માલમ પડશે.

લાલ૦—આ ગામના બીરજરાજાની બહેન વીરમતી.

જામો૦—(ચમકીને) જાઓ,જાઓ, વાત કરતાં તો લાજો ! રજપૂતાણી તે તમારા હાથમાં આવે પણ ખરી ? કાંઇ બોલીએ તે વિચારીને. તમારૂં ને મ્હારૂં માથું જાય, તોપણ એમાંનું કંઈ જન્માંતરે પણ બને નહિ.

લાલ૦—જા, જા, તું આવી ચતુર થઇને નાહિંમત કેમ થઈ જાયછે ?

જામો૦—એમાં હિંમત ચલાવાય એવું નથી. રજપૂત લોકોને છેડીને રહીએ ?

લાલ૦—સિંહના મોઢામાંનો ભક્ષ લઇએ ત્યારેજ વડાઈ તો.

જામો૦—એમાં મ્હારૂં કહ્યું માનો, તમે સાર કહાડવાના નથી. માથું જો ન જાય તો મને કહેજો. તે વખતે સિદ્ધરાજ મહારાજથી પણ સહાય થવાની નથી.

લાલ૦—જેટલું દ્રવ્ય જોઇએ તે લે, પણ ગુણિકા નામને બટો ન લગાડ.

જામો૦—બીજું કામ ફરમાવો અને પછી નહિ થાય તો મારી ચતુરાઇનો વાંક કહાડજો. રજપૂતતો આઘા રહ્યા પણ રજપૂતાણીનાં પરાક્રમજ તમને માલમ છે? જાતે એકલી વીશ વીશ માણસોને મારી આવેલીઓછે !

લાલ૦—સિંહ સરખા શૂર, વ્યાઘ્ર સરખા બળવાન, અને હસ્તી સરખા મોટા, એઓને બુદ્ધિબળથી તેના એક કોળિયાનું માણસ દાસ કરી રાખે છે, તો અહંકારે મસ્ત, પણ કેળવી પશુ સરખાંજ મૂર્ખ, રજપૂત અને રજપૂતાણીના, ગુણિકા, તારાં ચાતુર્યનાં બાણ આગળ શા ભાર છે? તુંજ ત્હારૂં પરાક્રમ કાં ભુલે છે?

જામો૦—ગમે તે કહો. પણ અશક્ય વસ્તુ કરવાની મારાથી હા કહેવાય નહિ.

લાલ૦—પાંચસો આવા ચતુર પાટણ શહેરની ચતુર ગણિકાની તું અધિપતિ કહેવાય છે તે વ્યર્થ? મ્હેં ત્હારૂં પાણી જોયું. તારી મરજી, ત્યારે દેશવટો લે.

જામો૦—બીજી સેવા બતાવો અને પછી મારી ભક્તિની પરીક્ષા કરો. હે મહારાજ, કૃપા કરી એટલું કામ તો કરાવી આપો. સિદ્ધરાજ મહારાજની કુંચી તમારા હાથમાં છે.

લાલ૦—પુરી મૂર્ખ દેખું કે મને એવો મૂર્ખ જાણેછે કે હું અમથું કામ કરીશ. (જવા માંડે છે.)

જામો૦—જાઓછો કાં, પાન સોપારી તો ખાતા જાઓ.

(સુભગા આવે છે)

સુભ૦— (સાખી)

નથી આ નથી આ કંપના, છે સાચું દર્શન;
સાચે ચિતપતિ છેલડે, *સદન કીધું પાવન.
ધન મારૂં ધન ભાગ્યરે, રેખ પ્રબળ તપી આજ;
વિધાતા વેરણ ટળિ થઈ, સખિ જોતાં જોતાંજ.

---

* ઘર.

ફળિયાં સુકૃત પૂર્વનાં, વરસી પરજન્ય ધાર;
જીવ દેહ જૂદાં તે ટળ્યાં, હરખ અપાર અપાર.
આવો ધસિને હસિ તમે, શીદ ઊભાછો દૂર;
જીવ દેહ હોય ન વેગળાં, [1]સંબંધ અટળ જરૂર.

લાલ૦—ચતુરા ચિંતાચૂરણી, ચંદ્રમુખા ચિતહાર;
લજ્જા રાખો બોલતાં, ઉભા સૌ આ ઠાર.

સુભ૦—આ દિનકરમુખ[2] દર્શને, ઉપની વન્હી અંગ;
ઉકળ્યું અંતર દ્રગ વહ્યું, લજ્જા વહીં ગઇ સંગ.

લાલ૦—તું આગળ હું કોણરે, કરની નાર વિચાર;
હું તો રૂપહીન છેક ને, તું તો રૂપ ભંડાર.

સુભ૦—ભુલી હું તો મૂળથી, અબળ અભાગણ નાર;
ક્યાં છે પ્રીતમ ? એહતો રે, છે જીવડો લેનાર.

લેની ત્યારે સામટો, પલ પલ કાં રીબેછ ?
જોની મારી છાતડી, આ કેવી ધિકેછ.
નાસે છે તું કાં અશ્યા, નહિ કરડે ભુજંગ;
ધિકરે જીવતર માહેરૂં, ધિક ધિક ભુંડું અંગ.
રહેની છાની જીભ તું, કાં તોડેછ ઠરાવ;
બકવું શાને વ્યર્થ રે, આપણ રંક એ રાવ.
વારી રાખી નવ રહે, જીભમાં આવે જીવ;
તોએ નવ રહે નાવલો, અરરર ! હે શિવ ! શિવ.

લાલ૦—સાચી કહીં હું તો પ્રિયા, જબરો છેક અનંગ;
દુઃખ દેવે બળવાન બહુ, શું થયું જો વણ અંગ.

સુભ૦—હુચ્ચે[3] ભોળાનાથને, છેતર્યા થવા અજીત;

---

૧ પ્રિય પ્રિયાનો જીવ દેહ જેવો સંબંધ છે માટે તે કદી ટળવો ન જોઇએ.

૨ સૂર્ય સરખું મુખ જોવાથી મારા શરીરમાં અગ્નિ પેદા થઇ મ્હારૂં અંતઃકરણ ઉકળીને નેત્ર દ્વારે વહી જવા લાગ્યું, અને તે રેલમાં મારી લજ્જા ઘસડાઈ ગઈ.

૩ હુચ્ચ્યા કામદેવે શિવજીનો જાણી જોઇને શાપ લીધો કે મ્હારૂં શરીર બાળી નાખશો તો બાલી નાખો. પણ મને પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં વાસતો આપશે.

ખોયું અંગ તો જાણીને, વીર પુરૂષની રીત.

લાલ૦—બોય્યાં ધનુષે ફુલડાં, જે દેખી મન મોહે;

પણ રે! ઝેરી તીર છે, વજ્રથી દુઃખકર સોય.

સુભ૦—નિશ્ચે નિર્દય તે હશે, સાચું હું માનુંછ;

તેની તું જે મૂર્ત્તિ છે, તેપરથી વરતુંછ.

પતિ આ રતિ[1] શી ગતિ થતી, હશે અતિશય નિત પીડ;

દુઃખીતો દુઃખીની સહાય કર, છાં દેવી હામ બીડ.

પણ તેને વશ છેક તું, તે વણ નુટે ન ફૂશ;

અબળા માથે નિરમ્યો, શત્રૂ દુષ્ટ પુરૂષ.

લાલ૦—દોષ ન દે તું પુરૂષને, સ્ત્રી જાતિજ કઠોર;

પાછું ઝાંખે નહિ જરી, કરીને નરને ઢોર.

સુભ૦—અરે! ઓ મિથ્યા હું લવું, એ સમરે ખોટી નાર;

કરૂણા કેમ કૃતાંતને, આવે મનમોઝાર.

દાસી૦—(**જામોતીના કાનમાં.**) લાલરાજ કહેછે તે માનો. વિચાર કરો, ઠીક છે.

જામો૦—ગાંડી, મરવાની થઇછે? આતો દેશવટો સેવો પડ્યો, પણ એમ કરીએ તો છુટતાં પણ છુટીએ કે ત્હારા મનમાં?

સુભ૦—પ્યારા કંઈ તો માનરે, છેક શું નિર્દય થાય?

દાસી કરીને રાખજે, હું નહિ બોલીશ કાંય.

ખાવા પણ નહિ આપતો, મુખ અમૃતથી જીવીશ;

સત્રણું દ્રવ્ય આ તારૂં છે, જ્યાં હું પણ બક્ષીશ.

રેરે! એ ધન તોજ છે, મુજ દુખડાનું મૂળ;

ગણિકા જાણિ એ ગણે, મારા ગુણ તો ધૂળ.

દાસી૦—તેતો જણાય ત્યારેકની. દેશવટામાં તે શું દુઃખ બાકી છે કે મરવાથી ડરો છો.

---

[1] કામદેવની સ્ત્રી. હે રતિ, કામદેવ સરખો કઠિણ સ્વામિ તને મળ્યો છે તેથી તારી શી અવસ્થા થતી હશે. ખરે હમેશાં દુઃખ ભોગવતી હશે. તું દુઃખી છે તો હું દુઃખીને મદદ કર. તું દેવી છે એટલે તારાથી કંઈ પણ થઇ શકશે.

લાલ૦——ગણિકાને ગુણ હિણુ તો, ગોરી કેમ, કહેવાય ?
એવો શું હું મૂર્ખછું, ચતુરા તુજ મનમાય ?

જામો૦——એ પણ ખરૂં કહ્યું. આ ઇંદ્રપૂરીમાંથી નિકળવા કરતાં દેહમાંથી નિકળવું તે સારૂં, તોપણ જીવીએ તો સઘળું ફરી આવી મળે. મારી રાંડ વેરણો કેવી હરખાશે, જ્યારે સાંભળશે કે જામોતીને દેશવટો આપ્યો ! મને કંઇ સુઝતું નથી કે શું કરવું. તેમાં આ રાંડ એની માઆરિફ લઇને બેઠી છે. હું જ્યારે શિખવી શિખવીને મરતી હતી ત્યારે એનાથી કાંઇ પુરૂં બરાબર બોલાતું નહોતું, અને આજે કોણ જાણે ક્યાંથી આવું મીઠું મીઠું બોલતાં શિખી. હવે જંગલમાં બોલ્યાં કરજે——પાટણનું તો મ્હોં જોવું નથી.

દાસી૦——મ્હારૂં કહ્યું માનો તો એને હા કહો, નહિ તો પછી પસ્તાવું પડશે. કાલનું વહાણું વાયું કે થઇ ચૂક્યું જો——કુચ કરવા માંડવી પડશેજો રવિ ઉગતાં.

સુભ૦——જૂઠાં મીઠાં વચન આ, ખટકે બહુ મુજ મન;
એથી કડવુ તથાપિ હું, સારાં કહ્યાં તે દિન.[1]
સમ ખાઇ સાચું કહું, અવર પિતર[2] પરમાણ;
એ શું કડવા બોલિયા, અવર તે અવરજ[3] જાણ.
ભુંડા હજી વિશ્વાસ શું, નથી બેસતો કાંય ?
લોહપાશે જડિ નાંખજે ! જા કારાગૃહમાંય.
માગું માત્રજ એટલું, રવિરૂપ મુખ ઝળકાવ;
તો થાશે અજવાળું ત્યાં, ને મુજ ચિત્તમાં રાવ.

લાલ૦——પ્રીત જા બાંધિશ તુજથી, જો કરશે મુજ કામ;
સુભ૦——કહોની પ્યારા તે શું છે ? કરૂં ઝટ દઇ આ ઠામ.

જામો૦——હવે તો નશીબપર હાથ મૂકી હિંમત બીડુંછું. આ પાર કે પેલે પાર.

લાલ૦——હઠીલી છે એક પ્રેમદા, કરતી મુજ ધિક્કાર;
તેને હરવી મેળવે, તો ગણું હું ગુણ અપાર.

---

૧ સરસ્વતીને કાંઠે મળ્યા હતા તે દિવસે. ૨ બાપ. ૩ વરવા અથવા પસંદ કરવા લાયક નહિ તે.

સુભ૦—જા જા પહોંતી પ્રીતડી, નહિં જોઇયે એ વિષ;
એથી શાને હું ચિતા, સળગાવી ન બળીશ.

લાક્ષ૦—કેમ જામોની, હજી તારો વિચાર નથી પહોંચતો ? ના જ કહેછે ?

જામો૦—મહારાજ, યાહોમ કરીને તમારી શરમે કામ ચલાવુંછું, પણ સરત ભૂલના નહિ હોય.

લાક્ષ૦—એનો હુકમ તો કાલે સવારે અપાવી દીધોજ જાણવો. આગળથી હું તને શું કહું. પણ પછી તું જોઇશ કે બીજું તને કેટલું મળેછે. ભૂલતી નહિ હો, હું જાણુંછું પણ એટલામાં જે જે સમાચાર બને તે મને કહાવતી રહેજે. ને જે બીજું તારે કંઈ જોઇએ તે મગાવજે, જરા વિચાર કરતી નહિ. એટલું કામ કર, પછી હું હારે માટે શું શું કરુંછું તે જોજે. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

(સ્થળ—સિદ્ધરાજનો મહેલ.)

સિદ્ધ૦—મહારાજ, આજે કૃપા કીધી. કેમ પધારવું પડ્યું કાંઈ ?

જ્ઞાન૦—હે પૃથ્વિપતે, અમારે સન્યાસીને બીજું શું કામ ? જ્ઞાનમાં પોતાના આત્માને આનંદ પમાડવો, કે બીજો કોઈ માયિક પુરૂષ માને તો તેને કંઈ બોધ કરવો. આજે હું એજ ઉમંગે, રાજા, તમારી પાસે આવ્યો છું.

સિદ્ધ૦—મહારાજ, હું સદા તમ સરખાના ચરણ સેવી જ્ઞાનના શોધ કર્યાજ કરુંછું, પણ મારા મનની તૃપ્તિ થતી નથી.

જ્ઞાન૦—પૃથ્વિપતે, હું તે માટેજ આજે તમારા મનનું સમાધાન કરવા આવ્યોછું. તમારા મનની તૃપ્તિ કેમ વારૂ થઈ નથી ?

સિદ્ધ૦—મહારાજ, જે આવે છે તે પોત પોતાનો નવો સિદ્ધાંત લઇને આવે છે. વેદાંતી આવે છે, તો તે કહેછે કે આ સઘળું જે આપણે જોઇએ છઇએ તે જુઠું છે—માયા છે; નૈયાયિક આવે છે, તો તે આત્મા અને પરમાત્માનાં જૂદાં રૂપ છે એમ કહેછે; સાંખ્ય શાસ્ત્રવાળા આવે છે, તે તો ચોવીશ તત્ત છે એટલુંજ નથી કહેતા, પણ પ્રકૃતિના અનાદિપણાનુંજ સ્થાપન કરેછે; જૈનધર્મ વાળો આવે છે તો તે આ વિશ્વ-

નેજ અનાદ્યનંત કરી બેસાડે છે; એવા જૂદા જૂદા સિદ્ધાંત હું રોજ સાંભળું છું--પુરાણની જૂદી જૂદી કથાની તો વાત કરતોજ નથી--હવે મ્હારૂં ચિત્ત ભ્રમણામાં પડે તેમાં શી નવાઈ ?

જ્ઞાન૦--સારે, પૃથ્વિપતે, પુરાણ પુસ્તકોની વાત આઘી મૂકી કેવળ જ્ઞાન કહુંછું તેનું તમે મનન કરો. પછી ભ્રાંતિ રહે તો મને કહેજો.

સિદ્ધ૦--પણ, મહારાજ, તેને કેમ કોરે મૂકાય ? તર્કશાસ્ત્રમાંજ કહેલું છે કે જ્ઞાનના ચાર માર્ગ છે--પ્રત્યક્ષ,[1] અનુમાન, ઉપમાન, અને શબ્દ.

જ્ઞાન૦--પણ સાંખ્યમાં કેટલા ગણાય છે તે માલમ છે ?

સિદ્ધ૦--હા, તેનો ઉપમાનને શબ્દવર્ગમાં ગણે છે. તે તો ઠીક છે.

જ્ઞાન૦--તેમજ શાબ્દજ્ઞાનને અનુમિતિના પેટામાં ગણવું જોઇયે. એમતો હોયજ નહિ કે જે કહે તેનું માનવું. ન્યાયમાંજ શું કહ્યું છે ? **આપ્તવાક્ય શબ્દ;** એટલે યથાર્થ બોલનારનું વાક્ય તે શબ્દ. યથાર્થ છે કે નહિ એ કેમ જણાય ? અનુમાન કર્યા શિવાય જણાનાર નહિ. તમનેજ, મહારાજ, તમે કહોછો તેમ જૂદા જૂદા સિદ્ધાંત સાંભળીને ભ્રાંતિ કેમ પડે છે ? એજ માટે કે એમાં **આપ્ત વાક્ય** કોનું તે તમારાથી સમજાતું નથી.

સિદ્ધ૦--મહારાજ, તમારો વાદ યથાર્થ છે. પ્રમાણ કીધા વગર કેમ આવે ?

જ્ઞાન૦--અરે પૃથિવિપતે, તેમજ અનુમિતિ પણ પ્રત્યક્ષનો ભેદ છે.

સિદ્ધ૦--મહારાજ, એમતો હોય નહિ. ત્યારે તો આંખે દીઠું તેજ ખરૂં એમ--

જ્ઞાન૦--રાજા, મ્હારૂં સાંભળો, અને શી અનુમિતિ ઉત્પન્ન થશે તેનો ભય મૂળથી રાખશો તો ન્યાય કદાપિ થવાનો નથી. તમે જાણતા હશો કે વ્યાપ્તિ અને પક્ષધર્મતા--એ બેનું જ્ઞાન થયા વગર અનુમાન ક્રિયા ચાલતી નથી.

સિદ્ધ૦--હા. જ્યાં જ્યાં ધુમાડો છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય છે, અને આ પર્વતમાંથી ધુમાડો નીકળે છે:--એવું પરામર્શજ્ઞાન થાય ત્યાર પછીજ આ પર્વત જ્વાળામુખી છે એવી અનુમિતિ ઉત્પન્ન થાય.

---

૧ આ સંવાદમાં ન્યાયશાસ્ત્રના ઘણા પારિભાષિક શબ્દ આવેલા છે તેની પૂરેપૂરી સમજુતી ટુંકી ટીપમાં આપી શકાતી નથી.

જ્ઞાન૦--ઠીક, તમે પણ વિદ્વાન છો ખરા, પણ એ પરામર્શજ્ઞાનનાં બંને અંગ પ્રત્યક્ષ શિવાય જણાય ખરાં? તમે કહો.

સિદ્ધ૦—ના. પ્રથમ તો ધુમાડાનો અને અગ્નિનો સાહચર્ય નિયમ ઘડિયે ઘડિયે જોઇને શોધી કહાડવો જોઇયે, અને પછી પણ તે વ્યાપ્ય વસ્તુ આ પર્વતમાં છે કે નહિ તે દૃષ્ટે જોવું જોઇયે.

જ્ઞાન૦—અને એ બે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાંજ દુર્લભ અને શ્રમ ભરેલાં છે. પરમાર્શજ્ઞાન થયું કે અનુમિતિ સ્વભાવિકપણેજ આપણા મનનાં ઉઠે છે. માટે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન એજ ખરૂ જ્ઞાન--એ સિદ્ધ.

સિદ્ધ૦--એમ લાગે છે ખરૂં. સામો વાદ થાય એવું નથી.

જ્ઞાન૦– લાગે શું ? અહો ! પૃથિપતે ! એમજ છે. બીજા ભમાવે છે તેમ ભમો નહિ. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થયા વિના કોઇનું કહ્યું માનોનો નહિ.

સિદ્ધ૦—પણ, મહારાજ, વાયુ કોઈ દેખતું નથી, પણ આખું વિશ્વ માને છે કે એવી કોઈ વસ્તુ છે ખરી. એ ઠેકાણે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ક્યાં ગયું?

જ્ઞાન૦—રાજા તમે આવો વાદ ઉઠાવોછો ને મને શરમ લાગે છે. વાયુને જોતા નથી તો ચાલ્યુ, પણ શ્રવણ અને સ્પર્શેદ્રિયથી માલમ પડે પડેછે કે નહિ ? એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ખરૂ કે નહિ.

સિદ્ધ૦– હા, એ વાત ખરી. હવે કંઈ શાસ્ત્રના મર્મની વાત કહો.

જ્ઞાન૦--હવે હું તેજ કહુંછું પણ એ સમજવાને માટે સમવાયિ, અસમવાયિ, અને મિમિત્ત, એ ત્રણ પ્રકારનાં કારણ છે, તે નજરમાં રાખવાં જોઇયે. જે વસ્તુમાંથી બીજી વસ્તુ ઉત્પન્ન થાયછે તે વસ્તુ પેલી બીજી વસ્તુનું સમવાયિ કારણ; જેમકે તંતુએ પટનુ સમવાયિ કારણ છે. હવે કારણ વિના કાર્ય થતું નથી. માટે હરકોઈ કાર્યને ઉપર કહેલાં ત્રણે કારણ હોવાં જોઇયે. ત્યારે સમવાયિ કારણ શિવાય કાર્ય થાય નહિ. હવે સઘળાં શાસ્ત્ર આત્મા, પરમાત્મા, અને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું જ્ઞાન મેળવવાને સદા બને તેટલો પ્રયત્ન કરેછે. હવે પ્રથમ વેદાંતનો વિચાર કરીયે. વેદાંતવાળો વેદ અથવા એવા કોઈ કેવળ શબ્દ સાધન ઉપરથી ઇશ્વર સર્વશક્ત અને તેજ અનાદિ છે, એવું તો મૂળથી માન્ય કરી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરવા બેઠા, તેનો આજે દેખિયેછિયે તે સઘળુ ખોટું છે એમ કહ્યા વગર છુટકોજ નથી. "વિશ્વ જો ખરીજ વસ્તુ હોય" (ને એમ વિચાર કરે કે) તો એવું સમવાયિ કારણ હોવુ જોઇયે, ઇશ્વર શિવાય બીજું કંઈ અનાદિ નથી.

માટે આખા વિશ્વનું સમવાયિ કારણ તેજ હશે, પણ તેતો હું જાણુંછું કે નિરાકાર છે; સમવાયિ કારણ જણાતું નથ ત્યારે એ વસ્તુજ જુદી હશે. ઇશ્વર સર્વશક છે તેથી આ ભૂલાવો નાંખ્યો હશે.

સિદ્ધ૦—હા, મહારાજ. વેદાંતનો મર્મતો કંઈ કંઈ સમજાયછે ખરો.

જ્ઞાન૦—માટે એ સિદ્ધાંત ખરો નહિ સમજતો. મૂળ એણે કેવળ શાબ્દજ્ઞાન કબુલ રાખ્યું, તેથી અંતે છે તેનીજ ના કહેવાની મૂર્ખાઈ કરવી પડી.

સિદ્ધ૦—વારૂ, મહારાજ, સાંખ્યશાસ્ત્રનું પણ કંઈ એવું કારણ હશે ખરૂં ?

જ્ઞાન૦—સઘળા માણસનો પ્રેરક એક છે, અને તેથી તે તર્ક કરે તેમાં થોડું તો કાંઈ સારૂં કારણ હોયજ. સાંખ્યશાસ્ત્ર વાળાએ જૂદોજ વિચાર કીધો. તેણે માત્ર આટલુંજ શાબ્દજ્ઞાન માન્ય કીધું કે વિશ્વ એ કાર્ય છે. એ કાર્ય છે તો પણ તેનું સમવાયિ કારણતો અનાદિ હોવું જોઈએ—એટલે પંચતત્વ અનાદિ કાળથી ચાલ્યાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી વિશ્વ રચાયું, એવો તેણે સિદ્ધાંત કીધો.

સિદ્ધ૦—એ સિદ્ધાંતમાં તો કંઈ બાધ લાગે એવું જણાતું નથી.

જ્ઞાન૦—એમાં દોષ એટલો કે પ્રથમ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન વગર વિશ્વ કાર્ય છે, એવું માન્યું તેથી વૈશેષિક મત ઉભું કરવું પડયું.

સિદ્ધ૦—પણ મહારાજ, તત્વસિદ્ધાંત તો યથાર્થ ભાસે છે: પટનું કારણ તંતુ, તેમજ તંતુનું કારણ સુતર, સુતરનું કારણ કપાસ; કપાસનું કારણ વૃક્ષ, વૃક્ષનું કારણ બીજ, અને બીજનું કારણ પૃથ્વી. એ પ્રમાણે સઘળી વસ્તુઓ થોડા તત્ર ઉપરથી ઉપની હશે એ તો અનુભવ સિદ્ધ છે.

જ્ઞાન૦—કેટલીએક રીતે એમ છે; પણ કારણ માળાનું મૂળ આએ કહેવું અશક્ય છે. તમે, મહારાજ, બીજનું કારણ પૃથ્વી એમ કહ્યું તે ખોટું—બીજનું કારણ પાછુ વૃક્ષ. એ પ્રમાણે વિશ્વમાંની સઘળી વસ્તુઓ પરસ્પર કારણ કાર્યના સંબંધે રહેલી છે. વિશ્વથી પર કારણ શોધવાની જરૂર નથી. અરે, નૃપિતિપતે, હું એજ સહજ વાત કહું. પંચતત્વવાદી શાસ્ત્રી તમારી પાસે આવે ત્યારે તેને દક્ષણામાં માટીના દશ વીશ ઢેપલા આપજો, અને કહેજો કે સુવર્ણનું એજ તત્વ છે, તો એમાંથી તમને તે પ્રાપ્ત થશે.

સિદ્ધ૦—એમ તો કાંઇ થાય નહિ; બિચારો તે નિરાશ થઇને પાછો જાય. તમે બીજાના સિદ્ધાંતનું છેદન કરોછો ત્યારે તમારા ધર્મનો સિદ્ધાંત શો છે. !

જ્ઞાન૦—એ કે આ વિશ્વ છે તેમજ અનાદિ કાળથી ચાલ્યું આવ્યું છે.

સિદ્ધ૦—એ કંઇ સિદ્ધાંત કહેવાય નહિં. એ તો હારી બેસવાની વાત.

જ્ઞાન૦—જ્યાં કારણ ન સૂઝે ત્યાં જુઠાં કારણ ગોઠવી બેસાડવાં તેના કરતાં *જે નજરે* દેખીયે તેજ માનવું એ હારી બેસવાની વાત નથી, પણ સમજુની રીત છે. પણ એ સિદ્ધાંતનાં કારણ જૂદાંજ છે. પૃથ્વિપતે, હું એક તમને પ્રશ્ન પૂછું. તમારામાં આટલું શૂરાતન અને પરાક્રમ છે, તો પણ જો આખો જન્મારો મહેલમાં સુઈ રહો, અને એકજ વાર પ્રગટ કરો તો તમે કેવા કહેવાઓ ?

સિદ્ધ૦—હું મારો પંડેજ ધિક્કાર કરૂં, તો બીજા શું કહે તેની શી વાત ?

જ્ઞાન૦—યથાર્થ. વારૂ, તમે નિરંતર પરાક્રમ અને સારાં કર્મ કર્યા કરોછો તે શા માટે ? તમે ન કરો તો નહિ ચાલે ?

સિદ્ધ૦—ચાલે તો ખરૂં, પણ મારાથી કર્યા વિના રહેવાયજ નહિ. સારાં કામ કરવાને જો મારા શરીરને તે ખેંચી નહિ લઇ જાય તો આત્મામાં શૂરાતન છેજ નહિ એમ જાણવું. હોય તો તે તેનો ગુણ જણાવ્યા વગર રહેજ નહિં.

જ્ઞાન૦—શાબાસ રાજા, ત્હેં સારો જવાબ આપ્યો. હવે પરમેશ્વર સર્વશક્ત અને કૃપાનિધાન છે, તેનાથી પોતાની શક્તિ અને કૃપા નિરંતર પ્રગટ કર્યા વિના કેમ રહેવાય ?

સિદ્ધ૦—તે એમ કરેજ છે. ના કોણ કહે છે ? અનંત કલ્પ થયા તે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કર્યા કરે છે અને કર્યા કરશે. એમજ અમારા શાસ્ત્રમાં કહેલું છે.

જ્ઞાન૦—પ્રપંચીની નાંખેલી શબ્દજાળમાં લુબ્ધ ન થાઓ. અનંત કલ્પનો કાંઇજ અર્થ નથી; અને અર્થ કરીએ તો એટલોજ નીકળે કે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઇ નથી.

સિદ્ધ૦—એમ કેમ ? એ મારાથી સમજાતું નથી.

જ્ઞાન૦—આ વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું એટલે તેનો પ્રારંભ કોઇ દહાડો તો થયલો ખરોજ. ગમે તેટલા અને ગમે તેવડા લાંબા કલ્પ તમારા તરંગી શાસ્ત્રીયો પોતાના પ્રૌઢ તર્કમાંથી કહાડે, તથાપિ વિશ્વનો પ્રારંભ દિવસ ઠર્યો એટલે કોઇથી ઉત્પન્ન થએલું છે એમ ઠર્યું, ત્યાર પછી કલ્પ અનંત હોયજ નહિ. પરાર્ધ વર્ષનો એક કલ્પ મારી તરફનો, અને અદ્યાપિ એવા પરાર્ધ કલ્પ થઇ ગયા છે એમ ધારો તોએ શું થયું? આ વિશ્વ ઉત્પન્ન થયાને એ પ્રમાણે પરાર્ધ વર્ષ થયાં. પણ ઇશ્વર તો અનાદિકાળથી છે. અનાદિકાળમાંથી એ પરાર્ધ પરાર્ધ વર્ષ અથવા કોટિ પરાર્ધ પરાર્ધ વર્ષ બાદ કીધાં તોએ શું થયું? સમુદ્રમાંથી એક દર્ભની અણી બોળ્યાથી જેટલું પાણી ઓછું થાય છે તેટલો કાળ પણ તેમાંથી ઓછો થતો નથી—અરે, કાંઇજ ઓછું થતું નથી; અનંતકાળ એમનો એમ બાકી રહેછે. એ અનંતકાળ લગી સર્વશક્ અને કૃપાનિધાન ઇશ્વરે શું કીધું? કાંઇજ નહિ. ત્યાર પછી આટલા અલ્પકાળને માટે સૃષ્ટ કરવાનું સાંભર્યું એમ જે લોકો માને છે તે વાસ્તવિક રીતે જોતાં ઇશ્વરનું અપમાન કરે છે.

સિદ્ધ૦—પણ એમ કહેવાય છે કે ઇશ્વરની ત્યારે સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા થઇ.

જ્ઞાન૦—જેમ તમને આજે લીલાં વસ્ત્ર પહેરવાની, કાલે રાતાં પહેરવાની ઇચ્છા થાય છે તેમ, કેમ? પોતામાં અપાર શક્તિ અને અપાર કરૂણાળુ સ્વભાવ છતાં ઇશ્વરના મનમાં આ રમત સરખું છે કેમ ?—કીધું તોએ ઠીક, નહિ કીધું તોએ ઠીક. અરે પૃથ્વિપતે, હમણાંજ તમે શું કહ્યું હતું? જો ઇશ્વરમાં ઉપર કહેલા ગુણ છે તો અવશ્યપણે તે પ્રગટ થવા જોઇયે—ઇચ્છા થકી નહિ—પણ તેનાથી તેમ કર્યા વગર ચાલેજ નહિ તે માટે.

સિદ્ધ૦—મહારાજ હું કંઇ વિદ્વાન નથી, અને મને વાદ કરવાનો અભ્યાસ નથી, તેથી હું તમને ઊત્તર આપી શકતો નથી. બીજા શાસ્ત્રવાળા પણ મારી સાથે વાદ કરે છે ત્યારે મારે ઘણે પ્રસંગે તેમનું કહ્યું પ્રમાણ કરવું પડે છે; તેમજ તમે જે તમારા ધર્મનો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરવાને વાદ કીધો તેમાં મારાથી પૂર્વપક્ષ થઇ શકતો નથી.

જ્ઞાન૦—ખરૂ ખોહું સમજવાની શક્તિ મનુષ્યમાત્રમાં છે. રાજા, છેક નાચારીનો ઊત્તર ન આપો.

સિદ્ધ૦—તમારા જેવા વિદ્વાનોની આગળ બીજો ઉપાય અમારો ચાલે એમ નથી. તમારા જેટલો કંઇ સર્વથી વિદ્યાભ્યાસ થાય નહિ અને પછી તે વિના વાદ કરવાની આશા રાખવી તે ફોકટ. જો મારે રાજ નહોત, અને તેમાંથી વધારે કીર્ત્તિ મેળવવાને સંભવ નહોત, તો હું નિશ્ચયપૂર્વક કહુંછું કે અતિશય શ્રમ કરીને પણ વિદ્યાનો દિગ્વિજય કરવા મંડત.

જ્ઞાન૦—મહારાજ, કૈવલ્ય જ્ઞાન વિદ્વાનનેજ નહિ પણ સર્વને ઉપયોગી છે. મોક્ષની ઇચ્છા કોને નથી?

સિદ્ધ૦—ઉપયોગી પ્રાણી માત્રને, પણ એ જ્ઞાન સર્વને મળી શકતું નથી ત્યારે કરવું શું?

જ્ઞાન૦—હે પૃથ્વિપતે, એ તમારો કેવળ જુઠો આગ્રહ છે; તમારા મનમાં વાત ઉતરેછે; સત્યતા માલમ પડે છે; તેમાં શંકા કરવા જેવું રહેતું નથી; તો પણ જાણી જોઇને નથી કરતા, તો પછી તમારા આત્મામાં જ્ઞાનનો પ્રવેશ કઇ રીતે કરવાની તમારી ઇચ્છા છે તે મારાથી સમજાતું નથી. શું જ્ઞાન તમને આવીને પગે લાગે?—પૃથ્વિપતિ છો તેથી તમે એવી પણ કદી આશા રાખતા હશો!

સિદ્ધ૦—મર્યાદાની બહાર ન જાઓ.

જ્ઞાન૦—સાચું કહેનાર ઉપર ક્રોધ ચઢતો હોય તો મારો અપરાધ ક્ષમા કરો.

સિદ્ધ૦—જ્ઞાન મેળવવાની મારા મનમાં કેટલી હોંસ છે તેની સાબીતીમાં હું તમને ક્ષમા કરૂંછું, અને બીજી વિનંતિ કરૂંછું કે આપણે કાલે શાસ્ત્રીયોની સભા મેળવીશું તેમાં તમારે પધારવું; અને પછી જે નિર્ણય થાય તે માન્ય કરવાનું વચન આપુંછું.

જ્ઞાન૦—તેઓને ક્યાં જ્ઞાન જોઇયે છે કે તેમનો અભિપ્રાય પૂછોછો.

સિદ્ધ૦—મહારાજ, હું તમને કેટલી વાર કહું કે તમે શાસ્ત્રી લોકો બીજા અજાણ્યા સાથે વાદ કરવા બેસોછો ત્યારે તમારી એવી કળા છે કે તે ક્ષણે તમારી ઇચ્છામાં આવે તે કબુલ કરાવોછો.

જ્ઞાન૦—તે શબ્દપ્રમાણ ઉપરથી વાદ ચલાવે ત્યારે થાય; પણ હુંતો પ્રત્યક્ષ અનુમાનની વાત કરૂંછું.

સિદ્ધ૦—પણ મહારાજ, હું એટલો છેતરાયલોછું કે તમે સત્યવાર્તા કરતા હશો પરંતુ માનતાં મને ભય લાગે છે.

જ્ઞાન૦—રાજા, એ વાદનું પ્રયોજન કેટલુંછે તે જાણોછો ?

સિદ્ધ૦—હા. હું નિરંતર એ શોધમાં લાગ્યો રહુંછું તેથીજ તો.

જ્ઞાન૦—તો એ શું થયું? બરાબર તમને માલમ નથી. મ્હેં વાદની પૂર્વે પ્રયોજન સંપ્રદાય પ્રમાણે બતાવી નહિ આપ્યું—એ મોટી ભૂલ ખાધી. સર્વેને માલમ હોય તો પણ તેજ સમયે ફરીથી તેનું પ્રયોજન બતાવ્યાથી તે મનમાં વધારે ઠસી બેસેછે.

સિદ્ધ૦—ત્યારે મહારાજ કહો. સાંભળવા હું તૈયારછું.

જ્ઞાન૦—અરે! રાજા. તું કાલ કાલ કરેછે પણ કાલનો કોને ભરોંસો છે. આપણા માથા ઉપર કાળ ભમ્યા કરે છે. તે આપણને ક્યારે ઝાલશે તે કોઇને માલમ નથી. વૃદ્ધજ તેની ચપેટીમાં આવે છે એમ નથી. બાળક પણ મરે છે અને જુવાન પણ મરે છે. એકથી તે સો વર્ષના વયમાં એવું કોઇ વર્ષ નથી, એવો કોઇ દિવસ નથી, અરે એવી કોઇ ઘડી નથી કે તે વખતે તો મરણ આપણને નહિ છોડે એમ કહી શકાય. લગ્નાદિ કામનાં મુહૂર્ત્ત છે—મરણને મુહૂર્ત્ત નથી. આજનો આ સૂર્ય કાલે પાછો પૂર્વમાં ઉગશે, એટલામાંજ આખી પૃથ્વીમાંનાં કેટલાં જુવાન, કેટલાં બાળક, કેટલાં વૃદ્ધનાં રોગી અથવા કેળ સરખાં કોમળ શરીરો અગ્નિ ભેગાં થશે તેનો તેં વિચાર કીધો છે? અરે! રાજા! ત્હેં રણક્ષેત્રમાં ઘણા મનુષ્યોના પ્રાણ ખોવડાવ્યા હશે, પણ તેથી વધારેના પ્રાણ અજીત યમરાજ નિશદિન લયાંજ કરેછે. જન્મ ધરીને એક ક્ષણ પણ આલસ્ય કરવાનું કામ નથી. આયુષ્યમાંની એક ક્ષણ તારા જેવાં કોટિ રાજ્ય કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે. પરમેશ્વર ન કરે, પણ કદાપિ તમારો દેહ કાલે પડયો તો! મહારાજ, આજે મોક્ષ રૂપી અમૃતનો પ્યાલો ઢોળી નાંખોછો તેનો પશ્ચાત્તાપ થશે, પણ પછી કાંઇ વળવાનું નથી. મહારાજ, કોઇ દહાડો નહિ ને આજેજ હું કહેવા આવ્યોછું તેથી વિચાર કરો કે કંઇ કારણ હશે. મને વધારે નહિ પૂછો. પણ કાલની વાત ન કરો—અત્યારે ને અત્યારેજ જૈન ધર્મની દીક્ષા ગ્રહણ કરો. હું પરમાર્થ રીતે કહુંછું.

સિદ્ધ૦—મહારાજ. એવડું બધું કારણ શું છે, તે કહો. મને તે વાતની રીસ નથી.

જ્ઞાન૦—રાજા શું પૂછે છે? કાલે આખા વિશ્વને મહા શોકનો

સિદ્ધ૦—તમારા જેવા વિદ્વાનોની આગળ બીજો ઉપાય અમારો ચાલે એમ નથી. તમારા જેટલો કંઇ સર્વથી વિદ્યાભ્યાસ થાય નહિ અને પછી તે વિના વાદ કરવાની આશા રાખવી તે ફોકટ. જો મારે રાજ નહોત, અને તેમાંથી વધારે કીર્ત્તિ મેળવવાને સંભવ નહોત, તો હું નિશ્ચયપૂર્વક કહુંછું કે અતિશય શ્રમ કરીને પણ વિદ્યાનો દિગ્વિજય કરવા મંડત.

જ્ઞાન૦—મહારાજ, કૈવલ્ય જ્ઞાન વિદ્વાનનેજ નહિ પણ સર્વને ઉપયોગી છે. મોક્ષની ઇચ્છા કોને નથી ?

સિદ્ધ૦—ઉપયોગી પ્રાણી માત્રને, પણ એ જ્ઞાન સર્વને મળી શકતું નથી ત્યારે કરવું શું?

જ્ઞાન૦—હે પૃથ્વિપતે, એ તમારો કેવળ જુઠો આગ્રહ છે; તમારા મનમાં વાત ઉતરેછે; સત્યતા માલમ પડે છે; તેમાં શંકા કરવા જેવું રહેતું નથી; તો પણ જાણી જોઇને નથી કરતા, તો પછી તમારા આત્મામાં જ્ઞાનનો પ્રવેશ કઇ રીતે કરવાની તમારી ઇચ્છા છે તે મારાથી સમજાતું નથી. શું જ્ઞાન તમને આવીને પગે લાગે ?—પૃથ્વિપતિ છો તેથી તમે એવી પણ કદી આશા રાખતા હશો !

સિદ્ધ૦—મર્યાદાની બહાર ન જાઓ.

જ્ઞાન૦—સાચું કહેનાર ઉપર ક્રોધ ચઢતો હોય તો મારો અપરાધ ક્ષમા કરો.

સિદ્ધ૦—જ્ઞાન મેળવવાની મારા મનમાં કેટલી હોંસ છે તેની સાબીતીમાં હું તમને ક્ષમા કરૂંછું, અને બીજી વિનંતિ કરૂંછું કે આપણે કાસે શાસ્ત્રીયોની સભા મેળવીશું તેમાં તમારે પધારવું; અને પછી જે નિર્ણય થાય તે માન્ય કરવાનું વચન આપુંછું.

જ્ઞાન૦—તેઓને ક્યાં જ્ઞાન જોઇયે છે કે તેમનો અભિપ્રાય પૂછોછો.

સિદ્ધ૦—મહારાજ, હું તમને કેટલી વાર કહું કે તમે શાસ્ત્રી લોકો બીજા અજાણ્યા સાથે વાદ કરવા બેસોછો ત્યારે તમારી એવી કળા છે કે તે ક્ષણે તમારી ઇચ્છામાં આવે તે કબુલ કરાવોછો.

જ્ઞાન૦—તે શબ્દપ્રમાણ ઉપરથી વાદ ચલાવે ત્યારે થાય; પણ હુંતો પ્રત્યક્ષ અનુમાનની વાત કરૂંછું.

સિદ્ધ૦—પણ મહારાજ, હું એટલો છેતરાયલોછું કે તમે સત્યવાર્તા કરતા હશો પરંતુ માનતાં મને ભય લાગે છે.

જ્ઞાન૦—રાજા, એ વાદનું પ્રયોજન કેટલુંછે તે જાણોછો ?

સિદ્ધ૦—હા. હું નિરંતર એ શોધમાં લાગ્યો રહુંછું તેથીજ તો.

જ્ઞાન૦—તો એ શું થયું? બરાબર તમને માલમ નથી. મ્હેં વાદની પૂર્વે પ્રયોજન સંપ્રદાય પ્રમાણે બતાવી નહિ આપ્યું—એ મોટી ભૂલ ખાધી. સર્વેને માલમ હોય તો પણ તેજ સમયે ફરીથી તેનું પ્રયોજન બતાવ્યાથી તે મનમાં વધારે ઠસી બેસેછે.

સિદ્ધ૦—ત્યારે મહારાજ કહો. સાંભળવા હું તૈયારછું.

જ્ઞાન૦—અરે! રાજા. તું કાલ કાલ કરેછે પણ કાલનો કોને ભરોંસો છે. આપણા માથા ઉપર કાળ ભમ્યા કરે છે. તે આપણને ક્યારે ઝાલશે તે કોઇને માલમ નથી. વૃદ્ધજ તેની ચપેટીમાં આવે છે એમ નથી. બાળક પણ મરે છે અને જુવાન પણ મરે છે. એકથી તે સો વર્ષના વયમાં એવું કોઇ વર્ષ નથી, એવો કોઇ દિવસ નથી, અરે! એવી કોઇ ઘડી નથી કે તે વખતે તો મરણ આપણને નહિ છોડે એમ કહી શકાય. લગ્નાદિ કામનાં મુહૂર્ત્ત છે—મરણને મુહૂર્ત્ત નથી. આજનો આ સૂર્ય કાલે પાછો પૂર્વમાં ઉગશે, એટલામાંજ આખી પૃથ્વીમાંનાં કેટલાં જુવાન, કેટલાં બાળક, કેટલાં વૃદ્ધનાં રોગી અથવા કેળ સરખાં કોમળ શરીરો અગ્નિ ભેગાં થશે તેનો તેં વિચાર કીધો છે? અરે! રાજા! ત્હેં રણક્ષેત્રમાં ઘણા મનુષ્યોના પ્રાણ ખોવડાવ્યા હશે, પણ તેથી વધારેના પ્રાણ અજીત યમરાજ નિશદિન લયાંજ કરેછે. જન્મ ધરીને એક ક્ષણ પણ આલસ્ય કરવાનું કામ નથી. આયુષ્યમાંની એક ક્ષણ તારા જેવાં કોટિ રાજ્ય કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે. પરમેશ્વર ન કરે, પણ કદાપિ તમારો દેહ કાલે પડયો તો! મહારાજ, આજે મોક્ષ રૂપી અમૃતનો પ્યાલો ઢોળી નાંખોછો તેનો પશ્ચાત્તાપ થશે, પણ પછી કાંઇ વળવાનું નથી. મહારાજ, કોઇ દહાડો નહિ ને આજેજ હું કહેવા આવ્યોછું તેથી વિચાર કરો કે કંઇ કારણ હશે. મને વધારે નહિ પૂછો. પણ કાલની વાત ન કરો—અત્યારે ને અત્યારેજ જૈન ધર્મની દીક્ષા ગ્રહણ કરો. હું પરમાર્થ રીતે કહુંછું.

સિદ્ધ૦—મહારાજ. એવડું બધું કારણ શું છે, તે કહો. મને તે વાતની રીસ નથી.

જ્ઞાન૦—રાજા! શું પૂછે છે? કાલે આખા વિશ્વને મહા શોકનો

દિવસ છે. તું આજે આનંદમાં બેઠો છે તે કોણ જાણે ક્યાં હશે ? અરે ! શું કહું રાજા ! જીભ ઉપડતી નથી–આજે જેની સાથે વાત કરૂંછું તે આ લોકમાં શોધ્યો જડવાનો નથી. માત્ર ચૈતન્યહીન ખોળીયું પડી રહેશે.

સિદ્ધ૦—(નરમ થઈને) હેં મહારાજા ! હું શું કરૂં ? મને કંઇ સૂઝતું નથી. કાંઇ ચમત્કાર બતાવો કે મારા મનની ભ્રાંતિ ભાગે. એટલી મારા રંક ઉપર કરૂણા કરો. મહારાજ હું પગે લાગુંછું.(પગે લાગેછે.)

જ્ઞાન૦—આખરે હેં પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનજ કબુલ કીધું. કાલે તારૂં મરણ છે એ આગળથી કહ્યું. એથી બીજો ચમત્કાર કેવો ?

સિદ્ધ૦—પણ મહારાજ, જે વખતે મારી ભ્રાંતિ ભાગશે તે વખતે તો મારે દેહ છોડવો પડશે. એમ ભાગી તે પણ શા કામની ? તે પહેલાં કંઇ ચમત્કાર બતાવો કે અગાઉથી મોક્ષનાં સાધન થાય.

જ્ઞાન૦—(વિચારીને) રાજા, સાયંકાળને સમયે તારા મહેલમાં એકાંતે લક્ષ દઈને બેસજે, એટલે સ્મશાન તરફ કેટલાએકને રડતાં, અને કેટલાએકને ગીત ગાતાં તું સાંભળીશ. ત્યારે કોઇ શૂરવીરને ચર્ચા જોવા મોકલજે. ત્યાં તારા પૂર્વજો રડતા માલમ પડશે, અને તેને પૂછ્યાથી તારી ખાતરી થશે. પણ કોઇ ભયથી ન જાય એવાને મોકલતો નહિ. તું જાતે તે પ્રેત સાથે બાપણુ જઈને કરશે તોએ ઠીક છે. પણ ત્યારે હારૂં મરણ નિશ્ચય આવશે. હમણાં હજી એવો પણ કંઇ યોગછે કે તું ઉગરે.

પ્રવેશ ૪ થો.

(રાજાનો મહેલ.)

સુભાષ૦—રાજમાતા, ઉઠો ઉઠો—રાણીજી પધાર્યાં.

ફુલ૦—ક્યાં રાણીજી?

સુભાષ૦—સિદ્ધરાજ મહારાજની પટરાણી. ઉઠો ઉઠો વહેલાં થાઓ.

ફુલ૦—હેં ! હેં ! એ શું ? તે તે આવે ? એ કેમ મનાય ?

સુભાષ૦—બારણે જુવોની રથ છુટયો છે. પૂછપાછ પછી કરજો.

(ગાભરી ગાભરી ફુલમતિ સામી જાય છે, અને જામોતી રાણીજીને વેષે દશ વિશ દાસીયો લઈને આવી છે તેને તેડી લાવે છે.)

ફુલ૦—ગાદી ઉપર બિરાજો. તમે રંક ઉપર ઘણી કૃપા કીધી.

જામો૦—(ગાદી ઉપર બેસે છે.) આવો બેસો તમે, ઉભાં શીદ રહ્યાંછો.

ફુલ૦—અમારે તમારી જોડે બેસવું એ યોગ્ય નહિ. ઉભાં ઉભાં સેવા કરીશું.

જામો૦—જાઓ, જાઓ, આપણે હવે તો કાંઇ નથી કે એટલું સન્માન આપો તે શોભે; અને હું ગુર્જર સિંહને પરણી તેમાં શું થયું? સઘળી રજપૂતાણીયો આપણે સરખી.

(હાથ પકડીને બેસાડે છે.)

ફુલ૦—તમારો સ્વભાવ ઘણો દયાળુ છે.

જામો૦—આવ, વીરમતી, તું મને પગે લાગ અને ખોળામાં બેસ.

ફુલ૦—આવ બ્હેન. વિવેક કેમ ભૂલે છે ઠકરાણી થઇને!

જામો૦—વિવેકની વાત કોણ કરે છે? જાણે છે? તું તો મારી વહુ થઇ. હવે—

વીર૦—(પગે લાગે છે.)અપરાધ ક્ષમા કરવો બાળક જાણી.

જામો૦—(કિંમતી વસ્ત્રાભૂષણ સાથી ઉભેલી દાસીયો પાસેથી લઈને આપેછે.) સુખ સૌભાગ્યમસ્તુ. જોડું તો પરમેશ્વરે સારૂ મેળવ્યું છે. પરમેશ્વર તમને કુશળ રાખે.

ફુલ૦—(આશ્ચર્ય પામી)તમે મોટાંછો, પણ એટલું બધું અમારાથી લેવાય નહિ. આજે ઉલટી ગંગા વહેછે. અમારે તમારી સેવા કરવી એતો રીત છે, પણ તમે કૃપા કરોછો ત્યારે વચન નહિ લોપવું એમ ધારી આ એક રાખુંછું.

જામો૦—એટલું રાખો ત્યારે અમારી શોભા શી? કેટલું આપવું એતો અમારી શોભાની વાત છે; તમારે બોલવું નહિ જોઇયે.

ફુલ૦—ક્ષમા કરો, પણ એટલો ભાર અમારાથી નહિ ઉચકાય. (દાસીને) લાવ પૂજન સાહિત્ય.

જામો૦—તમને આપે છે કોણ? અમારા માણસને અમે ગમે તે કરીશું. હાં! હાં! હું સમજી; તમે મને હજી ઓળખી નથી.

ફુલ૦—વા રે રાણીજી. તમને નહિ ઓળખિયે?

જામો૦—તે તો ખરૂંજ તો, પણ આપણ તો હવે સંબંધી થયાં છઇયે. જગદેવ તો મારો ભત્રીજો થાય. એ હજી ઘેર આવ્યો નથી? આ-

જનાં છોકરાં કેવાં છે જે મોટાને તો ગણકારેજ નહિ. એ લુચ્ચો હજી મળ્યોએ નથી.

ફુલ૦—વા! અમારાં શાં ભાગ્ય કે તમારાં સંબંધી થયાં. ખરેખર! અમને એ વાત તો માલમજ નહોતી.

જામો૦—એવા કુળનો વર ક્યાંથી તમારે બારણે? પરમારવંશ તે જે તે છે? તમને રત્ન મળ્યું છે. વહુ, તારા ભાગ્યનો પાર નથી. શરમાઈને નીચું શેણે ઘાલે છે? જગદેવ બાળક છે હજી, પણ ખરો રજપૂત છે—એનાં પરાક્રમ સાંભળ્યાં છે કે નહિ?

ફુલ૦—અમે એ ઉપરથીજ કુંવરી એને તરતની તરત દીધી તો.

જામો૦—ડાહ્યું કામ કીધું. એવા વર કાંઈ બારે દહાડા રસ્તામાં પડ્યા નથી.

ફુલ૦—સિદ્ધરાજ મહારાજની પણ એક દહાડામાં સારી પ્રીતિ થઈ ગઈ છે.

જામો૦—કરે નહિ તો જાય ક્યાં? એણે જગત છત્યું, પણ મારી આગળ કાંઈ ચાલેછે—કોઈ પુરૂષ તો સાંભળતો નથી?—એ વાત તો આપણે બાયડી બાયડીઓને કરવાની, ને તેજ સમજે. આપણે સેવામાં કાંઈ કસર રાખવી છે, પણ આપણું કહ્યું નહિ માને ત્યારે આપણે પાલવ આલ્યો તે એ શા કામનો?—વારૂ હું શું કહેતી હતી? આજ હું હરખઘેલી થઈ ગઈછું હો. મને ખબર થઈ કે જગદેવ આવ્યો છે એટલે મ્હેં કહાવી મોકલ્યું છે કે એની બરદાસ રાખજો, મારો ભત્રીજો છે.

ફુલ૦—અમારી કુંવરી સકેકાણે પડી. હવે અમારે કંઇ ચિંતા કરવાનું નથી. તમે તમારી મેળે સંભાળ લેનારાં ક્યાં ઓછાં છો?

જામો૦—વારૂ વહુ, લ્હારૂં મ્હોં જોઈ. આવ, હજી મ્હેં વાતમાં પૂરૂં જોયું નથી.

ફુલ૦—જુઓની. અમારા રંકનાં છોરૂ તમારી નજરમાં આવવાનાં છે?

જામો૦—(માથા ઉપર હાથ મૂકી) વા! રૂપમાં કંઇ ખામી નથી. ઓરડો દીપાવી મૂકે એવી છેને. હીરામાં કુંદન જડ્યું. જગદેવ પણ તમારે ફુટડો સારો છે.

જામોતીની એક દાસી૦—રાણીજી, જરા કાળા તો ખરાજ તો.

જામો૦—તને કોણે પૂછ્યું? ખબરદાર! જો મોટે મોટાં વાત કરતાં

હોઇયે ત્યાં બોલીતો. કાળો કંઇ નથી, ઘઊંવરણો છે, કેમ વહુ, કાળોછે?

ફુલ૦—એને શું પુછોછો? એના મનમાં તો ઇશ્વર સરખો છે—સ્વેચ્છાએજ પરણી છે કને? પણ મર્યાદાને ભયે મ્હોંઢે કહેવાની હતી ?

જામો૦—એના મ્હોંપરથીજ જણાય છે કે એના મનમાં શું છે ? શરમા નહિ. અમારા છોકરા ઉપર તારો આવો પ્રેમ જોઇને અમે પ્રસંન છઇયે. અને ફુલમતી,—

ફુલ૦—હા! રાણીજી. આજ્ઞા?

જામો૦—અમારા બાપના કુળનાં બધાં ગોરાંતો નહિ, લગાર ઘઊંવરણાં ખરાં. પણ રૂપના ભંડાર. એ નાનો ચાર વરસનો હતો ત્યારે હું મારા ભાઇને ત્યાં હતી. હું એને મશકરીમાં કાળીઓ કહી ખીજવતી હતી. એક દહાડો મને ઉત્તર શો આપ્યો તે જાણોછ? મને કહે કે તમે પણ કાળાંજ છો તો. મારી માના જેવાં ગોરાં ક્યાંછો? એની માએ જાણ્યું કે મને રીશ ચઢશે તેથી ધમકાવ્યો, ત્યારે શું બોલ્યો? કહે કે મને કહે છે તે હું કેમ ખમી રહું? રાજપિતાની સામા કોઇ લડવા આવે છે ત્યારે સામા લડવા જાયછે કે નહિ ?

ફુલ૦—પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જ જણાય.

જામો૦—હજી એ કેમ આવ્યો નહિ? એક ઘડી પણ પૂરો મને મળ્યો નથી. મારે બધા સમાચાર પૂછવા છે. એની મા ઘણું ભલું માણસ છે અને હેતાળું છે. પેલી રાંડ ઝાલારાણીના નસકોરામાં ઉંટ જાય છે. ભાગજોગે હાલ તેનું ચલણ છે.

ફુલ૦—તેજ દુઃખે તમારા ભત્રીજાને પરદેશ નીકળવું પડ્યું તો.

જામો૦—એ સાંખી રહે એવો છે? એ માટે તો મને પહેલાં મળવા નહિ આવ્યો. એના મનમાં એમ કે કોઇની શિફારસે કામે લાગવું એમાં આપણું પરાક્રમ શું.

ફુલ૦—અરે! ટેકીતો જબરો છે. કુંવરે અને રાજાજીએ આ કન્યા આપવા માંડી ત્યારે કેટલી ના કહી. કહે કે હું હમણાં ગરીબ અવસ્થામાં છું માટે તમારી રાજકન્યા પરણવી એ મારો ધર્મ નહિ.

જામો૦—આનાં લગન ક્યારે કીધાં?

ફુલ૦—રાણીજી, કાલેજ છેક પાછલી રાત્રે.

જામો૦—અરેરે! કાલેતો હું તમારા ગામમાં હતી ને મને તેડીએ નહિ?

જનાં છોકરાં કેવાં છે જે મોટાને તો ગણકારેજ નહિ. એ લુચ્ચો હજી મળ્યોએ નથી.

ફુલ૦—વા! અમારા શાં ભાગ્ય કે તમારાં સંબંધી થયાં. ખરેખર! અમને એ વાત તો માલમજ નહોતી.

જામો૦—એવા કુળનો વર ક્યાંથી તમારે બારણે ? પરમારવંશ તે જે તે છે ? તમને રત્ન મળ્યું છે. વહુ, તારા ભાગ્યનો પાર નથી. શરમાઇને નીચું શેણે ઘાલે છે? જગદેવ બાળક છે હજી, પણ ખરો રજપૂત છે—એનાં પરાક્રમ સાંભળ્યાં છે કે નહિ?

ફુલ૦—અમે એ ઉપરથીજ કુંવરી એને તરતની તરત દીધી તો.

જામો૦—ઘણું કામ કીધુ. એવા વર કાંઇ બારે દહાડા રસ્તામાં પડ્યા નથી.

ફુલ૦—સિદ્ધરાજ મહારાજની પણ એક દહાડામાં સારી પ્રીતિ થઇ ગઇ છે.

જામો૦—કરે નહિ તો જાય ક્યાં? એણે જગત જીત્યું, પણ મારી આગળ કોંઇ ચાલેછે—કોઈ પુરૂપ તો સાંભળતો નથી?—એ વાત તો આપણે બાયડી બાયડીઓને કરવાની, ને તેજ સમજે. આપણે સેવામાં કાંઇ કસર રાખવી છે, પણ આપણું કહ્યું નહિ માને ત્યારે આપણે પાલવ ઝાલ્યો તે એ શા કામનો?—વારૂ હું શું કહેતી હતી? આજ હું હરખઘેલી થઇ ગઇછું હો. મને ખબર થઇ કે જગદેવ આવ્યો છે એટલે મ્હેં કહાવી મોકલ્યું છે કે એની બરદાસ રાખજો, મારો ભત્રીજો છે.

ફુલ૦—અમારી કુંવરી સઠેકાણે પડી. હવે અમારે કંઇ ચિંતા કરવાનું નથી. તમે તમારી મેળે સંભાળ લેનારાં ક્યાં ઓછાં છો?

જામો૦—વારૂ વહુ, ત્હારૂં મ્હોં જોઉં. આવ, હજી મ્હેં વાતમાં પૂરૂં જોયું નથી.

ફુલ૦—જુઓની. અમારા રંકનાં છોરૂ તમારી નજરમાં આવવાનાં છે?

જામો૦—(માથા ઉપર હાથ મૂકી) વા! રૂપમાં કંઇ ખામી નથી. ઓરડો દીપાવી મૂકે એવી છેને. હીરામાં કુંદન જડયું. જગદેવ પણ તમારે ફુટડો સારો છે.

જામોતીની એક દાસી૦—રાણીજી, જરા કાળા તો ખરાજ તો.

જામો૦—તને કોણે પૂછ્યું? ખબરદાર! જો મોટે મોટાં વાત કરતાં

હોઇયે ત્યાં બોલીતો. કાળો કંઇ નથી, ઘઊંવરણો છે, કેમ વહુ, કાળોછે?

ફુલ૦—એને શું પુછોછો? એના મનમાં તો ઇશ્વર સરખો છે—સ્વેચ્છાએજ પરણી છે કને? પણ મર્યાદાને ભયે મ્હોંઢે કહેવાની હતી?

જામો૦—એના મ્હોંપરથીજ જણાય છે કે એના મનમાં શું છે? શરમા નહિ. અમારા છોકરા ઉપર તારો આવો પ્રેમ જોઇને અમે પ્રસંન્ન છઇયે. અને ફુલમતી,—

ફુલ૦—હા! રાણીજી. આજ્ઞા?

જામો૦—અમારા બાપના કુળનાં બધાં ગોરાંતો નહિ, લગાર ઘઊં વરણાં ખરાં. પણ રૂપના ભંડાર. એ નાનો ચાર વરસનો હતો ત્યારે હું મારા ભાઇને ત્યાં હતી. હું એને મશકરીમાં કાળીઓ કહી ખીજવતી હતી. એક દહાડો મને ઉત્તર શો આપ્યો તે જાણોછ? મને કહે કે તમે પણ કાળાંજ છો તો. મારી માના જેવાં ગોરાં ક્યાંછો? એની માએ જાણ્યું કે મને રીશ ચઢશે તેથી ધમકાવ્યો, ત્યારે શું બોલ્યો? કહે કે મને કહે છે તે હું કેમ ખમી રહું? રાજપિતાની સામા કોઇ લડવા આવે છે ત્યારે સામા લડવા જાયછે કે નહિ?

ફુલ૦—પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જ જણાય.

જામો૦—હજી એ કેમ આવ્યો નહિ? એક ઘડી પણ પૂરો મને મળ્યો નથી. મારે બધા સમાચાર પૂછવા છે. એની મા ઘણું ભલું માણસ છે અને હેતાળું છે. પેલી રાંડ ઝાલારાણીના નસકોરામાં ઊંટ જાય છે. ભોગજોગે હાલ તેનું ચલણ છે.

ફુલ૦—તેજ દુઃખે તમારા ભત્રીજાને પરદેશ નીકળવું પડ્યું તો.

જામો૦—એ સાંખી રહે એવો છે? એ માટે તો મને પહેલાં મળવા નહિ આવ્યો. એના મનમાં એમ કે કોઇની શિફારશે કામે લાગવું એમાં આપણું પરાક્રમ શું.

ફુલ૦—અરે! ટેકીતો જબરો છે. કુંવરે અને રાજાજીએ આ કન્યા આપવા માંડી ત્યારે કેટલી ના કહી. કહે કે હું હમણાં ગરીબ અવસ્થામાં છું માટે તમારી રાજકન્યા પરણવી એ મારો ધર્મ નહિ.

જામો૦—આનાં લગન ક્યારે કીધાં?

ફુલ૦—રાણીજી, કાલેજ છેક પાછલી રાત્રે.

જામો૦—અરેરે! કાલેતો હું તમારા ગામમાં હતી ને મને તેડીએ નહિ?

જનાં છોકરાં કેવાં છે જે મોટાને તો ગણકારેજ નહિ. એ લુચ્ચો હજી મળ્યોએ નથી.

ફુલ૦—વા! અમારા શાં ભાગ્ય કે તમારાં સંબંધી થયાં. ખરેખર! અમને એ વાત તો માલમજ નહોતી.

જામો૦—એવા કુળનો વર ક્યાંથી તમારે બારણે? પરમારવંશ તે જે તે છે? તમને રત્ન મળ્યું છે. વહુ, તારા ભાગ્યનો પાર નથી. શરમાઇને નીચું શેણે ઘાલે છે? જગદેવ બાળક છે હજી, પણ ખરો રજપૂત છે—એનાં પરાક્રમ સાંભળ્યાં છે કે નહિ?

ફુલ૦—અમે એ ઉપરથીજ કુંવરી એને તરતની તરત દીધી તો.

જામો૦—ડાહ્યું કામ કીધું. એવા વર કાંઇ બારે દહાડા રસ્તામાં પડયા નથી.

ફુલ૦—સિદ્ધરાજ મહારાજની પણ એક દહાડામાં સારી પ્રીતિ થઇ ગઇ છે.

જામો૦—કરે નહિ તો જાય ક્યાં? એણે જગત જીત્યું, પણ મારી આગળ કાંઇ ચાલેછે—કોઈ પુરૂષ તો સાંભળતો નથી?—એ વાત તો આપણે બાયડી બાયડીઓને કરવાની, ને તેજ સમજે. આપણે સેવામાં કાંઇ કસર રાખવી છે, પણ આપણું કહ્યું નહિ માને ત્યારે આપણે પાલવ ઝાલ્યો તે એ શા કામનો?—વારુ હું શું કહેતી હતી? આજ હું હરખઘેલી થઇ ગઇછું હો. મને ખબર થઇ કે જગદેવ આવ્યો છે એટલે મ્હેં કહાવી મોકલ્યું છે કે એની બરદાસ રાખજો, મારો ભત્રીજો છે.

ફુલ૦—અમારી કુંવરી સકેકાણે પડી. હવે અમારે કંઇ ચિંતા કરવાનું નથી. તમે તમારી મેળે સંભાળ લેનારાં ક્યાં ઓછાં છો?

જામો૦—વારૂ વહુ, ત્હારૂં મ્હોં જોઉં. આવ, હજી મ્હેં વાતમાં પૂરૂં જોયું નથી.

ફુલ૦—જુઓની. અમારા રંકનાં છોરૂ તમારી નજરમાં આવવાનાં છે?

જામો૦—(માથા ઉપર હાથ મૂકી) વા! રૂપમાં કંઇ ખામી નથી. ઓરડો દીપાવી મૂકે એવી છેને. હીરામાં કુંદન જડયું. જગદેવ પણ તમારે ફુટડો સારો છે.

જામોતીની એક દાસી૦—રાણીજી, જરા કાળા તો ખરાજ તો.

જામો૦—તને કોણે પૂછ્યું? ખબરદાર! જો મોટે મોટાં વાત કરતાં

હોઇયે ત્યાં બોલીતો. કાળો કંઇ નથી, ઘઊંવરણો છે, કેમ વહુ, કાળોછે?

ફુલ૦—એને શું પુછોછો ? એના મનમાં તો ઇશ્વર સરખો છે—સ્વેચ્છાએજ પરણી છે કને? પણ મર્યાદાને ભયે મ્હોંઢે કહેવાની હતી ?

જામો૦—એના મ્હોંપરથીજ જણાય છે કે એના મનમાં શું છે ? શરમા નહિ. અમારા છોકરા ઉપર તારો આવો પ્રેમ જોઇને અમે પ્રસંન છઇયે. અને ફુલમતી,—

ફુલ૦—હા ! રાણીજી. આજ્ઞા ?

જામો૦—અમારા બાપના કુળનાં બધાં ગોરાંતો નહિ, લગાર ઘઊં વરણાં ખરાં. પણ રૂપના ભંડાર. એ નાનો ચાર વરસનો હતો ત્યારે હું મારા ભાઇને ત્યાં હતી. હું એને મશકરીમાં કાળીઓ કહી ખીજવતી હતી. એક દહાડો મને ઉત્તર શો આપ્યો તે જાણોછો ? મને કહે કે તમે પણ કાળાંજ છો તો. મારી માના જેવાં ગોરાં ક્યાંછો ? એની માએ જાણ્યું કે મને રીશ ચઢશે તેથી ધમકાવ્યો, ત્યારે શું બોલ્યો? કહે કે મને કહે છે તે હું કેમ ખમી રહું ? રાજપિતાની સામા કોઇ લડવા આવે છે ત્યારે સામા લડવા જાયછે કે નહિ ?

ફુલ૦—પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જ જણાય.

જામો૦—હજી એ કેમ આવ્યો નહિ? એક ઘડી પણ પૂરો મને મળ્યો નથી. મારે બધા સમાચાર પૂછવા છે. એની મા ઘણું ભલું માણસ છે અને હેતાળું છે. પેલી રાંડ ઝાલારાણીના નસકોરામાં ઊંટ જાય છે. ભોગજોગે હાલ તેનું ચલણ છે.

ફુલ૦—તેજ દુઃખે તમારા ભત્રીજાને પરદેશ નીકળવું પડ્યું તો.

જામો૦—એ સાંખી રહે એવો છે ? એ માટે તો મને પહેલાં મળવા નહિ આવ્યો. એના મનમાં એમ કે કોઇની શિફારશે કામે લાગવું એમાં આપણું પરાક્રમ શું.

ફુલ૦—અરે ! ટેકીતો જબરો છે. કુંવરે અને રાજાજીએ આ કન્યા આપવા માંડી ત્યારે કેટલી ના કહી. કહે કે હું હમણાં ગરીબ અવસ્થામાં છું માટે તમારી રાજકન્યા પરણવી એ મારો ધર્મ નહિ.

જામો૦—આનાં લગન ક્યારે કીધાં ?

ફુલ૦—રાણીજી, કાલેજ છેક પાછલી રાત્રે.

જામો૦—અરેરે ! કાલેતો હું તમારા ગામમાં હતી ને મને તેડીએ નહિ ?

ફુલ૦—રાણીજી, અમારો વાંક નથી. અમને શી ખબર કે આપ એની ફોઇ લાગોછો.

જામે૦—હાય ! હાય ! બધું અંધારામાંજ ગયું. હું ગામમાં, ને મ્હેં મારા ભત્રીજાને આગળ રહીને પરણાવ્યો નહિ! મારા કર્મમાંજ એ લ્હાવો નહિ. એનો બીજો ભાઇ પરણ્યો ત્યારે મહારાજે આજ્ઞા નહોતી આપી તેથી નહોતું જવાયું, અને આતો આંગણે ગંગાજી આવ્યાં પણ હું મુંડી સમજી નહિ. મારો ભાઇ ઇત્યાદિત હવે મ્હારૂં મ્હોં જોવાનો નહિ. એને રીસ ચઢ્યા વગર કેમ રહેશે જાણુરો ત્યારે?

ફુલ૦—તમે તો નહોતાં જાણતાં, પણ તમારા ભત્રીજાને તો ખબર હતી ને કે ફોઇ ગામમાં છે. તેણે તો તમને કહાવવું હતું.

જામે૦—એજ મને દુઃખ લાગે છે તો. હું મૂળની સગી, પણ જરા એણે સંભારી નહિ. આજે મને મળે તો ખરો પછી એની વાત.

ફુલ૦—તમારે ને એને કંઇ અણબનાવ તો નથી?

જામે૦—નારે ! ફુલમતી, છોકરાં સાથે અણબનાવ કેવો? ચાર વરસનો હતો ત્યારે જોયોતો. તે પછી એનું મ્હોં પણ કોણે જોયું છે? મારા સમ, ખરેખર મને આ તો દુઃખ લાગે એવું છે. મ્હેં રાંડ ભોળીયે એની મહારાજને ભલામણ કીધી. આજે હું જાણીછું તેવી કહુંછું કે મારે વારતે જગદેવને રાખતા હો તો ન રાખતા.

ફુલ૦—હોય. આપણે મોટાં થઇને એના કર્યા સામું જોવું છે?

જામે૦—તે તો ખરૂં, આપણાથી એનાપર કંઈ હાથ થવાનો છે! પણ એ મારે બારણે કામનો નહિ. માણસ સાથે આદરમાનથી પાછો એના બાપને ઘેર નહિ મોકલાવું તો હું પરમાર રજપૂતની કુંવરી નહિ.

વીર૦—એટલે એમજ કહોની કે પહેરામાં રાખીને.

જામે૦—કેમ અલી, તને દુઃખ લાગ્યું કે? મારો ભત્રીજો ત્યાર પછી તારો વર હો.

વીર૦—એમ ગણતાં હો તો આવું બોલો નહિ.

ફુલ૦—હેં! હેં! એ શું બોલે છે? કંઈ મર્યાદા તો રાખ, મૂર્ખી.

જામે૦—હું જે કરીશ તે એના સારાને માટેજ. અત્યારમાંથી બાપની સાથે લઢીને બહાર નીકળ્યો તેની શિક્ષા પહોંચાડવી જોઇયે.

વીર૦—બાપ સાથે તો લડીને નીકળ્યા નથી; સાવકી માના દુઃખે દેશવટો લેવો પડ્યો છે.

જામે૦—આનું બોલવું સાંભળી રીસ ઉતરી જઇને મને હસવું આવે છે. ને વાત પણ ઠીક સંભારી. બિચારાને દુઃખ ખરૂ છે તો. આસા રાણી મને ક્યાં અજાણી છે?

વીર૦—અમે તો તમારાં છોકરાં, અમારાપર રીસ શી?

ફુલ૦—ખરૂં કહેછે. તમારે એ બાળકનું કહ્યું મનમાં આણવું નહિ.

જામે૦—વારૂ જા, વીરમતી, તારે લીધે જગદેવનું કીધું મનમાં આણતાં નથી. પણ તને એક શિખામણ દઉંછુ, સાંભળ. સાસરામાં આમ બટક બટક સામું બોલવું નહિ. હું તો મારા ભત્રીજાની દાઝ જોઇ પ્રસન્ન થઇ, પણ બીજાને તો દુઃખ લાગશે, અને સાંખી નહિ રહે.

ફુલ૦—ખરી શિખામણની વાતછે. લાગ પગે, ને કહે કે ફરીથી નહિ બોલું.

વીર૦—(પગે લાગેછે.) ખરૂં બોલ્યા વગર રહેવાયુ નહિ, પણ તે ક્ષમા કરો.

જામે૦—સુખં સૌભાગ્યમસ્તુ. અને વહેલી વહેલી રતન જેવા દિકરા જણીને બાર મહીનામાં પાછી પગે લાગવા આવજે. ચલો હવે તો જઇયે. હું કેવી ઘેલી છું? જે વાસ્તે આવી તે તો વાતમાં કહેવાનુંજ રહી ગયું.

ફુલ૦—જે આજ્ઞા હોય તે કહી દો.

જામે૦—આજ્ઞા આજ્ઞા નહિ કહો. હવે તો બરાબરી દાવે હાસ્યવિનોદથી બોલવું જોઇએ. સગાઇ કરીએ છે શું કામ? હવે અમારા માણસનું તમારે ત્યાં શું કામ છે?

ફુલ૦—હાજી, મહૂર્ત જોઇને ઉલટથી વદાય કરીશું. અમારાં ભાગ્ય ક્યાંથી કે તમારે ત્યાં અમારી કુવરી મોકલીએ.

જામે૦—પોતાને ઘેર જવું તેમાં મહૂર્ત્ત કેવાં? હું છતી ફોઇ બેઠેલી, ને ભત્રીજો ઘર જમાઇ થઇને તમારે ત્યાં રાતે રહે તેમાં મારી શોભા શી?

ફુલ૦—ત્યારે ઠીક છે. ઘડી એક દહાડો રહેશે એટલે મોકલી દઇશું.

જામે૦—એમ કરવું હોત તો જાતે હું આવત શું કામ? ઉઠરે, વહુ. એટલો તો મારો હુકમ છે. રસોઇ ટહાડી થવા માંડી હશે.

ફુલ૦—ચલ ઉઠ, બહેન. જા. શણગાર સજીને તૈયાર થા.

અંક ૫ મો.

પ્રવેશ ૧ લો.

(સ્થળ—જામોતીનું મકાન.)

જામો૦—કેમ ભૂખ લાગી છેકની? વેળા થવા આવીછે, વાર નથી. ભૂખ નહિ હોયતો મોડું. આપણે કંઈ ઉતાવળ નથી.

વીર૦—આજેતો સોમપ્રદોષ છે એટલે સવારની ઉપવાસી છું.

જામો૦—ત્યારે જા તો, અલી, ઉતાવળ કરાવ. અને તું જઇને મહારાજાને ખબર કરતો, કે પરમાર રાણીએ કહાવ્યું છે કે જગદેવ તમારી પાસે આવે કે તુરત મોકલી દેજો. અને વળી કહેવું કે એની સ્રીને રાણી પોતાના મહેલમાં તેડી લાવ્યાં છે. તેણે સોમવાર કીધોછે તેથી સવારની ભૂખીછે. અને તું ફૂલમતિ રાણીને ત્યાં કહી આવ તો કે તમારા જમાઇને આવે તેવા મોકલી દેજો.

(દાસીયો જાયછે.)

વીર૦—સિદ્ધરાજ મહારાજને શ્રમ શું કામ આપોછો? બે ઘડી મોડાં.

જામો૦—ગાંડી, મહારાજ તો લોકના. મારા ધણી, ને તારા દુઆજી થાય, તેને શ્રમ કેવો? શ્રમ લેશે તેમાં કોને સપાડું કરશે? વારૂ, તને હિંયાં રહેવું ગમે છે કે તારા બાપને ત્યાં?

વીર૦—જ્યાં તમારા ભત્રીજા હોય ત્યાં બધે ગમે.

જામો૦—તું પાટણમાં આવશે, ત્યારે મારો મહેલ જોશે. શું રળિયામણો છે જો?

વીર૦—તમારા મહેલમાં શું પૂછવું? તમારો નહિ હોય તો હોય પણ કોનો?

જામો૦—તેમાંથી હું તને શું મઝેના ઓરડા કહાડી આપીશ કે તને તેમાંથી બહાર નીકળવું નહિ ગમે. પણ મારા ભત્રીજાને આખો દહાડો બાંધી ન રાખતી; દહાડામાં એક બે વાર પણ મને મળવા દેજે.

વીર૦—તમે મોટાં થઇને એવું કહોછો ત્યાં હું શો ઉત્તર આપું?

જામો૦—મોટાં પણ કોઈ દહાડો નાનાં હતાં કે નહિ? એ કામજ એવુંછે.

દાસી૦—(આવીને) મહારાજ પાસે જગદેવ બેઠેલા છે; અને મહારાજે કહ્યું કે આજે તો અમારી જોડેજ જમશે.

જામો૦—એ શી વાત? કોઇ ભત્રીજાને આટલે વરસે એકઠા બેસી જમવા તો દો કે નિરાંતે સુખદુઃખની વાતો કરિયે. પછી તમારે ગમે તો આખો દહાડો રાખી મૂકજો હું નહિ ના કહું (એની સ્ત્રી હા કહે તો.) જા, પાછી દોડ અને તેડ્યા વગર આવતી નહિ. (દાસી જાય છે.) મારા ભત્રીજા વિના મારાથી કેમ જમાય?

વીર૦—તે નહિ આવે તો હુંતો જમવાનીજ નથી.

જામો૦—હું ક્યાં નથી સમજતી? આપણે રજપૂતાણીમાંતો પતિવ્રતાની એ રીતજ છે કની. વારુ, તારી ઉમર વીશ બાવીશ વરસની હશે ખરી?

સુભાપ૦—નારે રાણીજી, કુંવરીની ઉમર તો સત્તરમાંએ કંઇ ઓછીછે.

જામો૦—પણ જોતાં તો મોટી દેખાય છે—જાણે સ્વામીનું સુખ બહુ જોયું હોય.

સુભાપ૦—એમ અમારી નાની આંખે તો દેખાતું નથી. એનો બાંધો મજબુત અને ઉઠાવ વત્તો છે ખરો, પણ મ્હોં હજી બાળક દેખાય છે.

વીર૦—સખી, તું શું કામ બોલે છે? આપણે સાંભળ્યા કરવાનો જ વખત છે.

જામો૦—નારે, મારાં વહુજી. તમને બોલાવવા માટે તો ગાંડુ ઘેલું બોલુંછું. પણ તને આવડી મોટી થવા દઇને તારા ભાઇએ કેમ પરણાવી?

વીર૦—એમાં એટલું આશ્ચર્ય શું પામોછો? આપણામાં એ વાતની કાંઈ નવાઈ છે?

જામો૦—ના, જરાએ નહિ. પણ ઉમરે આવ્યા પછી તારા મનમાં તું મુંઝાઇ તો હશે. સાચું બોલ; એ તો હોય. મારા કાળા ભત્રીજાને ભૂલી જાય એવું તો કાંઈ પહેલાં નથી થયું? હવે આપણે એકલાં છઇયે, ફિકર નહિ, કહે. પછી હું મ્હારૂં પણ બધું તને કહી દઇશ—અંતર રાખવાની નથી.

વીર૦—(ગુસ્સેથી) તમારી વાત તમે જાણો, હું કાંઈ જાણવા ઇછતી નથી. પણ તમે મને વધારે કહેશો તો હું તમારી મર્જાદા રાખવાની નથી. મ્હેં તમને આવાં નહોતાં જાણ્યાં.

જામો૦—(હસે છે.) આહા! આહા! હુંતો તારી પરીક્ષા જોઉછું. તારા જેવું રત્ન અમારા ઘરમાં આવ્યું તે પરીક્ષા વગર લેતાં કેમ વિશ્વાસ પડે? હવે મારી સંપૂર્ણ ખાતરજમા થઇ કે તું જેવી રૂપનો ભંડાર છે તેવીજ ગુણનો પણ છે.

દાસી૦—(આવીને) મહારાજે તો કહ્યું કે જગદેવ તો જમ્યા, અને અમે વાતમાં બેઠા છઇયે તેમાંથી એમને છોડવા મને ગમતા નથી. રાત્રે સુતી વેળા આવશે.

જામો૦—(ઘણા ગુસ્સાથી) રાંડ! મ્હેં તને શું કહ્યું હતું? મહારાજ કોણ થાય છે? હા કહે કે ના કહે, પણ સાથે પકડીને લાવવો હતો. આ બાપડીનું કુમળું કાળજું બળે છે.

દાસી૦—રાણીજી, દાસી માણસથી કેટલું બોલાય? અને વળી મ્હેં વિચાર્યું કે તમારા ભત્રીજા ઉપર મહારાજનું આટલું હેત થાય છે તે કામનુંજ છે.

જામો૦—હા, એ વાત ખરી. હું ગમે તેટલું કહું પણ મહારાજની પ્રીતિ જોઇયે. ઉઠ, ત્યારે વહુ. એ જમ્યો, હવે જમવામાં કંઇ ચિંતા નહિ.

વીર૦—તે ખરું, પણ હું તો જમવાની નહિ. તમે તમારે જમો.

જામો૦—તારા કરતાં બે વરસે મોટીછું તેથી કાંઇ તો વત્તું સમજતી હઇશ.

વીર૦—તે ના કેમ કહેવાય? પણ કુળ કુળની રીત જુદી હોય છે.

જામો૦—એટલે? તારા મનમાં શું તારા બાપનું કુળ અમારા કરતાં વધ્યું છે? જગદેવ જો સાંભળશે તો તને ચીરી નાંખશે. સ્વામીના જમ્યા પછી જમવાની કયા શાસ્ત્રમાં ના પાડી છે? બાળપણમાંથી ભૂખે મરવું છે? અમને આવી રૂડી કન્યા ફરીથી મળવાની નથી.

વીર૦—આગ્રહ અમથો કરશો મા. મ્હેં તો જોડે જમાડીને જમવાનો નીમ લીધો છે.

જામો૦—ત્યારે તેના દિલમાં દાઝ નહિ હોય? ખાઈ પીને તડાકા મારવા બેઠા, પણ તું ભૂખી છે કે તરશી છે તેનો ભાવ પૂછે છે? અરે! પુરૂષ ઉપર આપણે જેટલું હેત રાખીયે તે પાણીના રેલાની પેઠે વસડાઈ જાય છે. થાય તેવાં થઇયે. તેનું હેત નહિ દેખીયે, તો નીમ કેવાં અને પતિવ્રત કેવાં? આપણી મરજીમાં આવે તેમ કરીયે.

વીર૦—વ્રતતો કેમ તૂટે? એક વારે તે ચૂકે માટે આપણે પતિત થવું કે આપણું વ્રત પાળીને તેને શરમાવી ઠેકાણે લાવવો? તમે, મારા સમ, જમો.

જામો૦—તું ખરેખરી સાધવી છે. ફોઇજી થઇને હવે મારાથી આગ્રહ વધારે કેમ થાય? વ્રત તોડ એમ કહું તો જીભ નહિ કાપવી પડે? પણ કાંઈ

નહિ. ધીરજ રાખ. હમણાં પત્ર લખી જગદેવને સમજાવી તેડાવું છું. મહારાજ તો શું જાણે, પણ ગાંડો ચોટી રહ્યો છે તેણે તો પોતાની સ્ત્રીની ફિકર રાખવી. નિરાંતે હવે તમે બંને આ પેલા બધા ઓરડામાં ફરો ને જુઓ. પેલા તાળાવાળા ઓરડાને છેડતા નહિ. એમાં કંઈ ઝપટનો વહેમ છે તેથી તાળું દઈ મૂક્યું છે. ગભરાશો બભરાશો નહિ.

(જામોતી જાયછે.)

વીર૦—હે સખી, આપણે મહા પીડામાં પડયાં. શું કરવું સુઝતું નથી.

સુભાષ૦—ખરેખર, સવારનાં ભૂખે મરિયે છિયે ને કોણ જાણે આરે અન્ન ભેગાં થઇશું?

વીર૦—હું તે વાત નથી કરતી. એક દહાડો ભૂખ્યા રહેવું એમાં કંઇ દમ નથી. પણ આ રાણીજી મને કાંઈ સારૂં માણસ લાગતાં નથી. એની વાતો સાંભળી કેની? એની સાથે મારે બનવાનું નથી. એની સોબતમાં રહેવું એ મને સારૂં લાગતું નથી.

સુભાષ૦—કુંવરી, એ તો મહારાજની રાણી જો. છાકેલાં તો હોય.

વીર૦—અહંકાર રાખે, થોડું બોલે, હસે નહિ, આપણને તુચ્છ ગણે—એમ કદાપિ કરે, તો ઠીક છે. એમ કહેવાય કે પૃથ્વીપતિની રાણી અહંકાર રાખેજતો; રાખવો તો બાકી ન જોઇયે. ખરૂં પૂછે તો એ કોણ છે તેની પણ મને ભ્રાંતિ પડે છે.

સુભાષ૦—એમાં ભ્રાંતિ શેની? રાણીજી શિવાય બીજું કોણ હોવાનું હતું?

વીર૦—બીજું તે કોણ હોય? પણ એની વાતો સાંભળીને મને કંટાળો ઉપજે છે. તે કોઇ ખરી રજપૂતાણી હોય તો કરે નહિ. કાંઈ સમજાતું નથી.

સુભાષ૦—સમજવાનું શું છે? આવા મોટા મહારાજની માનીતી રાણી, એટલે તેના લાડથી છાકી ગયલી. મને કોણ કહેનાર છે, એના મનમાં એવું, ને વાત પણ ખરીજ તો. એના ઉપર ઘણું હેત, તેથી જો કોઈ એની ચાડી કરવા જાય તો તેનુંજ માથું જાય. ત્યારે એવું કહેવા કોણ બેશી રહ્યું છે? વળી મહારાજતો દિગ્વિજય કરવા દેશોદેશ ફરતા તેથી એ એની મરજીમાં આવે તેમ કરે.

વીર૦—(ઉદાસીથી) એમ સિંહના ઘરમાં હોય તો નહિ—પછી પરમેશ્વર જાણે.

દાસી૦—(આવીને) મહારાજે તો કહ્યું કે જગદેવ તો જમ્યા, અને અમે વાતમાં બેઠા છઇયે તેમાંથી એમને છોડવા મને ગમતા નથી. રાત્રે સુતી વેળા આવશે.

જામો૦—(ઘણા ગુસ્સાથી) રાંડ! મ્હેં તને શું કહ્યું હતું? મહારાજ કોણ થાય છે? હા કહે કે ના કહે, પણ સાથે પકડીને લાવવો હતો. આ બાપડીનું કુમળું કાળજું બળે છે.

દાસી૦—રાણીજી, દાસી માણસથી કેટલું બોલાય? અને વળી મ્હેં વિચાર્યું કે તમારા ભત્રીજા ઉપર મહારાજનું આટલું હેત થાય છે તે કામનુંજ છે.

જામો૦—હા, એ વાત ખરી. હું ગમે તેટલું કહું પણ મહારાજની પ્રીતિ જોઇયે. ઉઠ, ત્યારે વહુ. એ જમ્યો, હવે જમવામાં કંઇ ચિંતા નહિ.

વીર૦—તે ખરૂં, પણ હું તો જમવાની નહિ. તમે તમારે જમો.

જામો૦—તારા કરતાં બે વરસે મોટીછું તેથી કાંઇ તો વત્તું સમજતી હઇશ.

વીર૦—તે ના કેમ કહેવાય? પણ કુળ કુળની રીત જુદી હોય છે.

જામો૦—એટલે? તારા મનમાં શું તારા બાપનું કુળ અમારા કરતાં વધ્યું કે? જગદેવ જો સાંભળશે તો તને ચીરી નાંખશે. સ્વામીના જમ્યા પછી જમવાની કયા શાસ્ત્રમાં ના પાડી છે? બાળપણમાંથી ભૂખે મરવું છે? અમને આવી રૂડી કન્યા ફરીથી મળવાની નથી.

વીર૦—આગ્રહ અમથો કરશો મા. મ્હેં તો જોડે જમાડીને જમવાનો નીમ લીધો છે.

જામો૦—ત્યારે તેના દિલમાં દાઝ નહિ હોય? ખાઈ પીને તડાકા મારવા બેઠો, પણ તું ભૂખી છે કે તરશી છે તેનો ભાવ પૂછે છે? અરે! પુરૂષ ઉપર આપણે જેટલું હેત રાખીયે તે પાણીના રેલાની પેઠે ધસડાઈ જાય છે. થાય તેવાં થઇયે. તેનું હેત નહિ દેખીયે, તો નીમ કેવાં અને પતિવ્રત કેવાં? આપણી મરજીમાં આવે તેમ કરીયે.

વીર૦—વ્રતતો કેમ તુટે? એક વારે તે ચૂકે માટે આપણે પતિત થવું કે આપણું વ્રત પાળીને તેને શરમાવી ઠેકાણે લાવવો? તમે, મારા સમ, જમો.

જામો૦—તું ખરેખરી સાધવી છે. રોઈજી થઇને હવે મારાથી આગ્રહ વધારે કેમ થાય? વ્રત તોડ એમ કહું તો જીભ નહિ કાપવી પડે? પણ કાંઈ

ધીરજ રાખ. હમણાં પત્ર લખી જગદેવને સમજાવી તેડાવું છું. મ-
તો શું જાણે, પણ ગાંડો ચોટી રહ્યા છે તેણે તો પોતાની સ્રીની
રાખવી. નિરાંતે હવે તમે બંને આ પેલા બધા ઓરડામાં ફરો ને
. પેલા તાળાવાળા ઓરડાને છેડતા નહિ. એમાં કંઈ ઝપટનો વહેમ
થી તાળું દઈ મૂક્યું છે. ગભરાશો બભરાશો નહિ.

(જામોતી જાયછે.)

વીર૦—હે સખી, આપણે મહા પીડામાં પડયાં. શું કરવું સૂઝતું નથી.

સુભાષ૦—ખરેખર, સવારનાં ભૂખે મરિયે છિયે ને કોણ જાણે અન્ન ભેગાં થઇશું?

વીર૦—હું તે વાત નથી કરતી. એક દહાડો ભૂખ્યા રહેવું એમાં કંઇ
થી. પણ આ રાણીજી મને કાંઈ સારૂં માણસ લાગતાં નથી. એની
સાંભળી કેની? એની સાથે મારે બનવાનું નથી. એની સોબતમાં
એ મને સારૂં લાગતું નથી.

સુભાષ૦—કુંવરી, એ તો મહારાજની રાણી જો. છાકેલાં તો હોય.

વીર૦—અહંકાર રાખે, થોડું બોલે, હસે નહિ, આપણને તુચ્છ
—એમ કદાપિ કરે, તો ઠીક છે. એમ કહેવાય કે પૃથ્વીપતિની રાણી
કાર રાખેજતો; રાખવો તો બાકી ન જોઇયે. ખરૂં પૂછે તો એ કોણ
તી પણ મને ભ્રાંતિ પડે છે.

સુભાષ૦—એમાં ભ્રાંતિ શેની? રાણીજી શિવાય બીજું કોણ હોવાનું હતું?

વીર૦—બીજું તે કોણ હોય? પણ એની વાતો સાંભળીને મને
ો ઉપજે છે. તે કોઇ ખરી રજપૂતાણી હોય તો કરે નહિ. કાંઈ
જાતું નથી.

સુભાષ૦—સમજવાનું શું છે? આવા મોટા મહારાજની માનીતી
, એટલે તેના લાડથી છાકી ગયલી. મને કોણ કહેનાર છે, એના મ-
એવું, ને વાત પણ ખરીજ તો. એના ઉપર ઘણું હેત, તેથી જો
એની ચાડી કરવા જાય તો તેનુંજ માથું જાય. ત્યારે એવું કહેવા
બેશી રહ્યું છે? વળી મહારાજતો દિગ્વિજય કરવા દેશોદેશ ફરતા તેથી
એની મરજીમાં આવે તેમ કરે.

વીર૦—(ઉદાસીથી) એમ સિંહના ઘરમાં હોય તો નહિ—પછી
શ્વર જાણે.

સુભાપ૦—આ પેલા ઓરડામાં કોણ ઠોકે છે? કૌતક છે ખરૂં.

(મના કરેલા ઓરડામાં ઠોકઠોક સંભળાય છે.)

વીર૦—કાંઇ બિલાડું બિલાડું ભરાયું હશે. ભૂત પ્રેત હોય તો બધાં રહે પણ ખરાં?

સુભાપ૦—રાણીજીજ કહેતાં હતાં કેની? ત્યારે જાતે રહે છે કેમ? એ વાત પણ ખરી. અરે! કાળીને ભોગ બોગ આપવાતો આપણને પકડી નહિ લાવ્યાં હોય? એવું ઘણે ઠેકાણે થયેલું છે.

વીર૦—જા જા. અંબા તો આપણી ઇષ્ટદેવ્યા છે.

સુભાપ૦—અરે! પણ આ અંબા ક્યાં છે? આ તો પાપણી રાક્ષસી કાળી–અરે–કાળી!

વીર૦—દેવીને એમ ન કહિયે. અંબાને કાળીમાં કંઇ ફેર નથી. એક. રૂપ જુદાં એટલુંજ. ને સ્ત્રીનો ભોગ કાળીને ક્યાં અપાય છે? કોઈ આપેછે તે તો પુરૂષનો.

સુભાપ૦—ત્યારે કાળિકા દયાળું ખરી. પુરૂપ તો યુદ્ધમાં ઘણાએ મરે છે તેમાં એક વત્તો.

વીર૦—સાંભળ, સાંભળ! પેલા ઓરડામાં કોઈ બોલે છે.

(ઓરડામાંથી નીચે પ્રમાણે સંભળાય છે.)

(સાખી)

પ્રીતિ દુઃખ છે દોહલું, અબળે કેમ ખમાય?
છૂટી જમવત જીવડા! જા! જાગે તું કાંય?
પહેલાં સ્ત્રી સ્નેહ દવ વિષે, બળતી વિનતિ કરેય?
સુણી નહિ પ્રીતનીર નર સિંચે, ક્રોધે શાપતી તેહ.
*અષ્ટાવક્રાદિ રૂપી, કૃષ્ણસખાદિ※ ભૂપ;
તપમાં પણ કરી અવગણા, તેથી પડ્યા દુઃખ કૂપ.
પ્રીત પીડિત પાસે ખરે, જોઇએ એવો※ ઉપાય;
નહીં માટે મને એ દમે, જઇ કહેવાય ન રાય.

સુભાપ૦—હવે કંઇ ભૂતમાં શકછે? કોઇ ઘણી ઘણી કરતી ચૂડેલ થઇ હશે.

* આઠ ઠેકાણેથી વાંકો. એ નામનો ઋષિ વિરહણી અપ્સરાના શાપથી એવો કદરૂપો થઇ ગયો હતો. ※અર્જુન એ પણ એવાજ કારણથી નપુંસક થઈ ગયો હતો. ※ નમાને, તો શિક્ષા કરવાનો ઉપાય.

વીર૦—ધણી ધણી કરતી મરે તે તો સદ્‌ગતિને પ્હોંચે, ચૂડેલ થતી નહિ હોય તો.

(પાછો અવાજ સંભળાય છે.)

હા તે શકિત શાપની, તોપણ કરત હું શુંજ?
દુઃખી જે જરી તો હું ધણી, તેને કેમ શાપુંજ?

સુભાષ—જુઓ! એ ખાવાની શાપવાની વાત કહે છે. હવે તો નાસ! મરીશું!

વીર૦—ખાવાની વાત તો નથી. પ્રીતિ વિલાપ છે. મોટા રાજાના ઘરની વાત જાણે છે? કોણ જાણે રાણીજીએ કોઇ બીજી રૂપવંતી રાણીને ભયથી કેદ કરી રાખી હશે.

(પાછો અવાજ સંભળાય છે.)

જાણી જોર જો એ કદી, બીહે તો તો ઠીક;
બાકી થાય શું મૂજથી? નહિ દેવાયજ શીખ.
વેરી જ્યારે નાવલો*, વેરી રતિપતિ⁑ લાંઠ,
વેરી સઘળાં વેરી જીવ, વેરી જન્મતી રાંડ.
રાંડે બળતાં માંહિ ઘી હોમ્યું—હિતકર માત!
લાવી કે શોક લાવશે, ધિક ધિક ગણિકા જાત!

સુભાષ૦—તમે કહોછો તેમજ છે. કોઇ બિચારીને વિયોગ પડાવી હિંયાં ઘાલી મૂકી છે.

વીર૦—એમાં કાંઇ મહા છળભેદ થઇ ચૂકયો છે; શક નહિ, આપણે એની ખબર કહાડવી જોઇયે. એ કોઇ મહાદુઃખિણી છે, અને મને વધારે ભ્રાંતિ પડેછે કે આપણને તેડી લાવનારી ખરી રાણીજી નથી.

સુભાષ૦—મારી પાસે આપણો કુંચીનો ઝુમખો રહી ગયો છે તે બહુ સારૂં થયું. ઉઘાડી જોઇએ. અરે! પણ રાખો! કોણ જાણે કોઇ ભૂત તો છળ કરીને આપણને પોતાની પાસે તેડતું તો નથી?

(એ કહ્યું ન ગણકારતાં વીરમતી તાળું ઉઘાડી માંહે જુએ છે તો સુભગા સાંકળે બાંધેલી પડી પડી રડયા કરેછે.)

સુભ૦—તું કોણ છે? તારા પ્રીતમની સાથે રંગભોગ કરવા આવી છે તે કર. મને તારૂં મ્હોં શું કામ બતાવે છે!

---

* પ્રીતમ, ધણી. ⁑ કામદેવ,

મંદાક્રાંતા વૃત્ત.

સંયોગિણી! હસીં કર મજા, રોઉ વિયોગિણીરે,
ચોળે ભાળે[1] નિત અરગજા,[2] ભસ્મ હુંતો ધણીરે.
નાહે સ્નેહે પરિમળ જળે, હું ઊન્હાં આંસુ નીરે,
જાગે રાત્રે સરસ રસમાં, હુંય શૈયા[3] સુનીરે!
"મ્હેલો મ્હેલો પિયુજી" વદતી (કાલી વ્હાલી બનીતું)
"મેળો મેળો[4]" ભણતી રડતી, વજ્ર જીવું હજી હું!
ચાલે મ્હાલે લથડીપડતી, હું ઢળું રેય! તેમઃ—
જાણે શોકે ધ્રરક સરવે, તો ન તું ધર્મ[5] કેમ?

વીર૦—બાઈ, તું કોણ છે? કહેતો ખરી. માણસ છે કે શંખિની છે, કે ઈંદ્રિની અપ્સરા છે? રૂપે તો તેવી દેખાય છે.

સુભ૦— (સાખી)

રૂપે લાલ લગાડની, મા કર રૂપની વાત;
રૂપે પ્રીતમ ન રાચિયો, તો કુબડી સાક્ષાત.
મુખડાં નિરખી ઝળકતી, કીકલિયો કિકલાય;
તેથી અમી જે ચિત ઠરે, તે નહિ પામિ હું કાંય.

વીર૦—હું બીરજરાજની બ્હેન લાગું, વગર પૂછે કહુંછું; હવે તારૂં નામ કહે.

સુભ૦—હેં! તું રાજારાજની કુંવરી છે? ત્યારે તું હિંયાં ક્યાંથી? વારૂ તારા સ્વામીનું નામ શું?

વીર૦—ઊદયાદિત રાજાના કુંવર સાથે પરણીછું. વેલી તેનું નામ પૂછેછે તે કહેવાય?

સુભ૦—

રેનું તો પતિનુંજ જે, પૂજ્ય હૃદય રમનાર;
કે બીજું ભગવંતનું, અન્ય વૃથા ઉચ્ચાર.

વીર૦—(શરમાતી શરમાતી) જગદેવ.

સુભ૦—જગદેવ! ત્યારે તું લાલરાજ સાથે પરણવાની હતી તે? તુંજ તે! જોઉં કેટલી રૂપાળીછે? આજનો આજ તારો ઘાટ ઘડયો કે? હે રજપૂતાણી! તને આ મકાનમાં ડગલું ભૂકતાં શરમ નહિ આવી? જાણતી નથી કે આમાં કોણ ઊતર્યું છે?

---

૧. કપાળે. ૨. એક જાતનો સુગંધીમાન ભુકો. ૩. બીછાનું. ૪. મેલાપ. ૫. ધર્મ રાજા, જમ, મોતનો દેવ.

વીર૦—(કેવળ ભયભીત થઇને) હેં ! હેં ! આ કોનું ઘર છે ? હેં ! હેં ! ! કોનું છે ? કહેની ?

સુભ૦—શું આ ચાડું જોઈને, મોહિ થયો તલ્લીન ?

શું આ ફુટડી કારણે, તરછોડી મુકી મીન ?
સાચે મદન તો અંધ છે, વાવ્યું તેવું લણેછ;
ઝેરી [1]પરદુઃખકર ગરમ, ચંપો કર ધારેછ.
ચંપેલી શિર મ્હેલી હું, વેલી હરખતી મંન;
[2]તેણે પોતા જેવીરે ! કરી મુકી મને તદંન.

વીર૦—(ધસીને હાથ પકડી)બોલ ! આ કોનું ઘરછે ? કહેછે કે નહિ ?

સુભ૦—જાણી જોઇને આવી છે ને મને પૂછેછે શું ? વેર પાછી જાય ત્યારે સ્વામિ સાથે એવો ઢોંગ કરજે કે તે દબી જાય, અને ફરીથી પાછી આવવા દે. મારા આગળથી તારૂં મ્હોં બાળ.

વીર૦—બહેન, હું તને પગે લાગું, મને સાચું કહે. હુંતો રાણીજીનું ઘર જાણી આવીછું.

સુભ૦—ઓ ! એટલે લગી કપટ ચલાવ્યું છે કે ! પૂછેછે શું ? આ ગણિકાનું ઘર છે.

વીર૦—(ઘણુંજ આશ્ચર્ય પામી) ગણિકાનું ઘર ! ગણિકાનું ઘર ! (માથું કુટેછે) હાય ! હાય ! મને છેતરીને તે લાવી. હવે મ્હારૂં શું થશે ? એ લાવી શું કામ હશે ?

સુભ૦—અરે ! ખરી અજ્ઞાન દેખું ! પોતાના જેવી તને કરવા લાવીછે ! બીજું શું કામ !

વીર૦—હું હિંયાં રહેનાર નથી—જોઊં મને કોણ અટકાવે છે—ગમે તેટલા વચમાં આવશે તો પણ હું ડરવાની નથી.

સુભ૦—ક્યાં જવાની હતી ? મારી પેઠે તને પણ કેદ કીધી હશે. આગળ બારણાં લોઢાનાં છે, ને બૂમ પાડશે તો કોણ સાંભળવાનું હતું ? આ ઘર કેવું મોટું છે તેતો તું આવી તે વખતે જોયું હશે. આ ઓરડાની

---

૧ કામદેવ બીજાને દુઃખ દેવાને માટે ગરમ ચંપાના ફુલનુ તીર હાથમાં રાખે છે તેની ગરમીથી પોતેજ આંધળો થયો છે. વાવે તેવું લણે !

૨ એમ કહેવાય છે કે એ ફુલને ભમરો જે તેનો પ્રીતમ તે કદી સુંઘતો નથી.

આસપાસ ફરતા. પાંચ ઓરડા છે, ત્યાર પછી તો એ ઘરની વાડીછે. ઘરનાં માણસ તો બધાં એને વશ હોય એમાં શી નવાઇ?

વીર૦—(રડતી રડતી) અરે ભગવાન! ત્યારે મારી શી વલે? હે પ્રભુ! તું મારી વહારે ધાજે. હાય! હાય! મારા બીરજ ભાઇ, તને ખબર છે કે તારી બ્હેન આજે ગણિકાના હાથમાં પડી છે! અરે! મારા સ્વામિજી! દોડતા આવજો, તમારી સ્ત્રીની દુષ્ટ આબરૂ લેવા બેઠા છે—અરે! તમે મને વાઘના મ્હોમાંથી શું કામ મૂકાવી? આ દહાડાને સારૂ? અરે પૂર્વજો! ઉપર રહ્યા મ્હો શું સંતાડોછો? આવો તમારી દિકરીની લજ્જા રાખવા, નહિતો તમારા કુળને કાળાશ લાગશે! હે સૂર્ય! તું આજે શું પ્રકાશે છે? હે ધરતી માતા! તું કાં રસાતળ બેસતી નથી કે મરીને પણ છુટું! અરે! શિવ! શિવ! મારી કોઇ સહાય કરે એવું નથી. શિવ શિવ! શો કાળ આવ્યો છે! હાય! હાય! (એમ કહી છાતીફાટ રોતી મૂર્છા ખાઇ નીચે પડે છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

(સ્થળ—સિદ્ધરાજ મહારાજનો મહેલ.)

સિદ્ધ૦—સાંજનાં ચોઘડીયાં વાગ્યાં! જોઉં હવે એ કહી ગયો છે તેવું કેમ છે. મને નથીભરોંસો કે એમ થાય. ભવિષ્યની વાત કોને ખબર છે? એતો મને ઠગવાની યુક્તિ. તોપણ એટલી હિંમત કેમ ચાલી? રાખ! રાખ! (કહ્યા પ્રમાણે અવાજ સાંભળી આશ્ચર્ય પામેછે) અરે! એતો વિસ્મય સરખી વાતછે! કહ્યું તે પ્રમાણે થયુંને! પણ આ તો રૂદનમાત્ર સંભળાય છે. ગીતો કહ્યાં છે તે નહિ સાંભળું સાંભળી અરધી એંધાણી હું કાંઇ માનવાનો નથી. ઘણાએ ધર્મગુરૂને ફીકાં મ્હો કરી પાછા મોકલ્યા છે. અલ્યા સંભળાય છે ખરૂં! (કાન દઇ સાંભળેછે.) હવે કંઇ શક આણવા જેવું નથી. ત્યારે મ્હારૂં આયુષ્ય આવી પહોંચ્યું! એક જો માળવદેશ જીતી લીધો હોત તો મારો દિગ્વિજય પૂરો થાત, અને પછી હું શોક કરત નહિ. અરે પરમેશ્વર! મ્હારૂં નામ વધારે—અરે રાખે—એવો પણ પુત્ર નથી. પેલો કુમારપાળ મ્હારૂં સિંહાસન અપવિત્ર કરશે એ દુઃખે હું સ્વર્ગમાં પણ સુખી થવાનો નથી. શું દૈવયોગ છે કે પેલા પરાક્રમહીન

વિલાસી ભોજને કાળિદાસ સરખો કવિ મળ્યા છે, અને મ્હારૂં નામ અમર રાખે એવો, હું ગમે તેટલું કરૂછું પણ, મને મળતો નથી. ધિક ! સિદ્ધરાજ, તું શોક કેમ કરે છે ? તને તે શોભતો નથી. કોણે કહ્યું કે એમ થશે ? કાગ બેસનાર અને ઝાડ પડનાર એમ હોય. આ મોટું શહેર છે જેમાં કોઇ રડે પણ ખરૂં, અને કોઇ હસે પણ ખરૂં. એમાં શું આશ્ચર્ય સરખું છે ? જોઉં આગળ તપાસનો કરૂં એ શું છે ? અરે ! હેડે દેવડીપર કોણ છે ?
(બુમ પાડીને કહેછે એટલે જગદેવ હાજર થાયછે)

જગ૦—હું છું. મહારાજની કંઈ આજ્ઞાછે ?

સિદ્ધ૦—(વેશ બદલેલો છે તેથી જગદેવ ઓળખતો નથી) ભાઇ, તમારૂં નામ શું ?

જગ૦—મારૂં નામ જગદેવ પરમાર.

સિદ્ધ૦—આજે મહારાજે સેવામાં રાખ્યા તેજ કે બીજા ?

જગ૦—હા, હું તેજ.

સિદ્ધ૦—ત્યારે સિદ્ધરાજ મહારાજે તમારાપર એવો હુકમ મોકલ્યો છે કે આ રૂદન ક્યાં થાયછે અને આ ગીતો ક્યાં ગવાય છે તેની ખબર કહાડી લાવવી.

જગ૦—મહારાજને કહેવું કે હમણાં ઘડીમાં ખબર લઇને આવ્યો. (જાયછે)

સિદ્ધ૦—હેડે જે બેઠા હોય તે સઘળાને મોકલજો. (જગદેવ ચાર પાંચ સુબેદારને મોકલે છે.)

૧ લો સુબે૦—કેમ અલ્યા કોણ બોલાવે છે ? રંગમાં બેઠાતા ત્યાંથી ઊઠાડ્યા.

સિદ્ધ૦—આ પેલા કોઈ રડેછે તે તમે સાંભળો છો ?

૨ જો સુબે૦—અમે રડવાની વાત સાંભળવા નથી આવ્યા.

૩ જો સુબે૦—તું એવો મોટો કોણછે કે અમને વાત કરવા ઉપર બોલાવ્યા.

૪ થો સુબે૦—આપણે જાણ્યું કે મહારાજ બોલાવતા હશે, ચલો પાછા.

સિદ્ધ૦—અરે સુબટો, મારા જેવા ગરીબ સેવક ઉપર રીસ શું કરોછો ? મારે શું, હુંતો ચિઠ્ઠીનો ચાકર.

૨ જો સુબે૦—ત્યારે કહાવ્યું હોય તે કહેને. વાત કરવાને તારી બરાબરીના બીજા મરી ગયા છે કે શું ?

સિદ્ધ૦—ભૂલ્યો હું, પરાક્રમી પુરૂષો, તમારે વડે તો મહારાજનું રાજ છે.

૩ જો સુબે૦—અલબત્તજ તો. રણને મોખરે તો અમને કહાડેછે, ને જશ પોતે લે છે.

સિદ્ધ૦—મારી પુરી ખાત્રી છે કે, તમે રણને મોખરે પોતાની મેળેજ આનંદે જતા હશો. પરાક્રમી પુરૂષનાં મ્હો કંઇ છાનાં રહેછે ?

૪ થો સુબે૦—અલ્યા, તું તો બહુ વાતુડો દેખું. તારા બોલવાનો અંતજ નથી આવતો.

સિદ્ધ૦—અપરાધ ક્ષમા કરજો. મહારાજને એમ કહેતા નહિ હો, નહિ તો હું માર્યો જઇશ.

૧ લો સુબે૦—નકામી માથાકૂટ કર્યા કરશે તો કહેવુંએ પડશે, પણ જા, નહિ કહિયે.

સિદ્ધ૦—મહારાજે તમને એવી આજ્ઞા કીધી છે કે આ કોણ રડે છે અને આ કોણ ગીતો ગાય છે તેની તપાસ કરી ખબર લાવવી.

૩ જો સુબે૦—અને પેલા આજકાલના રજપૂતને શું કામ સોંપ્યું ?

સિદ્ધ૦—તેને પણ કંઇ વાત કહેવા બોલાવ્યોતો હતો.

૧ લો સુબે૦—ભાઇઓ, એ સાદ ક્યાં સંભળાય છે તે જાણ્યું ? સ્મશાન તરફ જણાય છે.

સિદ્ધ૦—હા, મને એમજ લાગેછે.

૧ લો સુબે૦—તને શેણે નહિ લાગે ? આવી ભયંકર રાત્રે ઘરમાં સુઇ રહેવાનું મળેછે તે !

૨ જો સુબે૦—જગદેવને વાત કહેવા બોલાવ્યો ને આપણને મરવા મોકલે છે.

૩ જો સુબે૦—સૂરજ ઉગે ને આપણને બે હજાર મહોર મળતી નથી તો ! એનો પેલાના કપાળમાં ઠોકે છે. મોકલવો હોય તો તેને મોકલે. અમે કંઇ મરવા જતા નથી.

બધા સુબે૦—મરવાને માટે અમે કે ? મોકલે એના જગદેવને.

સિદ્ધ૦—ત્યારે હું જઇને એમ કહું ? મ્હોડે ના નહિ કહિયે.

૧ લો સુબે૦—ઊભો રહે, ઊભો રહે, પણ અલ્યા તું પક્કો દેખું.

બધા સુબે૦—જા કહે કે અમે બધા જઇયે છઇયે.

૪ થો સુબે૦—કેમ અલ્યા, એકાદ પ્યાલો મદિરા લેશે ?

(પ્યાલો ભરીને આપેછે.)

૧ લો સુબે૦—હા, લેતો ખરો. એની મઝા જૂદીજ છે. અમે ના કહી તે કહેતો નહિ હો. લે, લે, જોતો ખરો.

સિદ્ધ૦—મારે બીજાને કહેવાનું શું કામ છે? સેવાની સઘળી રીત સમજીછું. કહેનારની તો જીભ, અને કરનારના તો પગ. એ બંનેને ક્યાં લગી બને ?

૨ જો સુબે૦—અલ્યા તુંતો સમજૂક જણાય છે. વારૂ, આટલી મદિરા લે. ચઢવાની નથી. ડરેછે શું કામ?

સિદ્ધ૦—તમારી ઘણી કૃપા થઇ, પણ મારે એ કેમ બોન્જે? હમણાં મારે બીજે કામે જવુંછે, તેમાં ચૂક પડે તો મહારાજ ક્રોધે નહિ ભરાય? (ઉપર જાય છે.)

૧ લો સુબે૦—એ નીચ જાતનાની મદિરા પચાવવાની શી ગતિ? ને સમજે પણ શું!

૨ જો સુબે૦—કેમ વારૂ, આપણે કોઇને જવુંતો નથીકની ?

બીજા બધા૦—(હસીને) તો! ગયા વગર કેમ ચાલવાનું? તું આગળ ચાલતો થા.

૨ જો સુબે૦—ચાલો ત્યારે હેઠે. મદિરા આપણી વાટ જુએછે.

૧ લો સુબે૦—ચલો. પણ આપણે એવી યુક્તિ કરવી કે ઉપરથી મહારાજ જાણે કે ગયા. (બુમ પાડેછે) હે સરદાર! હે સરદાર! ઘોડો તૈયાર છે, પગે શિદ જાઓ છો.

૨ જો સુબે૦—રહેવા દે, રહેવા દે, હમણાં તાકીદનું કામ છે.

૪ થો સુબે૦—અરે સરદાર, કટાર રહી ગઇ તેતો લેતા જાઓ.

૩ જો સુબે૦—અરે ઓ! અરે ઓ! અરે સરદાર, એકલા નહિ જાઓ. હું હથિયાર લઇને આવુંછું.

૧ લો સુબે૦—તું શું કરવાનો હતો? અમને ભય શો છે!(બધા હેઠે જાયછે.)

સિદ્ધ૦—(પાછો આવીને) એ લોકની મૂર્ખાઇ સાંભળવામાં મ્હેં મારો અમૂલ્ય વખત ગુમાવ્યો. પણ એની ચર્ચા જોવાનું મન થયું તે રહ્યું નહિ

એમ ગુપ્ત રીતે વાત શોધી કહાડી કેવાં કેવાં મ્હેં મોટાં કામ કીધાં છે! એમ કર્યા વગર રાજ નીભે નહિ. રાજ કેવું! કાલે સઘળું મૂકીને જવું છે. હું ત્યાં જાઊં પછી બધી ખાતરી થાય. એ કામમાં કોઇના જોયાથી મ્હારૂં મન માનનાર નથી. ભ્રાંતિમાં સદા રહેવું તેના કરતાં મરીને પણ નિશ્ચય કરવો સારો. જગદેવતો ગયો હશે. આ બાયલાઓ જગદેવની ઇર્ષા કરતા હતા. એવા માણસોને એક બદામ આપવી ઘટતી નથી.

પ્રવેશ ૩ જો.

(સ્થલ—જામોતીનું મકાન.

સુભાપ૦—અરે! મારી વહાલી સખી, તું આટલો શોક ન કર. હિંમત પકડ.

વીર૦—અરે! દુષ્ટ! તું આવા સંકટમાં શોક ન કરવાનું કહેછે તેથી મારી છાતી વધારે ભરાઇ આવી છે. ને હિંમત તો શી આશાપર પકડું! ચારે તરફથી આપણે ઘેરાઇ ગયાં છઇયે. રાંડે પોતાની દિકરીને કેદ કીધી છે, તેમ આપણે પણ આ ઓરડામાં વાત કરવા રહ્યાં કે કરી ગઇ.

સુભાપ૦—આપણો કંઈ પણ ઇલાજ ચાલે એવું નથી, તેથીજ હું કહુંછું કે જેટલો શોક કરશો તે નકામો. સુમારે બે પહોર થયાં તમારી આંખમાંથી આંસુની ધારા ખાંડી થઇ નથી, તે જોઇને મારો જીવ બળી જાય છે. નસીબ ઉપર હાથ મુકી બેસી રહો. હવે તો—તેની આગળ કોઇ હાલ્યું નથી.

વીર૦—એમ કેમ થાય? ઘડી એકમાં મારો શત્રુ આવશે, તે વખતે મારી અબળાની શી અવસ્થા? હાય! હાય! એ વિચાર કરૂંછું ત્યારે મારા મનમાં અને શરીરમાં જે વેદના ઉઠે છે તે તું શી રીતે સમજે? મારો જીવ એકદમ કહોવાઇ જાય છે.

સુભાપ૦—હવે મારે તમને સાચે સાચો મારો અભિપ્રાય કહેવો જોઇયે. આ સમય 'હા કુંવરી, હા કુંવરી' કરવાનો નથી. તમે નથી સમજતાં કે જગતમાં તમારી આબરૂના કાંકરા થવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે? તમારા બાઇ બાપને અને સ્વામિને પછી મ્હોં બતાવવાનું કાંઇ રહેવાનું કે? સંસાર છોડી વનમાં ગયા શિવાય બીજો તેમનો છૂટકો છે?

વીર૦—એ સઘળું મને સંભારીને વધારે દુઃખી કાં કરેછે? એ દુઃખેજ હું ગાભરી થઈ ગઈછું, ને પરમેશ્વર પાસે મરણ માગું છું કે એ સંકટમાંથી છૂટું.

સુભાષ૦—મરણ તો કંઇ પરમેશ્વર માગ્યું આપવાનો નથી, અને તમે આ હો હા કરોછો તેથી શું તમારી આબરૂ રહેવાની કે? ઉલટા લોક નહિ જાણતા હશે તે પણ જાણશે. હો હા કરીને (એમ થવાનું તો નથીજ તોપણ) શુદ્ધ નિકળ્યાં, તો એ લોક માનવાના કે? જાઓ! જાઓ! એવી નાદાની છોડી દો.

વીર૦—પણ હો હા કર્યા વગર હું છુટું કેમ તે મને બતાવ.

સુભાષ૦—ધીરજ રાખી કર્મને તાબે થાઓ. જે થાય તે સહન કરો, અને તમારો આગ્રહ છોડી દો. આબરૂ રાખવી હોય તો એ ગોલાને અટકાવો નહિ.

વીર૦—(ગુસ્સાથી) આવી શિખામણ આપવા સારૂ પાપિણી મારી સાથે (સુલક્ષાને ન લીધી તોપણ) રડીને આવી કે? શું કરૂં જે આજ પ-રવશ પડી છું, બાકી તારી જીભ કાપીને ઘરમાંથી કહાડી મૂક્યા વગર રહું નહિ. અજ્ઞાન! મારી આબરૂ તો ખરેખરી હાથે કરીને ખોઉં, પછી જગત સાધવી કહે તેથી શું વળ્યું? ઉલટું એવાં જૂઠાં વખાણ સાંભળીને મારે લા-જીને તત્ક્ષણ મરવું પડે. તારો ધર્મ તો લોકલજ્જાનો દેખું.

(લલિત છંદ)

જગતલાજનો માત્ર ભે ધરે, મન વિશેજ વેશ્યાજ તે ખરે!
તુજ પડે કદી તે ચળે અરે! સતી કહાવતી કાં ન તે મરે?
થયું શું જક્તમાં લાજ જાય તો? થયું શું સુર કામી* રીસાય તો?
થયું શું દેહ પાડવો પડે? થયું શું નર્ક ભે મસ્તકે ચઢે?
થયું શું કોટિધા હોય આપદા? થયું શું નિંદે બ્રહ્માંડ જો કદા?
અરર! હું શું રે! હું શું કરૂં? નહિજ;–એ વિના કોથી ના ડરૂં.

સુભાષ૦—એ વાત બધી યથાર્થ છે પણ તમારા એકલાંનું શું ચાલવાનું હતું?

વીર૦—પેલી સુભગાની પાસેથી સમજાવીને આ કટાર કઢાવી લાવી છું તે શે કામ આવવાની છે?

સુભાષ૦—પણ તેણે તમને વિનવી વિનવીને શું કહ્યું છે તે ખબર

* દમયંતી સતીને કામીદેવને દુભાવવા પડયા હતા.

છે? તે જો એમ જાણત કે લાલરાજને મારવાને માગો છો તો કદી પણ આપત કે?

વીર૦—પણ તેણે બીજું શું કહ્યું તું? તે સાંભળી ત્હારૂં મ્હોં નીચું ઘાલ. જાતે ગણિકા છતાં પણ મને વ્રતભંગ ન કરવાનો કેવો સરસ બોધ કીધો!

સુભાષ૦—તમારી પાસે તરવાર આવી તો શું થયું? પુરૂષ આગળ તમારા શા ભાર છે? એતો જરા વિચારો. છેક નાદાની ના કરો.

વીર૦—તેના આગળ કેટલું ચાલશે તે તો તે સમે કહેવાય. સત્યનો બેલી પરમેશ્વર છે. નહિ ચાલ્યું તો પોતાના પેટમાં ઘોચતાં વાર છે?

સુભાષ૦—વિચાર કરો એ હાથ કેમ ઉપડે? પેટમાં મારવું કંઇ સહેલ છે?

વીર૦—આબરૂ જાય તે કરતાં બહું સહેલું અને થોડું દુઃખકારક છે. પણ છવીનેએ શું કરવું છે? ત્યારે આબરૂભેર મરીયે તેજ સારૂંની.

સુભાષ૦—તમારા હાથમાંથી કટાર છીનવી લેતાં વાર છે? તે મરવા કેમ દેશે?

વીર૦—તું મને હિંમત આપ્યાને બદલે બીવડાવવાનીજ શંકા શોધી કહાડ્યાં કરેછે! ધિક્કાર છે તારી બુદ્ધિને!

સુભાષ૦—કોઈ પોતાની મેળે આતમઘાત કરતું હોય તેને ન મરવા દેવું એવું નામજ હિંમત આપવી. આત્મઘાતનો કેટલો દોષ છે તે જાણોછો?

વીર૦—હું દોષને નથી ઓળખતી. મારી સાત પેઢીનુ અને મ્હારૂં નામ જાય છે તેજ મારા અંતઃકરણમાં હરઘડી સાલ્યાં કરેછે! અરે! એમ થાય તો મારા પરાક્રમી સ્વામિનું મ્હોં કેવુ દુઃખી થાય, અને તેના પેટમાં શી વેદના મરતા સુધી થયા કરે તે તું જાણે છે?

સુભાષ૦—એ સઘળું તમે હો હો કરીને જાણ કરશો તો થશે, બાકી કંઇ હરકત નથી.

વીર૦—હું મારા ધર્મથી રહીશ, તોપણ બીજાને વિશ્વાસ નહિ પડે, તો તેની વધારે ફિકર રાખતી નથી,—પછી તે મારો સ્વામિ હો—ભાઇ હો—બાપ હો—કે ગમે તે હો! શોક કંઇ તો થશે, પણ ત્યારે દૈવને દોષ દેવાનો અવકાશ છે. પણ હું જાણી જોઇને મારા પ્રાણથી વાહાલા જે સ્વામિ અને ભાઇ બાપ તેના મ્હોં ઉપર મેશ ચોપડવાની નથી.

સુભાપ૦—એ બધા જૂઠા માનની વાત છે. જગતમાં જન્મીને શું લઈ જવુંછે? જેટલા દહાડા વિધાતાએ સુખ નિર્માણ કર્યું હોય તેટલા દહાડા ભોગવીને મરવું તો છેજ તો. અરે! તું જાણે છે કે આયુષ્ય ચપળ કહેવાય છે. વીજળીના ચમકારાની પેઠે વહી જતાં વાર લાગતી નથી. અરે આ અમૂલ્ય ટાણે જે રંગભોગ કરી લીધો તે આપણો સુખ્યા પછી શું સુખ મળશે એ કેમ જણાય ? વિશ્વાસ કેમ રખાય? આ સંસારનું સુખ છોડીને જવું છે એતો નિશ્ચય. ત્યારે હાથમાં આવેલું સુખ ભવિષ્યના સુખ પર ભરોંસો રાખી જવા દેવું એ મૂર્ખાઈ છે. અરે! સખી, આપણે તરૂણીઓ છઇયે માટે હમણાં મરીશું નહિંજ એનો નિશ્ચય નથી. માટે વિલાસમાંથી એક ઘડી પણ ગઈ તે મોટી હાનિ એમ સમજ, અને જુવાની સદાકાળ બેસી રહેવાની નથી. ગઈ કે ઓ! જશે! પછી સુખ મળવાનું નથી. આ ટુંકા આયુષ્યમાં સુખનું પર્વ તો માત્ર આ અતિ ટુંકી જુવાની છે. માટે તારાથી એનો જેટલો લાભ લેવાય તેટલો લે. મ્હારૂં કહ્યું માન. અરે!

(દૃમિલા છંદ.)

સખિ સ્હેલ કરો ક્ષણું એક વર્યો, ન મુકો નવરો રસ રંગ ઝરો;
મુકી રોપ છરો સુખમાંહિજ રહો, પ્રીત પાન કરો અમીં આંખ ઝરો;
સખિ સ્હેલ કરો સખિ સ્હેલ કરો! અરે આ નખરો ત્રણ દિન ખરો;
પછી આંખ ભરો ઘસી હાથ કરો, ન સમે ઉભરો રોઈ રોઈ મરો.

વીર૦—(કટાર કહાડી) જો એક અક્ષર વધારે એવો બોલી તો પહેલાં તારોજ જીવ લઇશ. તે દહાડે વચન પાળવાનું ડહાપણ કરતી હતી તેજ તું આજે ખરી વખતે મને આ પ્રમાણે શિખામણ આપવા નીકળી છે ?

સુભાપ૦—તમે મરવા તત્પર હશો, પણ મને તો હમણાં મરવું ગમતું નથી.

વીર૦—તને કોણ કહેછે કે તું મર? આવે સમયે તારા નસીબમાં મરવાનું ક્યાંથી હોય ? અને એ માટે દાસી મરવા યોગ્ય પણ નહિ.

સુભાપ૦—તારી જોડે મને કેદ કીધી છે એટલે મારવાનીજ તો.

વીર૦—જા, સુભગાવાળા ઓરડામાં ભરાઇને ત્હારૂં કાળું કર. તારા સરખી ચળેલ સખી પાસે હોવાથી મને નુકસાન કરે છે. તે ઓરડે સાંકળ છે

તે દઇને હારૂં રક્ષણ કર. તું મારી સાથે મરે તો મૃત્યું પણ અપવિત્ર થાય. હું એકલી ડરતી નથી.

સુભાષ૦—કાંઈ સમજો ! જીદ ન કરો ! જીવ શું કામ ખૂઓછો ?

(લાલરાજ આવે છે.)

વીર૦—અરે ! પરમેશ્વર ! પેલો દૈત આવ્યો ! હે પ્રભુ ! તું મ્હારૂં રક્ષણ કરજે.

સુભાષ૦—હારૂં લાગ્યું તું ભોગવ. મારામારીપર આવશો તો માંહેથી તાળું દીધા વગર હું રહેવાની નથી. પણ કંઈ સમજજે, કાળ જોઇને વર્ત્તવું. (જાય છે).

લાલ૦—હું તારાપર આટલો પ્રેમ રાખુંછું ને મને દૈત્ય કહેછે તે ઠીક નહિ.

વીર૦—દૈત્ય શું પણ હું તને બ્રહ્મરાક્ષસ સરખો દુષ્ટ ગણુંછું. કાંઈ તને શરમ નહિ આવી ? આટલું આટલું મ્હેં તને સમજાવીને કહ્યું તે છતાં છેક આમ કીધું ! મારે તારી સાથે ભાષણ ન કરવું જોઇયે તોએ મ્હેં દહેરામાં કીધું તેનો બદલો તું આવો આપે છે ! અરે પાપી ! મને ગણિકાના ઘરમાં છળથી લાવતાં કાંઈ પણ તને વિચાર નહિ પહોંચ્યો ? હુંજ રાંડ પાપણી કે તે વખતે હું તારી સાથે બોલી, અને તારા અપમાન ભરેલા શબ્દ સહન કરી રહી. જો મ્હેં મારા પરાક્રમી રાજાને કહ્યું હોત તો તેણે તને ક્યારનો જમપુરીમાં વદાય કર્યો હોત. હું કોની સ્ત્રી અને કોની કુંવરી ?

લાલ૦—હે પ્રેમદા, તમે નહિ કહ્યું તે ઉપરથીજ હું માની લઉંછું. કે તમે લાજથી મ્હોંઢે ના કહોછો, પણ અંતરમાં કંઈ પ્રીતિ છે.

વીર૦—એમ ન સમજ કે મારા સ્વામિથી મ્હે કંઈ છાનું રાખ્યું છે. પહેલાં તારી સાથે મારા દુર્ભાગ્યને યોગે જેટલી વાતચીત થઇ હતી તેટલી પરણ્યા પહેલાં મ્હેં તેને કહી દીધી છે. અને જ્યારે મારા સત્યનો તેને વિશ્વાસ બેઠો ત્યાર પછીજ મ્હેં મારા મનના માન્યા સ્વામિનો સ્વીકારી કીધો. મારે છાનું રાખવાનું શું હતું ?

લાલ૦—વારૂ, હવે તમારો ક્રોધ શમાવો. મ્હેં આટલો છળ કીધો તે શા માટે ? તારાપર જો મારો પ્રેમ ન હોત તો શું કામ કરત ? હું તારાપર આટલો પ્રેમ રાખું ને તું મારો તિરસ્કાર કરે એ તને ઘટતું નથી.

વીર૦—લાલરાજ ! તમને આવા મોટા સેનાપતિના દિકરા થઇને આમ કરવું ઘટતું નથી ! તમે પ્રતિષ્ઠિતછો, વિદ્વાનછો, અરે હાલને સર્વે કુલીનછો, અત્યાર સુધી સુશીલ કહેવાઓછો—એ બધાપર પાણી ફેરવી બાપને લાજ નહિ લગાડો.

લાલ૦—એટલું બધું છતાં પણ આજે આમ કરવા નીકળ્યો છું તે ઉપરથી મારા જીવમાં કેટલો કામાવેશ હશે તેનો વિચાર કર.

વીર૦—સમજીને પાછા જાઓ. અરે ! કહો તો હું તમને પગે લાગું. એટલી દયા કરો. તમો મોટા શૂરા થઇને અબળાને દમો નહિ.

લાલ૦—અરે પ્યારી હું તને દમતો નથી, તું મને પગે શા માટે લાગે ? હું તને લાગુછું. અરે ! જા, આજે મારા દિલની વાત તને કહુંછું-જીવ જાએ એવી છે તોપણ. અમે કેટલાકે મળી એક મોટો મનસુબો ધાર્યો છે. ઘણા ખરા મંત્રિઓ અને સુભટો અમારા પક્ષમાં આવ્યા છે, અને જોજે કે સિદ્ધરાજ આવો મોટો છે તોપણ એક બે મહીનામાં અમે તેને રાજભ્રષ્ટ કરીશે છઇયે. ગુરૂજી કુમારપાળને રાજા કરવાને મથે છે, પણ નિશ્ચય રાખજે કે આ જે તને પગે લાગે છે તેને માથેજ છત્ર ધારણ થવાનુ છે. તે વખતે હું તને રાણી કરીશ. અરે ! પટરાણી કરીશ. તું કહેશે તેમ ચાલીશ. પણ આજે તું મને સુખી કર કે હું અમૃત પીને અમર થઈ સાહસ કર્મમાં નિર્ભયપણે કુદી પડું.

વીર૦—તારા રાજપર પૂળો મૂક. આજે ત્હેં સ્ત્રીની સાથે છળ કીધો, અને હવે તારા અન્નદાતાને મારવાનો તું વિચાર કરે છે ! ધિક્કાર તારા જીવતરને ! ત્હારૂં બોલવું જેમ જેમ હું વધારે સાંભળુંછું તેમ તેમ મને વધારે કંટાળો આવતો જાય છે. અરે ! બ્રહ્મા ! ત્હે આવો દુષ્ટ પૃથ્વીપર શા સારૂ સરજ્યો હશે ? અરે ! યમરાય, તું એને કેમ લઈ લેતો નથી.

લાલ૦—(ચીઢવાઇને) મૂર્ખની આગળ વાત શી કરવી ! આ સમયે તું મારે વશ છે:—

વીર૦—અરે તું મારી નાંખ ! પણ મારી આબરૂ લેતો નહિ.

લાલ૦—તું સમજે તો તારી આબરૂ જાય એમાં હું ખુશી નથી. બીજા ઓરડાની સાંકળ દેતો આવ્યોછું એટલે જમોતી પણ શું થાયછે તે જાણવાની નથી. હું પછી ના કહીશ કે—

વીર૦—લાલરાજ ! તું એમાં સાર કહાડવાનો નથી. ઉભો રહે ત્યારે.

(જોરના ઓરડામાં જાયછે.)

લાલ૦—(મનમાં)ક્યાં જવાની હતી ? જામોતીએ કંઈ કામ કાચું રાખ્યું નથી. ભલમનસાઇથી સમજે તો ઠીકછે નહિ તો હું એને છોડવાનો તો નથીજ. (વીરમતી કાછડો મારી, ચોટલો છૂટો મૂકી, કોપાયમાન થઈ કટાર લઇને આવે છે.)

વીર૦—યાદ રાખ, સાર કહાડવાનો નથી. બેમાંથી હું નહિ કે તું નહિ.

લાલ૦—(હાથ પકડી) એ જોર મારી આગળ ચાલવાનુ નથી.

વીર૦—(હાથ તરછોડી નાંખી ઓરડાના એક ખૂણામાં ઉભી રહી) હે ! અંબિકાજી ! મારી લાજ તમારે હાથ છે. તમે ચેતવી હતી, તે પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો, હવે દર્શન દેવામાં કંઈ વિલંબ કરો નહિ—કંઈ નવું જૂનું થઈ રહેશે. હે મા ! મ્હારૂં રક્ષણ કરનાર તું છે.

લાલ૦—(પાસે જઇને) ગાંડાઈ છોડી દે. આજે દેવના દેવે પણ સહાય થવાની નથી.

વીર૦—હે જગદંબે ! ત્હેં હજારો દૈત્યનો વધ કીધો છે તેમાંનું કાંઈ પણ બળ મારામાં પ્રેર. અરે ! હું છતુ એમ તો માગવા જોગ મ્હેં શી સેવા કીધી છે, પણ મરીને પણ આબરૂસર છૂટું એટલું તો બળ મને આપજેજ.

લાલ૦—(પાછો હાથ પકડીને) હું સાંખી રહુંછું ત્યાં લગી કે ?

વીર૦—(ત્રાડી) આવ ત્યારે. જો હવે તારી શી અવસ્થા થાયછે !

એમ કહીને એવા જુસ્સાથી લાલરાજના ઉપર તટી પડેછે કે તે ગબડી હેઠે પડેછે. વીરમતી છાતી ઉપર ઘુંટણ મૂકી માથા ઉપર કટાર ઉગામી ઉભી રહેછે.)

લાલ૦—ના ના ! તારામાં સામર્થ્ય તો ઘણુંછે ખરૂં.

વીર૦—અરે પાપી, તારૂં મરણ માથે ભમે છે, ને તને હાસ્ય કેમ સૂઝે છે ! બોલ, હવે ત્યારૂં વાલી કોણ છે ? (બુમ પાડવા જાયછે ત્યારે મોં દાબેછે) હવે તને મારતાં કંઈ વાર નથી.

લાલ૦—જરા મને બોલવા દે, પછી મારવો હોય તો મારજે. હું મૂર્છાવશ થયો હતો તે વેળા ત્હેં શું કર્યું હતું, અને કેવી બરદાસ રાખવાની ગોઠવણ કરી હતી, તેના બધા સમાચાર મારી પાસે આવ્યા છે;—અને તે ઉપરથી ખાતરી થઈ કે તારા દિલમાં મારી દાઝ છે.—

વીર૦—તે વાત મને સંભાર નહિં. અરે અવગુણિયા ! મારા મનમાં તો હજી પણ છે કે તને ન મારવો પડે તો સારૂં. પણ તું સમજે તો છોડી દઉં.

લાલ૦—તારો પ્રેમ નથીજ ત્યારે હું બળાત્કાર કરવાનો નથી. જા, હવેથી હું તારા ઉપર એવી નજર નહિ રાખું પણ—બ્હેન પ્રમાણે ગણીશ.

વીર૦—(છોડી દઇને ઉઠી) સમજ્યો તો બહુ સારૂં થયું. હવે મને આ નરકમાંથી છોડાવ. આટલું કીધું છે તે સઘળું ભૂલી જઈ હું તારા ઉપર ભાઈ પ્રમાણે હેત રાખીશ.

લાલ૦—(ખડખડ હસીને) આતો ઓચિંતો તેં ધસાવડો કીધો તેમાં હું દબાઈ ગયો. હું તને છોડીશ એવી આશા રાખેછે કે ?

વીર૦—ફટ વિશ્વાસઘાતી ! જીવતો મુકયો તેનું ફળ આજ કે !

લાલ૦—(કમર બાંધી) ફળ તો કેટલાક માસ પછી જણાશે. હમણાં તો.—

વીર૦—તું તો ત્હારૂં મોતજ શોધેછે એમાં શક નહિ !

(બે'ચાખેંચીમાં વીરમતી પડી જાયછે અને લાલરાજ કટાર છીનવી લેછે.)

લાલ૦—જો, હવે કેમ બનેછે !

વીર૦—(ચીસ પાડેછે) હાય ! હાય ! મારી કટાર લઈ લીધી ! હવે શું થશે ! અરે !

લાલ૦—હવે બકબકાટ કરતી છાની રહે. ત્હારૂં તે મારી આગળ કેટલું જોર ? તેં મને બેવકુફાઇથી છોડી દીધો પણ હું છોડવાનો નથી—હા કહેશે તોપણ.

વીર૦—અલ્યા ! તું પ્રેમ પ્રેમ કર્યા કરેછે તે જો જરાપણ હોય તો મને છોડતો નહિ—લે મ્હારૂં મસ્તક છેદી નાંખ:—હું મરતી મરતી પણ તને આશિષ દેતી જઇશ.

લાલ૦—ત્હેં મારી સાથે માન થોડું રાખ્યું તું ? હવે ત્હારૂં પતિવ્રત કેમ પળેછે તે જોઉં.

વીર૦—હાય ! હાય ! જે દેવીની ઊંફ હતી તેજ કેમ નિર્દય થઇને બેઠી છે ?

લાલ૦—હવે દેવદેવલાં જેટલાં હોય તેને બોલાવની ! જોઉં શું કરેછ ?

વીર૦—અરે ! આવાં નિંદક વચન કેમ માજી સાંખી રહોછો ? અ૦

રેરે! ઉપર કોઈ મારી સહાય કરે એવું નથી કે ? અરે ! દ્રૌપદીનાં ચીર પુરનારો ક્યાં ગયો ? હાય ! હાય ! અરે ભગવાન ! મ્હારૂં કોઈ સાંભળતું નથી ! દેવતા બહેરા થઇને બેઠા છે ! અલ્યા ! લાલરાજ ! તને પણ કંઈ દયા નથી ? દેવતા દયા નથી કરતા તો તુંતો કર.

લાલ૦—તેં મારી જો અસલથી દયા જાણી હોત તો આ પ્રસંગ નહિ આવત. મારો પ્રેમ—

વીર૦—પ્રેમ પ્રેમ કરતો છાનો રહે ! પ્રેમ હોય તો મારો દુસ્મન થઇને લાગે ? પ્રેમ હોય તો વ્હાલામાં વ્હાલી વસ્તુનું હરણ કરે ? અરે, મારો પૈસો લઇલે ! વનમાં મૂક ! જીવ લે ! રીબીરીબીને માર !—પણ અલ્યા પરમેશ્વરને વાસ્તે મ્હારૂં પતિવ્રત ભંગ ન કર.

લાલ૦—હવે ગમે તેટલું બોલ, હું સાંભળનાર નથી. તારી સાથે વાત કરવી એ મિથ્યા. આ દોરડું જોયું ? એનેવતી તારા હાથ પગ બાંધું છું. પછી તું શું કરનાર છે. (એમ કરવા માંડેછે.)

વીર૦—(નિરાશ થઇને રડી પડી) અરે દૈવ ! મ્હેં પૂર્વજન્મે શાં પાપ કીધાં હશે કે આ દહાડો આવ્યો ! (છાતીફાટ રોતી લાલરાજને પગે લાગી) અરે સરદાર ! મને જવાદે. કંઈ દયા આણ ! અલ્યા લાલરાજ, તને આ ઘટેછે ? અરે ! દુષ્ટને શું કહેવું ? શિવ ! શિવ ! શિવ ! શિવ ! સઘળા દેવતા દુષ્ટને સહાય થયાછે ! અરે ! મારા પરાક્રમી રાજા ! તમે પણ મારો સાદ સાંભળતા નથી ! બીરજ ! તું આજે હાસ્યવિનોદમાં બેઠોછે, પણ જાણેછે કે તારી બહેનની શી અવસ્થા થાયછે ? અલ્યા પાપી સિદ્ધરાજ ! તારા રાજમાં રજપૂતાણીની લાજ લુટાયછે, તે કાં જાણતો નથી ?

લાલ૦—કેમ બુમ પાડીને થાકી ? જોર હોય તો હજી બરાડ.

વીર૦—(ગુસ્સાથી) હા ! મને સાંભરી આવ્યું. કટાર લઈ લીધી તો શું થયું ? દાંતવડે જીભ કરડીને મરવાનું મારા હાથમાં છે. અલ્યા દુષ્ટ, હું હવે તારાથી ડરતી નથી. માતાજીએ મને સવેળાએ બુદ્ધિ સુઝાડી. અલ્યા પર્વતો ડગે અને સમુદ્ર મર્જાદ મૂકે, તો શું થયું ? સૂર્ય ચૂકીને પૃથ્વીપર પડે, અથવા ધ્રુવ સ્થાનભ્રષ્ટ થાય, તોપણ શું થયું ? હું મારૂં પતિવ્રત છોડનાર નથી.

લાલ૦—(અમર્યાદાથી અડકીને) જોઉં, દાંત કરડીને કેમ મરાયછે. (એક હાથે મોં પકડેછે.)

સોરઠા.

સળકે *મણિધર જેમ, સોય અણી ઉર અડકતાં;
ઉછળે વાઘણ જેમ, નિજ અર્ભક‡પર કર જતાં;
ચમકી છટકી ઝટ, તુટયાં બંધન તડતડી;
લોચન લોહી ઝરંત, જાણે ચંડી રણ ચ્હડી.
ઝુંટવી લીધું ઝપ ખડ્ગ, ટક્ક ટક્ક દુષ્ટજ જુએ;
ભચ્ચ ઘોંચ્યું પીસી દંત, સલ પ્રગટયું રૂએ રૂએ,
દૈત્ય દળ્યો જોતાંજ, ચાંચડવત્ ઉર ક્રોધથી;
વાજાં ચોઘડીયાંજ, વાગ્યાં ધન સતી વીરમતી.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—સ્મશાન.

જગ૦—અરે! હિંયા અચકાઇને કેમ ઉભોછું? ઉભા રહ્યાથી મહારાજે જે કામ સોંપ્યું છે તે કંઈ થવાનું નથી. આ સ્થાનક વિકરાળ છે ખરૂં, પણ મારે ડરવું શું કામ જોઇએ? ચારે દિશાએ એકે ઝાડ દ્રષ્ટે પડતું નથી; માણસનું જણ્યું કોઈ દેખાતું નથી; નગરનો ઘોંઘાટ હિંયા સંભળાતો નથી; હું બુમ પાડું તો કોઈ સાંભળે એવું નથી.—ભડકા થાયછે, હોલવાઈ જાયછે, અને પાછા થાયછે, પૃથ્વીથી અધર તાડ જેવાં કોઈ ફરેછે, અને પાછાં અલોપ થઈ જાયછે. એ સર્વે કાયરનાં ગાત્ર ધ્રુજાવવાને સમર્થછે ખરાં, પણ હું રજપૂત બચ્ચો થઇને જો ડરૂં તો મારી જનની નહિં લાજે? અરે! વીરમતી, તું મારી હિંમત મૂકાવે છે. પરણ્યાને એક પણ દહાડો થયો નથી, મને કાંઈ થાય તો એ કેટલી શોકાતુર થાય એનો હું જ્યારે વિચાર કરૂંછું ત્યારે મારા પગ આગળ ચાલતા નથી. મનુષ્યનું ભૂતપ્રેતાદિક આગળ શું ગજું? પણ એવું કહેવાયછે કે કેટલાકે શૂરપણાથી ભૂતને પરાજય કરી વશ કીધાછે. ત્યારે તે પણ માણસ હતા, ને હું પણ માણસછું. વીરમતી! તારે મને અટકાવી રાખવો નહિ જોઇએ. રજપૂતની સ્ત્રિયે તો સ્વામિ રણમાં ચઢે ત્યારે ઉત્સવ કરવો. ચલ, હવે ઉભા રહેવાનું કામ નથી. **(આગળ જઇને ભૂતના સામો ઉભો રહી)** તમો કોણછો?

---

*નાગ ‡ બચ્ચાં.

ભૂત૦—ચાલ્યો જા તારે રસ્તે !

જગ૦—હું પૂછુંછું તેટલું તમે મને કહેશો નહિં ત્યાં લગી હું જનાર નથી. તમે કોણ માણસ છો, પ્રેતછો, ભૂતછો, પિશાચછો, ચૂડેલછો કે કોણ છો ? તે મને કહો.

ભૂત૦—માટીના પૂતળા ! તું સમજીને ચાલ્યો જા. હાથે કરીને મોત શિદ માગે છે ?

જગ૦—એટલું બધું સામર્થ્ય છે તો એકઠાં મળી રડવા શું કામ બેઠાંછો ?

ભૂત૦—વત્તું માં બોલ ! વત્તું માં બોલ ! અમને મ્હેણું મારેછે ? શું કરીયે જે અમે શોકમાં છઇયે, બાકી તને પાછું પૂછવાનો સમય આવત નહિ. અલ્યા ! દુઃખને શોક સર્વેને માથેછે ! દૈવ અજીત છે. તેના આગળ માણસ, દૈત્ય, પિશાચ, નાગ, દેવ, અને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને શિવ પણ તરણાં સરખાં છે. દૈવ કોઇને છોડતું નથી. કોઇ ને કોઈ સમયે બધા એના સપાટામાં આવી નાશ પામે છે !

જગ૦—દૈવ જો સર્વને માથેછે, અને તેના શિવાય કોઇથી કાંઇ થતું નથી, તો તમે મારો આટલો માનવી જાણી તિરસ્કાર કરોછો તે ન કરો. હું તમારાથી ડરતો નથી. હું તમને મિત્રાઇથી પૂછુંછું કે કોણછો તેનો ઉત્તર આપો.

ભૂત૦—અલ્યા શું પૂછેછે ? અમે આ સઘળા રોઇયે છઇયે તે સિદ્ધરાજના પિતર છઇએ. હવે તું જા.

જગ૦—હું જે કામે આવ્યોછું તે થશે ત્યારે જઇશ. વારુ, હવે રડોછો શું કામ ? જો સિદ્ધરાજ મહારાજના પિતર હો તો આજે એમણે આ જે અક્ષય કામ કીધું તેથી આનંદ પામવો જોઇએ.

ભૂત૦—મનુષ્યની આંધળી આંખે એમ દેખાયછે, માટે તેનાથી આનંદ પમાય. અમને વર્તમાન અને ભવિષ્ય સરખું સુઝેછે તેથી શોક ન કરિયે તો શું કરિયે ?

જગ૦—ત્યારે મને તે કહો.

ભૂત૦—ગાંડા, પરમ શક્તિયે કરૂણા કરી તમારી દૃષ્ટિથી ભવિષ્ય અળગું રાખ્યુંછે, અમારે તેમ નથી. ભાવિ દુઃખના શોકથી છતું સુખ હોય તેનો પણ એકે ઘડી અમારાથી ઉપભોગ થતો નથી. ભવિષ્યજ્ઞાન કોને સુખ કરેછે કે જેના ભવિષ્યમાં હમેશાં સુખજ છે. અમને પ્રેતયોનિમાં ભ-

વિષ્ય જ્ઞાન આપ્યુંછે તે માત્ર દુઃખ દેવાને માટેજ.

જગ૦—પણ કહો તો તેનો અગાઉથી કંઇ ઉપાય થાય.

ભૂત૦—(જરા હસીને) ઉપાય ? ભવિષ્ય ટાળવાનો ઉપાય ? વારૂ સાંભળ. કાલે સવારે દશ વાગતે સિદ્ધરાજનું આયુષ્ય પૂરૂં થાયછે. હવે અમારૂં શ્રાદ્ધ કોણ કરશે ? યજ્ઞાદિ ક્રિયા કરી હવે અમારો ઉદ્ધાર કોણ કરશે ? અમારા કુળનો દીવો છે તે અસ્ત થવાની તૈયારીમાં આવ્યો—હજી ઘડી બેઘડી પ્રકાશશે, પણ પછી થઇ ચૂક્યું.

જગ૦—એનો કંઇ ઉપાય છે ? હોય તો કહો. પેલા ગાયછે કોણ ?

ભૂત૦—ઉપાય અમારા જાણ્યામાં નથી. ગાનારને તું જાતે જઇને પુછ. (જગદેવ તે તરફ જાયછે.)

જગ૦—(ત્યાં જઇને) તમે કોણછો ? શામાટે હસો રમોછો ?

ભૂત૦—અલ્યા ! અમારે મહા ઉત્સવનો દહાડો છે. તું માનવી જાતછે, તોપણ ખાઇ પીને મઝા કરવી હોય તો આવ અમારી સાથે. (એક મુડદું અને લોહી ભરેલી ખોપરી આપવા માંડેછે.)લે આ, જોઇતું હોય તો.

જગ૦—(પાછો હઠી) મારે નહિ જોઇએ. એકલા હરખનું કારણજ કહો એટલે થયું.

ભૂત૦—આજે અમારા મંડળમાં એક મોટો પૃથ્વીપતિ આવવાનોછે. સિદ્ધરાજને અમે કેટલા દહાડા થયા લેવાનું ધારતા હતા, તે કાલે અમારા હાથમાં આવવાનો છે. એને સારૂ અમે આ રથ લાવ્યા છઇયે તે જોયો ? કાલે સવારે દશ વાગતે સ્નાન કરી પીતાંબર પહેરીને દેવસેવામાં જતો હશે કે અમે પકડી લઇશું.

જગ૦—તમે એવું કામ કાં કરોછો ? આ સમયે સિદ્ધરાજ જેવો બીજો કોઇ ક્ષત્રી આખી પૃથ્વી ઉપર નથી. એના જેવો શૂરો, ઉદાર, અને તેજસ્વી રાજા કોણ છે ? વારૂ એનો કંઇ ઉપાય નથી? એવું કોઇ વ્રત, યજ્ઞ કે દાન નથી કે તેથી એ ઉગરે ?

ભૂત૦—છે, પણ તે બને એવું નથી, માટે કહેવાથી શો ફાયદો ? સિદ્ધરાજના સરખાજ ઉંચા કુળનો કોઇ રજપૂત પોતાની મેળે તેના મસ્તકનું અમને બળિદાન આપે તો અમે એને જવા દઇએ. પણ એવું કોણ મળનાર છે ?

જગ૦—મ્હારૂં મસ્તક ચાલશે? હું પરમાર વંશનો છું. એ વંશ કંઈ—

ભૂત૦—ઉતરે એવો નથી. પણ તું શું કામ મરેછે?

જગ૦—ત્યારે તમે કોઇ જતાં નહિ. હું હમણાં મારી સ્ત્રીને પૂછી આવુંછું.

ભૂત૦—(ખડ ખડ હસીને) સ્ત્રીને પૂછીને! હા! હા! સ્ત્રીને પૂછીને પરાક્રમ થતાં હશે? સ્ત્રી તે મરવા જવાની હા કહે? અને હા કહે એવી સ્ત્રી પ્રેમહીન હોય, તો તેને પૂછવુંજ લાયક નથી. પણ હા! હા! હિંમત કેમ ચાલે?

જગ૦—હું ન આવું ત્યાર પછી મારી હાંસી કરવી હોય તેટલી કરજો. હું બે ઘડીમાં આવ્યો; જતાં નહિ. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

(સ્થળ—સિદ્ધરાજનો મહેલ).

સિદ્ધ૦—(વિચારમાં ગરક) જેટલું કહ્યું હતું તે સઘળું થઇ ચૂક્યું. હવે કાલે મ્હારૂં મરણ છે એતો નિશ્ચય. એમાં શક નથી. હવે મરણના ભયથી શોકાતુર થવું ન જોઇએ. હવે તો એટલી ટૂંકી મુદતમાં મારા આત્માના કલ્યાણનું કંઈ સાધન કરવું કે તે કામ આવે. હજી શ્રીપૂજ્ય આવ્યા કેમ નહિ? તેડું મોકલ્યાને તો બહુવાર થઈ ગઈ. પણ રાખ, એમાં કંઈ કપટતો નહિ હોય? કપટ શેનું હોય? હુંજ પાપીછું કે હજી શંકા આણ્યા કરૂંછું. પિતરમાંનાં જેટલાં મ્હેં જીવતાં જોયાં હતાં તેમને મ્હેં મ્હારી આંખે બરાબર તેમાંથી ઓળખ્યાં. નિશ્ચય એ શ્રીપૂજ્ય સિદ્ધ પુરૂષ છે. એ કહે તેમજ ચાલવું. જે ખરો હોય તે આપણો ધર્મ—એમાં અભિમાન રાખવું તે ખોટું. (જ્ઞાનવિજય આવે છે.)

જ્ઞાન૦—કેમ રાજા શું વિચાર છે? મ્હે કહ્યુંતું તેની પરીક્ષા જોઇ?

સિદ્ધ૦—(પગે લાગી) હા, મહારાજ, તમે જે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે સઘળું મ્હેં મારી નજરે જોયું. તમે કોઈ અલૌકિક મૂર્તિ છો. હું તમારો હવે દાસ છું. મારા ઉપર કરૂણા કરી ઉદ્ધાર થાય એવું સાધન બતાવો.

જ્ઞાન૦—તું મ્હારૂં નહોતોજ માનતો માટે આટલો ચમત્કાર દેખાડવો પડ્યો. તારી ખાતરી તો થઇ. હવે તારી મરજીમાં આવે ત્યારે સુધર્મનું

જ્ઞાન મેળવવાની મેહેનત કરજે. ધર્મનું જ્ઞાન એવું છે કે અંતરની ભક્તિ વિના આપ્યું હોય તો તે નકામું જાય છે. મારે કંઈ ઉતાવળ નથી.

સિદ્ધ૦—મહારાજ, તમારે ઉતાવળ નથી પણ મ્હારે છે. મ્હારા જીવતરમા ત્રણ ચાર પહોર બાકી રહ્યા છે તે તો હમણાં જતા રહેશે. રે! મ્હારી મુઆ પછી શી અવસ્થા થશે! મ્હેં ઘણાં ઘણાં પાપ કીધાં છે તે ભોગવતો હું ક્યારે છુટીશ!

જ્ઞાન૦—તારામાં આત્મજ્ઞાન આવશે અને તું દીક્ષા ધારણ કરીશ એટલે તું મુક્ત થઇ રહ્યો.

સિદ્ધ૦—મહારાજ, ત્યારે મને દીક્ષા ઉતાવળથી આપો. હવે મારે કંઈ રાજનું કામ નથી.

જ્ઞાન૦—રાજ ત્યાગ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. રાજા પ્રગટ રીતે કોઇ ધર્મને માની તેને આશ્રય આપે તો તેને વૈરાગ્યાદિક કાંઈ કરવાનું બાકી નથી.

સિદ્ધ૦—પણ સવારે જેને મરવું છે તેને રાજનું શું કામ છે?

જ્ઞાન૦—એ વાતનો હજી કંઈ નિશ્ચય નથી. તું ઉગરે પણ ખરો.

સિદ્ધ૦—તે પણ તમે જાણ્યું કે! પણ એવી શરતે ઉગરવું મને પસંદ નથી. થોડા આયુષ્ય સારૂં આટલા પાપમાં વળી હત્યાનો વધારો કરી ક્યારે છુટું? અરે! મને અઘરામાં અઘરી તપશ્ચર્યા હોય તે બતાવો.

જ્ઞાન૦—વારૂ, જૈનધર્મ પાળવો તારે કબૂલ છે? કેમકે એ ધર્મ શિવાય મુક્તિનું અને આનંદનું સાધન બ્રહ્માંડમાં બીજે ઠેકાણે નથી.

સિદ્ધ૦—હા, મહારાજ, તમે જે કહો તે મને બધું કબૂલ છે. તમે કરૂણા કરી ભ્રાંતિના ત્રાસદાયક સમુદ્રમાંથી ચમત્કાર રૂપી નૌકાવડે બહાર કહાડયો છે.

જ્ઞાન૦—તને પેલા શાસ્ત્રી પુરાણિયો પાછા છળવા આવશે, અને કહેશે કે, મહારાજ, આપણા વડીલોના ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ. તેઓનું માનવું હોય તો અગાઉથીજ મારી સાથે વાત ન કર. તારા દૈવમાં હશે તે થશે. કોઈ શું કરે?

સિદ્ધ૦—(પાછો પગે લાગી) અરે મહારાજ! કૃપાનિધાન! હું કોઈનું માનનાર નથી. તમે જે કહેશો તેજ સત્ય. હવે હું તમને પૂછ્યા શિવાય ડગલું ભરનાર નથી.

જ્ઞાન૦—ત્યારે તુ નિશ્ચિંત રહે કેતહારૂં કલ્યાણ થઇ ચુક્યું. રાત્રિયે દીક્ષા અપાતી નથી. કાલે હું તને તારા પાપથી વિમુક્ત કરીશ.

(કેટલાક માણસ આવે છે.)

સિદ્ધ૦—હેં ! તમે કેમ આવ્યા ? મ્હેં આજે ના નહોતી કહી ? મને એકાંત બેસવા દો. જાઓ.

માણસો૦—અપરાધ ક્ષમા કરો, મહારાજ. નગરમાં કોઇ ગુણિકાને ઘેર ખુન થયું છે. કોઇ રજપૂતાણી સાથે તેણે કપટ કીધું એવું જણાય છે. સેનાપતિનો દીકરો માર્યો ગયો, અને તેથી તે માણસો લઇને ચઢયો છે.

સિદ્ધ૦—(ગર્જના કરીને) જાઓ, તમે ડુંગરશીને કહો કે હું આવુંછું, ત્યાં લગી કોઇને છેડે નહિ. જાઓ, ઘોડા મારી મૂકો, વાર નહિ લાગે. (માણસ જાય છે.) હમણાં તો, મહારાજ, આજ્ઞા હોય તો જાઉં.

જ્ઞાન૦—બેલાશક જાઓ. એ સેનાપતિના દીકરાને હું સારી પેઠે જાણું છું; એ વિષયી બહુજ હતો. એ મુવો તે એના પાપેજ. એણે કોણ જાણે જુઠી જુઠી કેવીએ વાતો કરી હશે–એ બિચારી રજપૂતાણીને છળવાને !

સિદ્ધ૦—પણ નિશ્ચય રાખજો કે રજપૂતાણી હશે તો છેતરાઇ નહિ હોય. (જાયછે).

જ્ઞાન૦—આ પણ ઠીક થયું. આ મારો મનસુબો જાણનારો ગયો. સિદ્ધરાજ કાલે ઉગરશે તોપણ ઠીક છે. આપણા ધર્મમાં આવીજ ચૂક્યોછે. અને નહિ તોએ ઠીક છે–પછી કુમારપાળને ગાદી અપાવતાં કંઇ હરકત પડવાની નથી. મ્હારૂં રૂપ હુંજ સમજ્યો નહિ કે અગાઉથી અચકાતો હતો. પરમેશ્વરના કામને વિઘ્ન નડેજ નહિ.

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ—જામોતીનું મકાન.

(લાલરાજને માર્યાની વાત સાંભળી જામોતીના ઘરમાં અને બારણા આગળ હજારો આદમી ભેળાં થઇ ગયાં છે).

જામો૦—હે કુંવરી, તું કહે કે લાલરાજ જીવે છે. આ લોકો અમથા એકઠા થાય છે. એ ખોટી બૂમ કોણે ઉરાડી ?

વીર૦—(ઉંચી બારીમાંથી ગુસ્સે થઇને) રાંડ ! ચંડાળ ! વેશ્યા !

તારો બાપ મારી પાસે આવ્યો તે વખતનો તેને મારી આ પોટલું બાંધ્યું છે. લે! (ફેંકેછે) રાંડ! તું ચાવડા રજપૂતની કુંવરી સાથે કપટ કરવા આવી હતી! પાપણી! મારો સ્વામિ એ જાણશે ત્યારે તારી શી અવસ્થા થાયછે તે જોજે. રાંડ! તારો નિર્વંશ જજો. બીજી સ્ત્રીઓ એમ કરે, અને તેની સાથે છળ ચાલે, પણ હું કોણ? અરે! મારા મ્હોં આગળ ત્હેં ગોલાને મોકલ્યો! ગોલો! મારે બારણે ખાસડાં પકડીને બેસે તેને! મારા ઉપર ત્હેં બદનજર કરાવી! (**નીચેથી લોકો શાબાસ શાબાસ કરેછે.**)

(**ડુંગરસી સેવકો સાથે આવેછે અને જાસોતી ઘરના બીજા ભાગમાં નાસી જાયછે.**)

ડુંગર૦—અરે જાસોતી! જાસોતી! રાંડ ક્યાં ગઈ? મારો દીકરો ક્યાં છે? (**પોટલું છોડેછે.**) હાય હાય રે! મારા દીકરા! અરે આ શું થયું! (**માં સાલું જોઇને આક્રંદ કરેછે.**)

૧ લો માણસ૦—ગમે તેટલું રૂંડે, પણ કરે તેવું ભોગવે. ઇશ્વરને ત્યાં ઇનસાફ છે તો!

૨ જો માણસ૦—અરે! પરસ્ત્રીની આબરૂ લેવી એ તે કંઈ રીત?

૩ જો માણસ૦—અરે! એ તે કંઈ જેવી તેવી દીકી? રજપૂતાણી છે જો!

૪ થો માણસ૦—ધન્ય છે રજપૂતાણીની હિંમતને!

(**બીજા બધા ધન્ય છે ધન્ય છે એમ બૂમ પાડેછે.**)

૫ મો માણસ૦—ધીમે ધીમે બોલ. સેનાપતિ સાંભળશે.

૬ ઠ્ઠો માણસ૦—કોણ જાણે શી તકરાર થઈ હશે તેમાં મારી નાંખ્યો?

૪ થો માણસ૦—આબરૂ પર વાત આવે ત્યારે શું કરે?

૫ મો માણસ૦—ત્યારે ગુણિકાના ઘરમાં આવી શું કામ? વાંક બંનેનો.

૩ જો માણસ૦—કોણ જાણે શું કપટ કરીને લાવી હશે? રજપૂતાણી જાણી જોઇને તો આવેજ નહિ.

ડુંગર૦—(**નિસાસો મૂકી**) હવે થનાર થયું. શોક કરવાનો તો આખો જન્મારો છે. આજે તો મારૂં ઘર ધૂળ કીધું તેની ખબર લઉં. આ બારણાં ખોલો! (**સેવકોને**) એ રાંડ હત્યારી ક્યાં ભરાઈ છે?

સેવક૦—સરદાર, બારણાં લોઢાનાં છે તે કેમ ઉઘડશે?

ડુંગર૦—સુથારને બોલાવો! લુહારને બોલાવો! ગમે તેને બોલાવો!

ગમે તેમ કરી ઉઘડાવવાં જોઇએ. ઓ! પેલી ઉપર બારી ઉઘાડી છે, દાદર લાવો. (દાદર લાવેછે અને એક તે ઉપર ચડેછે.)

વીર૦—(બારીએથી) ખબરદાર જો અંદર ઉતર્યાં તો.

ડુંગર૦—જા બેવકુફ! શું કરેછે? હમણાં એની ખબર લઇએછ.

(તે બારીઆં ડાકું ઘાલેછે એટલે વીરમતી ગુસ્સાથી કાપી નાંએછે.)

વીર૦—જેટલાને આવવું હોય તે આવો, હું ડરતી નથી. બધાની એજ અવસ્થા.

ડુંગર૦—જા તું અસ્યા બીજો.(એમ પાંચ છ ચડયા તેનાં માથાં કાપી નાંખ્યાં.) હવે કેમ કોઇની હિંમત ચાલતી નથી? (કોઇ જવાબ દેતું નથી.)

૧ લો માણસ૦—ઓ! ઘોડાના પડઘા સંભળાયછે! સિદ્ધરાજ મહારાજ પધાર્યા! હવે ગરીબની વહાર થશે.

૨ જો માણસ૦—હવે બીચારી રજપૂતાણીને દમેછે તે નહિ દમાય.

(એમ બધા બૂમાબૂમ કરે છે)

૩ જો માણસ૦—ઉલટો ચોર કોટવાળને દંડે! (સિદ્ધરાજ આવેછે.)

સિદ્ધ૦—બધા ખસો! નકામું ધાંધળ કરી મૂકયું છે. હે પુત્રી, તું કોણ છે, ક્યા રાજાની કુંવરી અને કોને ત્યાં પરણી છે?

વીર૦—મહારાજ, હું આજ ગામના બોરજની બહેન, અને ઉદયાદિત રાજાના નાના કુંવર સાથે પરણીછું.

સિદ્ધ૦—પણ ત્હેં આટલાં બધાં મારાં માણસ કેમ મારી નાંખ્યાં?

વીર૦—(ગુસ્સાથી) મહારાજ, આ વેસ્યા કપટ કરીને મને હિંયાં લાવી, અને પછી એક ગોલો બળાત્કાર કરવા આવ્યો, તે માટે, મહારાજ, મ્હેં તેને માર્યો. હું રજપૂતની દીકરીછું, હું કેટલાને મારીશ ત્યાર પછી પડીશ. મ્હેં ના કહી તોપણ આ મૂર્ખાએ માણસોને ઉપર ચઢાવ્યાં. તેને મ્હેં માર્યાં. પરમેશ્વર કરશે તે ખરું, પણ હું મરીશ તે પહેલાં ઘણાંને તો જમપુરી ભણી વદાય કરીશ. (જગદેવ આવેછે.)

જગ૦—(ગાભરો ગાભરો) ચાવડી રાણી, બારણાં ઉઘાડો.

વીર૦—(બારણાં ઉઘાડી) ઓ મારા સ્વામિજી! (ગદ્ગદ્ કંઠે ભેટી પડે છે.)

જગ૦—તમને બહુ દુઃખ પડયું! અને હજી કોણ જાણે કેટલું પડનાર છે!

વીર૦—તમે મળ્યા હવે મને કંઇ દુઃખ થનાર નથી.

ડુંગર૦—હે મહારાજ, હે પૃથ્વીપતિ, મારા દુઃખ સામુ કંઇ નજર કરો! મારૂં ઘર ઉખેડી નાખનારને સારૂ આપ શી શિક્ષા ઠરવોછો?

સિદ્ધ૦—આ કુંવરીએ માત્ર પોતાના પતિવ્રતનું રક્ષણ કીધું. જ્યારે કોઇ ગોલો રજપૂતની સ્ત્રી કિવા પુત્રીને વેસ્યા કરવાનું મનમાં ઇચ્છે ત્યારે નિશ્ચય જાણવું કે કોઇ પ્રકારે તેનું મોત આવી ચૂક્યું. એ રાંડ ગણિકા કયાં ગઇ? (માણસો દોડેછે.) હે કુંવરી! તને શું સમજાવી એ રાંડ હિંયાં લાવી?

વીર૦—એ આપની રાણીજીનો વેશ લઇને મારે ત્યાં આવી, અને રાજમાતાને સમજાવીને તેડી લાવી. આપની હજુરનાં માણસો અને રથ પણ કોણ જાણે શી રીતે લાવી હતી. મને કહ્યું કે હું તારી ફોઇજી લાગું, અને સિદ્ધરાજ મહારાજની માનીતી રાણી. અરે! એવી એવી વાતો કીધી કે અમને જરા પણ શક પડયો નહિ.

સિદ્ધ૦—એને એવી શિક્ષા કરીશું કે ફરીથી કોઇ એમ કરે નહિ.

(જાઓતી આવેછે.)

જામો૦—(ધ્રુજતી ધ્રુજતી) હે મહારાજ! અપરાધ ક્ષમા કરો! હું તમારી ચોર છું. (પગે લાગે છે.)

સિદ્ધ૦—(એક લાત મારી) હવે માફ માગવા આવી છે? આવી ઉભી રહ! ખબરદાર જો મારી પાસે આવી તો! તું અમારા માણસ અને રથ કયાંથી લાવી? બોલ સાચુ?

જામો૦—મહારાજ, એક અક્ષર જુઠો કહેવાતો નથી. તમે તો નહિ માનો પણ પરમેશ્વર સાક્ષી છે કે મ્હેં લાલરાજને કેટલી ના કહીતી કે મારાથી રજપૂતાણી સાથે છળ નહિ થાય. મહારાજ, તમે દેશવટો દીધો છે તે હુકમ ફેરવાવી આપીશ એવી લાલચ આપી તોએ મ્હેં ના કહી. એણેજ મને આ છળની રીત બતાવી.

સિદ્ધ૦—કાળા કર્મની કરવાવાળી! તારી બધી વાત મારે નથી સાંભળવી. આ માણસ અને રથ કોણે આ ગોલાને આણી આપ્યાં હતાં, કે'ની?

જામો૦—હા, મહારાજ, જુઠું શું કામ બોલું? (બીજરાજ દોડતો આવેછે.)

બીર૦—હે પૃથ્વીપતિ, મારી બહેન ક્યાં છે તે મને બતાવ, નહિ તો હું તમારી—

વીર૦—ઓ ભાઇ ! આ રહી !

બીર૦—(ગદ્દગદ્દ કંઠે) જીવતી તો છે, પણ હેં ! નહિ તો—

જગ૦—કાંઇ ચિંતા નહિ રાખો. નહિ તો એ અને આ બધામાં-નું કોઇ પણ તમે હમણાં જીવતું દેખત ?

સિદ્ધ૦—બીરજરાજ, ગાભરા નહિ પડો. તમારા કુળને —અરે ! રજપૂત નામ જે ધરાવતા હશે તેના કુળને—આ તમારી શૂરી બહેને લાંછન લાગવા દીધું નથી. શાબાસછે એની હિંમતને કે આટલા માણસથી પણ ડરી નહી !

બીર૦—પણ મહારાજ, હું સાચે સાચું કહ્યા વગર રહેવાનો નથી. તમે નીચને અધિકાર આપી છકાવી મુકો છો. તમારા રાજમાં એ શો જુલમ કે ગોલો રજપૂતની બહેન ઉપર બદનજર કરવાની હિંમત ધરાવે ! અમને અમારા ચોર સ્વાધીન કરીદો મહારાજ.

સિદ્ધ૦—આ રહી ગણિકા અને આ સેનાપતિ. અમે શિક્ષા કરીયે છીયે.

બીર૦—મહારાજ, અત્યાર લગી તેનાં ધડ ઉપર માથું સલામત છે તે ઉપરથી તમે શિક્ષા કરશો એનો ભરોસો પડતો નથી. તમે પૃથ્વીપતિ છો પણ આ ગામ તો મ્હારૂં છે, માટે મારા ચોરને મને જે ગમશે તે શિક્ષા હું કરીશ.

સિદ્ધ૦—અમે ન હોઇએ તે વખતે તમને કરવાનો અધિકાર છે, પણ અમારી સ્વારી હિંયાં છે ત્યાં સુધી તમારે એમ બોલવું ઘટતું નથી.

બીર૦—મહારાજ, આ તો પ્રાણ જવાની વાત છે. એમાં તમારૂં અપમાન થાયછે કે નહિ તેનો વિચાર કરવાનું નથી. વારૂ જોઉં, શી શિક્ષા કરો છો.

સિદ્ધ૦—ડુંગરસી, તને પ્રજાને દુઃખ દેવાનું નહિ પણ રક્ષણ કરવાનું કામ સોપ્યું હતું. તે કામ તારી પાસેથી લઇ લઇએ છિયે; તેમજ સેનાપતિના અધિકાર ઉપરથી પણ તને રજા આપીયે છીયે. વળી, મારી પ્રજાને આ પ્રમાણે દમીનેજ દ્રવ્ય મેળવ્યું હશે માટે તે સઘળું લૂંટી લઇશું;

અને ઘરબાર પાટણ શહેરમાંથી કાલે તારી સેનાનાંજ માણસો જઇને ખોદી નાંખશે. હવે—

જાસો૦—અરે મહારાજ! મારા ઉપર તો કંઈ કરુણા કરજો. મારા દુઃખનો કંઇ પાર નથી.

સિદ્ધ૦—એની માલમતા સઘળી લૂંટો લઈ નાક કાન કાપી ગધેડા પર બેસાડી દેશ બહાર મૂકી આવો. (સુભગા આવેછે.)

જાસો૦—અરે! લૂંટી લોછો ત્યારે મને જીવતી શીદ મૂકોછો?

સિદ્ધ૦—સ્ત્રીહત્યા ન કરવી માટેજ જીવતી મૂકીયે છીયે. તારી કૃતિ સામું જોઇને નહિ.

સુભ૦—હું એની દીકરી છું. મારે માટે શી સજા ઠરાવી છે?

વીર૦—હે પૃથ્વીપતિ, એ કપટ કરવામાં હતી નહિ. એ બિચારીને તો ઉલટી એની દુષ્ટ માએ બેડીમાં નાંખી મૂકી હતી.

સુભ૦—તું મારી શત્રુ થઇને હમેશ કેમ લાગીછે? હું મરવાનું માગું છું તેમાં પણ તું વચમાં શિદ પડે છે? તારૂં મ્હોં જોવું મને ગમતું નથી!

સિદ્ધ૦—અરે રંડા! આ હું શું સાંભળું છું? તું આવાં પણ કામ કરેછે?

જાસો૦—(રડતી રડતી) એ પીટયો લાલરાજ!

સુભ૦—સુવેલાને ગાળ નહિ દે, કર્યું તેવું પામ્યો.

જાસો૦—મારાં સઘળાં દુઃખનું મૂળ એજ.

સિદ્ધ૦—તારી વાત સાંભળવી નથી. સુભગા તારો વાંક નથી માટે જવા દઇયે છઇયે.

સુભ૦—પણ હું શિક્ષા પામવાજ આવી છું. મારે હવે જીવીને શું કરવું છે? પણ મારાથી એની જોડે બળી મરાતું નથી, કેમકે હું પરિણિત— કે અરે! રાખ—પણ નથી. મારા ઉપર કરુણા કરી તમે મને દુઃખમાંથી છોડાવો.

સિદ્ધ૦—અમે વિના અપરાધ શિક્ષા કરતા નથી અને અપરાધીને છોડતા નથી.

સુભ૦—શું? બધા અપરાધીને તમારાથી કાંઇ થવાતું નથી! અરે! મહારાજ! તું તારા મનમાં જાણે છે કે હું પૃથ્વીપતિ છું અને

ન્યાયથીજ રાજ ચલાવુંછું. પણ એમ નથી. તારા પાટણ શહેરમાં પાંચસેં ગણિકાનાં ઘરછે કે નહિ? તે શું ધંધો કરેછે તે તને ખબર નથી? આજે જાણ્યું કે ગણિકા વેશ્યાનો ધંધો કરેછે? અરે! ગણિકાઓના છળથી કેટલી સ્ત્રીયોની આબરૂ ગઈ હશે? કેટલાક શ્રીમંતો નિર્ધનાવસ્થાને પહોંચ્યા હશે? એમ કરવાની હિંમત ગણિકાની કેમ ચાલેછે? એજ કારણ માટે કે તું અને તારા જેવા બીજા રાજાઓ તેને સહજમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય આપે છે અને મહેરબાની રાખેછે. એટલો જો અસત્ય કર્મનો ધિક્કાર તારા મનમાં છે તો તેનાં નૃત્ય જોવાં કેમ ગમેછે? અરે! તારા જેવા રાજાના પૈસા જગતમાં પાપ ઉત્પન્ન કરેછે અને મારા જેવી ઘણીઓને વેશ્યા કરેછે.

સિદ્ધ૦—કંઇક ખરૂં કહે છે. જામોતીનાં નાક કાન કાપશો નહિ. હવે આપણે ગણિકાને ઉત્તેજન આપતાં વિચાર કરીશું.

જગ૦—મહારાજ, આજ્ઞા હોય તો હમે જઇયે.

સિદ્ધ૦—જાઓ. પણ પેલી ખબર મને કહી નહિ.

જગ૦—મહારાજ, પ્રાતઃકાળે સર્વે સમાચાર જાહેર થશે. હમણાં તો હવે મારે જવું જોઇયે. (જગદેવ વીરમતી અને બીરજરાજ જાયછે.)

સિદ્ધ૦—બીજા કયા માણસોને ખબર કઢાવવા મોકલ્યા હતા?

ચારે સરદારો—(આગળ આવી) મહારાજ, મને, મહારાજ, મને.

સિદ્ધ૦—તમે કંઇ ખબર લાવ્યા છો?

ચાર૦—હા, મહારાજ, અમે કેમ ચુકિયે. મહારાજ, મડનાં બે ગાડાં જતાં હતાં. એકમાં કોઇને છોકરો અવતર્યો હતો માટે ગાતાં હતાં, અને બીજામાં શીતળાથી એક છોકરૂં મરી ગયું હતું તેથી રડતાં હતાં.

સિદ્ધ૦—હે સરદારો તમે રાજસ્તંભ છો. તમારૂં મૂલ્ય થાય એવું નથી. તમે ખબર નહિ લાવો તો કોણ લાવે? જગદેવથી ખબર લવાય? કાલે જગતને રજપૂત કેવા ખરા દીલથી સેવા કરેછે તે માલમ પડશે; અને તમને ઘટતું ઇનામ મળશે.

પ્રવેશ ૭ મો.

(સ્થળ—સ્મશાન.)

જગ૦—હે સ્ત્રી! હે પ્રિયા! તારા પગ ચાલતા નથી! અરે! થરથર ધ્રુજેછે! એક શબ્દ મોઢેથી બોલાતો નથી! તું દુઃખીછે એમાં શક નહિ;

મારી સાથે ન આવ ! આગ્રહ માં કર. પાછી વળે તો પાછો હું મૂકવા આવું.

વીર૦—(રડીને લેટી પડી) હાય હાય ! મારા પ્રાણનાથ ! આપણે સદાય દુખિયાં ! પરણ્યાને એક દહાડો થયો નથી એટલામાં તો આપણા પર શું શું દુઃખ આવી પડ્યાં ! અરે એક દુઃખમાંથી છુટ્યાં નથી એટલામાં આ ભૂતને હાથે મરવાનું આવ્યું !

જગ૦—(ગદ્ગદ્ કંઠે ચુંબન કરીને) પ્યારી ! અરે મારી પ્યારી ! (એક બીજાને બાઝીથોડીએક વાર ઉપરા ઉપરી ચુંબન કીધા પછી) તેથીજ હું તને ના કહેતો હતો, અને હજી કહુંછું કે શીદ મરે છે.

વીર૦—અરે ! હું મરવાથી પાછી નથી હઠતી, પણ મને એમ વિચાર થાયછે કે આપણે શાં પાપ કીધાં હશે કે આપણા નશીબમાં એક પણ સુખનો છાંટો લખાવી લાવ્યાં નથી. અરે ! જો પરણ્યા પછી વરસ બે વરસે આમ મરવું પડત તો મારો જીવ આટલો નહિ બળત. અરે ! અંબાજીમાતાએ દુઃખ કહ્યુંતું તેતો જણાયું, પણ સહાયતો કાંઇ કરતાં નથી. દર્શન આપવાનાં હતાં તેતુંએ કોણ જાણે શું થયું ? અરે ! મારી સઘળી ભક્તિ અને સેવા છૂટી પડી.

જગ૦—દર્શન હવેજ થવાનાં છે-આ દેહના પિંજરામાંથી છુટીશું એટલે સદાકાળ તેનાં દર્શન પામ્યાંજ કરીશું એવી આપણી ગતિ થશે એમાં શક નહિ.

વીર૦—અરે ! તમે મ્હારૂં એટલું કહ્યું માનો. તમે જીવતાછો તો હજારો રાણીઓ તમને મળી આવશે. મને માત્ર મારા દેહનો બળિ આપવા દો. જેમ તેમ કરતાં પણ તમે જો ઉગરો તો મને મરવું કઠણ નહિ લાગે. એકની જરૂર છે ત્યાં બે જણે શામાટે મરવું જોઇએ ?

જગ૦—અરે પ્યારી ! હું એમજ કહુંછું. હું તો મહારાજની સેવા કરછું, માટે તેને અર્થે જો આવે સમયે મારો દેહ અર્પણ નહિ કરૂં તો રજપૂતાણીની કુખને લાંછન ન લાગે ? મારોતો ધર્મજ છે.

વીર૦—અરે તેમ મારો પણ એજ ધર્મછે કે તમારી પાછળ મારે જીવવું નહિ, અને સાથે બળી મરવું. ત્યારે બે ત્રણ પહોરનો વિયોગ શા માટે ભોગવું ? તમારી જોડેજ મરની કે છેટું ન પડે. ચલો, હવે હું શોક કરવાની નથી. મારે સ્વામિ સાથે મરવાનો દિવસ આવ્યો માટે હર-

ખાવું જોઇએ; અને વળી આપણાં શાં ભાગ્ય કે જેની તમે સેવા કરોછો તેને અર્થે મરવાનો પ્રસંગ આવ્યો !

જગ૦—શાબાશ, રાણી, તારા વચનને ! તું એવું બોલેછે ત્યારે મને હિંમત આવેછે, પણ જ્યારે હું તને દુઃખમાં ડુબેલી દેખુંછું ત્યારે મ્હારૂં મન પાછું હઠી જાયછે. (બંને ભૂતનાં ટોળાં આગળ જાયછે.)

ભૂતનો સરદાર—ઓ ! અલ્યા તું પાછો આવ્યો ખરો, પણ સાથે કોને લઈ આવ્યોછે? શાબાશ, અબળા તને કે અમારી આગળ આવતાં ડરી નહિ !

વીર૦—મરવાને મારેજ જે આવેછે તેને કોઇનો કંઈ ભય નથી.

જગ૦—વારૂ, મારા દેહનો બળિ હું આપું તો મહારાજને કેટલાં વર્ષ તમે વધારે જીવતા રહેવાદો.

ભૂત૦—વીશ વર્ષ. એમાં એક દહાડો વધારે પણ નહિ અને ઓછો પણ નહિ.

જગ૦—ત્યારે અમારી રાણી પણ સિદ્ધરાજ અથવા મારા સરખીજ કુલીન છે. એ જો પોતાનો બળિ આપે તો મહારાજનું આયુષ્ય કેટલું વધે ?

ભૂત૦—વીશ વર્ષ બીજાં. એટલે આજથી ચાળીશ વર્ષે મરે.

જગ૦—ત્યારે અમે તૈયાર છીયે. તમે તમારૂં કામ કરો.

ભૂત૦—અમે કોઈની ઇચ્છા વગર બળિ કબૂલ કરતાં નથી. તારી સ્ત્રીને બળાત્કારે પકડી લાવ્યો છે તેને જવાદે.

વીર૦—હું મારી ઇચ્છાથીજ આવીછું.

ભૂત૦—અરે માનવી ! તમે નકામાં મોત કાં લ્યોછો ? જાઓ પાછાં.

જગ૦—તેનું તમારે શું કામછે ? અમે આવ્યાં તે સમજીનેજ આવ્યાં હઇશું.

ભૂત૦—(બધાં ભૂતને ઉભાં કરીને તેના વિકાળ દાંત, આંખો, અને શરીર બતાવી) આ હાડી ખાનારા દાંત જોયા ? એ મરવું સહેલ નથી. હજી હમણાં સમજો. એના હાથમાં આવ્યા પછી છુટવાની આશા રાખતાં નહિ. તમે શું કામ મરોછો ? અમને અમારૂં ભક્ષ છે તે લેવા દો. એટલું બધું સિદ્ધરાજનું તમને શું દાઝે છે ? (ભૂતો ફુદકારા મારે છે.)

જગ૦—આ સમયે અમે તેને કામ નહિ આવીયે તો ક્યારે આવવાનાં હતાં ? તેનું અમે અન્ન નહિ. પણ કોયલા ખાવા જાણવા !

ભૂત૦—શેર અન્નને માટે પ્રાણ અપાતા હશે? બીજું કોઇ અન્ન આપનાર નથી?

જગ૦—અલ્યા ભૂત! તું પેલે અવતાર રજપૂત હોશે નહિ માટે એમ બોલે છે.

ભૂત૦—કેમ તું અમારો પણ તિરસ્કાર કરેછે કે? તું ક્યાં જુનો સેવક છે? આજે તો હજી તને સેવા આપી ને આજ તું મરવા નીકળ્યો છે! બોલાવ તેના જુના સેવકને?

વીર૦—તું કેવી જાતનો નિર્દય ભૂત છે કે અમને આવું કહીને રી-બાવી રીબાવીને મારવા બેઠોછે!

ભૂત૦—હે સ્ત્રી, તને શું દુઃખ છે કે મરવું આદરે છે? જે દુઃખ હોય તે કહે. હું તારૂં ફેડીશ. પણ અમથી મર નહિ.

વીર૦—સિદ્ધરાજ મહારાજને ઉગારો તો અમારે મરવાની કંઇ જરૂરનથી.

ભૂત૦—તેતો બનનાર નથી. ત્યારે તો મરો તમે. તૈયાર થાઓ.

જગ૦—વીર૦—અમે તૈયારજ છઇયે.

ભૂત૦—ડોકું કાપીને મારી આગળ મૂકો. જગદેવ! શું જોયાં કરે છે? તારી સ્ત્રીનું ડોકું કાપીને મને આપ. પછી ત્હારૂં કાપ.

જગ૦—ફટ પાપી! મારી પ્રાણથી વહાલી સ્ત્રીનુ ડોકું તું મારે હાથે કપાવે છે? મારો હાથ કેમ ઉપડે! હાથ ધ્રુજશે અને ઉલટી વધારે રીબાશે, એ તો મારાથી નહિ થાય.

ભૂત૦—ત્યારે આવ્યો છે શું કામ? જા સમજીને પાછો. જીવ આ-પવો સહેલ નથી!

જગ૦—અરે! છેક નિર્દય કેમ થાયછે? કોઇ બીજો ઉપાય બતાવ.

વીર૦—સ્વામિ, જીવ કઠણ કરીને મારોને. થોડા સારૂ કાં કામ બગાડોછો?

જગ૦—અરે મારી વહાલી! જે હાથે ત્હારૂં રક્ષણ કરવું જોઇયે તેજ હાથે ત્હારૂં ડોકું કેમ કપાય? હું આગળથીજ કહેતો હતો કે હું કેવળ ભાગ્યહીનછું, અને મારી જોડે પરણીશ તો તને દુઃખ ભોગવવું પડશે, પણ આજ પાપી હાથે ત્હારૂં મસ્તક કપાશે એમ જાણ્યું નહોતું. અરે! રાણી! પાછાં વળો.

વીર૦—પ્રાણનાથ, પોતાનો જીવ આપતાં જરાએ પણ શોક ધરતા નથી અને મારે સારૂ આટલો ખોટો ઉદ્વેગ શીદ કરોછો ? તમારા હાથનુ મરણ તો બહુ સારૂ—આ દુષ્ટ મને જીવતાં અડકી ફાડી ખાશે તે તમારાથી કેમ સહન થશે !

ભૂત૦—જગદેવ ! અમે તારે સારૂ ખોટી થતાં નથી. વધ કર, અથવા જા.

જગ૦—(મનમાં) હે પરમેશ્વર ! તને ગમે તે ખરૂં (વીરમતીને) રાણીજી, મારૂંછું હો ! (તરવાર ઉગામી મારવા જાયછે. એટલે સિદ્ધરાજ સંતાઇ રહીને ચર્ચા જોયાં કરતો હતો તે પ્રગટ થઇને હાથ ઝાલી લેછે.)

સિદ્ધ૦—રાખ ! રાખ ! ખબરદાર ! મારી આણ છે.

જગ૦—(ચમકીને) મહારાજ, તમે હિંયાં ક્યાંથી આવ્યા ? જાઓ મહારાજ પાછા.

સિદ્ધ૦—વાહવા ! જગદેવ તને ધન્ય છે ! રજપૂતાણી તને પણ શાબાસ છે ! શાબાશ છે તમારા શૂરાતનને અને રાજભક્તિને ! તમે મને પણ હરાવ્યો ! શાબાશ છે ! આટલા ગુણ મારામાં પણ નથી. તમે રજપૂત નામને દીપાવનારાંછો. હું તમારી પરીક્ષા ક્યારનો પછાડી ઉભો ઉભો જોયાં કરૂંછું. તમારી કીર્ત્તિને તો મારાથી નહિ પહોંચાય, તોપણ હું છેક એવો ગુણહીન નથી કે તમે મારે સારૂ જીવ આપો અને હું ઉભો ઉભો જોયા કરૂં ! અલ્યા ભૂત ! સુખે તું મારૂ ભક્ષ કરી જા. મારે સારૂ એને છેડતો નહિ.

જગ૦—મહારાજ, અમને અમારા કામમાં અટકાવો નહિ. અમે મરીયે છીયે તેની તમારે ફિકર ન રાખવી. તમે છો તો, મહારાજ, પૃથ્વી છે. તમારા પછી તો, મહારાજ, પૃથ્વી રંડાઇને બેસશે. લાખો માણસના તમે અન્નદાતાછો. અમે બે મરીશું તો જક્તમાં કાંઇ માણસની ઉણ પડવાની નથી, અથવા જણાવાનું નથી, પણ, મહારાજ, તમને જો કંઇ થાય તો પ્રાણી માત્ર દુઃખ પામે.

સિદ્ધ૦—હું એકે અક્ષર તારો માનવાનો નથી. હું કહુંછું કે તમે તમારે ઘેર જાઓ. અમારે માટે બીજા કોઇને મરવા દેવાના નથી. અમે બોલી ચૂક્યા ને શું તું જાણે છે કે અમે ફેરવીશું ? કહુંછું ને તમે જતાં કેમ નથી ?

જગ૦—મહારાજ, તમે આ વખતે આવ્યા એ બહુજ ખોટું કામ કીધું. તમે તમારૂં વચન નથીજ ફેરવતા તેથી અમે ઘણાંજ દીલગીર છઇયે. અને તમને પગે લાગી, મહારાજ, એટલું માગી લઇયે છઇયે કે આટલું અમારૂં માગ્યું આપો, અને આપ પાછા મહેલમાં પધારો.

સિદ્ધ૦—દુનિયામાં મને ગુણહીન કહેવડાવવાની તારી મરજી છે કે શું ? વારૂ, કેમ તમે પાછાં વળતાં નથી ? અમારી આજ્ઞા ભંગ કરોછો ?

જગ૦—મહારાજ, કંઇ કરતાં અમારા ગરીબનું કહ્યું માનો. નથી માનતા ત્યારે અમે લાચાર છઇયે, પણ એ આજ્ઞા તો અમે માનવાનાં નથી. સેવકનો ધર્મ છે કે રાજાનું રક્ષણ કરવું, અને તેમ દૈવયોગે નહિજ બને તો તેની સાથે જીવ આપવો. પણ પાછાં પગલાં ! એ તો આમનો સૂર્ય આમ ઉગે તો એ શું થયું ? હું તે કરનાર નથી. (ભૂતને) તું તો મારો વધ કર !

વીર૦— સ્વામિ, મારો વધ તમે પહેલાં કરો, કે (ભૂતને) તુંજ કરને !

સિદ્ધ૦—ત્યારે લે, મારો ભક્ષ હમણાંથીજ કર !

ભૂત૦—(હરખથી નાચેછે.) વા ! વા ! આજે તો ત્રણ ભક્ષ મળ્યાં.

(બધાં કુદાકુદ કરી મૂકેછે.) આપણે તો એક ધાર્યું હતું, પણઆ તો ત્રણ થયાં. હવે તમે ના કહેશો તોએ હું છોડનાર નથી. થઇ ચૂક્યું. (કુદેછે અને દાંત પીસેછે.) જેની રાહ જોતાં હતાં તે પણ આવી પહોંચ્યો. ચલો, તમે ત્રણે જણ હારબંધ આ જગો પર બેસી જાઓ.

સિદ્ધ૦—જગ૦—વીર૦—આ બેઠાં ! (સઘળાં બેસેછે.)

ભૂત૦—(બીજા ભૂતને) તમને પણ ભાગ આપીશ, પણ મને સ્વાદ ચાખવા દો. (બીજા ભૂતો તૈયાર થાયછે.) આજે આપણે આનંદનો દિવસ છેઃ સાધક સારો મળ્યો. (પિતરનો વેશ લઇને રડતાં હતાં તે ભૂત પણ પાસે આવેછે.) આવો, તમને પણ આપીશું.

સિદ્ધ૦—(ચમકીને) અરે ! મારાં પિતર ! તમે પણ મારો ભક્ષ લેવા આવ્યાંછો !

ભૂત૦—ખબરદાર, હવે ઉઠયો તો–મારી આડમાં આવી ચૂક્યો છે. હવે ત્રણેમાંના એકને પણ હું છોડવાનો નથી. આ તારા પિતર કે ?

(બધાં ભૂત ખડખડ હસેછે.)

જગ૦—મહારાજ ! આ શું ! રડતાં હતાં તે પણ આ સમયે

કુદવા લાગ્યાં ! (જે પિતરની સાથે એણે વાત કીધી હતી તેના સામી આંગળી કરી.)

કેમ તું રડતો હતો તેજ ! તારા કુળના સિદ્ધરાજ મહારાજનો ભોગ લેવા આવ્યોછે એનું કારણ શું ?

તે ભૂત૦—(ખડખડ હસીને) મૂર્ખા, પિતર કોનાંરે ? મ્હારૂં નામ તો બાબરો ભૂત. (એમ કહી પર્વત સરખું અંગ વધારી બિહામણું રૂપ ધારણ કરેછે.) મારી એક લક્ષભૂતની સેનાછે. તેમાંના આટલા તો મારા પ્રધાન છે. (મોટા મોટા કુદકારા મારેછે.)

વીર૦—(ધ્રુજતી ધ્રુજતી) હું જ્યાં જાઊંછું ત્યાં સઘળાં મારી સાથે છળજ કરે છે.

સિદ્ધ૦—જગદેવ ! કાંઇ ઉપાય ? હવે તમે તો બચો તમારી મેળે-કાંઇ ઉપાય હોય તો. મારે તો કાલે સવારે મરવુંજ છે.

જગ૦—મહારાજ, તે વાતનો હવે કંઈ ભરોસો નથી. ઉપાય તો શો કરીયે ? કાંઈ નથી.

બાબરો૦—(ભૂતનો સરદાર થયો હતો તેને) લાવ મારો અધિકાર પાછો. તું મારા પહેલાં સ્વાદ ચાખવા જતો હતો કે ? એ મસ્તને પકડી લઇ જાઓ રે ! (બીજા ભૂત તેને પકડેછે.) એટલી એની ધીરજ નહિ રહી ! અધિકાર સોંપ્યો તેથી છાકી ગયો !

સિદ્ધ૦—આપણે ઉઠો તો ખરાં. થનાર હશે તે થશે.

વીર૦—એ વાયુ સ્વરૂપ સાથે તમારૂં શું ચાલશે !

જગ૦—સારે છાનામાના બેસી રહીને મરવું તે પણ શા કામનું ?

(ત્રણે ઉઠવા જાયછે.)

બાબરો૦—(એક હાથે ત્રણેને પકડી) હા ! હા ! ક્યાં જવાનાં હતાં ! બધાંનાં મસ્તક તો હું લઈશ. (એટલામાં ચમકીને) અરે ! આ શું થાય છે ? મારૂં શરીર કેમ ખેંચાય છે ? અરે ! રે ! (એ અને બીજાં બધાં ભૂત ઉભાં ઉભાં સ્તબ્ધ થઈ જાયછે.) અરે ! મારા કરતાં એવું વધારે જોરાવર કોણ આવેછે ! મારા શરીરને તેની તરફ આકર્ષે છે ! આતો કોઈ ખૂબજ જોરાવર છે ! અરે ! મ્હારૂં ચિત્ત તુટી જાયછે ! એ કોઈ સુરવર્ગમાંનું છે. આટલા ગુસ્સામાં કેમ આવે છે ! અરે ! આ જોર તો કોઈ દહાડો મ્હેં જોયું નથી ! મારી જીભ ખેંચાય છે, અરે ! અરે !

(ચારે બાજુએથી અંધારૂં જતું રહેછે, અને કોઇ અલૌકિક રીતનો ચળકાટ થાય છે. બધા જુએછે એટલે અંબાજીની તેજોમય મૂર્તિનું પ્રગટ દર્શન પામતાં સઘળાં ભૂત અને સિદ્ધરાજાદિક આશ્ચર્યચિંતવ્યાં દંડવત્ પ્રણામ કરેછે.

વીર૦—(ઉમંગથી) મારી સાચી દયાળી માવડી આવી ! માજી, મારા સ્વામિને પ્રથમ મુકાવો.

સિદ્ધ૦—(પગે લાગી) હે પરમશક્તિ, હું એક પૂછુંછું તેથી ક્રોધ કરતાં નહિ; મ્હારૂં મરણ કાલે છે કે નહિ એટલું મને કૃપા કરીને કહો કે હું તૈયાર થઇ રહું.

અંબાજી૦—ના. (બાબરા ઉપર છડી અડકાડી આંગળી કરેછે એટલે તે હોડેછે.)

સિદ્ધ૦—ત્યારે, માજી, આ રાત્રે અમે સાંભળ્યું અને જોયું તે શું? મને કંઈ સુઝતું નથી.

અંબાજી—ધીરજ રાખ. (જ્ઞાનવિજયને બાબરો ઘસડી લાવેછે.)

બાબ૦—જ્ઞાનવિજય, આ પરમ શક્તિને પગે લાગ.

જ્ઞાન૦—મારે કોને પગે લાગવું છે ! એવી દેવિયો તો બહુ જોઇ છે.

અંબાજી—(ગુસ્સાથી આંગળી ઉંચી કરી) બોલ હવે !

(જ્ઞાનવિજય બોલવાને મથેછે પણ એક શબ્દ મ્હોમાંથી નીકળતો નથી.)

અંબાજી—(વીરમતીને આંગળી કરી) મારી પાસે આવ. એ દુષ્ટ સાથે મારે ભાષણ કરવું નથી. (છડી અડકાડી) મારી વતી તું બોલ.

વીર૦—(સઘળું રૂપ બદલાઇ જાયછે.) બોલ ! ચાંડાલ ! તું કેમ બોલતો નથી ?

જ્ઞાન૦—(ફરીથી મથેછે પણ બોલાતું નથી.)

વીર૦—મૂર્ખ ! તારૂં જોર કેટલું ! આંગળી કરતાં તો તું મૂન્ય થઇ ગયો ! પણ માતાજીની એવી ઇચ્છા છે કે તને બોલવા દેવો. જા, બોલ, હવે રજા છે.

જ્ઞાન૦—શું બોલાવે છે ? મને બળાત્કારે શું કામ પકડી આણ્યો ?

વીર૦—પાપી, તારો વધ કરવા.

જ્ઞાન૦—મારો વધ થાય નહિ. શા માટે વધ કરેછે ?

વીર૦—(બાબરાને આંગળી કરી) એને ઉત્તર આપ.

બાબ૦—એ જતિએ મને કહ્યું હતું કે તારા ભૂતમાંના થોડાએકને સિદ્ધરાજનાં પિતરનું રૂપ ધારણ કરાવી રોતાં બેસાડજે, અને બીજાને ગીત ગાવાનું કહેજે. મને એણે મનુષ્યનો ભોગ આપવાની લાલચ આપી હતી. તે પ્રમાણે અમે કીધું, અને જે જે બોલવાનું શીખવ્યું હતું તેમ બોલ્યાં; અને મારી હોંશિયારીથી ત્રણે ભક્ષ મળ્યાંજ હતાં, પણ મારા દૈવમાં નહિ તેથી આપ પરમ શક્તિ આવીને છીનવી લોછો.

વીર૦—(જ્ઞાનવિજયને) ચાંડાળ, સાંભળ્યું. **(બાબરાને)** જા, એનો ભક્ષ કર.

જ્ઞાન૦—ઉભો રહે ! હું તારાથી ડરતો નથી. મ્હેં જે કીધું છે તે ધર્મવૃદ્ધિને માટે કીધું છે.

વીર૦—મૂઢ, હજી તને તારા પાપકર્મનો પશ્ચાત્તાપ થતો નથી ?

જ્ઞાન૦—પશ્ચાત્તાપ કોને કરાવે છે ? શિક્ષા કરે છે તેજ અન્યાય છે. મ્હેં જન્મ માગ્યો નહોતો, જન્મ પહેલાં હું હતો નહિ, એટલે હું કોણ અને મ્હારૂં શું એવી વસ્તુ છેજ નહિ. હું જે છઉં અને મારામાં જે વર્તનાર તેતો મારી પ્રથમોત્પત્તિ પહેલાં જે વસ્તુ છે તેજ. તેમજ સૃષ્ટિનાં બીજાં સઘળાં પ્રાણિઓનું મૂળ અને ચૈતન્ય તે તેજ. તેને હું અત્યાર સુધી પુરૂષ રૂપે માનતો હતો, હવે સ્ત્રી રૂપે દેખું છું તો એમ હશે. પણ શિક્ષા કોને કરેછે ? અપાર બળને લીધે જુલમ કરે તો ખમવો, પણ પશ્ચાત્તાપ તો કેવો ?

વીર૦—એ ચાંડાળદેહમાં છે ત્યાં લગી સમજવાનો નથી. ઉઠાવ.
(બાબરો ડાચામાં ઘાલેછે.)

જ્ઞાન૦—શિક્ષા તારી જાતનેજ કર કે ફરીથી જગતમાં તારી પ્રેરણાવડે અનર્થ ન થાય. શિક્ષા કોને કરેછે ? તારાજ અંશને ? તારા સરખું, હે દેવી, તું સર્વશક્ત છે તોપણ બીજું કોઈ દુઃખિયું નથી ! જાતનેજ શિક્ષા કરવી પડેછે ! તુંજ સ્વતંત્ર છે એમ ભાસતું નથી. અરે ! પોતાનોજ વધ કરી એ દુઃખમાંથી છૂટ ! (બાબરો લઈને ઉડેછે.) રાખ ! બાબરા, મારવો હોયતો મને મારજે; આ જ્ઞાન થયા પછી મનેજ જીવવાનું મન નથી. પણ કહે, ત્હેં શા માટે મારી સાથે જુઠાણું ચલાવ્યું. મનુષ્યની ઇચ્છા શિવાય તેનો ભક્ષ કરવાની તારામાં, તું કહેતો તો, કે શક્તિ નથી, અને મારો વધ કરવા કેમ તૈયાર થયો છે ?

આંબ૦—તે તો મારા સ્વાભાવિક ગુણની વાત. આ શક્તિ આજ્ઞા આપે ત્યારે તો હું સઘળું કરવાને સદાકાળ સમર્થછું.

(બાબરો જ્ઞાનવિજયનું ગળું દાબી લઇને ઉંચે ઉડી જાયછે અને અંબિકાજી અલોપ થાયછે.)

વીર૦--ચલો, આપણે માઇની સ્તુતિ કરિયે. આજે આપણી બહુજ સહાય કીધી છે. (પાછી પોતાને રૂપે)

શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ.

(બધાં જોડે ગાયછે.)

હે ! અંબે ! મૂળ શક્તિ ! પ્રકૃતિ રૂપે, બ્રહ્માંડ વ્યાપી સદા,
બ્રહ્મા વિષ્ણુ ઉમેશ શેષ ઉપન્યા, તેં કીધી ઇચ્છા જદા;
તું તો આદ્યજ શક્તિ ભક્તિ કરવા, છે યોગ્ય પૂરેપૂરી,
રક્ષા તેં અમ રંકની કીધી ઘણી, હે ! ધન્ય ! આરાસુરી !
સ્થાને સ્થાન સમે સમે રૂપ જુદે, સર્વત્ર ત્રૈલોક્યમાં,
કલ્યાણી કરૂણાક્ષી રક્ષતી કરી, અપ્રાધ સર્વે ક્ષમા;
પાળે વ્હાલથી જક્ત બાળ સરખું, [1]અંબાભિધાની ખરી,
રક્ષા તેં અમ રંકની કીધી ઘણી, હે ! ધન્ય ! આરાસુરી !
દૈત્યાદિ સુર માવડી [2]ગુણનિધિ, માર્કંડ થાક્યો મથી,
માર્યો દુષ્ટ મહીષ તેં રીસ ધરી, તેજસ્વિ ત્રિશૂલથી;
[3]જ્ઞાનાસુર હણ્યોજ માત હમણાં, તું સાચી છે ઇશ્વરી,
રક્ષા તેં અમ રંકની કીધી ઘણી, હે ! ધન્ય આરાસુરી !

(મંત્રેશ્વર સ્વાર સાથે ત્યાં આવેછે.)

મંત્રિ૦—મહારાજ, હું આવ્યો છું. અમને બહુ ચિંતા સાંભળીને થતી હતી.

સિદ્ધ૦---આજે અમને સાક્ષાત્ અંબિકાજિયે ઉગાર્યા છે. હવે મંદિરે જઇને માઇનું માહાત્મ્ય સઘળું કહી સંભળાવીશું. (વીરમતી તરફ જોઇને) પ્રગટઅંબિકા, ચલો. અરે, પેલી ગણિકાને ઘરબાર લૂંટી કહાડી મૂકી કે ?

---

૧ અંબા એટલે મા, અને અભિધાની એટલે (નામવાળી, તારૂં અંબા નામ છે તે ખરૂંજ છે, કેમકે તું માનીજ પેઠે રક્ષણ કરે છે.

૨ તારા ગુણનો દરિયો માર્કંડ મથીમથીને થાક્યો. ૩ જ્ઞાનવિજય.

મં૦—હા, મહારાજ. પણ તેની પુત્રી સુભગા—

સિદ્ધ૦—કેમ ! મારો હુકમ બજાવ્યો નથી કે શું ? તેને પણ દેશપાર કરવી હતી.

મં૦—પણ તે તો, મહારાજ, તેના હૈયાશોકે જૈનધર્મની સાધ્વી થઈ.

સિદ્ધ૦—જૈનધર્મની ! !

મં૦—મહારાજ, એમાં કોઇ ભૂંડો નીકળ્યો તેમાં શું થયું ? હું શિવભક્ત છું, તોપણ મારે કહેવું પડે છે કે હાલ તો એ માર્ગમાં ધર્મ અને નીતિ વધારે પળાય છે.

જગ૦—મહારાજ, એનો કંઈ મેળ નથી. પાળે તેનો ધર્મ અને મારે તેની તરવાર.

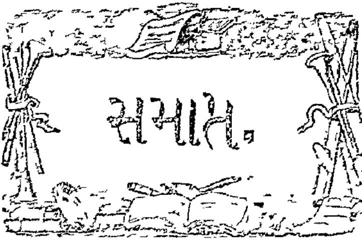
સિદ્ધ૦—તે બન્ને દુર્લભ કામ આજે કરી બતાવી તમે સ્ત્રીપુરૂષ અખંડ કીર્ત્તિને પાત્ર થયાં છો. તમારા યશ રૂપી સૂર્ય આગળ મારૂં નામ ચંદ્રની પેઠે ઝાંખું પડી જાયછે.

મં૦—મહારાજ, આપ ત્રણેની કીર્ત્તિ ત્રિવેણીની પેઠે ત્રૈલોક્યને પાવન કરનારી છે.

જગ૦—મહારાજ તો રાજગુણની પ્રતિમા છે.

સિ૦—તુ રાજભક્તિનો સ્તંભ છે.

મં૦—અને આ ગુણવંત સ્ત્રીનું નામજ પતિવ્રતા ધર્મ ઉપર એક મોટું ભાષ્ય છે.

કવિ નર્મદાશંકરની કવિતા.

ઈ. સ. ૧૮૬૭.

અગિયાર વરસ થયાં નર્મદાશંકરે કવિતા લખવા માંડી છે તે બધી એકઠી કરી હોય તો સુમારે દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહના બે ચોપડા જેવડું પુસ્તક થાય ખરૂં. ઘણા ગુજરાતી કવિઓના આખા જન્મારાના લખાણ જેટલું આ તરૂણ કવિની કલમમાંથી આટલી મુદતમાં નિકળ્યું એ વાત એનાં ઉદ્યોગ અને ચપળ બુદ્ધિની અચૂક નિશાની છે. એ લખાણની છટાએ મુંબઇ, સુરત, ભરૂચ, અમદાવાદ, કાઠિયાવાડ આદિ ઘણી જગોએ એના નામને પ્રસિદ્ધ કરી મૂક્યું છે. એ લખાણથી દેશમાં ઊંચું રસજ્ઞાન પસરવા માંડ્યું છે, અને કાવ્ય ને પદ્યમાં શો ફેર છે તેની હમણાંજ ગુજરાતી ભાઇઓને કંઇ કંઈ સમજ પડવા લાગી છે. ઘણાખરા અંગ્રેજી ભણેલા તો ગૂજરાતી કવિતામાં નર્મદાશંકરનુંજ ઊંચું કાવ્ય ભાવથી વાંચેછે; શાસ્ત્રીયો કે જે સંસ્કૃતમાંજ કવિતા હોય એમ માની બેઠા છે અને સઘળા પ્રાકૃત પુસ્તકો તરફ ધિક્કારની નજરથી જુએછે તે પણ નર્મકવિતા વિશે કહેછે કે પ્રાકૃત પ્રમાણે ઠીકછે. સાધારણ લોકોમાંના સાચા દરદીઓ ટીકા સાથે એમાંનાં રસિક પદ સાંભળે છે ત્યારે ધીસે મ્હોંએ "ખૂબ" એમ કહી રસલીન થવાનું પ્રગટ ચિત્ર દરશાવે છે; અને એ કવિના થોડાક મિત્ર તો દુનિયાના ઉત્તમ કવિયો સાથે પણ એનો મુકાબલો કરતાં આચકો ખાતા નથી. પણ તેમજ ઘણાખરા સાધારણ લોકોને એની કવિતાનો કેવળ અનાદર છે, અને તે કરતાં હલકામાં હલકી ગરબી કે લાવણી વધારે પસંદ છે. બીજા ગૂજરાતી કવિયો વિશે બધાનો વિચાર ઘણું કરીને એક સરખો છે, પણ નર્મકવિતાની ખુબી પીછાનવામાં તો જાણે દેશમાં બે થડાં બંધાઈ ગયાં હોય એમ જણાય છે, અને તે થડાં હમેશાં એક બીજા સાથે આગ્રહ અને જુસ્સાથી આથડતાં માલમ પડેછે. પણ જ્યાં સુધી સઘળા પોતાની લાગણી ઉપરથી પોતાનોજ કક્કો ખરો કર્યા કરશે, અને જ્યાં સુધી કાવ્યવિવેચનના અચળ નિયમ બાંધી તે પ્રમાણે નર્મકવિતાની વાદ સાથે તુલના કરનારા રસજ્ઞાનીઓની નિષ્પક્ષપાત, ડાહી, અને પોતાના નિષ્પક્ષપાત પણાથી અને ડહાપણથી સર્વને માન્ય, એવી સભા ઉભી થઇ નથી ત્યાંસુધી

ચાલતી તકરારનો નિવેડો આવે એમ લાગતું નથી. પ્રેમાનંદ અને સામળ સંબંધી થોડા વખત ઉપર જાહેરમાં ચરચા ચાલી રહી હતી તે ઉપરથી હજી આપણા વિદ્વાનોમાં પણ કવિતા તોલવાનું કેવું નાનું અને અશાસ્ત્રીય માપ છે તે જણાઈ આવ્યું.

તો પછી બીજા લોકોના તો કવિતા સંબંધી વિચારનું પૂછવુંજ શું ? ઘણા તો સારા રાગમાં વૈદક શાસ્ત્રનું પણ માપવાળું લખાણ હોય તો તેને કવિતા સમજે, અને તેમાં ઝડઝમકના તડાકા ભડાકા તથા સસ્સા મમ્મા વાળા પાંચ સાત શબ્દ જોડે ગુંથેલા જોય તો તેને ઉત્તમ કવિતા કહી પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરે કે અમારા જેવા કવિતાના પરખુ કોઈ નથી. તેઓના વિચારમાં શબ્દનો ધ્વનિ એજ કવિતા છે, અર્થની ઝાઝી પરવાહ રાખતા નથી. એમ નથી વિચારતા કે ભાષાના શબ્દનો ધ્વનિ અને તેને રોકડની પેઠે મનસ્વી આકારમાં ગોઠવવું એજ કવિતા હોત તો કાળિદાસ ને યુરોપખંડમાં વખણાવાનો દહાડો ક્યાંથી આવત ? અને હોમરના તર્જુમામાંથી તેનું નામ દેશદેશ અવિચળ કીર્ત્તિ કેમ પામત ? તર્જુમામાં તો ઝડઝમક અને સઘળું શબ્દચાતુર્ય ઉડી જઈ માત્ર અર્થનીજ ખુબી રહેછે, અને તે અર્થની ખુબીને માટેજ કાળિદાસ, હોમર, શેકસપિયર, અને બીજા મોટા કવિયો દુનીયામાં વખણાયછે. કેટલાક લોકો ભાષાની શુદ્ધતા, સરળતા, અને મીઠાશનેજ કવિતાનું માપ ગણે છે. કેટલાક હસાવવું એજ કવિતાનો મુખ્ય હેતુ સમજે છે. એ હિસાબે તો ભાટ અને તરકડીયો એ બેજ મોટા કવિરાજ તો ! કેટલાક દહોડડાહ્યા પદ્યમાં નીતિનાં ભાષણો હોય તેનેજ કવિતા કહેછે. ઉત્તમ કવિતામાં નીતિ તો અલબત્ત હોયજ, પણ તે વ્યંગરૂપે ઇસપનાં રૂપકોમાં છે તેમ રહેલી હોયછે, નિર્બંધરૂપ હોતી નથી. વળી કેટલાક રસિક, પણ કાવ્યશાસ્ત્રના ઊંડા વિચારે રંક પુરૂષો રડાવે તેનેજ ઉત્તમ કવિતા કહેછે. એમ હોય તો મિલ્ટનનું અમરકીર્ત્તિપાત્ર "પેરેડાઇઝ લોસ્ટ" વીરસજ ગણવું જોઇએ, કેમકે એ ગંભીર કાવ્યમાં કરૂણારસ નથી એમ કહીએ તોપણ ચાલે. ફક્ત લાગણિયોજ કવિતાનું માપ હોય તો વીરરસ કવિતાને માથે શૃંગારરસ કવિતાનેજ ચઢાવી દેવી પડે, પણ એમ કયો વિદ્વાન કરેછે ?

આ પ્રમાણે તરેહ તરેહવાર કવિતા સંબંધી એકદેશી વિચારો ચાલેછે. શબ્દનો ધ્વનિ એ કવિતા નથી પણ રાગ છે. કવિતાતો અર્થમાં રહેલી છે. જે અર્થ આપણા મનમાં ચિત્ર પાડી નાના પ્રકારની લાગણીઓ ઉપર અ-સર કરેછે તે કવિતા અને એ ચિત્રની સાચાઈ અને સંપૂર્ણતા ઉપરથી કવિતાના ક્રમ બંધાયછે. કુદરત અથવા માયાના સ્વરૂપનું ખરેખરૂં પૂર્ણ ચિત્ર તે ઉ-ત્તમ કવિતા. કુદરતનાં એકાંગી ચિત્ર પણ થાય છે, અને વખતે એવાં અપૂર્ણ ચિત્ર મન ઉપર વધારે અસર કરેછે તોપણ તે કદી ઉત્તમ કવિતાના નામને યોગ્ય થતાં નથી. આ વિષય વિસ્તારથી લખવાનું આ ઠેકાણું નથી, પણ જો "માયાનું પૂર્ણ ચિત્ર તે ઉત્તમ કવિતા" એ વ્યાખ્યા લક્ષમાં રાખી મૂકી હોય તો કવિતાની જાતિ કેટલી, તેમાં ઊંચી કઇ, અનેએવી બીજી સઘળી કાવ્યશાસ્ત્રની ગૂંચવણો દૂર થઈ ધોરી રસ્તો નજરે પડશે.

આ માપથી તપાસી જોતાં નર્મદાશંકરના લખાણમાં ઊંચી જાતની ક-વિતા જણાયછે. પ્રેમાનંદભટ, સામળભટ, દયારામ, અને નરસિંહમહેતા જે ગુજરાતી કવિયોમાં પહેલા વર્ગના ગણાયછે તેમાંથી માત્ર પ્રેમાનંદજ નર્મદાશંકરની જોડે બેસવાનો કંઈ દાવો કરી શકે એવો છે. નરસિંહમહે-તાના પદમાં અત્યંત ભક્તિ, તે ભક્તિમાં સમી ગએલું થોડું પણ ઉંડું બ્રહ્મ-જ્ઞાન, અને બીજા વર્ગનો શૃંગારરસ જોવામાં આવેછે. એના શાંત રસમાં જ્ઞાન અને નીતિબોધ—વૈરાગ્ય નથી. એટલે જેમ બીજા ઘણાખરા ક-વિયો માયાનું જુઠું—અલિતરૂપ ઓળખાવી ગાંભીર્યની સાથે સંસાર ઉપર કેટલોક કંટાળો ઉત્પન્ન કરે છે તેમ એના શાંત રસથી થતું નથી, પણ આ-ખા હિંદુસ્થાનમાં સંત દાવે પ્રખ્યાત થએલા આપણા નરસિંહમહેતાની ભક્તિ અને હરિવિશ્વાસ ઉપરથી ધારી શકાય તેમજ એમાં આનંદયુક્ત જ્ઞાન છે. એની ભાષા ઘણી શુદ્ધ અને કોમળ છે, પહેલા વર્ગના બીજા ભક્તકવિ દયારામને ભોળા લોકો નરસિંહ મહેતાનો અવતાર ગણે છે, તેમ આપણે પણ બન્ને કવિના સરખાપણાનો વિચાર કરીએ તો કહી શકીએ. માત્ર એ કળિયુગમાં મોડો જન્મ્યો તેથી એના મન ઉપર માયાનું આવરણ વધારે હતું. બંનેની કવિતા એકજ જાતની પણ દયારામની વધારે સારી. આત્મપરિતાપ સંબંધી જે દયારામનાં પદ છે તે તેની સાચાઈ અને ઉ-ભરાતા જુસ્સાથી વલ્લભ શિવાય બીજા બધા ગૂજરાતી કવિયોના એવા લ-ખાણથી ઝટ ઓળખાઇ આવેછે. આત્મપરિતાપની જોડેજ કરુણાસિદ્ધ

પરમેશ્વર સાચી ભક્તિ જોઈ સઘળું ક્ષમા કરશે એવો પણ દૃઢ નિશ્ચય બહાર પડતો જોવામાં આવેછે. પણ દયારામ તેના શૃંગારને માટે ઘણો વખણાય છે. એ શૃંગારનો નર્મકવિતા સાથે મુકાબલો કરી શકાય ખરો. દયારામના "ભજનમાં" વિયોગનું દરદ કેટલીક જગોએ સારી રીતે કહેલું છે; અને ઘણા ગૂજરાતી ભક્તકવિયોની ચાલુ રીત છોડી કૃષ્ણનું દક્ષનાયક પ્રમાણે વર્ણન કરવાને પ્રયત્ન કીધો છે, તોપણ તેમાં વિલાસવર્ણન વધારે છે અને શઠનાયકનાં પણ ચિત્રો આવી ગયાં છે. નર્મશૃંગાર દરદથીજ ભરેલો છે, અને તેમાં કોઈ ઠેકાણે અનુકૂળ નાયકનાં પૂર્ણ ચિત્રો, અને કોઇ ઠેકણે દક્ષનાયકની છાયા જોવામાં આવેછે. આમાં નાયકનું, અને દયારામમાં નાયિકાનું બોલવું વધારે છે. નવે નાયિકા પરકીયાના ઘણાખરા ભેદ અને માનાદિ શૃંગારનો સઘળો વિસ્તાર દયાસખીના કાવ્યમાં ઘણો જોવામાં આવેછે. નર્મશૃંગારમાં ઘણું કરીને પ્રૌઢાપ્રોષિતપતિકાજ પોતાના પ્રૌઢ પ્રેમથી મહાલીને રસિક જનોનાં મન હરણ કરેછે. એમાં ધીરાધીરા નાયિકાનું પ્રાધાન્ય રાખ્યું તેથી રંગ વધારે જામેછે. એમાં ઘણે ઠેકાણે સ્વકીયા વર્ણનછે અથવા પરકીયા વર્ણન હોય એવું જણાતું નથી. જાર પ્રીતના જુસ્સામાં વેદ અને લોકની લજ્જા તોડી આગળ ધસતી, સાહસિક, ધીટ, અધીરાપરકીયાનુંજ વર્ણન દયારામે તો ઉઘાડે છોગે કીધું છે. દયારામભાઈનું શૃંગારરૂપી રત્ન, ખરા પાણીએ ચમકતું, નાયિકાદિભેદે વિસ્તીર્ણ, સુવર્ણ સરખા શબ્દોમાં જડિત, અને તાલ સુરના તેજોમય સિંધુમાં તરતું છે, તોપણ ભાષાના વાદળથી અર્ધા વીંટાયલા નર્મશૃંગારરૂપી સદા બળતા અને બીજાને બાળતા શુદ્ધ સુરજની આગળ તે રત્ન મને તુચ્છ અને રમત સરખું લાગેછે.

કવિપંક્તિમાં સામળને દયારામની ઉપર મુકવામાં આવેછે તે તેના રસને માટે નહિ પણ તર્કને માટે. સંસાર સંબંધી વાર્તા પોતાની અક્કલથી યોજને લખવાનો સંપ્રદાય આપણા કવિમંડળમાં હતોજ નહિ. તેથી એમ પ્રથમ કરવાનું માન સામળને ઘટેછે, અને એ કારણને લીધેજ અગર જો કે એને કેટલીક વારતાનો આધાર મળેલો ખરો, અને તે આધાર ઉપરથી વિસ્તાર કરવામાં એણે કંઇ ઊંચી જાતનો તર્ક બતાવ્યો નથી, તોપણ પ્રેમાનંદથી ઉતરતું આસન એને આપવામાં આવેછે. બાકી એની વારતા યોજવાની શક્તિને તર્ક નહિ પણ ઉડતા તરંગનું નામ શોભે. તર્ક તે વ્યાસ

અને વાલ્મીકિનો કે જેમાંથી ગર્જના કરતા પ્રૌઢ " ઇતિહાસો " નીકળ્યા. સામળની બુદ્ધિ (Arabian nights)ના બનાવનારને વધારે મળતી આવેછે. સામળને કવિ નહિ પણ એક (novelist) કહીયેતો ચાલે, અને એ જાતના અંગ્રેજીમાં ગદ્ય લખનાર બુલ્વર, લીટન સ્કૉટ આદિ બીજા કેડીબંધછે તેની આગળ એના કંઇજ હિસાબ નહિ લાગે. એનામાં ઘણુંજ સંસારજ્ઞાન અને કેટલુંક ચાતુર્ય છે, એની કવિતા વ્રજભાષાના કવિયોની છટાને મળતી છે, પણ તે ખેલાડીયો તો છટાની સાથે રસ સારો મુકી જાણતા હતા, તેમ સામળથી કંઈ ઘણું બની શક્યું નથી. એનો કોઇ રીતે પણ નર્મકવિતા સાથે મુકાબલો થઈ શકતોજ નથી. કદાપિ એણે પણ નીતિબોધ ઘણો અને ઠીક લખ્યોછે એમ કોઇ કહેશે, પણ તેનો જવાબ એટલોજ છે કે નર્મનીતિબોધના કોડાણની સામા કોઇપણ જુના કવિનો નીતિબોધ ક્ષણભર પણ ઉભો રહેવાને લાયક નથી.

હા, પ્રેમાનંદતો એને હંફાવે એવો ખરો ! શુદ્ધ અને ઊંડા પ્રેમનો પ્રૌઢ લખનારો પેલો વડોદરાવાળો પ્રેમાનંદ કે જેનું નામ સઘળા રસિક જનોને પ્રેમ અને આનંદ આપી બહાલુ થઈ પડ્યુંછે, તે જુના કવિયોમાં રાજપદવી ભોગવે એમાં કાંઇજ નવાઈ નથી, અને મારા વિચાર પ્રમાણે તો એના તખ્તના પગથીયાં આગળ પણ પહેલા વર્ગના બીજા ત્રણ કવિયોને બેસવા દેછે તે એક એની મોટી મહેરબાની! ખરેખર પ્રેમાનંદને માટે તો ગુજરાતિયોએ અભિમાન ધરવું જોઇએ. એને રસની બાબતમાં છેક આરી જાય એવો બીજો કોઇ પણ પ્રાકૃત ભાષામાં તો કવિ નથી. મોરોપંથ, વામન, અને બીજા મરાઠી પંડિતકવિયો વિદ્યામાં બેશક બહુ ચઢે, પણ તેમના કાવ્યમાં એના જેટલો રસ નથી. વ્રજભાષાના કેશવદાસ, બિહારીદાસ, અને બીજા થોડાક રસિક કવિયો અર્થગૌરવમાં, ચાતુર્યમાં, અને મસ્ત શૃંગારમાં એને ક્યાંનો ક્યાં પછાડી મુકીદે, પણ તેમ તેમનાથી એના કરૂણારસને પણ ન પહોંચાય. કરૂણારસ તો પ્રેમાનંદના બાપનોજ. એની કવિતા રસ, અલંકાર, અને ચિત્રથી ભરપુરછે. એનાં પુસ્તકો ઉપર કેટલાક ભાષાન્તરનો દોષ મુકેછે પણ તે વ્યાજબી નથી. કેટલોક તર્ક અને રંગ તો બિલકુલ એનોજ.

નર્મકવિતા અને પ્રેમાનંદના પુસ્તકોની તુલના આપણે સમદૃષ્ટિયે

કરી શકીયે તેની પહેલાં એ બે કવીશ્વરની વાણીમાં શો ફેર છે તેનોઃ આપણે અવશ્ય નિર્ણય કરવો જોઇએ, કેમકે ભાષાની મોહિની એવી છે કે ભલભલાને ગુલતાન કરી નાખે છે, અને ઘણાખરાને તો તેજ રસછે એમ સમજાવી ખરા કવિત્વને ઓળખવાનો (પરખવાનો તો ક્યાંથીજ) દહાડો આવવા દેતી નથી. પ્રેમાનંદની ભાષા ઉત્તમ પ્રતિની છે. કવિચરિત્રના કરતા કવિપંડિતે એક જગોએ એને દયારામ કરતાં ઉતરતી ગણીછે, પણ મને લાગે છે કે એ અભિપ્રાય ભૂલ ભરેલોછે. એક કુલીન વિદ્વાન, અને સંસારમાં બહુ ફરેલો પુરૂષ જેવી વાતચીત કરે તેવી દયારામની વાણી છે, અને કુલીન અનુભવી શાસ્ત્રીના લખાણ જેવી પ્રેમાનંદની ભાષા છે. મારા વિચાર પ્રમાણે તો પહેલા વર્ગના ચારે કવિની ભાષા તેમના વિષયને યોગ્યછે--કોઇમાં કંઇ દોષ કહાડવા સરખુ નથી. પ્રેમાનંદની વાણીમાં જે કંઇએક જાતની પ્રૌઢ મીઠાશછે તે તેના પુસ્તકોને લાયકછે. વ્યવહારમાં અને સંસ્કૃતકાવ્યોમાં ઘણીવાર વપરાયાથી પ્રસિદ્ધિ અને અધિકાર પામેલા શબ્દોથીજ પ્રેમાનંદે પોતાની કવિતા શણગારીછે. એવા શબ્દોને જોતાંજ જાણે તે જુના મિત્ર હોય તેમ આપણે આનંદથી માન આપીએ છઇએ. તે કાન ઉપર પડતાંજ આપણા મનમાં તેવા પ્રસંગનું ચિત્ર પડી રહેછે, અને તે રસમાં મગ્ન થઇ જઇએ છઇએ. એક શબ્દથી શ્રોતાઓને જીતવાનું બળ તે આવા કવિયોનું ! વળી એવી ભાષાની સાથે ઊંચી જાતનું થોડું ઘણું કવિત્વ અને પ્રસંગને અનુસરતા રાગની સહાયતા હોય તો પછી તેની અસરમાં શું પૂછવું ! વડોદરાને પ્રખ્યાતી આપતા ભટ પ્રેમાનંદનું નામ ગુજરાતના આ છેડાથી પેલા છેડા લગી ગાજી રહે તેમાં શી નવાઇ ! જુના કવિમંડળમાં તે સૂર્યની માફક પ્રકાશી લોકોમાં આનંદ આનંદ વરસાવી રહે એમાં શું આશ્ચર્ય. !

એથી ઉલટી નર્મકવિતાની ભાષા જુનીગુજરાતીના અભ્યાસીને તથા સાધારણ લોકોને લાગેછે. સાધારણ લોકોતો બરાબર સમજતા નથી, કેમકે એમાં કેટલાક અપ્રસિદ્ધ અને અપૂર્ણાર્થસૂચક શબ્દો આપેલા છે, અને વાક્યરચના કિલષ્ટ થઇ ગએલી જણાયછે. એમાં ફારસી અને સંસ્કૃત શબ્દો સામ સામા હુરકતા ઉભેલા માલમ પડેછે. વિષયને નહિ શોભે એવા બોલ પણ વચમાં વચમાં કોઇ ઠેકાણે આવીને રસ ભંગ કરેછે. આટલી સખ્ત ટીકા એ કવિના શરૂઆતના લખાણને લાગુ પડેછે. ચાર પાંચ

વરસ થયાં તો એની ભાષા ઘણી સુધરી ગઇછે, અને "હિંદુસ્તાનની પડતી" તથા આશરે તે વખત પછીની લખાએલી સઘળી કવિતાની ભાષા ક્લિષ્ટ નથી પણ પાણીના રેલાની પેઠે વહેતીછે. તોપણ જુના સારા કવિયોથી તો ઉતરીજ, અથવા વાસ્તવિક રીતે બોલીએ તો નર્મકવિતાની બાનીજ જૂદીછે, કેમકે જરા એ પણ વિચાર કરવાની વાતછે કે નર્મદાશંકરના પદ્યની ભાષા શામાટે ઉતરતી હોવી જોઈએ. એનું ગદ્ય શુદ્ધ, રસિક, ફાંકડુ, અને ભાષામાં સર્વોપરી છે એ તો સહુકોને માલમજ છે. ગદ્યનો લખનાર તો એ એકો ગણાયજછે, ને એની બોલનાની ભાષા વિશે મારો તો એજ અભિપ્રાયછે કે આ સમયના કુલીન વિદ્વાન ગૂજરાતીએ કેમ બોલવું જોઇએ તેનો નમુનો (ideal) છે; અથવા એટલું તો ખરૂંજ કે એના જેવો બોલનાર ગૂજરાતમાં હાલ તો નથીજ. હું વાચાળતાની વાત નથી કરતો, પણ શુદ્ધ, રસિક, મર્માળી, અને તેની સાથે સરળ ભાષાની. ત્યારે જે માણસનું ગદ્ય સર્વોપરી, સંભાષણ ઉત્કૃષ્ટ, અને જે માણસ ગૂજરાતી કોષ અને વ્યાકરણ વિદ્વતાથી લખેછે તે માણસના કાવ્યની ભાષા કેમ નઠારી લાગેછે? હા, તે માણસમાં કવિત્વ નહિ હોય તો તેમ કદાપિ થાય ખરૂં. પણ રસિકનર્મદને વિશે તો એમ કોઇથી કહેવાતુંજ નથી. એના કટ્ટામાં કટ્ટા દુસ્મનો પણ માત્ર મોટામાં મોટો દોષ ભાષાનોજ કહાડી શકેછે. ત્યારે એનુ કારણ શું? ઘણો વિચાર કરી ઊંડું જોતાં મને તો આમ લાગેછે:— ગૂજરાતી અને તેમજ બીજી બધી હિંદુસ્તાનમાં બોલાતી ભાષાઓ હાલ મોટા વમળમાં પડીછે. દલપતરામ કવિ કહેછે કે નરસિંહમહેતાના સમયથી તે દયારામભાઇના વખત સુધીની પાંચશે વરસની મુદતમાં ગૂજરાતી ભાષામાં ફેર પડ્યો નથી. એ કેટલેક દરજ્જે ખરૂંછે, તોપણ એ પાંચશે વરસમાં જેટલો ફેરફાર થયોછે તેથી સોગણો ફેર આવતા પચાશ વરસમાં પડનારછે એ નિશ્ચય જાણવું. સમય બદલાયો તેમ ભાષા પણ બદલાયછે. આજ કાલ ભણેલા જુવાનીયાની ભાષા શું જુના લોકો કરતાં જૂદી નથી? જુના જમાનામાંના કેટલાક થોડા ન્યુસપેપર વાંચી બરાબર સમજી શકેછે? ઘણા મહાવરાથી તેમાંના થોડાએક સમજવાને શક્તિવાન થયેલા જોવામાં આવેછે. મુંબાઇમાં વધારે સમજેછે તેનું કારણ એજ કે તેઓને મહાવરો વધારેછે. અને મુંબાઇના સઘળા લોકોની કેવી ભાષા થઇ ગઇછે તેજ જુવોની. સભાઓમાં ભાષણ વંચાયછે અને પછી જે

ચર્ચા ચાલેછે તેમાં શું જુના લોકોને બરાબર સમજણ પડેછે? હાલના ગદ્યની અને મણિરત્નમાળાની ટીકા, વચનામૃત આદિ જુના ગદ્યની ભાષામાં શું અસમાન જમીનનો ફેર નથી માલમ પડતો? વચનામૃત લખાયાને તો ઘણી મુદત પણ નથી થઇ. એ ફેરફાર નિરંતર આપણી નજર તળે થયા કરેછે તે આપણા લક્ષમાં નથી રહેતો, પણ ભાષા બદલાઇ અને બદલાયછે એમાં તો કંઈ શક નહિ ત્યારે એ બદલાએલી ભાષા નર્મદાશંકરના હાથથી કેટલેક સંસ્કાર પામી એની કવિતામાં દર્શન આપેછે તેથી આપણે આશ્ચર્ય શા માટે પામવું જોઇએ? જો એ વિકૃતિ આપણી ભાષાનું દૂષણછે, તો એ દૂષણ લગાડયાનો ચાંલ્લો કોઇ એકને શિર નથી, પણ આ સમયને એટલે આ સમયે સઘળા વિદ્વાન લખનારા અને બોલનારાને શિરછે. હમણાં આપણી ભાષા શા કારણથી અને શી રીતે વિકૃતિ પામેછે તેનો જો વિચાર કરીશું તો એ દૂષણછે એમ કહેવાનું આપણને સ્વપ્ને પણ નહિ સૂઝે. જ્યારે મુસલમાનોનું પ્રાબલ્ય હિંદુસ્તાનમાં ઘણું વધ્યું અને તેઓની સાથે રોજ સહવાસ થવા લાગ્યો ત્યારે આ દેશની સઘળી બોલીઓમાં દેખાદેખી ફારસી ભાષાના શબ્દોનો પ્રવેશ થવા લાગ્યો. તેમાંના ઘણાખરા શબ્દોનો કાંઇ ખપ તે બોલીઓમાં હતો નહિ તેથી તે સમયની વિકૃતિને દૂષણ કહીએ તો ચાલે. પણ હાલની તો રીતજ જૂદીછે. અંગ્રેજીમાંના થોડાજ શબ્દો આપણી ભાષામાં આવ્યા હશે. વાક્યરચનામાં તે ભાષાની રૂઢિનો કંઇક બેમાલુમ અંશ કોઇ વખત આવી જાયછે ખરો, પણ જે ભાષામાં મૂળ સારૂં ગદ્યજ નહિ ત્યાં બીજો ઈલાજ શો. ત્યારે આપણી ભાષા વિદ્વાનોને હાથેજ વિકૃતિ હમણાં શા માટે પામેછે? કારણ ખુલ્લુંજછે. અંગ્રેજી વિદ્યાના પ્રતાપે આપણા દેશમાં હજારો નવા વિચારોને તથા નવી લાગણીઓને જન્મ આપ્યોછે. તેનો સમાવેશ સાંકડી ગુજરાતીમાં થઇ શકતો નથી. તેથી તે નિરૂપાય થઇ સંસ્કૃત અને ફારસી ભાષાના અનહદ મેદાનમાં જઈ વિશ્રામસ્થાનની યાચના કરે છે. વખતે એમ બનેછે ખરૂં કે પોતાની બાલ્યાવસ્થાની ઉદ્ધતાઇ અને અધીર ચપળતાથી સાંકડી પણ થોડી ઘણી વસ્તીવાળી ગુજરાતીમાં અને વસ્તીથી તરવરી રહેલી સંસ્કૃતમાં તેમને અનુકૂળ આવે એવા વાસ હોયછે તોપણ તેની ખોળ ન કરતાં નવાં બેડોળ મકાન બાંધી તેમાં આંટડે મોકળો નિવાસ કરેછે, પણ એક તો જાતે તે મુલકના વતની નહિ,

બીજું તે ભાષાજ્ઞાનરૂપી ભોમીયો તેઓને પુરો સ્વાધીન નહિ, અને ત્રીજું જેઓને એ ભોમીયો સ્વાધીન છે તેમની સાથે ગમે તે કરતાં પણ દીલોજાન દોસ્તી થતીજ નથી. તેથી એ બિચારાનો કાંઈ ઝાઝો વાંક નથી. જેમ જેમ સમજણ આવતી જાયછે અને આસપાસનો ખરો અનુભવ થતો જાયછે તેમ તેમ ઉતાવળમાં પસંદ કરેલા ઘરની ખોડ પણ સુઝતી જાયછે, અને વખતે ઉચાળો ભરી જુના મકાનોમાંથી એક અનુકૂળ જોઈ તેમાં ઠરી ઠામ રહેછે—વખતે નવું ઘર અયોગ્ય છતાં જોઇએ તેવું સુધું તો ત્યાંજ અંટેહુવારકાં કરેછે. આ બે વિધિયે આપણી ભાષા હમણાં વિકૃતિ પામેછે. તેમાં બીજી વિધિયે એને સુધારવાને નર્મદાશંકરે જે પરિશ્રમ કીધોછે તેને માટે આપણે એનો ઘણોજ આભાર માનવો જોઇએ. એનું ગદ્ય વખણાયછે તે આ કારણને માટેજ. હાલની નવી બાનીએ પદભ્રષ્ટ કરેલા ઘણા ગુજરાતી શબ્દોને પાછો એણે અધિકાર અપાવ્યોછે. સંસ્કૃતમાં વપરાતા ઘણા પૂર્ણાર્થસૂચક શબ્દોને શોધી નવા વિચારોની સેવા કીધીછે, અને કેટલાક નવા શબ્દો પોતાની મેળે જોડી કહાડ્યાછે તેમાં પણ રસિક પંડિતાઇ બતાવીછે કોઈ વખત એનાથી પહેલી વિધિયે વરતાઇ ગયું હશે, પણ એક માણસથી જેટલું ગુજરાતી ભાષાના લાભમાં બને તેટલું એણે કરવામાં કસર રાખી નથી. નવા પ્રૌઢ વિચારોનું ઓળખાણ અને તે વિચારોને શું શું અગવડ પડેછે તેની પૂરી કદર ન હોવાથી જે લોકોને આ ભાષાની વિકૃતિ જોઈ ખેદ ઉત્પન્ન થાયછે તે લોકો તેમાં અલબત દોષજ કહાડશે, પણ ભાષામાં જે ફેરફાર ચાલી રહ્યો છે તે કોઇના હાથમાં નથી, અને એજ ફેરફાર થતી ભાષા આગળ પ્રસાર પામવાનીછે, પછી એને મીઠી ગણો કે કડવી ગણો, શુદ્ધ ગણો કે અશુદ્ધ ગણો. જેમ જેમ દેશમાં નવા વિચારો દાખલ થતા જવાના તેમ તેમ નવા શબ્દો ભાષામાં પ્રવેશ કરતા જવાના, અને જુના શબ્દોનું જોર વત્તુંઓછું થઈ જવાનું. વ્યાકરણ યુક્ત અન્વય થઈ શકે એવાં અને અર્થગૌરવ, ચાતુર્ય, વાદ, અને રસનો સંક્ષેપમાં સમાવેશ થઈ શકે એવાં યુક્તિથી રચેલાં વાક્યો હવેના વિદ્વાનોના લખાણમાં સાલમ પડવાનાં-પછી "તે ગયો, તું આવ્યો, હું ખુશી થયો," એવી તુટક દેશીયોના વાંચનારથી તે ન સમજાઓ તો ન સમજાઓ અને ક્લિષ્ટ કહો તો કહો. આ રીતે વિચાર કરતાં તો નર્મપદની ભાષાનાં કેટલાંક દૂષણો ભૂષણ રૂપ થઈ જાયછે, અને એમ મનમાં સહજ ખ્યાલ

ઉઠેછે કે જે વાતને માટે હમણાં એ બહુ નિંદાયછે તેને માટેજ આવતા જમાનામાં કદી એની ઘણી તારીફ થાય. માટે એની બાનીજ જૂદી છે એમ ગણી એની કવિતાની તુલના કરવામાં તેનો વિચાર દૂર રાખવાની હું જુજ ભલામણ કરૂંછું તે કોઈ પણ રીતે ખોટીછે એવું તો દુરાગ્રહી શિવાય કોઈ કહી શકનાર નથી.

જ્યારે બાનીજ જૂદી અને તે બાની પણ છેક દોષ રહિત નહિ ત્યારે તે બાની જુની બાનીના શોકીનને અપ્રિય લાગે એમાં કાંઈ અચરત સરખું નથી, પરંતું તેઓનો એ ધર્મછે કે એ વિષયપર તેઓએ શાંત રીતે ખરા કવિત્વનો વિચાર કરવો. નર્મદાશંકરની ભાષા વિશે મેં મારો તો અભિપ્રાય ઉપર જણાવ્યોજ છે, પણ વાદને અર્થે તેઓ ધારેછે તેથી પણ ઘણીજ નઠારીછે એમ ગણીયે તો એ માત્ર ભાષા ઉતરતી હોવાથી શું થઈ ગયું ? ગુણીજનો ઠીકરાના વાસણમાંથી પણ અમૃતનોજ સ્વીકાર કરે, અને રત્નજડિત કંચનના પાત્રમાં દૂધ હોય તે તરફ લોભાઈ જાય નહિ. માટે ભાષાનો વિચાર દૂર કરી એ બે કવિયોને સરખાવી જોઇયે. કરુણારસમાં પ્રેમાનંદ બેશક ચડે, અને હાસ્યરસ પણ એણે લખ્યોછે તે સારો અને એ કવિને શોભે તેવોછે. નર્મદાશંકરે કવિતામાં હાસ્યરસ લખવાનું હજી માથે લીધુંજ નથી, અને ગદ્યમાં હસવાનું જોર એવું જબર જણાયછે. તેથી એ પ્રેમાનંદથી એ રસમાં ઉતરે એમ કહેવું એ ખરો ન્યાય તો નહિ, તોપણ કવિતામાં નથી એટલાજ કારણથી એક બેઆની ઓછી આપીયે તો ચાલે. પ્રેમાનંદનો શૃંગાર નિશ્ચય ઉત્તમ જાતિનોછે, પણ નર્મદાશંકરનો એવાજ ઊંચા પાણીનો અને ઘણોછે. પ્રેમાનંદે છૂટક ગીતકવિતા પણ ઘણી લખી છે એમ એકનું કહેવુંછે તે ખરૂં પડે તો બહુ સારૂં, અને તે ખરૂં પાડવાની ખોળમાં ઉદ્યોગી વિદ્વાનોએ રહેવું જોઇયે, કેમકે તેમાં બેશક શૃંગાર બહુ હશે, અને તેથી આ બાબત ખરો ન્યાય કરવાનાં સાધન આપણે હાથ લાગશે. તોપણ જ્યાં લગી એમ નથી થયું ત્યાં લગી તો નર્મદાશંકર કરતાં એનો શૃંગાર ઓછો એમ કહેવાની ફરજ પડે છે. વળી પ્રેમાનંદના શૃંગારથી ચિત્ર પડેછે, પણ નર્મશૃંગારમાં ઘણાં, ઊંચી જાતનાં, અને પૂર્ણ ચિત્રછે. અફસોસછે કે આપણામાં ચિત્રકળાની કળી સુધારાના સુરજને ન ગણકારતાં હજી બીડાયલીજ ઉભીછે; બાકી કોઈ ચતુર ચિતારો નર્મકવિતામાંનાં તાર્કિક ચિત્રોને રસિક સ્ત્રી પુરૂષોની દૃષ્ટિઆગળ

મૂર્તિમાન મૂકી તેના મનોહર રૂપથી સાનંદાશ્ચર્યમાં સ્તબ્ધ કરી મુકત. પ્રેમાનંદમાં વીરરસ ઘણોછે, પણ કલ્પિત શાસ્ત્રો વડે કીધેલા અસંભવિત પરાક્રમોનાં વર્ણનથી હાલના અગ્નિરથ અને વીજળીયંત્રના કુદરતી ચમત્કારથી ચમકી રહેલા ઓગણીસમા સૈકાના વિદ્વાનો રસમગ્ન થઈ જાય એ તો મુશ્કેલજ તો. અદ્દ્ભુત સાથે વીરરસ ઉડી ગયો—એ બન્ને વચ્ચે આત્મા ને શ્વાસનો સંબંધછે. નર્મકવિતામાં શિક્ષારૂપ જે વીરરસ લખ્યોછે તે ઘણો જુસ્સાવાળો અને અસર કરતોછે. પ્રેમાનંદે શાંતરસ તો લખ્યોજ નથી, અને નર્મદાશંકરે લખ્યોછે તે ઘણો સરસછે. નીતિબોધ કવિતા તો ગૂજરાતીમાં નર્મદાશંકરનીજ. એનો લખેલો વૈરાગ્ય ઊંડો અને ઉત્તમ પંક્તિનોછે—એટલો ઊંડો કે વિદ્વાન નહિ હોય તો દુઃખીયારાથી પણ નહિ સમજાય, અને દુઃખી વિદ્વાનને એવો વૈરાગ્ય ગુજરાતીભાષામાં તો શું પણ બીજી ખેડાયલી ભાષામાં પણ મળવો મુશ્કેલ; સૃષ્ટિસૌંદર્ય સમજવાની શક્તિ તો સંસ્કૃત ભાષાના લયની સાથે અથવા તેની પણ પૂર્વે આપણામાં કરમાઇ ગઈ હતી તે જાણે પાછી નર્મકવિના મનમાં પ્રફુલ્લિત થઈ હોય એમ જણાયછે. પ્રાતઃકાળનાં, સાયંકાળનાં, મધ્યરાત્રિનાં, ઋતુઓનાં,—કાળવર્ણન પાછળા કવિયો થોડું ઘણું કરી જાણતા હતા, પણ વનવર્ણન કરવામાં તો કેવળ અજ્ઞાન હતા એમ કહીએ તો તે કંઈ ખોટું નહિ કહેવાય—એલચીની જોડે આમલીને એરંડાનાં નામ મુકી અયા મેળવ્યા એટલે વનવર્ણન કીધું એમ કંઇ નહિ કહેવાય.

બીજું જુના કવિયોની કવિતા સ્વાભાવિક અને નર્મદાશંકરની શાસ્ત્રીય છે. જુની ઉત્તમ કવિતા છેક શાસ્ત્રરહિતછે એમ હું નથી કહેતો. કાંઈ પણ શાસ્ત્ર વગર તો સારી કવિતા થાયજ નહિં. સામળનું કવિપ્રિયા, દયારામનું રસમંજરી, અને પ્રેમાનંદનું સઘળા સંસ્કૃત રસશાસ્ત્રનું સ્વબુદ્ધિએ શોધેલું સત્વ તે શાસ્ત્ર એમ તેઓના પુસ્તકો ઉપરથી જણાઇ આવેછે, તોપણ તેમાંના કોઇની બાની શાસ્ત્રીય નથી. તેઓનાં પુસ્તકો પાઠશાળામાં શિખવવા લાયક નથી, પણ માત્ર રાગમાં ગવાતાં સાંભળી આનંદ પામવાનાંછે. સામળની કંઇએક હિંદુસ્તાની ઢબની શાસ્ત્રીય બાનીછે ખરી, અને હું ધારૂંછુ કે દલપતરામ એજ કારણને માટે એને વખાણતા હશે. વાક્યના બોલે બોલ પ્રયોજનવાળા,—તેમાંથી એક પણ કહાડી નાખીએ અથવા બદલીએ તો અર્થના ચિત્રનું અંગ ખંડિત થાય, ને શબ્દના ક્રમમાં

ફેરફાર કરીએ તો રસમાં ઘટાડો થાય,-ઝડઝમકનાં ભૂષણ ધરેલા તથાપિ તે અંગનાજ અવયવ હોય એમ જણાય, નિરર્થક વિસ્તાર નહી કીધેલો પણ ચતુરને માત્ર ચેતવણી હોય, સંક્ષેપમાં લખેલું પણ વિદ્વાનને એક શબ્દ પણ ઉનેરવો ન ગમે, જેમાં પિંગળશાસ્ત્ર નો પણ એક નિયમ ખસેલો નહિ- એવી અર્થગૌરવ અને વ્યંજનાયુક્ત કવિતા આપણી ભાષામાં નથીજ. એ ખુબી તો સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી કાવ્યમાંજ રહેલી છે. એવી જાતની શાસ્ત્રીય કવિતાનો નર્મદાશંકરે આપણી ભાષામાં પ્રારંભ કીધોછે.

આ બધી વાતનો જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છઇએ ત્યારે એમજ લાગેછે કે પ્રેમાનંદ સુદ્ધાં સઘળા ગુજરાતી કવિયો કરતાં નર્મકાવ્ય ઘણી ઉંચા જાતનુંછે, અને અગર જો કે નિત્યના સહવાસથી નર્મદાશંકરના કવિત્વની ખુબીનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપણા મનમાં આવી શકતો નથી, તોપણ આવતા જમાનામાં એ કવીશ્વર હમણાં કરતાં ઘણુંજ વધારે માન પામશે, અને કદાપિ તે વખતના વિદ્વાનોને અચરત સરખું પણ લાગશે કે આવા જુના કવિયો સાથે એનો મુકાબલોજ શા-માટે કીધો હશે.

કવિજીવન.*

—(૦)—

દુહા.

હો ! નર્મદ ! મમ મિત્ર ! તુજ, કરૂં શ્રાદ્ધ હું આજ !
લે અર્પું યશઅંજલિ— પિતૃલોક પ્રિય ખાજ.
શ્રદ્ધાથી સંભારવા, ગંભીર થઇ ગત જંત.
તેનું નામજ શ્રાદ્ધ છે, બુદ્ધિશુદ્ધિસાધંન.
શ્રાદ્ધ મિત્રનું શાસ્ત્રમાં, લખી ગયા રસજાણ,
સહજ સ્વભાવે આજ હું, કરૂંછું તે નિર્વાણ.
પિંડદાન જલદાન એ, આદિક વિધિ વિવિધ;
તથાપિ પંડિતશ્રાદ્ધમાં, યશાંજલિજ ઉચિત.

કવિ નર્મદાશંકરનો જન્મ સુરત શહેરમાં સંવત ૧૮૮૯ ના પહેલા ભાદરવા શુદ દશમને શનિવારે, એટલે, ઇસવીસન ૧૮૩૩ ના ઑગસ્ટ મહીનાની ૨૪ મી તારીખે વહાણાના પહોરમાં સૂરજ ઉગતાં થયો હતો. એમના બાપનું નામ લાલશંકર પુરૂષોત્તમ દવે હતું, અને તે જ્ઞાતે સુરતવાસી વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા.

દવે લાલશંકરની સંસારીસ્થિતિ મધ્યમપણે સારી હતી, એટલે તેઓ ખાતાપીતા અને નાતજાતમાં સારા કહેવાતા હતા. તેમને કેટલોક વેદાભ્યાસ હતો તથા સંસ્કૃત ભાષાનું પણ સાધારણ જ્ઞાન હતું, પરંતુ તે યાચકવૃત્તિ ન કરતાં પોતાનો નિર્વાહ પોતાના બાપનું લહીઆતુંજ કામ કરીને ચલાવતા. કર્નલ જર્વિસના ઉપરીપણા હેઠે નિશાળોને વાસ્તે જે તે

*આ જીવનનિરૂપણ ગ્રંથકાર તરીકેનુંજ અને તે પણ સંક્ષેપમાં લખીશું. લખાણમાં આવેલી હકીકતોનો લગભગ બધો આધાર કવિએ પોતેજ સને ૧૮૬૬ માં "મારી હકીકત" એ નામે સ્વજીવન (Auto-biography) લખીને છપાવી ખાનગી રાખી મૂક્યું હતું તે ઉપર રાખવામાં આવ્યો છે.

વેળા ગ્રંથો શીલાછાપથી મુંબાઇમાં છપાતા હતા તેમાં એ ૩૦ રૂપિયાને પગારે લખવા ઉપર કેટલાંક વર્ષ સુધી હતા, અને પછીથી તેમણે મુંબાઇની સદર અદાલતમાં ૧૫થી ૩૦ સુધીની કારકુની ઉપર પોતાનો જન્મારો પૂરો કીધો. હવે લાલશંકરની રીતભાત પ્રતિષ્ઠિત, પ્રેમી ને શાણી હતી. એ વ્યવહારમાં કુશળ, અને સ્વભાવે ઉદ્યોગી તથા સંતોષી હતા. સદર અદાલતમાં હતા ત્યારે આડે રસ્તે પાઈ પણ મેળવવાની કાંઈ દાનત ન રાખતા. ખાનગી રીતે પોતાનું જે પુસ્તકો લખવાનું મૂળ કામ તેજ કરીને પોતાની ટુંકી કમાઇમાં વધારો કરતા. એ ગાઈ જાણતા, અને શામળભટની વાર્તાઓ પહેલવહેલી બાપુ હરશેઠે બહાર પાડી તેને તે કામની પ્રેરણા કરનાર તથા પુસ્તકો આણી આપનાર આ નર્મદ કવિના પિતાજ હતા.

કવિની માનું જન્માક્ષર નામ નવદુર્ગા, પણ તેને સૌ નાની તથા સાસરેથી રૂકમણીવહુ કહેતાં. એને લખતાં વાંચતાં, ભરતાં શીવતાં, ને ગીતો ગાતાં સારૂં આવડતું, અને તે ઘરકામમાં કુશળ, સુઘડ, ઉદ્યોગી, કરકસર, સમજનારી, તથા સંતોષી હતી. એનો સ્વભાવ ગરીબ, મળતાવડો, ને દયાળુ હતો. કવિ લખે છે કે "એને પોતાનાં ગરીબ સગાંની ઘણી દાઝ હતી, ને વેળાએ વેળાએ તેઓને લુગડાં વિગેરે આપી મદદ કરતી. એ એકલી પડતી ત્યારે પોતાનાં મરી ગએલાં વ્હાલાંને સંભારી રડતી. એને પૂજાપાઠનું બહુ ગમતું હતું—કોઈ માગનારને ભીખ આપ્યા વિના પાછું કાઢતી નહિ." આવી કોમળ પ્રકૃતિ છતાં એ પોતાના છોકરાને ધાકમાં રાખવા ઘણી ખંતી હતી, કેમકે બાપનો તો છેવટની ઘડી સુધી પોતાના પુત્રની ઉપર એટલો બધો પ્યાર હતો કે તેને કદી કાંઈ પણ કહેતા નહિ.

ધાકમાં રાખવાની જરૂર પડે એવી આ કવિની બાળપણમાં તો પ્રકૃતિજ નહોતી. પોતે લખે છે કે "નાનપણમાં મારી તબિયેત વિકામસ્તી વાળી તોફાની નહીં પણ ઠાવકી, તોપણ મરજી મુજબ ન થયેથી મીંઢો થઈ ખુણામાં ભરાઈ ધીમે ધીમે રડયા કરૂં તેવી ખરી—ચ્હીડીને હાથ પગ અફાળું તેવી નહી. હું માબાપ સિવાય બીજા કોઈને દેખું કે શરમાઈ ખુણામાં અથવા માની સ્હોડમાં ભરાઈ જતો; બ્હીકણ પણ હતો."

પોતેજ આમ લખે છે એટલે તે ખરૂં, પણ બાકી નર્મદાશંકરને તે બ્હીકણ કે શરમાળ કોણ ધારત? ન્હાનપણમાં આવી પ્રકૃતિ થઈ જવાનું

કારણ મુંબાઇમાં બાળકો ભેળાં મેદાનમાં રમવાનું થોડું જ હશે એમ અમને લાગે છે. કવિ લખે છે કે "ન્હાનપણમાં છોકરાઓમાં હું ઘણું રમ્યો નથી. સુરતમાં વેળાએ હું છોકરાઓના ટોળામાં જતો ખરો, પણ રમતમાં સામેલ ન થતાં આઘો રહી જોયાં કરતો." મુંબાઇમાં ઉછરેલા છોકરા સુરત આવે છે, ત્યારે આવોજ દેખાવ બહુધા આપે છે. વળી લખે છે કે "મને જન્મથી રમવા ઉપર ઘણો શોખજ નહિ—" એ અમને આબેહુબ ખરૂં લાગે છે, કેમકે આતો અમારા અનુભવની વાત છે કે કવિ મોટપણે જે વેળા લાલાઇને માટે લોકની બત્રીશીએ બહુજ ચડયા હતા તે વેળાએ પણ એની વૃત્તિ મિત્ર મંડળમાંએ રમતીઆળ નહિ, પણ ગંભીર, આતુરતાભરેલી, અને વિચારવંતજ દેખાતી. તે છતાં જો તે વેળા નિશાળોમાં "ક્રિકેટ" ને 'ફુટ બૉલ" જેવી ઉત્સાહી તથા સ્પર્ધાની રમતો હોત તો આ બાળકવિ તેમાં ઘૂમ્યા વિના રહેત નહિ એમ અમને લાગે છે. રમતો, જે શરીર કેળવણીનું મોટું સાધન છે, તે આ કારણોથી નર્મદાશંકરને બાળપણમાં મળી શકી નહિ, પણ એણે સમજીને કિશોર અવસ્થામાં ડંડ મુગદળનો કાંઇક અભ્યાસ કર્યો હોય એમ એના બાંધા ઉપરથી તો જણાતું હતું. કવિનું કાઠું મધ્યમ, પણ ભરેલું અને કસાએલું હતું, અને એનું ઉછળતું લોહી એજ ઘણા એના ચાંચલ્યનું કારણ અમે સમજીયે છિયે. કવિનું શરીર બાળપણથી નીરોગી હતું—માત્ર સાતમે વર્ષે છએક મહીનાનો મોટો પછાડો ખાધો હતો.

પાંચ વર્ષની ઉમર થઈ કે આ બાળકવિને ગામઠી નિશાળે બેસાડયો. ત્યાં આંક વિગેરે ભણી રહ્યો કે સરકારી નિશાળે મૂક્યો. અહીંયાં સાડાત્રણ વર્ષ ગુજરાતી અભ્યાસ બધો પૂરો કરી બાર વર્ષની ઉમરે પ્રોફેસર હાર્કનેસના મોંઢા આગળ પરીક્ષા આપી એલ્ફિન્સ્ટન સ્કૂલમાં એ દાખલ થયો. જાણવું જોઇએ કે નર્મદાશંકરનો જન્મ સુરતમાં થયલો, પણ બાપને મુંબાઇ નોકરી હોવાથી એ ત્યાંજ ઉછર્યા તથા કેળવાયા હતા. વતન હોવાથી પ્રસંગોપાત્ સુરત પણ બે માસ આવવું જવું થતું, પરંતુ સ્થાયી નિવાસ મુંબાઇમાંજ.

કવિ નોંધે છે કે "સને ૧૮૪૫ ની ૬ઠી જાનેવારીએ હું મારી ૧૧ વરસ ને ૪ મહીનાની ઉમરે ઇંગ્રેજી સ્કૂલમાં દાખલ થયો." પોતાના બધા માસ્તરોનું વર્ણન કવિ સ્નેહભાવથી કરે છે. દેશી માસ્તરોમાં કોઈ

"*ભમનજી પેસ્તનજી માસ્તર જે હાલ વિલાયતમાં વેપારી ખાતામાં છે," તેની શિક્ષણકળા અને સારા સ્વભાવનાં ખાસ વખાણ કર્યાં છે. એ વેળા એલ્ફિન્સ્ટન સ્કૂલના ઉમેદવાર વર્ગમાં ચાર પાંચ. ઇંગ્રેજી માસ્તરો જુદા જુદા વિષયો શીખવતા, અને તે બધા નર્મદાશંકરના અભ્યાસથી રાજી હતા. મિ૦ ગ્રેહામ જે સુરત સ્કૂલના હેડમાસ્તરની જગોએ પછીથી આવી પોતાની વિદ્યા ને બુધ્ધિ તેમજ મિજાજને માટે આખા ગુજરાતમાં હજી મશહુર છે, તેનો પણ નર્મદાશંકરને કોઈ દહાડો માર ખાવો પડયો નહોતો. તેનું કારણ એકે અક્ષરગણિત ને ભૂમિતિ જે મિ૦ ગ્રેહામના વિષય હતા, તેમાં નર્મદાશંકરની બુધ્ધિ સારી ચાલતી. સાક્ષરત્વના શોખવાળા ઘણી વખત ગણિત શાસ્ત્રોનો અનાદર બતાવી પોતાની મેળે મિથ્યા માન માની લેછે, પણ કવિ નર્મદાશંકર તો લખેછે કે, "અંગ્રેજી ભાષાની ચોપડીઓ વાંચતાં મને જે હોંશ ને આનંદ થતાં તે, મને બીજગણિતનાં સમીકરણો છોડવતાં ને ભૂમિતિના સિદ્ધાંતો કરતાં પણ થતાં–રે વધારે–હું નવાં નવાં સમીકરણો છોડવતો ને નવા નવા સિદ્ધાંતો (EXERCISES) કરી બતાવતો." જ્યારે પાછળથી નર્મદાશંકરનું સુરત સ્કૂલમાં આવવું થયું, ત્યારે ગ્રેહામ સાહેબ એને (GEOMETRICIAN) ભૂમિતિવેત્તા કહેતા, અને એ કારણની પ્રીતિથી એના ગેરહાજરી વિગેરે દોષો ઉપર દુર્લક્ષ કરતા એમ અમારા સાંભળવામાં છે. ભૂમિતિથી તોલન શક્તિ કેળવાય છે તેનો એ પ્રત્યક્ષ દાખલો છે. કવિ રસ તરંગે પોતાના કવનમાં ગમે એટલા ચડે છે, તોપણ તેની વાણી હમેશાં સકારણ, સયુક્તિક, અને યથાર્થતાથીજ ગોઠવાએલી માલમ પડે છે તે આ તોલન શક્તિને પ્રતાપે. ખંડનમંડનના વાદમાં નર્મદાશંકરની કલમ તલવારની માફક કાપતી ચાલી જાય છે તેનું પણ કારણ એજ. કોશાદિક ગંભીર ગ્રંથોની રચનામાં તો આ શક્તિ ખાસ જરૂરની હતી, અને તે હોવાથીજ એ ગ્રંથો સારા બન્યા છે.

આ ઇંગ્રેજી સ્કૂલનો અભ્યાસ નર્મદાશંકરે પાંચ વર્ષમાં પૂરો કર્યો, અને સને ૧૮૫૦ના એપ્રિલમાં કૉલેજમાં દાખલ થવાની પરીક્ષા થઇ તેમાં પાસ થઈ રૂ૧૦)ની સ્કૉલરશિપ મેળવી. જુનમાં રજા ખુલતાં નર્મદાશંકરે આપણા દેશના મહાવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રવેશ કર્યો, પણ આઠ મહી-

* હમણાં તેઓ મુંબાઈની કોરપોરેશનના મેમ્બર છે.

નામાંજ કૅાલેજ છોડી સુરત જઈ વસવું પડયું, કેમકે, મૂળતો એજ કે આપણી બાળલગ્નની વિદ્યાવિરોધક રૂઢિ. કવિનાં લગ્ન સને ૧૮૪૪ માં સુંદરજીરામ શાસ્ત્રી, જે સદર અદાલતમાં તે સમે હતા, તેમની દીકરી સાથે ક્યારનાંએ થઈ ચૂક્યાં હતાં, અને હાલ તે વેશમાં આવી જવાથી સસરા તરફથી તાકીદ થઈ કે હવે નર્મદાશંકરે સુરત આવીને ઘર માંડવું જોઇએ. કવિના બાપને તો એમ થયું ખરૂં કે વહુને મુંબાઈ તેડાવીએ તો છોકરાનો અભ્યાસ કાયમ રહે, અને બાપ દિકરાને વખૂટા પડવું ન પડે. કવિનાં મા આજ વર્ષના નવેંબર માસમાં ગુજરી ગયાં હતાં તેથી દીકરાને એકલો સુરતમાં રાખવો એ સુજ્ઞ ને પ્રેમી લાલશંકરને વસમુંજ લાગ્યું હશે, પણ કેટલાંક કારણોને લીધે તેમજ કરવું પડયું. કવિએ સુરત ગયા પછી પાછાં ત્રણેક વર્ષ આવીને કૅાલેજમાં બેએક વર્ષ કાઢયાં, અને કુલ કૅાલેજનો અભ્યાસ કવિનો ત્રણેક વર્ષનો થવા જાય છે તોપણ એ એવો ખંડિત અને અસ્વસ્થ ચિત્તનો હતો કે આ પ્રસંગેજ કવિની કેળવણીનું પ્રકરણ પૂરૂં કરી તેનો એમણે કેટલો ભંડોળ એકઠો કર્યો હતો તે સમગ્રપણે જોઈએ.

ગુજરાતી કેળવણી તે વેળા મળી શકે તેટલી બધીજ કવિએ પ્રાપ્ત કરી હતી, અને આ યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે તે વેળાની કેળવણીમાં હાલ મળે છે તે કરતાં ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન ઘણુંજ વધારે મળતું. ગુજરાતી કવિતા તો તે વેળા નિશાળોમાં નહોતી અને ખાનગી રીતે નર્મદાશંકરે કાંઇ પણ વાંચ્યું જણાતું નથી–અલબત ગીત ભજનો વિગેરે થોડુંક કાંઈ સાંભળ્યું હશેજ, પણ તે વિદ્યાર્થીના ભાવથી નહિ. સુરતમાં આવ્યા પછી એ કહે છે કે મેં શામળભટની વાર્તાઓ વાંચી અને પ્રેમાનંદનું ઓખાહરણ વાંચ્યું કે સાંભળ્યું તો હશેજ. પણ બસ, ગુજરાતી કાવ્યનો અભ્યાસ આ સમે એટલોજ. કવિપણું કરવા ધાર્યું તે વખત પછી નર્મદાશંકરે અલબત્ત ગુજરાતી કવિતા ઘણી વાંચેલી પણ બાળકેળવણીની આ ખામીને લીધેજ અમે ધારીએ છિયે કે એનો પદ્યબંધ જોઈએ તેવી સરળતાને ઘણા વખત સુધી પામી શક્યો નહિ; તે છતાં આ તો ખરૂં છે કે જ્યારે ગુજરાતી શિષ્ટ કાવ્યો વાંચવા માંડેલાં, ત્યારે તે હાલના નિશાળીઆઓને જેમ કવિતા ભણ્યા છતાં પણ દુર્ગમ્ય લાગે છે તેમ નર્મદાશંકરને લાગ્યું નહિ હોય, કેમકે બોર્ડના વખતની વાંચનમાળાથી શબ્દજ્ઞાન તો બહુજ મળતું.

ઇંગ્રેજી સ્કૂલોનું આથી કાંઇ તે વેળા જૂદુંજ સ્વરૂપ હતું. એ સ્કૂ-

"*ક્રમનજી પેસ્તનજી માસ્તર જે હાલ વિલાયતમાં વેપારી ખાતામાં છે," તેની શિક્ષણકળા અને સારા સ્વભાવનાં ખાસ વખાણ કર્યાં છે. એ વેળા એલ્ફિન્સ્ટન સ્કૂલના ઉમેદવાર વર્ગમાં ચાર પાંચ, ઇંગ્રેજી માસ્તરો જુદા જુદા વિષયો શીખવતા, અને તે બધા નર્મદાશંકરના અભ્યાસથી રાજી હતા. મિ૦ ગ્રેહામ જે સુરત સ્કૂલના હેડમાસ્તરની જગાએ પછીથી આવી પોતાની વિદ્યા ને બુદ્ધિ તેમજ મિજાજને માટે આખા ગુજરાતમાં હજી મશહુર છે, તેનો પણ નર્મદાશંકરને કોઈ દહાડો માર ખાવો પડ્યો નહોતો. તેનું કારણ એકે અક્ષરગણિત ને ભુમિતિ જે મિ૦ ગ્રેહામના વિષય હતા, તેમાં નર્મદાશંકરની બુદ્ધિ સારી ચાલતી. સાક્ષરરત્નના શોખવાળા ઘણી વખત ગણિત શાસ્ત્રોનો અનાદર બતાવી પોતાની મેળે મિથ્યા ગાન માની લેછે, પણ કવિ નર્મદાશંકર તો લખેછે કે "અંગ્રેજી ભાષાની ચોપડીઓ વાંચતાં મને જે હોંશ ને આનંદ થતાં તે, મને બીજગણિતનાં સમીકરણો છોડવતાં ને ભુમિતિના સિદ્ધાંતો કરતાં પણ થતાં—રે વધારે—હું નવાં નવાં સમીકરણો છોડવતો ને નવા નવા સિદ્ધાંતો (EXERCISES) કરી બતાવતો." જ્યારે પાછળથી નર્મદાશંકરનું સુરત સ્કૂલમાં આવવું થયું, ત્યારે ગ્રેહામ સાહેબ એને (GEOMETRICIAN) ભુમિતિવેત્તા કહેતા, અને એ કારણની પ્રીતિથી એના ગેરહાજરી વિગેરે દોષો ઉપર દુર્લક્ષ કરતા એમ અમારા સાંભળવામાં છે. ભુમિતિથી તોલન શક્તિ કેળવાય છે તેનો એ પ્રત્યક્ષ દાખલો છે. કવિ રસ તરંગે પોતાના કવનમાં ગમે એટલા ચડે છે, તોપણ તેની વાણી હમેશાં સકારણ, સયુક્તિક, અને યથાર્થતાથીજ ગોઠવાએલી માલમ પડે છે તે આ તોલન શક્તિને પ્રતાપે. ખંડનમંડનના વાદમાં નર્મદાશંકરની કલમ તલવારની માફક કાપતી ચાલી જાય છે તેનું પણ કારણ એજ. કોશાદિક ગંભીર ગ્રંથોની રચનામાં તો આ શક્તિ ખાસ જરૂરની હતી, અને તે હોવાથીજ એ ગ્રંથો સારા બન્યા છે.

આ ઇંગ્રેજી સ્કૂલનો અભ્યાસ નર્મદાશંકરે પાંચ વર્ષમાં પૂરો કર્યો, અને સને ૧૮૫૦ના એપ્રિલમાં કોલેજમાં દાખલ થવાની પરીક્ષા થઇ તેમાં પાસ થઈ રૂ૧૦)ની સ્કૉલરશિપ મેળવી. જુનમાં રજા ખુલતાં નર્મદાશંકરે આપણા દેશના મહાવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રવેશ કર્યો, પણ આઠ મહી-

---

* હમણાં તેઓ મુંબાઈની કોરપોરેશનના મેંબર છે.

નામાંજ કૅાલેજ છોડી સુરત જઈ વસવું પડ્યું, કેમકે, મૂળતો એજ કે આપણી બાળલગ્નની વિદ્યાવિરોધક રૂઢિ. કવિનાં લગ્ન સને ૧૮૪૪ માં સૂરેજરામ શાસ્ત્રી, જે સદર અદાલતમાં તે સમે હતા, તેમની દીકરી સાથે ક્યારનાંએ થઈ ચૂક્યાં હતાં, અને હાલ તે વેશમાં આવી જવાથી સસરા તરફથી તાકીદ થઈ કે હવે નર્મદાશંકરે સુરત આવીને ઘર માંડવું જોઇએ. કવિના બાપને તો એમ થયું ખરૂં કે વહુને મુંબાઈ તેડાવીએ તો છોકરાનો અભ્યાસ કાયમ રહે, અને બાપ દિકરાને વખૂટા પડવું ન પડે. કવિનાં મા આજ વર્ષના નવેંબર માસમાં ગુજરી ગયાં હતાં તેથી દીકરાને એકલો સુરતમાં રાખવો એ સુજ્ઞ ને પ્રેમી લાલશંકરને વસમુંજ લાગ્યું હશે, પણ કેટલાંક કારણોને લીધે તેમજ કરવું પડ્યું. કવિએ સુરત ગયા પછી પાછાં ત્રણેક વર્ષે આવીને કૅાલેજમાં બેએક વર્ષ કાઢયાં, અને કુલ કૅાલેજનો અભ્યાસ કવિનો ત્રણેક વર્ષનો થવા જાય છે તોપણ એ એવો ખંડિત અને અસ્વસ્થ ચિત્તનો હતો કે આ પ્રસંગેજ કવિની કેળવણીનું પ્રકરણ પૂરૂં કરી તેનો એમણે કેટલો ભંડોળ એકઠો કર્યો હતો તે સમગ્રપણે જોઈએ.

ગુજરાતી કેળવણી તે વેળા મળી શકે તેટલી બધીજ કવિએ પ્રાપ્ત કરી હતી, અને આ યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે તે વેળાની કેળવણીમાં હાલ મળે છે તે કરતાં ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન ઘણુંજ વધારે મળતું. ગુજરાતી કવિતા તો તે વેળા નિશાળોમાં નહોતી અને ખાનગી રીતે નર્મદાશંકરે કાંઇ પણ વાંચ્યું જણાતું નથી—અલબત ગીત ભજનો વિગેરે થોડુંક કાંઈ સાંભળ્યું હશેજ, પણ તે વિદ્યાર્થીના ભાવથી નહિ. સુરતમાં આવ્યા પછી એ કહે છે કે મેં શામળભટની વાર્તાઓ વાંચી અને પ્રેમાનંદનું ઓખાહરણ વાંચ્યું કે સાંભળ્યું તો હશેજ. પણ બસ, ગુજરાતી કાવ્યનો અભ્યાસ આ સમે એટલોજ. કવિપણું કરવા ધાર્યું તે વખત પછી નર્મદાશંકરે અલબત્ત ગુજરાતી કવિતા ઘણી વાંચેલી પણ બાળકેળવણીની આ ખામીને લીધેજ અમે ધારીએ છિયે કે એનો પદ્યબંધ જોઈએ તેવી સરળતાને ઘણા વખત સુધી પામી શક્યો નહિ; તે છતાં આ તો ખરૂં છે કે જ્યારે ગુજરાતી શિષ્ટ કાવ્યો વાંચવા માંડેલાં, ત્યારે તે હાલના નિશાળીઆઓને જેમ કવિતા ભણ્યા છતાં પણ દુર્ગમ્ય લાગે છે તેમ નર્મદાશંકરને લાગ્યું નહિ હોય, કેમકે ખોડેના વખતની વાંચનમાળાથી શબ્દજ્ઞાન તો બહુજ મળતું.

ઇંગ્રેજી સ્કૂલોનું આથી કાંઇ તે વેળા જૂદુંજ સ્વરૂપ હતું. એ સ્કૂ-

"*અમનજી પેસ્તનજી માસ્તર જે હાલ વિલાયતમાં વેપારી ખાતામાં છે," તેની શિક્ષણકળા અને સારા સ્વભાવનાં ખાસ વખાણ કર્યાં છે. એ વેળા એલ્ફિન્સ્ટન સ્કૂલના ઉમેદવાર વર્ગમાં ચાર પાંચ ઇંગ્રેજી માસ્તરો જુદા જુદા વિષયો શીખવતા, અને તે બધા નર્મદાશંકરના અભ્યાસથી રાજી હતા. મિ૦ ગ્રેહામ જે સુરત સ્કૂલના હેડમાસ્તરની જગોએ પછીથી આવી પોતાની વિદ્યા ને બુદ્ધિ તેમજ મિજાજને માટે આખા ગુજરાતમાં હજી મશહુર છે, તેનો પણ નર્મદાશંકરને કોઈ દહાડો માર ખાવો પડયો નહોતો. તેનું કારણ એકે અક્ષરગણિત ને ભૂમિતિ જે મિ૦ ગ્રેહામના વિષય હતા, તેમાં નર્મદાશંકરની બુદ્ધિ સારી ચાલતી. સાક્ષરત્વના શોખવાળા ઘણી વખત ગણિત શાસ્ત્રોનો અનાદર બતાવી પોતાની મેળે મિથ્યા માન માની લેછે, પણ કવિ નર્મદાશંકર તો લખેછે કે, "અંગ્રેજી ભાષાની ચોપડીઓ વાંચતાં મને જે હોંશ ને આનંદ થતાં તે, મને બીજગણિતનાં સમીકરણો છોડવતાં ને ભૂમિતિના સિદ્ધાંતો કરતાં પણ થતાં-રે વધારે-હું નવાં નવાં સમીકરણો છોડવતો ને નવા નવા સિદ્ધાંતો (EXERCISES) કરી બતાવતો." જ્યારે પાછળથી નર્મદાશંકરનું સુરત સ્કૂલમાં આવવું થયું, ત્યારે ગ્રેહામ સાહેબ એને (GEOMETRICIAN) ભૂમિતિવેત્તા કહેતા, અને એ કારણની પ્રીતિથી એના ગેરહાજરી વિગેરે દોષો ઉપર દુર્લક્ષ કરતા એમ અમારા સાંભળવામાં છે. ભૂમિતિથી તોલન શક્તિ કેળવાય છે તેનો એ પ્રત્યક્ષ દાખલો છે. કવિ રસ તરંગે પોતાના કવનમાં ગમે એટલા ચડે છે, તોપણ તેની વાણી હમેશાં સકારણ, સયુક્તિક, અને યથાર્થતાથીજ ગોઠવાએલી માલમ પડે છે તે આ તોલન શક્તિને પ્રતાપે. ખંડનમંડનના વાદમાં નર્મદાશંકરની કલમ તલવારની માફક કાપતી ચાલી જાય છે તેનું પણ કારણ એજ. કોશાદિક ગંભીર ગ્રંથોની રચનામાં તો આ શક્તિ ખાસ જરૂરની હતી, અને તે હોવાથીજ એ ગ્રંથો સારા બન્યા છે.

આ ઈંગ્રેજી સ્કૂલનો અભ્યાસ નર્મદાશંકરે પાંચ વર્ષમાં પૂરો કર્યો, અને સને ૧૮૫૦ના એપ્રિલમાં કૉલેજમાં દાખલ થવાની પરીક્ષા થઇ તેમાં પાસ થઈ રૂ૧૦)ની સ્કૉલરશિપ મેળવી. જુનમાં રજા ખુલતાં નર્મદાશંકરે આપણા દેશના મહાવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રવેશ કર્યો, પણ આઠ મહી-

* હમણાં તેઓ મુંબાઈની કોરપોરેશનના મેંબર છે.

નામાંજ કૉલેજ છોડી સુરત જઈ વસવું પડ્યું, કેમકે, મૂળતો એજ કે આપણી બાળલગ્નની વિદ્યાવિરોધક રૂઢિ. કવિનાં લગ્ન સને ૧૮૪૪ માં સૂરજરામ શાસ્ત્રી, જે સદર અદાલતમાં તે સમે હતા, તેમની દીકરી સાથે કોરનાંએ થઈ ચૂક્યાં હતાં, અને હાલ તે વેશમાં આવી જવાથી સસરા તરફથી તાકીદ થઈ કે હવે નર્મદાશંકરે સુરત આવીને ઘર ગાંડવું જોઇએ. કવિના બાપને તો એમ થયું ખરૂં કે વહુને મુંબાઈ તેડાવીએ તો છોકરાનો અભ્યાસ કાયમ રહે, અને બાપ દિકરાને વખૂટા પડવું ન પડે. કવિનાં મા આજ વર્ષના નવેંબર માસમાં ગુજરી ગયાં હતાં તેથી દીકરાને એકલો સુરતમાં રાખવો એ સુજ્ઞ ને પ્રેમી લાલશંકરને વસમુંજ લાગ્યું હશે, પણ કેટલાંક કારણોને લીધે તેમજ કરવું પડ્યું. કવિએ સુરત ગયા પછી પાછાં ત્રણેક વર્ષ આવીને કૉલેજમાં એકેક વર્ષ કાઢ્યાં, અને કુલ કૉલેજનો અભ્યાસ કવિને ત્રણેક વર્ષનો થવા જાય છે તોપણુ એ એવો ખંડિત અને અસ્વસ્થ ચિત્તનો હતો કે આ પ્રસંગેજ કવિની કેળવણીનું પ્રકરણ પૂરૂં કરી તેનો એમણે કેટલો ભંડોળ એકઠો કર્યો હતો તે સમગ્રપણે જોઈએ.

ગુજરાતી કેળવણી તે વેળા મળી શકે તેટલી બધીજ કવિએ પ્રાપ્ત કરી હતી, અને આ યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે તે વેળાની કેળવણીમાં હાલ મળે છે તે કરતાં ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન ઘણુંજ વધારે મળતું. ગુજરાતી કવિતા તો તે વેળા નિશાળોમાં નહોતી અને ખાનગી રીતે નર્મદાશંકરે કાંઇ પણ વાંચ્યું જણતું નથી—અલબત ગીત ભજનો વિગેરે થોડુંક કાંઈ સાંભળ્યુ હશેજ, પણ તે વિદ્યાર્થીના ભાવથી નહિ. સુરતમાં આવ્યા પછી એ કહે છે કે મેં શામળભટની વાર્તાઓ વાંચી અને પ્રેમાનંદનું ઓખાહરણ વાંચ્યું કે સાંભળ્યું તો હશેજ. પણ બસ, ગુજરાતી કાવ્યનો અભ્યાસ આ સમે એટલોજ. કવિપણું કરવા ધાર્યું તે વખત પછી નર્મદાશંકરે અલબત્ત ગુજરાતી કવિતા ઘણી વાંચેલી પણ બાળકેળવણીની આ ખામીને લીધેજ અમે ધારીએ છિયે કે એનો પદ્યબંધ જોઈએ તેવી સરળતાને ઘણા વખત સુધી પામી શક્યો નહિ; તે છતાં આ તો ખરૂં છે કે જ્યારે ગુજરાતી શિષ્ટ કાવ્યો વાંચવા માંડેલાં, ત્યારે તે હાલના નિશાળીઆઓને જેમ કવિતા ભણ્યા છતાં પણ દુર્ગમ્ય લાગે છે તેમ નર્મદાશંકરને લાગ્યું નહિ હોય, કેમકે બોર્ડના વખતની વાંચનમાળાથી શબ્દજ્ઞાન તો બહુજ મળતું.

ઇંગ્રેજી સ્કૂલોનું આથી કાંઇ તે વેળા જૂદુંજ સ્વરૂપ હતું. એ સ્કૂ-

લોમાં પાંચ વર્ષ ભણ્યા પછી જે જ્ઞાન મળતું તે હાલના મૅટ્રિક્યુલેટના જેટલું કુલ સર્વાળે ગણાય, પણ એ બે જ્ઞાનની જાતિમાં બહુ ફેર છે. હાલ સામાન્યજ્ઞાન અને વ્યવહારોપયોગી કેળવણી વધારે મળે છે. તે વેળા કરતાં હાલ અક્ષર, ઉચ્ચાર, અને અનુલેખન (Dictation) ઉપર બહુજ વધારે ધ્યાન અપાય છે. હાલ ચોથા ધોરણવાળા અક્ષર લખે છે તેવા તે વેળા કૉલેજમાં જનારા પણ ભાગ્યેજ લખતા, અને વખતે તે જોડણીની પણ મોટી ભૂલો કરતા. એના બદલામાં ગણિતજ્ઞાન તે વેળાનું વધારે હતું. વર્ગસમીકરણ અને ભૂમિતિના છ સ્કંધ મનોયત્ન સહ તો ઘણીજ સ્કૂલોમાં શીખવતા, અને સુરત જેવીમાંતો ગણિત શંકુચ્છેદ પર્યંત ચાલતું, જે હાલ એમ. એ.નાજ અભ્યાસમાં છે. ઇતિહાસ હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લાંડનો લગભગ હાલના જેટલો શીખવાતો, પણ જગતના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસનાં ટેલરકૃત બે મોટાં પુસ્તકો વધારામાં. ખગોળાદિક વિદ્યાઓ હાલના કરતાં વિગત ભાગે થોડી અને સિદ્ધાંત ભાગે વધારે શીખવાતી. કોઇ કોઇ ઠેકાણે અર્થવિદ્યા પણ ચાલતી. પરંતુ આટલું બધું જ્ઞાન તે વેળા બધાજ છોકરા મેળવતા એમ સમજવું નહિ. ગણિત અને વાંચનના તો તે વેળા વર્ગજ જૂદા હતા, અને જેની જેમાં બુદ્ધિ ચાલે તેમાં તે આગળ વધતા. વળી વર્ગના તમામ છોકરાને સમાન કેળવણી આપવા ઉપર તે વેળા કાંઇ વિશેષ આગ્રહ નહોતો, કેમકે વાર્ષિક પરીક્ષામાં છોકરાવાર કોઈ અભ્યાસ જોતું નહિ, પણ વર્ગે સામાન્ય દેખાવ કેવો દીધો તે ઉપરજ શિક્ષક સારો નઠારો કહેવાતો—અગરજો તે વેળાના શિક્ષકો સુભાભાવથી પોતાના કામમાં ઉત્સાહીજ હતા. વળી, તે વેળાના અભ્યાસક્રમમાં ઇંગ્રેજી વાંચનની ચોપડીઓ હાલ કરતાં થોડી આવતી. ઇંગ્રેજી ગદ્ય કે પદ્યના શિષ્ટ ગ્રંથો તે વેળા સ્કૂલમાં ચાલતા નહિ, અગરજો તે હાલ ફરદોજ કરે છે કે કેમ એ શક પડતું છે, કારણ કે બહુધા તે છોકરાની જ્ઞાનશક્તિની ઉપરાંતનાજ હોય છે, અને સાક્ષરત્વની કેળવણીમાં એ અવશ્યનું છે કે જે પુસ્તકો વાંચવાં તે વેઠ દાખલ તૈયાર કરવાનાં નહિ, પણ સરળતાથી સમજાઇ જઇ રસ ઉપજાવે એવાં જોઇએ. બીજું, તે વેળા ઉપલા વર્ગ સિવાય ગુજરાતીનો ઇંગ્રેજીમાં તર્જુમો કરાવતા નહિ, પણ ઇંગ્રેજીનું ગુજરાતીમાં શબ્દશઃ ભાષાંતર કરાવવા ઉપરજ મુખ્ય લક્ષ રહેતું. આ કારણથી અંગ્રેજી ભાષા

સમજવાની શક્તિ સારી આવતી—બલ્કે હાલ કરતાં કાંઇક વધારે—,પણ તે બોલવા લખવાનું સામર્થ્ય હાલ કરતાં થોડું.

ઇંગ્રેજી કે ગુજરાતી તે સમયની કેળવણી વિષે આ વાત પણ નોંધવા જોગ છે. એ બંને વાંચનમાળાઓ સામાન્ય કે વ્યવહારી જ્ઞાનથી રહિત, પણ ધર્મનીતિબોધક વાર્તા કે વિવેચનોથીજ ભરપૂર હોવાને લીધે બાળકોની ઉચ્ચ લાગણીઓ બહુ કેળવાતી, અને તે ધર્મ, નીતિ, તથા દેશ સુધારાના ઉત્સાહી થઇ નીકળતા.

આતો સામાન્ય પક્ષે બોલાયું; અને તેનું ગમે તેમ હો, પણ નર્મદાશંકરની બાબતમાં તો એ બરાબર લાગુ પડે છે, કેમકે તે સમયની શિક્ષણપદ્ધતિથી જે થોડા પણ ખરા સુશિક્ષિત છોકરાઓ તૈયાર થતા તેનો એ એક સારો નમુનો હતો. ગુજરાતી અને અંગ્રેજી બંને નિશાળોમાં એનો ઘણું કરીને પહેલો, બીજો, કે પાંચની અંદરતો નિશ્ચયજ નંબર દરેક વર્ગમાં રહેતો. એણે બંને નિશાળમાં કેટલાંક ઇનામો મેળવ્યાં હતાં, અને એવા એક ટાંકણે કોઇ ગવર્નર સાહેબ પધારેલા તેમણે આ બાળકવિની ઇંગ્રેજી કવિતા વાંચવાની (તે વેળા ગોખણનો ધારો નહોતો) ધાટીનાં ખાસ વખાણ કર્યાં હતાં. તા૦ ૮મી ફેબ્રુવારી સને ૧૮૫૨ ને રોજ એણે કૉલેજ છોડી ત્યારે પ્રોફેસરોએ એના જવા માટે દિલગીરી બતાવનાં સારાં સર્ટિફિકેટો આપ્યાં હતાં. પ્રિન્સિપાલ ગ્રીન (ગુજરાતના નામીચા ગ્રીનસાહેબ) લખે છે કે 'ગઈ કલેર સ્કૉલરશિપની પરીક્ષામાં ઘણા ઉમેદવારો હતા, પણ તેમાંથી ૧૧ પાસ થયા, અને તેમાં નર્મદાશંકરનો ત્રીજો નંબર આવ્યો હતો.' પ્રોફેસર રીડ એની બુદ્ધિની પ્રશંસા કરી કહે છે કે 'એનું ઇંગ્રેજી જ્ઞાન વખતના પ્રમાણમાં અસાધારણ સારૂં છે.' કેટલાંક વર્ષ પછી જ્યારે આ લખનારને કવિ સાથે ગાઢો ને લાંબો પરિચય થયો તે વેળા પણ ઇંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન કવિમાં બહુ સારૂં જણાતું હતું. બાયરન શેક્સપિયર વિગેરે કવિઓ, અને બેકન, લૉક, વિગેરે ફિલસુફોના ગ્રંથો પણ તેની ખૂબીની સાથે સમજી શકતા. કાવ્ય વિવેચન તથા કવિચરિત્રોનાં પુસ્તકો બહુ વાંચેલાં હતાં, અને "એડિનબરો રીવ્યુ"નાં ૩૦–૪૦ વૉલ્યુમો ખરીદ્દ કરી રાખેલાં હતાં. બીજા ગ્રંથો (ઇંગ્રેજી, સંસ્કૃત, મરાઠી, હિંદી, ગુજરાતી) પણ કવિની ખાનગી પુસ્તકશાળામાં બહુ હતા—ભાગ્યેજ એટલા બીજા કોઇપણ દેશી ગૃહસ્થના

ઘરમાં હશે. કવિ પોતાનો બધો વખત વિદ્યાનંદમાં અને સ્વદેશહિતની ચર્ચામાં કાઢતા. એની પાસે જે આવે તેની સાથે એજ વાત. ગ્રામ્ય વાર્તા બિલકુલ પસંદ નહોતી, અને વિદ્વાન મિત્રોનું મંડળ હોય તો તેમાં પાંચ છ કલાક સુધી પણ એવી ઉંચીજ વાતચીતમાં નિમગ્ન રહેતા. એવી વાતચીતમાં ડોળ, ડમાક, કે પોતેજ બહુ બોલવું એવો સ્વભાવ જરાપણ હતો નહિ. તેમજ દુરાગ્રહથી પોતાનો વાદ પકડી રહેવો એમ પણ નહિ. સામાનો પક્ષ સકારણ દેખે તો તે સ્વીકારવો, અને નહિ તો તેના રદીયા આપી કેવળ સત્યનોજ નિર્ણય કરવા તર્ફ એમનું વળણ રહેતું. વિદ્યાવૃદ્ધિ અને દેશોન્નતિના વિષયજ સર્વાંગે આવા વખતપર ચર્ચાતા. આવી ચર્ચામાં કવિ એવો તો કાંઇ અજબ ઉત્સાહ નાખતા કે તે વિષયમાં બરાબર નહિ સમજી શકે એવા સાંભળનારને પણ એનો રંગ લાગતો. વિદ્યાનો શોખ, દેશની દાઝ, અને સ્વતંત્રતાની બુધ્ધિ એ ગુણોનો કેટલોક પાશ જે કોઇ કવિના સહવાસમાં આવતા તેને લાગ્યાવિના રહેતો નહિ. ખરે, કવિમાં સ્વાભાવિક લોહચુંબકત્વજ (Magnetism) હતું, જે વડે સર્વેનાં મન હરતા, અને પોતાનો અંશ કોઇ બીજામાં તેની પાત્રતા પ્રમાણે પ્રેરતા.

વિદ્યાનો આટલો પરિપાક આ વખતે એટલે ૧૮૫૨માં નર્મદાશંકરને થએલો નહોતોજ. આ વખતે તો એની ઉમર હજી ૧૭ વર્ષનીજ હતી, અને એનું મન પેહેલવહેલુંજ જુવાનીને ચગડોળે ચડયું હતું. બધા માણસની જિંદગીમાં આ સમય કાંઈ કારમોજ કહેવાય છે. એ સમે પહેલાં નહિ અનુભવેલી એવી અનેક ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, આત્મા ચગડોળે ચડે છે, અને છેવટ જે સ્થાયી વળણ તે લે છે તેની ઉપરજ ઘણોખરો આખા ભવના અને પરલોકના પણ સુખ દુઃખનો આધાર રહે છે. આ આત્મમંથનમાંથી વિવિધ રત્નો પણ નીકળે અને ઝેર પણ નીકળે. કવિની જિંદગીમાં ૧૭થી ૨૨ વર્ષની ઉમ્મર સુધીના સમયને અમે એનો આત્મમંથન કાળ કહીએ છિયે. આપણામાં ૧૬થી ૨૫ વર્ષ સુધીનો વખત સાધારણ રીતે ગદ્ધાપચ્ચીસી કહેવાય છે, અને જો તે માણસને વિષયની ગદ્ધાઇમાંજ ડુબાવી મારે તો તે નામ ખરૂં છે. પણ આ સમે સ્ત્રી વાસનાનોજ ઉદય થાય છે એમ નથી. આ સમે આત્માની તમામ મહેચ્છાઓ વ્યક્ત થઇ પ્રવૃત્તિ શોધે છે. આ સમે જેટલો સ્ત્રી

વાસનાનો તેટલોજ પરાક્રમ કરવાનો કે નામાંકિત થવાનો જુસ્સો પણ આત્માને ડ્હોળી નાંખે છે. કવિની શબ્દવર્ગણીમાં બોલીએ, તો પ્રેમ અને શૌર્ય એ બંનેનો ઉદય આ સમે વાંસના ઉગવાની પેઠે મોટા ઉછાળાની સાથે થાય છે, અને એ ઉછાળાથીજ આખો આત્મા ડોહોવાઇ જાય છે. પછી જેનો જેવો સંસ્કાર તે પ્રમાણે તેનું રૂપ ઘડાય છે. સ્ત્રીવાસના સારા સંસ્કારે પ્રફુલ્લિત થઈ કેઇનામાં પૂર્ણ પ્રેમ એટલે શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થી સ્વાર્પણનું દિવ્યરૂપ ધારણ કરે છે, કેટલાકમાં વિલાસીપણેજ અટકે છે, કેટલાકમાં વ્યવહારમર્યાદિત થઇ જાય છે, અને કેટલાકમાં પશુવત શઠતામાંજ ઉતરી પડે છે. તેમજ પ્રસિદ્ધિની ઇચ્છાએ કોઇને ઘેલાઇ ને પતરાજી કરવા, કોઇને ધન પ્રાપ્તિ કરવા, કોઇને માન મર્તબો મેળવવા, અને કોઇને વિદ્યા, ધર્મ, કે યુદ્ધનાં પરાક્રમો કરવા પ્રેરે છે. છેલ્લા વર્ગના પુરૂષોમાં આ લાગણી પર્યંત નિર્મળ વિદ્યાભક્તિ, ધર્મભક્તિ કે દેશભક્તિમાં કૈવલ્યને પામે છે. ઘણામાં તો પ્રેમ ને શૌર્ય એ બંને વૃત્તિઓ પચીશ વર્ષની ઉમ્મર સુધીમાં શિથિલ થઇ જઇ તેમને માત્ર દુનિયાદારીનાં માણસ બનાવે છે. કમાવું, કુટુંબને પોષવું, અને બે પૈસા મળે તો ખરચી નાતજાતમાં સારા કહેવડાવવું, એજ આ કાળમાં સાધારણ હિંદુઓ પોતાનું કર્ત્તવ્ય સમજે છે. એથી ઉચ્ચ લાગણીઓ આ કે પરલોકની ક્વચિતજ જોવામાં આવેછે, અગરજો સ્વધર્મ શ્રદ્ધા મોઢે તો અપ્રવૃત્તિ કાળે બહુ બોલાય છે.

આ કારમા ચગડોળે નર્મદાશંકરનું ચિત્ત ચડ્યું હતું એજ એને આ વેળા કૉલેજ છોડવનારૂં ખરૂં કારણ હતું. એના બાપે આ જોઇનેજ એમ વિચારેલું કે સુરતમાં જઇ ઘર માંડી સસરાની શિફારસથી સારી નોકરીએ લાગી જાય તો છોકરો ઠેકાણે પડે. સસરાએ જગન્નાથ શંકર શેઠના વિનાયકરાવ પાસે સુરત હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તર મિ० એહામ ઉપર ભલામણનો કાગળ લખાવ્યો હતો, પણ નર્મદાશંકરે ૧૯ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૫૧ માં સુરત જઇ બે ચાર દહાડે નોકરીને માટે તે સાહેબને અર્જ કરી, ત્યારે તેણે તો કહ્યું કે બોર્ડનો હુકમ અહીંયાંના છોકરાનેજ આસિસ્ટંટ રાખવાનો છે, અને તેથી તું સ્કૂલમાં આવતો રહેશે તો હું પ્રસંગ આવે જોઇશ. નર્મદાશંકરને ઘણી નાઉમેદી થઈ, પણ 'નોકરીની લાલચે મેં એક બે મહિના હાઇસ્કૂલમાં ફર્સ્ટ ક્લાસમાં નામ

ઘરમાં હશે. કવિ પોતાનો બધો વખત વિદ્યાનંદમાં અને સ્વદેશહિતની ચર્ચામાં કાઢતા. એની પાસે જે આવે તેની સાથે એજ વાત. ગ્રામ્ય વાતો બિલકુલ પસંદ નહોતી, અને વિદ્વાન મિત્રોનું મંડળ હોય તો તેમાં પાંચ છ કલાક સુધી પણ એવી ઉંચીજ વાતચીતમાં નિમગ્ન રહેતા. એવી વાતચીતમાં ડોળ, ડમાક, કે પોતેજ બહુ બોલવું એવો સ્વભાવ જરાપણ હતો નહિ. તેમજ દુરાગ્રહથી પોતાનો વાદ પકડી રહેવો એમ પણ નહિ. સામાનો પક્ષ સકારણ દેખે તો તે સ્વીકારવો, અને નહિ તો તેના રદીયા આપી કેવળ સત્યનોજ નિર્ણય કરવા તરફ એમનું વળણ રહેતું. વિદ્યાવૃદ્ધિ અને દેશોન્નતિના વિષયજ સર્વાંગે આવા વખતપર ચર્ચાતા. આવી ચર્ચામાં કવિ એવો તો કાંઇ અજબ ઉત્સાહ નાખતા કે તે વિષયમાં બરાબર નહિ સમજી શકે એવા સાંભળનારને પણ એનો રંગ લાગતો. વિદ્યાનો શોખ, દેશની દાઝ, અને સ્વતંત્રતાની બુદ્ધિ એ ગુણોનો કેટલોક પાસ જે કોઇ કવિના સહવાસમાં આવતા તેને લાગ્યાવિના રહેતો નહિ. ખરે, કવિમાં સ્વાભાવિક લોહચુંબકત્વજ (Magnetism) હતું, જે વડે સર્વેનાં મન હરતા, અને પોતાનો અંશ કોઇ બીજામાં તેની પાત્રતા પ્રમાણે પ્રેરતા.

વિદ્યાનો આટલો પરિપાક આ વખતે એટલે ૧૮૫૧માં નર્મદાશંકરને થએલો નહોતોજ. આ વખતે તો એની ઉમર હજી ૧૭ વર્ષનીજ હતી, અને એનું મન પેહેલવહેલુંજ જુવાનીને ચગડોળે ચડ્યું હતું. બધા માણસની જિંદગીમાં આ સમય કાંઈ કારમોજ કહેવાય છે. એ સમે પહેલાં નહિ અનુભવેલી એવી અનેક ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, આત્મા ચગડોળે ચડે છે, અને છેવટ જે સ્થાયી વળણ તે લે છે તેની ઉપરજ ઘણોખરો આખા ભવના અને પરલોકના પણ સુખ દુઃખનો આધાર રહે છે. આ આત્મમંથનમાંથી વિવિધ રત્નો પણ નીકળે અને ઝેર પણ નીકળે. કવિની જિંદગીમાં ૧૭થી ૨૨ વર્ષની ઉમ્મર સુધીના સમયને અમે એનો આત્મમંથન કાળ કહીએ છિયે. આપણામાં ૧૬થી ૨૫ વર્ષ સુધીનો વખત સાધારણ રીતે ગદ્ધાપચ્ચીસી કહેવાય છે, અને જો તે માણસને વિષયની ગદ્ધાઇમાંજ ડુબાવી મારે તો તે નામ ખરૂં છે. પણ આ સમે સ્ત્રી વાસનાનોજ ઉદય થાય છે એમ નથી. આ સમે આત્માની તમામ મહેચ્છાઓ વ્યક્ત થઇ પ્રવૃત્તિ શોધે છે. આ સમે જેટલો સ્ત્રી

વાસનાનો તેટલોજ પરાક્રમ કરવાનો કે નામાંકિત થવાનો જુસ્સો પણ આત્માને હલોળી નાંખે છે. કવિની શબ્દવર્ગણીમાં બોલીએ, તો પ્રેમ અને શૌર્ય એ બંનેનો ઉદય આ સમે વાંસના ઉગવાની પેઠે મોટા ઉછાળાની સાથે થાય છે, અને એ ઉછાળાથીજ આખો આત્મા ડોહોવાઇ જાય છે. પછી જેનો જેવો સંસ્કાર તે પ્રમાણે તેનું રૂપ ઘડાય છે. સ્ત્રી વાસના સારા સંસ્કારે પ્રફુલ્લિત થઈ કેઇનામાં પૂર્ણ પ્રેમ એટલે શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થી સ્વાર્પણનું દિવ્યરૂપ ધારણ કરે છે, કેટલાકમાં વિલાસીપણેજ અટકે છે, કેટલાકમાં વ્યવહારમર્યાદિત થઇ જાય છે, અને કેટલાકમાં પશુવત શઠતામાંજ ઉતરી પડે છે. તેમજ પ્રસિદ્ધિની ઇચ્છાએ કોઇને ચેલાઇ ને પતરાજી કરવા, કોઇને ધન પ્રાપ્તિ કરવા, કોઇને માન મર્તબો મેળવવા, અને કોઇને વિદ્યા, ધર્મ, કે યુદ્ધનાં પરાક્રમો કરવા પ્રેરે છે. છેલ્લા વર્ગના પુરૂષોમાં આ લાગણી પર્યંત નિર્મળ વિદ્યાભક્તિ, ધર્મભક્તિ કે દેશભક્તિમાં કૈવલ્યને પામે છે. ઘણામાં તો પ્રેમ ને શૌર્ય એ બંને વૃત્તિઓ પચીશ વર્ષની ઉમ્મર સુધીમાં શિથિલ થઇ જઇ તેમને માત્ર દુનિયાદારીનાં માણસ બનાવે છે. કમાવું, કુટુંબને પોષવું, અને એ પૈસા મળે તો ખરચી નાતજાતમાં સારા કહેવડાવવું, એજ આ કાળમાં સાધારણ હિંદુઓ પોતાનું કર્ત્તવ્ય સમજે છે. એથી ઉચ્ચ લાગણીઓ આ કે પરલોકની કવચિતજ જોવામાં આવેછે, અગરજો સ્વધર્મ શ્રદ્ધા મોઢે તો અપ્રવૃત્તિ કાળે બહુ બોલાય છે.

આ કારમા ચગડોળે નર્મદાશંકરનું ચિત્ત ચડયું હતું એજ એને આ વેળા કૉલેજ છોડવનારૂં ખરૂં કારણ હતું. એના બાપે આ જોઇનેજ એમ વિચારેલું કે સુરતમાં જઇ ઘર માંડી સસરાની શિફારસથી સારી નોકરીએ લાગી જાય તો છોકરો ઠેકાણે પડે. સસરાએ જગન્નાથ શંકર શેઠના વિનાયકરાવ પાસે સુરત હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તર મિ૰ ગ્રેહામ ઉપર ભલામણનો કાગળ લખાવ્યો હતો, પણ નર્મદાશંકરે ૧૯ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૫૧ માં સુરત જઇ બે ચાર દહાડે નોકરીને માટે તે સાહેબને અર્જ કરી, ત્યારે તેણે તો કહ્યું કે બોર્ડનો હુકમ અહીંવાંના છોકરાનેજ આસિસ્ટંટ રાખવાનો છે, અને તેથી તું સ્કૂલમાં આવતો રહેશે તો હું પ્રસંગ આવે જોઇશ. નર્મદાશંકરને ઘણી નાઉમેદી થઈ, પણ 'નોકરીની લાલચે મેં એક બે મહિના હાઇસ્કૂલમાં ફર્સ્ટ ક્લાસમાં નામ

પણ દાખલ કરાવી રાખ્યું હતું, પણ હું કાંઈ બરોબર જતો નહિ, ને પછવાડેથી મેં જવું મૂકી દીધું હતું," એમ કવિ પોતાની હકીકતમાં લખે છે. તે છતાં ગ્રેહામને મુંબાઇથી નર્મદાશંકરના ગણિતજ્ઞાનને માટે સારો અભિપ્રાય હોવાને લીધે રાંદેરના મહેતાજીની જગા ખાલી પડી ત્યારે એને બોલાવી ૧૮૫૨ ની ૧લી મેએ આપી, અને પછીથી એની સગવડને માટે સુરત શેહેરમાંજ નાનપરાની નિશાળ ઉપર ૧૮૫૩ ના માર્ચમાં બદલી કરી. પગાર રૂ ૧૫) નોજ અને લોકમાં મહેતાજીની આબરૂ થોડી, તેથી નર્મદાશંકરે આ નોકરી "બેઠાથી બેગાર ભલો" એમ જાણી કમનેજ લીધી હતી.

કવિએ ઘરસંસાર માંડયો હતો તે ૧૮૫૩ ની ૪ થી અકટોબરે પૂરો થયો. એની આ પહેલીવારની સ્ત્રીનું નામ પિકેરથી નાનીગૌરી અને સાસરેથી ગુલાબવહુ હતું. કવિનો એની ઉપર ઝાઝો પ્રેમ નહોતો, અને તે પણ કવિને બહાર રખડવાની આ વખતે ટેવ બહુ હોવાથી મનમાં કાંઇક નારાજ રહેતી. આ સ્ત્રીને અધરણીની છોકરી આવી તે ૧૫ દહાડાની થઇને મરી ગઇ, અને સંવત ૧૯૦૯ માં ફરી દહાડા રહ્યા ત્યારે આઠ મહિનાનું મૂએલું છોકરૂં અવતર્યાથી તે મૃત્યુ પામી.

હવે નર્મદાશંકરને સુરતમાં રહેવાનું કાંઈ પ્રયોજન રહ્યું નહિ, અને એનું મન પણ હાલ મુંબાઇ જવાને તત્પર થઇ રહ્યું હતું. લખે છે કે "વિદ્વાન દાખલ કોઇ રીતની પ્રસિદ્ધિ મેળવું એવો જે મારો ઇગ્રેજી શીખતો ત્યારનો જોસ્સો, તે પાછો તાજો ઉઠીને 'ચલચલ મુંબાઈ' એમ ઉશ્કેર્યા કરતો હતો," અને એ વાત ખરી છે. આ ભવિષ્યનો કવિ અને ઉંચો દેશભક્ત આ સમે બે ત્રણ વર્ષ મોજ મઝામાંજ ડુબેલો દેખાતો હતો, તોપણ એનો આત્મા એને અંદરથી ચટકા મારી નિરંતર પ્રબોધતો હતો કે 'અલ્યા તું ઉઠ, અને મોટાં કામ કર.' નર્મદાશંકરે મહાવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ કર્યો તે વેળાથીજ પ્રસિદ્ધિ પામવાના પ્રયત્નો કરવા માંડયા હતા. ત્યાં આઠ મહિના જે કાઢયા તે દરમ્યાન પણ નિયમિત વિદ્યાભ્યાસ ઉપર મુખ્ય લક્ષ ન રાખતાં "જુવાન પુરૂષોની અન્યોઅન્ય બુદ્ધિવર્ધક" એ નામની સભા ઉભી કીધી હતી, અને તેમાં પોતે પ્રમુખ અને મયારામ શંભુનાથ સેક્રેટરી થઇ એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે મહિનામાં ચારવાર મળવું, તેમાં બેવાર સભાસદોએ નિબંધો લખી

માંહોમાંહેજ વાંચવા, અને બે વાર જાહેર સભા ભરી લોકોના સુધારો કરવો. 'મંડળી મળવાથી થતા લાભ' એ વિષે એણે તેમાં મોઢેથી પહેલુંજ ભાષણ આપ્યું હતું; પણ એ સભા રસ્તે પડવા આવી એટલામાં આપણે ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે એને સુરત જઇ વસવું પડ્યું. આ સભાએજ આ વખત પછી દશ પંદર દહાડે પ્રાણલાલ મથુરદાસ, મોહનલાલ રણછોડદાસ વિગેરે કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ આવી મળવાથી "બુદ્ધિવર્ધક હિંદુસભા" એવું નામ ધારણ કર્યું, અને જે નામે ગુજરાતના સુધારા ઉપર તેણે પછીથી મોટી અસર કરી, અને જેના ચોપાનીયામાંજ નર્મદાશંકરની કલમે પહેલવહેલો પોતાનો પ્રકાશ કર્યો.

સુરતમાં આવ્યા પછી પણ થોડા વખતમાં "મેં મારી ગમતને સારૂ એક મંડળી ઉભી કરવા ધારી, ને પછી તે વાત મેં મારા સગા દોલતરામને કહી એણે મંડળીની સાથે એક છાપખાનું કહાડવાનું કહ્યું, અને પછી હમે ભાગીદારો કરી 'સ્વદેશહિતેચ્છુ' એ નામની મંડળી ઉભી કરી. એક પાસથી છાપખાનામાં 'જ્ઞાનસાગર' નામનું ન્યુસપેપર અઠવાડિયે એકવાર નિકળવા માંડ્યું, ને બીજી પાસથી ભાષણો થવા માંડ્યાં. પહેલું ભાષણ મેં 'મંડળી મળવાથી થતા લાભ' એ વિષે લખીને તા૦ ૪થી જુલાઈએ કર્યું હતું. એ 'જ્ઞાનસાગર' આસરે ૧ વરસ ચાલ્યું, પછી તે મંડળી ભાગી ગઇ ને અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગઈ." આ પ્રસંગે 'જ્ઞાનસાગર'ના છાપનાર જદુરામ (જે હિંદુસ્તાનની કવિતા અને કાંઇક પિંગળ જાણે છે) તેની સાથે નર્મદાશંકરને દોસ્તી બંધાઈ. કવિ લખેછે કે, "એ કોઈ કોઈ દહાડો વાતમાં દોહરા ચોપાઇની માત્રા સંબંધી બોલતો તે હું બેદરકારીથી સાંભળતો."

આજ અરસાપર કવિ દલપતરામ સુરતમાં ફાર્બસ સાહેબની પાસે હતા, અને તે પોતાની ઉગતી કવિતા વાંચી નવી કેળવણી પામેલાને પહેલવહેલોજ ગુજરાતી કવિતાનો સ્વાદ લગાડતા હતા. આ સંબંધમાં નર્મદાશંકર લખે છે કે "આથેથી હું એને ઓળખતો કે આ દલપતરામ કવિ છે—નહિ જેવા કોઇ આશ્ચર્યથી હું તેની તરફ જોતો ખરો પણ કોઈ દહાડો તેની પાસે ગયો નથી. * * * તેઓ કિલ્લા આગળ પરહેજગાર મંડળીમાં કેફ ન કરવા સંબંધી ગરબી, લાવણીઓ વાંચતા. પણ હું કોઈ દહાડો સાંભળવા ગયો નથી. એણે જ્યારે ૧૮૦૭ માં લાઇબ્રેરીમાં હુન્નર-

ખાનનું ભાષણ આપ્યું ત્યારે હું ત્યાં ગયો હતો. * * * એજ વરસમાં મનમોહનદાસ રણછોડદાસે પણ કવિતામાં એક ભાષણ કર્યું હતું ત્યાંવળી હું ફરતો ફરતો જઇ ચ્હડયો હતો."

આ બધા પ્રસંગોથી આપણા આ ભવિષ્યના કવિ ઉપર શી અસર થઇ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પોતે તો "હું મારી જુવાનીની લહેરમાંજ મસ્ત હતો" એમ કહી તે બાબત બેદરકારીજ બતાવે છે, અને એ પણ ખરૂં છે કે સને ૧૮૫૫ સુધી એણે કવિતા તર્ફ કાંઇ પણ વૃત્તિ દેખાડી નથી, પણ અમે ધારીએ છિયે કે અવ્યક્ત રૂપે પણ આ પ્રસંગોની કાંઈ તો અસર થએલીજ, પણ તે એને મોહનિદ્રામાંથી જાગ્યા પહેલાં માલમ પડેલી નહિ.

આ મોહનિદ્રા તે મોહનિદ્રાજ હતી. આ ત્રણ વર્ષમાં એ કહે છે કે "મેં કોઈ ઈંગ્રેજી કે ગૂજરાતી ચોપડી વાંચી નહોતી, ને એક હાર્કનેસને કાગળ લખ્યો હતો તે સિવાય બીજું કંઇ ઈંગ્રેજીમાં લખ્યું પણ નહોતું. ગુજરાતીમાં પણ ત્રણેક ભાષણ લખેલાં, બીજું કાંઇ નહિ. 'જ્ઞાનસાગર'માં મેં કંઈજ લખ્યું નથી; તે દોલતરામ લખતા. હું ભાંગ પીતો, પાક ખાતો (બીજી જાતની કોઈ પણ કેફ કરતો નહિ.) * * * એકાંતમાં હું નામ મેળવવાના (પૈસો મેળવવાના નહિ) અને પ્રેમ સંબંધી વિચારો કરતો. સુધારાના અને તેને પછી અમલમાં આણવાના વિચાર, પછી ખાનગી કે જાહેર તે વખત બીલકુલ ન હોતા. જાતિભેદ, પુનર્વિવાહ, મૂર્તિ પૂજા, અભક્ષ્યાભક્ષ્ય, વગેરેના સુધારા સંબંધી વિચારોનું મને સપનું પણ નહિ હતું. ઉદ્યોગ રાખવો, સંપ રાખવો, ભાષણ કરવાં, નિબંધો વાંચવાં, ગ્રંથો લખવા, અને દેશનું ભલું કરવું એટલુંજ હું સુધારા સંબંધી જાણતો."

આ મોહ નિદ્રામાંથી જગાડનાર એની સ્ત્રીનું મરણ હતું. એ મરણ પછી ત્રણ મહીનામાંજ એટલે ૧૮૫૪ના જાનેવારી માસમાં નર્મદાશંકર પાછો પોતાના બાપની પાસે મુંબાઇમાં જઇ વસ્યા. ત્યાં જઇને જીવરાજ બાલુવાળાને ત્યાં ખાનગી શિક્ષક દાખલ રૂ ૨૫)ને પગારે ૧૧ થી તે ૪ વાગ્યા સુધીની નોકરી લીધી. પાછા કૉલેજમાં દાખલ થવાની સુમતિ સુઝાડવાનું માન આપણા પ્રસિદ્ધ નર ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિકને છે. બાપે પણ એજ સલાહ આપી, અને પછી તા૦ ૧૩મી જુને 'પેઈંગ સ્ટુડંટ' દાખલ નર્મદાશંકરે મહાવિદ્યાલયમાં પુનઃ પ્રવેશ કર્યો.

કૉલેજમાં ફરીથી દાખલ થવા પછી છ મહીને ડીસેંબરમાં, પરીક્ષા થઇ તેમાં નર્મદાશંકરે સેંકડે સાઠ ટોકડા મેળવ્યા, અને રૂ ૧૫)ની વેસ્ટ સ્કૉલરશિપ મળી. અગરજો કે એ છ મહિનામાં વહુનું વરસી વાળવા સુરત જવું પડયું હતું અને તે વખતપર કાકાનું મૃત્યુ થવાથી ત્યાં કુલ બે મહીના ભાગવા પડયા હતા; તોપણ વિદ્યાર્થી અવસ્થાને યોગ્યની જે નિર્મળ મનઃસ્થિરતા તે નર્મદાશંકરને પુનઃ પ્રાપ્ત થઇ નહિજ. હાલ ઇશ્કીપણું નરમ પડયું હતું, પણ પ્રસિદ્ધિ પામવાના જે કોડ તે એના મનમાં તોફાની દરીઆની પેઠે ઘૂઘવી રહ્યા હતા. ભભકાદાર હોદ્દો મેળવી, કે મહાવિદ્યા ભણી, કે મોટા સુધારાનાં કામ કરી, કે કોઇપણ પ્રકારે હું દુનિયામાં નામાંકિત શી રીતે થાઊં તેનીજ લલુતા અને બુટ્ટાઓ એના મનમાં રાત દિવસ ઉઠયા કરતા હતા. "येन केन प्रकारेण पुरुषः प्रसिद्धोभवेत्." એ વાક્યમાં વર્ણવેલી વૃત્તિજ એના અંતરાત્મામાં વ્યાપી રહી હતી. આવી અવસ્થામાં તે સ્થિર અભ્યાસ શી રીતે થાય? આ પહેલા છ માસનું પરિણામ આવું સારૂં આવ્યું હતું તોપણ એ વખતે પ્રોફેસરો (દાદાભાઇ નવરોજજી સિવાય) કોણ હતા અને શો અભ્યાસ ચાલતો તે "મને સાંભરતું નથી" એમ એને પોતાની હકીકતમાં લખવું પડયું છે. સને ૧૮૫૫ને માટે તો લખે છે કે "ધુંધવાતો ને ધુંધવાતો રહેતો. હું ગપ્પાં માર્યા કરતો, વિલાત જવાના તડાકા મારતો બીજા લેસન કરતા ત્યારે હું મારા પોતાનાજ વિચાર કર્યા કરતો, પ્રોફેસરનાં લેક્ચર પણ મન દઇ સાંભળતો નહિ. * * * હું લેસન બેસન કાંઇ કરતો નહિ, પણ જ્યારે હાર્કનેસના કલાસમાં ફાલ્કનરના શિપરૅકની કવિતા અને વર્ડઝવર્થની કવિતા ચાલતી ત્યારે હું એક ચિત્તે સાંભળતો ખરો * * * વળી, મને સાંભરે છે કે મેં ઑગસ્ટમાં સોએક લાઇન ઇંગ્રેજીમાં પરચુરણ પરચુરણ બાબતની જોડીને મિ. રીડને બતાવી હતી પણ એણે તે જોઇને મને હસી કાઢયો હતો."

પર્યંતે સને ૧૮૫૫ના સપટેંબરમાં ગુજરાતી કવિતા કરવા તર્ફ મન લાગ્યું. એ મહાપ્રસંગના સંબંધમાં કવિ લખે છે કે 'સપટેંબરની શરૂઆતમાં ધીરા ભગતનાં બે ત્રણ પદ મારા વાંચવામાં આવ્યાં તે ઉપરથી હું દહાડોરાત તેનીજ લવારી કરતો. એ પદોના વિચાર મારી વૈરાગ્ય વૃત્તિને મળતા હતા. ચોથે કે પાંચમે દહાડે મારા મનમાં સહજ આવ્યું કે હું પણ એ ઢાળનું કંઇ બનાવું. પછી મેં 'પરબ્રહ્મ જગકર્ત્તારે, સ્મરોની

ભાઇ હરઘડી' એ પદ બનાવ્યું, ને બીજે દહાડે 'જીવ તૂં મૂરખ સમજરે, કહું છું ઘેલા ફરી ફરી' એ બનાવ્યું. પછી વિચાર કર્યો કે આવી રીતે હું જાતે બનાવવાની ટેવ રાખું તો મારી વૃત્તિ ઠરીઠામ થાય ખરી. * * * વળી વિચાર્યું કે ભણવું, કમાવું, બૈરી કરવી એ સહુ આનંદ ને માટે છે ને મને જ્યારે પદો બનાવવાથી આનંદ થાય છે ત્યારે હું તો એજ કામ કરીશ. ને શેર જુવારતો મળી રહેશે." આ વખતે કવિની ઉમર બાવીશની લગભગ પૂરી થઇ હતી, અને પોતાની જન્મગાંઠ જે સને ૧૮૫૫ના સપટેંબરની ૨૧મીએ આવી હતી તે દિવસથીજ કવિ પોતાની કવિતાનો પ્રારંભ ગણતા.

કૉલેજની પરીક્ષા ડીસંબરમાં થઇ તે વેળા, ઉપલી વૃત્તિને લીધે સ્કૉલરશિપ ન મળી એ સ્વાભાવિકજ છે. સેંકડે પચાસ દોકડા આવી "ફ્રી સેકંડ નોર્મલ સ્કાલર" દાખલ રહેવાયું એજ ભાગ્ય સમજવું, કેમકે કવિતા કરવા માંડવાની સાથે તે જાહેરમાં વાંચી પ્રસિદ્ધ કરવાનો ઉદ્યોગ તજવીજની સાથે મહા હોંશથી આરંભ્યો હતો. અને ૧૮૫૫માં બુદ્ધિવર્ધક સભામાં "મંડળી મળવાથી થતા લાભ" એ વિષે ભાષણ કર્યું હતું, ને વ્યભિચાર તથા રંડીબાજી નકરવા વિષે નિબંધ વાંચ્યો હતો; તેમ ઇતિહાસ વાંચવાના ફાયદા અને કેફ કરવાના ગેરફાયદા વિષે કવિતા વાંચી હતી. એ બે કવિતામાંની પહેલી ખોવાઇ ગઇ છે."

આ પ્રમાણે નર્મદાશંકરે કવિપણું સ્વીકાર્યું. એ કામને માટે પ્રકૃતિ, બુદ્ધિ, ઉમ્મર, ને સમયાનુસાર કેળવણી એમનામાં જોઇએ તેવી હતી. સંસ્કૃત ભાષાનું કેટલુંક જ્ઞાન તો ગુજરાતી કવિને અવશ્યનુંજ છે, અને તે નર્મદાશંકરે મેળવેલું હતું, અગરજો અમે તેની નોંધ અત્યાર સુધી પ્રસંગ ન આવ્યાથી લઈ શક્યા નથી. જનોઇ દીધું તેની સાથેજ એના બાપે એક તર્ફથી એને સરકારી નિશાળે મુકી. બીજી તર્ફથી દક્ષિણી બ્રાહ્મણ પાસે સંધ્યા, રૂદ્રી, અને વેદ ભણાવવા માંડયો હતો, અને ત્યાં એણે વેદનો એક આંકો પૂરો કર્યો. પછી ઈંગ્રેજી અભ્યાસની વેળાએ દરરોજ સવારમાં બે કલાક કોઇ શાસ્ત્રીની પાસે સારસ્વતનો અભ્યાસ ચાલતો, અને તે દોઢ વૃત્તિ સુધી થયો હતો. મોહકાળમાં તો અલબત્ત એ પણ બીજા અભ્યાસની પેઠે બંધ રહ્યો, પરંતુ મુંબઇ પાછા આવી નર્મદાશંકરે જે ...ચ છ મહીના કૉલેજમાં ન જતાં ચુડાઓમાં

કાડયા, તે સમે પણ સંસ્કૃત અભ્યાસતો તુર્તજ જારી કર્યો હતો, અને તે દરરોજ સવારથી ૯ વાગ્યા સુધી ચાલતો. આ પ્રસંગે સિદ્ધાંત કૌમુદી લીધી હતી, અને તે 'અપત્યાધિકાર' સુધી ચાલી. આ ઉપરથી જણાય છે કે આ સમે નર્મદાશંકરનો કવિ નહિ, તો ગુજરાતી ગ્રંથકાર થવાનો તો વિચાર ખરોજ; અને આ બધી તેની તૈયારીઓ હતી, કેમકે બુદ્ધિમાન માણસ પોતે સારો વિદ્વાન થયાવિના તે વર્ગમાં પેસવાનો પ્રયત્નજ કરતા નથી. ખરે, નર્મદાશંકરે પોતાના કામને લાયકની યોગ્યતા મેળવવા જે વિદ્યુતવેગી ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યાછે તે હાલના દરેક ઉત્કંઠિત લેખકને બોધ લેવા જોગ છે. અમે હજી પણ સને ૧૮૫૫ થી ૧૮૫૮ સુધીના વખતને કવિના જીવનમાં પ્રયત્નકાળ ગણીએ છિયે, અગરજો આ અરસામાં કવિએ ઘણીક કવિતા બનાવી, અને પોતે કવિ ઉપનામથી ઓળખાતા પણ થયા. પરંતુ હવે આ પ્રયત્નોનું વર્ણન કરવા પહેલાં કૉલેજ સાથના એના સંબંધની જુજ હકીકત પતાવી દેવી જોઇએ. આવી રીતે કવિતામાં તલ્લિન થયાથી વર્ષ આખરની પરીક્ષામાં પાસજ થવાનો સંભવ નહિ, તો સ્કૉલરશિપ મળવાની તો શી આશા? સ્કૉલરશિપ વિના કૉલેજમાં ભણવું મુસ્કેલ; બાપનો કાંઇ ધંધો કરવાનો આગ્રહ; અને પોતાની કાવ્યશાસ્ત્રોનોજ અભ્યાસ વધારવાની અભિવાંચ્છના; એ બધાં કારણોથી નર્મદાશંકરે ૧૮૫૬ની ૨૮મી જુને રાજીનામું આપી એ વિદ્યામંદિરને છેલ્લા નમસ્કાર કર્યા. એ સાક્ષરી માતાના ચરણાંબુજ સ્તવી ઘણા સુપુત્રો વિદ્વાન થયા છે, પણ હજી તેમાંથી કોઇએ પણ તેના નામને પોતાના ગુર્જર સાક્ષરત્વથી નર્મદાશંકરના જેટલું યશસ્વી કર્યું નથી.

હાલ કવિ થવાને નર્મદાશંકરમાં બધી યોગ્યતા, પણ પિંગળ જ્ઞાનની મોટી ખામી હતી. હાલના જમાનાને આ આશ્ચર્ય જેવું લાગશે, પણ યાદ કરવું કે તે વેળા ગુજરાતી ભાષામાં તો એકે પિંગળ લખાએલુંજ નહોતું, અને વ્રજ ભાષાનાં પણ આખા દેશમાં ખોળી વળે, તો ખૂણે ખોચરેથી થોડાંજ મળે. પિંગળ મળ્યું, તો તે શીખવનાર મળવો એથી પણ મુસ્કેલ. કવિ દલપતરામે ૧૮૫૫ના અકટોબરથી ૧૮૫૬ના અકટોબર સુધીના બુદ્ધિપ્રકાશના કેટલાક અંકોમાં પિંગળ કાંઇક આપવા માંડયું હતું, પણ તેમાં માત્ર ૧૬ માત્રાના વૃત્ત લગીનુંજ હતું—અક્ષરવૃત્ત તો મૂળગાંજ નહોતાં ને દોહરાની રીત પણ આવી નહોતી; અને વળી

તે લખાણ એવા ધીમા વેગથી ચાલતું હતું કે તે દશ વર્ષે પણ પૂરૂં થાય એવાં ચિન્હ જણાતાં નહોતાં. આવી સ્થિતિમાં નર્મદાશંકરને કેટલી મુઝવણી પડી હશે તે કહેવા કરતાં કલ્પનાથીજ વધારે સમજાશે. મુંબાઇમાં તપાસ કરતાં સંસ્કૃત પિંગળનો કાળિદાસકૃત શ્રુતબોધ ગ્રંથ મળ્યો, અને શીખવનાર પણ કોઇ શાસ્ત્રી પૂણામાંથી મળી આવ્યો. કૉલેજમાંથી વખત કાઢી એને ત્યાં શીખવા જવું પડતું, અને એ શીખી રહ્યા ત્યારે માલમ પડ્યું કે આ ભણવાથી કેટલાંક અક્ષરવૃત્તોની કુંચી મળી પણ દોહરા ચોપાઇ સરખા હલકા છંદોની પણ બનાવટ તો પહેલાના જેટલીજ અગમ્ય રહી, કેમકે એવા માત્રિક છંદ સંસ્કૃત નહિં પણ ભાષાનાજ પિંગળમાં હોય છે. આ પ્રસંગે દલપતરામને પૂછતાં નર્મદાશંકરને આચકો પડ્યો, પણ ભરૂચના કવિ મનમોહનદાસ ઉપર એક ઘણા આર્જવપૂર્વક એક વિનંતિ પત્ર લખ્યું કે તમારી પાસે ભાષાનું કોઇ પિંગળ હશેજ અને કહો તો હું તમારી પાસે તે શીખવા આવું. પણ આ પત્રનો જવાબજ મળ્યો નહિ. છેવટે જાતે પિંગળની શોધ કરવા ગુજરાતમાં જવાનું ઠેરવ્યું, પણ એ દરમ્યાન વૃત્તરત્નાકર અને રઘુવંશનો અભ્યાસ એક શાસ્ત્રી પાસે કરવા માંડ્યો. વૃત્તરત્નાકર તો પૂરો કર્યો, અને રઘુવંશનો બીજો તથા ત્રીજો સર્ગ ચાલ્યો.

સને ૧૮૫૬ના નવેંબરમાં સુરત આવી પિંગળની ખોળમાં ફરવા માંડ્યું. સારા ભાગ્યે 'જ્ઞાનસાગર'ના પેલા છાપનાર જદુરામ સાથે દોસ્તી થઇ હતી તે આવા ઠેકાણાનો ખરો ભોમીયો હતો, તેથી તેની મદદે એક કડીઓ હાથ લાગ્યો. તેના ઘરમાં દાદુપંથી સાધુ કવિ લાલદાસ જે સુરતમાંજ થોડા વર્ષ ઉપર થઇ ગયા હતા તેના બનાવેલા કાવ્યોનો તમામ સંગ્રહ હતો. તેણે કહ્યું કે "કાલે આવજો, એમાં કોઇ પિંગળ છે કે નહિ તે જોઇશું." પછી બીજે દહાડે તેની પાસે ગયો ને ત્યાં પેટારો ઉઘાડ્યો તેમાંથી છંદરત્નાવળી નામનું પુસ્તક નિકળ્યું. તેણે મને કહ્યું કે હું ઘેર તો નહીં આપું, પણ અહીં આવી લખી લો. પછી હું રોજ સવારે કલમ ખડિયો કાગળ લઇને તેને ઘેર જતો ને પિંગળ લખતો. તે કડિયા પાસે લાલદાસના કરેલાં ચાળીસેક રંગેલાં ને સારા અક્ષરથી લખેલાં ચિત્રકાવ્ય હતાં તે મને તેણે દેખાડ્યાં ને વાંચી બતાવ્યાં-મારૂં મન તે ઉતારી લેવાનું થયું." આ કડિયાના ઘરમાં દાદુપંથી

વેદાંતની ચર્ચા હમેશાં ચાલતી તેથી નર્મદાશંકરથી નિરાંતે લખી શકાતું નહિ. થોડા દહાડા પછી તે ભગત કડીયાએ દરરોજ થોડાંક પાનાં ને ચિત્ર-કાવ્ય ઘેર ઉતારવા આપવાનું કબુલ કર્યું. "પછી હું રોજ ચાર પાંચ ચિત્ર-કાવ્ય લઉં ને રસ્તામાં ચિતારાની દુકાને નકલ ચિતરવાને આપું-ઘેર જઇ જમું ને પાછલે પહોરે પાછો ચિતારા પાસથી લઇ આવું-રાતે તેમાં અક્ષર લખું ને વળી રત્નાવળી લખું. એ રીતે મેં સઘળાં ચિત્રકાવ્ય ચિતરાવી લખી રાખ્યાં ને રત્નાવળી પણ લખી લીધી. એ પિંગળનાં પુસ્તકની મતલબ મેં મારી મેળે સંસ્કૃતને જોરે સમજી લીધી. એ પુસ્તકથી મને દોહરા ચોપાઇ વિગેરે માત્રાવૃત્તોના નિયમ જણાયા." આવી સુધી-બતો હાલ પણ પડતી હોત, તો વારૂ કેટલા છોકરાઓ કવિ કહેવડાવવાને તૈયાર થાત? અરે તેઓ તો હાલ પિંગળજ્ઞાનનો આટલો પ્રસાર છતાં પણ કયે દહાડે એક પણ છંદ શુદ્ધ બનાવવાની પરવાહ રાખે છે? તેઓ તો જાણે છે કે નામની જોડે ક ને વિ લખતાં આવડયું એટલે કવિ થઇ ચૂક્યા, અને વખતે વિ દીર્ઘ થઇ જાય તો પણ શું? બહુ સારૂં! આપણું કવિપણું દીર્ઘતાને પામ્યું:-કાંઇ લઘુતા તો એથી આવી નથી?

આ કામમાં કવિનો દોઢેક મહિનો ભાગ્યો. એ કામ થયાથી હરખભેર મુંબાઇ આવી એકાદ કાવ્ય બનાવવા માંડે છે, એવામાં એના બાપે કહ્યું કે તું ગુજરાતીમાં પિંગળ લખે ત્યારે ખરો. એ ઉપરથી નર્મદાશંકરે પિંગળપ્રવેશનો આરંભ કર્યો, અને તે બનાવી છપાવી એ ગુણી પિતાને જ અર્પણ કરી ૧૮૫૭ની ૬ ઠી એપ્રિલે લોકમાં પ્રગટ કર્યો. એ પહેલી આવૃત્તિ શીલા છાપની છે, અને તેના હસ્તાક્ષર કવિના બાપના પોતાનાજ છે.

પિંગળનું થયું, પણ અલંકાર ને રસ જાણવાના રહ્યા. તે માટે પિંગળપ્રવેશ કાઢયા પછી તુર્તજ ચંદ્રાલોક* તથા તેની સાથે નૃસિંહ ચંપુનો અભ્યાસ કરવા માંડયો, અને તે ભણી રહી ૧૮૫૮ના જાનેવારીમાં એક તરફથી અલંકારપ્રવેશ લખવા માંડયો, અને બીજી તરફથી પ્રતાપ-રૂદ્રમાંથી રસ પ્રકરણ શીખવા માંડયું. રસનું જ્ઞાન થતાંજ રસપ્રવેશ

* એ જયદેવકૃત અલંકારનો ગ્રંથ છે, અને એ ઉપરથીજ જયસિંહ મહારાજે વ્રજમાં ભાષાભૂષણ રચ્યું છે. ચંદ્રાલોક પ્રાચીન (મમ્મટ ભટના વખત પછી રદ ગણાએલો) કાવ્યશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે. હાલ અલંકારનો સર્વમાન્ય ગ્રંથ તો કુવલયાનંદ અને કાવ્યશાસ્ત્રનો કાવ્યપ્રકાશ છે.

તે લખાણ એવા ધીમા વેગથી ચાલતું હતું કે તે દશ વર્ષે પણ પૂરું થાય એવાં ચિન્હ જણાતાં નહોતાં. આવી સ્થિતિમાં નર્મદાશંકરને કેટલી મુઝવણી પડી હશે તે કહેવા કરતાં કલ્પનાથીજ વધારે સમજાશે. મુંબાઇમાં તપાસ કરતાં સંસ્કૃત પિંગળનો કાળિદાસકૃત શ્રુતબોધ ગ્રંથ મળ્યો, અને શીખવનાર પણ કોઇ શાસ્ત્રી પૂનામાંથી મળી આવ્યો. કૉલેજમાંથી વખત કાઢી એને ત્યાં શીખવા જવું પડતું, અને એ શીખી રહ્યા ત્યારે માલમ પડ્યું કે આ ભણવાથી કેટલાંક અક્ષરવૃત્તોની કુંચી મળી પણ દોહરા ચોપાઇ સરખા હલકા છંદોની પણ બનાવટ તો પહેલાના જેટલીજ અગમ્ય રહી, કેમકે એવા માત્રિક છંદ સંસ્કૃત નહિં પણ ભાષાનાજ પિંગળમાં હોય છે. આ પ્રસંગે દલપતરામને પૂછતાં નર્મદાશંકરને આંચકો પડ્યો, પણ ભરૂચના કવિ મનમોહનદાસ ઉપર એક ઘણા આર્જવપૂર્વક એક વિનંતિ પત્ર લખ્યું કે તમારી પાસે ભાષાનું કોઇ પિંગળ હશેજ અને કહો તો હું તમારી પાસે તે શીખવા આવું. પણ આ પત્રનો જવાબજ મળ્યો નહિ. છેવટે જાતે પિંગળની શોધ કરવા ગુજરાતમાં જવાનું ઠેરવ્યું, પણ એ દરમ્યાન વૃત્તરત્નાકર અને રઘુ-વંશનો અભ્યાસ એક શાસ્ત્રી પાસે કરવા માંડ્યો. વૃત્તરત્નાકર તો પૂરો કર્યો, અને રઘુવંશનો બીજો તથા ત્રીજો સર્ગ ચાલ્યો.

સને ૧૮૫૬ના નવેંબરમાં સુરત આવી પિંગળની ખોળમાં ફરવા માંડ્યું. સારા ભાગ્યે 'જ્ઞાનસાગર'ના પેલા છાપનાર જદુરામ સાથે દોસ્તી થઇ હતી તે આવા ઠેકાણાનો ખરો ભોમીયો હતો, તેથી તેની મદદે એક કડીઓ હાથ લાગ્યો. તેના ઘરમાં દાદુપંથી સાધુ કવિ લાલદાસ જે સુરતમાંજ થોડા વર્ષ ઉપર થઇ ગયા હતા તેના બનાવેલા કાવ્યોનો તમામ સંગ્રહ હતો. તેણે કહ્યું કે "કાલે આવજો, એમાં કોઇ પિંગળ છે કે નહિ તે જોઇશું." પછી બીજે દહાડે તેની પાસે ગયો ને ત્યાં પેટારો ઉઘાડ્યો તેમાંથી છંદરત્નાવળી નામનું પુસ્તક નિકળ્યું. તેણે મને કહ્યું કે હું ઘેરતો નહીં આપું, પણ અહીં આવી લખી લો. પછી હું રોજ સવારે કલમ ખડિયો કાગળ લઇને તેને ઘેર જતો ને પિંગળ લખતો. તે કડિયા પાસે લાલદાસનાં કરેલાં ચાળીસેક રંગેલાં ને સારા અક્ષરથી લખેલાં ચિત્રકાવ્ય હતાં તે મને તેણે દેખાડ્યાં ને વાંચી બતાવ્યાં–મારૂં મન તે ઉતારી લેવાનું થયું." આ કડિયાના ઘરમાં દાદુપંથી

વેદાંતની ચર્ચા હમેશાં ચાલતી તેથી નર્મદાશંકરથી નિરાંતે લખી શકાતું નહિ. થોડા દહાડા પછી તે ભગત કઠીયાએ દરરોજ થોડાંક પાનાં ને ચિત્ર-કાવ્ય ઘેર ઉતારવા આપવાનું કબુલ કર્યું. "પછી હું રોજ ચાર પાંચ ચિત્ર-કાવ્ય લઊં ને રસ્તામાં ચિતારાની દુકાને નકલ ચિતરવાને આપું-ઘેર જઇ જમું ને પાછલે પહોરે પાછો ચિતારા પાસથી લઇ આવું-રાતે તેમાં અક્ષર લખું ને. વળી રત્નાવળી લખું. એ રીતે મેં સઘળાં ચિત્રકાવ્ય ચિતરાવી લખી નાખ્યાં ને રત્નાવળી પણ લખી લીધી. એ પિંગળનાં પુસ્તકની મતલબ મે મારી મેળે સંસ્કૃતને જોરે સમજી લીધી. એ પુસ્તકથી મને દોહરા ચોપાઇ વિગેરે માત્રાવૃત્તોના નિયમ જણાયા." આવી મુશીબતો હાલ પણ પડતી હોત, તો વારૂ કેટલા છોકરાઓ કવિ કહેવડાવવાને તૈયાર થાત? અરે તેઓ તો હાલ પિંગળજ્ઞાનનો આટલો પ્રસાર છતાં પણ કયે દહાડે એક પણ છંદ શુદ્ધ બનાવવાની પરવાહ રાખે છે? તેઓ તો જાણે છે કે નામની જોડે ક ને વિ લખતાં આવડ્યું એટલે કવિ થઇ ચૂક્યા, અને વખતે વિ દીર્ઘ થઇ જાય તો પણ શું? બહુ સારૂં! આપણું કવિપણું દીર્ઘતાને પામ્યું:-કાંઇ લઘુતા તો એથી આવી નથી?

આ કામમાં કવિનો દોઢેક મહિનો ભાગ્યો. એ કામ થયાથી હરખભેર મુંબાઇ આવી એકાદ કાવ્ય બનાવવા માંડે છે, એવામાં એના બાપે કહ્યું કે તું ગુજરાતીમાં પિંગળ લખે ત્યારે ખરો. એ ઉપરથી નર્મદાશંકરે પિંગળપ્રવેશનો આરંભ કર્યો, અને તે બનાવી છપાવી એ ગુણી પિતાને જ અર્પણ કરી ૧૮૫૭ની ૬ ઠી એપ્રિલે લોકમાં પ્રગટ કર્યો. એ પહેલી આવૃત્તિ શીલા છાપની છે, અને તેના હસ્તાક્ષર કવિના બાપના પોતાનાજ છે.

પિંગળનું થયું, પણ અલંકાર ને રસ જાણવાના રહ્યા. તે માટે પિંગળપ્રવેશ કાઢયા પછી તુરતજ ચંદ્રાલોક* તથા તેની સાથે નૃસિંહ ચંપુનો અભ્યાસ કરવા માંડયો, અને તે ભણી રહી ૧૮૫૮ના જાનેવારીમાં એક તરફથી અલંકારપ્રવેશ લખવા માંડયો, અને બીજી તરફથી પ્રતાપરૂદ્રમાંથી રસ પ્રકરણ શીખવા માંડ્યું. રસનું જ્ઞાન થતાંજ રસપ્રવેશ

---

* એ જયદેવકૃત અલંકારનો ગ્રંથ છે, અને એ ઉપરથીજ જયસિંહ મહારાજે વ્રજમાં ભાષાભૂષણ રચ્યુ છે. ચંદ્રાલોક પ્રાચીન (મમ્મટ ભટના વખત પછી રદ ગણાએલો) કાવ્યશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે. હાલ અલંકારનો સર્વમાન્ય ગ્રંથ તો કુવલયાનંદ અને કાવ્યશાસ્ત્રનો કાવ્યપ્રકાશ છે.

તે લખાણુ એવા ધીમા વેગથી ચાલતું હતું કે તે દશ વર્ષે પણ પૂરૂં થાય એવાં ચિન્હ જણાતાં નહોતાં. આવી સ્થિતિમાં નર્મદાશંકરને કેટલી મુઝવણી પડી હશે તે કહેવા કરતાં કલ્પનાથીજ વધારે સમજાશે. મુંબાઇમાં તપાસ કરતાં સંસ્કૃત પિંગળનો કાળિદાસકૃત શ્રુતબોધ ગ્રંથ મળ્યો, અને શીખવનાર પણ કોઇ શાસ્ત્રી પૂણામાંથી મળી આવ્યો. કૉલેજમાંથી વખત કાઢી એને ત્યાં શીખવા જવું પડતું, અને એ શીખી રહ્યા ત્યારે માલમ પડયું કે આ ભણવાથી કેટલાંક અક્ષરવૃત્તોની કુંચી મળી પણ દોહરા ચોપાઇ સરખા હલકા છંદોની પણ બનાવટ તો પહેલાના જેટલીજ અગમ્ય રહી, કેમકે એવા માત્રિક છંદ સંસ્કૃત નહિં પણ ભાષાનાજ પિંગળમાં હોય છે. આ પ્રસંગે દલપતરામને પૂછતાં નર્મદાશંકરને આચકો પડયો, પણ ભરૂચના કવિ મનમોહનદાસ ઉપર એક ઘણા આર્જવપૂર્વક એક વિનંતિ પત્ર લખ્યું કે તમારી પાસે ભાષાનું કોઇ પિંગળ હશેજ અને કહો તો હું તમારી પાસે તે શીખવા આવું. પણ આ પત્રનો જવાબજ મળ્યો નહિ. છેવટે જાતે પિંગળની શોધ કરવા ગુજરાતમાં જવાનું ઠેરવ્યું, પણ એ દરમ્યાન વૃત્તરત્નાકર અને રઘુવંશનો અભ્યાસ એક શાસ્ત્રી પાસે કરવા માંડયો. વૃત્તરત્નાકર તો પૂરો કર્યો, અને રઘુવંશનો બીજો તથા ત્રીજો સર્ગ ચાલ્યો.

સને ૧૮૫૬ના નવેંબરમાં સુરત આવી પિંગળની ખોળમાં ફરવા માંડયું. સારા ભાગ્યે 'જ્ઞાનસાગર'ના પેલા છાપનાર જદુરામ સાથે દોસ્તી થઇ હતી તે આવા ઠેકાણાનો ખરો ભોમીયો હતો, તેથી તેની મદદે એક કડીઓ હાથ લાગ્યો. તેના ઘરમાં દાદુપંથી સાધુ કવિ લાલદાસ જે સુરતમાંજ થોડા વર્ષ ઉપર થઇ ગયા હતા તેના બનાવેલા કાવ્યોનો તમામ સંગ્રહ હતો. તેણે કહ્યું કે "કાલે આવજો, એમાં કોઇ પિંગળ છે કે નહિ તે જોઇશું." પછી બીજે દહાડે તેની પાસે ગયો ને ત્યાં પેટારો ઉઘાડયો તેમાંથી છંદરત્નાવળી નામનું પુસ્તક નિકળ્યું. તેણે મને કહ્યું કે હું ઘેરતો નહીં આપું, પણ અહીં આવી લખી લો. પછી હું રોજ સવારે કલમ ખડિયો કાગળ લઇને તેને ઘેર જતો ને પિંગળ લખતો. તે કડિયા પાસે લાલદાસનાં કરેલાં ચાળીસેક રંગેલાં ને સારા અક્ષરથી લખેલાં ચિત્રકાવ્ય હતાં તે મને તેણે દેખાડયાં ને વાંચી બતાવ્યાં-મારૂં મન તે ઉતારી લેવાનું થયું." આ કડિયાના ઘરમાં દાદુપંથી

વેદાંતની ચર્ચા હમેશાં ચાલતી તેથી નર્મદાશંકરથી નિરાંતે લખી શકાતું નહિ. થોડા દહાડા પછી તે ભગત કડીયાએ દરરોજ થોડાંક પાનાં ને ચિત્ર-કાવ્ય ઘેર ઉતારવા આપવાનું કબુલ કર્યું. "પછી હું રોજ ચાર પાંચ ચિત્ર-કાવ્ય લઉં ને રસ્તામાં ચિતારાની દુકાને નકલ ચિતરવાને આપું-ઘેર જઇ જમું ને પાછલે પહોરે પાછો ચિતારા પાસથી લઇ આવું-રાતે તેમાં અક્ષર લખું ને વળી રત્નાવળી લખું. એ રીતે મેં સઘળાં ચિત્રકાવ્ય ચિતરાવી લખી રાખ્યાં ને રત્નાવળી પણ લખી લીધી. એ પિંગળનાં પુસ્ત-કની મતલબ મેં મારી મેળે સંસ્કૃતને જોરે સમજી લીધી. એ પુસ્તકથી મને દોહરા ચોપાઇ વિગેરે માત્રાવૃત્તોના નિયમ જણાયા." આવી મુશી-બતો હાલ પણ પડતી હોત, તો વારૂ કેટલા છોકરાઓ કવિ કહેવડાવવાને તૈયાર થાત? અરે તેઓ તો હાલ પિંગળજ્ઞાનનો આટલો પ્રસાર છતાં પણ કયે દહાડે એક પણ છંદ શુદ્ધ બનાવવાની પરવાહ રાખે છે? તેઓ તો જાણે છે કે નામની જોડે ક ને વિ લખતાં આવડયું એટલે કવિ થઇ ચૂક્યા, અને વખતે વિ દીર્ઘ થઇ જાય તો પણ શું? બહુ સારૂં! આપણું કવિપણું દીર્ઘતાને પામ્યું:-કાંઇ લઘુતા તો એથી આવી નથી?

આ કામમાં કવિનો દોઢેક મહિનો ભાગ્યો. એ કામ થયાથી હરખભેર મુંબાઇ આવી એકાદ કાવ્ય બનાવવા માંડે છે, એવામાં એના બાપે કહ્યું કે તું ગુજરાતીમાં પિંગળ લખે ત્યારે ખરો. એ ઉપરથી નર્મદાશંકરે પિંગળપ્રવેશનો આરંભ કર્યો, અને તે બનાવી છપાવી એ ગુણી પિતાને જ અર્પણ કરી ૧૮૫૭ની ૬ ઠી એપ્રિલે લોકમાં પ્રગટ કર્યો. એ પહેલી આવૃત્તિ શીલા છાપની છે, અને તેના હસ્તાક્ષર કવિના બાપના પોતાનાજ છે.

પિંગળનું થયું, પણ અલંકાર ને રસ જાણવાના રહ્યા. તે માટે પિંગળપ્રવેશ કાઢયા પછી તુર્તજ ચંદ્રાલોક* તથા તેની સાથે નૃસિંહ ચંપુનો અભ્યાસ કરવા માંડયો, અને તે ભણી રહી ૧૮૫૮ના જાનેવારીમાં એક તર્ફથી અલંકારપ્રવેશ લખવા માંડયો, અને બીજી તર્ફથી પ્રતાપ-રૂદ્રમાંથી રસ પ્રકરણ શીખવા માંડયું. રસનું જ્ઞાન થતાંજ રસપ્રવેશ

---

* એ જયદેવકૃત અલંકારનો ગ્રંથ છે, અને એ ઉપરથીજ જયસિંહ મહારાજે વ્રજમાં ભાષાભૂષણ રચ્યુ છે. ચંદ્રાલોક પ્રાચીન (મમ્મટ ભટના વખત પછી રદ ગણાએલો) કાવ્યશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે. હાલ અલંકારનો સર્વમાન્ય ગ્રંથ તો કુવલયાનંદ અને કાવ્યશાસ્ત્રનો કાવ્યપ્રકાશ છે.

તે લખાણ એવા ધીમા વેગથી ચાલતું હતું કે તે દશ વર્ષે પણ પૂરૂં થાય એવાં ચિન્હ જણાતાં નહોતાં. આવી સ્થિતિમાં નર્મદાશંકરને કેટલી મુઝવણી પડી હશે તે કહેવા કરતાં કલ્પનાથીજ વધારે સમજાશે. મુંબાઇમાં તપાસ કરતાં સંસ્કૃત પિંગળનો કાળિદાસકૃત શ્રુતબોધ ગ્રંથ મળ્યો, અને શીખવનાર પણ કોઇ શાસ્ત્રી ખુણામાંથી મળી આવ્યો. કૉલેજમાંથી વખત કાઢી એને ત્યાં શીખવા જવું પડતું, અને એ શીખી રહ્યા ત્યારે માલમ પડ્યું કે આ ભણવાથી કેટલાંક અક્ષરવૃત્તોની કુંચી મળી પણ દોહરા ચોપાઇ સરખા હલકા છંદોની પણ બનાવટ તો પહેલાના જેટલીજ અગમ્ય રહી, કેમકે એવા માત્રિક છંદ સંસ્કૃત નહિં પણ ભાષાનાજ પિંગળમાં હોય છે. આ પ્રસંગે દલપતરામને પૂછતાં નર્મદાશંકરને આંચકો પડ્યો, પણ ભરૂચના કવિ મનમોહનદાસ ઉપર એક ઘણા આર્જવપૂર્વક એક વિનંતિ પત્ર લખ્યું કે તમારી પાસે ભાષાનું કોઇ પિંગળ હશેજ અને કહો તો હું તમારી પાસે તે શીખવા આવું. પણ આ પત્રનો જવાબજ મળ્યો નહિ. છેવટે જાતે પિંગળની શોધ કરવા ગુજરાતમાં જવાનું ઠેરવ્યું, પણ એ દરમ્યાન વૃત્તરત્નાકર અને રઘુવંશનો અભ્યાસ એક શાસ્ત્રી પાસે કરવા માંડ્યો. વૃત્તરત્નાકર તો પૂરો કર્યો, અને રઘુવંશનો બીજો તથા ત્રીજો સર્ગ ચાલ્યો.

સને ૧૮૫૬ના નવેંબરમાં સુરત આવી પિંગળની ખોળમાં ફરવા માંડ્યું. સારા ભાગ્યે 'જ્ઞાનસાગર'ના પેલા છાપનાર જદુરામ સાથે દોસ્તી થઇ હતી તે આવા કેફાણાનો ખરો ભોમીયો હતો, તેથી તેની મદદે એક કડીઓ હાથ લાગ્યો. તેના ઘરમાં દાદુપંથી સાધુ કવિ લાલદાસ જે સુરતમાંજ થોડા વર્ષ ઉપર થઇ ગયા હતા તેના બનાવેલા કાવ્યોનો તમામ સંગ્રહ હતો. તેણે કહ્યું કે "કાલે આવજો, એમાં કોઇ પિંગળ છે કે નહિ તે જોઇશું." પછી બીજે દહાડે તેની પાસે ગયો ને ત્યાં પેટારો ઉઘાડ્યો તેમાંથી છંદરત્નાવળી નામનું પુસ્તક નિકળ્યું. તેણે મને કહ્યું કે હું ઘેરતો નહીં આપું, પણ અહીં આવી લખી લો. પછી હું રોજ સવારે કલમ ખડિયો કાગળ લઇને તેને ઘેર જતો ને પિંગળ લખતો. તે કડિયા પાસે લાલદાસનાં કરેલાં ચાળીસેક રંગેલાં ને સારા અક્ષરથી લખેલાં ચિત્રકાવ્ય હતાં તે મને તેણે દેખાડ્યાં ને વાંચી બતાવ્યાં–મારૂં મન તે ઉતારી લેવાનું થયું." આ કડિયાના ઘરમાં દાદુપંથી

વેદાંતની ચર્ચા હમેશાં ચાલતી તેથી નર્મદાશંકરથી નિરાંતે લખી શકાયું નહિ. થોડા દહાડા પછી તે ભગત કહીયાએ દરરોજ થોડાંક પાનાં ને ચિત્રકાવ્ય ઘેર ઉતારવા આપવાનું કબુલ કર્યું. "પછી હું રોજ ચાર પાંચ ચિત્રકાવ્ય લઉં ને રસ્તામાં ચિતારાની દુકાને નકલ ચિતરવાને આપું-ઘેર જઇ જમું ને પાછલે પહોરે પાછો ચિતારા પાસથી લઇ આવું-રાતે તેમાં અક્ષર લખું ને વળી રત્નાવળી લખું. એ રીતે મેં સઘળાં ચિત્રકાવ્ય ચિતરાવી લખી રાખ્યાં ને રત્નાવળી પણ લખી લીધી. એ પિંગળનાં પુસ્તકની મતલબ મેં મારી મેળે સંસ્કૃતને જોરે સમજી લીધી. એ પુસ્તકથી મને દોહરા ચોપાઇ વિગેરે માત્રાવૃત્તોના નિયમ જણાયા." આવી મુશીબતો હાલ પણ પડતી હોત, તો વારૂ કેટલા છોકરાઓ કવિ કહેવડાવવાને તૈયાર થાત? અરે તેઓ તો હાલ પિંગળજ્ઞાનનો આટલો પ્રસાર છતાં પણ કયે દહાડે એક પણ છંદ શુદ્ધ બનાવવાની પરવાહ રાખે છે? તેઓ તો જાણે છે કે નામની જોડે ક ને વિ લખતાં આવડયું એટલે કવિ થઇ ચૂક્યા, અને વખતે વિ દીર્ઘ થઇ જાય તો પણ શું? બહુ સારૂં! આપણું કવિપણું દીર્ઘતાને પામ્યું:-કાંઇ લઘુતા તો એથી આવી નથી?

આ કામમાં કવિનો દોઢેક મહિનો ભાગ્યો. એ કામ થયાથી હરખભેર મુંબાઇ આવી એકાદ કાવ્ય બનાવવા માંડે છે, એવામાં એના બાપે કહ્યું કે તું ગુજરાતીમાં પિંગળ લખે ત્યારે ખરો. એ ઉપરથી નર્મદાશંકરે પિંગળપ્રવેશનો આરંભ કર્યો, અને તે બનાવી છપાવી એ ગુણી પિતાને જ અર્પણ કરી ૧૮૫૭ની ૬ ઠી એપ્રિલે લોકમાં પ્રગટ કર્યો. એ પહેલી આવૃત્તિ શીલા છાપની છે, અને તેના હસ્તાક્ષર કવિના બાપના પોતાનાજ છે.

પિંગળનું થયું, પણ અલંકાર ને રસ જાણવાના રહ્યા. તે માટે પિંગળપ્રવેશ કાઢયા પછી તુર્તજ ચંદ્રાલોક* તથા તેની સાથે નૃસિંહ ચંપુનો અભ્યાસ કરવા માંડયો, અને તે ભણી રહી ૧૮૫૮ના જાનેવારીમાં એક તરફથી અલંકારપ્રવેશ લખવા માંડયો, અને બીજી તરફથી પ્રતાપરૂદ્રમાંથી રસ પ્રકરણ શીખવા માંડયું. રસનું જ્ઞાન થતાંજ રસપ્રવેશ

---

* એ જયદેવકૃત અલંકારનો ગ્રંથ છે, અને એ ઉપરથીજ જયસિંહ મહારાજે વ્રજમાં ભાષાભૂષણ રચ્યું છે. ચંદ્રાલોક પ્રાચીન (મમ્મટ ભટના વખત પછી રદ ગણાએલો) કાવ્યશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે. હાલ અલંકારનો સર્વમાન્ય ગ્રંથ તો કુવલયાનંદ અને કાવ્યશાસ્ત્રનો કાવ્યપ્રકાશ છે.

તે લખાણ એવા ધીમા વેગથી ચાલતું હતું કે તે દશ વર્ષે પણ પૂરું થાય એવાં ચિન્હ જણાતાં નહોતાં. આવી સ્થિતિમાં નર્મદાશંકરને કેટલી મુઝવણી પડી હશે તે કહેવા કરતાં કલ્પનાથીજ વધારે સમજાશે. મુંબાઇમાં તપાસ કરતાં સંસ્કૃત પિંગળનો કાળિદાસકૃત શ્રુતબોધ ગ્રંથ મળ્યો, અને શીખવનાર પણ કોઇ શાસ્ત્રી ખૂણાગાંચી ગળી આવ્યો. કૉલેજમાંથી વખત કાઢી એને ત્યાં શીખવા જવું પડતું, અને એ શીખી રહ્યા ત્યારે માલમ પડ્યું કે આ બાજુવાળી કેટલાંક અક્ષરવૃત્તોની કુંચી મળી પણ દોહરા ચોપાઇ સરખા હલકા છંદોની પણ બનાવટ તો પહેલાના જેટલીજ અગમ્ય રહી, કેમકે એવા માત્રિક છંદ સંસ્કૃત નહિ પણ ભાષાનાજ પિંગળમાં હોય છે. આ પ્રસંગે દલપતરામને પૂછતાં નર્મદાશંકરને આંચકો પડ્યો, પણ બરૂચના કવિ મનમોહનદાસ ઉપર એક ઘણા આર્જવપૂર્વક એક વિનંતિ પત્ર લખ્યું કે તમારી પાસે ભાષાનું કોઇ પિંગળ હશેજ અને કહો તો હું તમારી પાસે તે શીખવા આવું. પણ આ પત્રનો જવાબજ મળ્યો નહિ. છેવટે જાતે પિંગળની શોધ કરવા ગુજરાતમાં જવાનું ઠેરવ્યું, પણ એ દરમ્યાન વૃત્તરત્નાકર અને રઘુ-વંશનો અભ્યાસ એક શાસ્ત્રી પાસે કરવા માંડ્યો. વૃત્તરત્નાકર તો પૂરો કર્યો, અને રઘુવંશનો બીજો તથા ત્રીજો સર્ગ ચાલ્યો.

સને ૧૮૫૬ના નવેંબરમાં સુરત આવી પિંગળનો ખોળમાં ફરવા માંડ્યું. સારા ભાગ્યે 'જ્ઞાનસાગર'ના પેલા છાપનાર જદુરામ સાથે દોસ્તી થઇ હતી તે આવા ઠેકાણાનો ખરો ભોમીયો હતો, તેથી તેની મદદે એક કડીઓ હાથ લાગ્યો. તેના ઘરમાં દાદુપંથી સાધુ કવિ લાલદાસ જે સુરતમાંજ થોડા વર્ષ ઉપર થઇ ગયા હતા તેના બનાવેલા કાવ્યોનો તમામ સંગ્રહ હતો. તેણે કહ્યું કે "કાલે આવજો, એમાં કોઇ પિંગળ છે કે નહિ તે જોઇશું." પછી બીજે દહાડે તેની પાસે ગયો ને ત્યાં પેટારો ઉઘાડ્યો તેમાંથી છંદરત્નાવળી નામનું પુસ્તક નિકળ્યું. તેણે મને કહ્યું કે હું ઘેરતો નહીં આપું, પણ અહીં આવી લખી લો. પછી હું રોજ સવારે કલમ ખડિયો કાગળ લઇને તેને ઘેર જતો ને પિંગળ લખતો. તે કડિયા પાસે લાલદાસનાં કરેલાં ચાળીશેક રંગેલાં ને સારા અક્ષરથી લખેલાં ચિત્રકાવ્ય હતાં તે મને તેણે દેખાડ્યાં ને વાંચી બતાવ્યાં—મારૂં મન તે ઉતારી લેવાનું થયું." આ કડિયાના ઘરમાં દાદુપંથી

વેદાંતની ચર્ચા હમેશાં ચાલતી તેથી નર્મદાશંકરથી નિરાંતે લખી શકાતું નહિ. થોડા દહાડા પછી તે ભગત કડીયાએ દરરોજ થોડાંક પાનાં ને ચિત્ર-કાવ્ય ઘેર ઉતારવા આપવાનું કબુલ કર્યું. "પછી હું રોજ ચાર પાંચ ચિત્ર-કાવ્ય લઉં ને રસ્તામાં ચિતારાની દુકાને નકલ ચિતરવાને આપું-ઘેર જઇ જમુ ને પાછલે પહોરે પાછો ચિતારા પાસથી લઇ આવું-રાતે તેમાં અક્ષર લખું ને. વળી રત્નાવળી લખું. એ રીતે મેં સઘળાં ચિત્રકાવ્ય ચિતરાવી લખી રાખ્યાં ને રત્નાવળી પણ લખી લીધી. એ પિંગળનાં પુસ્તકની મતલબ મેં મારી મેળે સંસ્કૃતને જોરે સમજી લીધી. એ પુસ્તકથી મને દોહરા ચોપાઇ વિગેરે માત્રાવૃત્તોના નિયમ જણાયા." આવી મુશીબતો હાલ પણ પડતી હોત, તો વારૂ કેટલા છોકરાઓ કવિ કહેવડાવવાને તૈયાર થાત? અરે તેઓ તો હાલ પિંગળજ્ઞાનનો આટલો પ્રસાર છતાં પણ કયે દહાડે એક પણ છંદ શુદ્ધ બનાવવાની પરવાહ રાખે છે? તેઓ તો જાણે છે કે નામની જોડે ક ને વિ લખતાં આવડયું એટલે કવિ થઇ ચૂક્યા, અને વખતે વિ દીર્ઘ થઇ જાય તો પણ શું? બહુ સારૂં! આપણું કવિપણું દીર્ઘતાને પામ્યું:-કાંઇ લઘુતા તો એથી આવી નથી?

આ કામમાં કવિનો દોઢેક મહિનો ભાગ્યો. એ કામ થયાથી હરખભેર મુંબાઇ આવી એકાદ કાવ્ય બનાવવા માંડે છે, એવામાં એના બાપે કહ્યું કે તું ગુજરાતીમાં પિંગળ લખે ત્યારે ખરો. એ ઉપરથી નર્મદાશંકરે પિંગળપ્રવેશનો આરંભ કર્યો, અને તે બનાવી છપાવી એ ગુણી પિતાને જ અર્પણ કરી ૧૮૫૭ની ૬ ઠી એપ્રિલે લોકમાં પ્રગટ કર્યો. એ પહેલી આવૃત્તિ શીલા છાપની છે, અને તેના હસ્તાક્ષર કવિના બાપના પોતાનાજ છે.

પિંગળનું થયું, પણ અલંકાર ને રસ જાણવાના રહ્યા. તે માટે પિંગળપ્રવેશ કાઢયા પછી તુર્તજ ચંદ્રાલોક* તથા તેની સાથે નૃસિંહ ચંપુનો અભ્યાસ કરવા માંડયો, અને તે ભણી રહી ૧૮૫૮ના જાનેવારીમાં એક તર્ફથી અલંકારપ્રવેશ લખવા માંડયો, અને બીજી તર્ફથી પ્રતાપ રૂદ્રમાંથી રસ પ્રકરણ શીખવા માંડયું. રસનુ જ્ઞાન થતાંજ રસપ્રવેશ

---

* એ જયદેવકૃત અલંકારનો ગ્રંથ છે, અને એ ઉપરથીજ જયસિંહ મહારાજે વ્રજમા ભાષાભૂષણ રચ્યુ છે. ચંદ્રાલોક પ્રાચીન (મમ્મટ ભટના વખત પછી રદ ગણાએલો) કાવ્યશાસ્ત્રનો ગ્રંથ છે. હાલ અલંકારનો સર્વમાન્ય ગ્રંથ તો કુવલયાનંદ અને કાવ્યશાસ્ત્રનો કાવ્યપ્રકાશ છે.

લખી કાઢયો, અને એ બંને પ્રવેશો જુલાઇ સુધીમાં બે અઢી મહીને તડાકા બંધ પ્રગટ કરી દીધા. નર્મદાશંકરની રીત એવી હતી કે કોઇ વિષય શીખવો કે તુર્તજ તે બાબત કાંઇ બનાવવું.

આટલા અભ્યાસથી ન ધરાતાં એજ વર્ષના ડીસેમ્બરમાં પુને જઇ "નીલકંઠશાસ્ત્રી પાસે લઘુકૌમુદી અને વિષ્ણુશાસ્ત્રી પાસે વિક્રમોર્વશી નાટક શીખવા માંડયાં. લઘુકૌમુદીની બીજી વૃત્તિ અને નાટક પૂરાં કીધાં. બાળશાસ્ત્રી દેવ જે વ્યાકરણ ને કાવ્યશાસ્ત્રમાં નિપુણ છે અને પોતાને ઘેર પંદરેક વિદ્યાર્થિયોને ભણાવે છે તેની પાસે હું કાવ્ય, ચંપુ, અને નાટકમાંના પ્રાસ્તાવિક શ્લોકો (સાહિત્ય) લખી લેતો ને કાવ્યશાસ્ત્રના રંગો જોતો–કવિતા તે શું? ઉત્તમ કવિતા તે શું? અલંકાર ને રસમાં અંતર શો આદિલઇ પ્રશ્નો હું તેને કરતો, તેના ઉત્તરમાં તે ગ્રંથોનાં પ્રમાણ સાથે મારી પતીજ કરતા. એની પાસે મેં મારાં પિંગળ, અલંકાર, ને રસ શુદ્ધ કરાવ્યાં; તેમ વૃત્તરત્નાકર ઉપર એક જૈને મોટી ટીકા કરી છે તે ગ્રંથ હું તેની પાસે શીખ્યો—એમાં આર્યાગીતિનો પ્રસ્તારાદિક વિષય સવિસ્તર છે તેપણ જોઇ લીધો. રાતે હું લિંગપુરાણ ને અધ્યાત્મ રામાયણ વાંચતો." પુનેથી ૧૮૫૭ના માર્ચની ૨૦મીએ પાછું મુંબાઇ આવવું થયું. એજ વરસમાં "મેં ચિંતામણિપિંગળ, સુંદરશૃંગાર, ભાષાભૂષણ અને રસિકપ્રિયા એ હિંદુસ્તાની ગ્રંથોની મતલબ ઉપર ઉપરથી એ ભાષા જાણનારા કચ્છ તરફના મારા મિત્રો પાસેથી જાણી લીધી" એમ નર્મદાશંકર નોંધે છે.

આ પ્રમાણે કવિપણાને યથાસ્થિત યોગ્ય થવાનો મહા પ્રયત્ન નર્મદાશંકરનો છેક સને ૧૮૫૭ની આખર સુધી ચાલ્યો, અને હવે પછી પણ પ્રસંગ આવે કાવ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન વધારવાને ચૂકતા નહોતા, તો પણ આ પ્રયત્ન કાળનો આપણે અંત ૨૩મી નવેંબર સને ૧૮૫૮થીજ ગણીશું તો સુગમ પડશે, કેમકે આ દિવસે નર્મદાશંકરે પોતાની આખી જિંદગીનો જેપર આધાર એવું એક પગલું ભર્યું: આ દિવસે* નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું. (અત્યાર સુધી કાંઇ કાંઇ નોકરી

---

* નોકરી છોડવા પછી ઉદરનિર્વાહને અર્થે ચાર પાંચેક વર્ષ સાહેબ લોકને ગુજરાતી ભણાવવાનું કામ નર્મદાશંકરે કર્યું હતું ખરું, અને એ દરમ્યાન હરદાસ થવાનો, કાઠીયાવાડના નવા સ્વામિનારાયણ સાથે મળી જવાનો, તથા

ર્યા કરતા હતા), અને વળી મનથી નિશ્ચય કર્યો કે હવે પછી નોકરી
। કરતાં બધું જીવન 'શારદાસેવનનેજ અર્પણ કરવું. કવિ લખેછે કે
'મેં ઘેર આવી કલમના સામું જોઇ આંખમાં ઝળઝળીયાં સાથે તેને
અરજ કરી કે હવે હું તારે ખોળે છઉં.'' ઉભરાઇ જતા હૈયાના આ બોલ
ાંચી કયા વાંચનારની આંખ પણ સાનંદાશ્ચર્યની સાથે સજળ થયા વિના
હેશે? અને જ્યારે વિચાર કરીએ છિયે કે આ પ્રતિજ્ઞાથીજ પૈસા ટકા
ંબંધી તો કવિને પોતાની લગભગ અર્ધી જિંદગી બહુ દુઃખમાં કાઢવી
ડી, ત્યારે એ સાનંદાશ્ચર્યમાં વધારે ગરકાવ થઇ આપણાથી એમ
ોલાઇ ગયા વિના રહેવાતું નથી કે "ધન્ય છે! કવિ, તારી આ ઊંચી મ-
ોવૃત્તિને!" નર્મદાશંકરની આ નિસ્પૃહી ઉચ્ચ મનોવૃત્તિએ દેશને તો
મેહદ લાભ કીધોજ છે, અને એના પણ આત્માની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિમાં
એજ મહા સાધનભૂત થઈ હતી.

આજ વરસમાં (સને ૧૮૫૮ ના એપ્રિલમાં) ઉપર મુજબ કાવ્ય-
શાસ્ત્રોનું સારૂં જ્ઞાન મેળવ્યા પછીજ નર્મદાશંકરે અત્યાર સુધીમાં જે ક-
વિતાઓ બનાવી હતી તેને 'નર્મકવિતા' એ નામથી પહેલ વહેલી અંકોમાં
પ્રગટ કરવા માંડી. આ વખત બે અંક બહાર પડયા, અને એજ વરસના
પાછલા ભાગમાં ત્રીજો પણ છપાયો. નર્મકવિતા અંકરૂપે હમણાંજ
બહાર પડી, પણ ખાનગી કે જાહેરમાં કવિમુખે વંચાયાથી, એના ગદ્ય
નિબંધ બે ચાર છપાયા હતા તેમાં કેટલીક આવી જવાથી તથા બુદ્ધિ-
વર્ધકમાં કેટલીક છપાયાથી, નર્મદાશંકરનું કવિરૂપે દર્શન તો કયારનુંએ ગૂ-
જરાતમાં બધે થઇ ચૂકયું હતું. પિંગળપ્રવેશથી એ કીર્ત્તિમાં ઘણો વધારો
થયો હતો, અને અલંકાર તથા રસપ્રવેશ પ્રગટ થતાંજ બધાને એમ
ભાસ્યું કે કવિતાના પ્રદેશમાં આ કોઇ નવો સૂર્ય ઉગે છે. મુંબાઇમાં તો

જ્યટ સુથારવાળા પાસે 'મિશન' કઢાવી તેના એક પ્રચારક થવાનો વિગેરે
ઘણાક મનસુબા તથા કાંઈ કાંઇ પ્રયત્નો કર્યા હતા કે તેથી બહાલી જીવાઇ
મળે અને બધો કાળ વિદ્યાને લગતા કામોમાંજ જાય. આ હેતુ તો હાલ
આપણા દેશમાં કેળવણીખાતાની નોકરીથીજ ઘણે દરજ્જે પૂરો પડી શકે છે,
પણ તે તો કવિને પસંદ ન પડવાથી આવા બુટ્ટા ઉડાવ્યા અને તે કાળ વિરૂદ્ધ
હોવાથી નિષ્ફળ ગયા. એકવાર મુંબઇમાં હરદાસની કથા કરી પણ હતી, ને
૬૦ રૂપિયા મળ્યા હતા.

વિશેષ કરીને બધાજ નર્મદાશંકરની રસભરત શૈલી ઉપર મોહિત થઇ ગયા. આ વખતે ગુજરાતી પંડિત દાખલ એની ખ્યાતિ સરકાર સુધી પહોંચી જવાથી ગુજરાતી જોડણી છેવટની મુકરર કરવા જે કમિટી નીમાઇ તેમાં કવિ નર્મદાશંકરને તે વેળાના ડિરેક્ટર ઑફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન મિ૦ હાવર્ડની તર્ફથી માનપૂર્વક આમંત્રણ થયું, અને તે એણે કબુલ રાખ્યું.

સને ૧૮૫૯ ના મે માસમાં આંખનું ઓસડ કરાવવા સારૂ કવિ દલપતરામનું મુંબાઈમાં આવવું થયું. આથી મુંબાઈમાં એ બંને કવિનો સ્વાભાવિકપણેજ લોકો મુકાબલો કરવા લાગ્યા. કેટલાકની ઇચ્છા બંનેને ભેગા કરી તે દરેકની કેવી કવિતા છે તે જોવાની થઈ, અને એવો એક મુકાબલો વાલકેશ્વરમાં ભગવાનદાસને બંગલે વિનાયકરાવ (તે વેળાના ઓરિએન્ટલ ટ્રાન્સ્લેટર) ના આગ્રહથી થઇ પણ ગયો. દલપતરામે હોપ સાહેબ ને દોલતરાય એ બે નામની બાહ્યાંતરલાપિકાનું ચાતુર્ય દેખાડવા પછી જાદવાસ્થળી મોટેથી પોતાના ભાણેજની મદદથી ગાઇ સંભળાવી. નર્મદાશંકરે હાલજ રસપ્રવેશ બનાવ્યો હતો તેના છંદ મોઢેથી ગાઇ બતાવ્યા. વર્તમાનપત્રોમાં ચર્ચા ઉઠી કે એ બેમાં શ્રેષ્ઠ કવિ કોણ, અને કેટલાક નર્મદાશંકરની કવિતાને વધારે વિદ્વત્તા ભરેલી છે એમ કહી દલપતરામને વખોડવા લાગ્યા. બંને કવિ જાતે પણ સરસાસરસીપર આવેલા ખરાજ, પણ તે દરેકનો આ અનિષ્ટ ઝગડામાં કેટલો ભાગ હતો તે નિર્ણય કરવાનું આ સ્થળ નથી. 'પારસીપંચે' તો એક રમુજી ચિત્રમાં બંનેને એક બીજાની ચોટલી પકડાવી ખૂબ લડાવ્યા છે! આ ઝગડાનું ફળ એ થયું કે એ બંનેનાં મન એક બીજાથી ઊંચાં થયાં, અને તે થયાં તે થયાંજ! હવેથી તેઓ એક બીજાપર પોતપોતાની રીતે કટાક્ષજ ફેંકના રહ્યા.

આજ વરસમાં આટલી બહારની ઉપાધિ છતાં નર્મ કવિતાના અંક ૪-૫-૬ ૭-૮ બહાર પડ્યા. ૫ મો તથા ૬ ઠો એ બે અંક વૈધવ્યચિત્રથીજ ભરેલા છે. આ વૈધવ્યચિત્રે દેશમાં હોહા કરી મૂકી. સુધારાપક્ષ બહુ જોર પર આવ્યો, અને જૂના પક્ષને લાગ્યું કે આ કોઇ સમર્થ પુરૂષ સામો આવ્યો છે. આ વખતથી કવિની કીર્ત્તિ ઇંગ્રેજી ભણેલા ને સુધારાવાળાની હદમાંથી બહાર નીકળી સામાન્ય લોકમાં પ્રસરી.

આ જે કીર્ત્તિ જામી તેમાં નર્મદાશંકરે વર્ષાવર્ષ નવી નવી તરેહની કવિતાઓ પ્રગટ કરી, સને ૧૮૬૬ સુધી ઉત્તરોત્તર વધારોજ કર્યા કર્યો. નર્મદાશંકરને લોક પાસે નાણાં કઢાવવાની જુક્તિ નહોતી આવડતી અથવા તેમાં જે ખટપટ ને ખુશામત કેટલેક દરજ્જે જોઇએજ છે તે કરવા ઉપર એનું મન નહોતું, પણ લોકોમાં પોતાની કીર્ત્તિ તાજી ને તાજીજ રાખવાની એને ઘણીજ ચોવટ તથા આવડત હતી. વૈધવ્યચિત્રનો મોહ લોકોમાં ઓછો થવા નહોતો આવ્યો એટલામાં ૧૮૬૦માં નર્મકવિતાના ૯મો ને ૧૦ મો એ બે અંક છપાવ્યા, તેમાં રૂકમણીહરણ વગેરે જૂદીજ બાનીની કવિતા લોકની આગળ રજુ કરી. કવિએ કવિતા વિષે વિવેચનશૈલીનાં રસિક ભાષણો આપ્યાં તથા છપાવ્યાં, અને સને ૧૮૬૧ માં ઋતુવર્ણન નામે નાનું પણ પંડિતશૈલીનું મહારસિક કાવ્ય પ્રગટ કરી વિદ્વાન વાચકોને એકદમ છક કરી નાખ્યા. સને ૧૮૬૨માં સાતે વર્ષની કવિતાનું એક પુસ્તક કાઢ્યું, અને તેમાં વનવર્ણનથી ગુજરાતી પ્રજાને માટે એક નવોજ કાવ્યપ્રદેશ ઉઘાડ્યો. પ્રવાસવર્ણન પણ એજ નવી શૈલીની કવિતા છે. ૧૮૬૩માં નર્મકવિતા પુસ્તક બીજાના અંકો પ્રથમ એકઠા અને પછી સામટા છપાવ્યા, તેમાં વજેસંગ ને ચાંદબાની વાર્તા લખી શામળભટની શૈલીનો રસ દેખાડ્યો. ૧૮૬૪માં "હિંદુઓની પડતી"ના ઉછળતા રોલાછંદોથી વ્હેમોનું જડ મૂળમાંથી ખંડન કરી નાખ્યું, અને પોતે કોઈ વખત અભિમાનમાં કહેતા તેમ નર્મકવિતાના પુસ્તકને "સુધારાના બાઇબલ"નું રૂપ આપી દીધું. સને ૧૮૬૬માં " નાયિકાવિષયપ્રવેશ " પ્રગટ કરી કાવ્યશાસ્ત્રોના ગ્રંથોની પરિસીમા કીધી. સને ૧૮૫૮–૫૯થી તે ૧૮૬૫–૬૬ સુધીનો કાળ કવિની જિંદગીમાં પૂર્ણ યશનો હતો, અને એ સમે જેવી એની કીર્ત્તિ પ્રકાશતી હતી તેવી બીજા થોડાજ કવિની આટલા થોડા વખતમાં પ્રકાશી હશે. આ વખત પછી નર્મદાશંકરે કવિતા તો કેટલીક કરી, અને કવિ રીતે ગણના એમના મરણ પર્યંત સારીજ થતી, પણ આ વખતનો 'કીર્ત્તિરંગ ન્યારોજ હતો.

નર્મદાશંકરનો કવિરૂપે ઉદય વર્ણવતાં તેણે જે ગુર્જર ગદ્યકાર દાખલ એથી પણ વધારે કીર્ત્તિ આ સમે મેળવી હતી તે બાબત તો બોલવાનુંજ રહી ગયું છે. ગુજરાતી ગદ્ય તો ૧૮૫૫ થી નિઃશંકપણેજ લખવા માંડ્યું હતું. અત્યાર સુધી જે આડંબરી સંસ્કૃત–ગુજરાતી ચાલતી

હતી તે કાઢી નાખી રૂઢ, રમતી, મર્મભેદી વાણી ગુજરાતી ગદ્યમાં દાખલ કરવાનું મહામાન નર્મદાશંકરનેજ છે. હોપ સાહેબે ગુજરાતી નિશાળોને માટે જે વાંચનમાળા રચાવી તેમાં કેવળ સરળતા ઉપરજ લક્ષ રાખતાં ભાષાનો મરોડ પણ નીકળી ગયો હતો. નર્મદાશંકરનું ગદ્ય જેવું સરળ તેવુંજ રૂઢ, અને જેવું રૂઢ તેવુંજ પ્રસંગસર પ્રૌઢ પણ હતું. આ કારણથી એનું ગદ્ય જેના વાંચવામાં આવતું તે મોહ પામતા. ભણેલા ને ન ભણેલા સઘળાને એ વાહાલું લાગતું. અંગ્રેજી વિદ્વાન અને સંસ્કૃત વિદ્વાન એ બંનેને તે સમાનજ પ્રીતિકર હતું. આ નવી શૈલીનું લખાણ બુદ્ધિવર્દ્ધક ચોપાનીયામાં આ સમે ઘણું આવતું અને તે ખાતર તેના નવા અંકને માટે વાંચનાર તલપી રહેતા હતા. કવિએ કેટલાક માસ ૧૮૫૮ માં બુદ્ધિવર્ધકનું અધિપતિપણું પણ ચલાવ્યું હતું.

આ બધા લખાણના સામટા સંગ્રહનું મોટું પુસ્તક "નર્મગદ્ય" એ નામે છપાઇને ૧૮૬૫માં બહાર પડ્યું. ૧૮૬૪ના પાછલા ભાગમાં કવિએ "દાંડિયો" નામનું એક પખવાડીયાનું નાનું સરખું પત્ર કે ચોપાનીયું જે કહો તે કાઢ્યું હતું. તેણે તો તેના હસામણા પણ વજ્રપાત જેવા લખાણથી આખી ગુજરાતને ઉથલપાથલ કરી નાખી. એમાં કવિએ પંડે તો કોઇની જાત ઉપર હુમલો કવચિતજ કર્યો છે, પણ જેની ઉપર આ વજ્રપાત પડ્યા તે બધાની સાથ વેરતો અલબત્ત નર્મદાશંકરનેજ બંધાયું, કેમકે એડિટર પોતે. એ અદાવત પાછળથી એને કેટલેક દરજ્જે નડી પણ ખરી, પરંતુ આ વેળા તો કવિની કલમ વખણાઇ, અને ડંકો થઇ રહ્યો—મોટા મોટા પણ ડરવા લાગ્યા.

નર્મદાશંકરે આજ અરસામાં ગુજરાતી વ્યાકરણ લખવા માંડ્યું હતું, પણ તેના બેજ ભાગ લખી બંધ રાખ્યું. એ બંને અને ૧લો તો વિશેષ કરીને સારોજ છે.

અરદેસર ફરામજી મુસવાણી શાળોપયોગી ઇંગ્રેજી-ગુજરાતી ડિક્શનેરી, જે પાછળથી ઝવેરીલાલકૃત એવડીજ ડિક્શેનેરીમાં ભળી ગઇ છે, તેના ત્રણ લખનારમાં એક નર્મદાશંકર પણ હતા. એ લખે છે કે "એ પુસ્તકના વેચાણથી મને ત્રીજે હિસ્સે પણ સારી પેઠે નફો થયો." મતલબ કે કવિતા વગેરેનાં બીજાં પુસ્તકોથી કદના પ્રમાણમાં આટલો નફો થયો નહોતો. એમજ છે! ગ્રંથકારના ધંધાની આ એક સામાન્ય લીલા છે!

નર્મકોશ એ નર્મદાશંકરના લાંબા ધીર ઉદ્યોગ, ભાષાજ્ઞાન, અને શાંત-સૂક્ષ્મબુદ્ધિનો મોટો કીર્ત્તિસ્તંભ છે. ગુજરાતી ભાષામાં મૂળે કોશ નહિ, ત્યાં આવડો મોટો અને આવો સારો, એકજ માણસના ઉદ્યોગથી, અને તે પણ બીજાં સાક્ષર અને સંસારી કામો અને ઉપાધિની વચમાં બનવો એ ગુર્જર ભાષાને ખરેખરી અભિવંદના આપવા યોગ્ય વાર્ત્તા છે. હિંદુસ્તાનીમાં અને મરાઠીમાં અંગ્રેજી સમજુતીવાળા કોશ આથી પણ સારા છે ખરા, પણ સ્વભાષાજ જાણનારને ઉપયોગી પડે એવો મોટો એકે નથી. આ મહા કોશનો પ્રથમ મનસુબો નર્મકવિતામાં આવેલા તમામ કઠણ શબ્દોની ટીપ તૈયાર કરતાં ઉઠયો, અને તે આગળથી ઘરાકો મેળવી ભાગોમાં કાઢવાનું ઠર્યું. એનો પહેલો ભાગ ૧૮૬૧માં, બીજો ૬૨ માં, અને ત્રીજો ૬૪માં બહાર પડયો. ચોથો ૬૬માં છપાઇને તૈયાર થયો તે બહાર ન કાઢયો, કેમકે મૂળ ઘરાકોમાંનાં ઘણાંખરાં તે વેળા તુટી ગયાં હતાં. આ વખતે “તગારૂં” શબ્દ સુધી કોશ આવી પહોંચ્યો હતો અને કામ હજી અર્ધો અર્ધ બાકી હતું. આ જોઇ કાંઇ પણ આશ્રય નહિ, અને આ વેળા સંસારની પણ ચિંતાઓ ઘણી, તેથી નર્મદાશંકરનું મન ભાગી ગયું; અને બેએક વર્ષ કોશને પડતો મૂક્યો. પણ ધીરવીર નર્મદ આરંભેલું કામ અધૂરૂં મૂકે એવો નહોતો. જાણે એકદમ ચમકી ઉઠયો હોય તેમ તેણે ૧૮૬૮માં કોશનું કામ પાછું હાથમાં લીધું, અને રાતને દહાડો તેનીજ પછાડી મંડી એ વર્ષ પૂરૂં થતા પહેલાં ગ્રંથની સમાપ્ત કરી નાખી. હવે એમ વિચાર થયો કે આટલો ભાગ છૂટો છપાવવા કરતાં પાછલા ભાગો પણ સુધારા વધારા સાથે ફરી છપાવી એક સામટો મોટો ગ્રંથજ બહાર પાડવો. ગ્રંથ મોટો લખવા કરતાં પણ તે છપાવવો એ ગરીબ ગ્રંથકારને મહા મહા મુસ્કેલી અને દુઃખનું મૂળ છે એ બિચારા નર્મદાશંકરે પૂરેપૂરૂં આ વેળા અનુભવ્યું. આશ્રય સારૂ એણે જે આ પ્રસંગે તરફડીયાં માર્યાં, અને ચોતર્ફથી એને જે અન્યાય કે બેકદરપણું મળ્યું તે ત્રાસ ઉપજાવે એવું છે, પણ તે વર્ણવાનો અત્રે અવકાશ નથી. ધન્ય છે નર્મદાશંકરની સબુરીને કે આવા મોટા ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં આ કે પોતાના બીજા પરિશ્રમ વિષે કાંઇ પણ ન બોલતાં આટલુંજ લખ્યું છેઃ—“પ્રવૃત્તિવાળી સ્થિતિમાં તથા આશ્રય વિનાની સ્થિતિમાં પણ ઉત્સાહવાળા ઉદ્યુક્તપણાવડે આ કોશ રચાયો છે ને છપાયો છે.” આ કેવા

મોટા મનનો સ્વાભિમાની આત્મસંતોષ! મહારાજોની ધૂળ ઝાટકી નાખનાર અને ઠાંડીયામાં ભલભલાને ધ્રુજાવનારી કલમમાં તે આ શી પ્રૌઢ શાંતિ! પણ ખરી વાત એ હતી કે કવિએ નાના પ્રકારના કોડમાં રમી, દુનિયાને દોરંગી દેખી, ઉચ્છેદક સુધારાવાળાનું મિથ્યાત્વ સમજી, તેમનાથી વિરક્તતા પામી પોતાના આત્માને નિવૃત્તિ માર્ગ તરફ વાળવા માંડયો હતો, અને આ વેળા તે નિવૃત્તિ તો હજી સાધ્ય થઈ નહોતી, પણ અણસમજુને ટોક મારવા પણ વૃથા છે એમ જાણી નર્મદાશંકરે તે સમયની લાગણી અને પોતાની ઉચ્ચવૃત્તિ એ મહાગ્રંથ ગુજરાત દેશનેજ અર્પણ કરી વ્યંગ્યમાં દર્શાવી કે હાલના બેકદર બડેખાંઓમાંથી કોઇ પણ આ ગ્રંથાર્પણને પાત્ર નથી. સમસ્તદેશને આ ગ્રંથ અર્પણ થયો એજ સારૂં થયું છે. આવી મહેનતે અને આવા જોખમે આવો મોટો ગ્રંથ પ્રગટ કરવાની હિંમત જે દેશના સુપુત્રે કરી તે દેશને તો અભિનંદનજ ઘટેછે કેઃ—

"જય જય ગરવી ગુજરાત!
જય જય ગરવી ગુજરાત,
દીપે અરૂણું પરભાત,
ધ્વજ પ્રકાશશે ઝળળળ કસુમ્બી, પ્રેમ શૌર્ય અંકિત
તું ભણવ ભણવ નિજસંતતિ સહુને, પ્રેમભક્તિની રીત—
ઊંચી તુજ સુંદર જાત,
જય જય ગરવી ગુજરાત."

આથી પણ વધારે ઉચ્ચવૃત્તિ નર્મ કવિતાના મોટા પુસ્તકના ગ્રંથાર્પણ પ્રસંગે અમારા ખુદ જોવામાં આવી હતી. બધો ચોપડો છપાઇ રહી છેલ્લાં પ્રુફ આવ્યાં હતાં તે દિવસે રવિવાર કે શનિવાર હોવાથી હું મારા હમેશના રિવાજ પ્રમાણે સાંજના ચાર વાગે કવિને મળવા જાઉં છું, તો તેમને બારીએ મારી રાહ જોઇનેજ ઉભેલા દીઠા. ઉપર જઇને જોતાં કોઇ દિવસ પણ નહિ દીઠેલી એવી ઉદાસીમાં તેમને દીઠા. જાણવું જોઇએ કે મારી સાથે સાત આઠ વર્ષનો ગાઢો પરિચય હતો, તોપણ પોતાની ખાનગી મુંઝવણો (દ્રવ્ય સંબંધી કે બીજી) કદીપણ ઉચ્ચારતા નહિ, અને કોઇની આગળ પણ તે પ્રદર્શિત કરવાનો સ્વભાવજ નહોતો. આવું એનું ધૈર્ય જોઈ બધાને આશ્ચર્ય થતું. આજે તો મને જતાં વારજ બહુ ખિન્ન અવાજથી કહ્યું કે "તમે કાંઇ જાણોછો? કરસનદાસ ભાગ્યા!" શેઠ કરસનદાસ

માધવદાસ કવિના મોટા મિત્ર અને ગુણગ્રાહક હતા. નર્મદાકવિનો ભોજ તે એજ. નર્મદાશંકરને કોઇની તરફથી પણ સારો આશ્રય મળ્યો એમ કહેવાય તો એની આખી જિંદગીમાં આ કરસનદાસ તર્ફથીજ. અત્યાર સુધીમાં એની તર્ફથી નર્મદાશંકરને ૧૦-૧૨ હજાર રૂપિયા મળ્યા હશે- બીજાઓ તર્ફથી ક્વચિત મળેલા તે સો બસેજ અને તે બધાનો કુલ સર્વાળો ભાગ્યે એક હજાર થાય. આ ઉપકાર બદલ નર્મદાશંકરનો વિચાર આ મોટો ચોપડો કરશનદાસનેજ અર્પણ કરવાનો હતો, અને છપાઇ ખર્ચ જેટલું તો મળશેજ એમ ખાત્રી હતી. પણ નર્મદની સઘળી આશાનો આ સ્તંભ તો શેરસટ્ટાના ઝપાટામાં એકાએક આ રીતે ભાગી પડયો. તેની ખબર એજ દહાડે સુરતમાં આવી હતી. કવિએ મને શોકનિમગ્ન હૃદયના ફીકા હાસ્યથી કહ્યું કે "જોયું, યોગનું માહાત્મ્ય? પુરૂષ પ્રયત્ન શું ચાલે!!" પછીથી કરવું શું તેની મસલત ચાલી. કોઇ વ્યવહાર બુદ્ધિના મિત્રે સલાહ આપી હતી કે કરસનદાસને મૂકી હવે ગ્રંથાર્પણ કોઈ બીજાને કરવું, અને તેની પાસે છપાઇ ખરચ મેળવવો. આ વાત કવિને ગળે ઉતરી નહોતી, અને એનો ટેકી આત્મા બહુ ગભરાતો હતો. એના મનમાં મૈત્રી ધર્મમાં ચૂકવું નહિ એવોતો દૃઢ નિશ્ચય-અને તેની સાથે વ્યવહાર નીતિમાં ભૂલ્યો એમ પણ કહેવાય નહિ તેની મોટી લોલુપતા-જ્યાં એ બેનો વિરોધજ આવી પડેલો ત્યાં તે બંનેનુ સમાધાન શી રીતે થઇ શકે? મેં કવિને પૂછ્યું કે તમે કરસનદાસ સાથે અર્પણ કરવાને બંધાઇ ચૂક્યા છો? એણે કહ્યું કે "બંધાઇ ચૂક્યા જેટલે દરજ્જે તો વાત થઇ નથી; અને તેમ એણે પણ હું છપાઇ ખરચ આપીશ એમ કાંઇ સ્પષ્ટ કહ્યું નથી; પણ હું ગ્રંથ અર્પણ કરીશ અને એ ખરચ કરતાં પણ વધારે આપશે એમ અમારા એકેકના મનમાં તે સમયની વાતચીત ઉપરથી લાગેલું ખરૂંજ." હું જાણતો હતો કે કવિને માથે આ વખતે ભારે કરજ હતું (કવિએ તો હજી સ્પષ્ટ ન કહેલું તોપણ) અને હાલ આ મોટા ગ્રંથની છપાઇનો ખરચ એનાથી કદી પણ આપી શકાવાનો નથી. તેથી મેં કહ્યું કે કરસનદાસ સમજુ માણસ છે, અને તેથી તમે જો વખત- ને માન આપશો તો હું નથી ધારતો કે તેને ખોટું લાગે. સાચો સ્નેહી હોય તો તેજ આ વખતે તમને એમ કરવાની સલાહ આપે. કવિએ કહ્યું કે એતો ખરું, પણ સવાલ એ છે કે 'એ બિચારો હાલ પૈસા

આપવાની સ્થિતિમાં ન રહ્યો, માટે મારે શું જે પ્રેમવૃત્તિ દેખાડેલી તે-માંથી પાછા હઠવું જોઇએ?' આનો જવાબ શો દેવાય? ચર્ચાતો ગંભીર રસ સાથે કલાકેક ચાલી, પણ એવું પરિણામ એજ થયું કે એ પુસ્તકની સાથે અર્પણપત્રિકા કરસનદાસના નામનીજ કવિએ બીજે દહાડે લખી મોકલી. "ધીર ધર ધીર ધર" નું પદ છે તે કવિએ આ પ્રસંગ ઉપરજ બનાવીને મોકલ્યું હતું, અને તે લખવાનો ઉદ્દેશ કરસનદાસ કરતાં પણ પોતાના જિવને ધીરજ આપવાનો વધારે હતો. આ સમેનો કવિના મનનો દ્રવ્ય સંબંધી ગભરાટ આ મોટા પુસ્તકને અંતે "દુઃખ છે દુઃખ સંસા-રમાં" તેમાંથી કાંઇક માલમ પડી આવશે.

આ રીતે કવિનાં બધાંજ ગ્રંથાર્પણ જોશો તો તે અર્થબુદ્ધિથી નહિ, પણ રસવૃત્તિએજ થએલાં માલમ પડશે. પિંગળપ્રવેશ પોતાના પિતાને, અલંકારપ્રવેશ ને નર્મગદ્ય ડાક્તર ભાઉ દાજીને, ઋતુવર્ણન તો 'સકળ રસિક નરનારીઓ'નેજ, રસપ્રવેશ નભુલાલ કવિને, નાયકાવિષય પ્રવેશ કાંઇક શ્લેષભાવે પોતાની સ્ત્રી ડાહીગૌરીને, અને નર્મકોશ સમગ્ર **ગુર્જરજનની**નેજ અર્પણ કર્યા છે.

આ જોતાં ગ્રંથાર્પણથી તો દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ કવિએ ઇચ્છેલીજ નહિ— કોઇ પોષિંદો ખુશીથી આપે તો તે અને પુસ્તકોના વેચાણ ઉપરજ આધાર રાખેલો. કરસનદાસ સિવાય બીજા તો કેટલા પોષિંદા નીકળ્યા તે આપણે ઉપર સૂચવી ગયા છિયે. પુસ્તકોના વેચાણથી શરૂઆતમાં તો કંઇક ઠીક કમાઇ થયેલી ખરી, તોપણ પૂરૂં થાય એટલી નહિ. બહાલી નોકરી છોડી દીધા પછી ઇંગ્રેજોને ગુજરાતી ભણાવી તથા કન્યાશાળામાં કે ખાનગી ગૃહસ્થોને ઘેર કવિતા શીખવી નર્મદાશંકર મુંબાઇમાં હતા ત્યાં સુધી પોતાનું પુરૂં કરતા. એની "હકીકત"માં નાણાંની તાણનો પોકાર અને કરજના ભણકારા તો મૂળથીજ છે, પણ સને ૧૮૬૪થી તે બહુજ વધવા માંડે છે. આ વખતે ચોપડીઓનું વેચાણ તો લગભગ બંધજ થઇ ગયું હતું, અને એનું કારણ એમ લાગે છે કે અત્યાર સુધી એમનાં પુસ્તકો પારસીઓમાં બહુ ખપતાં, તેમણે બે એક વર્ષથી કવિની કાંઇક વર્ત્તણુકથી ગુસ્સે થઇ તે વાંચવાંજ બંધ પાડ્યાં હતાં. કવિનું મન પણ એ પ્રસંગ પછી મુંબાઇ છોડી પ્રવાસે રખડવા તર્ફ લાગ્યું હતું, અને છેવટ સને ૧૮૬૫ના જુલાઇમાં સુરત આવીનેજ નિવાસ કર્યો ત્યારેજ

એના મનની વ્યગ્રતા સમી. સુરતમાં વસવાનાં કારણો કવિ સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે દેખાડે છે: "શેર બજારની પડતી આવેથી, ચોપડીઓનું વેચાણ બંધ પડેથી, લોકને શીખવવા જવાનું તો બે વરસ થયાં બંધ રાખેલું તેથી કમ ખરચ રાખવાના હેતુથી, મિત્રોની ઘણી આવજાવથી મારા લખવાના કામમાં ઘણી ખલેલ પહોંચવા લાગી તેથી અને મુસાફરી કરવાને છેવ વક્ષમાં મારે છે માટે આગળથી સ્ત્રીને સુરતમાં ઘર માંડી આપું કે નિરાંત થાય એ મતલબથી, મેં મારો ઉચાળો મુંબાઇમાંથી ઉઠાવી સુરતમાં નાખ્યો." આ લખનારને ગાઢો પરિચય આ વખતથી થયો, અગરજો કે એ પહેલાં પાંચ છ વરસથી સારો સ્નેહભાવ બંધાએલો હતો.

નર્મદાશંકરના સાક્ષર પરિશ્રમો વર્ણવતાં આપણે બેમાલમ રીતે એના સ્વભાવ તથા સંસાર સ્થિતિ ઉપર ઉતરી પડયા, અને ખરેખરો હવે તે વર્ણનનોજ સમય આવ્યો છે, પણ તેમ કરવા પહેલાં આ ઠેકાણે આપણે નર્મદાશંકરના સાક્ષર ઉદ્યોગનો હુંડો જોઇ લઇએ તો ઠીક. કવિતા ૩૫ એનું તમામ લખાણ તો જે ગ્રંથના સંબંધમાં આ કવિજીવન લખીએ છિયે તેની અનુક્રમણિકા ઉપરથી યથાસ્થિત માલમ પડશે. મુખ્ય મુખ્ય ગદ્ય ગ્રંથો વિષે અમે અત્રે કાંઇ બોલી ગયા છિયે, અને હવે પછી લખનારનો મુખ્ય ગ્રંથ "ધર્મવિચાર", જેમાં કવિના સુધારાના વિચારોએ ઉચ્છેદકપણું છોડી સંરક્ષણપણું સ્વીકાર્યું છે તે બાબત અન્ય સંબંધે કાંઇક બોલાશે. માટે અહિંયાં નર્મદાશંકરના કરેલા તમામ ગદ્ય ગ્રંથોના નામની યાદી આપીએ છિયે. એમાંના ઘણાકનો "નર્મગદ્ય" એ નામના જાણીતા પુસ્તકોમાં સંગ્રહ થએલો છે, પણ તે કયા કયા અને કેવા વિષયો ઉપર છે તે જાણવા માટે અમે તેની વિષયવાર ગોઠવણી કરી છે, અને તેની સામા તે *કયા નર્મગદ્યમાંથી વાંચનારને મળશે તે પણ દર્શાવ્યું છે.

---

* નર્મગદ્ય એ નામનાં હાલ ગુજરાતમાં બે પુસ્તક છે:—નર્મદાશંકરે પોતે છપાવેલું તે અને બીજું સરકાર તરફથી છપાએલું નિશાળોમાં ચાલે છે તે. સરકારે છપાવેલામાં કેટલાક ગ્રંથો નવાજ અને કેટલાક જૂનામાંના છે. જે જૂનામાંના છે તે જૂનામાંજ અમે ગણાવ્યા છે કેમકે, તેમાંથી નર્મદાશંકરનું મૂળ લખાણ (રા. સા. મહીપતરામે ફેરફાર કર્યા વિનાનું) માલમ પડશે. એ ફેરફાર નિશાળોના સંબંધમાં યોગ્યાયોગ્યતાને વિચારે કરેલો છે, પણ સાક્ષર વાચકને તો મૂળ લખાણનીજ અપેક્ષા રહે.

નર્મદાશંકરકૃત ગદ્યગ્રંથોની યાદી–બનાવ્યાના વર્ષ સાથે.

સંસારસુધારા સંબંધી.

(નર્મદાશંકરે છપાવેલા નર્મગદ્યમાં છે.)

૧ ભુંડળી મળવાથી થતા લાભ. (૧૮૫૦–૫૧)

૨ મુઆં પછવાડે રોવા કુટવાની ચેલાઈ. (૧૮૫૬)

૩ સ્વદેશાભિમાન. (૧૮૫૬)

૪ પુનર્વિવાહ. (૧૮૬૦)

૫ રણમાં પાછાં પગલાં ન કરવાં. (૧૮૬૪)

૬ તુલજી–વૈધવ્ય ચિત્ર સંવાદરૂપે. (૧૮૫૯–૬૩)

(સરકારે છપાવેલા નર્મગદ્યમાંજ છે.)

૭ કેળવણી વિષે. (૧૮૬૪)

૮ કુળમોટપ (૧૮૬૯)

૯ *ગુજરાતીઓની સ્થિતિ. (૧૮૬૮–૬૯)

૧૦ લગ્ન તથા પુનર્લગ્ન. (૧૮૬૦)

૧૧ †સ્ફુટ વિષયો.

નીતિ સંબંધી.

(નર્મદાશંકરે છપાવેલા નર્મગદ્યમાં છે.)

૧૨ વ્યભિચાર નિષેધક. (૧૮૫૫)

૧૩ નિરાશ્રિત પ્રત્યે શ્રીમંતના ધર્મ. (૧૮૫૬)

૧૪ સંપ. (૧૮૫૭)

૧૫ ગરીબાઈ વિષે ભિખારીદાસનો સંવાદ (૧૮૫૮)

(સરકારે છપાવેલા નર્મગદ્યમાંજ છે.)

૧૬ ઉદ્યોગ તથા વૃદ્ધિ. (૧૮૬૪)

---

*આ નર્મદાશંકરે છૂટો પણ છપાવેલો છે.

†આ સ્ફુટ વિષયોને ગોઠવણ ખાતર સંસારસુધારાના પેટામાંજ અમે લખ્યા છે, પણ તેના વિષય વિવિધ વર્ગના છે. તેમાં સાક્ષરત્નના ચૂટકા અને હાંડીયા સંબંધે વર્તમાન ચર્ચા પણ છે.

૧૭ સુખ. (૧૮૬૪)

૧૮ સ્ત્રીના ધર્મ. (૧૮૫૭)

૧૯ સ્ત્રી કેળવણી. (૧૮૬૮)

ધર્મસંબંધી.

(નર્મદાશંકરે છપાવેલા નર્મગદ્યમાં છે.)

૨૦ ગુરૂ અને સ્ત્રી (૧૮૫૭)

૨૧ વિષયી ગુરૂ (૧૮૫૯)

૨૨ ગુરૂની સત્તા (૧૮૫૯)

૨૩ ભક્તિ (૧૮૬૦)

૨૪ સાકાર (૧૮૬૦)

૨૫ *ધર્મવિચાર (૧૮૮૫)

સાક્ષરત્વ સંબંધી.

(નર્મદાશંકરે છપાવેલા નર્મગદ્યમાં છે.)

૨૬ કવિ અને કવિતા (૧૮૫૮)

૨૭ કવિચરિત્ર (ગુજરાતી કવિઓનાં ચરિત્ર—૧૮૬૫)

૨૮ સજીવારોપણ (૧૮૬૮)

ઇતિહાસ સંબંધી.

(સરકારે છપાવેલા નર્મગદ્યમાંજ છે.)

૨૯ રામાયણનો સાર (૧૮૭૦)

૩૦ મહાભારતનો સાર (૧૮૭૦)

૩૧ ઇલિયડનો સાર (૧૮૭૦)

૩૨ મહાપુરૂષોનાં ચરિત્ર (૧૮૭૦)

૩૩ મેવાડની હકીકત (૧૮૬૭)

૩૪ †સુરતની મુખતેસર હકીકત (૧૮૬૬)

૩૫ મહાદર્શન ૧ લું (એટલે જગતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું સમગ્રદર્શન—૧૮૭૪)

---

* જે પુસ્તકની સામા કાંઇ લખ્યું નથી તે નર્મદાશંકરે છુટાં છપાવેલાં છે અથવા બીજાનાં છપાવેલાં છે એમ સમજવું. ધર્મવિચાર "ગુજરાતી" છાપખાનાના માલિકે છપાવ્યો હતો. †આ નર્મદાશંકરે છુટી પણ છપાવેલી છે.

૩૬ રાજ્યરંગ (એટલે સોળ દર્શનમાં જગતને પ્રાચીન ને અર્વાચીન ઇતિહાસ–૧૮૭૪)

૩૭ રાજ્યરંગ પુસ્તક ૨ જું.

૩૮ ×આર્યદર્શન.

ભાષાસંબંધી.

૩૯ નર્મકોશ (મોટો–૧૮૭૩)

૪૦ કથાકોશ (૧૮૭૦)

૪૧ નર્મ વ્યાકરણ ભાગ ૧ લો. વર્ણવિચાર.

૪૨ „ „ ૨ જો. નામવિચાર.

નાટકો.

૪૩ કૃષ્ણાકુમારી નાટક.

૪૪ શ્રી દ્રૌપદીદર્શન નાટક. (૧૮૭૮)

૪૫ સીતાહરણ નાટક. (રચ્યો ૧૮૭૯. છપાયો નથી.)

૪૬ શ્રી સારશાકુંતલ. (૧૮૮૧)

૪૭ *બાળકૃષ્ણ વિજય નાટક. (૧૮૮૬)

બીજા કવિના સંશોધી છપાવેલા ગ્રંથો.

૧ દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ (નાનો તથા મોટો–૧૮૬૫).

૨ ※પ્રેમાનંદ કૃત દશમસ્કંધ (૧૮૭૨)

૩ મનહરપદ (મનોહર સ્વામીનાં પદ–૧૮૬૦)

૪ નાગર સ્ત્રીઓનાં ગીત. (૧૮૭૦)

૫ પ્રેમાનંદકૃત નળાખ્યાન. (૧૮૭૫)

ભાષાંતર.

૧ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

૨ †કાઠીયાવાડ સર્વ સંગ્રહ (૧૮૮૭)

૩ ‡ગુજરાત સર્વસંગ્રહ (છપાય છે)

× છુટું છપાયું નથી, પણ સ્વદેશવત્સલ માસિક છપાયું છે. * "ગુજરાતી" છાપખાનાના માલિકે છપાવ્યું છે. ※ આ "સોદાગરપ્રેસ" ના માલિકે છપાવ્યો હતો. †કાઠીઆવાડના રાજાઓના આશ્રયથી ને મી૦ કેમ્બેલ સી. આઈ. ઇ. ની સલામણ ઉપરથી. ‡ "ગુજરાત સર્વસંગ્રહ" મુંબઇ સરકાર તરફથી છપાવવામાં આવે છે.

હવે કવિની સંસારસ્થિતિ ઉપર આવીએ. પ્રથમતો લાલશંકર કાકાને વદાય કરી દઈએ. એમણે હવે છોકરાનું બહુ સુખ જોયું. "છોકરો ઠેકાણે પડે, છોકરો ઠેકાણે પડે" એવી જે પહેલાં ચિંતા રહેતી તે બદલ આ ભલા ડોસાએ જોયું કે મારો નર્મદાશંકર મુંબાઇમાં એક મોટા ગણનીય પુરૂષ થઈ પડયો છે. પોતાને ઘેર મોટા માણસોને દરરોજ આવતા જોયા અને છોકરા સાથે સભામાં જઈ પોતે સન્માન પામી એની કીર્ત્તિ પ્રત્યક્ષ જોવાનો એણે વિરલો આનંદ અનુભવ્યો. દ્રવ્યની પણ (તેમની ગુંજાસ પ્રમાણે તો) તેમણે રેલછેલજ આ સમે જોઇ. હવે પછી જે નાણાંની દારૂણ ભીડ તથા નાત જાતના રોળા ઉઠવાના હતા તે જોવા આ ભાગ્યશાળી ડોસા રહ્યા નહિ એ પણ એક મોટી સંતોષકારક વાત છે; અગરજો તે જીવતા હોત તો તેની મર્યાદાથી આ બાબતોએ કેવું સ્વરૂપ પકડયું હોત તે આપણાથી નિશ્ચયપૂર્વક કરી શકાતું નથી. હવે લાલશંકરે પોતાના શરીરની નબળાઈ વધતી જોઈ ૧૮૬૩માં પેન્શન લીધું, અને આર્યોની એક* બળવત્તર લાગણીથી જન્મભૂમિમાં મરવાને સારૂ આવી વસ્યા. ત્યાં કેટલોક મંદવાડ ભોગવી ૬૪ના જાનેવારીમાં પોતાની ૫૬ × વર્ષની ઉમરે એ સંતોષથી દેવશરણ થયા. પોતાના દીકરાને કુળદીપકજ નહિ, પણ દેશદીપક જેવો પૂર્ણ તેજમાં મૂકી મરવું એ સમાન આવા પુત્ર વાત્સલ્યલીન લાલશંકરને મરણ સમે બીજું સુખ શું હોઈ શકે? એ વેળા નર્મદાશંકરની સાક્ષર કીર્ત્તિ તેના શિરોબિંદુએ પહોંચી હતી.

કવિનું રાંડયા પછી ફરીથી લગ્ન સને ૧૮૫૬ના એપ્રિલમાં પંડયાજી નામથી આખા સુરતમાં પંકાતા કુળના શાસ્ત્રી ત્રિપુરાનંદની દીકરી ડાહીગૌરી સાથે થયું હતું, પણ તે સાસરે આવવા જોગ ૧૮૬૦માં થઈ; તેથી ૧૮૫૩થી તે ૧૮૬૦ સુધી અથવા ૨૦થી ૨૭ વર્ષની ઉમર સુધી નર્મદાશંકરનો ઘરસંસાર ૫રીથી મંડાયો નહોતો, અને એ વાત એને લાગેલા લોકાપવાદનો વિચાર કરતાં કાંઇક લક્ષમાં રાખવા જોગ છે. આ ડાહીગૌરી નામ પ્રમાણેજ ડાહી ને

---

*નર્મદાશંકરે પણ છેલ્લા મંદવાડમાં "અશ્વિનિકુમારનો કાંઠો"જ સંકેત કર્યો હતો, અને જે દિવસે તેમનો દેહ પડયો તે દિવસેજ એમને સુરત આણવાનો આગલી રાતે નિશ્ચય થયો હતો.

× લાલશંકરના બાપ ૬૨ ને એક ભાઇ ૫૪ વર્ષે મૂઆ હતા, અને કવિ પણ "વન"માંજ ગયા.

સુશીલ છે, અને તે હાલ બિચારી વૈધવ્ય ભોગવવા હયાત છે. એને કાંઈ સંતતિ થઈ નથી.

એ લોકાપવાદ સંબંધી આ ટુંકા ચરિત્રમાં એજ બોધ બસ છે. મુંબઈ સંબંધીના છે તે છેકજ ખોટા હોય એમ દેખાતું નથી. પણ તેમાં અતિશયોક્તિ ઘણી છે. સુરત આવ્યા પછી તો અમે જાણિયે છિયે કે કોઈની પણ પત્નિ તરફ એણે કનજર કરેલી કોઈના પણ સાંભળવામાં નથી. સુરત ખાતે લોકપ્રકોપ ઉઠવાનું કારણ તો એ હતું કે નર્મદાશંકરે સને ૧૮૬૫–૬૬માં એક વિધવાને પોતાના પણ જોડના ઘરમાં આશ્રય આપ્યો હતો. તે સ્વજ્ઞાતિનીજ હોવાથી નાતીલાઓ રીસે ભરાયાં, અને નર્મદાશંકરને સહકુટુંબ વ્યવહાર બહાર કર્યા. આ સઘળાનું નાતે સમાધાન કરી નાખ્યા પછી થોડા વખતમાં નર્મદાશંકરે પાછો બીજી પણ સ્વજ્ઞાતિની સ્ત્રીનેજ આશ્રય આપ્યો, આથી જે લોકપ્રકોપ ઉઠયો તે કદી પણ પૂરેપૂરો શમ્યો નહિ. એમ કહેવાય છે કે આ સ્ત્રી સાથે કવિએ ૧૮૬૯–૭૦માં ખાનગી રીતે પણ યથાવિધિ પુનર્લગ્ન કર્યું. આ લગ્ન જાહેર રીતે થયું હોત તો બેશક બહુજ સારૂં હતું, પણ નાગરી નાતમાં છતી બાઈડીએ બીજી કરવાની બંધી હોવાથી એમ કરવું એ કાયદેસર ગણાય કે નહિ એ બાબત નર્મદાશંકરના મનમાં બહુ વસવસો રહેતો. મારો વિચારતો મૂળથીજ એ હતો કે અમુક જ્ઞાતિના બંધથી કાંઈ હિંદુપણાના સામાન્ય હક રદ થઇ શકતા નથી, તે છતાં એ ખરૂં છે કે જાહેરમાં કવિએ લગ્ન કર્યું હોત, તો લોકોતો એથી પણ સોગણા વધારે ગુસ્સે થાત. તેમને તો કવિએ આ વિધવાનો છોકરો છવાડયો અને પાળ્યો એજ ખરેખરૂં જોઇએ તો પરવડતું નહોતું. ઘણાએ પોતાની કે પરજ્ઞાતિની રાંડીરાંડો સાથે ખુલ્લો આડકતરો સંબંધ રાખે છે, પણ તેનું કોઇએ નામ લેતું નથી–કેમકે તે શઠ પુરૂષો કાંઈ પુનર્લગ્ન કરતા નથી, અને જ્યારે ગર્ભ રહે છે ત્યારે તે અભાગિણી વિધવાને તેને સરજેલાં ઘોર કર્મો કરવાને રખડતી મૂકે છે અથવા પોતેજ તે કામમાં મદદ કરે છે. આ શો અજાયબ જેવો ધર્મને નામે અધર્મ !

નર્મદાશંકરના સંબંધની આ વિધવા વર્ત્તણુકો એટલું તો સાબીત કરી આપે છેજ કે દેશમાં પુનર્વિવાહની લાંબી ચર્ચાઓ ચાલ્યાથી બીજા ફાયદા થયા હોય કે નહિ, પણ આટલું તો નિશ્ચય છે કે કેટલીક વિધવા-

એ બાળહત્યા તો નજ કરવી એવો દૃઢ ટેક ધરાવતાં શીખી, અને એ ફેરફાર સુધારકોના પ્રયત્નોને મોટી મુબારકબાદીજ આપવા જોગ છે.

સુધારા સંબંધી નર્મદાશંકરના મૂળ વિચારો નર્મકવિતા વગેરેમાં મોજુદ છે. એ લખે છે કે હું પહેલ વહેલો 'સંસ્કારી' સુધારાવાળો ૧૮૫૯ માં થયો. એ વિચારો પછીથી બદલાઇને કેવા થયા હતા તે નર્મદાશંકરે પોતેજ 'ધર્મવિચાર'માં તેનાં કારણ સાથે દર્શાવ્યા છે. એ બાબત અમારો તો અભિપ્રાય એવો છે કે નર્મદાશંકર કેટલીક બાબતમાં એક છેડેથી છેક બીજે છેડેજ જઈ બેઠા હતા, પણ અતિ ઉત્સાહી પ્રકૃતિ મધ્યમપક્ષમાં રહી શકતીજ નથી એ આપણે ભૂલવું જોઇએ નહિ. તે છતાં આ વિચારોનો વ્યત્યય એકાએક નહિ પણ ક્રમાનુસાર અને દેશહિતની લાગણીથી ઘણે કાળે થયો હતો એ અમે અમારા ખાનગી જ્ઞાનને આધારે ખાત્રી પૂર્વક કહી શકીએ છિયે.

જદુનાથજી મહારાજ સાથે પુનર્વિવાહનો વાદ ઉઠાવ્યો તે વેળા કરસનદાસ બાવો (જે જબરો તાલીમબાજ હતો) તેને સાથે લઇ એકલા જવું પડ્યું ત્યારથીજ કવિનું સુધારાવાળાપરથી તો દિલ ઉઠવા માંડ્યું હતું. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ ખાત્રી થવા લાગી કે સુધારાવાળામાં લોકવિચારની સામા ખુલ્લી રીતે પડવાની હિંમત નથી. એ હિંમત આણવી એ વીરરસના પદ્યોનો એક હેતુ હતો. સુધરેલ "મિશન હાઉસ" કાઢવાના તરંગો પણ આ હેતુસર હતા. એ બધું કરતાં પણ જ્યારે કાંઇ ફાવ્યું નહિ, ત્યારે એને સહજ ભ્રાંતિ પડવા લાગી કે આ જે સુધારાની વાતો કરીએ છિએ તે કોઇ દિવસ પણ લોકમા માન્ય થવાનો સંભવ છે કે નહિ? તે છતાં હજી સુધારાની હોંસ જેવીને તેવીજ હતી. મને યાદ છે કે "ગુજરાતીની સ્થિતિ" વિષે નિબંધ લખ્યો ત્યારે તેમાં છેવટે જે ત્રીસ વર્ષમાં આટઆટલા સુધારા થશે એમ તડાકા માર્યા છે તે બાબત મારે ઘણી તકરાર થઇ હતી, અને તે વેળા એમ કબુલ કર્યું હતું કે એ માત્ર મારૂં મન રીઝવવાની અટકળો છે, અને શાંત રીતે જોતાં તો આપણા ધર્માંધ લોકો કદી પણ સુધારાની વાત સ્વીકારશે, કે નહિ એ શક પડતું છે. હવેથી નર્મદાશંકરના મનની સ્થિતિ કેટલોક વખત આ પ્રમાણે રહીઃ—સુધારો ખરા દિલથી પસંદ, પણ તેની શક્યતા

બાબત અંદરખાને ગંભીર સંદેહ. એવામાં રાજ્યરંગ લખવાનો પ્રસંગ આવ્યો.

"રાજ્યરંગ" લખવાની તૈયારીમાં નર્મદાશંકરે ઘણા ઇતિહાસ વાંચ્યા,* અને તેથી પણ વધારે તે બાબત વિચાર કર્યો, અને તે બધામાંથી એ સિદ્ધાંત હાથ લાગ્યો કે કોઇ પણ દેશની સ્થિતિ ને વિચારો લાંબા કાળના પરિપાકથીજ બદલાઇ શકે છે, અને એ દરમ્યાન ગમે એવો પુરૂષ ગમે એવા પ્રયત્નો કરે તોપણ તે ફલીભૂત થતા નથી. આવું જ્ઞાન અનુભવમાં તો કેટલાક વખતથી આવેલુંજ, અને તે જ્યારે શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતથી પ્રતિપાદિત થયું ત્યારે નર્મદાશંકરને લાગ્યું કે અરે મેં દેશહિતને સારૂ જે જે પ્રયત્નો અત્યાર સુધી કર્યા તે બધા ઉંધા માર્ગનાજ હતા, અને એવે માર્ગે દેશનું કદી પણ શ્રેય થવાનું નથી. આવી મનની સ્થિતિમાં સુધારા સંબંધી જે પોતાના મૂળ ઉચ્છેદક વિચારો હતા તેનું ફરીથી તોલ કરવા માંડયું અને તેમાં એને ઘણી ખામીઓ દેખાઇ, અને તે જેમ જેમ દેખાતી ગઇ તેમ તેમ એણે પોતાના વિચાર ફેરવવા માંડયા. ધર્મસંબંધી જોઇએ તો નર્મદાશંકરના વિચાર ઘણું તો ૧૮૬૦-૬૧ સુધીજ બ્રહ્મસમાજી અથવા જેને કેટલાક કટાક્ષમાં ખ્રીસ્ત વિનાનો ખ્રીસ્તી ધર્મ કહે છે તેવા હતા. પછીથી તે કંઇક કપોલકલ્પિત વેદાંતના થયા હતા. એને એક જાતનું જડ અદ્વૈત (Material Pantheism) કહીએ તો કહી શકાય. એમાં પ્રવૃત્તિનુંજ ઐશ્વર્ય મનાએલું હતું. ૧૮૬૫-૬૬થી એમાં ચિદ્ભાગ અને કાળ કે યોગબળ રૂપે પ્રારબ્ધ દાખલ થવા લાગ્યું. નર્મદાશંકરના ધર્મ વિચારોનું આ ઉત્તરોત્તર રૂપાંતર એના આ વખતના ગદ્યપદ્ય લખાણમાં પણ વિચક્ષણ વાંચનારને દૃષ્ટિગોચર છે. પછીથી જ્યારે ઇતિહાસના અધ્યયનથી કાળમાહાત્મ્ય વધારે મનમાં ઠસ્યું, ત્યારેજ છેવટે પરમસુખસાધનમાંથી પ્રવૃત્તિને કાઢી નિવૃત્તિને ગણવા માંડી. નિવૃત્તિની દૃષ્ટિએ જોતાં આર્ય નીતિરીતિઓ વધારે પ્રીતિકર લાગવા માંડી, અને તેમ થતાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાને પૈરાણિક વેદાંતનું રૂપ પકડવા માંડયું. આમ થતાં ચાર પાંચ વર્ષ લાગ્યાં, અને એ દરમ્યાન કવિ ચુપજ રહ્યા હતા.

* કવિ એકવાર કહેતા હતા કે રાજ્યરંગ લખવા માટે નાના મોટા ૨૦૦ ને આશરે ગ્રંથનું અવલોકન કીધું છે.

પણ આ સંશયી સ્થિતિમાં એને બહુ અકળામણ થતી, અને કોઇપણ એક સિદ્ધાંત ઉપર આવવાની મનમાં બહુ આતુરતા રહેતી.

પોતાના સુધારા સંબંધી વિચારો (ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે) જ્યારે બદલાઈ ગયા, ત્યારે તે જાહેર કરવાજ જોઇએ એમ એને પ્રતિપળે લાગવા માંડ્યું. એને માલમ હતું કે આમ કરવાથી હું મારા સુધારાના સાથીઓ-માં અળખામણો થઇ પડીશ, અને કોઇને પણ "ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણો" એમ પોતાને માટે જાહેરમાં બોલવું એ સ્વાભાવિક અભિમાનવૃત્તિથીજ ગમતું નથી. તે છતાં નર્મદાશંકરનો સ્વભાવ મૂળથીજ પોતાના મનમાં જે મનાયું તે નિડરપણે લોકમાં પ્રકાશવાનો હોવાથી તે બાબત "ગુજરા-તી" પત્રમાં ધીમે ધીમે પોતાના નામ સાથે એણે લખવા માંડ્યું અને છેવટે તે બધું પુસ્તકના આકારમાં છપાવ્યું. અમે જાણીએ છીએ કે આવે પ્રસંગે ઘણા માણસો પોતાના બદલાયલા વિચારો પોતાના મનમાંજ રેહેવા દેછે અથવા ખાનગી મંડળોમાંજ સાથીઓનાં મોં જોઇ જોઇ ધીમે ધીમે ઉચ્ચારે છે, અને જાહેરમાં તો થોડો ઘણો સુધારાનોજ ડોળ રાખ્યા કરે છે. આવી અપ્રામાણિક ભીરૂ કેહેણી રહેણી નર્મદાશંકરે ન રાખી તે માટે અમે તો એને ઘણીજ શાબાસી આપીએ છિયે. એના જેવા અભિમાની માણસે પોતાના બોલ પોતાની મેળે જાહેરમાં પાછા ખેંચવા એ ખરેખરા સ્વા-ર્પણનુંજ કામ હતું. પણ અભિમાન તથા કીર્ત્તિલોભ જઇને આ વેળા નર્મદાશંકરના મનમાં શુદ્ધ દેશહિતનીજ બુદ્ધિ રહેલી હતી, અને તેથી એને જે દેશહિતનો માર્ગ હાલ ખરો ભાસ્યો તે દેશીઓને પોતાનું ખાસ કર્ત્તવ્ય સમજીને જણાવ્યો.

નર્મદાશંકરના ફેરવાએલા વિચાર ખરા છે કે ખોટા એ જૂદો સવાલ છે, પણ એણે વિચાર ફેરવ્યા માટે એની બુદ્ધિ ક્ષીણતાને પહોંચી હતી એમ મનાવવાને કોઇક સુધારાવાળા પ્રયત્ન કરે છે તે અમે બીલકુલ ના-પસંદ કરીએ છિયે. છેવટની ઘડી સુધી નર્મદાશંકરની બુદ્ધિ હતી તેવીને તેવીજ તેજદાર અને સ્વસ્થ રહી હતી. ધર્મનો વિષયજ એવો છે કે તેમાં ભલભલામાં પણ મતભેદ પડ્યા વિના રહેતો નથી. તેમજ એકવાર અંગીકાર કરેલા મતનો ત્યાગ કરવો એ* પાંડિત્યને દૂષણ લગાડનારૂં છે

* ખરૂં જોતાં તો મત ફરવો એ જ્ઞાનવૃદ્ધિનું એક અવશ્યનું પગથીયું છે. અધિક અનુભવ ને વિચારને યોગે નિરંતર પોતાની ભૂલો છોડી નવા વિચાર

એમ બોલવાનેજ અમે અપાંડિત્ય ગણીયે છિયે. દુનિયામાં કેટલાક મહા પંડિતોએ પોતાના વિચાર ફેરવ્યા છે. એનો તાજો દાખલો ઇંગ્લંડમાં દાક્તર ન્યુમેનનો મશહુર છે. એ ઑક્સફર્ડ વિદ્યાલયનો બેનમુન હીરો અને એપિસ્કોપલ માર્ગનો એક મહાકુશળ અને ઉત્સાહી ધર્મગુરૂ હતો. આ પ્રમાણે વીશ વર્ષ સુધી જાહેરમાં બોલ્યા તથા લખ્યા પછી એણે પોતાના વિચાર ફેરવ્યા, અને એ *રોમન કૅથોલિક માર્ગ (જે સાં વહેમનોજ ભંડાર મનાય છે) તેમાં દાખલ થયો. એણે આમ કર્યું તે બધાને નઠારૂં લાગ્યું, પણ તેટલા માટે કોઇએ પણ એમ તો ન કહ્યું કે એને બુદ્ધિભ્રમ થયો છે. એણે હવે રોમન કૅથોલિક ધર્મના (તમારી નજરમાં આવે તો કહો વહેમના) પ્રતિપાદક ગ્રંથો ઘણાક રચ્યા, અને સર્વે કબુલ કરે છે કે તે ગ્રંથો એના બુદ્ધિ ને વિદ્યાબળના ઉત્તમ નમુના છે, અગરજો એમ કહેનારને એ ગ્રંથના સિદ્ધાંતો માન્ય નથીજ. કેટલાંક વર્ષ ઉપર કોઇ લખનારે એની ઉપર આ ધર્માંતર બાબત હુમલો કર્યો, તેને એણે એક દશ લીટીનાજ ચર્ચાપત્રથી એવો શેહેમાત કરી નખ્યો હતો કે આખું યુરોપ હસી પડ્યું, અને બધાએ કહ્યું કે અલ્યા તને તે તારી કાદંબરીઓ મૂકી આ જમાનાના સર્વોપરી નૈયાયિકનીજ સાથે વાદના રણમાં ઉતરવાનું તે ક્યાંથી સુઝ પડ્યું! મતલબ કે સમજુ માણસો બીજાના ધર્માદિક* વિષયમાં જૂદા મત જોઇ તેની બુદ્ધિ, વિદ્યા, કે પ્રામાણિકપણા વિષે કદી પણ ઉંધો વિચાર લઇ જતા નથી.

આપણા દેશમાં તો હાલ આવી મતાંતરક્ષમા (Spirit of Toleration) રાખવી એ ખાસ જરૂરનું અને ખરી સ્વદેશભક્તિનું કામ છે. આપણો દેશ હાલ ઉગમણા અને આથમણા સુધારાનું મોટું રણક્ષેત્ર થઇ પડ્યું

ગ્રહણ કરવાથીજ માણસ ડાહ્યું થતું જાય છે, અને દુનિયાનો સઘળો સુધારો આમ પાછલા વિચારો છોડી નવાને અંગીકાર કરવાથીજ થએલો છે. માટે, પોતાના વિચાર ન ફેરવવા જોઈએ એવી મતાંધ સમજને કોઇએ અને તેમાં વિશેષે કરીને સુધારા પક્ષે તો નજ ઉત્તેજન આપવું જોઇએ. વિચારનું સ્વાતંત્ર્ય એજ તેમણે તો પોતાનું મહાવાક્ય કરીને રાખવું જોઈએ-પછી તે સ્વાતંત્ર્ય પોતાની તર્ફ કે પોતાની સામા વપરાય તોપણ શું!

* લૉર્ડ રિપન સાહેબ-ધર્મમૂર્તિ રિપન-એણે પણ પ્રૉટેસ્ટંટ ધર્મ છોડી રોમન કૅથોલિક માર્ગ ૧૫-૨૦ વર્ષથી સ્વીકારેલો છે એ તો સર્વેના જાણવામાં હશેજ. એને કોણ્ કહેવાની હિંમત ધરશે કે ધર્મભ્રમ અથવા બુદ્ધિભ્રમ થયો છે? અલબત ઇંગ્લાંડના મતાંધ પ્રૉટેસ્ટંટો તો એમ કહે છેજ.

છે, અને જ્યાં સુધી એ બન્નેનું સમાધાન થયું નથી ત્યાંસુધી આપણે જો મતાંતરક્ષમા નહિ રાખીશું. તો પ્રજાઐક્યને તોડનારો મોટો કુસંપ આપણામાં એક નવોજ પેસનાર છે. આપણામાં જૂના વિચારના અને નવા વિચારના એવા બે પક્ષ તો એક બીજા સાથે હાડવેર બાંધી બેઠાજ છે, અને તેમાં હવે નવા વિચારવાળામાં પણ એક મોટી ફાટ પાડવાની બડી તજવીજ ચાલી છે; અને જો તેમાં આપણે ભોળવાયા તો પછી આપણા કુસંપનો કાંઇપણ પાર રહેવાનો નથી. અલારમાંજ ધરસંસારી સુધારક અને રાજકીય સુધારક એવા શબ્દો બોલાવા લાગ્યા છે, અને અમે ઉંડા ખેદથી જોઇએ છિયે કે એ નામના અન્યોન્ય દ્રોહી બે પક્ષ આપણા કેળવણી પામેલા પુરૂષોમાં પડી જવાનો સમય બહુજ પાસે આવતો જાય છે.

એવાં રૂપાંતર (Transition) ને સમે માણસ નવીન વિચારો બાંધે, બાંધેલા ફેરવે, ફેરવીને પાછા ઠેકાણે આવે, એવા અનેક ચમત્કારો સ્વાભાવિકપણેજ થાય તે જોઇ આપણે ચકિત કે કોપિત થવું ન જોઇએ. મતાંતરગ્રહણ એ આવા સમયની એક સાધારણ નીપજ છે. આપણે વારંવાર જોઇએ છિયે કે આપણા જુવાનો ભણતા હોય છે ત્યારે અને ભણી રહ્યા પછી થોડાંક વર્ષ સુધી 'સુધારા' ને રંગે ખૂબ ચઢે છે અને પછી તે ધીમે ધીમે મોળા પડી ક્યાંના ક્યાં ભરાઇ જાય છે કે તેનો પત્તોજ લાગતો નથી. આ વેળા જે નવું જુવાન ટોળું ઉભું થયું હોય છે તે તેમને જુઠા, ખંધા, કે બાઇલા કહી પાછલો તેમજ ઉઠાવેલો સુધારાનો પોકાર જારી રાખે છે. એ ટોળીનું પણ કેટલેક વર્ષે એમનું એમ થાય છે. આ શી વિપરીત વાત ! શું સમજ, સત્ય, અને દેશ દાઝ એ આપણા દેશમાં કાચી તરૂણાવસ્થામાંજ રહેલી છે, અને જ્યાં પચ્ચીશી પૂરી થવા આવી કે તેનો નાશ થઈ જાય ? ઘણા સમજે છે કે હા એમજ છે. તેઓ માને છે કે સંસારમાં પડ્યા પછી ભણેલા આપસ્વાર્થી થઇ જઇ સત્ય ને દેશદાઝનો ત્યાગ કરે છે. જો આ અપવાદ ખરો હોય તો આપણને એમજ માનવું પડશે કે કેળવાએલામાંથી સેંકડે ૯૫* તો જુઠા અને એકલપેટા બાઇલાજ પર્યંતે નીવડે છે.

---

* આ ૯૫ તો જુના પક્ષમાં બધી રીતેજ એક સરખા થઇ રહે છે. બાકી જે પાંચ રહ્યા તે વિચાર અને વાણીમાં સુધારાપક્ષે રહે છે, પણ

અમે તો આ અપવાદને આપણા દેશી ભણેલાઓ ઉપર દુષ્ટ મિથ્યારોપ (લાઇબલ) ગણીએ છીએ, અગરજો કે આપણામાંજ ઘણા જણ એ પ્રમાણે માને છે. એ દેશીઓએ પોતા ઉપર બિનસમજે પોતેજ અંગીકાર કરેલી મિથ્યાબદનામી છે. આ આરોપનું તકલાદીપણું જો હાલ સુધારાનો મત આપણા પ્રત્યેક જણમાં કેમ ઘડાય છે તેનો વિચાર કરીશું તો ઝટ માલમ પડી આવશે. બાળપણથી આપણને પાશ્ચાત્ય કેળવણી મળે છે અને તે આધારે ૧૫-૨૦ વર્ષની ઉમરમાં ધર્મ અને સંસારસુધારાના વિચારો અમુક રૂપ પકડે છે. હવે આટલી ઉમરમાં બાંધેલા વિચારો આગળ જતાં ફેરવવા પડે તો એમાં શું મોટું આશ્ચર્ય કે ગુન્હા ભરેલું છે ? અમે તો એ વિચારો ન ફેરવવા પડે એનેજ મોટું આશ્ચર્ય સમજીએ છિયે. આખી દુનિયા ઢુંડી વળીશું તોપણ એવો એક માણસ નહિ માલમ પડે કે જેને ૨૦ વર્ષની ઉમરે બાંધેલા વિચારોમાંથી કાંઇપણ ફેરવવું પડ્યું નહિ હોય. દુનિયામાં પણ આપણા દેશી તરૂણોની તો સ્થિતિ ખાસ જુદી છે. તેમની તમામ કેળવણી વિદેશીજ-વિદેશીધર્મ ને વિદેશી સંસારસ્થિતિજન્ય-છે. તેમને આ વેળા સ્વધર્મ કે સ્વદેશની સંસારી સ્થિતિનું કાંઇપણ જ્ઞાન હોતું નથી. હવે આવા જુવાનોને જ્યારે સંસારમાં પડયા પછી આ વિષયોનું જ્ઞાન થવા લાગે ત્યારે તેમને તેમના વિદેશી વિચારોમાં કાંઇ ફેરફાર કરવો પડે અથવા તદન બદલી નાખવા પડે, તોપણ તેમાં શી મોટી નવાઇની વાત છે ? તેમ નહીં ને તે વિચારો અમલમાં આવી શકતા નથી એમ માલમ પડવાથી તેને તે અળસાવે, તોપણ તેના આ કૃત્યને સંસારભીરૂત્વ (Moral Cowardice) કહી જગતમાં વગોવવું એ કાંઇ વાજબી જણાતું નથી. રાજકીય અને સંસારી કર્તવ્યોની યોગ્યાયોગ્યતા ભૂમિતિ કે પદાર્થવિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતની પેઠે કાલ્પનિક તોલનથી નિર્ણય થતી નથી. એમાં તો અમુક કરવા ધારેલો સુધારો શક્ય છે કે નહિ તે ઉપરથીજ તેની યોગ્યતાઅયોગ્યતાનો નિર્ણય થાય છે. જો આપણામાંથી સેંકડે ૯૫ અ-

---

તેનીએ રહેણી તો (કળે કે બળે) બધાના સરખીજ-અગરજોકે ખાનગી ખાનપાનાદિકમાં ' સંસ્કારી ' સુધારાપણું પ્રસંગોપાત ખરૂં. એ પાંચમાંના ચાર તો બાળલગ્ન કરે, અને પુનર્લગ્ન કરનાર સાથે ભોજન વ્યવહાર રાખનાર તો હજારમાં પણ એક નહિ. જાહેર રહેણી લેવા બેસીએ તો સોએ સો જાડા જુના પક્ષમાં ભળી જાય છે.

થવા ખરૂં કહીએ તો સૌએ સૌની રહેણી એમ કહે છે કે અમારા વિદ્યાર્થી અવસ્થાના ઉચ્છેદક વિચારો હાલની હિંદુ સંસારસ્થિતિને લીધે અમલમાં આવી શકે એવા નથી, તો તેમની ઉપર ભીરૂત્વનો ક્રૂર આરોપ મૂકવા કરતાં એ વિચારો હાલ શક્ય (Practicable) નથી એમ કહેવુંજ અમને વધારે ન્યાયયુક્ત લાગે છે. "શક્ય નહિ હોય તેજ કરે તે શૂરો" એમ જો અમને કોઇ નર્મદની અસલ શૈલીમાં કહેશે, તો અમે તેને એટલોજ જવાબ આપીશું કે એ બધું બોલવું કવિતાનું છે, વ્યવહારનું નહિ. વ્યવહારમાં તો કોઇ કામની શક્યતા એજ તેની યોગ્યતાની મોટી કસોટી છે. સૌ જાણે છે કે ઇગ્લંડમાં પોતાની મરનાર વહુની બહેન સાથે કંઇ લગ્ન થઇ શકતાં નથી, અને એ બંધી કાઢી નાખવા ત્રીસ ત્રીસ વર્ષથી મહા પ્રયત્નો ચાલે છે અને છેલ્લે બે ચાર વર્ષથી તો રાણીસાહેબ પણ એ સુધારાને ખાનગી રીતે ઉત્તેજન આપતાં સંભળાય છે, તોપણ હજી ત્યાંના સુધારકોથી કાંઇપણ થઇ શક્યું નથી. માટે શું આપણે તેમને સંસારભીરૂ તથા બીજા બધા જનસમૂહને ધર્માંધ કહી ભાંડવા એ વાજબી છે? નહિજ. તેમજ આપણા કેળવાએલા દેશીભાઇઓ ભીરૂએ નથી, ને કવિતાની લહેરને રંજિત કરનારા શૂરવીરે નથી; પણ માત્ર સંસારમાં રહેવા ને ઇચ્છતા વ્યવહાર બુદ્ધિના બધે હોય છે તેવા તેપણ માણસો છે. સંસારને છોડી પોતાના ઉન્નત વિચારોની લહેરમાં એકલાજ રહેવું જે અંગીકાર કરે છે તેનું અમે દિવ્ય પુરૂષ દાખલ સંપૂજન કરવાને તત્પર છઇએ, પરંતુ એવી સમાધીષ્ટ મૂર્તિને ઉભી કરી તેનેજ માપે સંસાર વ્યવહારી માણસોને માપી તેમને નિંદવા એ કેવળ ગેરવાજબી છે. સંસાર વૈરાગી થયો નથી અને થવાનો પણ નથી, તો પછી તેની સઘળી નીતિરીતિ વૈરાગ્યના ઘરની નહિ પણ વ્યવહારબુદ્ધિનીજ હોવાની, અને તે પ્રમાણેજ સઘળા દેશોમાં થાય છે, અને તે કારણથીજ સઘળે સંસારસુધારો બહુ *મોડો

---

* આ બાબત ઉપર મહાપંડિત પ્રોફેસર વર્ડસ્વર્થે 'બોમ્બે ગેઝિટ'માં થોડાક વખત ઉપર આપેલા ગંભીર વિચારો જોવા. અમે ભૂલતા નહિ હોઈએ તો સર અલેક્ઝાંડર ગ્રાંટે આ દેશ છોડતી વેળા જે ભાષણ કર્યું હતું તેમાં પણ સંસારસુધારાનો વેગ બહુજ ધીમો છે એ વાત બતાવી હિંદુ કેળવાએલાઓને ભીરૂત્વના આરોપમાંથી મુક્ત કરતાં ઉલટું એમ કહ્યું હતું કે 'વિદેશી આચારના ગ્રહણ કરવામાં વિલંબ એ બુદ્ધિના ગાંભીર્યનીજ નિશાની છે.'

થાય છે. માટે હાલ આપણે અધીરા કે આકળા ન થતાં સૌએ પોતપોતાના વિચાર મીઠાશથી લોકમાં ફેલાવવાને સતત પ્રયત્ન કર્યા કરવું એજ સુધારકનો વ્યવહાર ધર્મ છે. અલબત્ત વૈરાગ્ય બુદ્ધિનો ધર્મ જુદોજ છે, પણ તેવો પુરૂષ કોઇ દેખાયો નથી ત્યાં સુધી તો સંસારીઓ પોતપોતાની રીતે વ્યવહારબુદ્ધિએ ચાલ્યા જતા હોય તેમાં તેને નકામા વખોડી નાઉમેદ કરવાથી દેશને ફાયદા કરતાં ગેરફાયદા વધારે થાય છે. પોતે પોતાનેજ બીરૂ માને, એના જેવું ઉત્સાહને હાનિકર બીજું શું હોવાનું હતું ?

પણ હવે એ સુધારક ધર્મોનું સામાન્ય વિવેચન પડતું મૂકી નર્મદાશંકરની ખાસ આર્થિક સ્થિતિ ઉપરજ લક્ષ આપવાની જરૂર છે. નર્મ કવિતાના ગ્રંથાર્પણ પ્રસંગે અમે એટલું તો સૂચવી ગયા છઇએ કે તે વેળા એને માથે કેટલુંક કરજ હતું. આ કરજ થવાનું વિશેષ કારણ એનું સરસ્વતીમંદિર એટલે પોતાના ઘરની સામે જમીન લઇ એક બંગલો બાંધ્યો તેજ હતું. આ બંગલો પોતાના કરતાં જાહેરના ઉપયોગ માટે વધારે હતો, અને તેથીજ જ્યારે પાછળથી વેચવા કાઢ્યો હતો ત્યારે તેનું કોઇપણ ઘરાક મળી શક્યું નહિ. આ બંગલામાં કવિની ખાનગી પુસ્તકશાળા રહેતી, અને કોઇ વખતે ત્યાં લખવાનું કામ કરતા હતા. બહુધા તેનો ઉપયોગ ભાપણુની બેઠકને માટેજ હતો. આ બંગલો કાંઇક વિશાળ, અને એક માળ તથા સળંગ અગાશી સહિત બાંધેલો હતો. આગળ બે નાના ફુલબાગના કિત્તા પાડયા હતા, અને મોટા દરવાજાની કમાન ઉપર "કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર" એમ લખી નીચે એક ગુલાબનું ફુલ તથા કલમ ચીતરી તેની સાથે પોતાનું જીવનસૂત્ર (Motto) "પ્રેમશૌર્ય" એ બાલબોધ અક્ષરે લખ્યું છે. આ બંગલો બાંધતાં ૧૨-૧૩ હજાર રૂપિયા આશરે ખરચ થયા હતા.

આ વેળા કવિને આઠેક હજારનું કરજ થઇ ગયું હતું, અને તે વાળવાનું સાધન ન હોવાથી એમાં દહાડે દહાડે વધારો થતો ગયો. કેટલાક વખતથી પોતાના ઘર ખરચ જેટલી પણ નર્મદાશંકરને પ્રાપ્તિ થતી નહોતી. એનો ઘર ખરચ સારા ગૃહસ્થની રીતનો હતો, અને કોઇ કોઇ બાબત તેથી પણ વધારે. રોજ એક રૂપિયો તો પાનસોપારી અને ચાહનાં પતાસાં દૂધને સારૂજ લાગતો. મુંબાઇમાં હતા ત્યારે પારસી મિત્રોની રીતનો સરભરા ખરચ થતો હશે તેનો જારોજ. ગ્રણ કરીને હમેશાં બે કારકુનો અને

કોઇ વેળા ત્રણ પણ રાખવા પડતા હતા. સુરતમાં હતા ત્યારે ઓછામાં ઓછા મહિને સોએક રૂપિયાનો ખરચ હશે એમ અમારૂં ધારવું છે.*

આ વખતે દાક્તર બુલ્હર જે આ પ્રાંતના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર અને એની કદર પિછાનનારા હતા તેણે એના પુસ્તકોને નિશાળોની લાઇબ્રેરી વગેરેને સારૂ ખરીદ કરી તથા નર્મગદ્ય વગેરે ખાતાને માટે તૈયાર કરવાનું કામ સોંપી પોતાથી બનતી મદદ સારી કરી હતી. આ મદદથી થયું એટલું કે કેટલાક વખત સુધી કવિનો ગુજારો ચાલ્યો, પણ નર્મકોશ છપાવ્યા પછી કુલ કરજ (અમારા જાણવા પ્રમાણે) બાર તેર હજારનું થઇ ગયું હતું તે વાળવાનું કોઇપણ બારૂં દેખાયું નહિ. આ વખતે કવિના મનની મુંઝવણ અપાર વધી પડી, અને છેવટે નિશ્ચય કર્યો કે પાછા મુંબાઈ જઈ વસવું અને જો બીજે માર્ગે હાથ ન લાગે, તો પોતાના જન્મનો ટેક મૂકી નોકરી લઇને પણ પોતાનું દેવું વાળવા બનતો પ્રયત્ન કરવો.

ઈ. સ. ૧૮૭૬માં મુંબાઇમાં જઇ નર્મદાશંકરે નાટકશાળાને માટે લખવાનું તથા એવાં બીજાં કેટલાંક પરચુરણ કામો ઉદરનિમિત્તે કરવા માંડયાં. આ ※નાટકો જેવા ઉદ્દેશથી લખાયલાં તેવાંજ છે એટલે તે કવિની કીર્ત્તિમાં કાંઇ વધારો કરે એવાં નથી. આ વખતની સમર્થ કૃતિ તો "ધર્મવિચાર" અને તે જાતનાં લખાણોજ છે. એમાં ભાષા, શૈલી, અને વિચાર એ ત્રણેમાં નર્મદાશંકર પોતાનાં પૂર્વનાં લખાણો કરતાં જુદોજ દેખાવ આપે

---

*પાછળથી સ્થિતિમાં સંકડાયલા કવિએ મુંબાઈમાં રૂ૫૦)થી વધારે ખરચ રાખ્યો નહોતો. મુંબાઇમાં એકાદ બે વખતે રૂ૬)ની માસિક આવકનો 'આવરેજ' આવ્યો છે.

※ નર્મદાશંકરનું કવિત્વ સ્વાનુભવરસિક (Subjective)જ હોવાથી, નાટકાદિમાં બરાબર સિદ્ધિને પામી શકવું નહોતું. પાત્રપરત્વે રસવર્ણન કરવામાં સર્વાનુભવરસિક (Objective) કવિત્વ જોઇએ છિયે. એ કવિત્વ ગૂજરાતીમાં તો પ્રેમાનંદભટ્ટમાંજ પરિપૂર્ણપણે જોવામાં આવે છે.

પ્રથમ દ્રૌપદીદર્શન નાટક લખ્યું છે. એ નાટકના ૨૬ પ્રયોગ થયા હતા. સીતાહરણ નાટક, મુંબાઇની 'નાટક ઉત્તેજકમંડળી' માટે રચ્યો હતો, તેના વીશેકને આશરે પ્રયોગ થયા હતા. સારશાકુન્તલ નાટકના ૬ પ્રયોગ થયા હતા. બાળકૃષ્ણવિજય નાટકના ૩ પ્રયોગ થયા હતા, પણ તે નાટકની સીનરી વગેરેનો મોટો ખરચ નાટક મંડળી કરી શકી નહિ તેથી બરાબર ફતેહ પામ્યો નહિ. પરંતુ એ નાટકના ત્રણે પ્રયોગ વખતે નાટકશાળામાં ૧૦૦૦ થી ૧૨૦૦ માણસ આવતું–ને ટીકીટ મળતી નહિ. મૃચ્છકટિક નાટક લખવા માંડયો હતો, પણ તેનો પ્રારંભજ થયો. પરશુરામની માતા રેણુકાનો નાટક પણ લખવો શરૂ કીધો હતો. નાટકથી કવિને આશરે રૂ ૧૩૦૦)મળ્યા હતા.

છે, અને તેમાં વિવેચન જોગ ઘણાં સ્થળો છે, તોપણ એટલું તો કહેવુંજ જોઇએ કે એ લખાણ ગંભીર અને ઘણા વિચારોનું ફળ છે. એમાં કવિના વિચાર બુદ્ધિવાદ (Rationalism) મૂકી અગમ્યવાદ (Mysticism)તરફ ઘણે દરજ્જે ઝોકી ગયા છે, અને તે ઝોક નર્મદાશંકરે જાણીબુઝી વિચારીનેજ આપી છે એમ અમે જાણીએ છિયે, અગરજો કે "સુખે સોની ને દુઃખે રામ" એ કહેવત મુજબ પણ કવિના મનને કેટલુંક અજાણતાં થએલું ખરુંજ.

પણ આવાં પરચુરણ કામોથી કાંઇ નિર્વાહ ચાલી શક્યો નહિ,* અને છેવટે પોતાનો ભમત મૂકી નોકરી શોધવી પડી. એક મિત્રની ભલામણથી ઇ. સ. ૧૮૮૨માં ગોકળદાસ તેજપાલના ધર્માદાખાતાના સેક્રેટરીની રૂ. ૧૦૦)ની જગા મળી.※ (પાછળથી રૂ. ૨૦૦ થયા હતા) આમ નોકરી લીધાથી કવિનો નિર્વાહ તો નિશ્ચિંતે ચાલતો થયો, પણ પોતાના જન્મનો ટેક મૂકતાં એનું કલેજું બળીને ખાખ થઇ ગયું. આ વખત પછી કવિને કદીપણ

---

* મુંબઇમાં આવ્યા પછી એક પારસી ગૃહસ્થે નનામે રૂ. ૫૦૦)ની બૅન્ક નોટ બક્ષીસ તરીકે મોકલી હતી.

※ ગોકળદાસ તેજપાલના ધર્માદા ખાતામાં નોકરી કરવાની કવિની જરાપણ ઇચ્છા હોયજ ક્યાંથી? પરંતુ કવિની સ્થિતિ તરફ જોઈ બે ત્રણ મિત્રોએ ભલામણ કીધી. કવિએ એ ખાતામાં નોકરી લેવાને અરજી સરખી પણ કરેલી નહિ, તે છતાં ભાઇશંકર નનાભાઇના આગ્રહથી કવિની નિમણુક થઇ. નોકરીનો પત્ર મળ્યા પછી પણ કવિએ ઘણો વિચાર કર્યા કીધો હતો. અંતે નોકરીએ જવાનું ઠરાવ્યું. ખાસ કરીને મિત્રો ને કુટુંબના આગ્રહથી. તા ૨૦મી જાનેવારીને દિને ઘેરથી નોકરીએ જતી વખતે બે ત્રણ મિત્રો હતા, તેઓએ કંઇ હસીને કવિ સામું જોયું એટલે કવિ મ્લાનવદને બોલ્યા, "શું જુઓછો ! ચોવિસમા વર્ષે ટેક મુકાવ્યો છે. ચોવીસ અવતારે પણ લજ્જત નથી રાખી એ પણ પ્રારબ્ધની લીલા છે. જોતાજઓ હવે વળી શું બને છે તે. આ જુઓ આજે દાસપણું કરવા અમે ચાલ્યા!" આટલું બોલી નીચે મેડિજ દાદરેથી ઉતરી પડ્યા. તે જેઓએ આ ચિત્ર જોયું હતું તેઓ કહે છે કે કવિના ટેકનો વિચાર કરતાં તેઓને પણ બહુ સંતાપ થયો હતો.

કવિએ ધર્મખાતામાં પણ ઘણાં કામો કીધાં છે. બોર્ડિંગસ્કૂલ, સંસ્કૃતપાઠશાળા, ભાટિયા નિરાશ્રિત ખાતાંઓ, નળિયા, વિંઝાણ, જખાઉની સ્કૂલો સ્થાપી છે. ધર્મખાતાની વ્યવસ્થા રાખવા માટે જે ધારા ઘડ્યા છે તે પણ કવિનાજ છે, ને તે પ્રમાણે અદ્યાપિપર્યંત સઘળું કામકાજ ચાલે છે. ધર્મખાતાની મૅનેજીંગ કમીટી અદ્યાપિ માને છે કે કવિના મૃત્યુથી તે ખાતાને મોટી ખોટ ગઇ છે. કવિએ એ ખાતામાંથી તા. ૧૯ મી જુલાઇ ૧૮૮૫ને દિને રાજીનામું આપ્યું હતું; એટલે આ નોકરી સાડા ત્રણ વર્ષ હતી.

એ ખરા આનંદથી હાસ્ય કરતા જોયા નથી, અને આ નોકરી કરતા તે સંબંધી તો કોઇ દહાડો પણ એકે શબ્દ બોલવો ગમતો નહિ. એ સંબંધી કોઇ વાત પૂછે તો પણ તે ઉડાવી નાખતા અથવા ઉંડો નિસાસો નાંખી સ્પષ્ટજ એમ કહેતા કે જવાદો એ અપ્રિય વાત.

અમને પણ આ અપ્રિય, કવિની જીંદગીનો અત્યંત દુઃખકારી કાળ વિસ્તારીને વર્ણવવો બહુ અળખામણો લાગે છે. માથે કરજ, ઉપજ નહિ, ઘેર ખરચ તો હાથીનો, એવી સ્થિતિમાં કવિએ આટઆટલાં વરસ કેમ કાઢયાં તે એનુંજ મન જાણે. આ લખવા માંડ્યા પછી હમણાંજ ભરોસાદાર ઠેકાણેથી અમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે એક વખત બે દહાડા સુધી કવિને ફક્ત પહુંઆદૂધ ઉપરજ મુંબાઇમાં રહેવાની જરૂર પડી હતી !

કવિને છેલ્લામાં છેલ્લો મોટો આશ્રય કર્નલ વૉટસનની ભલામણથી કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયરના ભાષાંતરનું કામ મળ્યું એ હતો. એ પુસ્તક લખી સાથેજ છપાવી આપ્યા બદલ નર્મદાશંકર મૂઆ અગાઉ મહિના ઉપરજ એને અઢી હજાર રૂપિયા મળ્યા હતા. આ મદદ અને કવિના બીજા પરિશ્રમોથી એનું બધું દેવું છેવટ સુધીમાં પતી રહ્યું હતું કે નહિ એ અમે જાણતા નથી; પણ ઘણું કરીને કાંઈ પણ બાકી હશે, ને બાઇડી છોકરાં તો નિરાધારજ રહ્યાં છે એમાં કાંઇ શક નથી. કવિની પાછળ રહનાર બાઇ-ડાહીગૌરી, નર્મદાગૌરી, અને તેણીનો સત્તર અઢાર વર્ષનો એક છોકરો હયાત છે તેના નિર્વાહને માટે કાંઇ પ્રયત્ન ચાલ્યો હતો જેમાં થોડાંક નાણાં જમા થયાં છે.*

આધિદુઃખમાં તો કવિની લગભગ અર્ધી જિંદગીજ ગઈ હતી, પણ છેવટે વ્યાધિએ આવી તે તમામ પૂરી કીધી. સંધિવા કે એવી જાતના કોઇ બીજા રોગથી છેલ્લા ૭-૮ મહિના કવિના પગ અટકી ગયા હતા-કોઈની મદદવિના ઉઠાતું બેસાતું નહિ. છેલ્લા મંદવાડમાં જો કોઇ કવિને બેઠેલા જોય ને એમનું ઉત્સાહ ભર્યું બોલવું સાંભળે તો તેને કદીપણ નહિ લાગે કે કવિને કાંઈ મંદવાડ હશે. દેહ છોડયો તેના એક કલાક અગાઉ એમની બુદ્ધિ હતી તેવીને તેવીજ

* આસરે અઢી હજાર રૂપિયાનું ફંડ થયું છે.

રહી હતી. અનેક વૈદ્ય દાકતરોનાં ઔષધ કર્યાં, પણ તેથી કાંઈ ફાયદો ન થતાં સને ૧૮૬૬ના ફેબ્રુઆરીની તા૦ ૨૫ મી ને ગુરૂવારે આ આપણા ગુર્જરકવિએ અને *સાચા દેશભક્તે આ દુઃખરૂપ સંસારનો ત્યાગ કરી કૈલાસવાસ કર્યો. આ સમર્થ, ટેકી, અને સાચા નરના મરણથી આખા ગુર્જર પ્રાંતને ભારે ખેદ થયો, અને ઠેકાણે ઠેકાણેથી એના ગુણ સંભારી દુઃખના પોકાર ઉઠાવા લાગ્યા. વિરૂદ્ધ મતના પણ તમામ આર્યો એના ગુણજ સંભારવા લાગ્યા; અને વસ્તુતઃ બધાને એમ લાગ્યું પણ ખરૂં કે ગમે એવો હતો તોપણ આજે જે આ નર આપણા દેશમાંથી ઉપડી ગયો તેની ખોટ જલદીથી પૂરી પડવાની નથી. વિદ્યાનો આનંદ, દેશાભિમાનની મસ્તી, સ્પષ્ટવાણી, નિસ્પૃહીભાવના, ઉંચો ટેક, અને સાચી દેશદાઝ એ ગુણો નર્મદાશંકરમાં મૂળથી છેવટ સુધી અખંડિત જ્યોતથીજ પ્રકાશી રહ્યા હતા. આવા જીવનને તે કોણ ધન્ય નહિ કહે? અને ભાગ્યશાળી પણ શા માટે નહિ? સંસારી દુઃખતો બહુ વેઠવાં પડ્યાં, પણ ધન્ય છે નર્મદ તને કે તેં ટેક સત્યાદિકની ઉંચ નીતિ તારા જિવનને માટે ઉછળતી જુવાનીમાંજ ઓળખી કાઢી, અને તે પ્રમાણેજ તારૂં આખું જિવનનું પૂર્ણ કરવાને શક્તિમાન થયો! "નવ કરશો કોઇ શોક" એવું જે પદ તેં આવા અશુભ ટાંકણાને માટે અગાઉથી લખી રાખેલું તે અમને હાલ યાદ આવે છે, અને અમે તે હજારોવાર વાંચેલું સાંભળેલું તોપણ આજે જ્યારે ફરીથી જોઇએ છીએ ત્યારે માલમ પડે છે કે અહો તે વેળા પણ કવિએ પોતાને માટે કેવા ઉંચા જિવનની મૂર્તિ (Ideal of life) બાંધી રાખી હતી, અને કેવા દારૂણ તપોબળથી આખરે અક્ષરે અક્ષર ખરી પાડી! તેં તારૂં જિવન ખરેખરૂં જ કૃતકૃત્ય કર્યું છે, અને તેમ છે તો પછી આ નિરૂપણ, તને સદા અણગમતો શબ્દ "બિચારો" બોલીને, શા માટે પુરૂં કરવું જોઇએ? તુંજ ખરો યશસ્વી ને ભાગ્યશાળી હતો!

---

* આર્યજનથી પોતાનું જાતિસૌજન્ય કદીપણ વિસરાતું નથી. હિંદુ ગમે એવો હશે, પણ કોઇના મૃત્યુ સમે તેની નિંદા નહિજ કરે. મડદાને ચૂંથવું એ કાગડાનું કામ છે અને તેજ કરે. મુંબાઇમાં કવિની નાતના જુદે જુદે ઠેકાણેના અને જે અત્યારસુધી એની ઉપર બહુજ કોપેલા હતા, તેપણ આ સમે કહાપણ વાપરી પ્રેતદહનક્રિયામાં કાંઇપણ આનાકાની વિના સામેલ થયા હતા, અને પછીથી સુરતની નાતે ડાહીગૌરીને નાતમાં લેવાની પણ ઇચ્છા દેખાડી હતી.

વાંચનાર, તને છેલ્લી સલામ કરતા પહેલાં અમે છેવટે એ પદ નીચે આપીએ છિયે તે વાંચ, એમાં સહજ શૃંગારનો ભાવ છે તે પ્રસંગ વિરૂદ્ધ જાણીને છોડી દે, અને પછી તું જો કે એમાં નર્મદાશંકરે પોતાનું પ્રકૃતિચિત્ર કેવું આલેખ્યું છે, તે કેવી ઊંચી પ્રતિનું છે, અને તે લખાએલું તે વેળા આપણને ગમે એવું અભિમાનની ઉક્તિ જેવું ભાસતું, પણ પર્યંતે તે આખેહુબ કેવું ખરૂં પડ્યું છે, અને પછી તું કહે કે અમે નર્મદાશંકરને કૃતકૃત્ય અને ભાગ્યશાળી કહીએ છિયે તેમાં શું ખોટું છે? આ દુઃખમય સંસારમાં દુઃખ તો કોઇને કોઇ પ્રકારનાં સર્વને માથે સરજેલાંજ છે, પણ જે તેનાથી પરાભવ ન પામતાં પોતાના ધર્મકર્મમાં અચળ ટેકીજ રહે છે, અને એવી આંચમાં પોતાના આત્માને કંચનવત્ અધિક શુધ્ધિએ પહોંચાડી આ જગતમાં પોતાનો જશ અને બીજાને સારૂ ઉત્તમ નમુનો મુકી જાય છે તેનુંજ જિવન ધન્ય, કૃતકૃત્ય, અને ભાગ્યશાળી છે!

પદ.

"નવ કરશો કોઇ શોક,–રસિકડાં, નવ કરશો કોઇ શોક." ટેક.
"યથાશક્તિ રસપાન કરાવ્યું, સેવા કીધી બનતી.–રસિકડાં૦–"
"પ્રેમીઅંશને રૂદન આવશે, શઠ હરખાશે મનથી.–રસિકડાં૦–"
" * * * "
"હતો દૂખીઓ થયો સુખીયો, સમજો છૂટ્યો રણથી.–રસિકડાં૦–"
"મુઓ હું તમે પણ વળી મરશો, મુક્ત થશો જગતસથી.–રસિકડાં૦–"
"હાર કૃપાથી અમલેખચિત્રથી, જીવતો છઉં હુંદમથી.–રસિકડાં૦–"
"વીરસત્ય ને રસિક ટેકી પણ, અરિ પણ ગાશે દિલથી.–રસિકડાં૦–"
" * * * "
"જગતનીમ છે જન્મમરણનો, દૃઢ રહેજો હિંમતથી.–રસિકડાં૦–"
"મને વિસારી રામ સમરજો, સુખી થાશો તે લતથી.–રસિકડાં૦–"

પ્રેમાનંદ.

સને ૧૮૭૩.

ગૂજરાતી ભાષાનો સર્વોત્તમ કવિ પ્રેમાનંદ છે, અને જે સૈકડામાં એ થઈ ગયો તે ગૂજરાતના વિદ્યાપ્રકરણમાં સર્વોત્તમ સમય હતો. આપણા બધા મોટા કવિઓ ઘણું કરીને એજ સૈકડામાં થઈ ગયા છે. આણી તરફ શામળભટ વાર્તારૂપે પોતાના સમયનાં સંસારચિત્ર આપવાનો સંપ્રદાય પેહેલ વેહેલોજ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં દાખલ કરતો હતો, તો પેલી તરફ અખો ભગત, લોકોના મનને સોના સરખા વહાલા જે પરાપૂર્વના વહેમ, તેને હથોડો, લેઇને તોડવા મંડી ગયો હતો. વલ્લભ પોતાના ગર્દાની સૂરથી તાળી પાડીને વીરરસને લાયકની ભાષા બહુચરાજીની ભક્તિમાં ગજવી રહ્યો હતો, તે વખત *મેડકનું એક નાનું ફરેલ કોમળ શૃંગારના ઝળકારા મારી રહ્યું હતું. એ પાંચે કવિઓ વિક્રમના અરાઢમા સૈકડામાં થઈ ગયા છે.

પ્રેમાનંદની કવિત્વ શક્તિ અસાધારણ હતી. એ જે વિષય ઉપર લખેછે તેનું આબેહૂબ ચિત્ર વાંચનારની નજર આગળ ઉભું કરવામાં એ કદી ચુકતો નથી. રસની બાબતમાં કોઈ પણ ગુજરાતી કવિ એના પેંગડામાં પગ ઘાલે એવો નથી. તાકર્યું તીર મારનારો તો પ્રેમાનંદજ, એ ધારે છે ત્યારે રડાવે છે, ધારેછે ત્યારે હસાવે છે, અને ધારેછે ત્યારે શાંત રસના ઘરમાં આપણને લઈ જઈને બેસાડેછે. એની વધારે મોટી ખુબી એ છે કે એને એક રસમાંથી બીજા રસમાં છટકી જતાં વાર લાગતી નથી, અને તે એવી સ્વભાવિક રીતે કરેછે કે લેશ માત્ર પણ રસભંગ થતો નથી. આવી રીતે એ કાવ્યસિદ્ધિ કરેછે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે એને જનસ્વભાવનું બહુજ ઊંડું જ્ઞાનછે. એનાં સઘળાં પાત્ર સંપૂર્ણ યથાયોગ્ય તો નથી, પણ હજી લગી એના જેવી પાત્રતા જાળવી શકે એવો કોઈ ગૂજરાતી કવિ થયો નથી. ગ્રંથસંકલના પણ એની સર્વોપરી છે. ક્યાં કેટલો, અને કેવો રસ મૂકવો એ પ્રેમાનંદ બરાબર સમજતો હતો. એણે ગ્રંથસંકલનામાં કદાપિ નાના પ્રકારની પાત્રતા અને પોતાની તરફનાંજ ઘણાં નવાં ચિત્રો દાખલ કીધાં નથી, તોપણ જે એની સંકલનામાં આવ્યું તે યથાયોગ્ય

* રતો લાવસાર--પેલા સુંદર મહીનાનો લખનાર.

લખી શક્યોછે. એની ભાષા શુદ્ધ, પ્રૌઢ, શૈલી સીધી અને સંક્ષિપ્ત; અને પદબંધન સરળ, શુદ્ધ, તથા કોમળ છે.

આ બધા ગુણોને લીધે એ કવિ ઘણોજ જનપ્રિય છે. એનાં ઘણાં ખરાં કાવ્ય તો એક રીતે ગૂજરાતમાં પૂજાય છે એમ કહીએ તોપણ ચાલે. હજારોને સુદામા ચરિત્ર શનિવારે, અને હુંડી રવિવારે ગાઈ જવાનો નીમજ છે. ગામેગામ ચૈત્ર માસમાં એનું ઓખાહરણ તો ઉછળીજ રહેછે, જુવાન કે વૃદ્ધનાં અંતઃકરણ વિહ્વળ કરી નાખેછે, અને વ્યાસની એ કાવ્યથી રોજી ચાલેછે. શ્રાદ્ધના દાહાડામાં જ્યાં ત્યાં નરસિંહમહેતાના બાપનું શ્રાદ્ધ વંચાય છે, અને લોકો અડધી રાત આનંદમાં અને નાગરો ઉપર ધિક્કાર પાડવામાં કહાડેછે. સુરત કે જ્યાંના લોકોએ એ કવિનો રસ વિશેષ ઝીલ્યો હોય એમ માલમ પડેછે ત્યાં દરેક સ્ત્રીના અધરણીની વખતે સાસરે ને પિયર મોસાળું ગવડાવવું એતો એક આચારનોજ ભાગ થઈ પડયો છે. ચોમાસાના દહાડામાં ત્યાં એક પણ ગામડું એવું નહિ માલમ પડે કે જ્યાં પ્રેમાનંદકૃત દશમસ્કંધ વંચાતો નહિ હોય. ત્યાં ભાગવત વાંચે ભણવું સાર્થક થયું એમ ગણાય છે. ધન્યછે પ્રેમાનંદને કે જેના કાવ્યસમુદ્રમાં પર્વેપર્વ સ્નાન કરવાને આટલા બધા જીવ ધાઈને આવેછે; અને શુદ્ધ, કોમળ, તથા ભક્તિમાન થઇને સંસારમાં પાછા વળેછે.

મામેરૂં.

મામેરૂં એ ભક્તિમાર્ગનું કાવ્ય છે. એનો ઉદ્દેશ નરસિંહમેહેતાનો દૃઢ વિશ્વાસ અને ભગવાનનું ભક્તાધીનપણું દર્શાવવાનો છે. કાવ્યવસ્તુ ઘણી નાની છે. મેહેતાજીની પુત્રી કુંવરબાઇનું અધરણી આવ્યું તે વેળા આ દેશની રીત પ્રમાણે મામેરૂં તો કરવુંજ જોઇએ, અને મહેતાજી પાસે તો ફૂટી બદામ પણ સંઘરામાં ક્યાંથી હોય? એ સમયે ભગવાન વાણીઆને રૂપે ભર સભામાં આવી મોસાળું કરી ગયા અને ભક્તની લાજ રાખી. જનવાર્તામાંથી આટલો પાયો લઇને તે ઉપર પ્રેમાનંદ કવિએ આ રસિક કાવ્ય રચ્યું છે.

ભક્તચરિત્ર ઘણું કરીને નીરસ, અને કવિતાના શોખીને કંટાળાં ભરેલાં લાગે છે, પણ પ્રેમાનંદના પ્રતાપે આ વિષય તેટલોજ સરસ અને મનોહર થઇ રહ્યો છે. એ કથામાં એક **રસબીજ** રહેલું છે તે આ કવીશ્વરની દૃષ્ટિએ પડયું, અને તેનું સિંચન કરી એણે તુરત એક સુંદર વૃક્ષ બનાવી

પ્રેમાનંદ.

સને ૧૮૭૩.

ગૂજરાતી ભાષાનો સર્વોત્તમ કવિ પ્રેમાનંદ છે, અને જે સૈંકડામાં એ થઈ ગયો તે ગૂજરાતના વિદ્યાપ્રકરણમાં સર્વોત્તમ સમય હતો. આપણા બધા મોટા કવિઓ ઘણું કરીને એજ સૈંકડામાં થઈ ગયા છે. આણી તરફ શામળભટ વાર્તારૂપે પોતાના સમયનાં સંસારચિત્ર આપવાનો સંપ્રદાય પેહેલ વેહેલોજ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં દાખલ કરતો હતો, તો પેલી તરફ અખોભગત, લોકોના મનને સોના સરખા વહાલા જે પરાપૂર્વના વહેમ, તેને હથોડો, લેઇને તોડવા મંડી ગયો હતો. વલ્લભ પોતાના ગર્બાની સૂરથી તાળી પાડીને વીરરસને લાયકની ભાષા બહુચરાજીની ભક્તિમાં ગજવી રહ્યો હતો, તે વખત 'બેડાનું' એક નાનું ઝરણ કોમળ શૃંગારના ઝળકારા મારી રહ્યું હતું. એ પાંચે કવિઓ વિક્રમના અરાડમા સૈંકડામાં થઈ ગયા છે.

પ્રેમાનંદની કવિત્વ શક્તિ અસાધારણ હતી. એ જે વિષય ઉપર લખેછે તેનું આબેહૂબ ચિત્ર વાંચનારની નજર આગળ ઉભું કરવામાં એ કદી ચુકતો નથી. રસની બાબતમાં કોઈ પણ ગુજરાતી કવિ એના પેંગડામાં પગ ઘાલે એવો નથી. તાક્યું તીર મારનારો તો પ્રેમાનંદજ, એ ધારે છે ત્યારે રડાવે છે, ધારેછે ત્યારે હસાવે છે, અને ધારેછે ત્યારે શાંત રસના ઘરમાં આપણને લઈ જઈને બેસાડેછે. એની વધારે મોટી ખુબી એ છે કે એને એક રસમાંથી બીજા રસમાં છટકી જતાં વાર લાગતી નથી, અને તે એવી સ્વભાવિક રીતે કરેછે કે લેશ માત્ર પણ રસભંગ થતો નથી. આવી રીતે એ કાવ્યસિદ્ધિ કરેછે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે એને જનસ્વભાવનું બહુજ ઉંડું જ્ઞાનછે. એનાં સઘળાં પાત્ર સંપૂર્ણ યથાયોગ્ય તો નથી, પણ હજી લગી એના જેવી પાત્રતા જાળવી શકે એવો કોઈ ગૂજરાતી કવિ થયો નથી. ગ્રંથસંકલના પણ એની સર્વોપરી છે. ક્યાં કેટલો, અને કેવો રસ મૂકવો એ પ્રેમાનંદ બરાબર સમજતો હતો. એણે ગ્રંથસંકલનામાં કદાપિ નાના પ્રકારની પાત્રતા અને પોતાની તરફનાંજ ઘણાં નવાં ચિત્રો દાખલ કીધાં નથી, તોપણ જે એની સંકલનામાં આવ્યું તે યથાયોગ્ય

* રત્નો ભાવસાર—પેલા સુંદર મહીનાનો રચનાર.

લખી શક્યોછે. એની ભાષા શુદ્ધ, પ્રૌઢ, શૈલી સીધી અને સંક્ષિપ્ત; અને પદબંધન સરળ, ઘટ્ટ, તથા કોમળ છે.

આ બધા ગુણોને લીધે એ કવિ ઘણોજ જનપ્રિય છે. એનાં ઘણાં ખરાં કાવ્ય તો એક રીતે ગૂજરાતમાં પૂજાય છે એમ કહીએ તોપણ ચાલે. હજારોને સુદામા ચરિત્ર શનિવારે, અને હુંડી રવિવારે ગાઈ જવાનો નીમજ છે. ગામેગામ ચૈત્ર માસમાં એનું ઓખાહરણ તો ઉછળીજ રહેછે, જુવાન કે વૃદ્ધનાં અંતઃકરણ વિહ્વળ કરી નાખેછે, અને વ્યાસની એ કાવ્યથી રોજી ચાલેછે. શ્રાદ્ધના દહાડામાં જ્યાં ત્યાં નરસિંહમહેતાના બાપનું શ્રાદ્ધ વંચાય છે, અને લોકો અરધી રાત આનંદમાં અને નાગરો ઉપર ધિક્કાર પાડવામાં કહાડેછે. સુરત કે જ્યાંના લોકોએ એ કવિનો રસ વિશેષ ઝીલ્યો હોય એમ માલમ પડેછે ત્યાં દરેક સ્ત્રીના અઘરણીની વખતે સાસરે ને પિયર મોસાળુ ગવડાવવું એતો એક આચારનોજ ભાગ થઈ પડ્યો છે. ચોમાસાના દહાડામાં ત્યાં એક પણ ગામડું એવું નહિ માલમ પડે કે જ્યાં પ્રેમાનંદકૃત દશમસ્કંધ વંચાતો નહિ હોય. ત્યાં ભાગવત વાંચે ભણ્યું સાર્થક થયું એમ ગણાય છે. ધન્યછે પ્રેમાનંદને કે જેના કાવ્યસમુદ્રમાં પર્વેપર્વ સ્નાન કરવાને આટલા બધા જીવ ધાઈને આવેછે; અને શુદ્ધ, કોમળ, તથા ભક્તિમાન થઇને સંસારમાં પાછા વળેછે.

મામેરૂં.

મામેરૂં એ ભક્તિમાર્ગનું કાવ્ય છે. એનો ઉદ્દેશ નરસિંહમેહેતાનો દૃઢ વિશ્વાસ અને ભગવાનનું ભક્તાધીનપણું દર્શાવવાનો છે. કાવ્યવસ્તુ ઘણી નાની છે. મેહેતાજીની પુત્રી કુંવરબાઇનું અઘરણી આવ્યું તે વેળા આ દેશની રીત પ્રમાણે મામેરૂં તો કરવુંજ જોઇએ, અને મહેતાજી પાસે તો ફૂટી બદામ પણ સંઘરામાં ક્યાંથી હોય? એ સમયે ભગવાન વાણીઆને રૂપે ભર સભામાં આવી મોસાળુ કરી ગયા અને ભક્તની લાજ રાખી. જનવાર્તામાંથી આટલો પાયો લઇને તે ઉપર પ્રેમાનંદ કવિએ આ રસિક કાવ્ય રચ્યું છે.

ભક્તચરિત્ર ઘણું કરીને નીરસ, અને કવિતાના શોખીને કંટાળાં ભરેલાં લાગે છે, પણ પ્રેમાનંદના પ્રતાપે આ વિષય તેટલોજ સરસ અને મનોહર થઇ રહ્યો છે. એ કથામાં એક **રસબીજ** રહેલું છે તે આ કવીશ્વરની દૃષ્ટિએ પડ્યું, અને તેનું સિંચન કરી એણે તુરત એક સુંદર વૃક્ષ બનાવી

દીધું. જગત ભગતની રીત એક બીજાથી કેવળ ઉલટી છે; અને એ ઉલટાપણુંજ કુશળ કવિના હાથમાં એક નવીન રસનું સાધન છે. જો મામેરાનું આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી આપણે બારીક વિવેચન કરીશું તો આપણને માલમ પડશે કે આ ઉલટાપણાનેજ મ્હલાવી મ્હલાવીને પ્રેમાનંદે આ કાવ્યમાં પ્રેમાનંદ વરસાવી મૂક્યો છે. ગ્રંથની સઘળી સંકલનાનું લક્ષ આ બીજને પ્રફુલ્લિત કરવા તરફ છે.

એ કાવ્યનો નાયક નરસિંહમેહેતા છે. એની પાત્રતા એવી સંપૂર્ણ રીતે ચીતરી છે કે એ ભક્તરાજની નખશિખ મૂર્તિ કાવ્યમાં બંધાય છે. કુંવરબાઇનું રાંકડાપણું, તેની માત્ર રૂપરેખાજ પાડીછે તેમાંથી પણ જણાઇ આવેછે. બીજાં જે એમાં ચાર પાંચ ગુણચિત્રછે તે વિશેષ નથી. પણ અમુક વર્ગનાં છે. શ્રીરંગ મહેતો, જો કે વરસંસારી કામમાં સ્ત્રીનોજ દોરાયો દોરાયછે, તે હિંદુ કુટુંબ અને વિશેષે કરીને નાગર કુટુંબના ઉપરનો ખરેખરો નમુનો છે. કુંવરબાઇની વડસાસુ તે ખરેખરી વડસાસુજ છે. સાસરામાં વહુને સાસુનણંદ શી રીતે હમેશાં મેહેણાં ટોણાં માર્યાં કરેછે તેનું આમાં બરાબર ચિત્ર આપ્યું છે. નાગરી ન્યાતને ગમે તેવી સાસુ હોય, પણ તે વહુને માને બોલાવે છે એ વાત પણ આ ચતુર કવિના ધ્યાનમાંથી જતી રહી હોય એમ જણાતું નથી. નાગરીઓની વાગ્વિદગ્ધતા અને નાગરોનો મજાકી સ્વભાવ આ કાવ્યમાં બરાબર વર્ણવ્યો છે.

કવિએ આ કાવ્ય ઘણા ઉમંગથી લખ્યું હોય એમ જણાય છે. એમાં સઘળે ઠેકાણે આનંદ ઉછળી રહ્યોછે, અને કવિની કલ્પનાના ઉછાળા પ્રત્યક્ષ માલમ પડે છે. એની કલમ ઘણીજ ઉતાવળથી ચાલી જાયછે; ડગલે ડગલે કાર્યપ્રકાશ થતો જાય છે; કોઈ ઠેકાણે તે નકામુ ટાહેલું કરવાને અટકતી નથી; જ્યાં જેટલું ને જેવું જોઇએ, ત્યાં તેટલું ને તેવુંજ ચીતરે છે; રસપ્રદેશ આવે છે ત્યાં ઉતરી પડીને યથેચ્છ રમણ કરે છે; પછી તુરતજ ત્યાંથી ઉડી પાછો પોતાનો માર્ગ પકડે છે; અને એ રીતે ઘણાજ થોડા વખતમાં પોતાનું સઘળુ કાર્ય પૂરૂં કરે છે. ખરે દીર્ઘસૂત્રતા જે ગુજરાતી કવિઓનો એક સાધારણ દોષ છે તે આ કાવ્યમાં બિલકુલ નથી.

કાર્યપ્રકાશ આટલી ઉતાવળથી થવાને લીધે સઘળી કથા વાંચનારની આગળ આવીને મૂર્તિમાન ઉભી રહે છે. આપણે વાંચતા નથી પણ જાણે જોઇએ છઇએ એમ થાય છે, અને એક દેખાવની ઉપર બીજો દેખાવ

ઝપાટાબંધ આવતો જાયછે તેથી એ કાવ્યના અંત સુધી આપણે એકચિત થઇ રહીએ છીએ. આ કાવ્યનો ઘણો ભાગ દેખાવથીજ ભરેલો છે. એમાંના કેટલાએક કેવળ હાસ્યરસના અને કેટલાએક લાલિત્યના છે જો કોઇ યુરોપના જેવો ચિતારો હોય તો એ ઉપરથી ઘણાં સરસ ચિત્ર કહાડી શકે. નરસિંહમેહેતાની વહેલનું વર્ણન, બધી ન્યાત ભરાએલી છે ત્યાં નરસિંહમેહેતા દશવીશ વેરાગીઓની સાથે થાળ ગાવા મંડી જાય છે તે, પેહેરામણીની વખતે વડસાસુ રીસાઇ જાય છે અને તેને ખીરોદક આપી મનાવી લાવેછે તે, વગેરે કેટલાંએક તો એવાં હસામણાં ચિત્ર થાય કે જોતાં વારતેજ ખડખડ હસવું આવે. મોસાળાની વખતે ભેગી થએલી સ્ત્રીઓનું જે વર્ણન આપ્યું છે તે એક ખરેખરૂં લાલિત્યનું આનંદમય ચિત્ર છે. એ વર્ગનાં એવાં સરસ ચિત્ર ગુજરાતી કવિતામાંથી થોડાંજ મળી આવશે.

એમાં હાસ્ય, શાંત, કરૂણ, અને અદ્‌ભુત એ રસ અનુક્રમે ઓછા વત્તા આવેલાછે. ઘણો ભાગ હાસ્ય અથવા મસ્ત આનંદનો છે. નરસિંહ મેહેતાને એક રીતે કવિએ ખુબજ બનાવ્યા છે, તોપણ એની યુક્તિ એવી છે કે એ ભક્તનું માન કોઇ રીતે પણ આપણા વિચારમાં ઓછું થતું નથી. નરસિંહમેહેતાનું મન સદા શાંતરસનું અવલંબન છે. અદ્‌ભુત વર્ણન કેટલુંએક છે પણ આસપાસના આનંદમાં તે દબાઇ જાયછે, કરૂણરસ થોડોજ છે પણ છે ત્યાં બહુજ સરસ છે. તે છતાં કાવ્યનું સાધારણ અંગ આનંદનુંજ છે; અને સીમંતના હર્ષના દિવસમાં એને ગાવાનો જે સંપ્રદાય પડયો છે તે ખરેખર એક ઉંચી રસિકતાનુંજ ચિન્હ છે.

(अकबर बीरबल निमित्ते हिंदीकाव्य तरंग.)

अकबरशाह ने बीरबल.

અકબર બાદશાહ જેવો લડાઇમાં શૂરો અને રાજનીતિમાં નિપુણ હતો તેવોજ તે વિદ્યાવિલાસમાં રસિઓ હતો, મોટા મોટા મુલ્લાં અને શાસ્ત્રીઓને બોલાવી તેમના વાદવિવાદમાં આનંદ માણતો હતો. મુલ્લાં ફૈઝી અને અબુલફઝલ તો અકબરના આશ્રયવડે અકબરના જેટલાજ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે. એના વખતના મિયાં તાનસેને સંગીતકળામાં જે કીર્ત્તિ મેળવીછે તેવી હજી કોઇએ મેળવીજ નથી. જગન્નાથ પંડિત દક્ષિણમાંથી આવી એના આશ્રયવડે રાજઋદ્ધિ પામ્યા હતા, અને તેમણે પોતાનું ફક્કડ કવિત્વ તથા કઠિણ પાંડિત્ય દર્શાવી સંસ્કૃત વિદ્યાના ગુલ થતા દીવાને ઘડીભર ખૂબ તેજસ્વી કર્યો હતો. ગંગ કવિ સાહિત્યનાં અનેક કવિત વખતો વખત અકબરશાહની મોહોર મારા દેશમાં દેંડયાજ કરતો હતો. બીરબલે આવી પોતાનું ચાતુર્ય તથા કવિત્વ એવું બતાવ્યું કે એના જેવી બાદશાહની કોઈ ઉપર પણ પ્રીતિ નહોતી. બીરબલ જાતે (કોઇકના કહેવા પ્રમાણે) નાગર બ્રાહ્મણ હતો. એ એવો હાજર જવાબી તથા ખબરદાર હતો કે સર્વેનાં મન હરણ કરવાની એનામાં અપૂર્વ શક્તિ હતી. તે કવિતા પણ સારી કરતો હતો. એને અર્વાચીન કાળનો કાળિદાસ કહીએ તો ખોટું નથી. એને અકબરબાદશાહ હમેશાં કવિરાયજ કહેતો હતો. હાલ લોકમાં એના ચાતુર્યની કહાણીઓ ઘણી ફેલાઇ ગઇ છે અને તેથી એની કવિરીતની કીર્ત્તિ કાંઇક અંધારામાં પડી છે ખરી, તોપણ ફારસી ગ્રંથોમાં એના ટુચકાઓ માલમ પડેછે. સંસ્કૃત અને વ્રજ ભાષામાં પણ એજ રીતે તે પ્રસંગોપાત કવિતા બોલતો તેથી અમે અત્રે બીરબલને નામે કેટલાક તરંગ દાખલ કરીએ છઇએ.

બીરબલનું મૂળ નામ તો શિવદાસ હતું. તે કુળવાન પણ ગરીબ ઘરનો હતો. તે સમયમાં મુત્સદ્દીને લાયકની જે કેળવણી ગણાતી હતી તે બધી તેણે લીધી હતી. ભૂલશો નહિ કે તે વેળા પણ મુત્સદ્દીની કેળવણી હાલના જેવી તુચ્છ અને ધિક્કારવા જોગજ હશે. તે વેળા જેવો આપણો દેશ હતો, જેવા કારભારીઓ હતા, તેવી કેળવણી હતી. હાલ પણ જૂના કારભારીઓમાં કોઇ કોઇ ઠેકાણે આવી ઉંચી કેળવણીની છાયા દીઠામાં

આવેછે. પણ ત્રણસે ચારસે વર્ષ ઉપર તો કોઈપણ માણસ રાજદરબારમાં પેસવાની હિંમત રાખે તે પહેલાં હિંદી, ફારસી, સંસ્કૃત ભાષાઓ સારી પેઠે ભણવાની જરૂર સમજતો હતો. થોડું ઘણું કવન પણ સઘળા કરી જાણતા. જુનાગઢના રણછોડજી દિવાનનો દાખલો તો હજી આપણા ગૂજરાતમાં તાજો છે.

એ પ્રમાણે અભ્યાસ કરી નોકરીની આશાએ બીરબલ દિલ્લીમાં આવ્યો. અકબરશાહ કવિઓનો ઘણો પોશિંદો છે એવું એણે ચારે તરફથી સાંભળ્યું હતું અને તેથી એણે એ બાબત ઉપર વિશેષ લક્ષ આપ્યું હતું. જાતનું વળણ તથા શોખ પણ તે તરફજ હતાં. તેથી દિલ્લીના દરવાજામાં પેઠો કે એના મનમાં તો એમ થવા લાગ્યું કે ક્યારે હું કચેરીમાં જાઉં, અને કવિરાજ કહેવાઉં. તોપણ એ પહોંચેલો હતો, શેહેરોના આતુર સ્વભાવ પ્રમાણે બારોબાર ધુળભર્યોજ દેદારે ત્યાં જવાનું મનતો થયું, પણ તેને દાબી રાખી રાતવાસો એક મુસાફરખાનામાં જઇને ઉતર્યો. સવારમાં ઉઠી દિલ્લીવાનોના ફક્કડ પોશાક જોઈ એના મનમાં લાગ્યું કે જો હું મારા આ ગામડીએ લૂગડે દરબારમાં જઇશ તો મને ધક્કા મારીને કાઢી મૂકશે એમાં કાંઈ શક નહિ. તેથી પાસે ખર્ચીમાં પાંચ રૂપીઆ બાકી રહ્યા હતા તેમાંથી એક રૂપિઓ ધોબીને આપી તેની સાથે એવી બોલી કરી કે તારે મને ત્રણ દહાડા સુધી તાજાં કડકડતાં લૂગડાં આપવાં, અને કચેરીમાં જઈ આવ્યા પછી હું તને પાછાં આપીશ. પછી ખાઇપીને શેહેર જોવાને તથા બાતમી કાઢવાને નીકળ્યો.

ફરતાં ફરતાં એ થાકી ગયો, પણ શહેરનો પાર આવ્યો નહિ. લોકો એવા બેદરકાર અને ટિખળી માલમ પડયા કે કોઈ રસ્તોજ બતાવે નહિ, ને કોઈ કદાપિ બતાવે તો એવો આડો કે ક્યાંનો ક્યાં એ બિચારો પરદેશી ફૂટાયાંજ કરે. કોઈ મોટું મકાન જોય કે એના મનમાં એમ લાગે કે આ પાદશાહનો મહેલ આવ્યો, પણ તપાસ કરતાં જણાય કે એતો કોઈ સાધારણ વેપારી કે મુત્સદ્દીનું ઘર છે. કોઈ ઠાઠ ભર્યો રસાલો જતો દેખે કે ધારે કે એ પાદશાહની સ્વારી હશે, પણ પૂછતાં એનું નામ કોઈ દિલ્હીમાં જાણતું નથી એવો તે અપ્રસિદ્ધ નીકળે. એમ રખડતાં રખડતાં અને ભમતાં ભમતાં સાંજ પડવા આવી, પણ પાદશાહની કચેરીનો તો કાંઈ પણ પત્તો લાગ્યો નહિ. તેથી પાછો વળ્યો અને ઉતારો જડતાં એટલી મુશીબત પડી

કે થાકીને લોથ થઈ જઈ વગર ખાધે ને પીધે એક સાદડી ઉપરજ સૂઈ ગયો. ત્યાં કોઇ ભઠીઆરો ભાતભાતનાં મુસલમાની ખાનાં વેચવાને આવ્યો હતો. તેણે તો કાંઇ ખરીદ કરી પોતાની ભૂખ શાંત કરવાને એને ઘણોએ સમજાવ્યો. કહ્યું કે દિલ્હીમાં ઘણાએ હિંદુ મારી પાસે આવીને છાનામાના મઝા મારી જાયછે, અને અલ્લાના કસમખાઇને જાહેર કર્યું કે "નાનમેં તો કુચ બિટાલ નહિ હૈ", તોપણ એ બીરબલે માન્યું નહિ, ત્યારે તે પરમાર્થી ભઠીઆરો ચીડવાઇને ચાલ્યો ગયો, અને બબડતો ગયો કે આવા ગમાર કાફરોને રસુલઅલ્લાના ફરમાન મુજબ મારીનેજ દીન બોલાવ્યા વિના કદી પણ સમજવાના નથી.

બીજે દહાડે તો બીરબલે ગમે તેમ કરીને પાદશાહી મહેલનો પત્તો મેળવ્યો; જાતે તે જઇને બહારથી જોઈ આવ્યો; ત્યાં જવાની ગલીએ ગલી ઓળખી રાખી; રાત્રે દરરોજ વિદ્વાન મંડળ ક્યારે ભેળું થાય છે તેની ખૂદ દરવાન પાસેથીજ બાતમી મેળવી; અને ખુશી થતો મધ્યાન્હ પહેલાં ધર્મશાળામાં પાછો આવ્યો. હરખમાં કંસારનાં મિષ્ટાન્ન ઉડાવ્યાં અને નિરાંતે એ ઘડી નિદ્રા પણ લીધી. પાછલે પહોરે ઉઠી મોં ધોયું, મૂછને વળ દીધા, શિખા ટિકા સમારી કસબી ફેંટો બાંધી લીધો, કડકડતા નવરંગી કોકા પટકાવ્યા, અને આઇનો હાજર ન હોવાથી કંકુની દાબડીના ચાટલામાં હરખથી પોતાનું મોં નિરખી ધર્મશાળાની બહાર નીકળી પડયો. બારણે ઉભા ઉભા અર્ધીક ઘડી તો શુકન જોવામાં કાઢી. પણ પછીથી સમજ્યો કે દિલ્હી જેવું ઘીચ વસ્તીવાળું શહેર જ્યાં સો સારા અને સો માઠા શુકન એક પલકમાં આવી જાય ત્યાં શુકન જોવા ઉભા રહેવું એ કાંઇજ કામનું નથી. નગરવાસથી જે વિચારમાં સુધારો થાયછે તેના આ પ્રમાણે ગણપતિ બેઠા; અને બીરબલ વગર શુકને આગળ ચાલ્યો. આ રીતે નિર્ભ્રાંત પગલું મૂક્યું કે તુર્તજ સામી એક સવચ્છી ગાય મળી અને પાછળથી બંદુકના બડાકા જેવી ત્રણ છીંકો થઈ. આથી એ જરા ખંચાયોતો ખરો પણ ફિકર નહિ એમ કહી પોતાને રસ્તે પડયો. વાટે અત્તરીઆની દુકાનેથી ભાત ભાતનાં અત્તર લઈ રૂમાલમાં નાંખ્યાં, અને કોથળીમાં કેટલા દામ શિલક રહ્યાં છે તેનો જરા પણ વિચાર કર્યો નહિ. એના મનમાં નિશ્ચય હતો કે પાદશાહની મુલાકાત થઈ કે તેની પ્રીતિ થતાં વાર નથી અને તેમ થયું તો પછી પૈસો એ શી ચીજ છે. પણ રાજમહેલ આગળ પહોંચતાં એને એક અણધાર્યું

વિઘ્ન નડ્યું. દરવાને એને બાતમી આપી હતી ખરી, અને બીરબલની વાણીથી મોહિત પણ થઈ ગયો હતો ખરો, તોપણ તે પોતાની દસ્તુરી વિના નવા ઉમેદવારને દાખલ કરે એવો કાંઈ કાચો નહતો. દસ્તુરી કહો, પાનસોપારી કહો, કે ચેરીમેરી કહો, પણ અમીરોના દિવાનખાનામાં પેસવાનો ખરો પરવાનો એજ છે. બધાને મળવાને માટે મોટો કામદાર ગમે એટલો આતુર હોય તોપણ દરવાનના હાથ પૂજ્યા વિના કોઇ પણ તેની રૂબરૂ પહોંચી શકતો નથી. બીરબલની વ્યવહારબુદ્ધિ જન્મથીજ અસાધારણ હતી તેથી તે પોતાની ગણત્રીમાં આ વાત ભૂલી ગયો નહોતો, પણ પાદશાહના દ્વારપાળ જોગું એની પાસે કાંઈ આપવાનું હતું નહિ, અને તેથી એણે તેને કહ્યું કે મને આજની મુલાકાતે જે મળશે તે બધું હું તને આપીશ. આ સાંભળી બુઢ્ઢો દરવાન ખડખડ હસી પડ્યો, અને બોલ્યો કે બીરબલ તું બડો બેવકુફ દેખાય છે કે મને તું બેવકુફ ધારે છે. હજારો દરબારમાં ધક્કા ખાઇ પાયમાલ થઇ પાછા ચાલ્યા જાય છે અને તેમની ઉમેદ જરાપણ પાર પડતી નથી. તું કહેછે એવા જો કરાર કરવા હું બેસું તો મારાં છોકરાં ભૂખે મરે. ભાઈ, અમે તો રોકડીઆ, અમને અમારી દસ્તુરી આપો અને પછી તમારા કિસ્મતમાં હોય તે તમે પામો. અમારે એ વાતની કાંઇ પણ લલુતા નથી. બીરબલે બહુએ જુક્તિ કરી, કાલાવાલા કર્યા, અને બહુએ આડાઅવળા પાસા નાખ્યા, પણ તેથી કાંઈ પેલો ડગ્યો નહિ. આખરે બીરબલે કહ્યું કે મને અંદર જવા નહિ દેતો ફિકર નહિ, પણ આ કાગળ ઉપર હું દૂહો લખી આપુછું તે પાદશાહને પોહોચાડી આવ; આ સાંભળી દરવાન તો છેક રાતો પીળોજ થઈ ગયો, ને તે કાગળ હાથમાંથી ઝુંટી ચાર કકડા કરી પાસે હોજ હતો તેમાં ફેંકી દીધો, અને એને એક ધક્કો મારી દૂર હાંકી મૂક્યો. બીરબલે બહુએ પોકાર કર્યો પણ કોણ સાંભળે? આ ઉપરથી એ જગા ઉજ્જડ હતી એમ સમજશો નહિ. હજારો ગાડીઘોડાની ત્યાં ઠઠ મચી રહી હતી અને પહેરેગીરો પહેરો ફરી રહ્યા હતા. પણ કોની તાગાદ કે પાદશાહી દરવાનને કાંઇ કહી શકે? પહેરેગીરોએ સાંભળ્યું તેનું ફળ તો એ થયું કે એનો હાથ પકડી મહેલથી અગાડી દૂર તેમાંનો એક એને પહોંચાડી આવ્યો અને કહ્યું કે જો આવું ધાંધલ ફરીથી મચાવીશ તો તને પકડીને તુરંગમાંજ ઘાલીશું. રજા વિના હજુરમાં જવાય?

આ બનાવથી બીરબલની સઘળી આશાઓ પડી ભાગી. જ્યાં શાહની

સન્મુખ જઈ શકાતું નથી ત્યાં પછી એની બધી કવિત્વ શક્તિ શા કામમાં આવે? પાસે ખર્ચી સઘળી ખૂટી પડી હતી. વાંસળી છોડીને જોયું તો કાલનું મોદીખાતું વધાવવા જેટલા પણ પૂરા દામ રહ્યા નથી. હવે કરવું શું? દિલ્હી જેવા મોંઘા શહેરમાં શી રીતે રહી શકાય? રહીને કરવું શું? ક્યાં સુધી રહેવું? દિલ્હીમાં સો વરસ કાઢે તોપણ દરવાન તો એની દસ્તુરી વિના દાખલ કરવાનો નથીજ. એનું મોં કેવડું? સો સો ને હજારો મોહોરો તો એના એક દાંત નીચે દબાઈ જતી અને એ પ્રસન્ન થતો નહિ. બીરબલના ઉપર ખાસ મહેરબાની કરીને સો મોહોરે કબુલ થયો હતો, પણ બીરબલ તે લાવે ક્યાંથી? પાછો પોતાને ગામ પગ ઘસડતો અને ભીખ માગતો જાય, તોપણ ઘરમાં સો રૂપિયા નહોતા તો સો મોહોરો કયે ઝાડથી તોડી લાવવી? શું રાજ દરબારમાં જવાનો લોભજ છોડી દેવો? શું બીજાઓની પેઠે પ્રથમ કોઈ હલકા મુત્સદ્દીનો આશ્રય પકડવો અને પછી નશીબ ઉપર હાથ મૂકી બેસવું? એમ કરેથી ધારેલી મોટી ઉમેદો શી રીતે પાર પડે? વખતે જિંદગી પૂરી થાય તોપણ બાદશાહની હજુરમાં જવુંજ બની શકે નહિ. આમ કરેથી મુત્સદ્દીપણાના કાંઈ કોડ કદાપિ પૂરા પડે, પણ કવિરાજ થવાની આશા તો નિર્મૂળજ થાય. સામાન્ય બુદ્ધિવાળાની નોકરી ઉઠાવવી એના જેવું ભૂંડું શું? એમાં શો માલ? શું હું બીરબલ એથીજ સંતોષ પામુ? આ પ્રમાણે નાના પ્રકારના ખ્યાલ એના મનમાં ઉછાળા મારે અને એને કાંઇ સૂઝ પડે નહિ. ઉદાસીમાં છેક ગરક થઈ ગયો, છાતી ભરાઇ આવી, અને આંખમાંથી દડદડ આંસુ ચાલવા લાગ્યાં. તોપણ જાતે ધીરજવાળો હતો તેથી જીવ કઠણ કરીને ઉતારે પાછો આવ્યો, અને સુતો સુતો હજારો અંદેશા કરવા લાગ્યો. એના મનમાં એવોજ આગ્રહ ભરાયો કે એ દરવાનના મોંમાં તમાચો મારી કાંઇ પણ આપ્યા વિના હું સરેતોરે કચેરીમાં જાઉં, પાદશાહને રંજન કરૂં, અને તેજ ક્ષણે હું માનીતો થાઉં તોજ મારૂં નામ ખરૂં. પણ તે થાય કેમ? એક તજવીજનો વિચાર કરે અને પછી પડતી મૂકે. એમ હજારો યુક્તિનું ચિંતવન કર્યું, પણ રસ્તો સૂઝે નહિ. આખરે પાછલી રાત્રે એને એક એવો સરસ બુટ્ટો સૂઝ્યો કે એને રૂએ રૂએ હરખ વ્યાપી ગયો અને હું ફતેહ પામીશ એવો નિશ્ચય કરી નિરાંતે ઉંઘ્યો.

અકબર અને બીરબળ. ભાગ ૨ જો.

અકબરશાહ જેવા શાણા પાદશાહના દરબારમાં પણ દરવાનનું આટલું બધું ચલણ જોઇને બીરબલને ઘણું આશ્ચર્ય તથા માઠું લાગ્યું. એણે કહ્યું કે શું રાજ્યશ્રીની તૃષ્ણા રાખનારાઓના નશીબના દરવાજા પણ પાદશાહોએ આવા નીચ દરવાનનેજ સ્વાધીન કરી દીધા છે ? આ હિસાબે તો પાદશાહ કરતાં પણ પોળિયાનો અખ્તિયાર પરોપકાર કરવાના કામમાં વધ્યો. શું અકબર પાદશાહ પણ સમજતો નહિ હોય કે દરવાનના હાથમાં આટલો બધો અખ્તિયાર આપવાથી પોતાના સઘળા સદ્ગુણ રાજ્યને નિરૂપયોગી થઇ પડે છે અને દેશમાં જુલમ અને અંધેર ચાલતાં હોય તેને અટકાવવાને એના હાથમાં કાંઇ પણ સાધન રહેતાં નથી ?

નાઉમેદીના પ્રથમ ઉભરામાં આ પ્રમાણે બીરબલે અકબરની બુદ્ધિનો ધિક્કાર કર્યો ખરો, પણ જ્યારે જરા શાંત પડી વિચાર કર્યો ત્યારે એણે જોયું કે એમાં કાંઈ એનો વાંક નથી. રાજદરબારમાં એમ થયા વિના રહેજ નહિ. મોટા માણસો પાસે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને એટલા બધા લોકો આવવાને ઇચ્છેછે કે તેમાં કોની અર્જ સાંભળવા જોગછે એ પ્રથમ મુકરર કરવાની ઘણીજ જરૂરછે. ઘણો ભાગ ન્યાયને માટે નહિ પણ દયા ઉપજાવી પોતાનું કામ કાઢી લેવાનેજ આવેછે. એથી પણ ઘણા તો મોટાનું ઓળખાણ 'કો કાળે ફળદાયકા' છે એમ જાણીનેજ તેની આસપાસ મધમાખીની પેઠે ગણગણ કરવાને સદા ઇંતેજાર હોયછે. કેટલાકતો ખુદ અન્યાય અને જુલમ કરવાની શક્તિ મેળવવાને અર્થેજ રાજદરબારની તૃષ્ણા રાખેછે. કેટલાક તો રાજમૂર્તિના ચરણોમાંજ બેસવું એ પરમ પદાર્થ માનેછે, અને જેમ વાંદરાઓ ચણોઠીના તાપથી મગ્ન રહેછે તેમ તેઓને થાયછે. કેટલાક માત્ર તમાશગીર અને ચુગલીખોરજ હોયછે. માણસમાં અનેક પ્રકારના જે સ્વભાવ રહેલાછે તે પ્રત્યેક તેને રાજદરબારમાં જવાને ઉશ્કેરેછે, અને એમ ઉશ્કેરાઇને ઉલટી આવેલી ખલકને પાદશાહો એકેકીજ પળ બક્ષે તો બાવા આદમની જીંદગી પણ તે કામને સારૂ બસ થાય નહિ. કાંઈ પણ હદ કરવાની તો જરૂરછેજ. શા કામને માટે આવેછે તે પ્રથમ જાણવું જોઇએ. યોગ્ય કામ વિના આવનારને અટકાવી પાછા વાળવાજ જોઇએ. એ અટકાવનારો સઘળા દેશમાં અને સઘળા કાળમાં દરવાનજ છે. યોગ્ય કામે આવનારને પણ અટકાવે તો એ દરવાન ગુન્હેગાર થાયછે, અને સારા પાદશાહો એ બાબતની વખતે

વખતે ઘટતી દેખરેખ રાખ્યાજ કરેછે, તે છતાં પણ એ અખ્તિયાર એવડો મોટોછે કે દરવાનો ઘણું કરીને તેનો ખોટો ઉપયોગ કરી પોતાનું ઘર ભર્યા વિના રહેતા નથી. રાજદરબારમાંથી વહી જતી રાજ્યલક્ષ્મીને અટકાવવાને એને બારણે બેસાડયો છે પણ તેની એક શેર તે પોતાના ઘરમાંજ વાળેછે, અને ત્યાં રેલછેલ થઇ રહેછે. પણ એ શેર એવડી નાની છે અને રાજદરબારમાં એની મહેરથી જે જવા પામેછે તેનાં ભાગ્ય એટલાં બધાં ઉઘડી જાયછે કે તેઓએ જે દરવાનને દસ્તુરી આપી હોયછે તેની ફરીઆદ પાદશાહને કાને ક્વચિતજ જવા પામેછે. એથી અર્જદાર, દરવાન, અને પાદશાહ એ ત્રણેની સુગમતા સચવાય છે, અને જ્યાં સુધી ઇનસાફનાં બારણાં ઉઘાડાં રહેછે ત્યાં સુધી કોઈને પણ કાંઇ પોકાર ઉઠાવવાનું અસરકારક કારણ મળતું નથી. જ્યારે અદાલતને દરવાજે પણ રૂસ્વતખોર દરવાનનો હાથ અડકે છે ત્યારે ઘણીજ ખરાબી થાયછે, અને તેથી હિંદુસ્તાનમાં જે મોટા રાજાઓ તથા પાદશાહો થઇ ગયાછે તે આ બાબત તો ઘણીજ કાળજી રાખતા હતા. લોકોપર પડતા જુલમ જાણવા અને રંકમાં રંકની ફરિઆદ પણ પોતાને કાને આવે તેને માટે તરેહ તરેહની યુક્તિઓ તથા ગોઠવણ કરતા હતા. કોઇ વેશ બદલી નગરચર્ચા જોવા નીકળતા, કોઇ ખાનગી અનુચર રાખતા, કોઈ મહેલની નીચે રાહદારીઓને સારૂ ઘંટજ ટંકાવી રાખતા, અને કોઇ અદાલતનાં બારણાં રાતને દહાડો વગર દરવાને ઉઘાડાંજ રાખતા હતા.

અકબર બાદશાહનો એવો ધારો હતો કે રોજ સવારમાં ઉઠીને કલાક બે કલાક મહેલને ઝરૂખે બેસવું, અને ત્યાં જે કોઇ પોકાર કરતું આવે તેની ફરિઆદ સાંભળવી. એ ઝરૂખાની નીચે ધોરી રાજમાર્ગ હતો. ગાડી ઘોડાને એ રસ્તે જવા દેતા નહિ; પણ સઘળા રાહદારીઓને જવાની સંપૂર્ણ છૂટ હતી એટલુંજ નહિ પણ વચગાળે સોનાની છડી લઇને નેકીદાર ઉભા રહેતા તે લોકોને પોકારીને કહેતા કે "अकबरशाह धर्मासन पर विराजमान हुवेहै! जिस्को कुच्छ फरियाद होवे ऊस्को वहां बुलाते है. शाह च शाहुकार, वजीर या दिवान, नवाब या सुबा, अमीर या ऊमराव, किसकिाही जुलम होवे तो निडर होके आओ और कहो. अदलके कांटेमे सभी समान है." એ રસ્તાને બંને છેડે ચોકીઓ હતી ત્યાં વાજીંત્રોમાં એવાજ અર્થના બોલ ગવાતા, અને તે સાંજ

ળી શહેરમાં ચોકીએ ચોકીએ એવો નાદ ઉઠી રહ્યાથી પ્રાણી માત્રને ખ-બર પડતી હતી કે અકબરશાહ ઇનસાફની ગાદીએ બિરાજમાન થયા છે, જે લોકોને કાંઈ પણ ફરિઆદ કરવાનું હોય તે સવારમાં તૈયાર થઈને એ રાજ મહેલના ઝરૂખા નીચે આવીને અગાઉથી બેસી રહેતા અને જ્યારે પાદ-શાહ ત્યાં પધારતા ત્યારે નમસ્કાર કરી "ફરિઆદ", "ફરિઆદ", એમ પોકાર-તા કે તુર્ત પાદશાહ તેમને પોતાની રૂબરૂ બોલાવતો. કોઈની પણ તાગાદ નહિ કે એ માર્ગે આવનારને અટકાવી શકે, કેમકે ઝરૂખામાંથી પાદશાહની નજર અધ અધ ગાઉ સુધી બે તરફ પહોંચે એવો તે માર્ગ સીધો હતો, અને પાદશાહની એ બાબત એવી સખ્ત હતી કે રાહદારીને અટકાવવાનો વિચાર સ્વપ્નામાં પણ કોઇને થતો નહિ. આ વેળા સૌકોને મોટામાં મોટા અધિકારી ઉપર પણ ફરિઆદ કરવાને છૂટ હતી. પોતાથી પણ જાણે અ-જાણે કાંઈ અન્યાય થઈ ગયો હોય તો તે બાબતની પણ ફરિઆદ વધારે ખૂશીની સાથે સાંભળતો. ઇનસાફ કરવામાં પોતાના સગા છોકરાની પણ ખાતર રાખતો નહિ. સઘળી હકીકત પોતેજ સાંભળતો, પોતેજ તપાસ કરતો, અને પોતેજ એક ઘડીમાં ઇનસાફ આપતો. એ વેળા કોઈ પણ મહેતા મુત્સદ્દીને પાસે રાખતો નહિ. કોઈ પણ કામદાર ઉપર ફરિઆદ આવી કે તેને તુર્તજ ત્યાં પકડી મંગાવતો અને ગુન્હેગાર જણાયો કે તેને ત્યાંને ત્યાંજ ઘટતી સજાએ પહોંચાડતો. એમ કહીએ તો પણ ચાલે કે અ-કબર બાદશાહની એ ઊંચામાં ઊંચી એપેલેટ કોર્ટ હતી પણ ફેર એટલો કે ત્યાં અપીલ કરવામાં કોડીનો ખરચ થતો નહિ. જુલમ કરનાર નીચલા અધિકારીની માર્ફતે ફરિઆદ લાવવી પડતી નહિ, અને ઇનસાફ તાત્કાળિક અને અસરકારક મળતો. ટુંકામાં એ હાલના જેવું સુધરેલું નહિ પણ સાદું અને સ્વાભાવિક ઇનસાફનું સ્થળ હતું, અને તેનું નામ સાંભળીજ સઘળા કામદારો પાંશરા દોર થઈ ગયા હતા.

ખાનખાના પાસેથી રાજની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી તેને બી-જે દિવસથીજ અકબરે રૂબરૂ ઇનસાફની આવી રીત કહાડી હતી, અને ત્યાં એવા નિષ્પક્ષપાતપણે ન્યાય કરતો હતો કે સઘળા અધિકારીઓ પોતાની દુષ્ટતા ભૂલી ગયા હતા. અને દેશમાં તેમના ઇનસાફ પણ વખણા-વવા લાગ્યા હતા. કેટલેક વર્ષે અકબરશાહનું ઝરૂખે બેસવું માત્ર નામનુંજ થઇ રહ્યું. એના કામદારોની માર્ફતે ગેરઇનસાફ મળે ત્યારેજ કોઈ દરબારમાં ફરિઆદ કરવા આવે કેની ? તો પણ બાદશાહ કદી પણ એ પદ્ધતિમાં ફેર

પડવા દેતો નહિ, અને કહેતો કે દરરોજ સવારે વાજીંત્રોમાં ઇનસાફની બાંગ પોકારાય છે તે નિમાજની બાંગ કરતાં પણ અલ્લાને વધારે પ્યારીછે.

આ રિવાજ મુજબ એક દહાડો અકબર બાદશાહ નાહી ધોઇ નિર્મળ પણ સાદાં વસ્ત્ર પહેરી તથા હજારો પાદશાહી ઉભી કરે એવા હીરાનો એકજ હાર કોટમાં ઘાલી ઝરૂખે સવારમાં બેઠો હતો. સૂર્યોદય તુર્તજ થયો હતો, અને એ તે તરફ આનંદાશ્ચાર્યથી જોઈ રહ્યો હતો. ઝરૂખામાં બંને બાજુએ બાદશાહની આસપાસ સો સો સિપાઇઓ ઉભા છે. તેમની ઉઘાડી તરવારો ઉપર સૂર્યનાં કિરણ પડવાથી એવો તો તેજનો અંબાર છવાઇ રહ્યો છે કે તેમાં બાદશાહનું પ્રતાપી મુખ સૂર્યના જેવુંજ પ્રકાશી રહ્યું છે. નીચે મેહેલના નવરંગો ઝળકારા મારી રહ્યા છે, અને સામેના બાગમાંથી ઘણીજ સુંદર સુગંધ બહેકી રહીછે. દૂરથી વાજીંત્રોના મધુર સ્વર આવી કાનને અમૃતપાન કરાવે છે. ફરસ બંધી કરેલા રાજમાર્ગ ઉપર પાછલી રાતના ગુલાબના છંટકાવ કરી મૂક્યા છે, તેની જે લહેર આવેછે તેથી રાહદારીઓ સ્વર્ગનું સુખ અનુભવેછે. મહેલ આગળથી હજારો માણસ જા આવ કરેછે પણ પગરવ સરખો પણ સંભળાતો નથી—જાણે પોતાનો નિર્મળ પ્રતાપ સૂર્યની સાથે સરખાવવામાં ગુંથાએલા ઇનસાફી પાદશાહને હરકત ન કરવી એવો સઘળી પ્રજાએ સંપ કર્યો હોય. એવી રીતે લીલા જામી રહીછે તેવામાં ત્યાં એક જોગી આવી પહોંચ્યો. તેણે સર્વાંગે ભસ્મ લગાવી છે, એક લંગોટીજ વાળીછે, ખાંધે એક ફુટેલું તૂંબડું અને સો થીગડાની એક ગોદડી લટકાવી છે, હાથમાં એક ત્રિશૂળ પકડ્યું છે, કપાળે સિંદૂરનું તિલક કર્યુંછે, અને આંખો ફાટેલી ભયંકર દેખાય છે. જેવો તે ઝરૂખાની સામે ફકીરીને ઓટલે ચડીને ઉભો કે ત્યાં બે સિપાઈ ઉભા હતા તેમણે કહ્યું કે જો ફરિયાદ હોય તો “ફિરયાદહૈ, ફિરયાદ હૈ” એમ પોકાર કરો કે પાદશાહ તમને તર્ત ઉપર બોલાવશે. તે સાંભળી ફકીરીરાગે તે નીચે પ્રમાણે લલકારીને બોલ્યોઃ–

फिरयाद है, फिरयाद है, फिरयाद है, फिरयाद है.

એના મોંમાંથી “ફિરયાદ” શબ્દ પૂરો નીકળી નહોતો રહ્યો એટલામાં તો અકબરે શાન કરી તે ઉપરથી ચાર હજુરીઆઓ એને ઉપર બોલાવવાને દોડ્યા. પણ એટલામાં એ ફકીરે તો પાદશાહની સામી નજર ભરી કે સલામ કરી ચાલવા માંડ્યું અને ચાલતાં ચાલતાં નીચે પ્રમાણે પોકારતો ગયોઃ–

यह दाद है, यह दाद है, यह दाद है. यह दाद है.

અકબર બાદશાહને આ ચાલ ઘણી નવાઈ જેવી લાગી. તેથી એને તેડી લાવવાને બીજા ચાર જણને દોડાવ્યા. તેઓ એને આદરસત્કાર અને કાંઈ બળાત્કારથી એક ક્ષણમાં ઉપર લઇ આવ્યા. એ જોગી રડતો કકળતો અને આક્રંદ કરતો હજુરમાં આવ્યો, અને પોકારીને વિનવવા લાગ્યો કે પાદશાહ, માફ કર, અને મને મારે માર્ગે જવા દે. હું ભૂલ્યો. હવે હું ફરીથી ફરિયાદ કરવા આવીશ નહિ. પાદશાહે કહ્યું કે એમ શા માટે ? મારામાં શું દીઠું કે તું ફરિયાદ કરવા આવેલો તે પાછો જતો રહે છે? એણે જવાબ વાળ્યો કે મહારાજ, શા વાસ્તે ચતુરાઇ કરોછો ? હું તમારી સઘળી ચતુરાઇ સમજી ગયો છું. તમે "फिरयाद है, फिरयाद है." એમ જે બોલાવોછો તેનો શું હું અર્થ નથી સમજતો ? એનો અર્થ ખુલ્લોજ છે કે મૂર્ખા, તું ફરિયાદ કરવા તો મોટાની ઉપર નીકળ્યો છે પણ તારૂં પછીથી શું થશે તે તને યાદ છે? પાદશાહ આ સાંભળી હસ્યો અને વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ માણસ કોઇ છેક ગમારજ છે કે બહુ ચતુર છે, પણ જોઉં બીજી સતરનો માઇનો શો કરેછે. બાદશાહે કહ્યું એતો ઠીક, પણ ત્યારે, "यह दाद है, यह दाद है." એમ શા માટે તું પોકારતો ગયો. જો તારી સમજ પ્રમાણે હું ફરિયાદ સાંભળતો નથી તો તો તારે 'नहि दाद है, नहि दाद है" એમ કહેવું જોઇતું હતું. મહારાજ, મેં વિચાર કર્યો કે પાદશાહ ફરિયાદી પાસે "फिरयादहै, फिरयादहै" એમ શા માટે બોલાવતો હશે. ફરિયાદ તો દુનીયામાં હજારો છેજ તો, પણ જો તે સાંભળી ન્યાય કરવાની એની ઇચ્છા હોય તો એણે ફરિયાદી પાસે કાંઇ પણ બોલાવવાને બદલે પોતેજ "यह दाद है, यह दाद है" એમ પોકારવું જોઇએ. આ સાંભળી પાદશાહ પ્રસન્ન થયો અને જાણ્યું કે આ કોઇ વિલક્ષણ પુરૂપ જણાયછે. એ ફકીર કે વેરાગીનુ બોલવું ન હોય. તેથી પૂછ્યું કે તમે જાતે કોણછો અને તમારા ઉપર શો જુલમ ગુજર્યો કે આ પ્રમાણે ફકીરી લેવી પડી. જવાબમાં એણે નીચલો દૂહો કહ્યો:—

> पाया हीरा लाखका, आया वेचन काज;
> छिना लिगा छक्कड लगा, झौरी दगाहिवाज.

પાદશાહે ગુસ્સે થઈ કહ્યું કે કોની તાકાદછે કે મારા રાજ્યમાં આ પ્રમાણે જુલમ કરી શકે! તે ઝવેરીનું નામ દે. હમણાં હું તેને સજાએ પ-

હોયાહુંસું. એણે પગે લાગી કરગરીને કહ્યું કે મહારાજ, એ વાત જવાદો. નામ દીધાથી હું માર્યો જઇશ. તમે ગમે એટલું કહોછો પણ નામ સાંભળશો કે મને તુર્ત શૂળીએ ચઢાવશો. આખરે આગ્રહ કર્યો, કાંઈ પણ ન ગુસ્સે થવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી, અને તે છતાં જો તું નામ નહિ દે તો તને ગુન્હો છુપાવનાર જાણી તુર્તજ મારી નાંખીશ. જેવા જુસ્સાથી પાદશાહે પૂછ્યું તેવા જુસ્સાથી એણે પણ કહ્યું:

जो पूछो सच बाततो, साचेमें कहा शोर;
सुनिये शाहसुलतान तुम, आपहि मेरा चोर.

આવું સાંભળતાંજ સ્વાભાવિક રીતે અકબરની આંખમાં અગ્નિએ પ્રવેશ કર્યો, હાથ તરવાર તરફ ગયો, અને પાસે સો સો સિપાઇઓ નાગી તરવારે ઉભા હતા તે એકે અવાજે હોકારો કરી આગળ ધસ્યા. અને પાદશાહે "હું" "હું" કરીને વાર્યા નહિ હોત તો તેઓએ એના ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યા હોત. પણ અકબર ન્યાયી, વિચારવંત, અને વળી વચને બંધાએલો હતો તેથી તેણે ક્રોધ થયો તેવોજ શમાવી નાંખ્યો. તોપણ મારા ઉપર આવો જૂઠો આરોપ મૂકવાની એની હિંમત કેમ ચાલી તે એનાથી સમજાય નહિ. એનું બોલવું એવું હતું કે એ દિવાનો હોય એમ સંભવતું નહોતું અને દિવાના વિના આવી ગાંડાઈ કોણ કરે ? માટે એને પોતાની જે હકીકત હોય તે કાંઇ પણ ડર રાખ્યા વિના કહેવાનું ગંભીરાઇથી ફરમાવ્યું.

अकबरशाह अने वीरबल. भाग ३ जो.

"તું લાખ રૂપિયાનો હીરો ક્યાંથી લાવ્યો, મારે ત્યાં ક્યારે વેચવા આવ્યો હતો, અને તે કોણે છિનવી લીધો", તે બોલ. અકબરશાહનાં આવાં વચન સાંભળી બીરબલે વિચાર્યું કે હવે મારી સઘળી ચતુરાઈ વાપરવાનો સમય આવ્યો છે, કેમકે ચતુર વાંચનારે ક્યારનું જોયું તો હશે કે આ જોગી વેશે બીરબલ બાદશાહની હજુરમાં બીડયો હતો. ખરી મુસલમાનોની શાનથી ધૂંટણીએ પડી સફાઈ ભરેલી અદબ અને નમ્રતાની સાથે એ નીચે પ્રમાણે બોલવા લાગ્યો:—

ખલકના માબાપ, તારા જબરદસ્ત પાદશાહી મિજાજને જરાવાર સબુરીનું ધ્યાન કરી તારા ગુલામના ગુલામની હકીકત સાંભળ. આદમની

ઓલાદનો એવો કોણછે કે તારી આગળ જરા જૂઠું બોલવાની હિંમત ચલાવી શકે? મેં જે કહ્યું તેમાં એકે હર્ફ ખોટો નથી. પણ તે સમજવામાં ભેદ છે. પૃથ્વીપતે, તારાથી અજાણ્યું નથી કે જગતમાં હીરા ઘણી જાતના થાય છે.

झौरीका हीरा हीरा, कविका हीरा कवंन;
तरुनी हीरा तन अरु, पद्मिनी मन पावंन.

એટલે ઝવેરીનો ધંધો કરાવનારને ઘણી કમાઇ કરાવનાર હીરોછે, તેમ કવિનો હીરો તે તેની કવિતાછે, તરૂણીનો હીરો તેનું તન, અને પદ્મિનીસ્રીનો હીરો તેનું પવિત્ર મન એજ છે. એ જુદી વસ્તુ વડે તે પ્રત્યેકની મોટાઇ ટકી રહેલીછે અને તે જવાથી તે છેક નિર્માલ્ય અને તુચ્છ થઇ જાયછે. કદાપિ કોઈ કહેશે કે એમ છે તોપણ હીરા સિવાય બીજી કોઇ ઉપલી વસ્તુની લાખો રૂપિઆ કિંમત કાંઈ ઉપજતી નથી, તો તેણે જાણવું કે એ તેની મોટી ભૂલછે. જે વસ્તુનો જે ગ્રાહક છે તેની આગળ તે વસ્તુજ પોસાયછે, અને બીજીની કોડી પણ ઉપજતી નથી. બધાજ રત્નના ગ્રાહક હોયછે એમ કાંઈ નથી.

गोरी ग्राहक रत्नकी, गुनग्राहक राजान;
कविता ग्राहक को रसिक, भूपति भोजसमान.

જરીઆનને જવાહિર ગમે તે લે પણ તેની ખરેખરી ગ્રાહક સ્રીજ છે. પુરૂષ લેછે તોપણ તે સ્રીઓને માટેજ. જો જગતમાં સ્રીઓ ન હોય તો કાલે જરીઆન જવાહીરનો કોઈ પણ ભાવ પૂછે નહિ. તેમજ વિદ્યાકળા વગેરે જે કાંઈ ગુણછે તેના ગ્રાહક રાજલોકછે, કેમકે તેના રાજના રક્ષણને અર્થે એ વિદ્યાકળાની જરૂરછે. હાલ અમારી હિંદુ વિદ્યાકળાઓ નાશ થઇ જવા આવીછે કેમકે અમારા હિંદુ રાજ્યો થોડાંજ રહ્યાંછે. આપ રાજનીતિના જાણવા વાળા છો તો તેનો ખંતથી સંગ્રહ કરોછોજ, અને તેનાં રૂડાં ફળ આપ જૂઓછો, તથા હવે પછી જોશો. ગુણીઓનો સંગ્રહ કરવો એમાં રાજાનો સ્વાર્થછે. જે રાજા પોતાના જાતભાઇ જાણી તેના ગુણ સામું ન જોતાં તેનાજ હાથમાં સત્તા સ્વાધીન કરેછે તે વાંદરના હાથમાં સુકાન સોંપેછે. એ વાહાણ ડૂબવાનેજ સર્જ્યુંછે. અર્થાત્ સ્વાભાવિક રીતેજ "ગુણગ્રાહક રાજાન"છે. પણ કવિતા રૂપી જે અમૂલ્ય હીરો અને

હોય તો હું. એણે પગે લાગી કરગરીને કહ્યું કે મહારાજ, એ વાત જવાદો. નામ દીધાથી હું માર્યો જઇશ. તમે ગમે એટલું કહોછો પણ નામ સાંભળશો કે મને તુર્ત શૂળીએ ચઢાવશો. આખરે આગ્રહ કર્યો, કાંઈ પણ ન ગુસ્સે થવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી, અને તે છતાં જો તું નામ નહિ દે તો તને ગુન્હો છુપાવનાર જાણી તુર્તજ મારી નાંખીશ. જેવા જુસ્સાથી પાદશાહે પૂછ્યું તેવા જુસ્સાથી એણે પણ કહ્યું:

जो पूछो सच बाततो, साचेमें कहा शोर;
सुनिये शाहसुलतान तुम, आपहि मेरा चोर.

આવું સાંભળતાંજ સ્વાભાવિક રીતે અકબરની આંખમાં અગ્નિએ પ્રવેશ કર્યો, હાથ તરવાર તરફ ગયો, અને પાસે સો સો સિપાઇઓ નાગી તરવારે ઉભા હતા તે એકે અવાજે હોકારો કરી આગળ ધસ્યા, અને પાદશાહે "હું" "હું" કરીને વાર્યા નહિ હોત તો તેઓએ એના ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યા હોત. પણ અકબર ન્યાયી, વિચારવંત, અને વળી વચને બંધાએલો હતો તેથી તેણે ક્રોધ થયો તેવોજ શમાવી નાંખ્યો. તોપણ મારા ઉપર આવો જૂઠો આરોપ મૂકવાની એની હિંમત કેમ ચાલી તે એનાથી સમજાય નહિ. એનું બોલવું એવું હતું કે એ દિવાનો હોય એમ સંભવતું નહોતું અને દિવાના વિના આવી ગાંડાઈ કોણ કરે? માટે એને પોતાની જે હકીકત હોય તે કાંઇ પણ ડર રાખ્યા વિના કહેવાનું ગંભીરાઇથી ફરમાવ્યું.

अकबरशाह अने बीरबल. भाग ३ जो.

"તું લાખ રૂપિઆનો હીરો ક્યાંથી લાવ્યો, મારે ત્યાં ક્યારે વેચવા આવ્યો હતો, અને તે કોણે છિનવી લીધો", તે બોલ. અકબરશાહનાં આવાં વચન સાંભળી બીરબલે વિચાર્યું કે હવે મારી સઘળી ચતુરાઈ વાપરવાનો સમય આવ્યો છે, કેમકે ચતુર વાંચનારે ક્યારનું જોયું તો હશે કે આ જોગી વેશે બીરબલ બાદશાહની હજુરમાં ભીડયો હતો. ખરી મુસલમાનોની શાનથી ઘૂંટણીએ પડી સફાઈ ભરેલી અદબ અને નમ્રતાની સાથે એ નીચે પ્રમાણે બોલવા લાગ્યો:—

ખલકના માબાપ, તારા જબરદસ્ત પાદશાહી મિજાજને જરાવાર સબુરીનું ભાન કરી તારા ગુલામના ગુલામની હકીકત સાંભળ. આદમની

હીરા રૂપી ગિરા નામ શબ્દની ગાંઠડી ગામડીઆ લોકમાં તું કદી પણ ખોલતો નહિ, કૌસ્તુભ સરખો અમૂલ્ય મણિ હોય તો પણ ઝવેરી વિના તેની કિંમત એક કોડી પણ મળતી નથી. વળી કોઇએ એમ પણ કહ્યું છે કે:

हथ्थी हीरा काव्य है? दे जाके दरबार;
मा कर मूल अमूलका, मूल न मिले बझार.

પૂછે છે કે તારાં પાસે હાથીછે? તારી પાસે હીરા છે? કાવ્ય છે? જો એ ત્રણમાંની કોઈ પણ વસ્તુ હોય તો દરબારમાં જઇને આપી આવ. પેલો પૂછે છે કે કિંમત ઠેરવ્યા વિના આવી અમૂલ્ય વસ્તુઓ એમને એમ કેમ આપી અવાય? પેલો અનુભવી કવિ કહેછે કે ગાંડા, જો અમૂલ્ય છે તો તેનું મૂલ કરવાનો શા માટે વિચાર કરેછે? એમ કર્યાથી તેનું માન ઘટે છે માટે એતો દરબારમાં જઇને અણબોલ્યો આપીજ આવ. એ અમૂલ્ય વસ્તુઓ ત્યાંજ શોભે અને તેજ તેની કિંમત જાણે. એને તું બજારમાં દુકાન માંડીને હીંગની પેઠે વેચવા બેસીશ તો કાંઇ પણ કિંમત ઉપજનાર નથી એ વાત પણ યાદ રાખજે.

એ પ્રમાણે વિચાર કરી રાજસ્થાન તરફ જવા હું મારે ગામથી નીકળ્યો. પણ મેં વિચાર્યું કે હાલને સમે અકબરશાહ ચક્રવર્ત્તી કહેવાય છે તેથી પ્રથમ ત્યાં જવુંજ લાઝિમ છે. એમ વિચારી હું દિલ્હી તરફ વળ્યો અને વાટમાં આપની તારીફ સાંભળી કે હું મારા મનમાં ત્યાંથીજ પોતાને લક્ષાધિપતિ થઇ ગએલો ગણવા લાગ્યો. પણ અહિંયાં આવ્યા પછી તો સમજવા લાગ્યો. દૂરથી ડુંગર રળીઆમણા જેવું થયું. આપનો દરવાન દરબારમાં પેસવા દે નહિ અને આપને ભંડારમાંથી લાખ રૂપિયા કાઢવા પડે નહિ. યુક્તિ તો બહુ સારી. હુંજ મૂર્ખ કે રાજસ્થાન મૂકી આણી તરફ આવ્યો. આપ ગમે એવા ચતુર અને વિદ્યાના પોષિંદા હો તથાપિ અન્ય ધર્મી અને અન્ય ભાષાના બોલનાર તમારાથી તે બે લીટીના લાખ રૂપિઆ એક કાફર હિંદુને અપાય? એતો દાનવીર ક્ષત્રિઓનાં કામ! તે છતાં આટલેથીજ હું સમજીને પાછો ગયો હોત તો કાંઇ હરકત નહોતી. પણ મેં મૂર્ખાએ સરસ્વતીની આજ્ઞા ઉલંઘન કરી વગર ગ્રાહકે તેમાંનો એક દૂહો દરવાનને આપ્યો, ને કહ્યું કે જા પાદશાહને આપી આવ. પણ અગાડથી ચેતવી મૂકેલો આપનો દ્વારપાળ તે કેમ ચૂકે? તેણે ફાડીને તેના કડકા કરી

ગુણનો ગુણ તેના તો ગ્રાહક ભોજરાજાના જેવા રસિક ભૂપતિઓજ કોઈ સમે નીકળી આવે છે. આપની ખ્યાતિ તેવીછે અને તેથીજ હું અહિયાં ધાઈને આવ્યો હતો. પણ મહારાજ, હું ધરાયો, અને આપ પણ મારા લવારાથી ધરાઈ ગયા હશો, કેમકે મારી હકીકત તો કહેવી હજી બાકીજ રહી ગઈછે; અને તે કહેતાં મારાથી મિજલસી રીતનું મીઠું બોલવું પણ થઈ શકે એમ ભાસતું નથી. માટે મારો ગુન્હો માફ કરો અને મને મારે માર્ગે જવાની રજા આપો તો મોટી મહેરબાની થાય

ઉપલી વાણીથી બાદશાહને રસ લાગ્યો હતો અને તેથી તે એને હવે રજા આપે એમ હતું નહિ. આ બધું તૂત ઉભું કીધુંછે અને મારી હજુરમાં આવવાની કોઈ કવિ તજવીજ કરે છે એમ તો અકબરને ક્યારની સમજ પડી ગઈ હતી, પણ જોઈએ કેવી તજવીજથી એના બોલ એ સાચા પાડેછે એમ વિચારી ક્રોધનો ડોળ કરી એણે કહ્યું કે "જાય ક્યાં? કહ્યુંછે તે બધું પૂરવાર કરો આપ". તે ઉપરથી "જેવી જનાબઆલીની ઇચ્છા" એમ કહી બીરબલે પોતાનું બોલવું જારી રાખ્યું, કેમકે એ તુર્ત ચેતી ગયો કે રાજા એના અંતઃકરણમાં રીઝયો છે.

સાહેબ, હું જાતે ગરીબ બ્રાહ્મણછું. મેં મારી નિર્ધનતા ટાળવાને સારૂ એક મને અગીઆર વરસ સુધી સરસ્વતીની રાત દહાડો સેવના કરી, અને બારમું વરસ બેઠું ત્યારે મને સ્વપ્નામાં તેનાં દર્શન થવાં લાગ્યાં. પણ તેથી હું ધરાયો નહિ અને બારે વર્ષ તપશ્ચર્યામાંજ ગાળ્યાં. ત્યારે તેણે પ્રસન્ન થઈ મને સાક્ષાત્ દર્શન દીધાં અને પોતાના સ્વહસ્તે લખેલું એક ભોજપત્ર આપી કહ્યું કે "આ લે અને સુખી થા. એમાંના દરેક દોહાની લાખ લાખ રૂપિયા કિંમતછે. પણ તું રાજદરબારમાં જવાનો હોય ત્યારેજ એ વાંચજે, અને એક દરબારમાં ગમે તે કરે તોપણ એક કરતાં વધારે દોહરો પ્રગટ કરતો નહિ." આ આજ્ઞા હું માથે ચડાવી હરખાતો હરખાતો રાજયાત્રાએ નીકળ્યો, કેમકે જેનો જ્યાં બજાર હોય ત્યાં તે ચીજ ખપે. ગામડામાં બેસી રહે હીરા મોતી ખપતાં નથી. કોઇ શાણા અનુભવી કવિએ પોતાના છોકરાને શીખામણ દીધીછે કેઃ

हीरा गिराकी गंटडी, गमारमे मत खोल;
झौरी विन कौरी न मिले, कौस्तुभकाभी मोल.

તૈયાર થયો; અને કચેરીમાં આવી જુએછે તો લોકોથી તે ખીચોખીચ ભ-રાઈ ગઇછે. મોટા મોટા મુલ્લાંઓ, મુનશીઓ, પંડિતો, કવિઓ, અમીરો, કારભારીઓ અને જેનાથી આવી શકાય તે સઘળા ત્યાં આવીને બેઠા હતા. આ જોઈ પાદશાહ પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા કે થોડા વખતમાં કચેરી સા-રી ભરાઈ ગઈ. એ સાંભળી મુલ્લાં ફૈઝીએ સાત સલામ મુગલાઈ અદબ-થી કરીને કહ્યું કે:

चलत चमक शमशेर शत, जल जा जड हो जात,

एसी जिस्को सैन इक, कहा वैनकी बात.

ચાર પાંચ જે આગેવાન ગણાતા હતા તેઓ માથું નમાવી બોલી ઉઠ્યા કે 'खुब कही ! जहांपनाह, सच्चवात है'। અને બાકીના બધા એનો અર્થ સમજ્યા કે નહિ તે શપથપૂર્વક કહી શકાતું નથી, પણ તેઓએ પણ અમારો એજ મતછે એમ જણાવવા હસતું મોં રાખી ખૂબ છટાથી ખુનસ બજાવી. બીરબલ મનમાં ગભરાયો કે જ્યાં એક મુસલમાન જુવા-ન આવું ઉત્તમ કાવ્ય કરેછે ત્યાં બીજા કવિઓ તે કેવા હશે, અને મારૂં તે અહિંયાં શું ચાલશે. તોપણ દરબારીઓમાં અવશ્યનો ગુણ જે ધીટપણું તે એનામાં પુષ્કળ હતું, અને તેથી એનો અર્થ સમજાવીને પણ આગળ પ-ડવાના હેતુથી તે અદબની સાથે બોલ્યો કે આફ્રિન! ખુબ મઝેની વાત કહી! જેની માત્ર એક નજરથી હજારો તરવારો ચમકીને ચાલવા લાગેછે, અને (જો કૃપાની હોય તો) લક્ષ્મી ત્યાંજ સ્થિર થઇને વાસો વસેછે, તે પાદશાહ-ના મોમાંથી એક બોલ નીકળે અને તે પ્રમાણે તેના દરબારીઓ અમલ કરે એમાં શું આશ્ચર્ય!

ફૈઝીની કીર્તિ સાંભળી જગન્નાથ પંડિતને હમેશાં ક્રોધ ચડતો અને તેથી આ પ્રસંગે પણ બોલી ઉઠ્યા કે રસ ક્યાંછે! પાદશાહે જાણ્યું કે રસ કયા શબ્દોમાં છે એમ પૂછે છે તેથી તે શબ્દો બતાવવાનું ફરમાવ્યું. હવે ફૈઝી એ ઉત્કૃષ્ટ કવિ તથા પંડિત હતો ખરો પણ કાવ્યનું શાસ્ત્ર સારી રીતે જા-ણતો નહોતો, અને તેમાં કાંઇ નવાઇ નથી, કેમકે સંસ્કૃત સિવાય કોઇ પણ ભાષામાં કાવ્યશાસ્ત્ર સંપૂર્ણ નથી. એ સંસ્કૃત સારૂં ભણ્યો હતો, પણ જ-ગન્નાથ પંડિત આગળ ન્યાય કે કાવ્યમાં ટકાય નહિ, તેથી જાણ્યું કે હવે એ મને ચુંથશે અને તે કારણથી કાંઇક જવાબ દેવાની તૈયારી કરેછે એટલામાં એના મોં ઉપર ફિકાશ પથરાઇ ગઈ. આ જોઈ બીરબલ તુર્ત

નાખ્યા અને હું રડતો રહ્યો. તે દૂહો મેં બરાબર ગોખી રાખ્યો હોત તો પણ ઠીક.

અકબર બાદશાહ ક્રોધ કરીને બોલ્યા કે એવા ઠગારા તો મેં બહુ દીઠાછે. એવા ફેલથી હું ઠગાવાનો નથી. તારૂં એક કાગળનું ચીંથરૂં ફાડી નાખ્યું તેને માટે તું મારી પાસેથી લાખ રૂપિઆ કઢાવવાની તજવીજ લાવ્યો છે કે શું? એમાં જે દૂહો હતો તે જાણ્યા પછી યોગ્ય હોત તો લાખના બે લાખ આપત. બીરબલે ધીટપણે ઉત્તર વાળ્યો કે "જહાંપનાહ, એ સબબને લીધેજ હું મારા નશીબને રોઉછું કની? જો તે દૂહો બધો યાદ હોતતો અહિંયાં નહિતો બીજે કોઇ ઠેકાણે પણ એના દામ ઉપજતજ. પણ આ તો મેં મારો લાખ રૂપિઆનો હીરો ગુમાવ્યો! છક્કડ મારીને છીનવી લીધો! ઝવેરી ખરેખરો દગાબાજ મળ્યો! હવે જોગ નહિ લઉં તો બીજું શું કરૂં! માટે મહારાજ રામ રામ, તસ્દી માફ કરજો." એમ કહી જવાની તૈયારી કરેછે અને એટલામાં જાણે કાંઇ સાભરી આવ્યું હોય તેમ બોલી ઉઠયો કે તે છતાં મને તેનાં ત્રણ ચરણ તો યાદછે. ત્યારે તો, અકબર બાદશાહે કહ્યું, કે એનું ચોથું ચરણ મારા કવિમંડળમાંથી કોઈ પણ પૂર્ણ કરી આપશે અને પછી અમે જા, તારૂં મનરંજન કરીશું. બોલ, તે ત્રણ ચરણ તો કહે. હસીને બીરબલે કહ્યું કે સરસ્વતીના શ્લોકનું પાદપૂરણ કરવાને કોણ સમર્થ છે? તે છતાં જોઇએ માનો પૂત એવો કોઇ તમારા દરબારમાં વસે છે, કેમકે ચોથું ચરણ હું ભૂલી ગયોછું તે છતાં કોઇ કહેશે ત્યારે તો મને યાદ આવશે ખરૂં. માટે લ્યો, ભલે, તમારા કવિઓની ચતુરાઇ તો જોઉં. એનાં ત્રણ ચરણ આ પ્રમાણે છે.

> अहोरात्र जागृत खडे, मम रक्षक महाशक्त;
> यों कह सुखे सुँवे सदा,—

अकबरशाह अने वीरबल भाग ४ थो.

અકબર બાદશાહનો સ્વભાવ આતુર હતો અને તેથી તે જે કામ કરવું ધારે તે કરવામાં ક્ષણનો પણ વિલંબ કરતો નહિ. એણે તુર્ત જાસુસો દોડાવ્યા અને કહાવ્યું કે આજ બપોરે કોઇ પરદેશી કવિની સમસ્યા પૂરવાને મોટું દરબાર મળનાર છે. બપોર થયા નથી એટલામાં પોતે ખાઉં ખાઈ

તે તો તપાસી જુઓ. આ સાંભળી ઘણા મીજલસીઓએ બેશક પોતાની નજર ફેરવી નાંખી અને બીધા કે રખેને આપણનેજ પૂછે. બીરબલે ટપ. જવાબ આપ્યો કે લક્ષ્મી ચપળછે એ વાત **जलजा** એટલે પાણીથી ઉત્પન્ન થએલી એમ કહેવાથીજ બરાબર સમજાય છે, કેમકે સૈયદ સાહેબને આ કહેવત તો યાદ હશે કે "સોબતે અસર અને તુખમે તાસીર." આ સાંભળી બધા ખડખડ હસી પડ્યા, કેમકે બીરબલે સૈયદ સાહેબની સૈયદી-નું જડમૂળ પકડીનેજ ટાણો માર્યો હતો. પાદશાહ તો ખૂબ પ્રસન્ન થયો પણ વિવેકથી હસવું થભાવ્યું અને ચોપદાર તરફ સાન કરી એટલે તેણે ગર્જના કરી કે 'અદબ!"

આ ઉપરંગથી બધાનાં મુખ કમળ જેવાં પ્રફુલ્લિત થયાં, પણ જગન્નાથ પંડિત તો ઘુમરાએલાજ બેસી રહ્યા હતા, અને એની હમેશનીજ રતાશ પડતી આંખમાં તેજનો લખલખાટ એવો ગતિમાન થઈ રહ્યો હતો કે બ-ધાએ જાણ્યું કે હમણાં કાંઈ નવીનજ કલ્પના જન્મ પામેછે. પાદશાહે હ-સીને પૂછ્યું કે શું વિચાર કરોછો? મુલ્લાં ફૈઝીની શાહેરીથી સૈયદ સાહેબ તો નારાજ છે, પણ પંડિતરાજ પ્રસન્ન થયા કે નહિ? જગન્નાથે જવાબ દીધો, અમે બ્રાહ્મણ લોક ઉચ્છિષ્ટ અન્નનો અંગીકારજ કરતા નથી. આ સાંભળી બધા આશ્ચર્ય પામ્યા. મુલ્લાં ફૈઝીએ જે કવિતા શીઘ્ર અને પ્રસંગો-પાત બનાવી તે ઉચ્છિષ્ટ શા રીતે થઇ? ત્યારે શૃંગારી જગન્નાથપંડિત સ્વાભિમાનના હાસ્યની સાથે બોલ્યા, પાદશાહ, આ દુહો મિયાં ફૈઝીએ કોઈ દિવસ પોતાની બીબી સારૂ બનાવ્યો જણાયછે, અને તેનું ઉચ્છિષ્ટ આ-ણીને આજ આપને ભેટ કરેછે. બધાએ જાણ્યું કે જગન્નાથે એનો અર્થ કાંઇ ચતુરાઇથી બીજો લગાવ્યો છે અને તેથી પ્રસન્ન થઈ તે સાંભળવાને તલપવા લાગ્યા. એણે કહ્યું કે:—

એનો મૂળ અર્થ આ પ્રમાણેછે:—કહેછે કે આ સ્ત્રીની એક કટાક્ષ એવી છે કે તેમાંથી હજારો ચકચકતી તલવારો નિકળે છે અને ચાલી જાય છે, એટલે ચોતર્ફ ઉભેલા સઘળાની કતલ કરી નાંખેછે! એ કટાક્ષનું મનોહરત્વ જોતાંજ લક્ષ્મી જે રૂપનો ભંડાર છે તે પોતાને કદરૂપી સમજી જડ થઇનેજ ઉભી રહેછે. એવી જેની એક કટાક્ષ છે તે જો બોલે તો તો પછી તેની ખુબીજ શી! એ રીતે ફૈઝીમિયાંની શૃંગારવૃત્તિ ઉત્તરોત્તર ઉછળતી જાય છે.

એની મદદે તૈયાર થયો કેમકે રાજાના માનીતાનો પક્ષ લેવો અને પોતાની હોશીઆરી બતાવવી એને તો એ રાજદરબારનું આન્હિકજ સમજતો હતો.

બીરબલે કહ્યું, રજા હોયતો એનો જવાબ હુંજ દઉં. આ દુહામાં ચમત્કાર એછે કે આપના હુકમથી લોઢા જેવા જડ અને કઠણ પદાર્થ ચાલે છે, અને લક્ષ્મી જેવી ચંચળ વસ્તુ સ્થિર થઇ જાયછે, એમ કહ્યું. એ ઉપરથી આપનો હુકમ સર્વમાન્ય સ્થાપન કર્યો અને તેની સાથે આપનાં પ્રતાપ તથા ઔદાર્યનું વર્ણન પણ થયું. આ વ્યંગ્યાર્થ चलत અને जड એ બે શબ્દ ઉપરથી સમજાયછે માટે એમાં વિશેષ રસ રહેલો છે એમ કહેવાય. બાકી એમાંનાં પદેપદ રસમય અને સાભિપ્રાય છે.

અકબરની સભામાં સૈયદ ઝનુનુદ્દીન કરીને એક મોટા ઓલ્મા હતા. પણ નામ પ્રમાણે એનું ઝનૂન એની દાઢીના જેટલુંજ લાંબુ હતું. જેમ હાલ આપણામાં કેટલાકને ફારસી આરબી શબ્દો સાથે વેરછે તેમ એમને સંસ્કૃત શબ્દો સાથે હતું. અકબરે દરબારી ભાષા ઉર્દુ કરી હતી તેને માટે તે બહુજ નારાજી હતો, અને પોતે તો ફારસીજ ને વખતે આરબી પણ બોલતો. અકબરને વખતે કડવા બોલ સંભળાવનારો આખી સભામાં એજ હતો પણ સારો વિદ્વાન જાણી તેનું એ માન રાખતો. તોપણ વખતે એની મસ્કરી થાય તો તે જોઇને સૌ રાજી થતા, અને તેનું વિશેષ કારણ એક એ મુલ્લાં પોતાને સૈયદ કહેવડાવતો હતો તોપણ ઘણાને એવો વહેમ હતો કે એ લાહોરના એક ખાટકીનો છોકરો હતો. આ તમામ હકીકત બીરબલને માલમ હતી, કેમકે દરબારમાં ગયા પહેલાં તેના સઘળા અંદરખાનેના ગિલાઓને તો રાજનીતિના અસેક બે જાણી તેનો એણે ખાસ અભ્યાસજ કર્યો હતો, અને તેથી સૈયદ ઝનુનુદ્દીને બોલવા માટે પોતાની ડહાપણ ભરેલી દાઢી ઉપર હાથ મૂક્યો કે બીરબલે હરખાઇને જાણ્યું કે હવે મારી ચટકબોલી જીભને કાંઇક છૂટ લેવાનો વખત મળશે ખરો.

ઝનુનુદ્દીને ચીડવાઇને કહ્યું કે 'ફૈઝી જેવો આરબી ભાષાનો કાબેલ મોલવી કાફરોની જુબાનમાં શાહેરી કરેછે એ જોતુંજ કેવું ગુનાહ ભરેલું કામછે? તેમાં વળી પેલી સેતાની સંસ્કૃતનું શું કામછે? जल! जा! એ બોલ લખવાની શી ફરજ હતી? એ બોલમાંજ ફૈઝીની સાહેરી ઉપર બદદુવા ખુદાએ મૂકી છે! આ મીજલસમાંના પણ કેટલા જણ એ બોલ સમજ્યા છે

તે તો તપાસી જુઓ. આ સાંભળી ઘણા મીજલસીઓએ બેશક પોતાની નજર ફેરવી નાંખી અને બીધા કે રખેને આપણનેજ પૂછે. બીરબલે ટપ જવાબ આપ્યો કે લક્ષ્મી ચપળછે એ વાત जलजा એટલે પાણીથી ઉત્પન્ન થએલી એમ કહેવાથીજ બરાબર સમજાય છે, કેમકે સૈયદ સાહેબને આ કહેવત તો યાદ હશે કે "સોબતે અસર અને તુખમે તાસીર." આ સાંભળી બધા ખડખડ હસી પડયા, કેમકે બીરબલે સૈયદ સાહેબની સૈયદીનું જડમૂળ પકડીનેજ ટાણો માર્યો હતો. પાદશાહ તે ખૂબ પ્રસન્ન થયો પણ વિવેકથી હસવું થભાવ્યું અને ચોપદાર તરફ શાન કરી એટલે તેણે ગર્જના કરી કે 'અદમ !"

આ ઉપરથી બધાનાં મુખ કમળ જેવાં પ્રફુલ્લિત થયાં, પણ જગન્નાથ પંડિત તો ઘુમરાએલાજ બેસી રહ્યા હતા, અને એની હમેશનીજ રતાશ પડતી આંખમાં તેજનો લખલખાટ એવો ગતિમાન થઈ રહ્યો હતો કે બધાએ જાણ્યું કે હમણાં કાંઈ નવીનજ કલ્પના જન્મ પામેછે. પાદશાહે હસીને પૂછયું કે શું વિચાર કરોછો ? મુલ્લાં ફૈઝીની શાહેરીથી સૈયદ સાહેબ તો નારાજી છે, પણ પંડિતરાજ પ્રસન્ન થયા કે નહિ ? જગન્નાથે જવાબ દીધો, અમે બ્રાહ્મણ લોક ઉચ્છિષ્ટ અન્નનો અંગીકારજ કરતા નથી. આ સાંભળી બધા આશ્ચર્ય પામ્યા. મુલ્લાં ફૈઝીએ જે કવિતા શીઘ્ર અને પ્રસંગોપાત બનાવી તે ઉચ્છિષ્ટ શા રીતે થઇ ? ત્યારે શૃંગારી જગન્નાથપંડિત સ્વાભિમાનના હાસ્યની સાથે બોલ્યા, પાદશાહ, આ દુહો મિયાં ફૈઝીએ કોઈ દિવસ પોતાની બાબી સારૂ બનાવ્યો જણાયછે, અને તેનું ઉચ્છિષ્ટ આણીને આજ આપને ભેટ કરેછે. બધાએ જાણ્યું કે જગન્નાથે એનો અર્થ કાંઇ ચતુરાઇથી બીજો લગાવ્યો છે અને તેથી પ્રસન્ન થઈ તે સાંભળવાને તલપવા લાગ્યા. એણે કહ્યું કેઃ—

એનો મૂળ અર્થ આ પ્રમાણેછેઃ—કહેછે કે આ સ્ત્રીની એક કટાક્ષ એવી છે કે તેમાંથી હજારો ચકચકતી તલવારો નિકળે છે અને ચાલી જાય છે, એટલે ચોતર્ફ ઉભેલા સઘળાની કતલ કરી નાંખેછે ! એ કટાક્ષનું મનોહરત્વ જોતાંજ લક્ષ્મી જે રૂપનો ભંડાર છે તે પોતાને કદરૂપી સમજી જડ થઇનેજ ઉભી રહેછે. એવી જેની એક કટાક્ષ છે તે જો બોલે તો તો પછી તેની ખુબીજ શી ! એ રીતે ફૈઝીમિયાંની શૃંગારવૃત્તિ ઉત્તરોત્તર ઉછળીતી જાય છે.

આ અર્થ સાંભળી બધી સભા છક થઇ ગઈ અને સર્વે જગન્નાથની અપૂર્વ બુદ્ધિનાં વખાણ કરવા લાગ્યા, પણ રસના વિષયમાં ફૈઝી કાંઈ ગભરાય એવો નહોતો. એણે કહ્યું, પંડિતરાજ, તમે મારા કવિતનો ગૂઢ શૃંગારભાવ પ્રગટ કર્યો તેને માટે હું તમારો એહશાનમંદ થયોછું તમને માલમ નહિ હોય, પણ અમે મુસલમાન લોકો ખુદાને માશુક રૂપેજ ભજીએ છીયે.

આ જવાબથી અકબર પાદશાહ ઘણો પ્રસન્ન થયો, કેમકે એમાંથી જગન્નાથના પૂર્વપક્ષનું ખંડન થયું અને તેની સાથે પોતાને ખુદાઇ ઉપમા મળી. તોપણ વિવેકને સારૂ જગન્નાથની શીઘ્રકલ્પના બહુ વખાણી, અને બીરબલના સામું જોઇ કહ્યું કે જોઇએ કોઈ એનો ત્રીજો અર્થ કરી શકેછે. બીરબલ ગભરાયો, પણ અગ્નિથી જેમ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાયછે તેમ જગન્નાથની શીઘ્રતા જોઈ એનામાં જે અસાધારણ શીઘ્રશક્તિ હતી તે ઉશ્કેરાઇતો રહીજ હતી, અને પાદશાહની માગણી સાંભળતાં એકદમ કામે લાગી ગઇ. એક ક્ષણ આંખ મીચી કપાળપર હાથ મૂકી વિચાર કર્યો અને પછી બોલી ઉઠયો કે "પૃથ્વીના પાળનાર અને પંડિતોના કદરદાન પાદશાહે જગન્નાથ કવિની પ્રશંશા કરી તે યથાર્થજ છે. આ દુહામાં પણ એમની બુદ્ધિનુંજ રૂપ વર્ણવ્યું છે. એ કેવીછે ? "चलत चमक समशेरसत" સત નામ સાચું, સાચું નામ શાસ્ત્ર, એવા જે કઠિણ વિષયો તેમાં તરવારની માફક ચળકતી ચાલેછે—એટલે કોઇપણ વિષયનું કાઠિન્ય એને નડતું નથી. પણ શું એ માત્ર કઠિણજ છે ? એમાં કોમળતા, રસિકતા નથી ? તો કહેછે "जलजाजर होजात" એટલે સંધિ તોડતાં, जलज કહેતાં કમળ, अजर થઇ જાયછે, એટલે તેની કોમળતા કદી પણ જતી નથી. ऐसी जोसकी सैन इक એની જે બુદ્ધિરૂપી સરસ્વતીની એક નજર છે તે સરસ્વતી "कहा वैनकी वात" બૈન એટલે વીણા લઇને જ્યારે સંગીતજ કરવા બેસે ત્યારે તો તેની કોમળતા કેટલી જાણની ?

શાબાશીના અવાજ ચારે તર્ફથી ઉઠયા. પાદશાહ રાજી રાજી થઇ ગયો અને જાણ્યું કે દરબારમાં ખરું રત્ન કોઈ આવ્યું છે. જગન્નાથપંડિતે પોતેજ કબુલ કર્યું કે મારા કરતાં આ કલ્પના વધારે સારી છે. બધાએ જોયું કે બીરબલે જે અર્થ કર્યો તે જગન્નાથની શાસ્ત્રબુદ્ધિ અને કાવ્યશક્તિને બરાબર લાગુ પડેછે. એ દિવસથીજ અકબરની એના ઉપર પ્રીતિ થઈ અને સભામાં ફૈઝી ને જગન્નાથની હારનો બધા એને ગણવા લાગ્યા. તેજ

વેળા એને ભારે શિરપાવ આપવામાં આવ્યો અને પોતાની પાસે જ્યારે મરજીમાં આવે ત્યારે આવવાની છૂટ આપી.

આ આટા પ્રસંગમાંજ ઘણો વખત થઈ ગયો તેથી પાદશાહ સભામાંથી ઉભા થયા અને કહ્યું કે આજ સાંજે સમસ્યાપૂર્તિનો વિચાર ચાલશે. એટલે રત્નજડિત છડીવાળાઓએ નેકી પોકારી, બધાએ ઉભા થઇ જમીનને હાથ લગાવી સલામો કરી, "ખમા" "ખમા"ના અવાજની સાથે પાદશાહ જનાનામાં પધાર્યા, અને સઘળા સભાસદો નવા કવિ બીરબલના ચાતુર્યની ઉલટભેર વાહવા બોલતા પોતપોતાને ઘેર ગયા.

अकबरशाह अने बीरबल भाग ५ मो.

દરબારમાં ઉઠી બાદશાહ જનાનખાનામાં જોધપુર વાળી બેગમના મોહોલ તરફ વળ્યા. વરદી પહોંચતાંજ રાણી ધાઇને સામી આવી; અને લળીલળી મીઠાં મીઠાં વચનોરૂપી મનોહર ફુલ વધાવતી પોતાના ઓરડામાં તેડી ગઈ. ઘણા સત્કારની સાથે મખમલ જડેલા મિનાકારી સોનાના તખ્ત ઉપર બેસાડ્યા. દિવાલની વચમાં ઠેઠ ઉપરથી વાયુ આવવાની કરામત કરી હતી તે માર્ગે ફરફર પવન આવી રહ્યો છે, દિવાનખાનાના મધ્ય ભાગે ફુવારો છૂટી રહ્યો છે, તેમાંથી ગુલાબ જળનાં બૂંદો આખા ઓરડાને શીતળ તથા સુગંધીમાન કરેછે. સુખડના સ્તંભો ઉપર પાણી પડવાથી તે અજબ રીતે બહેક બહેક થઈ રહ્યા છે, મેના પોપટ વગેરે પાળેલાં પક્ષીઓના કલોલથી કલરવ થઈ રહ્યો છે. આવેથી કોમળ સંગીતનો ધ્વનિ મંદ મંદ આવે છે, અને મોરનું સુંદર એક જોડું પાદશાહના તખ્તની સામાંજ આવીને કળા કરી થનથન નાચી રહ્યું છે, વગેરે અનેક સુખ સામગ્રીઓ વડે પ્રેમપૂર્વક સત્કાર થવાથી બાદશાહને તે દિવસ ખરા ઉન્હાળાના હતા તોપણ ચોમાસાના જેવા લાગ્યા. ચંદ્ર જેવા મુખવાળી દશ દશ દાસીઓ દરેક બાજુ ઉપર કુંડાળે વળી છેટેથી વાયુ ઢોળવા લાગી, અને રાણી હાથમાં રત્નજડિત એક નાનો વીંજણો લઇને તખ્તને ડાબે પગથીએ બેઠી. રાણીના એક ઇશારાની સાથે સોનાના થાળમાં સ્ફટિકના ખૂમચાઓ પાદશાહની સામે આરસના મેજ ઉપર રજુ થયા. તેમાં દેશ દેશના ન્યામત મેવાઓ, ભાત્ ભાતની મીઠાઇ, અને બિલોરી કાચની સીસીઓમાં રંગ બેરંગી, ઘણાજ ખૂશબોદાર, અને બર્ફનાં જેવા ઠંડાં શર્બતો ભર્યાં હતાં. સા-

ણી પોતાના કોમળ હાથવડે તેમાંથી લઇ લઇને આગળ ધરે, તથા લીલા પાનાની નાની નાની ચલાણીઓમાં એક એક જાતનાં શર્બતો ભરી "મારા સમ, જરા આતો ચાખો" એમ આગ્રહ કરી રાજાને મોહ પમાડતી જાય. આ સરભરાથી બાદશાહ ઘણોજ પ્રસન્ન થઈ બોલ્યો, હે પ્રિયે, જેવો આજે દરબારમાં વિદ્યાનંદ જામી રહ્યો હતો તેવોજ તારા મહેલમાં તેં વિલાસાનંદ જમાવી મૂક્યો છે. એમ બોલી સભાની સઘળી હકીકત કહી, બીરબલની ચતુરાઇનાં બહુ વખાણ કર્યાં, અને રાણીને કહ્યું, તું પણ કાવ્યકળાની વિનોદી છે. તેથી જો, તારાથી એ સમસ્યા પૂર્ણ થાય છે ? રાણીએ તે સમસ્યા સાંભળી હસીને કહ્યું કે મહારાજની ઇચ્છા છે તો હું પણ મારી શક્તિ પ્રમાણે પાદપૂરણ કરીશ, પણ એક બે ઘડી થઈ મેં આપણા બાળ શાહજાદાને સંભાળ્યો નથી તેથી ત્યાં જો આપ પણ પધારશો તો બાળલીલા જોઇને બેશક આનંદ થયા વિના રહેશે નહિ. એ માત્ર છ માસનું બાળકજ હતું અને તેના ઉપર પાદશાહની ઘણીજ પ્રીતિ હતી. તેથી તેઓ બન્ને ત્યાં ખુશીથી ગયાં. જઇને જુએ છે તો તે પારણામાં લાંબા હાથ કરી ભર ઉંઘમાં પડ્યો છે, અને તેનું હસતું મ્હોં પુનેમના ચંદ્ર જેવું ખીલી રહ્યું છે. પુત્રપ્રેમથી બંનેએ તેના મ્હોં તરફ કેટલીકવાર જોયાંજ કર્યું. થોડીવારમાં વાદળું આવતું હોય તેમ તેની ભમર સંકોડાઇ, તેણે પાસું ફેરવ્યું, અને જરા ઉંકારો મ્હોં બહાર નીકળ્યોજ નથી એટલામાં તો રાણીએ ટપ પાદશાહના સોડમાંથી ખસી તેની આશ્વાસના કરી, પયપાન કરાવ્યું, અને તેનું મુખકમળ પાછું પ્રફુલ્લિત થયું. પાદશાહ પાએક કલાક ત્યાં ઉભા રહ્યા તેવામાં તેણે જોયું કે રાણીએ કરોડવાર તે બાળકની સંભાળ લીધી, અને તે તો મારી સંભાળ લેનાર સદાકાળ હાજરજ છે એવા દૃઢ વિશ્વાસથી નિશ્ચિંતપણે ઉંઘ્યાંજ કરતો હતો. તેથી તેણે રસમય કહેં કહ્યું કે, ખરે જગતમાં માનો બાળક ઉપર પ્રેમ, અને બાળકનો મા ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ એ બંને અપૂર્વ વસ્તુ છે. રાણીએ કહ્યું કે, મહારાજ, બીરબલની સમસ્યાપૂર્તિ હવે આપના આગળ સાક્ષાત્કાર થઇ ? એમ કહી નીચે પ્રમાણે તે દૂહો પૂરો કરીને બોલીઃ—

> अहोरात्र जाग्रत रहे, ममरक्षक महाशक्त;
>
> यौं कह सुखे सुवे सदा, बालक मातासक्त.

બેશક, બાળક જે માની પ્રીતિમાં આસક્ત છે તે હમેશાં એમજ જાણે

છે કે રાતદહાડો મારી સંભાળમાં એ જાગૃતજ છે. વળી મારી મા મ-
હાશક્તિમાન છે એમજ તે સમજેછે. એને જે દુઃખ થાય તે માથી ટળે
એવું હોય કે નહિ, તોપણ બાળક તો એમજ જાણે છે કે મારી મા તે
દૂર કરશે. એવા દૃઢ વિશ્વાસથી તે નિરાંતે સદા સુખમાં સુએ છે. એ તો
આપે પ્રત્યક્ષ જોયું, અને તેથી મારી અણજા બુદ્ધિ પ્રમાણે તો એ સમ-
સ્યા આ રીતે પુરાઈ.

અકબર તો આ સમસ્યાપૂર્તિ તથા તેનો સાક્ષાત્કાર કરાવવાની રાણી-
ની ચતુરાઈ જોઇને ખુશજ થઇ ગયો. એ હર્ષથી બોલી ઉઠયો કે, ધન્ય છે
રાણી, તારી રસિકતાને! તમે રજપૂતાણીઓ તમારી ચતુરાઇને માટે વખ-
ણાઓછો એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. મને નિશ્ચયછે કે મારી સભામાંનો
કોઇપણ પંડિત આવી રસભરી રીતે સમસ્યાપૂર્તિ કરવાનો નથી. મને
લાગેછે કે સરસ્વતીનું ચરણ એજ હશે, અને કદાપિ નહિ હોય તો હું કહું
છું કે સરસ્વતી કરતાં પણ રસવતી ચડે.

પાદશાહને આ સમસ્યાપૂર્તિ એવી મનમાનતી લાગી કે હવે સભા
વાળાઓ એથી શું વધારે કહી શકશે તે જાણવાનીજ જિજ્ઞાસા એના
મનમાં પળેપળ કુદકારા મારવા લાગી; અને તેથી તેણે સાંજનું દરબાર
રોજ કરતાં વહેલુંજ ભર્યું. દરબારમાં આવતાંજ પોતે બીજી કાંઇ વાત ન
કાઢતાં પેલી સમસ્યા આગળ કરી, અને કહ્યું કે જોઉં હવે એ કોણ
પૂરી કરે છે. યાદ રાખજો કે એ સરસ્વતીકૃત છે અને તેથી તમે જો
આળસમાં રહેશો તો તમારી અને આ સભાની શોભા રહેનાર નથી.

હવે, અકબરની આ સભામાં જે જે લોકો આવતા હતા તે સઘળા
થોડાઘણા તો વિદ્વાન હતાજ. એના દરબારમાં છાલકામાં છાલકા મીજલ-
સીઆઓ પણ કાંઇ કવન કરવાની તો શક્તિ ધરાવતાજ હતા. અક્ષરશ-
ત્રુની તો અકબરના દરબાર તરફ ડોકીઉં કરવાની પણ હિંમત ચાલતી
નહિ, તેથી આ સમસ્યા સાંભળી સૌ પોતપોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા
અને સૌએ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે કોઈ રીતે ચોથું ચરણ તૈયાર તો
કર્યું; પણ અકબરે એના ઉપર આટલો બધો ભાર મૂક્યો હતો તેથી સઘળા
રખેને આપણું ખોટું પડે એમ જાણી બોલવાને અચકાતા હતા. પરંતુ એ
સભામાં મિયાંલબ્બે કરીને એક બહુબોલો, પતરાજી, અને ખૂશામતીઓ
અમીર બચ્યો હતો તે તુર્ત બોલી ઉઠયો કે જહાંપનાહ, એમાં શો ભાર

છે ? આપનો પ્રતાપ એવો છે કે સરસ્વતીની તો શું પણ તેના બાપનીએ સમસ્યા મારા જેવો એક નાદાન અને કમઅકલ માણસ સાંભળતાની સાથે પૂરવાની તાગાદ ધરાવેછે. લ્યો, એનું ચોથું ચરણ હુંજ કહું:-

अकबरशाह, अव जक्त.

હમણાં બેશક આખું જક્ત નિરાંતે ઊંઘેછે, કેમકે આપ જેવા મહા શક્તિમાન અને જાગૃત પાદશાહ તેમને માથે હાલ બિરાજેછે. બોલ બીરબલ, તારૂં ચોથું ચરણ આજ કે બીજું ? મારૂં ચરણ નહિ લાગુ પડતું હોય તો તેનો સબબ બતાવો. શું એ પ્રમાણે અકબરશાહનો પ્રતાપ નથી ?

અકબર પાદશાહને આ ખુશામતીઉં ચરણ બિલકુલ પસંદ પડ્યુંજ નહોતું, કેમકે એના મનમાં તો જેપુરવાળી બેગમનો રસમય અર્થજ રમ્યા કરતો હતો. તોપણ મિયાંસાહેબની તજવીજ જોઇને એના મનમાં હસવું આવ્યું. એ ખંધા મિજલસીએ એવો પેચ નાખ્યો હતો કે એનું કહેવું બધાએ માન્યજ કરવું પડે. પાદશાહનો એવો પ્રતાપ નથી એમ કોની તાકાદ હતી કે કહે ? તેથી બાદશાહે સભાનો ગભરાટ જોઈ રમુજને સારૂ કહ્યું કે બોલ બીરબલ, આ તારૂં ચરણ હોય કે નહિ. તારી શારદા પણ મિયાંસાહેબની પેઠે મારી તરફેણ કરવામાંજ હોંશિયાર હોય એમ જણાયછે. "निदुन् चेशक, आपकी खुबीहि वेसीहे" એમ પેલા ધીટ ખુશામતીઆએ ઉપલા મર્મવચનથી જરા પણ ખંચાયા વિના લાગલોજ ઉથલો વાળ્યો. બીરબલે જોયું કે મિયાંએ તો મોકાણ માંડી ! પાદશાહના પ્રતાપની ના કેમ કહેવાય? અને તે વિના એ અર્થ કેમ રદ કરવો તે સુઝે નહિ. તોપણ એણે ધીરજથી જવાબ દીધો કે, મહારાજ, શારદાકૃત ચરણ તો એ ન હોય. એ અહિંયા લાગે છે કે નહિ તે જ્યાં આપ જેવા કદરદાન પાદશાહ અને જગનાથ જેવા પંડિત બીરાજ્યા છે ત્યાં મારે બોલવું એ મોટી બેઅદબી કહેવાય. એમ કહી જગન્નાથ તરફ નજર કરી જાણે એમ કહેતો હોય કે હવે તો મહારાજ તમે રંગ રાખો તો રહે. જગન્નાથ પંડિતને હમેશાં તો સભામાં ખંડનવાક્ય સિવાય બીજું બોલવાનીજ બાધા હતી, પણ આ વેળા બીરબલને રક્ષણે આવ્યા ખરા. એનું કારણ એ હતું કે એક તો બપોરે એવે સભામાં પોતાની પ્રશંસા કરી હતી તેથી ખુશ થયા હતા, અને બીજું સાંયો ઉકઝ પછી ચકવકને પ્રથમ પૂજવાનો વિધિ બરાબર પા·

ળનાર જે બીરબલ, તે જગન્નાથ પંડિત તથા મુલ્લાં દૈઝીને ઘેર જઇને એવોતો નરમાશથી મસ્કો લગાડી આવ્યો હતો કે તેઓએ ખરા દિલ-થી એને સહાય થવાનું કબૂલ કર્યું હતું. વળી અભિમાની પુરૂષોને માથું નમાવીએ તો તેઓ પોતાનું માથું આપતાં પણ આચકો ખાય નહિ. તેથી બીરબલની આ દીનતા જોઈ ફક્કડ જગન્નાથે પોતાના કાન ફફડાવ્યા અને કહ્યું કે "પાદશાહ, બીરબલ ખરૂં કહે છે. આવું છેક અર્થરહિતજ જે બોલે તેના દોષ બતાવવા એમાંજ શરમ છે." આ સાંભળી બધા ચમક્યા. શું એ એમ કહેવાની તાકાદ ધરાવેછે કે પાદશાહનો એવો પ્રતાપ નથી? મિયાંલબ્બે તો છલકાઇને પૂછવા લાગ્યા કે ત્યારે મારો અર્થ શો ખોટો છે તે કહો. એણે જવાબ વાળ્યો, "મિયાં, પાદશાહની રજા હોય તો તૈયારછું." પાદશાહે કહ્યું, કહો, રજા છે. જગન્નાથ પંડિત બોલ્યા, "પૃથ્વિપતે, મિયાં-લબ્બે શું કહેવાના હતા, પણ ત્રણ ભુવનના લોકો જાણે છે કે આપના અપૂર્વ પ્રતાપને બળે આપની પ્રજા સુખી છે અને હમેશાં નિરાંતે ઉંઘે છે. પણ અફસોસ ! એ અર્થ આ દુહાની સાથે લાગતોજ નથી. જો એને પ્રજાની ઉક્તિ ગણીએ, તો **ममरक्षक** ને બદલે **हमरक्षक** કહેવું જોઇએ. આનો ઉત્તર વાળવાનો વિચાર તો કર્યો પણ મિયાંલબ્બેના બોલ મ્હોં-માંજ પાછા ગેબ થઈ ગયા, કેમકે એણે ધાર્યું હતું કે એ પાદશાહનો પ્રતાપ ના પાડશે, પણ જગન્નાથે તો વ્યાકરણ દોષથીજ એનું ચરણ ઉડાવી દીધું. બીરબલે હસીને કહ્યું, "मियांलब्बे, पंडितराजने तौ आपका चरनसैं मूलहि काटके उडा दिया." એણે જવાબ આપ્યો "वनचर, तेरे चार चरन तिझेहि मुबारक हो. आदमीको तौ तो दोहि बस हे." 'सच-बात, मेरेप्यारे, लैकिन हे तिन चरनोंवाले, तुं तौ नाहि आदमी और हैवान किसीमें रहा ! इस्का करना कहा"?

આટલી જરા ટપાટપી થઇ રહ્યા પછી પાદશાહે માનસિંગના સામું જોઇ કહ્યું, રાજાસાહેબ, આપ એ સમસ્યા શી રીતે પૂરોછો? રાજા માન-સિંગે તો સલામ કરી નમ્રતાથી આટલુંજ કહ્યું.

वादशाह [1]बडवख्त.

આ સાંભળી કેટલાકે તો એમ ધાર્યું કે "હે મહા ભાગ્યવાન પાદશા-

---

૧. મોટા નસીબવાળો, ભાગ્યશાળી.

છે ? આપનો પ્રતાપ એવો છે કે સરસ્વતીની તો શું પણ તેના બાપનીએ સમસ્યા મારા જેવો એક નાદાન અને કમઅકલ માણસ સાંભળતાની સાથે પૂરવાની તાગાદ ધરાવેછે. લ્યો, એનું ચોથું ચરણ હુંજ કહું:–

अकबरशाह, अब जक्त.

હમણાં બેશક આખું જક્ત નિરાંતે ઉંઘેછે, કેમકે આપ જેવા મહા શક્તિમાન અને જાગૃત પાદશાહ તેમને માથે હાલ બિરાજેછે. બોલ બીરબલ, તારૂં ચોથું ચરણ આજ કે બીજું ? મારૂ ચરણ નહિ લાગુ પડતું હોય તો તેનો સબબ બતાવો. શું એ પ્રમાણે અકબરશાહનો પ્રતાપ નથી ?

અકબર પાદશાહને આ ખુશામતીઉં ચરણ બિલકુલ પસંદ પડયુંજ નહોતું, કેમકે એના મનમાં તો જેપુરવાળી બેગમનો રસમય અર્થજ રમ્યા કરતો હતો. તોપણ મિયાંલબ્બેની તજવીજ જોઇને એના મનમાં હસવું આવ્યું. એ ખંધા મિજલસીએ એનો પેચ નાખ્યો હતો કે એવું કહેવું બધાએ માન્યજ કરવું પડે. પાદશાહનો એવો પ્રતાપ નથી એમ કોની તાકાદ હતી કે કહે ? તેથી બાદશાહે સભાનો ગભરાટ જોઈ રમુજને સારૂ કહ્યું કે બોલ બીરબલ, આ તારૂં ચરણ હોય કે નહિ. તારી શારદા પણ મિયાંલબ્બેની પેઠે મારી તરફેણ કરવામાંજ હોંશિયાર હોય એમ જણાયછે. "निदुन् बेशक, आपकी खुबीहि येसीहि" એમ પેલા ધીટ ખુશામતીઆએ ઉપલા મર્મવચનથી જરા પણ ખંચાયા વિના લાગલોજ ઉથલો વાળ્યો. બીરબલે જોયું કે મિયાંએ તો મોકાણ માંડી ! પાદશાહના પ્રતાપની ના કેમ કહેવાય ? અને તે વિના એ અર્થ કેમ રદ કરવો તે સૂઝે નહિ. તોપણ એણે ધીરજથી જવાબ દીધો કે, મહારાજ, શારદાકૃત ચરણ તો એ ન હોય. એ અહિંયા લાગે છે કે નહિ તે જ્યાં આપ જેવા કદરદાન પાદશાહ અને જગન્નાથ જેવા પંડિત બીરાજ્યા છે ત્યાં મારે બોલવું એ મોટી બેઅદબી કહેવાય. એમ કહી જગન્નાથ તર્ફ નજર કરી જાણે એમ કહેતો હોય કે હવે તો મહારાજ તમે રંગ રાખો તો રહે. જગન્નાથ પંડિતને હમેશાં તો સભામાં પંડનવાક્ય સિવાય બીજું બોલવાનીજ બાધા હતી, પણ આ વેળા બીરબલને રક્ષણે આવ્યા ખરા. એનું કારણ એ હતું કે એક તો બપોરે એણે સભામાં પોતાની પ્રશંસા કરી હતી તેથી ખુશ થયા હતા, અને બીજું સાંથી ઉકગ પછી ચકરુકને પ્રથમ પૂજવાનો વિધિ બરાબર પા-

ળનાર જે બીરબલ, તે જગન્નાથ પંડિત તથા મુલ્લાં ફૈઝીને ઘેર જઇને એવોતો નરમાશથી મસ્કો લગાડી આવ્યો હતો કે તેઓએ ખરા દિલથી એને સહાય થવાનું કબૂલ કર્યું હતું. વળી અભિમાની પુરૂષોને માથું નમાવીએ તો તેઓ પોતાનું માથું આપતાં પણ આંચકો ખાય નહિ. તેથી બીરબલની આ દીનતા જોઈ ફક્કડ જગન્નાથે પોતાના કાન ફફડાવ્યા અને કહ્યું કે "પાદશાહ, બીરબલ ખરૂં કહે છે. આવું છેક અર્થરહિતજ જે બોલે તેના દોષ બતાવવા એમાંજ શરમ છે." આ સાંભળી બધા ચમક્યા. શું એ એમ કહેવાની તાકાદ ધરાવેછે કે પાદશાહનો એવો પ્રતાપ નથી? મિયાંલબ્બે તો છલકાઇને પૂછવા લાગ્યા કે ત્યારે મારો અર્થ શો ખોટો છે તે કહો. એણે જવાબ વાળ્યો, "મિયાં, પાદશાહની રજા હોય તો તૈયારછું." પાદશાહે કહ્યું, કહો, રજા છે. જગન્નાથ પંડિત બોલ્યા, "પૃથ્વિપતે, મિયાંલબ્બે શું કહેવાના હતા, પણ ત્રણ ભુવનના લોકો જાણે છે કે આપના અપૂર્વ પ્રતાપને બળે આપની પ્રજા સુખી છે અને હમેશાં નિરાંતે ઉંઘે છે. પણ અફસોસ ! એ અર્થ આ દુહાની સાથે લાગતોજ નથી. જો એને પ્રજાની ઉક્તિ ગણીએ, તો ममरक्षक ને બદલે हमरक्षक કહેવું જોઇએ. આનો ઉત્તર વાળવાનો વિચાર તો કર્યો પણ મિયાંલબ્બેના બોલ મ્હોંમાંજ પાછા ગેબ થઈ ગયા, કેમકે એણે ધાર્યું હતું કે એ પાદશાહનો પ્રતાપ ના પાડશે, પણ જગન્નાથે તો વ્યાકરણ દોષથીજ એનું ચરણ ઉડાવી દીધું. બીરબલે હસીને કહ્યું, "मियांलब्बे, पंडितराजने तौ आपका चरनसैं मूलहि कारके उडा दिया." એણે જવાબ આપ્યો "बनचर, तेरे चार चरन तिसेहि मुबारक हो. आदमीको तौ तो दोहि बस हे." 'सचवात, मेरेप्यारे, लैकिन हे तिन चरनोंवाले, तुं तौ नहि आदमी और हैवान किसीमें रहा ! इस्का करना कहा"?

આટલી જરા ટપાટપી થઇ રહ્યા પછી પાદશાહે માનસિંગના સામું જોઇ કહ્યું, રાજાસાહેબ, આપ એ સમસ્યા શી રીતે પૂરોછો? રાજા માનસિંગે તો સલામ કરી નમ્રતાથી આટલુંજ કહ્યું.

बादशाह [1]बडवख्त.

આ સાંભળી કેટલાકે તો એમ ધાર્યું કે "હે મહા ભાગ્યવાન પાદશા-

૧. મોટા નશીબવાળો, ભાગ્યશાળી.

છે ? આપનો પ્રતાપ એવો છે કે સરસ્વતીની તો શું પણ તેના બાપનીએ સમસ્યા મારા જેવો એક નાદાન અને કમઅક્કલ માણસ સાંભળતાની સાથે પૂરવાની તાગાદ ધરાવેછે. લ્યો, એનું ચોથું ચરણ હુંજ કહું:-

अकबरशाह, अब जक्त.

હમણાં બેશક આખું જક્ત નિરાંતે ઉંઘેછે, કેમકે આપ જેવા મહા શક્તિમાન અને જાગૃત પાદશાહ તેમને માથે હાલ બિરાજેછે. બોલ બીરબલ, તારૂં ચોથું ચરણ આજ કે બીજું ? મારૂં ચરણ નહિ લાગુ પડતું હોય તો તેનો સબબ બતાવો. શું એ પ્રમાણે અકબરશાહનો પ્રતાપ નથી ?

અકબર પાદશાહને આ ખુશામતીઉં ચરણ બિલકુલ પસંદ પડ્યુંજ નહોતું, કેમકે એના મનમાં તો જેપુરવાળી બેગમનો રસમય અર્થજ રમ્યા કરતો હતો. તોપણ મિયાંસાહેબની તજવીજ જોઇને એના મનમાં હસવું આવ્યું. એ ખંધા મિજલસીએ એવો પેચ નાખ્યો હતો કે એનું કહેવું બધાએ માન્યજ કરવું પડે. પાદશાહનો એવો પ્રતાપ નથી એમ કોની તાકાદ હતી કે કહે ? તેથી બાદશાહે સભાનો ગભરાટ જોઈ રમુજને સારૂ કહ્યું કે બોલ બીરબલ, આ તારૂં ચરણ હોય કે નહિ. તારી શારદા પણ મિયાંસાહેબની પેઠે મારી તરફેણ કરવામાંજ હોંશિયાર હોય એમ જણાયછે. "निदुन् बेशक, आपकी खुबीहि पेसीहे" એમ પેલા ધીટ ખુશામતીઆએ ઉપલા મર્મવચનથી જરા પણ ખંચાયા વિના લાગલોજ ઉથલો વાળ્યો. બીરબલે જોયું કે મિયાંએ તો મોકાણ માંડી ! પાદશાહના પ્રતાપની ના કેમ કહેવાય ? અને તે વિના એ અર્થ કેમ રદ કરવો તે સૂઝે નહિ. તોપણ એણે ધીરજથી જવાબ દીધો કે, મહારાજ, શારદાકૃત ચરણ તો એ ન હોય. એ અહિંયા લાગે છે કે નહિ તે જ્યાં આપ જેવા કદરદાન પાદશાહ અને જગન્નાથ જેવા પંડિત બીરાજ્યા છે ત્યાં મારે બોલવું એ મોટી બેઅદબી કહેવાય. એમ કહી જગન્નાથ તરફ નજર કરી જાણે એમ કહેતો હોય કે હને તો મહારાજ તમે રંગ રાખો તો રહે. જગન્નાથ પંડિતને હમેશાં તો સભામાં ખંડનવાક્ય સિવાય બીજું બોલવાનીજ બાધા હતી, પણ આ વેળા બીરબલને રક્ષણે આવ્યા ખરા. એનું કારણ એ હતું કે એક તો બપોરે એણે સભામાં પોતાની પ્રશંસા કરી હતી તેથી ખૂશ થયા હતા, અને બીજું ત્યાંથી ઉઠ્યા પછી ચક્રવર્તને પ્રથમ પૂજવાનો વિધિ બરાબર પા-

ળનાર જે બીરબલ, તે જગન્નાથ પંડિત તથા મુલાં ફૈઝીને ઘેર જઈને એવોતો નરમાશથી મસ્કો લગાડી આવ્યો હતો કે તેઓએ ખરા દિલથી એને સહાય થવાનું કબૂલ કર્યું હતું. વળી અભિમાની પુરૂષોને માથું નમાવીએ તો તેઓ પોતાનું માથું આપતાં પણ આચકો ખાય નહિ. તેથી બીરબલની આ દીનતા જોઈ ફક્કડ જગન્નાથે પોતાના કાન ફફડાવ્યા અને કહ્યું કે "પાદશાહ, બીરબલ ખરૂં કહે છે. આવું છેક અર્થરહિતજ જે બોલે તેના દોષ બતાવવા એમાંજ શરમ છે." આ સાંભળી બધા ચમક્યા. શું એ એમ કહેવાની તાકાદ ધરાવેછે કે પાદશાહનો એવો પ્રતાપ નથી? મિયાંલબ્બે તો છલકાઇને પૂછવા લાગ્યા કે ત્યારે મારો અર્થ શો ખોટો છે તે કહો. એણે જવાબ વાળ્યો, "મિયાં, પાદશાહની રજા હોય તો તૈયારછું." પાદશાહે કહ્યું, કહો, રજા છે. જગન્નાથ પંડિત બોલ્યા, "પૃથ્વિપતે, મિયાંલબ્બે શું કહેવાના હતા, પણ ત્રણ ભુવનના લોકો જાણે છે કે આપના અપૂર્વ પ્રતાપને બળે આપની પ્રજા સુખી છે અને હમેશાં નિરાંતે ઉંઘે છે. પણ અફસોસ ! એ અર્થ આ દુહાની સાથે લાગતોજ નથી. જો એને પ્રજાની ઉક્તિ ગણીએ, તો **ममरक्षक** ને બદલે **हमरक्षक** કહેવું જોઇએ. આનો ઉત્તર વાળવાનો વિચાર તો કર્યો પણ મિયાંલબ્બેના બોલ મ્હોંમાંજ પાછા ગેબ થઈ ગયા, કેમકે એણે ધાર્યું હતું કે એ પાદશાહનો પ્રતાપ ના પાડશે, પણ જગન્નાથે તો વ્યાકરણ દોષથીજ એનું ચરણ ઉડાવી દીધું. બીરબલે હસીને કહ્યું, "**मियांलब्बे, पंडितराजने तो आपका चरनसें मूलहि काटके उडा दिया.**" એણે જવાબ આપ્યો "**वनचर, तेरे चार चरन तिझेहि मुबारक हो. आदमीको तो तो दोहि बस हे.**" '**सच्च बात, मेरेप्यारे, लेकिन हे तिन चरनोंवाले, तुं तो नाहि आदमी और हैवान किसमें रहा ! इस्का करना कहा**'?

આટલી જરા ટપાટપી થઇ રહ્યા પછી પાદશાહે માનસિંગના સામું જોઇ કહ્યું, રાજાસાહેબ, આપ એ સમસ્યા શી રીતે પૂરોછો? રાજા માનસિંગે તો સલામ કરી નમ્રતાથી આટલુંજ કહ્યું.

वादशाह [1]बडवख्त.

આ સાંભળી કેટલાકે તો એમ ધાર્યું કે "હે મહા ભાગ્યવાન પાદશા-

---

૧. મોટા નશીબવાળો, ભાગ્યશાળી.

હું" એમ કહી રાજા અકબરશાહ સાથે કાંઈ બોલવા જાયછે, પણ જ્યારે એટલું બોલી તે ચૂપ રહ્યા ત્યારે બધાએ જાણ્યું કે એ તો સમસ્યાનું ચોથું ચરણ થયું. એનો અર્થ બધાએ એ પ્રમાણે કર્યો:—મારા સુભટ સરદારો મહા બળવાન છે અને મારી રક્ષા કરવામાં રાત્રદિવસ જાગૃત ઉભા છે એમ જાણી નસીબવાળા રાજાઓ સદા નિરાંતે સુએછે. પણ આત્મબળ ઉપર આધાર રાખનારા શૂરા અકબરને આ અર્થ કેમ રૂચે ? એણે કહ્યું, રાજા સાહેબ, આપના જેવા સરદારોની તો એમાં ખૂબી છે, પણ પાદશાહોને માટે એ કાંઇ સારી રાજનીતિ કહેવાય નહિ. એમ કહી અબુલફઝલના સામું જોયું કે તુર્ત તે ચતુર કારભારી બોલ્યો, બંદેનવાજ, દાલડાલનો ફરક મોટા મોટા મુનશી પણ ગણતા નથી. માટે આપે પણ નજ ગણવો જોઇએ. એમ કહી એણે રાજા માનસિંગના ચરણનો અર્થ આ નીચે પ્રમાણે ઉથલાવી નાખ્યો:

बादशाह १बदबख्त.

અબુલફઝલના આ શબ્દ ચાતુર્યથી પાદશાહ વગેરે સઘળાનાં મન પ્રસન્ન થયાં, પણ રાજા માનસિંગને તો બહુજ માઠું લાગ્યું. એ રાજા કાંઇ હાલના જેવો અફીણી કે ગંડુ ન હતો. તે ખબરદાર, વિચારવંત, થોડાબોલો, અને જે બોલે તે પ્રતિપાદન કરી શકે એવો હતો. તેથી આ પ્રમાણે પોતાના બોલનું ખંડન થવાથી તેને ગુસ્સો લાગ્યો અને બોલી ઉઠયો કે મારી સમસ્યાપૂર્તિમાં ઉત્તમ રાજનીતિ રહેલી છે અને જો તે આ સભામાં કોઇથી નહિ સમજાતી હોય તો તે સમજાવવા તૈયાર છું. અકબરે જોયું કે માનસિંગને ખોટું લાગ્યું અને તેથી કહ્યું કે રાજાસાહેબને તસ્દી લેવી પડે એતો ઠીક નહિ. આ સભામાં કોઈ એમના વાક્યનો ગૂઢાર્થ સમજાવો. બધા એક બીજાનાં મોં તરફ જોવા લાગ્યા. પાદશાહે જગન્નાથ પંડિત ભણી નજર કરી એટલામાં બીરબલે હિંમતથી બોલવું શરૂ કર્યું. "સાહેબ, એ દુહાનો પ્રસંગ સમજ્યા વિના એની ખૂબી નહિ સમજાય. આપના જેવા એક પ્રતાપી પાદશાહ વિક્રમાજિત એક સમે નગરચર્ચા જોવા નિકળ્યા. અંધાર પિછોડો ઓઢી શયનગૃહમાંથી નીકળે છે તેવાજ બારણા આગળના રખવાળાએ "કોણ એ" કરી ગર્જના કરી. તેમજ મહેલની આસપાસ સો સો સુભટો હાથમાં નાગી તરવારો લેઇને પહેરો ફરતા હતા તે પણ તેવાજ જાગૃત

---

૧. ખરાબ નશીબવાળો.

માલમ પડ્યા. તેથી પોતે અદૃશ્ય થઇને નગરચર્ચાએ ચાલ્યા. જ્યાં જુએ ત્યાં ચોકીદારો ખડા ને ખડા. ત્યારે દરવાજે ફરી વળ્યા પણ કોઈ રખવાળને ઉંઘતો કે બેઠેલો જોયો નહિ. તેથી તેમણે પ્રસન્ન થઈ બારમા દરવાજા આગળ પહોંચતાં પહોંચતાં આ પ્રમાણે કહ્યું.

अहो ! रात्र जागृत खडे, मम रक्षक महाशक्त !

શબ્દ સાંભળતાંજ ત્યાંના ચોકીદારો તે શબ્દને અનુસારે તેના ઉપર વાઘની પેઠે કુદી પડ્યા, અને કાંડુ ઝાલી બંધન કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. હું પાદશાહછું એમ સૂચવવાને માટે ઉપલી લીટી પોતે ફરાથી બોલ્યા. ચોકીદાર સમજ્યા તો ખરા પણ સ્પષ્ટ બોલાવવાને સારૂ તેણે જવાબ આપ્યો કે:-

यों कह सुखे सुवे सदा, बादशाह बडवख्त.

મતલબ અમારો પાદશાહ એમ સમજે છે તેથી તો તે નિરાંતે આ સમે સુતો હશે અને તમે તો કાંઇ ચોરજ છો. અમારા પાદશાહને પોતાના સરદારોનો આટલો અણવિશ્વાસ ન હોય એમ વ્યંજના કરી પોતાની જાગૃતિ બતાવી. વિક્રમ રાજા ખૂશ થઇ ગયા અને તેને સભામાં બોલાવી સવારે ઘણો શિરપાવ આપ્યો. માટે, મહારાજ, બીરબલે કહ્યું કે, આ રીતે પ્રસંગ સમજતાં આ દુહામાં રાજનીતિનો કાંઇ દોષ આવતો નથી. એમાં સરદારોની ભક્તિ તથા પાદશાહની કદરદાનીજ વર્ણવી છે.

પાદશાહે કહ્યું, શાબાસ ! રાજાસાહેબ, તમારૂં બોલવું બહુ ગૂઢ છે. ઘણાને તો બીરબલ જેવાની સહાયતા વિના ભાગ્યેજ સમજાય. ચાર, હવે કોઇ બીજાને આ સમસ્યા પૂરવાનું મન છે ? એ ઉપરથી વિષ્ણુસ્વામી કહીને એક ગોસાંઇ ત્યાં બેઠો હતો તેણે કહ્યું.

आस्थारुढहरिभक्त.

'હરિ' નું નામ સાંભળી પેલા ઝનૂનુદ્દીન મુલ્લાં ચીડવાયા. કોઇ ભલા મુસલમાને કહ્યું કે, હરિ કહો કે રામ કહો પણ અર્થ તો અલ્લાજ થાયછે. વસ્તુ એકછે તો નામને માટે શું કામ લડવું જોઇએ ? આ સાંભળતાંજ મુલ્લાંજી હાથથી ગયા. मुल्ली-ई ! तूं क्या समजताहे ? दीनमें वस्तु हे हि किधर ? नामकीहि सब तकरार है. આ બોલવાથી ઝનૂનુદ્દીનમાં ઝનૂન સિવાય ખરા દીનની કાંઈ સમજ નહોતી એ સાફ જણાઈ ગયું.

અને તેથી ઘણા લોકો કાંઇક કંટાળાની સાથે હસી એને તુચ્છ ગણવા લાગ્યા. પણ એના મનમાં તો એ મહા ડહાપણની વાત હતી અને દીનને નામે બાદશાહનું અપમાન કરવું તેને તો એ ગાઝીપણું સમજતો હતો. તેથી બોલ્યો, **पादशाह, तुं मुसलमीन है कि काफिर? अफसोस! अफसोस! मैं अब मेरे जैफ *चस्मोंसें क्या देखता हौं,** બીરબલે ધીમે રહીને જાણે જવાબ દેતો હોય તેમ કહ્યું. કે "**कुच्च नहि देखते हो, अल्लाको, नहितो फिर दुसरा क्या देखोगे?**" બીરબલનું આ ટુંકું સાંભળીને તથા મુલાં ચશ્મા ચઢાવેલી આંખે ડોળથી આસપાસ રોહોલું રોહોલું જોતા હતા તે જોઇને સભામાં ચોપદારથી તે બાદશાહ સુધી સર્વને ખડખડ હસવું આવ્યું.

એવામાં રાજા તોડરમલ્લ સભામાં આવી પહોંચ્યા. એ હિંદુદિવાન બીજા સભાસદોના જેવોજ ચતુર અને વિદ્વાન હતો, પણ પોતાના મહેનત ભરેલા જમાબંદીના કામમાં એટલો બધો ગુંથાએલો રહેતો હતો કે એને આવી વિદ્યાવિનોદની મંડળીઓમાં આવવાનો ક્વચિતજ અવકાશ મળતો હતો, તેથી બાદશાહે એને વિશેષ આવકાર દીધો, અને અત્યારસુધી જેટલી સમસ્યાપૂર્ત્તિ થઇ હતી તે કહી સંભળાવીને પૂછ્યું કે રાજા, તમે શું કહોછો? તોડરમલ્લે પ્રથમ તો પોતાની દીનતા બતાવી આનાકાનીજ કર્યા કીધી, પણ એમ કરતાં જ્યારે વિચારનો પૂરતો વખત મળી રહ્યો ત્યારે નીચે પ્રમાણે ચોથું ચરણ ઉભું કર્યું:–

वालक, भूप, सुभक्त.

અકબરે હસીને કહ્યું કે, દિવાન સાહેબ વિના સર્વાળો કોણ બાંધી આપે? રાજા તોડરમલ્લ, તેં ખૂબ કરી! સઘળાની વાત તારામાં આવી ગઇ, અને કોઇની તકરાર રહી નહિ. જોઇએ, હવે બીરબલ શું કહેછે. બોલ, તારૂં શારદાકૃત ચરણ શું છે?

બીરબલે નમ્રતાથી ઘણી ઘણી કુનિસો બજાવી ઉત્તર આપ્યો કે જનાહપનાહ, જ્યાં આવા આવા વિદ્વાનો ભેળા થાયછે ત્યાં તેમના તેજથી શારદાદેવી અહોનિશ હાજરજ હોયછે અને તેથી ત્યાં જે નિર્ણય થાય તે

---

* આંખો.

કેમ ખોટો હોય ? તથાપિ મારૂં ચરણ કાંઈક એથી જુદું છે, પણ ઝાઝો ફેર નથી. રાજા તોડરમલ સાહેબ "બાલક" કહેછે તેને ઠેકાણે મારા પાઠમાં બાલકું છે. બાદશાહે પૂછ્યું, એ બે શબ્દોના અર્થમાં કાંઈ ભેદછે? તોડરમલ્લે જવાબ આપ્યો, નાજી, પણ બાલકું એ જૂનું અને કાંઇક વધારે રસિક રૂપછે તેથી મારા કરતાં એ સમસ્યાપૂર્તિ સારીછે એમ હું કબુલ કરૂંછું.

બીરબલે રાજા તોડરમલ્લને સલામ કરી કહ્યું, આપ લાયક આદમી છો એટલે વિવેક કરો એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. પછી બાદશાહ તર્ફ નજર કરી બોલ્યો કે, પૃથ્વીપતિ, રાજાસાહેબની સમસ્યાપૂર્તિ યથાર્થ છે. મારા અને એમના શબ્દાર્થમાં કાંઈ ભેદ નથી. પણ મારો શારદાકૃત દુહોછે તેથી વિચારીને જોશો તો કાંઈ બીજી પણ ચમત્કૃતિ નીકળી આવશે. બાદશાહે ચોતર્ફ જોયું કે કોઈ બીજી ચમત્કૃતિ એમાંથી કાઢી આપેછે. મિયાં ફૈજીએ કહ્યું. હાજી, આ દુહાની ખૂબી એ છે કે રાજા માનસિંગ અને મુલ્લાં અબુલ ફઝલની સમસ્યાપૂર્તિમાં જે વિરૂદ્ધતાઓ આવી હતી તે બંનેનો સમાવેશ એમાં થઇ જાયછે. જો,

बाल, कुभूप, सुभक्त.

એમ શબ્દ તોડીને વાંચીએ તો જૂદો અર્થ નીકળે અને નહિતો સાધારણ રાજા લોકોને પસંદ પડતોજ અર્થ દેખાય:

बालकु, भूप, सुभक्त.

બાદશાહ આ સાંભળી ઘણો પ્રસન્ન થયો અને સર્વેનાં વખાણ કરવા લાગ્યો. એણે કહ્યું કે મારી સભામાં આવાં રત્નો પરમેશ્વરે આપ્યાં છે તેથી હું તેનો ઉપકાર માનુંછું. વારૂ પંડિતરાજ, તમે કાવ્યશાસ્ત્રીછો, તેથી નિર્ણય કરો કે આ સઘળાં ચરણોમાં સૌથી સારૂં કોને ગણવું. મારી નજરમાં તો એ સઘળાં સારાં લાગેછે. જગન્નાથપંડિતે ધીમેથી ઉતર આપ્યો કે બધાંએ ચરણ રસિક છે ખરાં, તોપણ કવિકૃતતો બીરબલ્લનુંજ કહેવાય.

ફૈઝીએ પૂર્વપક્ષ કર્યો કે રસછે તો કવિતા છે અને કવિતા કહી તોપછી તે કવિકૃતિ થઇજ ચૂકી. જગન્નાથે હસીને કહ્યું, મિયાં ફૈઝી, આજે તમે સંક્ષેપમાં વાદ ઠીક ગોઠવ્યો છે. **वाक्यं रसात्मकं काव्यं**, એ આધાર ઉપર તમે કુદતા હશો પણ રસ શબ્દનો અર્થ તમે સાધારણ લોકની પેઠે સમજોછો તેવો નથી, અથવા રસનો અર્થ તેમજ તમારે કરવો હોય તો હું કહુંછું કે કાવ્યમાં રસ કરતાં પણ કાંઇ બીજી વસ્તુની જરૂર છે.

આ સાંભળી બધા પંડિતરાજના સામું જોવા લાગ્યા. એમાં કોઇને કાંઇ સમજાયું નહિ, અને ખુલાસો માગવાની હિમત ચાલે નહિ. ત્યારે પાદશાહે કહ્યું કે તમારૂં બોલવું ઘણું ગૂઢછે તેથી મને વિસ્તારથી સમજાવો. "ઠીક સાહેબ" એમ કહી જગન્નાથે આ પ્રમાણે ખુલાસો કર્યો. હર્ષશોકાદિ નાનાપ્રકારના મનોવિકારને સાધારણ રીતે રસ કહેછે. જો એવો રસ જે વાક્યમાં હોય તેને કવિતા કહીએ તો બહુ વિપરીત થશે. પ્રાણીમાત્રમાં મનોવિકારછે અને તેથી વિકારી સ્થિતિમાં તે જે બોલે તેને કવિતા કહેવી પડશે. કૂતરૂં ચીડવાઇને ભસવા લાગે તો તે વીરરસ કહેવાય. અને કોઇ પોતાના બાપની પછાડી પોકશ્રાદ્ધ કરતો હશે તે કરૂણરસની કવિતા કરેછે એમ કહેવું પડશે. પ્રિય મરણના શોકથી એ જે વિલાપ કરતો હશે તેમાં કરૂણરસ કદાપિ હશે ખરો પણ એ કરૂણરસની કવિતા કરે છે એમતો નહિજ કહેવાય. એમ હોય તો પ્રાણીમાત્ર સુખદુઃખને સમે કવિછે અને કવિમાં કાંઇ વિશેષ રહેતું નથી. અર્થાત્ પોતાનાજ અનુભવની વાત કરનારો ગમે એવું રસમય બોલે તોપણ તે કવિછે એમ નહિ કહેવાય. જો તેની વાણીમાં રસછે, તો તે રસિક માત્ર છે એટલુંજ સિદ્ધ થાય છે. *કવિ તો તેજ કે પોતાના અનુભવ બહારની કથા વર્ણન કરતાં પણ તદ્રુપ રસને દર્શાવી શકે.

આ સમસ્યાપૂર્તિ જે જે લોકોએ કરીછે તેનો નિત્યાનુભવ વિચારી જોશો તો આ મારૂં કહેવું વધારે સમજાશે. વળી બાળકની લીલા અવલોકવી અને તેથી પ્રીતિમાં મસ્ત રહેવું એ માતાનો ધર્મજ છે. તે પ્રમાણે રાણી સાહેબે વત્સરસ મૂકીને આ દુહો પૂરો કર્યો એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી. તેમજ રાજા માનસિંહ જેવા શૂરા સરદાર પાદશાહના સંરક્ષણ પછાડી મંડી રહ્યા છે તેને એમ લાગે કે અમે છઇએ ત્યાં બાદશાહને કાંઇપણ ફિકર રાખવાની જરૂર નથી એ સ્વાભાવિક અને નિત્યનુંજ કર્મછે. અબુલફઝલ જેવા દિવાન જેનું કામ હમેશાં સારી મસલત આપવાનું છે તેને એમજ લાગે કે ગમે એવા સરદાર હોય પણ તેવા ઉપર ભરોસો રાખી બેશી રહેતો તે **बाद्‌शाह बद्‌बख्त**" જ જાણવો. વિષ્ણુસ્વામીભક્ત છે એટલે એમને પરમે-

*ઇંગ્રેજીમાં Subjective and Objective Poetry કહેવાય છે તેનો કાંઇ ભેદ પાડી Objective ને ઉત્તમ ગણી એવો જગન્નાથ પંડિતનો આ ઠેકાણે આશય જણાય છે.

શ્વર ઉપર અચળ આસ્થા રાખવાનુંજ સૂઝ્યું. એ પ્રમાણે એ સર્વે જણે
તો પોતપોતાના નિત્ય વ્યવહારનીજ વાત કહી—એમાં કાંઇ કવિતા કરી
એમ કહેવાય નહિ. તોડરમલ્લ રાજા બડા હિસાબી છે એટલે આ બધાની
વાત સાંભળી માત્ર તેનો સર્વાળોજ કરી આપ્યો. પણ બીરબલ જેને એમા-
નો એકે અનુભવ નહિ તેણે એ બધાનો અનુભવ રસમય વાણીછટા-
થી દર્શાવ્યો, માટે એજ કવિ. એનીજ વાણી શારદાપ્રેરિત એવો મારો
તો અભિપ્રાય છે.

બાદશાહે રાજી થઇ બીરબલને "કવિરાય" નું પદ આપ્યું, અને તે દિ-
વસથી એને એજ નામે બોલાવવા લાગ્યો.

अकबरशाह अने बीरबल भाग ६ ठो.

એક સમે બાદશાહની પાસે બપોરની વેળા ખાસમંડળ બેઠું હતું.
તાપ બહુ હતો, કેમકે અશાડ મહિનો અધવાર્યો હતો તોએ વર્ષાદ આવ્યો
નહોતો. એ તાપને લીધે બધાનું મન કોઇ વાતમાં બરાબર લાગે નહિ. તેથી
બાદશાહે કહ્યું કે, આજતો કોઇ આ બપોરના તાપ વિષેજ કાંઇ કવિતા કરો.

એવામાં કોઇ દૂરના મુલકનો ગામડીઓ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે પો-
તાના મુલકના રાજા સામે ફરિયાદ કરવા દિલ્હી સુધી આવ્યો હતો. તેણે
જાહેર કર્યું કે "સાહેબ, અમારૂં ગામ મૂળથી એને તાબે નથી અને બાપી-
કાંતો એના બીજાં પણ અમારા મુલકમાં થોડાંજ છે. અમે એના ઇનસાફની
કીર્તિ ઘણી સાંભળી કોઇક ચોવડીએ કબૂલ થયા કે તમને અમારા રાજા
પ્રમાણે ગણીશું. બીજા ગામવાળા પણ એમજ સમજી ધીમે ધીમે એને
શરણ થયા. બાકી, અસલ અમારાં સ્વતંત્ર મહેવાસી ગામડાં હતાં, પણ
અમે વિચાર્યું કે નકામા એક બીજા સાથે લડી મરીએ છીએ તે એક
ધણી કરીએ તો ન થાય. પ્રથમ તો અમારા ધારવા પ્રમાણેજ અમને સુખ
મળ્યું, અને અમે ઠાકરડાંએ પોતાનો અધિકાર છોડી દીધો તેને માટે પ-
સ્તાવાનું કાંઇ પણ બન્યું નહિ. પણ હવે તો તે અમને તથા બધી રૈયતને
તોબા પોકરાવેછે, ને એ રીતે કહેછે કે તમે મારી સમશેરના ગુલામછો."
એતો પોતાની હકીકત બહુ લંબાવવા જતો હતો પણ અકબરશાહે કહ્યું
કે સમજ્યો. કાલ સવારે એક સરદાર લસ્કર લઇને તારી જોડે આવશે;
એમ કહી તેને વિદાય કરી બોલ્યો કે આ રાજા રાજનીતિમાં કુશળ પણ

કાયો જણાયછે. રાજ મેળવવામાં અને જાળવવામાં બંનેમાં પ્રીતિ અને ઇનસાફની જરૂર છે. જુલમથી ક્યારે પણ સારૂં ફળ મળતું નથી.

વારૂ, હવે કવિતાતરંગ ચલાવો.

ત્યારે રાજા તોડરમલ બોલ્યા કે આ ગામડીઆ પટેલની હકીકત પણ એ કવિતામાં આવે તો ઠીક. કોઇ જુવાન અમીરે કહ્યું કે મોહોબતવિના તે શાહેરી શી ? આ સાંભળી બાદશાહે કહ્યું કે, આ તો ત્રણ અર્થની કવિતા કરવી પડે એવું કામ થઇ પડયું છે.

તે ઉપરથી જરાક વિચાર કરી બીરબલે નીચે પ્રમાણે એકજ દોહરો કહ્યો, અને પછી ઘણી નમ્રતાની સાથે કહ્યું કે ભુલચૂક હશે તો પંડિતરાજ સુધારશે.

कैसा कोमल प्रथमथा? अब क्यों ऐसा क्रूर ?
मैं पूजके मस्तक धरा, यही गुना हैं सूर !

જગન્નાથે કહ્યું, સાબાશ છે, બીરબલ, શાબાસ. જે સ્થળે ક્લિષ્ટતા એ દોષ ગણાય નહિ ત્યાં પણ તેં પ્રાસાદિકજ કવિતા કરી. બાદશાહે કહ્યું, રાજા ને સ્ત્રી વિષેના અર્થ તો બરોબર સમજાયા, પણ બપોર વિષે કાંઇ ગુંચવણ રહેછે તે સમજાવો તો ઠીક. તે કરતાં ત્રણે અર્થજ કરો કે કોઇને કાંઇ ભ્રાંતિ રહી જાય નહિ.

તે ઉપરથી પંડિતરાજ બોલ્યા કે પ્રથમ કોમળ અને પછીથી ક્રૂર થએલા રાજા વિષે તો અર્થ સ્પષ્ટ છે, કેમકે તેની હકીકત પેલા ગામડીઆએ સઘળી બધાના દેખતાં જાહેર કરી છે. હવે હું એ બીજા બે અર્થના પ્રસંગ કહુંછું તે સાંભળો. એ ગામડીઆના જેવોજ કોઇ બ્રાહ્મણ સવારે ખેતરમાં જતો હશે વાટે નદી આગળ સૂર્યોદય થયો તેથી ત્યાંજ સંધ્યાવંદન કરી લીધું. પછી ખેતરે જઇ કામે મંડયો. એમ કરતાં બપોર થવા આવ્યા. ઉન્હાળાના આજના જેવાજ દહાડા, જમીન ખરી ખાંગડ થઈ ગએલી, ખેતરમાં લીલું તરણું પણ મળે નહિ, જ્યાં જોય ત્યાં આંખે ઝાંઝવાં વળે, અને માથા ઉપર ખરા બપોરનો સૂરજ તપી રહેલો. તેથી તે છેક કંટાળી ગયો અને સૂર્યને કહેવા લાગ્યો કે "તમે સવારમાં કેવા કોમળ હતા અને હમણાં આટલા બધા કરડા કેમ થઇ ગયા છો? મ્હેં તમારો કાંઇપણ અપરાધ કર્યો નથી. મારા નિત્યમાં હું કાંઈ ચૂક્યો નથી. પણ ભૂલ્યો! એજ મારો અપરાધ કે મ્હેં તમારૂં પૂજન કરી માગી લીધું કે તમે મારે માથે

સદા બિરાજમાન રહેજો. તેથીજ તમે મારે માથે ચઢી બેઠાછો અને તેથી આ દુઃખ હું પામુછું" એ પ્રમાણે પેલો ભોળા પણ તપી ગએલો ગામડીઓ બોલે એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય નથી.

સ્રીપક્ષે એનો અર્થ ખંડિતા નાયિકા ઉપર લાગુ પડે છે. ત્યાં "મ્હેં પૂજન કરીને માથા ઉપર ધારણ કર્યા" એનો લાક્ષણિક અર્થ એવો સમજવો કે અપૂર્વ પ્રેમ રાખ્યો અને માથાના મુગટ ગણ્યા. બાકીતું બધું તો સરળ છે. તે પોતાના પ્રીતમનો પૂર્વાનુરાગ સંભારી તેને પાછો ઠેકાણે આણવાની તજવીજ કરેછે તેથી તે વાણીવિદગ્ધાધીરા છે એમ પણ ઓળખાઇ આવેછે.

કોઇએ પૂછ્યું કે એમાં તો સૂર શબ્દ એ સામાન્યજ સંબોધન મૂક્યું છે તેથી એ અર્થ બધાને કેમ લાગુ પડે. જગન્નાથે કહ્યું કે ઉપર અર્થનો શ્લેષાલંકાર હતો તેમ અહિંયા શબ્દનો છે. સુર શબ્દના ત્રણ અર્થ ભાષામાં થાયછેઃ–દેવ, સૂર્ય અને શૂરો. સૂર્યપક્ષે સૂર્ય અર્થજ લેવો. નાયિકા પક્ષે દેવ એ અર્થ લેવો. રાજાને બાહાદુર વક્રોક્તિમાં કહ્યો.—મતલબ તો એ કે તું ક્ષત્રીધર્મ પ્રમાણે વર્તતો નથી.

મુલ્લાં ઝનૂનુદ્દીન બેઠા બેઠા ક્યારનું કાંઇ છીંડુ શોધ્યા કરતા હતા પણ કાંઇ જડ્યું નહિ ત્યારે ઉપલેકજ દોષ કાઢયો કે એમાં તો હરમતી મોહોબતનું બ્યાન કર્યું છે, અને કહ્યું કે મોરદાર બાનુનીજ મોહોબતનું બ્યાન કરવું ખરા મુસલમાનને સજાવર છે. આ સાંભળી બધાને નવાઇ લાગી અને તેનું વિશેષ કારણ તો એ કે એ મુલ્લાં સાહેબને પોતાની મોરદાર બાનુ સાથે બનતુંજ નહોતું. રોજ લઢાલડી અને મારામારી ચાલતી.

બીરબલે કહ્યું, મુલ્લાં સાહેબ, એમાં મોરદાર બાનુનીજ મોહોબતનું બ્યાન છે. કોઇ આપ જેવા કાબેલ મોલવી શાદી કરવા નીકળેલા ત્યારે બીબીને બહુ મીઠા મીઠા બોલ બોલીને રીઝવેલી. તમે કહેશો કે મશ્કરી કરે છે, પણ મુસલમાન વિના આ હકીકત કોઇને લાગુજ પડે નહિ કેમકે અમારામાંતો નાનપણથી માબાપજ ઢીંગલાઢીંગલીને પરણાવી દેછે. પછી તે બીબીને તો મુલ્લાં સાહેબ દુઃખ દેવા લાગ્યા ત્યારે તે બિચારીએ તેને નામે આ પ્રમાણે છેડો વાળ્યો. "માથા ઉપર ધારણ કરવું" એ બોલ વિવાહિત

સ્ત્રીનેજ શોભે, પરકીયા તો હૃદયમાં ધારણ કરે. વળી તેનામાં એટલી દીન ભક્તિ હોય નહિ.

આ સાંભળી સઘળા રાજી થયા. અકબરે કહ્યું, હવે તો માંહેથી ચોથી આડકથા પણ ફાટી. બધા ઝનૂતુદ્દીનની સામું જોઈ રૂમાલમાં હસવા લાગ્યા. પછી બાદશાહે જગન્નાથ પંડિતને પૂછ્યું કે તમારો સ્વકીયા પરકીયા વિષે શો વિચાર છે.

જગન્નાથે કહ્યું કે સ્વકીયાપ્રીતિ એ સંસ્કૃત એટલે સંસ્કાર યુક્ત છે, અને પરકીયાપ્રીતિ તો પ્રાકૃત એટલે માત્ર પ્રકૃતિનેજ અનુસરતી છે. બાદશાહે પુછ્યું એતો ખરૂં, પણ એ બંનેના સુખમાં શો ફેર છે. "સંસ્કૃત પ્રાકૃત ક્રિયાઓના પરિણામાં ફેર છે તેટલોજ." એમ કહી જગન્નાથ નીચેનો દોહરો ભણ્યાઃ

संस्कृतस्वकीयास्नेहसुख, अचल शौचकर शांत;

प्राकृतपरकीयप्रीतिपुनि, अचर सोचकर सात.

આ દુહાના શબ્દ તો કાંઇ કઠિણ નહોતા, પણ તેના અર્થમાં ઘણો વ્યંગ હોવાને લીધે બધાથી તેનો ભાવાર્થ સમજાયો નહિ. માટે બીરબલે તે સ્ફુટ કરીને સમજાવ્યો. પંડિતરાજ કહેછે કે સ્વકીયાના સ્નેહનું સુખ સંસ્કૃત હોવાથી તે કેવું છે, તો કે અચળ શૌચકર કહેતાં પવિત્ર કરનારૂં, અને શાંત એટલે ઉદ્વેગ કે ચિંતા વિનાનું. પરકીયાની પ્રીતિ પણ એવીજ છે, પરંતુ પ્રાકૃત હોવાથી તેના ગુણ પણ પ્રાકૃત થઇ જાયછે, એટલે અચળને ઠેકાણે અચર કહેતાં આચરવા યોગ્ય નહિ, સોચકર એટલે દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર, અને સાંત કહેતાં અંતવાન એટલે જેનો જલદીથી છેડો આવી જાય એવી છે

આ સાંભળી બધી સભા છક થઈ ગઇ. સર્વે એના ચાતુર્યનાં એકે અવાજે વખાણ કરવા લાગ્યા. મુલ્લાં ઝનૂતુદ્દીન પણ બોલ્યા કે એ કાફર મુલ્લાંની કાબેલીઆતમાં કાંઇ ખામી નથી. જો એક કલમો પઢે તો હું એને પગે લાગવા તૈયારછું અકબરશાહતો ઘણોજ પ્રસન્ન થઈ ગયો હતો. એણે કહ્યું એ બંનેને પ્રીતિ ને દેખાવમાં સરખીજ વર્ણવી, પણ પરિણામમાં જમીનને આસમાન જેટલોજ ફરક પાડી બતાવ્યો એ મોટી ખૂબી છે. હું ધારતો હતો કે રખેને એ ફક્કડ કવીશ્વર પરકીય પ્રીતિનો પક્ષ કરે. જગન્નાથે હસીને

કહ્યું કે, સંસ્કૃત ને પ્રાકૃત ક્રિયાઓમાંજ જે સ્વાભાવિક ભેદ રહેલોછે તે કોનાથી રદ થઈ શકે. બીરબલે કહ્યું, મહારાજ, એ પંડિતરાજે તો પરકીયાની પ્રીતિને સુખ શબ્દજ લગાડયો નથી, અને પ્રીતિ કહી ત્યાં પણ અચર, સોચકર, ને સાંત એવાં વિશેષણો યુક્તજ કહી છે. ખરે એ કવિરત્ન જેવા રસમાં તેવાજ ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ નિપુણ છે.

એ વેળા સભામાં એક જ્યોતિષી બેઠો હતો. તે કવિતા પણ કરી જાણતો હતો તેથી તેણે કહ્યું કે રજા હોયતો એ વિષય ઉપરજ મ્હેં કાંઈક બનાવ્યું છે તે કહી સંભળાવું. બાદશાહે કહ્યું, ઠીક, બોલો. બીરબલ કહે, જોશીબાવા, કવિતા કરવા જતાં તમારા ગ્રહને ભૂલશો નહિ હો. જોશીએ જવાબ આપ્યો કે હું ગ્રહને ભૂલું, પણ તે ક્યાં કોઈનેએ ભૂલે એવા છે. એમ ઝડાકો કરી તે નીચે પ્રમાણે બોલ્યોઃ-

स्वकीयामुखशशिपूर्नसम, शुक्रसीपरकीयप्रीत,
झलक पलकसी तनुतनक, कुसाध्यकाल अनित्य.

બાદશાહે કહ્યું, ચોથું ચરણ ગ્રહપક્ષે બરાબર સમજાતું નથી માટે તે સમજાવો. એમાં જ્યોતિષશાસ્ત્રની કાંઇ ગૂઢ વાત છે. જોશીએ કહ્યું, મહારાજ, આ કવિરાજે મને ફરમાશ કરી હતી કે તમારા ગ્રહને ભૂલશો નહિ તેથી તેમ કરવું પડયું છે. વળી એમ પણ ખરૂં કે ગ્રહ નડે ત્યારેજ અમને કોઇ પૂછવા આવે. માટે હું બધોજ અર્થ સમજાવુંછું, અને લંબાણ થાય તો ક્ષમા કરજો. એમ કહી તે બોલ્યો કે સ્વકીયાનુ સુખ પૂનેમના ચંદ્રમા જેવું નિર્મળ, આનંદકારી, ને અખંડ છે. પરકીયાની પ્રીત શુક્રના જેવી છે. તે પ્રીતનો ઝળકારો આંખની પલકના જેવો છે એટલે પળમાં ઝળકે ને પળમાં બંધ પડી જાય. ગ્રહોનું દર્શન પણ શાસ્ત્રમાં એ પ્રમાણેજ કહ્યું છે. તનુ કહેતાં વિસ્તાર થોડો છે—કેમકે પરતંત્રતાને લીધે યથેચ્છ હાવભાવથી વિસ્તારી શકાતી નથી. શુક્રના તારાનો વિસ્તાર ચંદ્રના કરતાં બહુજ નાનો દેખાય છે એતો પ્રત્યક્ષ છે. વળી તે સાધ્યકાળછે એટલે અમુક વખતેજ સાધી શકાય અને વળી તે કાળ પણ સારો નથી. શુક્રના તારાનું એવું છે કે થોડા માસ તે સાંજે અને થોડા માસ પાછલી રાતે દેખાય છે. બીજાની પેઠે જ્યારે જોવા જઇએ ત્યારે રાત્રે આકાશમાં દેખાય નહિ. માટે એને કુસાધ્ય કાલ કહ્યો. વળી એ અનિત્ય છે, કેમકે કેટલાક દિવસતો એનો અસ્તજ રહેછે.

જોશીએ આવી કવિતા કરી તે જોઇ ઘણાને નવાઇ લાગી. ત્યારે એણે ખુલાસો કર્યો કે મારા બાપે મને વ્યાકરણ કાવ્ય વગેરે શીખવ્યા પછીજ જ્યોતિષ્‌માં નાખ્યો હતો, કેમકે તેઓ સમજતા હતા કે સંસ્કૃત ભાષાના સામાન્ય જ્ઞાન વિના શાસ્ત્રના ગ્રંથ જોઇએ તેવા ભણી શકાયજ નહિ. બાદશાહે પૂછ્યું કે વ્યાકરણ કાવ્યનું આવું જ્ઞાન છતાં તમે જોશીજ કેમ થયા. એણે જવાબ દીધો કે સાહેબ, હાલ શાસ્ત્રી પુરાણીને ભણી ભણીને આખરે ભીખ માગવી પડે છે; અને આ ધંધો તો એવો છે કે સંઘળા મારે ઘેર ધક્કા ખાતા આવે છે. બીરબલે કહ્યું જોશીબાવાનું કહેવું પ્રમાણ છે–એમને વાસ્તે તો આકાશવાસી આંધળા લૂલાની ટોળી એવી જબરી છે કે તેઓ શ્રમને પણ ચીરીને એમનું ઘર ભરે છે.

બાદશાહે હસીને કહ્યું એ બધી વાત ખરી, પણ વિદ્યા કરતાં ધનને શ્રેષ્ઠ ગણવું એ બુદ્ધિમાનનુ લક્ષણ ન કહેવાય. બીરબલ બોલ્યો, સાહેબ, જ્યોતિષ્‌ શાસ્ત્રનો મુદ્દોજ એછે—કેમ જોશીબાવા ખોટું કહુંછું ? એમ કહી નીચેનો દુહો બોલ્યોઃ—

लिख पहिलो तन धन दुजो, विद्या पंचम स्थान;
यों उपदेशही देत जो, जगति गतिके जान.

આ મર્મના બોલ જોશીને લાગ્યા તો ખરા, પણ કાંઇ પ્રત્યુત્તર વળાય એમ હતું નહિ, કેમકે જ્યોતિષ્‌માં પહેલું સ્થાન તનનું, બીજું ધનનું, અને વિદ્યાનું તો છેક પાંચમુંજ ગણ્યુંછે. બીજા સભાસદો તો ખૂશ ખૂશ થઇ ગયા, કેમકે આ એક દોહરામાં વ્યવહારને જ્યોતિષ્‌ એ બંનેના અર્થ આવ્યા હતા. કોઇએ પૂછ્યું કે વ્યવહારપક્ષે તો "**जगति गतिके जान**" એ વાક્યનો અર્થ "જગતની રીતિ જાણનાર" એમ ઠીક બંધ બેસે છે, પણ જોષીને કેમ લાગુ પડે તે મારાથી સમજાતું નથી. જગન્નાથ પંડિતે કહ્યું એજ આ કવિતાનો શ્લેષાત્મક ચમત્કાર છે આખા જગતની એટલે બ્રહ્માંડની ગતિ જાણનાર એ વિશેષણ જોષીનેજ બરાબર લાગુ પડે છે.

અકબર બાદશાહ સઘળી વિદ્યાનો જીજ્ઞાસુ હતો તેથી તેણે પૂછ્યું કે મહારાજ, પાંચમું ઘર વિદ્યાનુ ત્યારે પછીનાં ઘર કેવાં હશે તે કહો. તેણે જવાબ આપ્યો કે 'છઠ્ઠું શત્રુ રોગ વગેરેનું, સાતમું સ્ત્રીનું, આઠમું મૃત્યુનું". આગળ બોલવા જતા હતા પણ એટલામાં બીરબલ બોલી ઉઠ્યો કે.—

अरि नारी अरु मृत्युके, घर है हारोहार;

जोतसी इस्में क्या कहा ? जानत सब संसार.

એટલે, શત્રુ, સ્ત્રી અને મૃત્યુ, એ ત્રણનાં ઘર પાસે પાસે છે એમાં હું, જોશી, શું કહું? એ તો આખી દુનિયાં જાણે છે.

આ હાજર જવાબીથી બાદશાહ પ્રસન્ન તો થયા, પણ જોશીનું મ્હોં ઉતરી ગએલું જોઇને કહ્યું, બીરબલે સ્ત્રીજાતિની નિંદા કરી, પણ જોશી મહારાજ, તમે કાંઇ પાછું તેની પ્રશંસાનું જ્યોતિષને લગતું બોલો. એણે કહ્યું કે મહારાજ, જ્યાં સભાને હાસ્યવૃત્તિ વ્યાપી રહી છે ત્યાં મ્હારૂં શૃંગારનું ગાંભીર્ય રૂચવું મુસ્કેલ છે, તોપણ આજ્ઞા છે તો સ્ત્રીઓની જાતિ વિષે કાંઇ મિશ્રરસનું બોલુંછું તેમાં જેની પ્રશંસા કે નિંદા જે ઘટિત હશે તે આવશે.

१मतंगि लोहितांगसी, २शंखिनि शनि निःशंक,

३चित्रिनि चितहर शुक्रसम,४ पद्मिनि पूर्न मयंक.

એક વેળા સભામાં પાદશાહે પૂછ્યું કે મરનારની તિથિએ જમવા જમાડવાનો ધારો હિંદુઓમાં શા ઉપરથી નીકળ્યો હશે? કોઇએ કહ્યું કે મરણતિથિ યાદ રાખવાની રીત મુસલમાન વગેરે બધી કોમમાં સામાન્યજ છે. એ રીતે સૌ સૌએ પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે જવાબ આપ્યા, પણ પાદશાહના મનનું સમાધાન થયું નહિ. એ કહે કે એથી તો માણસનો જન્મદિવસ યાદ રાખવો એ બહેતર છે. બીરબલે ડાહ્યા રહીને ઉત્તર આપ્યો કે, સાહેબ, જ્ઞાનીઓની શીખામણજ છે કે—

जन तुं अपने जन्मदिन, करले उच्छव आप;

मरनदिन तौं सबही मिल, लड्डु खायगे बाप.

પાદશાહે કહ્યું કોઇ માણસના મરણને દિવસે ઉત્સવ કરવો એ બહુ નઠારૂં. બીરબલે હસીને કહ્યું, મહારાજ, સંસાર બહુ જ્ઞાની છે અને તેથી જગતનું પાપ ગયું એમ જાણી તેના મરણથી હરખાયછે. વિચાર કરો કે—

आया कछु लाया नहि, गया गया जग रोग;

एसे जनके मरन दिन, बिन कहा सुमरन जोग.

જે માણસ જગતમાં આવ્યો ત્યારે કાંઇ પોતાની સાથે લાવ્યો નથી અને ગયો ત્યારે બધાને એમ લાગ્યું કે જગતનું પાપ ગયું, તેવા માણસની મરણતિથિ સિવાય બીજું યાદ રાખવા જોગ શું છે. ? અર્થાત્‌—એવા માણસનું મરણ એજ જગતને લાભકારી છે, અને તેથી તે દિવસનેજ તેઓ મમતાથી યાદ રાખેછે.

જગન્નાથ પંડિત બોલ્યા કે જગત મહાપુરૂષનો તો જન્મદિવસજ યાદ રાખેછે, પણ એવા મહાપુરૂષો થવા મુશ્કિલ તેથી સંસારનો વ્યવહાર મરણતિથિજ યાદ રાખવાનો દીસે છે.

उच्छव सबके मरन दिन, निज घरमेंही होय;

जगमे उच्छव जन्मदिन, एसा विरला कोय.

એ ઉપરથી મહાપુરૂષો વિષે વાત ચાલી. બાદશાહ કહે વ્યાજબી છે કે જેના જન્મથી જગતને લાભ થાય તેનોજ જન્મદિવસ યાદ આણે. છવ્યું તો એવા માણસનું પ્રમાણ છે.

બીરબલ—અને બીજા માણસનું મર્વુંજ પ્રમાણ છે.

અકબરશાહે કહ્યું, પંડિતરાજ, એવા મહાપુરૂષો વિરલાજ નીકળી આવેછે તેનું શું કારણ ? જગન્નાથે જવાબ આપ્યો, આખા જગતનું પ્રિય માણસથી શી રીતે થઇ શકે ? કોઇપણ એવા નીકળી આવેછે એજ નવાઇ જાણવી. ઘણોખરો સંસાર તો પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા પાછળજ મંડેલો છે, અને તેમાં રાતદહાડો મરી મથેછે તોપણ મનમાનતી રીતે તે સાધી શકતો નથી. હજારમાં ભાગ્યે એક એવો નિકળે છે કે પોતાના પંડનો સ્વાર્થ સાધતો થકો પોતાના કુળની ઉન્નતિ બાબત પણ કાંઇ ફિકર રાખેછે, અને એવી ફિકર રાખનારા હજારમાંથી એકજ ભાગ્યે તેમ કરવાને શકિતમાન થાયછે. જો કુળદીપક થવુંજ એ પ્રમાણે આટલું દુર્લભ છે, તો દેશદીપક થવું એ કેટલું દુર્લભ હોવું જોઇએ ? ભરતખંડમાંથી દેશદીપકપણાની તો આ કળિયુગમાં બુદ્ધિ જતી રહીછે અને તેથી સર્વ શઠતાને પામ્યા છઇએ. પણ એતો દેશદીપકપણાની વાત થઇ. આખા જગતનું કલ્યાણ કરે એવાં મહા કર્તવ્યકર્મવાળા પુરૂષો તો એથી પણ પર જાણવા.

कुलदीपक होना कठिन, देशदीपक दुर्लभ;

जगदीपक जगदीशको, अंश मनुष्य अलभ्य.

જગન્નાથ પંડિત આ પ્રમાણે જ્ઞાનચર્ચા કરવા લાગ્યા તે ઝનૂનુદ્દીનથી ખમી શકાયું નહિ. તેથી તે જગન્નાથની નિંદા કરી ગાળો દેવા લાગ્યો. પાદશાહે કહ્યું પંડિતરાજ, તમારે એ જૈફ મુલ્લાંના બોલવા તરફ જોવું નહિ. તે ઉપરથી પેલા જોશીએ નીચલો દુહો કહી બધાનાં મન રંજન કર્યાં.

लगत जगतमे नाहि कदा, गुनिको गाली साच;
शशि शशांक मृगांक सब, शब्द सुधाकर वाच्य.

અર્થઃ—કોઇ ગમે એટલી નિંદા કરે પણ જે ગુણવાન છે તેને તે ખરેખર લાગતી નથી. જેમકે ચંદ્રમાને કોઇ દ્વેષભાવથી સસલાવાળો કે સસલાની છાપવાળો એમ કહે અને એ કહેવું ખરૂં છે તોપણ જગતમાં તેને તે ગાળ છે એમ સમજવાનુંજ નહિ, અને લોકો તો એ ગાળના શબ્દો તે પણ સુધાકર વાચ્યજ ગણવાના, કેમકે તેમાં સૌંદર્ય શીતલતાદિક સારા ગુણો રહેલા છે. મતલબ કે જેમ શશી, શશાંક વગેરે શબ્દો ખરૂં જોતાં ચંદ્રની નિંદાનાજ છે તોપણ રૂઢિમાં સ્તુતિનાજ સમજાયછે, તેમ મોટા ગુણવાનની કોઇ નિંદા કરેછે તોપણ તે તેને લાગતી નથી.

આ સાંભળી આખી સભા પ્રસન્ન થઇ. જગન્નાથ પંડિતને ઝનૂનુદ્દીન ઉપર કાંઇ રીસ ચડવા આવી હતી તે આ કાવ્યચમત્કૃતિથી ઉતરી ગઇ અને કહ્યું કે જોશીબાવાએ સારી કવિતા કરી. કાવ્યશાસ્ત્રનો પણ એવોજ ન્યાય છેઃ

दोषदर्शी गुनअंधको, गिन गुनी अधम अभाग;
शर्द सुधाकर शुद्धमे, सस शोधत रस त्याग.

બીરબલે કહ્યું પંડિતરાજે ખરેખરો સપાટો મૂર્ખ ટીકા કરનારની ઉપર આ ઠેકાણે લગાવ્યોછે. કેટલાક ટીકાકાર સ્વભાવથીજ એવા રસશૂન્ય હોયછે કે આંધળો જો મેઘ ધનુષ્યની શોભા દેખે તો તેનાથી કાવ્યની ખૂબી દેખાય. એવા અંધત્વના કારણથી તેને ખરા કવિઓની નિંદાજ સૂઝે છે. આ વ્યાકરણ વિરૂદ્ધ થયું, આ રૂઢિ વિરૂદ્ધ ગયું, આ નીતિનો દોષ થયો, એમજ તેઓ છીંડાં શોધેછે. આવા લવારાને કાવ્યશાસ્ત્રના ખરેખરા જાણ હોય છે તે તો ગણકારતાજ નથી, પણ નવા બુદ્ધિમાન કવિઓને ક્ષોભ થાય છે. પરંતુ તેમ ન થાય તેને માટે આ દુહામાં સારો બોધ કર્યોછે. અર્થ—જે દોષજ દેખેછે અને ગુણ જોવામાં કેવળ આંધળોજછે તેને, એ ગુણીજન,

તું અધમને અભાગીઓજ ગણ. મતલબ કે એવા ટીકાકાર ઉપર ચીડાવું કે ખીજાવું નહિ પણ ઉલટું તેનું રસમાં પામરપણું જોઇને તેના ઉપર દયા કરવી જોઇએ. એવા મૂર્ખ ટીકાકાર કોના જેવાછે તો કે કોઇ મૂર્ખે એમ સાંભળ્યું હશે કે ચંદ્રમામાં સસલાનો આકાર દેખાયછે, તે ઉપરથી શરદ ઋતુમાં પૂર્ણ ચંદ્ર પ્રકાશી રહ્યોછે તે વેળા ચાંદનીની મઝા લેવાને બદલે તેમાં સસલું કયાંછે તેજ શોધવા લાગ્યો. તેવીજ રીતે મૂર્ખ ટીકાકાર પણ વ-તેછે-રસ છોડીને સસલારૂપી અલ્પદોષજ શોધવાને દોડેછે, કેમકે એની આંખે રસ તો દેખાતોજ નથી.

अकबरशाह अने बीरबल भाग ७ मो.

બીરબલ ઉપર બાદશાહની પ્રીતિ દિનપરદિન વધતીજ ચાલી. જેમ જેમ સહવાસ વધારે થવા લાગ્યો તેમ તેમ એ કવિતાતરંગની સાથે વ્યવહારી કામમાં પણ કુશળ, તડબાજ, અને ચતુર માલમ પડયો. કોઇ પણ વાતનો તોડ કાઢી આપતાં એને વાર લાગે નહિ. અકબરે પ્રસન્ન થઇ એને સુબાગીરી બક્ષી. આ સાંભળી અદેખા દરબારીઓ રાજી થયા અને જાણ્યું કે ટાટે પાણીએ ખસ ગઇ. પણ આટલથીજ તેઓ ન ધરાતાં સાચી જુઠી બાતમીઓ મેળવી હજુરમાં હજારો ખટપટ કરવા લાગ્યા.

પણ બીરબલ સો ખટપટીને પૂરો પડે એવો હતો. તેમના કાવત્રાની એને રજેરજ ખબર પડતી. લાંચ ખાયછે, ઉચાપત કરેછે, જુલમ કરેછે એવા ગાંડા ગાંડા અપવાદ સાંભળી એને હસવું આવતું, કેમકે એ જાતે ચોખ્ખો હતો. તેઓ એ વાતની ચુગલી કર્યા વિના પણ રહ્યા નહિ કે બીરબલ પોતાના જાતભાઇ નાગરોનેજ બધે વર્તાવેછે. આ આરોપ કેટલેક દરજ્જે ખરો હતો, અને તેથી એ બાબત તેઓ બાદશાહના દરરોજ કાન ભરવા લાગ્યા. બીરબલને આ આરોપની ખબર પડતાં બહુજ ખુશી થયો અને પહેલાં કરતાં પણ પોતાની નાતના ઉપર વધારે છચોક મહેરબાની રાખવા લાગ્યો. એક દહાડો પ્રદોષની પૂજામાં બેઠો હતો તે વેળા કોઇ બ્રાહ્મણ નીચે પ્રમાણે ટહેલ નાખતો આવ્યો તેને માન સન્માન આપી કચેરી એકઠી કરીને જાહેર રીતે ન્યાલજ કરી નાખ્યો.

सागरको जल सोस धर, जा घरमें ज्यों तोप;*
नागरके भर कोष रु, गागर गरीब प्रदोप.

---

* સંતોષ, મન ધરાય ત્યાં સુધી

અર્થઃ—દરબારરૂપી સમુદ્રનાં પાણી તું શોષી લઇને જા, તારા ઘરમાં ભરાય તેટલાં ભર (કેમકે તે કાંઇ ખુટવાનાં નથી.) નાગર લોકના ભંડાર ભર, અને હું ગરીબની આ એક ગાગર તું પ્રદોષની વેળા ભરી આપ.

આ વાતની બાદશાહ આગળ ફર્યાદ જતાં તેને પણ લાગ્યું કે એતો હવે છેક ફાટયો, અને તેથી એને હજુરમાં એકદમ બોલાવવાનો હુકમ કર્યો. શત્રુઓ હરખાવા લાગ્યા. બીરબલતો ધારતોજ હતો કે મને બોલાવશે. તેથી તે દોટમાર કરતો જાણે લગનમાં જતાં હોય તેમ ખુશીની સાથે દિલ્હી આવી પહોંચ્યો, અને આવ્યો તેવોજ દરબારમાં ગયો. ત્યાં આટલો વહેલો આવેલો જોઇ બધા આશ્ચર્ય પામ્યા. એ તુર્ત તખ્ત આગળ જઇને નમ્યો. અકબરતો એના મોં સામુંજ જોઇ રહ્યો અને વિચારમાં પડયો કે ગુન્હેગાર હોય તો આ પ્રમાણે હસતું નિર્દોષ મોં રહે નહિ. બીરબલ પણ કાંઇ બોલ્યા ચાલ્યા વિના ઘૂંટણીએ પડયો હતો તે પ્રમાણેજ બાદશાહની સામું જોઇને ઉભો રહ્યો. આખરે અકબરે કહ્યું કે આટલો તાપ છતાં તારૂં મ્હોં કેમ મુરઝાયું નથી. તે વેળા ખરો ઉન્હાળો ચાલતો હતો, અને તેથી આ પૂછવું યોગ્યજ હતું, પણ બીરબલ તેનો મર્મ સમજી ગયો, અને બોલ્યો કે મારા ગુરૂ જનોની આ પ્રમાણેજ શીખામણ છે.

> दुखमेंसे सुख होत हैं, डर मत देखहि दुःख;
> जितनो दुःखहि तापको, तितनो वृष्टिसुख.

એક ડોસો ચાલુ ભામલાથી અજાણ્યો હતો તેણે આ દુહો સાંભળી કહ્યું કે ખરી વાત છે કે જેમ તાપ વધારે તેમ વરસાદ પણ વધારે. પણ બીજા બધાંનું ચિત્ત તો બીરબલનું શું થાયછે તે તર્ફ લાગેલું હતું, તેથી એ સાહિત્ય વિષે કાંઇ પણ ચર્ચા ચાલી નહિ. એની આ બેપરવાહી જોતાં દુશ્મનોના હોશને કોશજ ઉડી ગયા, અને મનમાંતો ખાત્રી થઈ કે આપણે એને પહોંચવાના નથી. તોપણ હિંમતતો હારવી નહિ એમ ધારી એક જણે કળે કળે પેલી ટહેલની વાત કાહાડી. બીરબલે ધીમે રહીને ભોળો હોય તેમ બધી વાત કબુલ કરીઃ એણે કહ્યું, કે તે બિચારો બ્રાહ્મણ છોકરી પરણાવવાને માટે ગાગર લઇને બપોરનો ગામમાં રખડતો હતો, અને મને એ વાતની ખબર થતાં મારાથી બન્યું તેટલું આપ્યું. એ ટહેલની ખૂબી એવી હતી કે હું જો શ્રીમંત હોતતો મોહોરને ઠેકાણે હીરાથી એ ગાગર ભરી આપત કોઇએ અજાણ્યા થઈ તે ટહેલ શી હતી એમ પૂછ્યું ત્યારે એણે ખુશીની સાથે તે દુહો ભણી બતાવ્યો.

सागरके जल सोस धर, जा घरमे ज्यौं तोष;
नागरके भर कोष रु, गागर गरीब प्रदोष.

ચાવત્રાખોરોએ ધાર્યું કે હવે એ ઝખ મારેછે. તેઓ બોલી ઉઠયા કે જહાંપનાહ, બીરબલના મ્હોંનીજ કબુલાત આવી ચૂકી. હવે આપ ધણી છો ચાહે તે કરો. અકબરનો ગુસ્સો પણ આ દેખીતું બેહયાપણું જોઇને જાગ્રત થયો. તે છતાં તેણે તે ન બતાવતાં ગંભીરાઇથી એટલુંજ કહ્યું કે બીરબલ, તને આ દોહેલમાં શો ચમત્કાર લાગ્યો કે તું તે પર આટલો બધો ફિદા થઇ ગયો છે.

બીરબલ બોલ્યો, મારી કમસમજ પ્રમાણે જે મને સુઝેછે તે કહુંછું. આપ જાણોછો કે ઉન્હાળામાં તાપ પડેછે તેના જોરથી સાગરના પાણીની વરાળ થઇને ઊંચે ચડેછે અને તેનાં વાદળાં થાયછે. એ પાછાં પૃથ્વી ઉપર પડેછે ત્યારે વરસાદ કહેવાય છે. એ ઉપર આ સાહિત્ય છે. બપોરે બહુ તાપ પડતો હશે તે વેળા કોઇ કવિએ સૂર્યને આ પ્રમાણે કહ્યું. તું તપેછે તેથી વધારે તપ. જા, તારી મર્જીમાં આવે તેટલું સમુદ્રનું પાણી સોસી લઇને તારા ઘરમાં (વાદળમાં) ભર, પણ સાંજને સમે નાગર નામ નગરવાસીઓના કોષ કહેતાં ટાંકાંઓ ભરી નાંખજે, અને હું ગરીબનો બારણે એક આ ગાગર મૂકી છાંડીશ તે ભરી આપજે એટલે થયું. પ્રદોષ કહેવાનું કારણ એ કે વરસાદ આવવાનો વખત ઘણું કરીને સાંજજ છે.

આ સાંભળી બધા દિંગ થઇ ગયા. ખટપટીઆનાં મ્હોંતો કાળાંમેશ જેવાં દેખાયાં, અને નીચેથી ઉચું જોઇ શક્યા નહિ. અકબરશાહ પણ સાનંદાશ્ચર્યથી બીરબલની સામુ જોઇ રહ્યા અને આંખમાં અપૂર્વ વહાલ ઝળકી ઉઠ્યું.

પછી બીરબલે કહ્યું કે હુંતો એનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજુછું. કોઇએ બીજો અર્થ આપને કહી બતાવ્યો હોયતો તે બોલે પણ કોણ જવાબ દે? કોઇના મ્હોંમાંથી એકે અક્ષર નીકળ્યો નહિ. ત્યારે બીરબલે બાદશાહને પગે પડી કાંઇક માઠું લાગ્યું હોય તેવી રીતે કહ્યું કે સાહેબ, આ બેવકૂફ ચૂગલીખોરોએ મારે વાસ્તે જે જે વાતો ભરાવી છે તે હું જાણુંછું. આ દોહરાનો અર્થ એ મૂર્ખાઓ શું કરેછે તે મેં સાંભળ્યો છે, પણ એ અર્થમાં શી ભલીવાર છે? મને નવાઇ લાગેછે કે આપે પણ એ બેવકૂફોનું કહ્યું કેમ ખરૂં માન્યું. બંદેનવાજ વિચાર કરો, હું જો એવે

ઘર ભરનારો અને વગવસીલાજ ચલાવનારો હોઊં તો એવો આરોપ મૂકનારને હું જાહેર રીતે ઇનામ પણ આપું? ચોર હોય તેતો વધારે સતો થાય.

બાદશાહે કહ્યું કે, બસ બીરબલ, હવે તું એ વિષે વધારે બોલજ નહિ. મારી ખાત્રી થઇ કે તું બેગુનાહ છે. પણ તું આવ્યો તો સારૂં થયું, કેમકે મને તારા વિના ગમતું નહોતું. બીરબલે કહ્યું કે સાહેબની તો મારા ઉપર સદા મહેરબાનીજ છે, પણ આ ખટપટીઆઓએ મારા ઉપર બીજાં પણ આળ મૂક્યાં છે તેની તપાસ થવી જોઇએ. તેઓએ સાહેદીપૂરાવા ભેગા કર્યાછે તે હાલના હાલ જોવા જોઇએ.

બાદશાહે તો કહ્યું કે તેની હવે કાંઇ જરૂર નથી. પણ બીરબલનો આગ્રહ જોઈ તેઓને કહ્યું કે તમે સાહેદીપૂરાવાનું કહેતા હતા તે બતાવો. તેમના તો હાંજાજ નરમ થઇ ગયા હતા. તેઓએ ઘણુંએ ગલાંતલાં માર્યાં, અને બાનાં કાઢયાં કે લોકને કહે અમે ભમાયા હતા પણ બીરબલે તેમને છટકવા દીધા નહિ. પોતાની રૈયતમાંનો એક વાણીયો ત્યાં બેઠો હતો તેની તરફ આંગળી કરીને કહ્યું કે આ લુચ્ચાને અહિયાં કેમ આણ્યો છે? એને શી ફરિયાદ છે? તેતો હાથમાં કાછડી લઇને ધ્રૂજતે ધ્રૂજતે બોલ્યો કે બાપજી કાંઈ નહિ, બાપજી કાંઇ નહિ, તમેતો માબાપ! માબાપછો! મારા માબાપ! મારી સાત પેઢીના માબાપ! આ દેખાવથી આખી કચેરીને ઠીક રમુજ થઇ. પણ જે કારભારીએ તેને ચડાવી રજુ કર્યો હતો તેનું નામ દઇને બીરબલે કહ્યું કે, મિયાંસાહેબ, એ હેમકને તો બોલવાનું કાંઇ ભાન નથી પણ આપે હજુરને ખાનગીમાં કહ્યું હતું તેમ જાહેરમાં કહી સંભળાવો કે મારી તર્ફનો કાંઈ ખુલાસો હોય તે આપું. એ મિયાંએ ઉડાવવાનું તો બહુ કર્યું, પણ ચાલ્યું નહિ. બાદશાહે જાતેજ પૂછ્યું કે એને કેદમાં નાંખી બીરબલ કેટલાક રૂપિયા ખાઈ ગયોછે? જવાબ દીધો કે દશેક હજાર રૂપિયા કાંઇ કહેતો હતો ખરો. બીરબલે કહ્યું એમ નહિ. બરાબર આંકડો જોઇએ. વાણીયા, ગભરાઇશમાં. તને બરાબર યાદ હશે તેથી તુંજ બોલ. તેણે કહ્યું કે અગીયાર હજાર રૂપિયા ૯ આના ને ૫ દોકડા. બીરબલે કહ્યું, બરાબર, પણ મિયાંસાહેબ એ રૂપિયા હું ખાઇ ગયો તેનો શો પૂરાવો? એમ કહી પોતાનાં બધાં દફતર જોડે આણ્યાં હતાં તેમાંથી દિલ્હીનું ખાતું મંગાવી પાદ્શાહને કહ્યું કે, સાહેબ, જુઓ, એ રકમ રેશેરેશ મ્હેં જમે આપીછે. ખ-

રી ? રાજા ટોડરમલ્લ તર્ફે જોઇ કહ્યું કે દિવાનજી, હજુરમાંથી દફતર મંગાવી તપાસો કે તેમાં એ રકમ જમે આવી છે કે નહિ તે માલમ પડશે. તેમ કરતાં બીરબલ કેવળ નિર્દોષ ઠર્યો અને પેલા ચાડીયાને લાખ દામ દંડ તથા વાણીયાને ગધેડાની સ્વારી મળી.

એ રીતે બીરબલની સામે જે તર્કટ ઉભું થયું હતું તે તદન તૂટી પડયું, અને પાદશાહની મહેરબાની હતી તેથી પણ વિશેષ થઇ. બધા દરબારીઓ બીરબલની ભલાઇનાં વખાણ કરવા લાગ્યા, અને બોલ્યા કે અમે તો આગાઉથીજ જાણતા હતા કે બીરબલ એવું કામ કરે નહિ. ખટપટમાં જેનાં નામ ખુલાં પડયાં હતાં તેમણે તો ધીમે ધીમે ઉઠીને કાળું જ કરવા માંડયું. એમ કરતાં કરતાં છેક રાજા ટોડરમલ, ફૈઝી, અબુલ ફઝલ, જગન્નાથ પંડિત વગેરે ખાસ વિદ્વાન મંડળજ રહ્યું, અને તેતો સર્વે બીરબલના મિત્રજ હતા. ત્યારે પાદશાહે હસીને કહ્યું કે, બીરબલ, હેં બધાનો વહેમ દૂર કર્યો, પણ મને તો એમાં બધું તારૂં તર્કટ ભાસે છે. જગન્નાથરાય, આ દુહો તમે કોનો બનાવેલો ધારોછો ? જગન્નાથે જવાબ આપ્યો કે જગતમાં એવી કવિતા કરે એવો કાળિદાસ કે બીરબલ વિના બીજો કોણછે? પરંતુ કવિરાયનેજ, મહારાજ, પૂછશો તો આપની સમક્ષ એ યથાર્થ કહેશે, કેમકે એ સમજે છે કે—

बात बढाके बोल मत, जुठे बढे जन मोत;
नागरकोही नागगर, एक हर्फ में होत.

અર્થઃ—વાત વધારીને કહેવી નહિ, કેમકે જૂઠું બોલ્યાથી માણસનું મોત વધારે થાય છે. નાગર શબ્દ આવો ઉત્તમછે તો પણ તેમાં એક અક્ષર (ગ) વધવાથી નાગગર કહેતાં સાપનું ઝેર થઇ જાય છે.

બીરબલે નમ્રતાથી જાહેર કર્યું કે શાહની સન્મુખ સાચ સિવાય બીજું હું બોલનાર નથી. એ દુહો મારોજ બનાવેલો છે, અને એ ટેહેલીઓ પણ મારે કહેથીજ આવ્યો હતો. એ લુચ્ચાઓ કેવાં નઠારાં તહોમત પણ મૂકતાં કાંઇ વિચાર કરતા નથી, અને તેમાં મરી મસાલો ભભરાવીને આપની આગળ કેવી ચાડીઓ ખાયછે તે ઉઘાડું પાડવાને માટે આ ખેલ કર્યો હતો તેને માટે હું માફી માગુંછું, અને શપથ ખાઇને કહુંછું કે મેં એક દમડી પણ હરામની ખાધી નથી.

બાદશાહે કહ્યું કે એ વાતની તો પૂરાવાની સાથેજ ખાત્રી થઇ છે માટે બોલ નહિ, પણ જરા કહેવું પડે છે કે લોકોની સાથે મીઠાશથી ચાલ્યો હત

તો ઠીક. ટોડરમલ રાજા બોલ્યા કે, જહાંપનાહ, ઉઘરાતદારનું કામજ એવુંછે, માટે તે કોઇને મીઠો લાગે નહિ. બાદશાહ કહે, એમ તો કેમ કહેવાય? અમારા રાજમાં કરોડની ઉપજછે, પણ કોઇએ અમારૂં વાંકું બોલતું નથી. ટોડરમલે હસીને કહ્યું કે એ કરોડો રૂપિયા આવા ઉઘરાતદારજ પેદા કરે છે, અને તેને તો લોકો ગાળોજ દેછે. આપનું કામ તો એ પૈસા ખરચવાનું રહ્યું એટલે આપની ઉદારતા વખણાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. આપજ વિચાર કરોની કે બીરબલે જે પૈસા ઉઘરાવ્યા તે કોને સારૂ?

तरनी भरनी करत सो, विन घन किस्के काज;
मे'सूली सूली लगे, राजा राजाधिराज.

અર્થઃ—તરણી કહેતાં સૂર્ય જે તપી તપીને ઉન્હાળામાં પાણીની ભરણી કરે છે તે વરસાદ સિવાય બીજા કોને વાસ્તે? તોપણ એ જગતનો ધારોછે કે મહેસૂલ ઉઘરાવનારા માણસ સૌને શૂળી જેવા લાગે, અને તેજ પૈસા ખરચનાર રાજા તે મહા ઉદારને રાજાધિરાજ કહેવાય.

કોઈએ કહ્યું કે મહેસૂલનું કામ તો એવું ખરૂં, તોપણ મીઠાશ રાખી હોય તો કાંઇ ફેર પડે ખરો. મુલ્લાં પૈઝીએ કહ્યું કે કાંઈ નહિ, સૂરજના દૃષ્ટાંત ઉપરથીજ વિચાર કરો.

हसहस जल चूसे रवि, घन वरसे हो घोर;
तदपि मेघ महाराज रु, दिनकर काठिन कठोर.

અર્થઃ—સૂરજ હસી હસીને જળ ચુસી લેછે, અને વરસાદ કાળું ભયાનક રૂપ ધારણ કરીને વરસે છે તોપણ વરસાદ તે મેઘરાજાજ કહેવાયછે, અને સૂરજ દિનકર કહેતાં દિવસનો કરનાર છે તે છતાં પણ તે તપે છે ત્યારે તેને કઠિણ કઠોર એવાંજ વિશેપણો અપાય છે. કહેવત છે કે લૂખાં લાડ શા કામનાં, અને દૂઝતી ભેંસની પાટુ પણ સારી.

અકબરશાહ પ્રસન્ન વદને બોલ્યા કે આજ તો પાછો કવિતાવિલાસ ઠીક ચાલ્યો. ફોજદારી કામ તપાસાયું અને તેની જોડે ઉન્હાળાના સૂરજની કવિતા થઇ. જગન્નાથરાય, હવે એ વિષે તમે પણ કાંઇ કથન કરો કે સભા બરખાસ્ત કરીએ.

જગન્નાથ પંડિત કવિતા રચેછે એટલામાં તે દિવસની હકીકત પૂરી કરવાની અણુલ ફઝલે પોતાના મુનશીને તાકીદ કરી, અને ધમકાવ્યો કે હું

લખાવું છું તે લખતાં આજ કેમ આટલી વાર લગાડે છે. તેણે કહ્યું કે હઝરત, દુઆતમાં પાણી નાખી નાખીને થાક્યો પણ આ તાપને લીધે સાહી સુકાઈજ જાય છે. આ રકઝકનો અવાજ બાદશાહને કાને ગયો તેથી પૂછયું કે મુંશીજી સાહેબ શું છે? જગન્નાથ બોલી ઉઠ્યા કે મહારાજ એ વાતનો ખુલાસો મારી કવિતામાં આવશે એમ કહી નીચે પ્રમાણે કહ્યુંઃ

हर्ख अर्घदे अर्कको, नर धर्मिष्ट प्रभात;
तपे दुपोरे तव सबी, दरिया अरू दुआत.

જે ધર્મબુદ્ધિવાળા માણસો છે તેતો પ્રભાતમાંજ હરખથી સૂર્યને અર્ધદાન દે છે, પણ એવા થોડા હોય છે. ઘણાખરા તો બપોરે સૂરજ તપીને બળાત્કારે તેમની પાસે પાણી ઝરાવે છે ત્યારેજ આપે છે—પછી તે દરિયો હોય કે દુઆત. મતલબ કે ધનવાન માણસને આપવું ગમતું નથી અને તેની પાસે લેવાને માટે બળાત્કાર કરવો પડે છે. માટે દશ વર્ષની ચડેલી મહેસૂલ વસુલ કરવાને અર્થે આ શ્રીમંત શેઠીયાને કેદમાં મોકલવો પડયો હોય તો એમાં કાંઇ નવાઇ નથી.

આ સાંભળી બધી સભાનાં દિલ રંજન થયાં અને બાદશાહે કહ્યું કે આ શાસ્ત્રી મહારાજે તો તારા પક્ષનો શાસ્ત્રાર્થ પણ કહાડી આપ્યો. બીરબલ કહે, મહારાજ, નફેરને માટે તો ચૌદમું રત્ન આ પ્રમાણે દેવતાઓથી પણ ચાલતું આવે છે.

કવિઓનો બીજો મેળાવડો પંદરેક દહાડા પછી થયો, કેમકે એ દરમ્યાન બાદશાહ ભારી ધર્મચર્ચામાં ગુંથાયો હતો. એ ધર્મસભામાં પણ બીરબલ બાદશાહની હજુરમાંને હજુરમાંજ રહેતો, અને વખતે લાગ જોઈ બધાને હસાવતો, તોપણ કવિતાતરંગ ઉડાવવાની હિંમત ચાલતી નહિ. જગન્નાથ, ફૈઝી વગેરે જે સઘળા વિષયમાં કુશળ હતા તેતો ધર્મચર્ચાનાજ રંગે ચડયા હતા. તેથી બાદશાહને આજે કવિતાવિનોદનું મન થઇ આવ્યું હતું.

સભા મળ્યા પછી બાદશાહે કહ્યું, તે દિવસે જગન્નાથે બહુ સારો દુહો કહ્યો હતો. ફૈઝી ઉમળકાથી બોલી ઉઠયો કે એમાંનું "हर्ख अर्घदे अर्कको" એ ચરણ તો મારા કાનમાં રમ્યાજ કરે છે અને કોણ જાણે એમાં શો ચમત્કાર છે તે કહી શકાતું નથી. બાદશાહે કહ્યું કે ત્યારે તમે સઘળા રસશાસ્ત્રીઓ મળી એનો વિચાર કરો.

પેલા જોશીકવિએ કહ્યું કે મારી નજરમાં એમ આવેછે કે એમાં ત્રણ પ્રાસનો થડકારો આવ્યો છે તે કારણથી એ ચરણ મનોહર લાગેછે.

ફૈઝીએ કહ્યું કે એમતો નથી. શબ્દના જોડાવાથી કાંઇ આટલો રસ જામે નહિ. એતો બાળખેલ કહેવાય. જોશીએ કહ્યું કે એમ શા માટે? શબ્દાલંકારની પણ મઝા ઔર છે. ફૈઝી કહે, એ બધું ખરૂં, તોપણ ઝડઝમકના ઝમકારાથી તો બાળક હોય તેજ રીઝે. જોશીએ ચીડવાઇને જવાબ દીધો કે એમ હોય તો વિદ્વાનો એને અલંકારમાં શા માટે ગણેછે.

આ રીતે તકરાર વધી જવા આવતી હતી, પણ એટલામાં જગન્નાથ પંડિત બોલ્યા કે અકેકાના મુદ્દા સમજ્યા શિવાય નકામા શું કામ વઢો છો. ફૈઝી કહે છે તે પણ ખરૂંછે અને જોશીબાવા કહેછે તે પણ ખરૂં છે. ખરૂં વિવાદસ્થળજ એછે કે અર્થ વિના રસની ઉત્પત્તિ હોયજ નહિ અને તે છતાં શબ્દાલંકાર શા માટે કાવ્યને શોભાવે છે, એ પ્રશ્નનું વિવેચન કરવું જોઇએ. આ સાંભળી બધાએ જોયું કે વિવાદસ્થળ તો ખરેખરૂં એજ છે, પણ તેનું સમાધાન શું તે કોઇને સૂઝે નહિ. જગન્નાથ પંડિતતો આટલું કહી જોઇનેજ ચુપ બેઠા હતા. બાદશાહે બીરબલને કહ્યું કે તું કેમ કાંઈ આ વિષે બોલતો નથી.

બીરબલ બોલ્યો:—મહારાજ, હું શાસ્ત્રબાસ્ત્રમાંતો કાંઈ ઝાઝું સમજતો નથી. પણ એ ચરણ મને સારૂં લાગેછે તેનું કારણ મારા મનમાં તો એ છે કે "हर्षे अर्घदे अर्कको" એવો ત્રિપુટપ્રાસ સાંભળતાંજ બ્રાહ્મણો ત્રણ અર્ઘ આપેછે તે મારી આંખે દેખાઈ જાયછે.

જગન્નાથે કહ્યું, શાબાસ સંસ્કારી બીરબલ, તુંતો હસવામાં અને સહજ જાણીને બોલેછે પણ એજ શબ્દાલંકારના શાસ્ત્રનું હાર્દ છે. પૃથ્વીપતે, રસિક ફૈઝી કહેછે તેમજ ઝડઝમકના ઝમકારા જાતે કાંઈ કામના નથી, અને તેથી બાળક શિવાય કોઈ પણ રીઝે નહિ. પરંતુ જ્યારે તે શબ્દની ધ્વનિ ઉપરથી કાંઈ અર્થની વ્યંજના નીકળે ત્યારે તે રસનું કારણ થઇ પડે. ઘણા માણસ એવી વ્યંજના સ્પષ્ટ સમજી શકતા નથી, તોપણ તેના અંતરમાં કાંઈ એનો આભાસ પડેછે અને તેથી એને આનંદ થાયછે. જે શબ્દની ધ્વનિમાં કાંઈ વ્યંજના રહેલી નથી તે માત્ર બાળખેલજ છે. એજ કારણથી એક કવિની ઝડઝમકોથી વિદ્વાનો રીઝે છે અને બીજાની ઝડઝમકો એવી હોયછે કે તે સાંભળી હસવુંજ આવેછે. શબ્દાલંકાર સારો કયો ને નઠારો

કર્યો એ ઓળખવામાં બહુ બારીક બુદ્ધિનું કામ પડેછે, અને તેથી ગામડીયાઓતો ચાર ચચ્ચા મમ્મા વધારે નેળવેલા હોય તો તે જોઇનેજ વધારે રાજી થાયછે.

આ પ્રમાણે જગન્નાથપંડિત વ્યાખ્યાન કરેછે એટલામાં આકાશમાં વાદળ ચડી આવ્યું અને ચોમેર ઘનઘોર થઇ રહ્યું. આ જોઈ સઘળાનાં મન રાજી થયાં, કેમકે ઉન્હાળો જઇને ચોમાસું બેઠું હતું અને લોકો ક્યારના વરસાદની ફિકર કરતા હતા. સઘળા હરખથી આકાશભણી જોવા લાગ્યા. બાદશાહે કહ્યું કે ફૈઝી, તું કાંઇ આ પ્રસંગને અનુસરતી કવિતા કર. ફૈઝીનું અંતઃકરણ આ ઇશ્વરલીલા જોઇને ઉભરાઇ રહ્યું હતું અને તેથી તે નીચે પ્રમાણે બોલ્યોઃ—

तृपित धराके शिर धरा, अधर उठाके आन;

सागर खारा कर मिठा, धन्य धनी भगवान.

ભાવાર્થઃ—આખી પૃથ્વી તૃષાતુર થઇને પાણી પાણી કરી રહી હતી તેથી પરમેશ્વરે અધર ઉઠાવીને તેના માથા ઉપર દરિયાનેજ લાવીને મૂક્યો અને વળી તે ખારો હતો તેને મીઠો કર્યો. ધન્ય છે સૌના મહાદયાળુ ધણી ઇશ્વરને !

બાદશાહ બોલ્યા કે ફૈઝીએ બહુ મઝેની વાત કહી. બીરબલ કહે, મહારાજ, એ સાહિત્યના જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં ઓછાંછે. એમાં જે કહ્યું તે બોલેબોલ ખરૂંછે અને તે બોલેબોલમાં રસ છે. દરિયામાંથી પાણી મીઠું થઇને ઉંચે ચડેછે અને અધરનું અધર આપણે માથે આવીને ઉભું રહે છે એમાં કાંઈ ખોટું નથી. ખરી કવિતાવાળી ઇશ્વરસ્તુતિ તે આનુંજ નામ !

એવામાં મંદ મંદ પવન આવવા લાગ્યો અને મેઘરાજા લાવલસ્કરની સાથે પધાર્યા. એ મઝા લેવાને બાદશાહ ઝરૂખામાં જઇ બેઠા, અને બીજાઓ ફરતા ફરતા ત્યાં ઉભા રહ્યા. સઘળાના જીવમાં આનંદ આનંદ થઇ રહ્યો અને થોડા વખત સુધી કોઇને કાંઇપણ વાત કરવાનું સૂઝયું નહિ. પછીથી રાજા ટોડરમલ્લ બોલ્યા કે વાહવા ! દુનિયાં આબાદ થઇ ગઇ ! અકબરશાહે કહ્યું કે "રાજા તો મેઘરાજા, ઔર રાજા કાયકા" એમ જે કહેવાયછે તે ખરૂંજ છે. બીજા કોની મગદૂર છે કે એક પલકમાં દુનિયાંને આ પ્રમાણે આબાદ કરી શકે.

જગન્નાથે કહ્યું કે, મહારાજ ખરૂં કહોછો. રાજનીતિમાં પણ મેઘરાજાનેજ વખાણ્યો છે.

केसो राज चलावनो, मे'सो शीख सुजात;
ले सो लगे न लोगकों, दे सो सुख साक्षात.

અર્થઃ—હે, ઉંચા કુળના રાજપુત્ર, રાજ કેમ ચલાવવું તે તું મેઘ રાજાની પાસેથી શીખ. તે લોકો પાસેથી લેછે તે કોઇને કાંઇ પણ જણાતું નથી અને આપે છે તે તો બધાને સાક્ષાત સુખરૂપ માલમ પડે છે.

ટોડરમલ્લે કહ્યું, એ બરાબર વાત છે. મેઘરાજા વરાળરૂપે બધા પાસેથી પાણી ખેંચી લે છે તે કોઇને કાંઇજ જણાતું નથી, પરંતુ જ્યારે વૃષ્ટિ રૂપે તેનું તે પાણી જગતને પાછું આપેછે ત્યારે વાહવા થઇ રહે છે. વજેવેરા ઉઘરાવવાની ખરી રીત એજ છે. એનો પહેલો નિયમ એવો છે કે તે સઘળા પાસેથી લેવા અને પક્ષાપક્ષીથી કોઇને બાતલ રાખવા નહિ. એ બાબતતો પંડિતરાજે પ્રથમજ કહ્યું હતું કે', दरिया अरु कुआत'' સૌની પાસેથી મેઘરાજાની મહેસૂલ લેવાય છે. બીજો નિયમ એ છે કે બધા પાસે લેવું ખરૂં પણ જેવી જેની શક્તિ. આ નિયમ પ્રમાણે બરાબર કોઇ રાજાથી વર્તી શકાતું નથી. પણ સૂર્યનારાયણના હાથમાં તો અદલ કાંટો છે. સાગરમાંથી સાગર પ્રમાણે, ને ગાગરમાંથી ગાગરના પ્રમાણમાંજ વરાળ ઊંચે જાયછે. ત્રીજું ને ખરૂં કહીએ તો મુખ્ય વાત એ છે કે સઘળા વજેવેરા લેવા તે લોકના લાભને માટેજ લેવા. એ વાતમાં પણ મેઘના જેવું પરમાર્થપણું કયા રાજાનું નીકળવાનું હતું? ચોથો નિયમ એ છે કે શક્તિ પ્રમાણે મહેસૂલ લેવું એટલુંજ નહિ, પણ કકડે કકડે એવું લેવુંકે કોઇને જરાએ ભારે પડે નહિ એ વાતમાં પણ મેઘરાજાની બરાબરી કોઇ કરી શકે એમ નથી. એ એટલું થોડું લે છે કે કોઇથી દેખાતું નથી. મતલબ કે જેમ જેમ વિચાર કરીએ છઇએ તેમ તેમ મેઘરાજાની નીતિ સર્વોપરી માલમ પડે છે. એ બાબત કોઈ કવિ કહેછે કેઃ—

सागर गागर सर्वकी, शक्तिवत सुख मूल;
अल्प अल्प अदृश्य रुप, मेघ लेत मे'सूल.

अकवर अने बीरवल. भाग ८ मो.

વર્ષાઋતુ વિષે બીજા બધાએ કવિતા બનાવી પણ બીરબલ કાંઇ બોલ્યો નહિ તેથી પાદશાહને આશ્ચર્ય લાગ્યું. એણે કહ્યું કે, બીરબલ, તું કેટલાક દિવસથી કેમ સભામાં મન મૂકીને બોલતો ચાલતો નથી. કાંઇ જવાબ ન દેતાં બીરબલ દિલગીરી ભરેલે ચેહેરે નીચું જોઈ રહ્યો. પ્રેમાળ કૈજીએ કહ્યું કે, સાહેબ, જે દિવસથી એના ઉપર પેલું આળ આવ્યું હતું ત્યારથી એ પહેલાંના જેવો હસમુખો દેખાતો નથી.

બાદશાહ બોલ્યા કે જો તે વાતનો ખર્ખરો હજી એ એના મનમાં રેહેવા દેતો હોય તો એને ગાંડો જાણવો. એ અમારી તપાસમાં કેવળ નિર્દોષ ઠર્યો છે અને અમારી પ્રીતિ એના ઉપર હતી તેથી પણ હાલ અધિક છે. બીરબલે નમ્રતાથી ઘણી ઘણી તાઝીમની સાથે કહ્યું કે ખુદાવંદ સાહેબે તો પોતાના હમેશના કૃપાળુ સ્વભાવ પ્રમાણે મને પાછો પ્રીતિમાં સંપૂર્ણ રીતે દાખલ કર્યોછે, તોપણ મારી જે ફજેતી થઈ તે મારા મનમાંથી હું બહુ કરૂંછું તોપણ દૂર થતી નથી.

પેલા જોશીએ કહ્યું, સાહેબ, બીરબલ ખરૂં કહે છે. બદનામી બહુ બુરી ચીજ છે અને તે સારા માણસના અંતઃકરણમાં રાત દહાડો સાલ્યાજ કરે.

बदनामी बूरी बहुत, जगमे जान निःशंक;

एक कलंकके कारने, क्षण क्षण क्षीण हि मयंक.

અર્થઃ—નિશ્ચય જાણો કે જગતમાં બદનામી બહુજ ખરાબ છે. ચંદ્ર આવો રૂડો અને સર્વપ્રિયછે તોપણ એક જુજ કલંક લાગ્યું છે તે કારણથી તે પળપળ (પોતાના દીલમાં બળીને) ક્ષીણ થઇ જાય છે.

બાદશાહે કહ્યું કે તમારો તર્ક તો ઠીક છે, પણ ચંદ્ર ને બીરબલ બંને મને તો ઘેલા જણાય છે. જગન્નાથ, તમે કાંઇ બંનેને શીખામણ રૂપ બોલો કે તેઓ પોતાની ગાંડાઇ મૂકી દે જગન્નાથ કહે, ચંદ્રને તો આરંભમાંજ બોધ મળ્યોછે તેથી ક્ષીણ થાયછે તો ખરો, પણ પાછો પોતાની મેળેજ સમજીને વૃદ્ધિ પામે છે, અને મને આશા છે કે બીરબલ પણ તેમજ કરશે. તે છતાં આપની આજ્ઞા છે તો પહેલાં એક દુહો મારે પોતાને માટેજ કર્યો હતો તે બોલું છું.

क्यौंहि किई क्षीण सब कला ? सुन शठके कटु बैन ?

रसदर्शीकी नझरमें, अमृत पें तुं ऐन.

ભાવાર્થઃ—તેં તારી સઘળી કળા ક્ષીણ કેમ કરી નાંખી ? શું શઠ માણસના કડવા બોલ સાંભળીને ? એમ તારે કદી પણ કરવું નહિ, કેમકે રસના સમજવા વાળાની નજરમાં તો તું સદા અમૃતથી પણ સરસ છે.

આ દુહો ચંદ્ર અને કવિ એ બંનેને સરખીજ રીતે લાગુ પડેછે. શરદપૂનેમની રાત્રિએ કેટલાંક માણસો ભેળા થઇને ચાંદનીમાં ખાતા હતા. બધા આનંદમાં તલ્લીન થઇ ગયા છે તે વેળા તેમાંથી કોઇ નીરસ માણસ બોલી ઉઠયો કે ચંદ્ર ગમે એવો પ્રીસે પણ એમાં પેલું કલંક છે તે કાંઇ ઢાંક્યું રહેતું નથી. આ પ્રસંગે આવું વચન બધાને વસમું લાગ્યું પણ કોઇ બોલ્યું નહિ. પંદર દહાડા પછી તેઓ પાછા દીવાળીને દિવસે રાતને સમે મળ્યા. તે વેળા જુએછે તો ચંદ્રની સઘળી કળા નાશ પામી ગએલી અને આકાશમાં અંધારૂં ઘોર તે ઉપરથી તેમાંના કોઇ રસિક માણસે કાંઇક રીસ તથા ઉદાસીની સાથે ઉપલો દુહો કહ્યો.

કવિપક્ષે તો એનો અર્થ સ્પષ્ટજ છે. શઠ લોકનો અનાદર જોઇ મનમાં મૂઝાઇને કોઇ કવિ પોતાની કાવ્યકળા પ્રકાશતો બંધ પડયો હશે તેને કોઇ રસના સમજનારે ઉત્તેજન આપવા ઉપર પ્રમાણે કહ્યું.

બીરબલ અત્યાર લગી તો ચુપ બેસી રહ્યો હતો, પણ આ પ્રસંગે તેનાથી બોલ્યા વિના રહેવાયું નહિ. એણે કહ્યું, પંડિતરાજે બે અર્થ તો બરાબર લગાવ્યા, પણ હું ધારૂંછું કે જે અર્થે એમણે એ દુહો મૂળ રચેલો તે તો કાંઇ જૂદોજ હશે. જગન્નાથે હસીને કહ્યું કે બીરબલે પરીક્ષા તો સારી કરી. એનો અર્થ શૃંગારપક્ષે પણ થઇ શકેછે. એમાં ખંડિતા પ્રતિ દક્ષનાયકની ઉક્તિ છે.

પછીથી સભામાં ચર્ચા ચાલી કે લોકમાં નિંદા થાય તેથી ડરી રહેવું એ સારૂં કે પોતાની નજરમાં જે યોગ્ય લાગે તે કર્યાજ જવું. કોઈ કહે કે જગતનો સ્વભાવ તો છિદ્ર શોધવાનોજ છે અને તેના બોલવા ઉપર કાંઈ લક્ષ આપવું જોઇએ નહિ. કોઇ કહે કે પંચ ત્યાં પરમેશ્વર, ને પાંચ માણસ કાંઈ ખોડ કાઢે તો તે ખરીજ જાણવી. બીરબલના સામાવાળીયામાંથી કોઇ તજવીજથી એમ પણ બોલ્યો કે ચંદ્રમાં કલંક છે તોજ કોઈની પણ તે કહેવાની હિંમત ચાલેછે કેની ? આ ઉપરથી બીરબલને ગુસ્સો ચડયો ને તે નીચે પ્રમાણે બોલી ઉઠયોઃ

मृदुमयंककलंक जन, ताकत भाखत मुख;
दुष्ट दृष्टि नहि कर शके, शूर सूर सन्मुख.

અર્થ:—ચંદ્ર કોમળ સ્વભાવનો છે તેથી તેનું કલંક માણસ તાકી તાકીને જુએછે અને મોઢે પણ કહેછે, પણ શૂરા સૂર્યની સામા જરા નજર કરવાની પણ તે દુષ્ટની હિંમત ચાલતી નથી.

બાદશાહ આ સાંભળીને રાજી થયો, પણ એક બીજાને મહેણાં ટોણાં મારતા બંધ થાય એમ ધારી વાત ફેરવી, અને કહ્યું કે આ સુંદર વર્ષાઋતુ ચાલેછે તે મૂકીને તમે બીજા વિષય ઉપર શા માટે કવન કરોછો. કોઇ બોલ્યું કે દરિયામાં આ વખતે જોવા લાયક તમાશો થઈ રહેછે. ઉપરથી મૂસળધાર વર્ષાદ પડે અને નીચેથી દરિયાનાં મોજાં ઉછાળા મારી વાદળાને જઇ અડકે તેથી આખું જગત જળમય દેખાય છે જોશી કવિએ કહ્યું કે એ વિષે મેં કાંઇક કવિતા કરી છે તે સાંભળોઃ

जा बादलको सिंधुजल, उछलहि भेटत आप;
बर्खाऋतमें हर्खमे, देख स्वसूतप्रताप.

અર્થ:—વર્ષા ઋતુમાં દરિયાનું પાણી ઉછળીને વાદળને જઇ ભેટે છે, કેમકે મેઘ જે પોતાનો પુત્ર છે તેનો આ વેળા આવો મોટો પ્રતાપ જોઇને ઘણો હરખ થાયછે. મેઘને દરિયાનો પુત્ર કહેવાનું કારણ એ કે તેના પાણીની વરાળ થવાથીજ તે ઉત્પન્ન થાય છે.

જગન્નાથે કહ્યું કે જોશીએ કવિતા ઠીક કહી સંભળાવી, કેમકે એમાં વર્ષાઋતુના વર્ણનની સાથે વત્સરસ પણ આવ્યો.

વરસાદનાં ઝીણાં ઝીણાં ટપકાં પડતાં જોઇ કોઇએ કહ્યું કે આકાશમાં આટલું બધું પાણી ભર્યું છે તે છતાં વરસાદ કેવો કૃપણ છે કે ટીપુંટીપુંજ આપે છે. રાજા ટોડરમલે કહ્યું કે આ પ્રમાણેજ મૂર્ખ લોકો ડાહ્યા રાજાઓની નિંદા કરે છે, પણ તેમણે મેઘ રાજાની કૃતિ જોઇને દિલાસો લેવા જોઇએ.

बूंद बूंद घन देत जल, जदपि सिंधुसम कोप;
असंड अवनीपाल क्यौं, करे अनीति दोप?

અર્થઃ—મેઘરાજાની પાસે દરિયા જેવડો મોટો ભંડાર છે તોપણ તે ટીપે ટીપેજ પાણી આપેછે; જેને આખી પૃથ્વી પાળવીછે તે તે અનીતિનો દોષ કેમ કરે?

એ સાંભળી જગન્નાથ પંડિત નીચે પ્રમાણે બોલ્યા.—

नदी नया जल पायके, फूली किया सब ख्वार;

फिर ग्रीखम के खपवखत, धूल हुइ निर्धार.

એનો અર્થ એવો છે કે વરસાદનું નવું પાણી એક નાની નદીમાં આવ્યું કે તે એકદમ ફૂલી ગઇ, એટલે મોટું પૂર આવ્યું અને ચોતરફ રેલાઈ ગઈ, તેથી આસપાસ ખેતરો, બાગબગીચા, ને ગામો હતાં તે પણ સઘળાં ખરાબ થઇ ગયાં. એ રીતે પોતાની આબાદીના વખતમાં એ નદીએ પોતાનું કે પારકું કાંઇ ભલું કર્યું નહિ, પણ ઉલટી બધાને દુઃખ રૂપ થઇ પડી. પછી જ્યારે ઉન્હાળામાં પાણીના ખપનો વખત આવ્યો, ત્યારે તો પોતેજ સૂકાઈ ગઈ, ને ત્યાં ધૂળ ઉડવા લાગી, તો બીજાને તે વેળા તે શો ફાયદો કરી શકે? મતલબ અણુસમજુ ઉડાઉ માણસો બીજાને કાંઇ પણ ફાયદો કરતાં નથી, પણ પરિણામે પંડને અને બીજાને તેઓ દુઃખરૂપજ થઈ પડે છે.

આ કવિતા સાંભળી સઘળાનાં દિલ બહુજ રંજન થયાં. બાદશાહે પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે જગન્નાથ કવિની વાણીમાંજ મીઠાશ રહેલીછે. હવે તો બીરબલ એનો ખેદ મૂકી દે અને પ્રફુલ્લિત ચિત્તે વર્ષાઋતુ વિષે કાંઇ કવિતા કરે તો પછી આપણા આનંદમાં કાંઈ ન્યૂન રહે નહિ.

બીરબલે કહ્યું કે આપના હુકમ આગળ ખેદ કે દીલગીરીની શી તાગાદ છે કે તે ટકી શકે. એમ કહી કવિતા કરવા સારૂ આકાશ ભણી એણે સહજ નજર કરી જોયછે તો આકાશમાં મનોહર લીલા થઈ રહી હતી, સૂર્ય આથમવાનો વખત હતો, પશ્ચિમ દિશા અવનવા રંગોથી દીપી રહી હતી, માથા ઉપર મેઘધનુષ્ય ઝળકી રહ્યું હતું, અને પૂનેમ હતી તેથી પૂર્વ ભણી ચંદ્ર પણ ઉગ્યો હતો. મહેલના બાગમાં માંડવા નીચે એ દહાડે એકઠ હતી તેથી વનસ્પતિની શોભાનો પણ કાંઈ પાર નહોતો. બીરબલ તો આ સૌંદર્યસિંધુમાં ગરકજ થઇ ગયો, અને શું કરૂં ને શું મૂકી દઉં તેની એને કાંઈ સૂઝ પડે નહિ.

એવામાં ઘોડો ફેંકતા મિયાં અબુલફ્ઝલ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને તેના દેખાવ ઉપરથી જણાયું કે કાંઇ અગત્યની ખબર લાવ્યા છે. એણે તુર્ત આવીને બાદશાહના હાથમાં કાંઇ કાગળ આપ્યો. બાદશાહ ઝપાટામાં તે કાગળ ઉપર નજર ફેરવી ગયા, ક્ષણેક વિચાર કર્યો, તે પછીથી જાહેર-

ઓંજ કહ્યું કે અબુલફઝલ, એમાં કાંઈ ગભરાવા જેવું નથી. કાલે અમે પહેલેજ ફક્ત બે હજાર સવાર લઇને એ રાજા ઉપર ચડીશું. પણ મને આશ્ચર્ય લાગેછે કે ચંદ રાજાની ઉપર હું આટલી બધી પ્રીતિ રાખતો હતો તે છતાં એણે બંડ શા માટે કર્યું હશે.

આ સાંભળી બધા નીચું જોઈ રહ્યા, કેમકે બધાના જાણવામાં હતું કે કેટલાક વખતથી સઘળા રજપૂતો ધુંધવાઈ રહ્યા હતા, અને તેનું કારણ એ હતું કે કેટલાક વખતથી અકબરશાહના ઝનાનામાં દર શુક્રવારે મોટી મોટી રજપૂતાણીઓને બોલાવવામાં આવતી, ત્યાં બજાર ભરાતો અને વખતે પાદશાહ પડે તે જોવાને નિમિત્તે ત્યાં જતો. એમાં બગાડો તો કાંઇ નહોતો, પરંતુ રજપૂતોના જીવ એથી બહુ કચવાતા હતા. પણ આ વાત પાદશાહને મોઢે કોણ કહે? રાજા ટોડરમલે બીરબલને ઇશારત કરી કે તું બટકબોલો છે તેથી તારાથી કહેવાય તો મશ્કરીમાં કહે. એણે માથું ધુણાવી કહ્યું કે ઠીક છે.

બાદશાહ તો બીજા દિવસની કૂચને માટે અબુલફઝલને સૂચના આપી રહ્યા કે જાણે કાંઇ નવીન બન્યુંજ ન હોય તેમ હસતે મ્હોંઢે બીરબલ તર્ફ જોઇને કહ્યું કે, કેમ? હજી તારી કવિતા તૈયાર થઇ કે નહિ. હાજી, એમ કહી બીરબલ નીચે પ્રમાણે બોલ્યો:

रंगबेरंग मनोहरां, पतरांपयोधरीवृंद;
मित्र ठरा थिर रक्त हो, चाप चडाया चंद.

अकबरशाह अने बीरबल. भाग ९ मो.

બીરબલનો આ ઝડાકો સાંભળતાંજ સભામાં સઘળાએ નીચું જોયું અને થોડીક ક્ષણ સુધી કોઇ કાંઇપણ બોલી શક્યું નહિ. બધા વિચારમાં પડ્યા કે હવે બાદશાહ કોણ જાણે શું કરશે. પણ અકબરશાહ મોટા મનનો હતો અને તે સમજી ગયો કે પરોક્ષે મને બોધ કરવાને સારૂજ બીરબલે આવાં કઠણ વચન કહ્યાંછે. તેથી તે એટલુંજ બોલ્યો કે બીરબલ મ્હેં તને વર્ષાઋતુની કવિતા કરવાનું કહ્યું હતું તેને ઠેકાણે તું આ શું બક્યો?

બીરબલે પોતાનું માથું જમીનની સાથે લગાડી ઘણી નમ્રતાથી કહ્યું કે જહાંપનાહ, એ વર્ષાઋતુની સાથે શબ્દનુંજ વર્ણન છે. એમાં એમ

કહ્યું કે ભાતભાતના રંગથી મનને હરવાવાળી પાતળી વાદળીઓના ટો-ળામાં મિત્ર નામ સૂર્ય રાતો ચોળ થઇને થીર ઉભોછે, મેઘ ધનુષ્ય ચ-ઢયુંછે, અને ચંદ્રમા સામો આવ્યો છે.

બાદશાહે કહ્યું કે એ અર્થ બરાબર બંધ બેસતો નથી, કેમકે સૂર્ય થીર ઉભો રહે એ વાત ખોટીછે. બીરબલે જવાબ આપ્યો કે સાહેબ, ખરેખરતો સૂર્ય ઉભો રહેતો નથીજ, પણ જો આથમતી વેળા ન્યાળીને જોઇએ છઇએ તો તે ઉભો રહેતો હોય એમજ દેખાયછે. જગન્નાથ પંડિત વગેરે બીજા સૃષ્ટિ સૌંદર્યના અભ્યાસીઓએ સાક્ષી પૂરી કે સાંજે એ પ્રમાણે દેખાયછે ખરૂં, તેથી એ વાતતો સાબીત થઈ, ત્યારે બાદશાહે બીજી શંકા કાઢી કે વાદ-ળીઓને પાતળી કહેવાનું પ્રયોજન શું ?

આ સવાલનો જવાબ શી રીતે દેવો તેનો બીરબલ વિચાર કરતો હતો એટલામાં જોશીકવિ (જે પાછળથી બીરબલનો પરમ મિત્ર થયો હતો તે) બોલી ઉઠયો કે સાહેબ, આખા દુહામાં એજ વિશેષણ જ્યોતિષ્ પક્ષે ખરે-ખરૂં સાભિપ્રાયછે. વાદળીઓ જાડી ઘટ્ટ હોય તોતો તે ઘનઘોર દેખાય અને વરસાદ આવે. જ્યારે વાદળીઓ પાતળી હોય ત્યારેજ તેને ભેદીને સૂર્યનાં કિર-ણ આપણી તર્ફ આવી શકે, અને આકાશમાં રંગબેરંગી લીલા જામી રહે.

પાદશાહ પંડેજ ભૂલ કાઢવાને ચાહેછે એમ જાણી મિયાંલબ્બે ત્યાં ખુણામાં બેઠા હતા તેણે ઘણીવાર્ણી લબાસની સાથે ભારે ટાહેલું ચલાવ્યું, પણ તેનો સાર એ હતો કે એક કાળેજ સૂર્યને ચંદ્રનું વર્ણન કર્યુંછે તે અશક્યછે. બીરબલે હસીને એટલુંજ કહ્યું કે મિયાં, તમારી અકલમાં હમેશાં અમા-સજ રહેછે એટલે તમે પુનેમનું વર્ણન ક્યાંથી સમજી શકો ?

કોઈએ કહ્યું કે "ચડા" ને "આયા" એ બે શબ્દની સંધિ કરી નાખીછે તેમ પ્રાકૃતમાં થતું નથી. જગન્નાથપંડિતે જવાબ આપ્યો કે આ દુહામાં શ્લેષ છે તેથી એ દોષ ગણાય નહિ, પણ એટલું બોલીનેજ તે અચ-કાઇ ગયા, કેમકે વિચાર આવ્યો કે બાદશાહ જો શો શ્લેષછે એમ પૂછશે તો મારે એમની વિરૂદ્ધનો અર્થ કરી બતાવવો પડશે. પણ પાદશાહતો મૂળથીજ એ અર્થ સમજી ગયો હતો. તે છતાં પોતે કાંઇક ગુસ્સાનું ડોળ કરીને કહ્યું કે બોલ, બીરબલ, એ દુહો ફરીથી, અને એમાં બીજો શો અર્થ રાખ્યો છે તે કહે.

હુકમ થયો એટલે કાંઇ ચાલે નહિ તેથી બીરબલે તે દુહો ફરીથી નીચે પ્રમાણે ભણ્યો:

रंगबेरंग मनोहरीं, पतरींपयोधरींवृंद;
मित्र ठरा थिर रक्त हो, चाप चडाया चंद.

અને પછી એનો અર્થ કરતી વેળા ડર ખાઇને ઉભો રહ્યો. બાદશાહે કહ્યું, બ્હી નહિ, ને બરાબર અર્થ કર, કેમકે અહિયાં ખાસમંડળજ બેઠુંછે. આ ઉપરથી બીરબલને હીંમત આવી અને એનો અર્થ "ભાતભાતના રંગથી મનને હરણ કરવાવાળી પાતળી સ્ત્રીઓના સમુદાયમાં મારો મિત્ર આસક્ત થઇને સ્થિર ઉભોછે, અને તેના સામો ચંદરાજા ધનુષ્ય ચઢાવીને ધસી આવ્યોછે." એ રીતનો થાયછે એમ કહીને એણે ઘણી ઘણી આજીજી, દીનતા, તથા તજવીજથી પોતાની બેઅદબીને માટે માફ માગી, અને કહ્યું કે આ આખું મંડળ આપને એ બાબત કહેવાને ઇચ્છતું હતું તેથી મ્હેં આપનું ભલું ચાહી મેં મારૂ માથું આપની તરવારની ધારપર મૂક્યુંછે. તે ચાહો તો કાપી નાંખો કે મહેરથી શિરપેચ બંધાવી સુશોભિત કરો. બીજા સભાસદો પણ પોતાની તર્ફના બે શબ્દ આ પ્રસંગે લાગ જોઈ બોલ્યા, અને સમજાવ્યું કે રાજના હિતને માટે આટલી ચેતવણી આપવી આપને જરૂરજ હતી.

અકબર તો મૂળથીજ સઘળો ભાવ સમજી ગયો હતો. તેતો બીરબલની હીંમત, હિતબુદ્ધિ, તથા ચતુરાઇથી ઘણોજ પ્રસન્ન થયો હતો. તેથી તેણે સઘળા મિત્રોના તથા તેમાં વિશેષે કરીને બીરબલનાં બહુજ વખાણ કર્યાં, અને તેમનો અંતઃકરણથી પાડ માન્યો. એણે કહ્યું કે મારાં ધનભાગ્ય સમજાુંછું કે મને તમારા જેવા મંત્રીઓ મળ્યાછે. બધાએ જવાબ આપ્યો કે એ આપની લાયકીછે કે તમે અમારો ગુણ માની લોછો, અને કદાપિ અમારામાં કાંઇ ગુણ છે તોપણ તેની કદર કરનાર આપના જેવા આ જગતમાં કોણ મળનાર છે.

આ પ્રમાણે વાત ચાલેછે એટલામાં ઝવેરીઓને બોલાવ્યા હશે તે ત્યાં આવી પહોંચ્યા, અને એકેકથી ચડીઆતો માલ દેખાડવા લાગ્યા. એ ઝવેરાત જોઇ સઘળાનાં મન રાજી થયાં અને બાદશાહે કેટલીક ખરીદી કરવી હતી તે કરી. એવામાં કોઇએ પૂછ્યું કે હીરાથી અંધારે અજવાળાં

થાય એમ કહેવાય છે તે ખરૂં હશે! ઝવેરીઓ કહે કે સારો હીરો હોય તો થાય, અને કેટલાક શાસ્ત્રીઓએ કહ્યું કે ન થાય, કેમકે રત્નમાં કાંઈ જાતનું તેજ નથી. એ વાતનું પારખું જોવાને સારૂ ભંડારમાંથી બાદશાહે કોહિનૂર હીરો મંગાવ્યો, ને પાસેની એક ઓરડીમાં મૂકી જોયો તો ઝળકતો માલમ પડ્યો. શાસ્ત્રીઓએ કહ્યું કે એમ નહિ, છેક અંધારામાં મૂકવો જોઇએ. તે ઉપરથી તેને ભોંયરામાં ભોંયરૂં હતું ત્યાં મૂક્યો. ત્યારે તો કાંઇ પણ તેજ માલમ પડ્યું નહિ. તે ઉપરથી બધાની ખાત્રી થઈ કે હીરામાં જાતનું તેજતો કાંઈ નથી, પણ તેના ઉપર થોડુંએ અજવાળું પડેતો તે પરાવર્તન પમાડી ઘણું દેખાડે. મિયાંલબ્બેએ કહ્યું કે ત્યારે હીરામાં કાંઇ ખૂબી રહી નહિ.

બીરબલે જવાબ આપ્યો કે મોટી ખૂબી એ કે કોઇનો જરા ગુણ જોતાંજ તેને સો ગણો વધારીને બતાવેછે. તે ઉપરથી રાજાટોડરમલ્લ નીચે પ્રમાણે બોલ્યાઃ

गुनदिनकरके किरनको, कीर्त्ति परावर्तन;
सो जाकी ज्यौं पात्रता, त्यौंहि होत उत्पन्न.

અર્થઃ—ગુણરૂપી સૂર્યછે તેનાં કિરણનું જે પરાવર્તન પામવું તેને કીર્તિ કહીએ. તે (કીર્ત્તિ) જે પદાર્થ ઉપર પડેછે તેની પાત્રતા પ્રમાણે ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કીર્તિ સારી નઠારી થવી એ મૂળ ધણીના ગુણ ઉપર આધાર રાખતી નથી, પણ સામા માણસના સ્વભાવ ઉપર આધાર રાખેછે. જેમકે જગન્નાથપંડિત, મુલ્લાંફૈઝી વગેરેની અકબરશાહ ખૂબી ગણેછે અને મુલ્લાં ઝનૂનુદ્દીન જેવા નિંદા કરેછે તે બધાનું કારણ એજ કે એ પંડિતો તો એના એજછે પણ એની કદર જાણનારની પાત્રતા જુદી જુદીછે. તે ઉપરથી બીરબલ બોલ્યો કેઃ

पूॅरन परावर्त्तन करत, किरन मनीमानीक;
झॅले झरें न जलैं यदि, पत्थर जो अरसिक.

અર્થઃ—મણિમાણેક જે છે તે પોતાની ઉપર પડેલા કિરણોને સંપૂર્ણ રીતે પરાવર્તન પમાડેછે, અને પત્થર જે અરસિક છે તે કદી બળી જાય તોપણ જરાએ ઝળે મારતો નથી.

જગનાથે કહ્યું કે રાજા ટોડરમલ્લે બહુ ડાહી વાત કહી. કીર્તિ એ ગુણનું ખરેખરૂં પરાવર્તનજછે. ગુણ હોય નહિ તો પરાવર્તન પડેજ નહિ, અને હોય તો પડયા વિના પણ રહે નહિ. તેમ કેટલું ને કેવું પડે તે પાત્રતા ઉપર આધાર રાખેછે, ગુણની ઉપર નહિ.

शुद्ध सुगुनरुप सुरज इक, विविध कीर्त्ति प्रतिबिंब;

लाल लीलम मिट्टी स्फटिक, अंबुआदि आलंब.

અર્થ—સુગુણરૂપી સૂરજ તો નિર્મળો એકજ છે, પણ તેનાં કીર્તિરૂપી પ્રતિબિંબ લાલ, લીલમ, સ્ફટિક, માટી, પાણી વગેરે જૂદા જૂદા પદાર્થનું આલંબન પામેછે તે પ્રમાણે જૂદાં જૂદાં પડેછે.

ફૈઝીએ કહ્યું કે ખૂબ કહી. જેમ સૂરજનાં કિરણો નિર્મળ છે તો પણ લાલમાંથી જોતાં લાલ, લીલમમાંથી જોતાં લીલાં, સ્ફટિકમાંથી ચળકતાં ધોળાં, માટીમાંથી શૂન્ય અને પાણીમાંથી કેવળ નિર્મળાં દેખાય છે, તેમજ ગુણીજન તો એકનો એક હોય છે પણ તેને જૂદા જૂદા માણસો જૂદે જૂદે ભાવે જોયછે.

પ્રસંગ જોઈ બીરબલે અટકચાળું કર્યું કે મિયાંલબ્બે, "લાલલીલમ મિટ્ટી સ્ફટિક" એમાંથી તમને શેમાં ગણવા, અને એમ બોલતાં "મિટ્ટી" શબ્દ ઉપર એવો ભાર મૂક્યો કે એના પ્રશ્નનો જવાબ તેમાંજ આવી રહ્યો. મિયાં સાહેબ તો બિચારા અમાસ પુનેમની બાબતમાં પોતાની ભૂલ થઈ હતી તેના હૈયાશોકમાંજ ગિરફતાર હતા, અને તેમાં આ બીજો સપાટો સાંભળી છેકજ ગભરાઇ ગયા. તેથી જવાબ દેવા માંડયો પણ કાંઈ બોલાઈ શક્યું નહિ, અને પેલી અમાસ પુનેમની વાત મનમાં ઘોળાયા કરતી હતી તેથી ગભરાટમાં "કાળી પુનમની રાત" એમજ બોલાઇ ગયું. આ સાંભળી આખી સભા ખડખડ હસી પડી, અને મિયાંલબ્બે છેક રડવા જેવા થઇ ગયા.

એ વેળા ઉદાર બીરબલ પોતેજ એની મદદે આવ્યો. એણે કહ્યું કે સાહેબ, મિયાંલબ્બે તો સમસ્યા પૂછેછે અને કહેછે કે છેલ્લું ચરણ "કાળીપૂર્નિમા રાત" આવે એવી એક આ પ્રસંગને અનુસરી કવિતા બનાવો.

બાદશાહે કહ્યું કે ત્યારે તે તુંજ બનાવ. જેવો હુકમ એમ કહી તેણે નીચેનો દુહો બોલી બતાવ્યો:-

नरम सुखद संजोगिको, गरम विजोगी गात्र;
कर्ममर्मभरी रोगिको, काली पूर्णिमारात्र.

અર્થ—શરદ પુનમની રાત સંજોગીને નરમ ને સુખદાયક લાગેછે, તેજ વિજોગીના શરીરને ગરમ લાગેછે; અને રોગીને કાળી ભયંકર જણાયછે કેમકે તે રાતમાં એના કર્મનો સઘળો મર્મ ભરેલો છે.
જોશીએ કહ્યું કે વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં અમાસ પૂનેમ રોગીને ભારે ગણીછે, અને વળતાં પાણી થવાતાં હોયછે તો તે દિવસથીજ થવા લાગેછે, નહિતો તે ચાલતો થાયછે, માટે એ રાતને કર્મમર્મભરી કહ્યું એ ખરેખરૂં યથાર્થ છે.

પ્રકીર્ણલેખસંગ્રહ.

*સુધારાનું ઇતિહાસરૂપ વિવેચન.

(An Historical Review of Reform.)

૧ શું સુધારો પડી ભાગ્યો ?

કવિ તો હાલ ગાજી વગાડી ચોખ્ખું કહેછે કે હા હા, સુધારો પડી ભાગ્યો. કોણ? કવિ–કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર! નર્મકવિતાના કર્તા, સુધારાના સાથી–રે મૂળ સ્તંભ! જેનું "યા હોમ કરીને પડો" એજ સુધારાના દળને આજ્ઞાવચન હતું, અને જેને લડાઇનો ઝુંડો લઇ આગળ ઘૂમવાના મહા મહા કોડ, અને જેણે સુધારાની ફતેહનો વર્તારો કાઢી આગળથીજ વધાઈ માગેલી, તે કવિનર્મદ હાલ એવો જોષ જોયછે કે સુધારો પડી ભાગ્યો! પડી ભાગવો જોઇતોજ હતો અને પડી ભાગ્યો તે બહુ સારૂં થયું! શો કાળનો અજબ ફેરફાર! એક દશકામાં કવિના વિચાર તદ્દન બદલાઈ ગયાછે. તેમાં જમીન અસમાનનું અંતર પડી ગયુંછે. તે પશ્ચિમથી છેક પુર્વ બિંદુએ આવી ચડ્યા છે—પૃથ્વીની દૈનિક ગતિને અનુસરી. પ્રથમ જ્યાં કવિની હતી ના, ત્યાં થઈ છે હા; અને હા હતી ત્યાં ના, ના, ને ના. જેણે જાહેરમાં હિંદુઓને મદ્યમાંસની પણ તજવીજથી ભલામણ કરતાં આચકો ખાધેલો નહિ, તે હાલ કહેછે કે આચારવિચાર સંભાળો, વર્ણાશ્રમ પાળો, વગેરે વગેરે. જેણે એક વાર ઉંચે સ્વરે "બહુ ધર્મ બહેમે, બહુ ધર્મ બ્હેમે આડા કોટ રચાયા" એમ ગાઇ તેને તોડી પાડવા બધાના હાથમાં ચાંચવા પાવડા આપેલા, તે હાલ ગંભીર સાદે પુરાણી ઢપથી હિંદુઓને પોતાના સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવા ઉપરા ઉપરી હાક મારેછે, અને તે સ્વધર્મ પણ કયો? નહિ વેદનો, કે નહિ સ્મૃતિકાળનો, પણ હાલના સમયનોજ!

એટલું તો કદાપિ ઠીક, પણ કવિ તો એથી આગળ જાય છે. બહુ આગળ જાય છે. સુધારાની ગંધજ અણગમતી થઈ પડીછે—તે કવિને અનાર્ય, મ્લેચ્છ લાગેછે. સુધારાના આજ સુધીના સઘળા ઉદ્દેશ, માર્ગ, ને ઉદ્યોગો કવિને નિષ્ફળ, તુચ્છ, ને અનિષ્ટ દેખાય છે. નર્મદાશંકર, પોતાના જૂના સાથી જે સુધારાવાળા, તેનાપર ઠોક પાડી તેમને સારૂ કહેછે

*સુધારો શબ્દ અત્રે સઘળે ઠેકાણે ચાલુ વ્યવહારી અર્થેજ સમજવો, મૂળ વાચ્યાર્થમાં નહિ.

કે ભાઈઓ, આપણે ભૂલ્યા, ભૂલ્યા, ને સોવાર ભૂલ્યા; આપણી ભૂલથી દેશની બહુ ખરાબી થઈને થાયછે; માટે હજીએ ચેતો, સમજો, ને (મારી પેઠે) ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણો. ટુંકામાં સુધારાના 'બ્યૂગલ'નો રાગ કવિમુખે બદલાઈ ગયોછે, સૂર નીચા પડયા છે, ગત ધીમી ચાલેછે, ને "ગો હોમ" વગેરે પહેલાંના મસ્ત બોલને ઠેકાણે "ભાઈ, ભૂલ્યારે પાછા હઠો, હઠે દુઃખ ભાગે" એવું કાંઈ દૂરથી રણમેદાનમાં કાને પડેછે.

હોય, કાળની ગતિ ન્યારી છે! ચાંચલ્ય એજ જગતનું લક્ષણ છે. જ્યાં કાંઈજ સ્થિર નહિ ત્યાં માણસના વિચાર પણ કેમ સ્થિર હોય? બધાના વિચાર નિરંતર બદલાય છે, પછી કોઈના થોડા ને કોઈના ઘણા. ફર્યા એમ પોતે કોઈ જાણે અને કોઈ ન જાણે, કોઈ જાણે પણ કહે નહિ અને કોઈ કહી દે. છેક વ્યુત્ક્રમફેરફાર પણ વખતે કોઈ કોઈના વિચારમાં થાય છે. હિંદુના મુસલમાન ને મુસલમાનના *હિંદુ પણ પરંપરાથી પ્રસંગે થતાજ આવ્યા છે. પાપીના મહાસાધુ, ને સાધુના મહાપાપી થવાનાં ઉદાહરણ પુરાણ ઇતિહાસમાં જોઈએ તેટલાં મળેછે. ભલાભલાએ પોતાના મત, માર્ગ ને પક્ષ ફેરવ્યા છે. ખાંડા સેનાનીઓ સેન છોડી નાશી ગયા છે, ખરા રાજભક્તો વિમુખ થઈ વર્ત્યા છે, અને પરમ આજ્ઞાંકિત શિષ્યોએ સામા પંથ ઘડીમાં ઉઠાવ્યા છે. અર્થાત્ નર્મદાશંકરના વિચાર ફરે અને તે હાલ સુધારા વિરુદ્ધ બોલે લખે એ કાંઈ મહા વિપરીત કે બહુ નવાઈ જેવુંજ હોય એમ નથી.

પણ નવાઈ જેવું એ છે ખરૂં કે આખો સુધારાસાથ નર્મદાશંકરનાં આવાં વેણ બ્હીલે મોઢે સાંભળી રહ્યો છે. ગયા (ઈ. સ. ૧૮૮૧ ના) વરસથી કવિ નર્મદાશંકરે સુધારા વિરુદ્ધ જાહેર, ખુલ્લું, સયુક્તિક, ખંતભેર બોલવા માંડયું છે, અને બીજી અકટોબરે આ પત્રમાં "સુધારો ને સુધારાવાળા" એ વિષય સમાપ્તિએ પહોંચાડી પોતે (પોતાને નવા પણ હિંદુઓના) જૂના વિચારની "જયવાર્ત્તા" મહારંગત રંગે ચડી વિજયા દશમીને મુહૂર્ત્તે સર્વેને નિવેદી છે. એ આર્ટિકલોમાં કવિએ સુધારાવાળાઓને પોતાનું પરપક્ષગમન પ્રગટપણે દર્શાવી તથા પ્રબોધી તેમની તર્ફ ખુલ્લું લડાઈનું મોજું તિરસ્કારથી ફેંકેલું દેખાય છે. એ વાતને ત્રણ માસ

---

* અલબત્ત વિચારમાંજ, કેમકે આચાર પાળવા માટે તો હિંદુઓના વર્ણાશ્રમમાં પેસવું જોઇએ અને તેમ તેઓ કોઇ બીજાને કરવા દેતા નથી.

થઈ ગયા તોપણ હજી સુધારાનો જોદ્ધો ગૂજરાતના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધીમાંથી કોઈ એકે લલકારી ઉઠયો નથી, કોઇએ તેનું ખંડન કર્યું નથી, કોઇએ એનો ઉત્તર આપ્યો નથી, અને કોઇએ એનો *નકાર માત્ર પણ હજી વિગતવાર કર્યો નથી. ખાનગી મંડળોમાં શી ચર્ચા ઉઠી તે બરાબર માલમ નથી, પણ સઘળાં *વર્તમાનપત્રો તથા ચોપાનીયાં તો એ વિષે અખંડ મુનિવ્રતજ ધારણ કરીને બેસી રહ્યાં છે. હાલ કવિએ જે કહ્યું તેનો એક લક્ષાંશ પણ ૧૮૬૦–૬૫ માં કોઇએ કહ્યો હોત, તો તેની સામા રાસ્તગોફતાર, દાંડિયો, ગૂજરાતમિત્ર, શાળાપત્ર, ટીકાકાર, ચંદ્રોદય વગેરે તે કાળના સુધારાનાં વાજંત્રોએ (organs) અનંતમુખે ચોતર્ફથી મોટો સિંહનાદ ઉઠાવી, તેને એવો કાચો ને કાચોજ કરડી ખાધો હોત કે તેનું તે અભાગીયું એકાદ વાક્ય કટાક્ષરૂપે પણ જે પુસ્તકમાં હોત તે આખું પુસ્તકજ ધિક્કારાઈ જાત, અને તે ઉપરજ એટલી કપાળકૂટ ચાલત કે તે બિચારો ફજેત ફજેત થઈ દુનિયામાં ફરીથી મોં પણ બતાવી શકત નહિ. પણ હાલ નર્મદાશંકર સુધારા વિરૂદ્ધ ચાહે તેમ બોલેછે, અને સઘળા તે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરી નાંખેછે, એ શું? શું નર્મદાશંકર કહેછે તેમ સુધારો ખરેખર પડીજ ભાગ્યો છે? જૂના વિચારના કોઈ કોઈ આ રમુજ જોઈ એમજ માનવા તથા હરખથી કહેવા લાગ્યા છે.

તે છતાં એટલાજ ઉપરથી સુધારો પડી ભાગ્યો એવું અનુમાન બાંધવું એ વ્યાજબી કહેવાય નહિ. સુધારો કવિનું સાંભળી રહ્યોછે ખરો, પણ તેનાં અનેક કારણો હોઈ શકે. પ્રથમતો એ પ્રૌઢ લેખ બધાથી જોઇએ તેવો સમજાયોજ ન હોય, કેમકે હાલ કવિની વાણીમાં ગાંભીર્યની સાથે શબ્દસંસ્કૃતિ, વાક્યવૈપરિત્ય (Inversion of sentences), અગમ્યવાદ (Mysticism) ઇત્યાદિએ કેટલેક પ્રવેશ કરવા માંડયોછે, તોપણ હિંદુ વિદ્વાનોને એ સબબ લાગુ પડે નહિ અથવા લાગુ પડવો જોઇએ નહિ. તેમને તો કવિનો વાદ કાંતો પૂરો કે કાંઈ અંશે મંજુર પડયો હોય, કે કાંતો તેઓ એવી શંકાગ્રસ્ત સ્થિતિમાં પોતેજ હોય કે એકે નિર્ણયપર

*નકારનો કાંઇક અવાજ અમદાવાદમાંથી નીકળ્યો હતો ખરો. રાવ સાહેબ મહીપતરામે હીમાભાઈ ઇન્સ્ટીટયુટમાં એ વિષે કાંઇક ભાષણ આપેલું જણાય છે, અને તેનો સાર "હિતેચ્છુમાં" છપાયો છે. "હિતેચ્છુએ" પોતે પણ પહેલાં કાંઈ એ વિષે લખ્યું હતું.

આવી શકાય નહિ, કે કાંતો કવિ જેવાની સામે મેદાન પડતાં આંચકો ખાતા હોય, કે કાંતો સુધારાના વિષયમાં આજકાલ નિસ્પૃહી થઈ રહ્યા હોય, કે કાંતો એમજ મન વાળ્યું હોય કે પરપક્ષગામી તો સ્વપક્ષદ્રોહી હોયજ અને તેને જવાબ આપવામાં કાંઈ સાર નથી, કે કાંતો પોતે સુધારાને સ્વતઃસિદ્ધ દેખી પિષ્ટપેષણન્યાયે ધ્યાનાનંદમાંજ નિમગ્ન થયા હોય, કે કાંતો પંછી તેમને પણ કવિની વાણીનું રહસ્ય પૂરેપૂરૂ સમજાયું હોય નહિ.

ઉપર કારણો કલ્પ્યાં તે બધાંમાં ઘણું કરીને કાંઈ કાંઈ સત્યછે, અને તે બધાના એકત્ર બળથી સુધારો આ પ્રસંગે ચુપ રહ્યોછે એમ સંભવેછે. પણ એ સારૂં નથી. સુધારાના લાભમાં કે સત્યના લાભમાં, કે દેશોન્નતિના લાભમાં પ્રથમ તો કવિ જેવા પ્રસિદ્ધ લખનારના આવા વિલક્ષણ વાદથી આપણામાં કાંઈ ચર્ચા ન ઉઠે એ આપણા વિદ્યાનંદને કે વિદ્યાબળને શોભા આપતું નથી. નર્મદાશંકર એવો એક વિચક્ષણ વિદ્વાન, વિદ્યાનંદી, અને નિરંતર દેશભક્તિનો વિચાર કરનારછે કે જેની તો આપણામાં ખેદદાયક મોટી ખોટછે. એવાનું લખાણ સર્વદા મનન કે ચર્ચાને યોગ્ય હોવુંજ જોઇએ. જો કવિનો વર્ત્તમાનવાદ ખોટોછે તો તેની સામા સબલ પ્રતિવાદની જરૂરછે. કવિ હવે કાંઈ ખુણામાં બોલતા નથી, પણ જાહેર સભાઓમાં, વર્ત્તમાનપત્રોમાં, અને ચોપાનીયામાં એમણે પગથીએ પગથીએ નિયમિત ખંતથી બોલવા માંડયુંછે. બોલવું પણ સામાન્ય નથી. તેમાં વાદ, વિવાદ, રદીયા, પુરાવા, તકરાર, ને તજવીજ પુષ્કળ આવેછે. પોતાના મતમાં પ્રજામતને કેળવવા એક અનુભવી, ખંતી, ને વિદ્વાન અગ્રણી જે જે કરી શકે તે તે સઘળું કવિએ હાલ સુધારા વિરૂદ્ધ કરવા માંડયુંછે, જૂના વિચારમાં ગર્યા તે ઉપરથી જો કોઈ કવિની બુદ્ધિ કે શક્તિ ક્ષીણતાએ પહોંચીછે એમ ધારતા હશે તો તે મોટી ભૂલ કરેછે. અમને તો ઉલટું પૂર્વના ચાપલ્યની સાથે કાંઇક ગાંભીર્ય (Depth) તથા વૈશાલ્ય (Breadth) વધેલું દેખાયછે. શૈલી પણ જૂદી તથાપિ પહેલાંના જેવીજ અસરકારક વાપરવા માંડીછે. બીજું કાંઇ નહિ તોપણ કવિની પોતાના નવા મતમાં આત્મપ્રતીતિ તો અક્ષરે અક્ષર જણાઈ આવેછે, અને તન્મય નિશ્ચયાત્મક ભાષણ એજ ઘણાનાં મન ખેંચી લેવાને બસછે. માટે જો કવિનો વાદ ખોટોછે તો સુધારાએ જાગૃત થઇ તેનું સવેળા ખંડન કરવું, કારણ કે નહિતો પ્રજામત તેનીજ વિરૂદ્ધ બંધાઈ જવાની દહેશત રહેછે.

જો કવિ ખરૂં કહેછે તોપણ તેને ચર્ચવાની જરૂરછે કે સત્યાસત્યવધારે સ્પષ્ટ થાય, અને દેશોન્નતિના ઉદ્યોગે દેશકાળની વધારે સમજણથી ચલાવી શકાય.

આવા વિચારથી હું એ વિષયપર ('ગૂજરાતી'ની આર્જવપૂર્ક ઇચ્છાએ) અંતે લખવા માંડુછું, તોપણ મારી મૂળ આ શંકા જતી નથી કે સુધારાના કોઇ પ્રમુખનેજ એ કામ ભળાવ્યું હોત તો વધારે સારૂં. મારા વિચાર *ઉભયપક્ષને વખતે વસમા લાગશે, કેમકે હું ઘણા વર્ષથી વિદ્વાન સુધારકો સાથે પરસ્પર મૈત્રી, માન, તથા દેશભક્તિના સમભાવથી નિકટ જોડાએલો છતાં સુધારાના આચરણીય વિચારમાં કોઇ કાંઇ જૂદોજ પડતો આવ્યોછું. પણ હવે એમ જાણી મન વાળુંછું કે પ્રશ્નનું સમાધાન પક્ષાપક્ષીવાળા કરતાં મધ્યસ્થથી સારૂં થાય.

એ વિવેચન ઇતિહાસરૂપે લખવા ધાર્યુંછે કે કાર્ય કારણનો સંબંધ બરાબર દર્શાવાય, અને હાલ સુધારાની જે સ્થિતિ હોય તે યથાસ્થિત સમજાય. કવિના નિબંધમાં કેટલોક ઇતિહાસ ભાગછે, પણ ઘણું કરીને તેની પુનઃકથની તો નહિ થાય, કેમકે તે ટાંચણ તો પુરૂષપ્રધાન છે અને અત્રે તો સમયનુંજ પ્રાધાન્ય રાખવાનો વિચારછે. સમયના, એટલે સમસ્ત સુધારાસાથના ગુણકર્મનું વિસ્તારથી વર્ણન તથા વિવેચન કરવામાં આવશે, અને જરૂર પડેજ સમયમૂર્ત્તિઓ વિષે સામાન્ય હશે તે અવલોકીશું. આ પદ્ધતિ નકામી "તારી મારીને" દૂર કરેછે એટલુંજ નહિ પણ ઇતિહાસ લખવાનો ખરો માર્ગજ એ છે. ઇતિહાસવેત્તાઓ જાણેછે કે કહેવાતા અગ્રણીઓ વસ્તુતઃતો સમયનાંજ પૂતળાંછે, અને તેની સઘળી શક્તિ પ્રસિદ્ધિસમયના બળને પરાવર્ત્તન પમાડવામાંજ રહેલી છે. સમય ગયે પરશુરામની પેઠે તેઓ ચાલુ સમયની મૂર્ત્તિ આગળ સહજ નિસ્તેજ થઈ જાય છે.

કવિએ સુધારાનાં સઘળાં અંગ છેડયાંછે, પણ તે સર્વેનું યથેચ્છ વિવેચન થોડામાં થઇ શકે નહિ, અને ઉપર ઉપરથી હા ના કહી જવામાં કાંઈ માલ નહિ એમ ધારી અત્રે તેનાં સંસારસુધારો અને ધર્મસુધારો

---

* આશાછે કે કવિ આ મારો પ્રતિવાદ (કે સમાંતરવાદ છેવટે જે નીવડે તે) પૂરો થાય ત્યાં સુધી તત્સંબંધી જે કાંઈ કહેવું હોય તે મુલતવી રાખશે. બીજાને પણ એજ વિનંતિ છે.

એ એજ અંગ લેવાં ધાર્યાંછે, અને તેમાં પણ ધર્મસુધારા બાબત તો સં- સારસુધારાને સંબંધે બોલવું જરૂર પડશે તેટલુંજ બોલીશું. તેમજ ગૂજ- રાતી હિંદુસુધારાનેજ વળગી રહીશું, અને પારસી તથા દક્ષિણી સુધારા સાથે જો કે તેનો સંબંધ ઘણોછે તોપણ તે વિષે બોલીશું નહિ, અથવા બોલીશું તો તે સંબંધ દેખાડવા જેટલુંજ.

---

૨ સુધારાનો આરંભ.

ગૂજરાતના તેમજ દક્ષિણી, બંગાળી, ને ભરતખંડના સઘળા ભાગના આધુનિક સુધારાનો આરંભ ઇંગ્રેજી કેળવણીની સાથેછે. કેળવણી એજ સુધારાનો ખરો રામબાણ ઉપાય છે, અને તે દુનિયામાં જ્યાં જ્યાં અજમા- વવામાં આવ્યોછે ત્યાં ત્યાં તે પોતાનો ગુણ આપ્યા વિના રહ્યો નથી. યૂરોપમાં જ્યારે પંદરમા સેંકડામાં ગ્રીક લૅટિન ભાષાનો અભ્યાસ હોંસ ભેર વધ્યો, ત્યારે લોકોની બુદ્ધિ આપોઆપ જાગૃત થઈ, સો પોણોસો વર્ષમાં સુધા- રાને ધોરી માર્ગે પડી, અને પછીથી તે ઉત્તરોત્તર કેવી ફતેહ કરતી ચાલી આવે છે તે આપણે સઘળા જાણીએ છઇએ. ભરતખંડની પ્રાચીનકાળમાં જે તેજોમય ઉન્નતિ હતી અને જેનું આપણે વ્યાજબી રીતે ઘણું અભિમાન ધરાવીએ છઇએ, તેનું પણ મૂળ જોવા જઇશું તો કેળવણીજ છે. તે સમેના આપણા પૂર્વજોએ તો કેળવણીને એવી વ્યવસ્થિત ને ઠરી ઠામ કરી દીધી હતી કે તે **બ્રહ્મચર્યાશ્રમ** એવા પવિત્ર નામથીજ ઓળખાતી હતી. તે વિષે મુનિઓએ વિગતવાર નિયમો બાંધ્યા હતા, અને તે અમલમાં આણવા એ પોતાનો ખાસ ધર્મ છે એમ રાજા ને પ્રજા બધાં સમજતાં હતાં. એજ કારણથી આપણો દેશ સુધારામાં વધ્યો, ચડ્યો, પંકાયો, ને તે સમે દે- શોદેશ જગદ્‌ગુરુરૂપે પ્રેમભક્તિથી પૂજાયો.

હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજસરકારનો અમલ જામવા માંડ્યો ત્યારથી રૈયતને કેળવણી આપવા તર્ફ તેણે લક્ષ આપવા માંડ્યું છે. છેક હેસ્ટિંગ્સના વખ- તમાંજ કલકત્તાની મદ્રેસા તો સ્થાપન કરવામાં આવી હતી, ઇ. સ. ૧૭૮૧. બનારસની સંસ્કૃત પાઠશાળા ઇ. સ. ૧૭૯૨માં સ્થપાઇ. મુંબાઈ ઇલાકા ખાતે પેશવાઇ હાથ આવ્યાને ત્રણ વર્ષ ન થયાં એટલામાં પૂનાની પાઠશાળા

સરકારે કરી, ઇ. સ. ૧૮૨૧. પણ આ સઘળી પાઠશાળાઓ સંસ્કૃત કે ફા-રસી આરબી ભણતરની હતી, અને તે કાઢવામાં કાંઇ રાજકીય હેતુ પણ હતો. આ શાળાઓથી શો લાભ થયો તે જોવાની સુધારાના ઇતિહાસમાં કાંઇ જરૂર નથી, કેમકે એ સંબંધમાં તો તે નિષ્ફળજ નીવડી.

હવે સરકારનું મન ઈંગ્રેજી કેળવણી આપવા તર્ફ જવા લાગ્યું. લોકો પણ રાજભાષા ભણીએ તો સારૂં એમ સમજતા થયા હતા. બંગાળાના ખાનગી હિંદુ ગૃહસ્થોની મહેનતથી ૧૮૧૬માં (ઇંગ્રેજી) હિંદુકૉલેજ સ્થપાઇ, અને દાક્તર ડફે ખ્રીસ્તીધર્મપ્રસારક મંડળી તર્ફથી ૧૮૩૦માં પોતાની પ્રખ્યાત પાઠશાળા કાઢી. લૉર્ડ બેન્ટિંકના વખતમાં ચોખ્ખું ફરમાન નીકળ્યું કે યૂરોપની સાક્ષરતા (Literature) દેશીઓમાં વધારવી એ સરકારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ, અને ઈંગ્રેજી ભણતર પાછળ કેળવણી ખાતે કાઢેલાં નાણાં જેમ વધારે વપરાય તેમ સારૂં. આ સમયથી હિંદુસ્તાનના આધુનિક સુધારાનો ગર્ભરૂપે ઉદય થયો એમ જાણવું. આ પ્રસંગે ઈંગ્રેજી ભાષાનો નામીચો ધાંકડો ગ્રંથકાર મૅકોલે (જે આ સમે કલકત્તે સરકારી નોકરીમાં હતો) તેણે એક જબરદસ્ત મિનિટ લખીછે તેમાં ઇંગ્રેજી કેળવણીના ફાયદા અને સંસ્કૃત આરબીનું નિરૂપયોગીપણું પોતાની હમેશની ઢબે છટાબંધ દર્શાવ્યું છે.

મુંબાઇ ઇલાકામાં પણ લોકોને ઇંગ્રેજી ભણવાનો ફાયદો પોતાની મેળે દેખાવા લાગ્યો હતો, અને તેથી કોઇ ખાનગી જેવું તેવું ભણતા. "ઇસ્કોલો" પહેલ વહેલી પાદ્રીઓએ કાઢી ત્યારથી ઇંગ્રેજી ભણતર કાંઇ રસ્તે પડ્યું. આ ભણતરનો લાભ લેવા પહેલવહેલા પરભુ, શણવી, ને પારસી આગળ પડ્યા. હજી આ નવી ગતિ માત્ર મુંબાઇ, ને થોડીક સુરતમાં હતી. આ વેળા જેને ઈંગ્રેજી લખતાં વાંચતાં આવડે, તે મહા "ફીટ" કહેવાતો. કેળવણી પામેલો એમ કહેવાય એવોતો એક આખા ગૂજરાત ખાતે સુરતમાં ઈંગ્રેજી ભણેલો દલપતરામ માસ્તરજ આ સમે થયો. મુંબઇમાં એવાની સંખ્યા કાંઇ ગણવા લાયક થવા આવી હતી અને તેવાની પ્રેરણાએ ત્યાં "નેટિવ એજ્યુકેશન સોસાઇટી" ઉભી થઇ, ઇ. સ. ૧૮૨૬. તેણે કેટલીક ગૂજરાતી નિશાળો કાઢી, અને નવી ઢબનું ભણતર શરૂ કર્યું. પણ આપણે તો સુધારાનો આરંભ ઇ. સ. ૧૮૪૦થીજ ગણીશું કે જ્યારથી "બોર્ડ ઑફ એજ્યુકેશન" સ્થપાઇ. તેણે કેળવણી ઉપર નિયમિત ધ્યાન આપવા માંડ્યું, અને સર-

કાર તર્ફની ઈંગ્રેજી સ્કૂલો સુરત, અમદાવાદ, ભરૂચ વગેરે કેટલેક ઠેકાણે લાગ જોઇ ટપોટપ કાઢી.

ઈંગ્રેજી કેળવણી એ આપણા સુધારાનો મૂળ પાયો, સુધારાનું પરમ બળ, ને સુધારાની જીવન શક્તિ છે એમાં કાંઈ શક નથી. એ બાબત કોઇને પણ કાંઈ વાંધો હોય એમ અમે ધારતા નથી. કવિ એમના સઘળા પૂર્વકાળના ગદ્યપદ્ય ગ્રંથમાં ઠેકાણે ઠેકાણે "ભણો ભણોરે ભણો" એમજ કહેતા આવ્યાછે, અને સુધારાની શૂરવીર પચ્ચીશીમાં તો ગમે તે વિષયનો બોધ ચાલતો હોય તોપણ દરેક પદની છેવટે તજવીજથી એ વાત આણ્યા વિના રહ્યા નથી કે સઘળા સુધારાનો મૂળ પાયો કેળવણી છે. હાલ પણ એનું અગત્ય સુધારાના સંબંધમાં કવિ ઓછું સમજતા હોય એમ અમે માનતા નથી, તોપણ એ બાબત કાંઇ વિસ્તારથી બોલવાની અમને જરૂર જણાય છે. જે વાત જગત્પ્રસિદ્ધ છે તેને પ્રતિપાદન કરવા જવું એ સૂર્યને દેખાડવા દીવો લેવા જઇએ તેના જેવું થાયછે ખરૂં, તોપણ સુધારો પડી ભાગ્યો એવો જે કવિનો મુખ્ય વાદ તેનો સઘળો આધાર આ વાત ઉપર એટલો બધો રહેલોછે કે આ સ્થળે કાંઇ વિવાદ તથા વિસ્તાર કર્યા વિના વિષયનું બરાબર નિરાકરણ થવું અશક્ય થઈ પડેછે.

કવિ હાલના તકરારી લખાણમાં સુધારાની ઉત્પત્તિ બાબત "ગૂર્જર પ્રજામંડળમાં સુધારો દાખલ કરનાર તે અંગ્રેજ સરકાર પોતે, અંગ્રેજોની પ્રેરણાએ ઉભી થએલી સભાઓ, અને અંગ્રેજી ભણેલા જુવાનોએ સ્વતંત્ર ઉભી કરેલી ભાવાઓ" એટલુંજ લખી એકદમ પોતે કે પોતાના સાથીઓએ સુધારાના શાશા જશ (એમના હાલને મતે તો અપજશ) ઉડાવ્યા તેનુંજ ટિપ્પણ લખવા બેસી ગયાછે, અને બિચારી કેળવણીનું નામ તો માત્ર નીચે ટિપમાંજ સુચવ્યું છે અને તેપણ એટલુંજ કહેવાને કે અમે તે વિષે આ વિષયમાં કાંઈ લખીશું નહિ. હોય, જેને જે વધારે ભાવ્યું તે ખરૂં, પણ સુધારાની ઉત્પત્તિ બાબત એમનો વિચાર હાલ શોછે તેતો યથાસ્થિત નિશ્ચિત થવું જોઇએ કે, સરકાર, સભાઓ, ને સુધારાવાળા એ ત્રણેને કવિ દાખલ કરનારા કહેછે—જાણે આપણો સુધારો યૂરોપથી સંચામાં બની તૈયાર થઇનેજ આવ્યો હોય, અને તે દાખલ થવા મૅન્ચેસ્ટરીઆઓના કાપડની પેઠે લાગવગનીજ રાહ જોઈ બેશી રહ્યો હતો. આપણા આચાર, આપણા વિચાર, આપણો ધર્મ, ને આપણી સ્થિતિ, એમાં ફેરફાર કરવાનો ઘાટ તે યૂરોપથી શી રીતે ઘડાઈ આવે કે જ્યાંના

પંડિતો પણ આ બાબત તે સમે છેક અજાણ્યા હતા, અને હાલે ડોળ ને ચોંપાટ ગમે એટલો કરે પણ વસ્તુરૂપે આપણા સંબંધી થોડુંજ સમજે છે ! પણ ઘણું કરીને કવિનો અર્થ આ ઠેકાણે એમ કહેવાનો સંભવે છે કે યૂરોપના સુધારાનું સત્વ (Spirit) દાખલ થયું એમ હોય, તો તે કહેવું બ્યાજબી છે, પણ તે સત્વ શું તે જોવા જઇશું તો માલમ પડશે કે ઇંગ્રેજી કેળવણી કે ઇંગ્રેજી સાક્ષરતામાં જે સમાએલું છે તેજ. એ દાખલ કરવાનું માન બેશક સરકારને છે અને સરકારનેજ. સભાઓ ને સુધારાવાળાઓએ ઇંગ્રેજી કેળવણી દાખલ કરવામાં શો મોટો વાઘ માર્યોછે કે તેમને પણ સરકારની સાથે એ માનના સમભાગીયા ગણાય ? આ જોતાં ઉપલું અર્થગ્રહણ (Interpretation) બંધ બેસતું નથી.

જો કવિની મતલબ એ ત્રણને આપણો સુધારો—જેને આપણે હાલ સુધારો કહીએ છીએ તે—ઉત્પન્ન કરનાર તરીકેજ ગણવાની હોય તો અમે કહીએ છીએ કે ના. સરકાર, સભાઓ, ને સુધારાવાળા એમાંનું કોઇ પણ અમારે મતે આપણા સુધારાનું ઉત્પન્ન કરનાર નથી, પણ ઇંગ્રેજી કેળવણીજ છે. સરકાર કેળવણી આપેછે તેથી તેને સુધારો ઉત્પન્ન કરનાર કહેતા હોય, તો એમાં અમારે કાંઇ વાંધો નથી; પણ કારણના કારણ સુધી જવાનું અમને કાંઈ પ્રયોજન ન હોવાથી અમે ઇંગ્રેજી કેળવણીનેજ સુધારાની ઉત્પાદક શક્તિ ગણીએ, તો તેમાં એમને પણ કાંઇ વાંધો હોવો જોઇએ નહિ. પણ જો કવિ, સરકારને વિદ્યાપ્રદાતા રૂપે નહિ, પણ બીજી રીતે સુધારાનું મૂળ સ્થાન ગણતા હોય, તો અમે તેમાં એકમત થઈ શકતા નથી. ધર્મમિશ્ર વાતથી અલગ રહેવું એ સરકારની અખંડ રાજનીતિ છે; અને કોઈ કોઈ કાયદા કાનુન તેણે સુધારાના લાભમાં કર્યાછે તો તે સઘળા આ રાજનીતિને અનુસરતા કે યથાન્યાયજ છે. કેળવણીમાં કોઈ પણ વિશેષધર્મનો બોધ નજ કરવો એ બાબત તેનો એવો આગ્રહ છે કે તેથી ઘણાક નારાજ થઈ ઊલટા એવી બૂમ પાડેછે કે સરકાર નિરીશ્વર (Godless) કેળવણી આપેછે. મતલબ એ કે આપણા સંસાર કે ધર્મસુધારાથી સરકાર દૂરજ રહીછે, દૂરજ રહેવા માગેછે, અને તેજ સારૂ છે.

તેમ સુધારો કોઈ પણ સરકારથી થઇ શકે એજ અમે મૂળ સ્વીકારતા નથી. સુધારો લોકને હાથ રહેલોછે અને તે તેમનાથીજ થઈ શકે. **યથા રાજા તથા પ્રજા** એ સમજ આપણી પ્રાચીન છે ખરી, પણ આપણા

અર્વાચીન ઇતિહાસે તો તેને ખોટી પાડીછે, અને એમાં કાંઇ હિણુપત નથી પણ ઓર શાબાશી છે. આપણી ઉપર પાદશાહી ૬૦૦ વરસ સુધી રહી તે બડી મુસલમાન હતી, તોએ આપણે પાર વિનાનો દ્રોહ વેઠતાં છતાં આપણા આચાર વિચારમાંથી ખસ્યા નહિ, ઉલટા વધારે દૃઢ થયા, અને છેવટે મુસલમાનોનેજ કાંઇ આપણી આર્યતાનો પાશ લગાડયા. આ જોતાં તો યૂરોપનું ઉલટું પણ ગંભીર મહાકાંક્ષી વાક્ય "तथा राजा यथा प्रजा" આપણે અનુભવે પણ (જો કે જૂદે માર્ગે ને જૂદે દેશ) ખરૂં પડેછે.

પાદશાહી વારામાં રાજ્યશ્રીઓની દેખાદેખીએ આપણી બોલી, ચાલી, પહેરવેશ, વગેરે ઉપલી રીતભાતમાં ઘણો ફેર થયો હતો ખરો, અને તેઓ તો આ રાજ્યથી હાલ થાયછે એમાં કાંઇ સંદેહ નથી, પણ અંદરનો–વિચારનો, સુધારો તો ઇંગ્રેજી રાજ્યથી કે ઇંગ્રેજોના સંગથી નહિ પણ કેળવણીથીજ થયો છે અને થાયછે.

તેમજ સુધારાની સભાઓને કે તેના આગેવાનોને પણ અમે સુધારો ઉત્પન્ન કરનાર ગણતા નથી. આ નવાઇ જેવું લાગશે ખરૂં, પણ અમારો ભાવાર્થ એ છે કે તેઓમાં જે બળ વ્યાપી રહ્યું છે, જે વડે તેઓ ઉભા થયા છે, અને જેવડે તેઓ ઘુમેછે, તે બળ ઇંગ્રેજી કેળવણીનું છે. ઇંગ્રેજી કેળવણીથી જે જ્ઞાન તથા વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેજ સુધારાનું આદિ કારણ છે, અને સુધરાવાળાઓને પણ તેજ કારણે ઉત્પન્ન કર્યાછે. આ ઉપરથી સુધારાવાળાના જશ અમે ઓછા કરવા માગીએ છઇએ એમ નથી, પણ કારણને કારણ રૂપે ને કાર્યને કાર્ય રૂપેજ ગણવું એ વધારે શાસ્ત્રીય ને વિષયનિર્ણયમાં ભૂલથાપને દૂર કરનારૂં છે.

આ બધું કદાપિ કોઇને અતિપાંડિત્ય કે નકામી ખેંચ જેવું લાગશે, પણ તેમ નથી. એ નકામી શબ્દની લડાઇ નથી, પણ મુદ્દાની છે. જ્યાં સુધારો મરી ગયો કે જીવેછે એજ સવાલ છે, ત્યાં સુધારાનું મર્મસ્થાન જાણવાની ખાસ જરૂર છે. જો ઇંગ્રેજી કેળવણી એજ સુધારાની જીવન શક્તિછે એમ સ્વીકાર્યું છે, તો પછી કવિનો સઘળો વાદ આપોઆપ તુટી પડેછે; કેમકે ઇંગ્રેજી કેળવણી તો પ્રત્યક્ષ જીવતી, ને હરતી ફરતી, ને પૂર જોરમાં છે. જો સુધારાની જીવનશક્તિ હયાત છે તો તે મરી ગયો એમ કહેવું એ દેખતી આંખમાં ધૂળ નાખવા જેવું થાયછે. જીવનશક્તિ નિર્ભય જોરમાં છે, તો સુધારો પણ નિર્ભય જોરમાંજ છે. કદાપિ બે દહાડા દેત્ર

યોગે કાંઈ મંદવાડમાં સપડાયો હશે તોપણ ફિકર નહિ. તે મંદવાડ આ-ફ્રુણીએ જતો રહેશે, અને સુધારો પાછો ઘોડા જેવો દોડતો થશે.

આ કોટિએ જોતાં સુધારો જીવતો, જાગતો, ને ટટારજ આપોઆપ સિદ્ધ થઈ આવેછે, અને એજ કોટિ હાલની ચર્ચામાં ખરી છે. સુધારાની હયાતીનો સવાલ અમુક સુધારક કે સુધારા ટોળીની હારજીત ઉપર રાખવો એ અમને ગેરવ્યાજબી તથા ટુંકી નજરનું કામ દેખાય છે. *કરસનદાસ મરી ગયા, કવિરાજ ફરી ગયા, ને (માનો કે) મહીપતરામ હરી ગયા, તોપણ થયું શું? સુધારાની મૂળશક્તિ જીવેછે કે નહિ તેજ માત્ર આ સ્થળે જોવાનું છે, અને તેતો આપણે જોઇએ છઇએ કે પહેલાના જેવીજ પૂર જોરમાં છે.

હવે વિવેકી વાંચનારને ખુલ્લું માલુમ પડ્યું હશે કે અમે જે પ્રથમ ઇંગ્રેજી કેળવણી સિવાય બીજી કોઇને પણ સુધારો ઉત્પન્ન કરનાર કહે-વાને ના પાડતા હતા તે નકામી શબ્દની લડાઈ નહોતી, પણ મહા મુદ્દાની વાત હતી. ચાલુ વાદપ્રતિવાદનું મર્મસ્થળજ એછે, અને તે ભેદાયું એટલે હવે કવિ તર્કનો પૂર્વપક્ષ એટલોજ હોઈ શકે એમ છે કે ઇંગ્રેજી કેળવણી એ સુધારાની જીવનશક્તિ નથી. એજ જીવનશક્તિ છે એ અમે આગળ સંક્ષેપમાં બતાવીશું, પણ અત્રે ફરીથી ઉપસંહાર રૂપે કહીએ છઇએ કે સુધારાની મૂળ શક્તિ નથી ઇંગ્રેજી રાજ, નથી ઇંગ્રેજોનો સંગ, નથી પર પ્રેરિત કે સ્વયંભુ દેશી સભાઓ, કે નથી પેલા સુધારાવાળા જુવાનીઆ કે જેને મોખરે કવિ એક સમે ખૂબ ઘૂમતા અને હજીએ જેનાં પરાક્રમ પોતે મમતાથી સંભારતા જણાય છે. એ સઘળી ઉપશક્તિઓ છે ખરી અને અમે તેને તે રૂપે વંદીએ પણ છઇએ; અને વળી એમ પણ જાણીએ છઇએ કે જગતની વૃત્તિ મૂર્ત્તિમાન અવતારી શક્તિઓને પૂજવા તર્ફ સ્વા-ભાવિક વધારે હોયછે; અને તદનુસાર તે વ્યવહારમાં પૂજાય તોપણ (સમજ

---

* કરસનદાસને કવિ કૃષ્ણદાસ કરી લખેછે તે ઉપર જરા રમુજને માટે ટિપ મારીએ છઇએ કે ભાઈ, કરસનદાસ જે મહારાજ કુળના હડહડતા શત્રુ ને વૈષ્ણવી સંપ્રદાયનો ખેડોજ કાઢી નાંખવા નીકળેલા તેનું નામ જે તેની વા-ણીયણ ફોઇએ પાડેલું, પોતે જન્મ પર્યંત બોલેલું લખેલું, ને જે વરેજ જગતમાં જણાએલા, તે ફેરવી નાંખી તમે તમારી એક શબ્દસંસ્કૃતિની ખાતર તેને **कृष्णस्य दासः** શા માટે કરી નાંખોછો? શું એને પણ સનાતન માર્ગમાં પાછા આણવા છે?

બરાબર હોય તો) તે કંઈ ખોટું નથી એટલે સુધી પણ કદાપિ અમે સ્વીકારીએ છઇએ; તોપણ જ્યાં જ્ઞાન પક્ષે તેનું તોલ કરવા બેઠા છઇએ ત્યાંતો તે સત્તારહિત, તુચ્છ, કાંઈ નહિ, એમજ કહેવું જોઇએ; અને બધાને સાફ પોકારીને જણાવવું જોઇએ કે સભાઓ ને સુધારાવાળાઓ ગમે એવા બળવાન છે તોપણ તે ઇંગ્રેજી કેળવણીએ હયાતીમાં આણેલાં, આગળ ચલાવેલાં ને નિરંતર ચલાવતાં પૂતળાંજ છે, અને તેની સઘળી સત્તા, સઘળું બળ તો પેલી એક મૂળશક્તિ ઉપરજ આધાર રાખેછે. અર્થાત્ ઇંગ્રેજી કેળવણી એજ સુધારાની મૂળ, પરમ, આદ્યશક્તિ ઇષ્ટદેવી છે, સુધારાની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ને લય (થયો કે થવાનો હોય તે) એજ શક્તિ વડેછે, અને બીજા કોઈ પણ વડે નથીજ.

---

૩ ઇંગ્રેજી સુધારાનું સ્વરૂપ.

અમે કહી ગયા કે સુધારાની જીવનશક્તિ ઇંગ્રેજી કેળવણી છે, અને અત્રે વિશેષ કહીએ છઇએ કે આપણા પ્રાચીન યશસ્વી પણ હાલ છેક નિર્ભાગી ભરતખંડને પુનર્જીવન આપનાર કોઇ શક્તિ ઇશ્વરે સર્જી હોય તો એજછે. એણે અત્યારમાંજ દેશને કાંઇ જગાડયો છે અને તે એવો કે પાછલાં ઓછામાં ઓછાં હજાર વર્ષમાં તો કોઇ વાર પણ જાગ્યો નહોતોજ. હાલ એ જાગૃતિ ઉચ્છેદન તરફ જતી જણાયછે ખરી, અને નવું કાંઇ હાંસલ થતું દેખાતું નથી, પણ મરામતની શરૂઆત પહેલવહેલી એવીજ દેખાય; અને આપણી પૂર્વોન્નતિએ પહોંચવા અર્થે આપણી આ સમાની નીતિ રીતિમાં ઘણી ઘણી મરામત કરવાનીછે એ વાતની તો કોઈ પણ ના કહી શકે એમ નથી. પછી ઉન્નતિ બાબત આપણામાંના દરેક તૃષ્ણાઓ ગમે એવી ભિન્ન ભિન્ન કે ઊંચી નીચી હો, પણ સઘળા દેશાભિમાનીઓ આટલું તો એક મતે સમજી ચૂકયાછે કે એમાંની અલ્પ તૃષ્ણા પણ પરિપૂર્ણ કરવાની આપણામાં હાલ યોગ્યતા નથી, તે યોગ્યતા મેળવવી જોઇએ, અને તે મેળવવાનો રસ્તો એજ છે કે આપણી નીતિરીતિમાં બગાડો પેસી ગયોછે તે કહાડી નાખવો જોઇએ. એમ કર્યાવિના આપણી ઉન્નતિ કોઇ પણ પ્રકારની થવાની નથી. આમ જે સમજવું અને એમ સમજી તે ઉદ્દેશે દેશદાઝે યથાશક્તિ વર્તવું તેનું નામ ખરો સુધારો છે. આ અર્થે સ-

માણ્ણો સુધારાવાળા છે, કવિ એ સુધારાવાળા (હાલ પણ) છે, અને જે જે માણસો ઇંગ્રેજી કેળવણીના પ્રતાપે ચંચળતા પામી એમ સમજતા થયા છે કે દેશની હાલ અવસ્થા નઠારી છે, એને ટાળવાને આપણે યોગ્ય યત્ન જોઇએ, તે તે સઘળા માણસો સુધારાવાળાજ છે, અને આગળ જતાં જ્યારે વધારે અભ્યાસ, મનન, ને અનુભવથી તેઓ સર્વદેશી યથાર્થતાપર આવશે, ત્યારે તે બધાએ એકમત પણ થશે એમ આશા બાંધી શકાય. હાલ તેમની સમજ, વિચાર, ને પ્રયત્નો પરસ્પર વિરોધી અને અનિષ્ટ પણ હશે, પણ ઉદ્દેશ–દેશનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો—એ સર્વમાં સામાન્ય છે, અને સર્વમાં એવી સામાન્ય વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઇ એ આપણા દેશના જીર્ણોદ્ધારનું મંગળાચરણ થયું એમ અમે સમજીએ છીએ—પુનર્જીવનનું પ્રથમ ચાંચલ્ય.

આ નવું, રૂડું, શુભ ચાંચલ્ય શી રીતે આવ્યું અને આવ્યું તો તેણે છેક ઉચ્છેદક રૂપ શા માટે પકડ્યું તે જાણવાને માટે ઇંગ્રેજી વિદ્યાની મનપર અસર તથા આપણા લોકની ત્રિવિધ વર્તમાન સ્થિતિ બરાબર જાણવી જોઇએ. એ બંને બાબત વિસ્તારથી બોલવા જતાં યૂરોપના હાલના સુધારા તથા આપણા (એશિયાના કહીએ તોપણ ચાલે.) *પ્રાચીન સુધારાનાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપનું વિવેચન કરવા ઉપર આવી જઇએ છીએ, પણ તે મોટા મહાન ગંભીર વિષયમાં પૂરા ન ઊતરતાં ઇંગ્રેજી વિદ્યાની મોટી મોટી બે ચાર અસર તપાસી જોઇશું તોએ બસછે.

જગતનું સામાન્ય જ્ઞાન. આ ઇંગ્રેજી કેળવણીનો પહેલો ખુલ્લો લાભ છે. આ બળની પૂરેપૂરી અસર ક્યારે સમજાશે કે જ્યારે આપણા લોકના સામાન્ય જ્ઞાનની સ્થિતિ કેવી હતી તેનો આપણે બરાબર વિચાર કરીશું ત્યારે ઇંગ્રેજી કેળવણી આવી તે સમે આપણા લોક કદાપિ જોઇએ તેવા કેટલીક વિદ્યાકળામાં નિપુણ, શાણા, સમજુ, ભલા, ને વ્યવહાર કુશળ હતા, તો પણ તેમને આ પૃથ્વીનું, આપણી આસપાસના દેશનું, પોતાનાજ દેશનું,

---

* પ્રાચીનકાળમાં અલબત્ત આપણે આવા બેખબર નહોતા, તોએ તે સમે પણ જગદ્જ્ઞાન કરતાં આત્મજ્ઞાન તર્ફ આપણું વલણ બહુ વધારે હતું, અને તેથી અંતર્દૃષ્ટિએ માલમ પડતી વિદ્યાઓમાં આપણે પરિસીમા કરીછે તે છતાં બાહ્યદૃષ્ટિની બાબતમાં મધ્યમજ હતા. પ્રાચીનકાળના સઘળા સુધારાઓને આ વાત થોડી ઘણી લાગુ પડેછે. બાહ્યદૃષ્ટિ પ્રધાનપદને તો અર્વાચીન યૂરોપિયન સુધારામાંજ પામીછે.

અને અરે! પોતાનાજ ગામની અનેક વસ્તુઓ સંબંધી ખરૂં જ્ઞાન થોડું, બહુ થોડું, શૂન્યજ હતુ એમ કહીએ તો ચાલે. ચીન વિલાયતનાં નામ જાણતા, પણ તે ક્યાં હશે તેનો સ્વપ્નામાંએ ખ્યાલ નહોતો, અથવા હતો તો એ કે એ બે દેશ પાસ પાસે દુનિયાના કોઇ ઠેકાણે હશે, અને તેથી પૂછતા કે માર્ગમાં પહેલુ ચીન આવે કે વિલાયત કાશી ક્યાં ને જગન્નાથપુરી ક્યાં તેનું એ ઘણાને પૂરૂં જ્ઞાન નહોતું. પૃથ્વીનો નકશો શું એ તો કોઇએ બાપ જન્મારામાં કાને પણ સાંભળ્યું નહોતું. ખગોળ વિષેના અજ્ઞાનનું તો કહેવુંજ શું? તારાને મોટા તપસ્વી સમજતા, અને કોઇને ખરતો દેખે તો "રામ" રામ" કહી ઉદાસ થતા. ગ્રહણ તો ચાંદા સૂરજને ભંગીઓ અભડાવવા આવતો તેથી થતાં એમ તેમની પૂરી ખાત્રી હતી. પણ વિદ્યાવિષય આઘો રાખી વ્યવહારી જ્ઞાન જોઇશું તો તે પણ તેવુંજ અલ્પ હતું. હુન્નરી કે કુદરતી વસ્તુઓ દરરોજ દેખે પણ તે ક્યાં ને શી રીતે થઇ હશે તેની તેમને ફનવારજ નહોતી. નગરવાસી ઘઉંનાં ઝાડ કેવડાં હશે એમ પૂછી ગામડીઆથી વધારે ગમાર બનતા, ને ગામડીઆ તો શહેરમાં આવી ત્યાંની સાદામાં સાદી પણ ચીજ દેખી ગાંડાવેલાજ થઇ જતા. એક પ્રાંતના બીજા પ્રાંતની ઉપજ, નિપજ, ખાનપાન, સ્થિતિરીતિ, કે આચારવિચાર વિષે પણ થોડુંજ જાણતા; પ્રાંત પ્રાંત તો શું પણ ગામ ગામના લોક એક બીજાની રીતભાતથી પરદેશીની માફકજ અજાણ્યા રહેતા. સુરત અમદાવાદના લોક એક બીજાને પરદેશી સમજતા ને પરસ્પર ધિક્કારતા. વર્ણપરત્વે પણ તેવુંજ અજ્ઞાન ને અભાવ હતો. બ્રાહ્મણ વાણીઆની સ્થિતિરીતિ વિષે થોડુંજ સમજતા કે પરવાહ રાખતા, ને તેમજ વાણીયાનું બ્રાહ્મણ વિષે સમજવું. ટુંકામાં જગદ્‌જ્ઞાનની સઘળી જિજ્ઞાસા ને અવલોકનશક્તિ બેહેર મારી ગઇ હતી, ને દરેક માણસ પોતાનો ધંધો, ઘર, ને નાત એટલીજ વાતનું, ને તે પણ નહિ ચાલતું, જ્ઞાન ધરાવતા. બીજી સઘળી બાબતોમાં તેમની આંખ આડો મોટો ઘટ્ટ અંધકારનો પડદો નિરંતર આવી રહેલો હતો, અને વળી વધારે નઠારૂં એ કે તેથી તેઓ જરાએ મુઝાતા નહિ. '**ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या**' એમ પૂર્વના જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે પણ તેનો પૂરેપૂરો અનુભવ તો આ લોકેજ લીધેલો જણાયછે. તેઓ તો જ્ઞાનચક્ષુએ જગતને મિથ્યા દેખતા હતા પણ આ કળિકાળના લોકને તો ચર્મચક્ષુવડે જોતાં પણ જગત્ શૂન્યાકારજ દેખાતું હતું.

એથી ઉલટું ઇંગ્રેજી વિદ્યાનું મુખ્ય સ્વરૂપ જગદ્જ્ઞાન છે અને બહુકે એજ છે. આ ભૂગોળ ને ખગોળ ઉપરની અનંત ઝીણી ઝીણી વિગતો પણ ખંતથી ખોળી કાઢીછે, અને તે ખોળવામાં હજી યૂરોપનો સુધારો શતદહાડો મંડ્યો રહેછે. એ ઠપની સાધારણ હલકામાં હલકી કેળવણીમાં પણ જગદ્જ્ઞાનનો એટલો બધો ભાગ આવેછે કે આપણી ગૂજરાતી નિશાળમાં ભણનારા સાધારણ છોકરાની આગળ પણ તે બાબતમાંતો આપણા જૂના શાસ્ત્રીઓ પર્યંત સઘળાએ અજ્ઞાની ઠરેછે. ઇંગ્રેજી ભણેલાને તો નવો અવતાર લેવા જેવુંજ થઈ રહેછે. આખું જગત તેને સાક્ષાત્કાર દેખાયછે, જગતનાં ભૂત ને વર્તમાન તેની આંખ આગળ આવીને આરસીની માફક ઉભાં રહેછે, અને તેમ થવાથી તેની બુદ્ધિ સર્વ સંસારી વાતમાં પ્રકાશમય થઈ જાયછે. તેનામાં અવલોકનશક્તિ, વિચારશક્તિ, ને જગતના લાભાલાભ ઓળખવાની તથા ખોળવાની શક્તિ આવેછે. હવે તે આપણા દેશની સંસારી સ્થિતિરીતિ યથાર્થ દેખતો થાયછે. સુધારાનો ઉદય થવાને આટલુંજ બસછે, પણ આ સમે એક બીજું મહા જોરાવર બળ ઈંગ્રેજી સાક્ષરતામાંથી આવી તેની સાથે જોડાઈ જાયછે, અને તેજ આપણા સુધારાનું મોટું બળ તથા વિશેષ લક્ષણછે. તેનું નામ બુદ્ધિવાદ કહીએ.

બુદ્ધિવાદ (Rationalism) એટલે પોતાની બુદ્ધિ કહે તેજ સત્ય, અને પોતાની બુદ્ધિ ન કબૂલ કરે તે સઘળું ખોટું, એવો મનનો દૃઢ સિદ્ધાંત. કોઇને એમ લાગશે કે સઘળાજ પોતાની બુદ્ધિને આધારે ખરૂં ખોટું પારખેછે અને એમાં કાંઇ નવીન નથી. વાત ખરી. સઘળા પોતાનીજ બુદ્ધિને અનુસરીને સમજે વર્તે છે, પણ તદ્રૂપ સિદ્ધાંત થઇ મનમાં અખંડ રહેવો એ જૂદી વાત છે, અને તેમ થાય ત્યારેજ બુદ્ધિવાદ ઉઠ્યો એમ જાણવું. ઊંડું જોતાં એતો મહા અસાધારણ, વિલક્ષણ, જગતની સઘળી મર્યાદાને તોડી નાંખનારૂં જબરદસ્ત બળ દેખાયછે. તેણે યૂરોપની રહેણીકહેણી, રાજ, ને ધર્મપર્યંત તમામ ઉથલાવી નાખ્યું છે, અને હજી વધારે ઉથલાવવા મંડ્યોજ છે. એની ઉત્પત્તિ યૂરોપમાં પણ ૧૬૦૦ની સાલથી છે, અને જોરમાંતો છેક અઢારમા સેંકડાથીજ એ આવ્યો છે.

એ પહેલાં આપણો દેશ કેવળ પ્રમાણવાદી હતો, એટલે બુદ્ધિ શું

કહેછે તે કરતાં પ્રમાણપુરૂષો શું કહી ગયા છે તે ઉપરજ આપણે વધારે લક્ષ આપતા, અને ઘણીવાર તો બુદ્ધિને કાંઈ પણ ન પૂછતાં કોઈ પણ વાતના નિર્ણયને માટે આપણે પ્રાચીન ગ્રંથનાંજ પાનાં ફેરવવા મંડી જતા. પ્રાચીનકાળથી પ્રમાણવાદજ આપણા લોકમાં બળવત્તર મનાતો આવ્યો છે. બુદ્ધિવાદ ઘણીવાર ઉઠયો ને મથ્યો હતો ખરો પણ તે ફાવી શક્યો નહોતો, અને છેવટે તો તે "મતવાદ" એ નામે આપણામાં બહુ નિંદ્ય ને તુચ્છ થઈ પડયો.

આ બે વાદનું સત્યાસત્ય તોળવાનું અત્રે આવશ્યક નથી, પણ એટલીજ હકીકત નોંધવી બસછે કે ઈંગ્રેજી કેળવણીને યોગે આપણા દેશમાં બુદ્ધિવાદે ફરી ઠામ વાસ કર્યો છે, અને તેના પરિણામમાં આપણે જેને હાલ સુધારો કહીએ છઇએ તે સઘળો આપોઆપજ નીકળતો જાયછે.

આ રીતે જગતનું ભાન થયું અને બુદ્ધિનો અહમેવ ઉઠયો કે સુધારાનો સૂક્ષ્મદેહ બંધાઈ ચૂકયો એમ સમજવું. હવે તેને અવતાર પામવા તેનામાં ભાવ ને રાગવૃત્તિ ઉઠવાનીજ જરૂર છે, અને તે પણ એને ઈંગ્રેજી સાક્ષરતામાંથીજ પુષ્કળ—અતિ પુષ્કળ મળી આવેછે.

જનસામાન્યભાવ (Equality of men) એટલે સઘળા માણસ સરખા છે, સઘળાના હક સરખા છે, નીચઉંચ કોઈ નથી, બધા એક પરમેશ્વરનાં બચ્ચાં—ભાઇઓ છે, બધાને સરખું સુખ ને સરખી છૂટ મળવી જોઇએ, ને એમાં જે ભેદાભેદ રહે તે ખોટો ને જુલમ ભરેલો છે એમ પોતાના મન સાથે નિશ્ચયતાથી જાણવું—માનવું તે. આ ભાવ સત્તાધીન જનોના સ્વાભિમાન ને ઉન્નતિમંથનને જેટલો ઉત્તેજક તથા પોષક છે તેટલોજ તે સત્તાધીશનો પ્રતિજ્ઞાધારી શત્રુ છે. એણે યૂરોપની ધર્મ, રાજ, તથા સંસારની સ્થિતિમાં મોટો ફેરફાર કરી નાખ્યોછે, અને તે છતાં હજી તેને તો પોતે બાળક્રીડાજ લેખી ભવિષ્યને માટે મોટા મોટા તરંગો બાંધેછે. આ મોટું વિકરાળ બળછે, તેણે દુનિયાને નવી જૂનીજ કરી નાખવા ધારી છે, અને તેને જોઈ યૂરોપના ઉપલા વર્ગના લોકો ભયભીત થઈ બેઠાછે. તે છતાં એ ભાવ વસ્તુરૂપે ત્યાં નાના મોટા સઘળામાં છે, અને સિદ્ધાંતરૂપે સર્વેને માન્ય છે.

આપણા લોકમાં અસલથી **જનવિશેષભાવ**જ માનવા સમજવા તથા વર્તવામાં બહાર પડતો આવ્યોછે. જેના પૂર્વ સંસ્કાર ઉત્તમ તે ઉત્તમ

પદ પામે એમાં શું આશ્ચર્ય એમજ આપણે પરંપરાથી સમજતા આવ્યા છઇએ. સમવિષમનો સંયોગ એજ આપણી સંસારવ્યવસ્થાની વ્યાખ્યા છે. બધા પાલખીએ બેસે તો ઉચકે કોણ એ આપણું એક સાધારણ એ વિષેનું દૃષ્ટાંત છે. આપણે માનીએ છઇએ કે તન, મન, ને ધનની શક્તિ પ્રત્યેક જનની (સંસ્કાર પરત્વે) જૂદી જૂદીજ છે, અને તે જૂદી જૂદી છે તો સ્થિતિ જૂદીજ હોવી જોઇએ. આ સમજથી આપણા લોક સઘળી સ્થિતિમાં સંતોષી રહેછે ને તેમાંથી છૂટવા કાંઈ પણ મથનજ કરતા નથી.

સ્વાતંત્ર્યભાવ એ ઉપલાનું પરિણામજ છે. વળી એ ભાવ તો પ્રાણી માત્રને સ્વભાવિક છે, પણ આપણી જૂની કેળવણી તેને નરમ પાડવા તર્ફ હતી, ને યૂરોપની તેને ખંતથી પાળે પોષેછે. ઇંગ્રેજી સાક્ષરતાનો જોવા જઇએ તો સર્વત્ર એજ સ્થાયિભાવછે, અને તેની અસર ભણનાર ગમે એવી સ્થિતિમાં હોય તોપણ તેની ઉપર કેટલીક થયા વિના રહેતી નથી.

સ્ત્રીઓનું પુરૂષની સાથે બરોબરીયાપણું, સ્વતંત્રતાનો હક વગેરે વાતો ઉપલા બે ભાવનું એક ખુલ્લું અનુમાનછે. આ બાબત પણ હિંદુઓની પ્રાચીન સમજ જૂદી છે. તે તેને અર્ધાંગના ગણે છે પણ ડાબા જમણાનો ભેદ રાખીને વ્યવહારમાં ધણી, સ્વામી વગેરે શબ્દો ઉપરથીજ તેની સ્થિતિ સાફ જણાઇ આવેછે.

રાગવૃત્તિ આપણામાં વધેલી જોઈ કવિ વિરાગનો બોધ કરે છે, પણ અમને એ નકામું પાણી વલોવવા જેવું લાગે છે. રાગવૃત્તિ મૂળે મનુષ્ય-માત્રને બાઝેલીતો છેજ, અને તેને ઇંગ્રેજી કેળવણી વધારે છે. વિરાગ એ વસ્તુજ યૂરોપના આધુનિક સુધારામાં નથી, અને કોઈ ખુણામાં તેવું કાંઈ દેખાય તો તે અર્થવાદી હશે, પણ મોક્ષમાર્ગી તો નહિજ. ત્યાંના અ-ધ્યાત્મે ધર્મ, અર્થ, ને કામ એ ત્રણ પદાર્થજ (વ્યુત્ક્રમપણે) વત્તા-ઓછા દીઠા છે.

આ રાગવૃત્તિ માણસમાં નાના પ્રકારની વાંચ્છનાઓ ઉત્પન્ન કરી તેને અચૂક ઉદ્યોગમાં પ્રેરેછે. વિરાગથી બહુધા ઉદ્યોગ ઉત્પન્ન થતો નથી, પણ થાય તો તે કેવળ પારમાર્થિક હોય. રાગવૃત્તિજન્ય ઉદ્યોગમાં કાંઇક

અંશ સ્વાર્થનો હમેશાં રહેલો હોય છેજ, અને જ્યારે તે સાર્વજનિક રૂપ પકડે છે ત્યારે પણ થોડો ઘણો સ્વાર્થથી પાછો ખેંચાતોજ રહેછે.

ઉદ્યોગપ્રતીતિ એ ઇંગ્રેજી કેળવણીની છેલ્લી મોટી અસરછે. આપણે દૈવવાદ ને દૈવપ્રતીતિમાં શયન કર્યું હતું તેને આણે આવી એકદમ જગાડયા છે. ઇંગ્રેજી સાક્ષરતા ઉદ્યોગપ્રતીતિથી મદમસ્ત છે અને તેની અસર સઘળાપર થાયછે. યૂરોપમાં સિદ્ધાંતે દૈવવાદી ઘણા હશે પણ વ્યવહારી પ્રસંગે તો તેઓમાં પણ અંતઃકરણમાં (માલમ કે બેમાલમ) રહેલી ઉદ્યોગપ્રતીતિજ આચરણ દ્વારે બહાર નીકળે છે.

આ રીતે નવાં જ્ઞાન, બુદ્ધિ, ભાવ, વૃત્તિ, ને પ્રતીતિ એ સઘળાં આપણી જૂની વાતોથી વિરુદ્ધ, અને પોતાનું અમલમાં આણવા તલવાર પકડી ઉભાં રહેલાં છે. આવા વિરલ યોગાનુયોગે સુધારો ઉભો થાય ને તે ઉચ્છેદક રૂપ પકડે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

---

*કાવ્ય શાસ્ત્ર સંબંધી વિચારો.

તા. ૧૫-૪-૯૭

(કવિતા.)

માયા અથવા કુદરતના સ્વરૂપનું ખરેખરૂં ચિત્ર તે કવિતા. તત્ત્વજ્ઞાનીને આ વ્યાખ્યા ઉપરથી કવિતાનો સહજ વિચાર આવી શકશે, પણ જે લોકો 'માયા' શબ્દનો સંપૂર્ણ અર્થ સમજતા નથી તેને કવિતા વિશે વિશેષ જ્ઞાન થવાનું નથી. એ સિદ્ધાંતનું બરાબર સ્પષ્ટીકરણ તો આ જગોએ થવું એ અશક્યજ છે તથાપિ કંઇક સમજુતી નીચે આપીછે.

નાના પ્રકારની વનસ્પતિ, પ્રાણિયો, અને વિચિત્ર પદાર્થો જોઇએ છીએ તેજ માયા અથવા કુદરત નથી–તેઓ માયામાં અથવા માયા વડે

---

* આ વિષયને મથાળે કર્ત્તાની નીચે પ્રમાણે નોંધ છે.

આ વિચારો નિબંધરૂપ નથી, અથવા એ લખવાનો ઉદ્દેશ પ્રગટ કરવાનો લેશ માત્ર નથી. પણ ઘણી વખત ઘણાએક વિષય ઉપર અને મુખ્યત્વે કરીને કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી સારા વિચારો સૂઝેછે તેને નોંધી રાખવાને અર્થે અહિંયાં લખી રાખવાનો વિચાર કીધોછે. ગો. મા.

રહેલાંછે એ વાત ખરી. જે એક વસ્તુવડે આ સંસાર ચાલ્યો જાયછે, જે એક વસ્તુજ ખરેખરી કર્તા હર્તાછે, અને જે એક વસ્તુના નચાવ્યા આપણે નાચીએ છીએ તે એક વસ્તુ તે માયા અથવા કુદરત. કુદરતનો મૂળ અર્થ યુક્તિ, કળા, તદબીર એવો ફારસીમાં થાયછે. એ અર્થ હમેશાં નજરમાં રાખવો. સૃષ્ટિને આરંભે સૃષ્ટિ ચલાવવાને માટે જે ધોરણ, જે ગોઠવણ, જે યુક્તિ કરી મૂકીછે, અને જે ગોઠવણ પ્રમાણે આ સંસાર ચાલ્યો જાય છે તે ગોઠવણનું નામ તે કુદરત (Scheme of Providence). એવો અર્થ કરીએ તો થાય, અને એ અર્થથી (nature) કરતાં વધારે સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાયછે. માયાનો અર્થ એવોજ છે, પરંતુ તેમાં વેદાંતશાસ્ત્રના મતને અનુસરતા કેટલાંક વિશેષણો (જુઠી, ઠગનારી) નો એમાં સમાવેશ થયેલો છે. એ વિશેષાર્થ લેવાની કાવ્યશાસ્ત્રમાં કાંઈ જરૂર નથી—કદાપિ વૈરાગ્યાદિક વિષયની કવિતાનો વિચાર કરતી વખત જરૂર પડે તો પડે. ધર્મની ફિલસુફીના સિદ્ધાંતો સાથે કાવ્યશાસ્ત્ર ઘણો સંબંધ રાખતું નથી, તોપણ કેટલોક તો તેઓનો પાયો સામાન્યજ છે. સૃષ્ટિ અસંખ્યાત વસ્તુ-ઓથી તરવરી રહેલીછે, અને કાર્યકારણની અનંત સાંકળો અણુહદ મે-દાનમાં નાના પ્રકારે પથરાએલી માલમ પડેછે, તોપણ તે સઘળા બના-વોમાં કુદરતના નિયમ અચળછે—એટલે એકના એકજછે એમ માનવુંજ જોઇએ. Laws of nature are immutable એ hypothesis સઘળા શાસ્ત્રનોજ પાયોછે એટલે કાવ્યશાસ્ત્ર પણ એ વિના કેમ રચી શકાય ? બીજું એ સઘળા બનાવોમાં એકત્ર એક એકને અનુસરતાછે. એ નિયમોમાં જાણે જીવ હોય, તે એકેકની સલાહ લઇને એક મતે કામ કરતા હોય એમ માનવું પણ કંઇક જરૂરનું છે, અથવા જરૂરનું નહિ તો પણ એમ માન્યાથી કવિતા એટલે શું એનો વિચાર આપણા મનમાં વ-ધારે સ્પષ્ટ રીતે આવેછે.

આપણામાં પૌરાણિક કથા એવી ચાલે છે કે એક સમયે સૃષ્ટિભ-ગવાનને મહાદેવજીએ કહ્યું કે 'મહારાજ જગતમાં તમારી માયા અજીત કહેવાય છે તે કેવી હશે, તેનું મને દર્શન કરાવો.' ભગવાને કહ્યું, એના દર્શનથી તમે કંઇ સાર કહાડવાના નથી માટે એ વાત જવાદો. તે છતાં જ્યારે ઘણો આગ્રહ કર્યા કીધો ત્યારે પોતાનું મોહિની સ્વરૂપ ધારણ કરી તે જોગીરાજને મોહિત કરી નાખીને પોતાની પછાડી વાડીમાં નિર્લજ રીતે

દોડાવ્યા, અને પછી પોતાનું વિષ્ણુરૂપ પ્રગટ કરી શરમીંદા પાડી નાખ્યા. એ માયાનું એક ઘણું સામાન્ય રૂપ છે. જે માયા વડે સંસાર અહર્નિશ ઉદ્યમમાં મચી રહ્યોછે, અને હજારો ઠોકર ખાધા છતાં પણ આશા પકડવાને આગળ વહ્યાજ કરેછે તે માયાને મોહિની સ્વરૂપનું ઉપનામ નહિ આપીએ તો પછી આ જગતમાં કોને આપવાના હતા? આ ઉપમામાં તો ઉપમેય કરતાં ઉપમાન ઉતરતું છે. કઇ સ્ત્રીથી એટલો બધો અને એટલી વાર ટકે એવો મોહ ઉત્પન્ન થાયછે? હું તો માયાની મૂર્તિ સ્ત્રીને માનું છું પણ સ્ત્રીની મૂર્ત્તિ કંઈ માયા નથી.

જેણે માયાનું મોહિની સ્વરૂપ પ્રથમ કહ્યું તેની રસિક પંડિતાઇને ધન્ય છે! કયા પશ્ચિમ તરફના કવિયે આવું સુંદર રૂપક પ્રગટ કીધુંછે?

પણ માયાનાં તો અનેક રૂપ છે. પાર્વતીની શાંત અને નિર્મળ કાંતિના જેવું પણ માયાનું એક તરફથી દર્શન થાયછે તેમજ બીજી બાજુથી વિકરાળ કાળિકાનું રૂપ પણ આપણી નજરે પડેછે. મંમાયાનું સ્વરૂપ એ બંનેને મળતું અને એ બંનેથી કાંઈક જૂદુ છે. એ જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપોને કાવ્યશાસ્ત્રમાં રસ કહેછે. મોહિની સ્વરૂપ તે શૃંગારરસ અથવા કૈશિકીવૃત્તિ (the Beautiful), મંમાયા તે (Sublime) અને મહાકાળી તે (Horrible). નવે રસની ઉત્પત્તિ અને વીગત આગળ કોઈ દહાડો લખવામાં આવશે. મનમાં એ સંબંધી વિચાર છે પણ હાલ વિષયમાં તુટક પડે માટે બંધ રાખુંછું.

સાધારણ વાંચનારને માયા એટલે શું અને તેનું સ્વરૂપ એટલે શું એ ઉપલા લખાણથી સમજાશે એમ હું આશા રાખુંછું. હવે એ સ્વરૂપનું ચિત્ર તે કવિતા એમ મેં ઉપર કહ્યું છે તે જગો ઉપર ચિત્રનો અર્થ એટલોજ કે તે સ્વરૂપનું બીજાને ભાન કરાવવાનું સાધન—પછી તે સાધન ગમે તે પ્રકારથી હો. રાગથી ઘણીવાર એવા એકાદા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે, અને ચિતારાની કલમ પણ એમ કરવાને શક્તિમાન છે; તેમજ દુનિયાં જેને કવિ કહેછે તેની વાણીથી પણ એમ થાયછે. માટે ત્રણે કળાથી કવિતા ઉત્પન્ન થાયછે. એ જગો ઉપર રસ શબ્દ વાપર્યો હોત તો સારૂં થાત. હું જાણુંછું કે (Poetry)નો ભાવાર્થ રસથી વધારે સારો સમજાય છે.

હવે વિચાર કરતાં ઉપલી વ્યાખ્યામાં ઘણા દોષ માલમ પડેછે. એ રસની વ્યાખ્યા છે એમ કહેવાય જ નહિ. એ વ્યાખ્યામાં કવિતાનો અર્થ

(Poem) એમ કહીએ તોજ અર્થ બેસે, હું જાણુંછું કે સ્વરૂપ તેજ કવિતા અથવા રસ. "આ પુસ્તકમાં રસ નથી" એટલે કુદરતનું સ્વરૂપ દેખાતું નથી. પણ ત્યારે (Imitation)નો ભાસ જતો રહેછે. એ બાબત ફરી વિચાર કોઇ વખત કરવો જોઇએ. હું ધારૂંછું કે કુદરતનું સ્વરૂપ કવિતા, સ્વરૂપનું ચિત્ર તે કાવ્ય, અને ચિતરનાર તે કવિ. આ અર્થમાં ચિતારો અને ગવૈયો પણ કવિ.

એ માયા કોણ છે, કોની સ્ત્રી અથવા કોની પુત્રી છે એ બાબતની પછપુછ કરવાનું કામ કવિનું અથવા કાવ્યશાસ્ત્રીનું નથી. એ તત્વવેત્તાનો વિષય છે. એ સંબંધ જાણ્યાથી જો માયાના સ્વરૂપમાં કંઇ ફેર માલમ પડે તો તે ફેર બતાવવાનું કામ કવિનું છે ખરૂં. એ ફેર સાથે ચિત્ર પાડયું એટલે ઊંચામાં ઊંચુ કાવ્ય થઈ ચૂક્યું, અને એ સમયે સૌંદર્યદર્શી (કવિ) અને તત્વદર્શી એક રૂપ થઈ ગયા.

મનના વિચાર?

તા. ૨૭ મે–૧૮૯૭.

જ્યારે આનંદ, શોક, ભય, આશ્ચર્ય ઇત્યાદિથી મન છલોછલ ભરાઈ જાયછે, અને આત્મા કેટલાક ક્ષણ લગી તેમાં ડુબી જઇને કેવળ રસનો–જ અનુભવ કરેછે, ત્યારે કાલ્પનિક અને તોલન શક્તિઓ અલોપ થઈ જાયછે, અને માત્ર રસેંદ્રિ તેના વિષય સાથે એક રૂપ થઇ ગયલી રહેછે, એટલે ભોગ્ય અને ભોક્તાના જૂદા ભાવ પણ જણાતા નથી, પણ કેવળ રસમગ્ન અવસ્થા આત્માની થાયછે. એવે પ્રસંગે મહોડામાંથી માત્ર "હાસ ! રે ! હોં ઓ ! હેં ! વા !" ઇત્યાદિ કેવળપ્રયોગી શબ્દોજ નિકળેછે, અને જ્યારે ભોક્તાપણાનું કંઇક ભાન થવા માંડેછે ત્યારે તે વિષય અને તેથી થયલી અસર સંબંધી વિચાર ટુંકા સાદા વાક્યરૂપે પ્રગટ થાયછે. "હે મોહિની! હું તારા રૂપમાં ડુબી ગયોછું! ઓ જગતના નાથ! તારી કળા અકળછે!" ઇત્યાદિ. આવા સમયનો પૂર્ણરસ એવો નિર્મળ અને સ્વસંબંધકછે કે કવિતાથી ચિતરી શકાતો નથી, કેમકે કવિતામાં રસનું ચિત્ર આપવાનું સામર્થ્ય નથી, પણ જે રસ માણસના રૂદયમાં જામીને વિચાર, વાણી, અને કર્મને દ્વારે નિસરેછે તેનું વર્ણન કરીને મૂળ રસનું ભાન કરાવેછે. પણ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે પૂર્ણ રસના અનુભવીમાં

તો વિચાર, વાણી, અને કર્મ એ ત્રણે નાશ પામેછે, અને ત્રિપુટીથી જીવ મુક્ત થાયછે, ત્યારે કવિથી અથવા કોઇ માણસથી પણ એ રસનું જ્ઞાન બીજાને શી રીતે આપી શકાય ? જે કામ કવિતાથી થતું નથી તે કરાવવાને માટે કુદરતે એક અગમ્ય નિયમ રાખી મુક્યોછે. રૂપ, રાગ, અને વિચાર એ ત્રણે જૂદી જૂદી વસ્તુ છે તોપણ તે ઘણે પ્રસંગે માણસના મન ઉપર સરખી અસર કરેછે. માણસનું મન અને કાળા રંગ વચ્ચે સંબંધ તો કાંઈ નથી, પણ તે એક બીજાનું ભાન કરાવેછે. પ્યારીનો પ્રેમ એ નિરાકાર લાગણીછે, અને ગુલાબનું ફુલ એ રૂપધારી વસ્તુછે, તોપણ તે બંને મનના ઉપર સરખી અસર કરેછે, અને તે જોયાથી આનંદ થાયછે એ એકજ પ્રકારનોછે. રંગ એ દૃષ્ટિનો વિષયછે અને સુર એ શ્રવણેંદ્રિયનો વિષયછે. નાના પ્રકારના સુર પણ રૂપ અને વિચારના સરખીજ મન ઉપર અસર કરેછે. હવે દરેક રસની પૂર્ણ અવસ્થાને અનુકૂળ જૂદા જૂદા રાગ અથવા સુરના સમુદાય હોયછે. એવો રાગ સાંભળ્યાથી તે રસનું ભાન થાયછે. કાર્ય ઉપરથી કારણનું સ્મરણ થવું એ એક આપણા આત્માની ચલનશક્તિનો નિયમછે; અને અગર જો રસરૂપી કાર્ય, બાહ્ય વસ્તુના આકાર, બીજા આત્માની આપણા સંબંધી ગતિ, અને આપણા જીવના વિચાર એ ત્રણ જૂદા પ્રકારના કારણથી ઉત્પન્ન થાયછે તોપણ તેમાંના એકાદા કારણથી જામેલો રસ પેલા બીજા બે કારણનું સ્મરણ કરાવેછે, (કેમકે તેની અસર પણ ઘણું કરીને સરખીજ હોયછે,) અને તે કારણનું સ્મરણ થયાથી તેના કાર્યની છાયા પણ આપણા મન ઉપર પડે છે. ઉંચામાં ઊંચી કવિતાનો અનુભવ એ ત્રણે કારણોની એક બીજાથી વ્યંજના કરીને કવીશ્વરો કરાવેછે, અને સામાન્ય કવિ એમાંનું જે એક કારણનું વર્ણન કરતો હોયછે તેનુંજ ચિત્ર આપ્યાં કરેછે અને તેથી તે પૂર્ણ રસ જમાવી શકતો નથી. હવે રાગથી પૂર્ણ રસ જામેછે, અને જેનો જીવ બીજા કારણથી ઉત્પન્ન થએલા રસમાં મગ્ન થઇ ગયો હોયછે તેની આગળ જો તે રસને અનુકૂળ રાગ ગાયો હોય તો તેની તે સમયની વૃત્તિ અને પેલો રાગ એકરૂપ થઇ જાયછે, અને રસનું પાત્ર કંઇ પણ અધૂરૂં રહી ગયું હોયછે તો તે છલાછલ ઉભરાઇ જાયછે. મૂળ રાગ ઉત્પન્ન થએલા તે પણ એજ રીતે. રસના અનુભવથી મસ્ત થયલો આત્મા બીજા પ્રકારના રસનું સામ્ય શોધી પૂર્ણ રસ જમાવવાને માટે સ્વાભાવિક રીતે કોશીસ

કરેછે, અથવા એકાંતમાં સ્વચ્છંદ રીતે પ્રાપ્ત થએલા રસનો પૂર્ણ ઉપભોગ કરતો થકો સમરૂપ રાગને પોતાના મુખદ્વારે સ્વાભાવિક રીતે માર્ગ આપેછે, અને સ્વાભાવિક રીતે એ રાગ નિકળી ગયાથી તે કેવળ રસમય થઈ જાયછે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અનુભવ બીજાને રાગની મારફતે આપી શકાય છે. રાગમાં રડાવવાનું, હસાવવાનું, કુદાવવાનું ઇત્યાદિ સામર્થ્ય કહેવાય છે તેમાં લેશમાત્ર પણ અતિશયોક્તિ નથી. હાલ આપણે રાગને એવાં પરાક્રમ કરતો જોતા નથી તેનું કારણ એ છે કે સુધરેલા દેશોમાં વિવેકબુદ્ધિ ઘણી પ્રફુલ્લિત થયાથી તેની છાયા નીચેની આપણી સઘળી લાગણીઓ ઘણી કરમાઈ ગઇછે, અને તેમાં કેવળ ઇંદ્રિદ્વારે નિર્મળ રસ ચાખવાની શક્તિયો તો ચિદાકાશમાં ઘણીવાર રમણ કીધાથી કરાઈજ ગઇછે; અને બીજું કારણ એ કે રાગ જે મૂળ સ્વાભાવિક આવેશ અવસ્થાના હતા તે મૂળ આવેશની ક્ષીણતાની સાથે થંડા પડી ગયાછે, અને તેમાં તાલમેલિયું ઘણું વધી ગયુંછે. તોપણ હાલ રાગનું પ્રબળ છેક લય પામ્યું હોય એમ કંઇ નથી. હાલ પણ રાગથી દાબી રાખેલું પ્રીતિદરદ નેત્રદ્વારે ઉભરાઈ જાયછે, શૃંગારની મસ્તીને પુષ્ટિ મળેછે, ભક્તિનાં દટાઈ ગયલાં બીજ પાંગરવા માંડેછે, અને પ્રસંગે પ્રસંગે દેશાભિમાનનું શૌર્ય આળસ મરડી આસપાસ મ્હાવરૂં મ્હાવરૂં જોવા જેટલું તો જાગૃત થાયછે. પણ આવી અસર હાલ કેવળ રાગથી (એટલે કવિતાની સહાયતા શિવાય) થવી ઘણી અસાધારણછે. હાલ ઘણી બારીક લાગણીવાળાજ રાગનો પૂર્ણ રસાનુભવ કરી શકેછે—ઘણાખરાને માત્ર મીઠાશજ લાગે છે અને કેટલાને તો તેમ પણ થતું નથી.

જે પૂર્ણ રસ કવિથી ચિતરાતો નથી તેનો અનુભવ ગવૈયાથી આપણે કરી શકીયે છીએ એમ આપણે ઉપર બતાવ્યું; પણ કેવળ રાગનું જોર જગતમાં સ્થાયી નથી, અને જ્યારે એનું પ્રબળ જગતમાં સંપૂર્ણ હશે ત્યારે પણ એ બીજા રસનું સ્મરણજ કરાવી શકેછે, તેથી બીજા રસનો જેને અનુભવજ નહિ થયો હોય તેના ઉપર એની કંઈ ઝાઝી અસર નહિજ થતી હોય. ત્યારે હવે શું કરવું ? એવે પ્રસંગે રાગ કવિતાની સહાયતા માગેછે, અર્થાત્ ગાયનકવિતા (Lyrical poetry) ઉત્પન્ન થાયછે. એમાં પ્રાધાન્ય રાગનુંજ હોયછે. આપણે પછાડી કહ્યું છે કે જ્યારે

ભોક્તાપણાનું ભાન થવા માંડે છે ત્યારે તે વિષય અને થતી અસર સંબંધી વિચાર ટુંકા વાક્ય રૂપે મનમાં પ્રગટ થાયછે. એવાં વાક્ય તે ગાયનની કવિતા. એ કવિતાનું સઘળું જોર તો રાગના ઉપરજ આધાર રાખેછે. કવિ એવા પ્રસંગને અનુકૂળ રાગ શોધી કહાડે છે, (પોતાના અનુભવના ભંડારમાંથીજ તો,) અને તે રાગમાં પેલા સાદા વિચારને સ્વાભાવિક નિયમે ગોઠવે છે. રાગથી મનની વ્યાકુળતા તો શ્રોતાના મનમાં ઉતરીજ રહેલી હોયછે પણ લાગણી બારીક ન હોવાથી અને તે રમનો અનુભવ ન હોવાથી જે કારણની સૂચના તે રાગ કરેછે તે સમજાતું નહોતું તે હમણાં એમની કવિતાથી સમજાય છે. અને એ કારણ જાણ્યા પછી તેનું કાર્ય ઓળખવાની શક્તિ તો આત્મામાં થોડી ઘણી અનુભવ વિના પણ હોયછે. કિશોરાવસ્થામાં બાળક પ્રેમમાં જાતે ન પડ્યું હોય પણ "Arabian nights" ની લહેજત સમજી શકેછે.

જે લોકોને ગાતાં નથી આવડતું તે ગાયનકવિતાના સાદા દશ વીશ શબ્દ વાંચીને કંટાળી જાયછે અને પુછેછે કે એમાં કવિતા ક્યાંછે. પણ રાગ જે મૂળ તે કવિતાનો જીવ, તેને જુદો પાડ્યા પછી તેઓને રસ ન માલમ પડે એમાં શી નવાઈ ? એમાંના શબ્દ તો માત્ર તે અવસ્થાનું સ્મરણ કરવાને માટેજ કવિયે મુક્યા છે, અને એ અવસ્થાનો રસ્તો રાગથીજ બતાવ્યો છે. એ જાતની કવિતાની ખુબી તે માંહેલા વિચારની સાદાઈ અને શબ્દ રચનાની સરલતા ઉપર આધાર રાખેછે. શુદ્ધ ગાયનકવિતામાં વિચાર આટલોજ હોવો જોઇયે—વિષય અને તેથી થતી અસર. એ અસરનું લાંબુ ચિત્ર નહિ, પણ એક બે શબ્દથી તે અસર સ્પષ્ટ રીતે ઓળખાય એટલુંજ. શબ્દોની ગોઠવણ પણ (logical) નહિજ જોઇયે. એમાં માર્મિક શબ્દની ચાર પાંચ વાર પુનરૂક્તિ કરવી, બે માત્રાના શબ્દને લંબાવીને છમાત્રાનો કરવો, વાક્યને અપૂર્ણ રાખવું. એકજ અર્થનાં ઘણા વિશેષણો વારા ફરતી વાપરવાં, એકજ વિચારને નચાવ્યા કરવો—એ ગાયન કવિતાનાં દૂષણ નથી પણ ઘણાં ઉપયોગી ભૂષણરૂપ અંગ છે. એમાં સંબોધન પ્લુત, રસમય શબ્દ તાલની જગો ઉપર, અને મૂળ વિચાર બતાવનાર શબ્દને ઘણોજ લંબાવવો—એ ગાયનકવિતામાં તો આવશ્યક છે. પંડિતાઇથી ઠસીઠસીને ભરેલાં વાક્ય વાપરવાં એના જેવી ગાયનકવિતામાં બીજી મૂર્ખાઈ નથી.

વિચારમાં કેટલી સાદાઈ જોઇયે એ નિર્માણ કરવું અશક્ય છે, પણ એટલું ખરૂં કે રાગની સમજ કવિમાં અથવા શ્રોતામાં જેમ જેમ ઓછી થતી જાયછે તેમ તેમ તેની ખોટ પૂરી પાડવાને ગાયનકવિતામાં વિચારનું જોર વધારતા જાયછે. પણ એમાં ગાયનનું પ્રાધાન્ય તો રહેવું જોઇયે.

ગાયનકવિતા તેના પ્રકૃતિનિયમેજ તુટક છે—એટલે માયાનાં ક્ષણે ક્ષણે અને સ્થાને સ્થાને બદલાતાં અનંત રૂપમાંનું એકજ કોઈ ક્ષણના અને સ્થાનના રૂપનું દર્શન કરાવે છે. તેના સ્થાયી રૂપનું દર્શન થતું નથી. તે દર્શન વીરરસકાવ્ય અને નાટકોથી થાયછે.

ગાયનકવિતામાં શૃંગારરસ બહુધા દીઠામાં આવેછે, પણ એજ રસ આવવો જોઇએ એમ કંઇ નથી. સઘળા રસની ગાયનકવિતા થઈ શકેછે.

મનના વિચાર.

તા. ૧૭ મી એપ્રિલ ૧૮૭૮. હાટકેશ્વરનો ઉત્સવ. બપોરે જમી ખાઇને બેઠા પછી ઉઠેલા વિચાર.

શામળકવિની કવિતા વાંચતાં હમણાં તો તે ટૂકડા ટૂકડા જેવી જણાય છે. એની વાર્તાઓમાં લહેર લાગેછે, પણ બીજા છપય, મંગળાચરણ વ. ગેરેમાં ક્લિષ્ટતાના ઉછાળા માલમ પડેછે–સંભારી સંભારીને લખેછે. જેટલા કડકા તે પ્રત્યેકમાં તો રસની લહેર ખરી, પણ બીજા કડકા સાથે લહેરની સળંગતા બિલકુલ નહિ. અફીણીના ડોળા જેવી એના મનની સ્થિતિ છે.—મનમાં એકાગ્રતા નથી. ક્લિષ્ટ છે એમ છેક ન કહેવાય. પણ કડકા સાંધવામાં તો ક્લિષ્ટતા ખરી.—પ્રેમાનંદમાં અખંડ લહેરી લાગેછે.

Elegance અથવા પ્રૌઢીના વિચારથી મારી ભાષાની અર્થવ્યક્તિ ઉપર કાંઇક પડદો પડતો હતો એમ મને લાગેછે.—હાલના લોકની મનની સ્થિતિ બદલાઈ છે, તેને ભાષાની conservative પ્રૌઢી કે તેનું નાગરત્વ ગમતું નથી.—નર્મદાશંકરની ભાષામાં પ્રૌઢી કે Elegance ની ખોડ દેખાતી હતી. Conservative ભાષા દષ્ટિને કાં ન હોય ? તે વેળાની નર્મદાશંકરની પ્રસિદ્ધિ (popularity) નું કારણ એ દોષને લીધેજ ઉત્પન્ન

થએલી perspicuity હશે એમ લાગેછે. એમ હોય તો એ ગદ્યમાં ત્યાર પછી બગડે છે. જેને આપણે સુધરવું ગણીએ છીએ તેજ બગડવું છે. શું હાલ થોડા લોક એની ભાષા સમજે છે ? શું થોડા વાંચેછે ? એમ હશે ખરૂં—મારી ભાષા શાળાપત્રમાં લખતાં લખતાં સરળ વધારે થવા લાગીછે. પ્રૌઢી એટલે Elegance ને ભૂલ ભરેલા (?) વિચાર in practice છોડવા છોડવા લાગેછે, પણ અત્યાર સુધી એમ જે નાખુશીથી કરૂંછું તે ખુશીથી કરવું જોઇએ, કેમકે perspicuity નો એ સુધારો છે. ત્યારે હાલની પ્રાકૃત ભાષાઓમાં perspicuity પ્રૌઢી કે Elegance એકસંપ શી રીતે થઈ શકે? એનું પ્રમાણ શું ? નાગર લોકોની બોલી એમાં કેમ નહિ ચાલે ? કે હાલના નાગર લોકોની બોલી classical ગુજરાતી કરતાં દેશકાળના યોગે જૂદી થઈ ગઈ છે—હાલના નાગરના મનમાં પહેલે નંબરે અંગ્રેજી વિચાર અને શબ્દ, બીજે નંબરે ફારસી અરબી અર્થ ને વિચાર, ત્રીજે નંબરે હિંદી અર્થ શબ્દ ભરાએલા છે તો તેની ભાષાનું નાગરત્વ એવું નવતરજ હોવું જોઇએ. એ classical standard of purity થી જૂદુ પડવુંજ જોઇએ. હાલ ભાષામાં purity શબ્દ કોને કહેવો એજ મોટો સવાલછે. નાગર શબ્દજ pure એ તો ખરૂં, પણ હાલ નાગર કોણ છે ? ઇંગ્રેજી ભણેલા ? શાસ્ત્રીઓ ? દરબારીઓ ? કે કોણ ? હાલ નાગર કહેવા જોઇએ તે વર્ગના વાંચનાર– તેને અનુકૂળ શબ્દ purity માં રાખવા એ તો ખુલ્લું. For the masses લોકની ભાષાજ જોઇએ. તે ભાષા કઈ ?

જૂની આર્યબુદ્ધિ એટલે mind and knowledge એ બન્ને મળીને જે આર્યોમાં સામાન્યતત્ત્વ પ્રથમ હતું તે. મુસલમાનના સંગથી કાંઇક જૂદી શક્તિની, જૂદા વિચારની, અને જૂદા (taste) રસજ્ઞાનની થએલી તે ઉપર ઈંગરેજી બુદ્ધિનો ઘા પડયાથી ચોંકી ઉઠીછે, અને કાંઇ ઓર જુદા વળણની, વિચારની, અને રસજ્ઞાનની થઇ ગઇછે. એ સામાન્ય બુદ્ધિ જૂદી હોવીજ જોઇએ. એ હું પહેલાં ધારતો હતો તેવી conservative નથી. હું એથી વધારે conservative જણાઉછું. In my standard of purity and feelings &c હાલ જેને હું દોઢ ડાહ્યા સુધારાવાળા ગણુંછુ તેજ હાલના જમાનાના નાગરછે, અને એમછે તો વખતે હું ધારૂંછું તેટલો conservative નથી. એમછે તો નર્મદાશંકર

સુધારાવાળા—જુવાનીઆઓ—ની "ખાની"થી લખતો હતો એજ તે સમયના નાગરની ખાની હતી. તો "સુધારો" એજ spirit of the time છે. નર્મદાશંકરે લખ્યું તે વેળા કરતાં દેશ conservatism માં કાંઈ પાછો ઓસરવા લાગ્યો છે, તેનીજ અસર નર્મદાશંકરની હાલની ભાષા ઉપર થઈછે, ત્યારે એ man of the mass જ છે. હાલ Mass સુધારાવાળાની પાછળ પડ્યો છે અને તેની જોડે નર્મદાશંકરે કર્યુંછે. આ ન્યાય કેવો યથાર્થ અને true to fact છે! માટે popularity ને માટે નાગરપણું નહિ, પણ લોકે જેને નાગર માન્યા હોય તેની બોલી તેજ નાગરત્વ. દેશની advanced purity ના બોલવામાં નાગરત્વ નહિ મનાય. આવો જ્યારે વખતછે ત્યારે મારી ભાષા સુધારા તર્ફ જવા માગેછે, Classical purity ને છોડવા તૈયાર થઈ છે. હું ધારૂંછું કે એનું ફળ સારૂંજ થશે. મારી ભાષામાં જે Conservatism અત્યંત વધી ગયું હતું તે એટલું ઘટશે ત્યારે પણ ભાગ્યે લોકની ભાષાના radicalism ને મળશે. તે પાછું હઠેછે અને મારી ભાષા આગળ ધસે છે, એટલે મેળાપ કદાપિ થાય. કદાપિ કહેવાનું એક એમ પણ બને કે મારી ભાષા તેને મળી શકે એટલામાં લોકોની ભાષા પાછી radicalism તર્ફ દોડે. મારી ભાષા radical તો કદી થવાની નથી. માટે મારૂં મન conservative છે એમ સિદ્ધ થાયછે, કારણ કે style એમાં મનનુંજ પ્રતિબિંબ પડે છે. ત્યારે શું નર્મદાશંકર અર્ધા ભણ્યા માણસની પંક્તિનેજ યોગ્યછે, કેમકે એની style (વિચાર સહિત) તે વર્ગનેજ હાલ અનુસરતી આવે છે.? ત્યારે નર્મદાશંકરની પ્રખ્યાતિના વખતમાં એ ઉપલા વર્ગને કેમ ગોઠતી હતી? શું તે જમાનો એવો અર્ધા ભણ્યાનોજ હતો? ત્યારે તો સિદ્ધ થાય છે કે નર્મદાશંકર જમાનાની લહેરમાં પાછળ પડ્યો. એ રીતે પણ એની શક્તિ મધ્યમ વર્ગનીજ જણાય છે. મારા મનની સ્થિતિ નહિ સુધારામાં, નહિ શાસ્ત્રીઓમાં, બિલકુલજ નહિ સાધારણ લોકમાં, અને તેની સાથે બધા જાણે કે આપણામાંજ ઘણું કરીને હશે એવું સંદેહયુક્ત સાનંદાશ્ચર્ય રહિત, પણ કાંઈ પ્રીતિ અને કાંઈ આશ્ચર્યયુક્ત, એવી જે મારા મનની ભૂમિકા તે independent thinker નું લક્ષણ બતાવેછે. એ popular તો થાયજ નહિ. તે માટે તો નર્મદાશંકરના જેવી જનબુદ્ધિ જોઇએ. પંડિતબુદ્ધિ જનપ્રિય થાયજ નહિ. જો મારા મનનું એવું લક્ષણ છે અને

બધા વર્ગનામાં કોઈ પ્રીતિ અને આશ્ચર્ય ઉપજાવેછે તો ઉત્સાહ જેને હું સુધારો હાલ સમજુછું તે જો પ્રવર્તાવવા માંડુ તો બધા વર્ગના લોકને અનુકૂળ પડવાનો વધારે સંભવછે. મારામાં comprehensiveness વધારે છે એ સિદ્ધ કેમકે બધાને અનુકૂળ પડેછે. એમાં મસ્તી થોડી હોય અને તેથી લોકોમાં નર્મદાશંકર જેટલી જનપ્રિયતા મેળવી શકાય નહિ. My writings may be admired but cannot be loved, and even for the purpose of being admired some labour (compromising spirit) is needed. મારી બુદ્ધિએ જનબુદ્ધિમાં હજી નીચે ઉતરવું જોઇએ—I must leave off the independent growth of my mind and study the public growth at present and suit myself to assist in their further growth.

મારૂં મન કેટલીક વાતમાં Anglicised તર્ફજ, કેટલીક વખત conservatism તર્ફછે. મારો સુધારો યૂરોપના ઉપલા વર્ગના સુધારા જેટલોછે, અને conservatism બ્રાહ્મ જેટલુંછે. My mind is a strange development of the mixture of the two civilizations. I think this may be the future civilization of the world. I am conservative and therefore have the very kind of બુદ્ધિ that is required to lead a civilization that is preceded by a radical civilization. I think there is an oscillation even in the મહા સુધારાs. દેશે દેશના નાના સુધારામાં તો Oscillation છે જ, પણ મોટામાં જણાયછે એ આશ્ચર્ય. એશિઆનો સુધારો conservative, યૂરોપનો radical, તો હવે પછીનો પાછો conservative જ હોવો જોઇએ, અને એનું ફળ હું conservative છું.—એ ત્રીજો સુધારો હિંદુસ્તાનમાંથીજ શરૂ થવો જોઇએ. કદાપિ મારૂં મન દુનિયાના ત્રીજા સુધારાને અનુકૂળ નહિ હોય તોપણ હિંદુસ્તાનમાં જે conservative રૂપ પ્રથમ શરૂ થશે તેને અનુકૂળ તો છેજ. કદાપિ ઇરાન વગેરે પકડીને એને વધારે conservative કરશે અને પછી તેને જોડીને યૂરોપમાં પાછું radicalism

તરફ વાળશે. પૃથ્વીના પ્રથમ સુધારામાં હિંદુસ્તાન કરતા ઈરાન વગેરે પ્રથમ હશે એમ લાગેછે, હવે પહેલાં થવાનો હિંદુસ્તાનનો વારો આવ્યો છે એમ જણાય છે.

નવો સુધારો અમેરિકાથી કાં ન શરૂ થાય ? અમેરિકનો નર્મદાશંકરની વખતના સુધારાવાળાના જેવા ટચાક તો છે ખરા. એ જુવાન—અપરિપક્વ બુદ્ધિ (અવસ્થા, ઉમર, કે કોઈ પણ દેશકાળના કારણથી થએલી હોય તે)ની હમેશાં નિશાની છે.

સામળ એના વખતનો, નર્મદાશંકર બીજા વર્ગનો radical, અને પ્રેમાનંદ મારા જેવો પહેલા વર્ગનો conservative હશે. સામળ પ્રવૃત્તિબુદ્ધિનો અને પ્રેમાનંદ નિવૃત્તિબુદ્ધિનો હતો.—સામળભટ એના વખતનો નાગર અને પ્રેમાનંદ શાસ્ત્રી. નાગરમાં અજ્ઞાન (બહારનું conservatism)તો શાસ્ત્રી કરતાં વધારે હોય, અને તેથી શાસ્ત્રી conservative છતાં કોઈ મોટા અગત્યના (વિદ્યા કે ધર્મના) વિષયમાં નાગરથી ન મૂકાય એટલું આગળ પગલું મૂકેછે. શાસ્ત્રીયબુદ્ધીવાળો જ્ઞાનમાં તો હમેશાં સુધારા ઉપરજ છે.

સામળની બાનીમાં ટૂકડા ટૂકડા પડેછે. એજ મુગ્ધ દૃષ્ટિને લીધે, અને એથીજ વચલા વર્ગનાને (અધકચરાને) ગમેછે. પ્રૌઢ બુદ્ધિવાળાને પ્રૌઢ બાનીજ ગમે. મારાથી સામળ આ વખતે ખુશી સાથે વાંચી શકાતો નથી. લહરીખંડન ડગલે ડગલે થાયછે. બીજા લોકને એ ખંડનથી ખુશી થતી હશે ખરી ? એમ હોય તો પ્રૌઢ માની જનપ્રિય થાય નહિ. હોમર કેમ થયો ? એનામાં અખંડ લહરી છતાં ખંડભોગીને કેમ ગમ્યો ?

અખંડ લહરી અને ખંડલહરી એ બે જાતની style ની બાબતમાં મહા કવિઓ શેક્સપિયર વિગેરે ફરીથી વાંચવા. હું ધારૂંછું કે બધા મહાકવિઓ અખંડ લહરીજ છે. ખંડલહરી તે novelist.

સામળની વાત કહેવામાં પણ ઘણી ઉતાવળ. કોઈ વસ્તુને ફરીને જોતું કે ભોગવતુ નથી. ભમરની પેઠે સુગંધ લેતું જાયછે. ઉડતું જાયછે, અહંભાવ ભૂલી કદી તલ્લિન થતુ નથી, ઠરતું નથી, સદા ગતિમાં છે, એ ગુણ ખોટો નહિ કહેવાય. Actionની ગતિ બતાવે છે ?

પ્રેમાનંદ વાંચવા માંડ્યો (રણયજ્ઞ), અને તેમાં અખંડલહરી જણાય

છે. એમાં એક વિચારમાંથી બીજો, અને બીજામાંથી ત્રીજો, એ પ્રમાણે અખંડિત સ્ફુરણ થયાં કરેછે. મૂળ લગાડીને ધીમે ધીમે ઝાડ નવ પલ્લવ થઈ જતું પ્રસક્ષ દેખાય છે અને ધીમે ધીમે એમજ મોટું થતુ જાયછે. આખો ગ્રંથ એવા સ્વાભાવિક રીતે સદા વૃદ્ધિ પામતા ઝાડના જેવોજ છે. તે છતાં finite છે. એ શી ખુબી? Unity એના ગ્રંથમાં પરિપૂર્ણ છે—નખશિખછે, સાંધે સાંધામાં છે—સામળમાં નથી.

રણયજ્ઞની ચોપડીના હાંસીઆ ઉપર પ્રેમાનંદના વિશેષ કવિત્વ વિષે કાંઈક વાણીવિચારના મર્મ લખ્યા છે.

પ્રસિદ્ધિહતતા (શાસ્ત્ર, જ્ઞાન, અને રસ એ ત્રણ બાબતનું અમુક કાળનું વિશેષ સ્વરૂપ તે નાગરત્વ) નાગરત્વના પેટામાં મૂકવી. રામાયણનાં, શાસ્ત્રનાં કે વાંદરાનાં યુદ્ધ હાલની અર્વાચીન શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધિનાં વિરોધી છે. અને તેથી તે હાસ્યને પાત્ર થાયછે. દરેક કાવ્યમાં આવી થોડી નાગરતા તો આવવીજ જોઇએ, અને તેથી તે બીજા કાળમાં તેટલુંજ જનપ્રિય થાય એ બહુ અઘરૂં છે. તેટલું તો થાયજ નહિ. કાળકાળનાં કાવ્ય જુદાજ, તો-પણ બધા કાળમાં સામાન્ય રીતેજ જે માન્ય થાય તે ઉત્તમ કાવ્ય—Universal કાવ્ય. એક "age"નાં (સમયનાં) કાવ્ય કરતાં એમાં જનપ્રિયપણું ઓછું, પણ કુલ જનપ્રિયપણું વધારે. પ્રેમાનંદ કરતાં સામળ એના વખતમાં વધારે જનપ્રિય હતો, હાલના કાળમાં કાંઇક છે અને થશે, પણ થોડા વખતમાં હુઅશે નામ તો નહિ ભૂલાય. એની નવીનતા વિશે-ષતા—સમયદર્શકતાને માટે—radicalism ને માટે યાદ રાખવામાં અને માન આપવામાં આવશે, પણ પ્રેમાનંદ તો ઉપલા રસિકોમાં વંચાશે. He will be a classic. સાધારણ લોકો નામ પણ ભૂલી જશે. શો અજબ ફેરફાર? કુદરતનો કેવો સમતોલન કરનારો કાંટો? ત્યારે અખં-ડલહરી પણ મધ્યમ વર્ગના કવિને અમર થવાની આશા થોડીજ—કોઈ કાળે પડેજ. હિંદુસ્તાનમાં વ્યાસ ને વાલ્મીક ક્યારના પડયાછે, કાળિદાસ વગેરે પણ પડયાછે, કેશવદાસાદિઓ વચમાં થયા હતા તે પણ નવા જમાનાનીજ નજરમાં પડયાછે, અને હવે તેની જગાએ Mass ને માટે કવિઓ જો-ઇએ છઇએ.—જમાનાનો કવિ હિંદુસ્તાનને જોઇએ છઇએ. જમાનાનો ગુરૂ જોઇએ છઇએ, જમાનાનો શાસ્ત્રી જોઇએ છઇએ, જમાનાનો પુરાણી

જોઇએ છઇએ, જમાનાનો વેદ Encyclopedia of knowledge દર્શન, વગેરે બધુ જોઇએ છઇએ. નવું civilization શરૂ કરવું છે. પ્રથમ તો કવિ જોઇએ. તે ગુરૂરૂપ હોઈ શકે ? રૂપિ જોઇએ છઇએ. હજી વેદ સંગ્રહ કરનાર વ્યાસનો વખત નથી આવ્યો, હજી અદૃશ્ય વેદને જોનારા જોઇએ છઇએ. વેદનો પ્રથમ કાળ શરૂ થવા ઉપર છે. તો શ્રદ્ધા બહુજ અને દર્શન થોડું એમ જોઇએ. પ્રાચીન આર્ય ઉપર શ્રદ્ધા એ બળેજ ધર્મ નીકળી શકે ?—

મારૂ "રસશાસ્ત્ર" પાછલા બે સુધારામાં સંપૂર્ણ પણ આવતા સુધારામાં વેદ જેવુંજ obscure થશે. ત્યારે મારા શાસ્ત્રમાં કાંઈ નવો સિદ્ધાંત—નવું રસનું Standard જ દાખલ થવું જોઇએ. " કુદરતને સુધારવી " એમ જે Bacon કહેછે અને Aristotle ની નકલ એ બે વિચારનું લગ્ન થવું જોઇએ. આર્ય વિચાર Bacon ને મળતો છે. અને હું conservative ને તે અનુકૂળ પડેછે. કેવો યોગ ? મારા સંબંધમાં અને Bacon ના સંબંધમાં Utility નો આચાર્ય તે ખરા રસશાસ્ત્રનો માર્ગ દર્શાવે અને તેનો લાભ લઈ અર્થબુદ્ધિશૂન્ય હિંદુસ્તાન અર્થબુદ્ધિયુક્ત રસશાસ્ત્ર નવા જમાનાને સારૂ રચે. બેકને ઉપલું સત્ય દીઠું તે પોતાના radical ગુણને લીધેજ. તેણે જોયું કે મારી અર્થબુદ્ધિની કુદરતમાં "કવિતા નથી." એરિસ્ટોટલ વગેરે કવિતાશૂન્ય કુદરતને જોતા નહોતા. એટલું conservatism હતું. કવિતા અથવા રસ એજ conservatism જણાય છે. કાંઇક કવિતા ખરી કુદરતમાં છે એમ બતાવવું આ જમાનાના નવા રસશાસ્ત્રનું કામ છે અને તેને માટે કુદરતની હદ વધારવી પડશે. Bacon કરતાં પણ વધારે ઝીણી રીતે કુદરતને જોવી જોઇએ. એના Novum Organum કરતાં ઉચી philosophy જોઇએ છઇએ. એણે Logic ને તોડ્યું તો હવે એને પણ તોડવું જોઇએ છઇએ. એને તોડનારજ રસશાસ્ત્ર. એવી philosophy ઉપર રચાએલું કે Aristotle (પહેલા સુધારાનો શાસ્ત્રી) અને Bacon (બીજા સુધારાનો શાસ્ત્રી) એ બંનેને જવાબ આપી શકે અને તેને ચૂપ કરે. પણ જો એ બે જમાનાની છેક અંતે શાસ્ત્રીઓ આવ્યા, તો આ ત્રીજાનો હમણાં ક્યાંથી હોય ? રસશાસ્ત્ર પણ વેદના જેવુંજ ગૂઢ અને દર્શનહિત હોવું જોઇએ.—

તા૦ ૧૮મી અપ્રિલ ૧૮૭૮.

આજે સામળભટની વાર્તા (વિદ્યાવીની) વાંચવા માંડી તો વંચાઈ, અને કાંઈક રસ પણ લાગ્યો. હજી પણ ઉપર ઉપરથી વર્ણન કરેછે. ગાઢી મસ્તી નથી. એમ તો લાગેછે જ. શું novelist નું એ લક્ષણજ હશે ? સ્કૉટ, બુલવરમાં તો મસ્તી છે. ફિલ્ડિંગ જિલબ્લાસમાં નથી, અને તેનેજ કેટલાક *novelists* ગણેછે.

સામળ સંભારીને અનુભવ ઉપરથી લખતો હોય એમ જણાય છે. Inspiration નથી. તેનાજ કડકા પડેછે. એ ગુણ પ્રસાદથી ઉલટો દેખાય છે. ક્લિષ્ટતા છે. કવિ પોતાનું કર્ત્તાપણું કદી ભૂલતો નથી. પ્રેમાનંદ વિષયવશ થઈ જાયછે.

સામળ બીજા લોકના વિચારમાં વધારે ઉતરતો જણાય છે. સાધારણ અજ્ઞાન લોકને કેમ લાગે એ જાણે છે. એ કવિ છે તેવી કુદરત— Massesમાં માલમ પડતી કુદરતનેજ ચીતરે છે. એ દિવ્ય કવિ નથી.

સામળ નવી Manners and જુના વિચાર ચિતરનારો છે. વહેમની બાબતમાં પ્રેમાનંદ કરતાં પણ વધારે વહેમને માન આપનારો જણાય છે. એના કોઈ convictions કોઈ સચન નથી. પ્રેમાનંદ થોડો વહેમી પણ સિદ્ધાંતી છે. માનેછે તે પૂર્ણ મનથી માનેછે અને તે માનવું કોઈ પ્રસંગે ભૂલતો નથી. પ્રેમાનંદનું જ્ઞાન, અધ્યાત્મ, અને રસજ્ઞાન એ ત્રણે ભેગાં થઈને એક ઘાટ ઘડાયો છે. સામળમાં એ ત્રણે નોખાંજ રહેલાં છે. વખતે એક એકથી ઉલટાં પણછે, અને તેથી શું માનવું તે એને સુઝતું નથી. પ્રેમાનંદ Earnest મતનો છે, અને સામળ વિલાસી (Light) સ્વભાવનો છે. પ્રેમાનંદ contemplative છે, અને સામળ practical અથવા Energetic છે. પંડિતનો—બ્રાહ્મણનો—કવિ પ્રેમાનંદ અને વાણીઆ એટલે સંસાર બુદ્ધિવાળાનો કવિ સામળ. લહેરીનો પ્રેમાનંદ અને શુદ્ધક રંગીનો (જે રંગને ચાહે પણ અર્થની હદમાં પેસવા ન દે તેવાનો) કવિ સામળ હોવોજ જોઇએ. અને એક સુરતમાં અને બીજો અમદાવાદમાં પૂજાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. અમદાવાદીઓને સામળ કરતાં ઉંડો રસ જોઇતો નથી, સમજાતો નથી, જેરવાતો નથી, અને તેમની (ધન ?) અર્થ બુદ્ધિને ગાંડાઈ ભરેલો લાગેછે.

સામળ objective કહેવાય ? લહરિકવિઓ objective હોય ? હું જાણું છું કે objective and subjective બંને લહેરીજ હોઈ શકે, પણ objective આત્મદર્શી અને subjective જીવદર્શી છે. એજ ફેર. આત્મામાં પિંડબ્રહ્માંડ છે અને તે સઘળી શક્તિઓ જેનામાં યથા-યોગ્ય કેળવાએલી છે તે objective; અને તેમાંની એક શક્તિજ જેની કેળવાએલી છે તે subjective. Development of the whole man and the Development of a fraction even as far as સ્વભાવ is concerned.

મનના વિચાર.

શિવરાત્રિ. ૧૪ ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૫.

એક જમાનાના માણસોમાં વિચારોનો પ્રવાહ બહુજ વિવિધ રીતે વહેતો હોય છે. એને ઉંડા ને વિશાળ મહાસાગરની ઉપમા આપી શકાય. જ્યાં સૂર્યકિરણનો પ્રકાશ ચોતર્ફ ચળકી રહ્યો છે અને વિશાળ ક્ષિતિજ પર્યંત પ્રભાત રંગનો આનંદ બિછાવાઈ ગયો છે, એની સમુદ્રની સપાટી ઉપર નાના મોટા સઢ ધારણ કરી વત્તે ઓછે વેગથી ચાલતી મોટી મન-વારો તથા વેપારીનાં ઝાઝ તથા પાદશાહી મોજની પાદશાહી આગબોટોથી માંડીને તે નાના મછવા ફતેહમારીઓ, તથા Pleasure-boats પર્યંત જે નૌકાઓ ઘણી છતાં સમુદ્રની વિશાળતા આગળ છૂટી છૂટી ને થોડીજ દેખાય છે તે હોડીઓ એક બીજાની પૃથક્પણે મરજીમાં આવે તેમજ જાય છે અને તેમાંની થોડીક સંગમાં ચાલે છે તોપણ તે એ સ્વશક્તિને સ્વસુગમતાને અનુસરતે અંતર જેટલીનો આધે આધે ખરીજ. આ હોડીઓ તે દેશના પોતાના આત્મબળને અનુસરતી ઉત્તમ કેળવણી પામેલાં સ્ત્રી પુરૂષો સમજવા.

પણ આતો Society રૂપી સમુદ્રની કેવળ સપાટીજ થઈ. અંદર અનંત મચ્છો જૂદી જૂદી ઉંડાઈએ ઘૂમી રહ્યા છે. એ મચ્છમયજ બધું મહાસાગરનું પેટ છે એમ કહીએ તો ચાલે. એ મચ્છની સંખ્યા એટલી

બધી છે, તેણે એટલો બધો દરીયો રોકી મૂક્યો છે કે જાણે સમુદ્ર ન હોય પણ માત્ર દોડતા કૂદતા ઉછળતા મચ્છોનોજ દરીઓ હોય એમ ભાસે છે. એના ઉછાળા, પછાડા, ને દોડાદોડમાં જળ ક્યાં વસેલું છે તે જણાતું નથી–જેમ વર્ષાદ બહુ આવતો હોય છે ત્યારે વાતાવરણ જળકણમયજ દેખાય છે.

તે છતાં જળ છે અને તેના પ્રવાહમાં એ બધાં મચ્છ બેશક ખેંચાયા જાય છે. એ મચ્છના દરિયામાં સપાટી નીચે બે ત્રણ વાંસપૂર નીચે જોઇએ તો ત્યાંના મચ્છ જળ પ્રવાહમાં ખેંચાવવાને ન ઇચ્છતાં ઉપર ઉછાળો મારી સપાટી ઉપર આવવાનો પ્રયત્ન કરેછે. ઉપર તો છેક નથી આવી શકાતું, પણ કાંઇક ઉંચે અને બહુતો પ્રવાહ તરફજ તે ખેંચાયા જાય છે. પ્રવાહ જોર એટલું બધું છે કે એક ફુટ ઉંચાઇમાં ચડતાં ચડતાં તો તે ક્ષિતિજ સમસૂત્ર દિશામાં પાંચ દશ મૈલ ખેંચાઈ જાય છે.

આ ઉપલા ભાગનું વહન જે દિશામાં જાય છે તેની ઉલટી દિશામાંજ નીચેનું સઘળું પાણી વહ્યું જાય છે. એમાંના મચ્છો ઉપર જવાને જરાપણ ઇચ્છતા પ્રયત્ન કરતા નથી. તે તો પોતે જે ઉંચાણ ઉપર છે તેમાં કેવળ સંતોષ પામી પ્રવાહની દિશામાંજ જવાનો પોતે પણ પ્રયત્ન કરેછે. એને (Uneducated) કેળવણીનો કાંઈ પણ સંસ્કાર જેને નથી થયો એવાં માણસો સમજવાં. તેઓથીજ દુનિયાં ભરેલી છે તો આ સમુદ્રમાં તેનોજ મહા ડુંગર અને તે ઉપર કેળવણી લીધેલા એટલે ઉપર કૂદવાની ગતિ કરનારા મચ્છોનો થર તો ડુંગર ઉપરના બરફના પડ જેવડોજ હોય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.

હવે આ ઉપલા થરમાં એટલે Educated, Progressive Section of Society (સુધારા સાથમાં) ઘણાં ઘણાં પગથીયાં છે. તેનાં કારણ: જ્ઞાનભેદ, બુદ્ધિસંસ્કારભેદ, લાગણીસંસ્કારનો ભેદ, ને માયાપાશ એટલે Worldliness નો ભેદ. જેનો બુદ્ધિસંસ્કાર પૂર્ણ થયો છે તે મૃગ રૂપને ત્યાગ કરી નૌકાધિપતિ મનુષ્યરૂપને પામી જાયછે, અને તેઓ સપાટી ઉપર પ્રવાહને અનુસરી અથવા બુદ્ધિબળથી તેને યથાશક્તિ અવરોધીને પણ પોતાની મરજીમાં આવે તેમ ગમન કરેછે. કઈ દિશામાં ગતિ કરવી એ લાગણી તથા જ્ઞાનના સંસ્કારમાં જે અપૂર્ણતા રહેલી હોય

તથા Worldlinessનો જેટલો પાશ રહેલો હોય તે ઉપર આધાર રાખે છે. પણ એતો અપાઠીની વાત થઇ, પણ તેની નીચેનાં પડ જોવાં જોઇએ. આપણા દેશમાં National Educaton ન હોવાથી બહુજ ભણેલા Anglicized થઈ જાય છે. દેશી નામનેજ ધિક્કારે તેને દેશાભિમાન પણ શું હોય ? એની અંતર્વાસના તો હું કોઈ યુરોપિયન કેમ જન્મ્યો નહિ અને બનતું હોય તો ત્યાં જઈ વસવાની પૂર્ણ વાસના. દેશદેશીઓની અપાત્રતા જોઇએ તેના સુધારાની કેવળ નિરાશી. દરિયો ચોતરફથી ફરી વળે તોજ હિંદુસ્તાનના દુઃખનો નિકાલ આવે એમ જો એ બોલે તો કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. પણ એટલું બોલનારમાં તો કાંઈ દેશાભિમાનછે એમ જાણવું, પણ પેલા સ્વદેશ ત્યાગ કરવા ઇચ્છનારને તો દેશ ખાતે મૂઓજ જાણવો અથવા તેથી પણ નઠારો. એને તો શત્રુપક્ષનોજ સમજવો. એને જેવું લાગે છે તેવુંજ એ પર્યંતે તાણવાનો એમ નિશ્ચય જાણજો. અર્થાત National Education ની ઘણીજ જરૂર છે, કેમકે બધા એટલે દરજ્જે નહિ પણ થોડા ઘણા તો Anglicized થાયછેજ. ને હાલની કેળવણી બધાને Denationalize કરવા મથે તો છેજ પણ જેવું જાતિ દેશાભિમાન વધારે તે આ ઘસારા છતાં પણ સારા દેશાભિમાની રહી શકે છે. જો દેશકેળવણી દેશાભિમાનને ઉત્તેજક હોય તો હાલ કરતાં વધારે જબરદસ્ત અને સાચું દેશાભિમાન આપણા દેશના અગ્રણીઓમાં આવે એમાં કાંઇ શક નથી.

હા, Denationalized થઈ ગયાછે તે ધર્માચારના સુધારામાં કેવળ radical હોઇને પોતે સંસાર બહાર પડ્યા હશે. એટલે હવે એને ને દેશને એ બાબતમાં તો કાંઈ લાગે કે વળગે એમ નથી. મૂએ સ્નાન આવે એમ પણ એક બીજાને રહ્યું નથી.

Political સુધારામાં એ વર્ગના સામીલ થાયછે, તો તે પણ પોતાના સ્વાર્થને માટેજ. એતો એમ જાણેછે કે આ જંગલીઓ સ્વરાજ્ય કે સ્વતંત્રતાને માટે લાયક નથીજ, પણ હું લાયકછું, માટે ચાલ હું તેમને નામે તથા મદદથી તેમ થઈ બેસવાને પ્રયત્ન કરૂં. Civil Serviceની સામાજ આ વર્ગ એક સંપે અને ખરા ખંતથી બોલેછે, અને તેમાં તેમનોજ સ્વાર્થ છે એ તો ખુલ્લું છે.

સંસ્કૃત શીખવાય છે એટલું સારૂં છે કે તેના યોગથી છેક Anglicized થઈ જતા નથી. કાંઈપણ પોતાના પૂર્વજોને માટે માન ઉદય થાયછે. વિદ્યામાં તેમજ શાસ્ત્રમાં અને ઉપયોગી કળાઓ તથા રાજનીતિમાં આર્યો એક્કા હતા એમ જ્યારે શાળાઓમાં શીખવાશે ત્યારે નિશ્ચય જે દેશાભિમાની પુરૂષો નીવડશે તેને મુકાબલે જોઇએ તો હાલના આપણા દાદાભાઈ તથા રાનેડે પણ દેશદ્રોહીજ લાગશે.

—:o:—

नर्म कवितानी प्रस्तावना.

નર્મકવિતાને પ્રસ્તાવનાની જરૂર શી ? પ્રસ્તાવના, એટલે ગ્રંથના ગુણપરિશ્રમાદિક સંબંધી જે પૂર્વકથની: તે તો નવા અજાણ્યા પુસ્તકને માટે હોય. પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોનું નામ એજ તેની મોટી પ્રસ્તાવના છે. સોનાને રસવું શું, અને સૂર્યને ઓળખાવવો શો ?

એ તો ક્યારનું સર્વાનુમતે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે આ જમાનાના કવિ તે બેજ:—નર્મદાશંકર અને દલપતરામ. આ સમે કવિતા કરનારા તો જોઇએ તેટલા છે, અને તેમાં થોડાક સારા કવિ પણ છે, પરંતુ જ્યાં કવિ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કર્યું ત્યાં પ્રથમ પ્રતીતિ સર્વે ગુજરાતીના મનમાં આ બેમાંનાજ કોઇ એકની થાયછે. ગુજરાતના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી અને બાળ કે યુવાથી વૃદ્ધ પર્યંત સર્વેને જાણીતા એવા તો આ જમાનાના કવિ એજ બે છે. એ બંનેની પ્રસિદ્ધિમાં ફેર હશે, બંનેની પરસ્પર ગણનામાં મતભેદ છે, અને વખતે એકથી મોહિત જનો બીજાને દોષપાત્રજ ઠેરવવા મથતા હશે, તોપણ નિષ્પક્ષપાત ગંભીર બુદ્ધિને તો એ બંને આ જમાનાની કાવ્યમૂર્તિના પ્રતિબિંબ રૂપે સમાનજ પ્રકાશતા માલમ પડે છે. દેશકાળથી પર એવી જે સામાન્ય કવિરૂપ ગણના તે તો એ બંનેની હવે પછીના જમાનામાં યથાર્થપણે થાય, પરંતુ જો એ બંનેની શૈલીનું કાંઇ પૃથક્પણે સ્વરૂપ જાણ્યું હોય તો મિથ્યા ખેંચાખેંચ કોઇને રહે નહિ.

દલપતરામની કવિતા શાંત બુદ્ધિની, વ્યવહારમાં કુશળ, ચતુરાઇની ભરી, અને સભારંજની છે. એ નવે રસમાં પ્રસંગોપાત વિચરે છે, પણ

તે શાંતિ અને વિવેકની સાથે; વ્યવહારની મર્યાદા એજ આ કવિતામાં રસના સંભવાસંભવની મર્યાદા છે. કોઇપણ રસની મસ્તી એ આ કવિતાને મન ગાંડાઈ છે. સંસારનું શાંત બુદ્ધિથી અવલોકન કરવું અને તેમાંથી વ્યવહારોપયોગી બોધ લેવો, એ દલપત શૈલીને સૌથી વધારે રૂચિકર છે. એ શૈલી જાતે દર્દથી મુક્ત હોવાને લીધે બે ઘડી નવરાશની વેળાએ વિનોદ કરવો એમાંજ મોટું સુખ માણેછે. ઠાઉકું હાસ્ય (Humour), મર્માળાં કટાક્ષ (Wit), વાણીની મીઠાશ, અને રચનામાં વિવિધ પ્રકારનાં ચાતુર્ય, એ વડે દલપતશૈલીનાં શાંત ને સુબોધક વર્ણનો ઝગઝગી રહ્યાંછે. દલપતરામની ચોટ સદા સભાનાં મનરંજન કરવા ઉપરજ રહેલી હોયછે, અને તેમાં તે બરાબર ફતેહ પામેછે, કેમકે શ્રોતાના મનમાં ઉતરીને તેને કેમ લાગે છે તે જોવાની શક્તિ આ કવિતામાં છે.

નર્મદશૈલીનું સ્વરૂપ તથા ઉદ્દેશ આથી ઉલટાંજ છે. એ સભાને રંજન કરવા નહિ, પણ પોતાના અંતરનો ઉભરો બહાર કાઢવાજ કવિતા કરેછે. કવનવેળા દલપતરામની સમક્ષ જેમ શ્રોતાની મૂર્ત્તિ આવીને ઉભી રહેછે અને તે તરફ જોઈ જોઇનેજ એ પોતાની શૈલીનો ઘાટ ઘડેછે તેમ અહિંયાં કવિતા કરવાને સમે અમુક લાગણી કવિની રગેરગમાં વ્યાપી રહેછે, અને તે જેમ પ્રેરેછે તેમજ એ ઉદ્દગાર કરેછે. નર્મદની લાગણી ક્વચિતજ વિનોદી, પણ બહુધા તો ગંભીર અને આતુર એટલે દર્દથી ઉછળતી હોય છે. એ કારણથી નર્મદ શૈલી હમેશાં પોતાનાજ તાનમાં મસ્ત રહેછે. વખતે મદોન્મત્ત થઇ ભાષા તથા વ્યવહારનાં બંધનો પણ એ તોડી નાખેછે. શાંતવૃત્તિમાં પણ નર્મદની કાવ્યદેવી વ્યવહારના પટને ભેદી શાસ્ત્રીય, કે કાલ્પનિક પ્રદેશમાંજ ભ્રમણ કરવાનું પસંદ કરેછે. નર્મદશૈલીમાં સ્વભાવ તથા શાસ્ત્રનું બળ ઘણું, પણ ચાતુર્યનું થોડુંજ દીઠામાં આવેછે.

પ્રાકૃત કવિઓ કવિતાના અંગમાં રસ ને ચાતુર્ય એવાં બે વાનાં જૂદાં ગણાવતા આવ્યા છે. કોઇ પૂછશે કે ચાતુર્ય તે જૂદું અંગ કેમ સંભવે ? રસ વિનાની તે કવિતાજ કેમ કહેવાય ? અમારી સમજમાં એનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. આ ઠેકાણે રસ શબ્દનો અર્થ “ रसात्मकंवाक्यंकाव्यं ” એ સિદ્ધાંતમાં જેટલા બાહુલ્યથી થાયછે તેમ કરવો નહિ,

પણ એમાં ગંભીર મસ્ત રસ છે તેટલાજ ગણવા, અને હાસ્યાદિક લલિત રસો-ને અથવા રસનાં લલિત રૂપોને ચાતુર્યના પેટામાં મૂકવાં; કવનવેળા કવિના ચિત્તની સ્વસ્થતા પદબંધ કળાનું પરિપૂર્ણ કૌશલ્ય, અને શ્રોતાને રંજન કરવાની વૃત્તિ તથા શક્તિ, એ ચાતુર્યશૈલીની કવિતાનાં મુખ્ય લક્ષણ છે; ચાતુર્ય શૈલી રાજદરબાર તથા સભાઓમાં બહુ પોષાય છે, અને તેથી અમે તેને અહિંયાં સભારંજની કહી છે.

છેવટે ટુંકામાં એકજ શબ્દમાં કહીએ તો દલપતરામની શૈલી સભા-રંજની, અને નર્મદાશંકરની તે મસ્ત. આ શૈલીઓ પરસ્પર અપ્રમેય (Incommensurable) એટલે એક બીજા સાથે માપી શકાય એવીજ નથી. તે પોત પોતાને સ્થળે ઉત્તમજ છે. દેશ સુધારણાના વિષયમાં આ પૃથક્ પૃથક્ શૈલીઓ આ બે કવિઓએ વાપરી છે, અને તેમનું ફળ જૂદે જૂદે રૂપે પણ એક જાતનું અને સમાનજ થયુંછે. દલપતરામે હસાવી રંજાડી ધીમે ધીમે લોકને વહેમો ઉપર અનાદર કરાવ્યો; અને નર્મદાશંકરે "યાહોમ કરીને પડો" એવી મસ્ત વાણીથી તેમને તે છોડવા પ્રવર્ત્તમાન કર્યા. આ બંનેની કવિતાનો કેટલોક ભાગ ગુજરાતી ભાષામાં અપૂર્વ અને લાંબા વખત સુધી રહે એવોછે.

સુધારણાનું નામ લેતાં અમને સાંભરી આવેછે કે નર્મદાશંકર કવિ રૂપેજ નહિ પણ અનેક રૂપે આ જમાનાના એક મુખ્ય અગ્રણી હતા. ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ કોશકાર, પ્રથમ પિંગળકાર, પ્રથમ રસાલંકારની સમજ આપનાર, અને પ્રથમ રૂઢ ગદ્ય લખનાર તે નર્મદાશંકરજ છે. નો-કરીધંધો છોડી કલમનેજ પોતાનું સર્વસ્વ જીવન અર્પણ કરવાનું મહામાન નર્મદાશંકરનેજ છે. દેશાભિમાન શબ્દ પેહેલ વહેલો નર્મદાશંકરેજ ગુજરા-તી ભાષાને આપ્યો, અને તે લાગણીના ઉત્તમ નમુના રૂપ એમનું જીવન હતું. રાજકીય બાબતો ઉપર પેહેલવેહેલો વિચાર કરનાર ને લખનાર પણ આ કવિજ, કે જે વેળા આખો સુધારાસાથ માત્ર ઉચ્છેદક સંસારસુધારાની ચર્ચામાંજ ગુંથાએલો હતો. સંસારસુધારાને તો કવિએ આખા દેશમાં એકવાર ગજાવી મૂકયો હતો, અને તેને ઉચ્છેદક રૂપ આપનારામાં કવિ સૌથી મોખરે હતા. આજકાલ જે આખા ભરતખંડમાં સર્વ ઠેકાણે જ-માનાની એક ધર્મસંરક્ષણ તરફ દેખાય છે તેની અસર પણ ગુજરાત

આતે પેહેલવેહેલી નાજુક પારદયંત્રની (Barometer) પેઠે નર્મદાશંકર-નાજ અંતઃકરણ ઉપર થઇ; અને તે થઇ એટલે એણે પોતાનું મતાંતર જાહેર કરવામાં કંઇ પણ ખોટી લજ્જા ન રાખતાં તે દૃષ્ટિએ દેશહિતના વિચાર પ્રબોધનારામાં અગ્રણી પદ ધારણ કર્યું. ટુંકામાં આ જમાનાની એટલે પાછલા ત્રીશ પાંત્રીશ વર્ષમાં ગુર્જરમંડળના ચિન્મય આકાશમાં જે જે લીલાઓ થઇછે તેની ખરેખરી મૂર્તિ નર્મદાશંકર છે. નર્મદાશંકરનેજ આ કાળની સમયમૂર્ત્તિ અમે ગણીએ છિયે.

આવો સમયમૂર્ત્તિ પુરૂષ જો કવિ હોય છે, તો તેના કાવ્યમાં તે સમયનું સર્વાંગ ચિત્ર તેનો વિવિધ રંગ, પ્રકાશ, ને છાયા સહિત આવી જાયછે. નર્મકવિતા આવી જાતનું પુસ્તક છે, અને તેથી તે જેટલું મસ્ત શૃંગારના ભોગીને તેટલુંજ ઉછળતા સુધારકને, અને જેટલું ઉછરતા સુધારકને તેટલુંજ વિચારવંત દેશહિતૈષીને પ્રિયછે. સ્વાતંત્ર્ય તથા દેશભક્તિનું મસ્તપાન કરવાનું તો આખા ગુર્જરકાવ્યપ્રદેશમાં આજ વિરલું સ્થળ છે.

આવી અનેક રસમય, અનેક ગુણમય, ને આ જમાનાના અંતરાત્મા-ની પ્રત્યક્ષજ આરસી તેનો તે પ્રસ્તાવ અમે શું કરીએ ? વાંચો, એનો રસ ચાખો, ઉચ્ચ વૃત્તિઓ ખીલવો, ને નર્મદ કવિની દેશાભિમાન રૂપી અમૂલ્ય પ્રસાદી પામી "મચ રણમાં પ્રેમશૌર્યથી ઘૂમો ! " તથાસ્તુ. !

શું સંસ્કૃત ભાષા કોઇ સમે બોલાતી હશે ?

આ મથાળું વાંચીને ઘણા વાંચનાર ચમકશે અને પૂછશે કે વળી એ વાતમાં સંદેહ શોછે? અમે એમ ચમકાવાને માટેજ એ પ્રમાણે મ-થાળું કીધુંછે, કેમકે આશ્ચર્ય એજ કોઈ વિષય ઉપર ધ્યાન ખેંચવાનો પ્રથમ માર્ગ છે.

યૂરોપના સંસ્કૃત પંડિતો એ ભાષાના વૈદિક (Vedic) અને સંસ્કાર પામેલી (Classical) એવા બે ભાગ પાડેછે. આપણા શાસ્ત્રીઓમાં એ બે ભાગના મહાસંસ્કૃત અને સંસ્કૃત એવાં નામ પ્રસિદ્ધ છે. મહાસંસ્કૃત તે વેદની ભાષા. હવે મહાસંસ્કૃત જેના ઉપરથી અથવા જેની પણ મૂળ માતા ઉપરથી આર્ય વર્ગની સઘળી ભાષાઓ નીકળી છે, તે બોલાતી હતી

એ વાતતો નિઃસંશય ખરીજ છે, પણ સંસ્કૃત એટલે નવું સંસ્કૃત બોલાતું હશે એ વાત ઉપર શક લઇ જવા ચાહીએ તો તેમ બની શકે એવુંછે. નહીંજ બોલાતું હોય એમ અમે કહેતા નથી, પણ તેમ બોલાતું હતું એ પણ છાતી ઠોકીને કહી શકાતું નથી. માટે એ સંદેહમાં નાંખનારા કારણો અમે નીચે અનુક્રમે આપીએ છીએ કે એ વિષે વિદ્વાન વર્ગમાં ચર્ચા ચાલે અને ઉંચા પ્રકારનો વિનોદ મળે.

૧. સંસ્કૃત ભાષાનાં જૂનામાં જૂના વ્યાકરણકારો પોતાના ગ્રંથનું એવું પ્રયોજન બતાવેછે કે તે વખતે વેદની ભાષા બગડવા માંડી હતી અને તે સમજવાને તથા અચળ કરવાને વ્યાકરણ શાસ્ત્રની ઘણી જરૂર હતી. તેમણે વ્યાકરણ રચ્યાં તોપણ વેદની શાખાઓમાં ઉચ્ચારનો તથા બીજી બાબતોનો જે ભેદ પડી ગયો હતો તે તેમનાથી સુધારી શકાયો નહિ એમ પણ આપણને માલમ પડેછે. જો વેદની જૂદી જૂદી શાખાવાળા વિદ્વાનો-એ પણ વૈયાકરણના સુધારાનો પૂરો અંગીકાર કીધો નહિ, તો તેઓ અભણ લોકોની ભાષા ઉપર કંઈ પણ અસર કરી શક્યા હોય એ કેમ મનાય? સરળમાં સરળ ભાષાઓના વૈયાકરણોની પણ એટલી સત્તા ચાલતી નથી તો પાણિનિના હાથથી સંસ્કાર પામીને સૂત્રજાળ સરખી જે ભાષા ઉત્પન્ન થઈ, અને જે ભાષાની અતિ કઠિણતા જોઇને સબળા વિદ્યાર્થી વિમાસણ કરેછે કે એ ભાષા તે કેમ બોલાતી હશે, તે ભાષા વિદ્વાનના મુખથી સાંભળીને બધા લોક બોલતાં શીખ્યા હોય એમ કેમ સંભવે ? અમને તો એમ લાગે છે કે વેદના મહાસંસ્કૃતમાં જે સળો પેઠો તે પેઠો, અને લોકમાં તો પ્રાકૃત ભાષાજ ચાલી. વેદની એક શાખામાં "ષ" ને ઠેકાણે "ખ" "ય" ને ઠેકાણે જ બોલાય છે. એ નિયમો સંસ્કૃતના નહિ પણ પ્રાકૃત ભાષાના છે. પ્રાકૃતમાં ચાલતો 'ળ' સંસ્કૃતમાં નથી પણ વેદમાંજછે, એ ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકેછે કે મહા-સંસ્કૃત બગડીનેજ પ્રાકૃત ભાષા થઈ છે. વિદ્વાનો સંસ્કૃત બોલતા અને લખતા હશે, અને બીજા લોકોમાં પ્રાકૃત વપરાતું હશે. જેમ હાલ ઈંગ્લાં-ડમાં છે. તેમ વિદ્વાન અને અભણ લોકોની બોલીમાં અશમાનજમીનનો અંતર પડી ગએલો.

૨. ઇંગ્લાંડમાં તો ઉપલા વર્ગનાં સ્ત્રીપુરૂષો સરખીજ ભાષા બોલે છે પણ તેમ ભરતખંડમાં થયું હોય એ ઘણું શક ભરેલું છે. શકુંતલામાં

ઋષિપત્નીઓ અને રાણીઓ પ્રાકૃત બોલેછે. એ વાત ખરી કે કાળિદાસ કંઈ પ્રાચીનકાળનો નથી, તોપણ ઋષિઓના સમયમાં સ્ત્રીવર્ગ સંસ્કૃતથી અજાણ હતો એવો એ વિદ્વાન કવિનો વિચાર હશે એમ અટકળ કરવામાં કંઈ ઘણી હરકત નથી, અને એ વખતના સઘળા નાટકકારો એ વિષયપર એક મતે જે સાક્ષી આપે તે માન્ય કરવા યોગ્ય છે. જો અવિદ્વાન પુરુષો અને સઘળી સ્ત્રીઓ ઋષિઓના વખતમાં પણ પ્રાકૃત બોલતાં હતાં એમ માનીએ, તો પછી સંસ્કૃત ભાષા બોલાતી હશે એ કલ્પના કેવળ ખોટી ઠરે છે.

૩. વિદ્વાન લોકોએ શુદ્ધ સંસ્કૃત બોલવામાં અપૂર્વ ઉત્સાહ બતાવ્યો એ વાત ના કહેવાય એવી નથી. તેઓએ અશુદ્ધ બોલનારને પાતકી ગણી તેને માટે શિક્ષા ઠેરવી હતી. એ ઉપરથી તેમનો જેમ અપૂર્વ ઉત્સાહ માલમ પડેછે, તેમ એવું પણ સિદ્ધ થાયછે કે તે વખતે તેમને ભય ઉપજાવે એટલો પ્રાકૃતનો પ્રસાર થયો હશે. કોઈ પણ અપરાધના કરનારાઓ ઘણા થાય ત્યાં લગી તે અપરાધને માટે ઘણી સખ્ત શિક્ષા ઠરાવવાની જરૂર પડતી નથી. બ્રાહ્મણોને યજ્ઞાદિક ક્રિયામાં સંસ્કૃતનો ઉપયોગ પડતો હતો, તેથી તે શુદ્ધ બોલવાને માટે વ્યાકરણનો અભ્યાસ કરતા હશેજ, અને તે વખતનું પ્રાકૃત મૂળ ભાષાથી તરતજ જુદું પડ્યું હતું તેથી તેમને સંસ્કૃત શીખવું અઘરૂં પડતું નહીં હોય. તેમના સહવાસથી સ્ત્રીઓના ભાષણમાં શુદ્ધ શબ્દો વધારે આવતા હશે, તથાપિ તેમની ભાષા તો અપભ્રંશજ હોવી જોઇએ એમ અમને લાગેછે.

૪. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એ બે શબ્દો પણ અમારી શંકાને ટેકો આપતા હોય એમ દેખાયછે. સંસ્કૃતનો અર્થ સંસ્કાર પામેલી એવો થાયછે. એ સંસ્કાર તે વ્યાકરણ બનાવનારની તરફનોજ, અને જ્યારે ભાષાને અનુસરતું વ્યાકરણ કરવાને બદલે વ્યાકરણના નિયમને માટે ભાષામાં ખેંચતાણ કરવામાં આવે, ત્યારે તે ભાષા સ્વાભાવિક અથવા લોકોમાં બોલાતી શી રીતે કહી શકાય? સંસ્કૃત કોષ અને વ્યાકરણકર્તા પ્રોફેસર વિલસન એનો અર્થ "યુક્તિથી બનાવેલી" એવોજ કરેછે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એ બે શબ્દો ઉલટા છે, અને પ્રાકૃત એટલે પ્રકૃતિ અથવા માણસના સ્વાભાવિક વલણથી ઉત્પન્ન થએલી ભાષા એમ ગણીએ, તો સંસ્કૃતનો અર્થ સ્પષ્ટ એમ નીકળેછે કે તે વિદ્વાનની યુક્તિથી બનાવેલી. ઘણા

એમ કહેછે ખરા કે પ્રકૃતિ એટલે સંસ્કૃત એમાંથી જે નીપજેલી ભાષા તે પ્રાકૃત, પણ એમ અર્થ કરવાની શી જરૂર છે? વળી બધી ભાષાઓનાં નામ તે દેશના અથવા ત્યાંના લોકના નામ ઉપરથી પડેછે અને આ એ ભાષાનાં નામ તો આવી વિલક્ષણ રીતે પૃથક્કરણશક્તિ વાપરીને પાડ્યાં છે તે શું અમારા વિચારને વધારે પુષ્ટિ આપનાર નથી?

૫. જો પાંચે પ્રાકૃત ભાષાઓ જુના પ્રાકૃતમાંથી નીકળી એ વાત ખરીછે તો ભરતખંડના ઘણા ભાગોની એક વખત લોકભાષા જૂની પ્રાકૃત હોવીજ જોઇયે. હવે કાળગણનાનાં સંપૂર્ણ સાધન આપણી પાસે નથી, તોપણ જરા અટકળ કરીએ કે ભરતખંડમાં જૂનું પ્રાકૃત ક્યારે બોલાતું હશે. એમ કહેવાય છે કે જૂનું પ્રાકૃત પણ કાળાંતરે બગડીને તેમાંથી સુરસેની, અને સુરસેનીમાંથી માગધી ભાષા નીકળી. માગધી એ મગધદેશની ભાષા હતી, અને બૌદ્ધ ધર્મવાળાઓએ પ્રથમ તે ભાષામાં લખવાનું શરૂ કર્યું. એ અને બીજાં કારણો ઉપરથી બુદ્ધના વખતમાં માગધી ભાષા ચાલતી હશે એમ કહી શકાય. હવે જો એક ભાષાનું રૂપાંતર થતાં ઓછામાં ઓછાં પાંચસે વર્ષ તો લાગેજ એમ ધારીએ તો બુદ્ધની પૂર્વે પાંચસે વર્ષ ઉપર માગધી અને હજાર વર્ષ ઉપર સુરસેની નીકળેલી એમ અટકળ કરી શકાય. એ રીતે જોતાં તો બુદ્ધની પૂર્વે હજાર વર્ષ ઉપર જૂનું પ્રાકૃત બોલાતું હોવું જોઇએ. એ સમય ઘણું કરીને પાણિનિના સમયની લગભગ આવી જાય છે. ત્યારે પાણિનિના વખતમાં પ્રાકૃત કાં ન ચાલતું હોય? તોપણ આપણામાં કાળગણના હજી એટલી અનિશ્ચિત છે કે આ તકરાર ઉપર અમે ઘણું વજન મૂકવા ચાહાતા નથી.

૭. ઝંદ, ગ્રીક વગેરે આર્ય વર્ગની ભાષાઓની વ્યુત્પત્તિ વરરૂચિના પ્રાકૃત ઉત્સર્ગ વડે ઘણી ખરી થઈ શકેછે, અથવા બીજા શબ્દમાં બોલીએ તો તે ભાષાના શબ્દો સંસ્કૃત કરતાં જૂના પ્રાકૃતને વધારે મળતા આવે છે. હવે એ ભાષાઓ અને તે લોકોની ઉત્પત્તિ સંબંધી જન વિચાર જૂદો છે તોપણ થોડાએક યૂરોપના વિદ્વાન એમ પણ માનેછે ખરા કે હિંદુસ્તાનમાંથી જઇને આર્યોએ ઇરાન, ઇજીપ્ત, ગ્રીસ વગેરે દેશો વસાવ્યા, અને તેમાંના ઘણા ખરા પ્રાકૃત ભાષા બોલનારા હતા. એ વિચાર જો કબૂલ કરીએ તો પ્રાકૃત ભાષાનું પ્રાચીનત્વ ઘણું નિર્માણ થાય છે, અને અમારા પૂર્વપક્ષને ટેકો મળે છે.

जूनी गूजराती भाषाना थोडाएक नमुना.

સને ૧૮૭૩.

અક્ષરજોડણીના નિયમોનું વિવેચન કરતી વખતે અમે કહ્યું હતું કે ઘણા શબ્દોમાંથી એ વાંચનમાળા "હ" કહાડી નાંખે છે ત્યાં ખરેખરો બોલાય છે, અને એ પ્રમાણે એવા શબ્દમાં "હ" પ્રાચીનકાળથી બોલાતો તથા લખાતો આવ્યો છે. એ વાતની સાબીતી દાખલ ગૂજરાતી ભાષાના જૂના ગ્રંથોમાંથી પૂરાવા આપવાનું તે વખતે અમે કબુલ કર્યું હતું, અને તે વચન બનતી તાકીદે પૂરૂં કરવાના હેતુએ અમે આ અંકમાં તે વિષય દાખલ કરીએ છીએ. એ ગૂજરાતી ભાષાના નમુના જોયાથી બધાની ખાત્રી થશે કે ઘણા શબ્દમાં જે હકાર બોલાયછે તે કાંઈ આજકાલ નવો પેશી ગયો હોય એમ નથી.

એ મતલબે આ નમુના જોતાં જૂના વખતની ભાષાની ખાસીએત પણ વાંચનારના જાણવામાં આવે એ માટે અમે તેમાં છે તે પ્રમાણેજ કાંઈપણ ફેરફાર કર્યા સિવાયજ છાપીએ છઇએ. છેક કઠિણ શબ્દના હાલમાં ચાલતાં રૂપજ હેઠે સમજાવ્યાં છે.

એમાંની એક પ્રત નંદાવતીમાં (નંદરબાર?) સંવત ૧૬૮૫ માં લખાએલી છે. એમાં ત્રણ ગ્રંથ છેઃ—ભીમકવિકૃત હરિલીલા સોળકળા, કૃષ્ણદાસકૃત મોટો સુદામો, અને શકુનાવળી. એ ત્રણે કોઈ ખબરદાર લહીઆએ સારા બાળબોધ અક્ષરે લખ્યા છે, અને વર્ણશુદ્ધિ બધે એણે એકજ રાખી છે.

સંવત ૧૬૪૦ માં લખાએલું એક વૈષ્ણવોનું આન્હિક છે. એ ગદ્યનું પુસ્તક છે અને એનો લખનાર પણ કોઇ ખબરદાર લહીઓ છે. એ પ્રત કયે ઠેકાણે લખાઈ તે તેમાં લખ્યું નથી.

આપણા વિદ્વાન ઇન્સ્પેક્ટર ડાક્તર બુલરસાહેબે ઘણા એક જૂના ગુજરાતી ગ્રંથોનો સંગ્રહ કીધો છે તેમાંથી વિમળસૂરીકૃત સારરાસ અમને જોવા આપ્યો છે. એ ગ્રંથ સંવત ૧૬૦૩ માં બનેલો અને ૧૬૧૩ માં લખાએલો છે. લહીઓ કોઈ વિદ્વાન અને ધ્યાન આપીને લખનારો જણાય છે. કદાપિ કોઇને શંકા આવશે કે ગોરજીઓની ભાષા કાંઈ શુદ્ધ

ગૂજરાતીનો નમુનો ગણાય નહીં, અને તેથી તેનાં ઉદાહરણ આ વાદમાં આપવાં એ પ્રસંગાનુકુળ કહેવાય નહિ, પણ એ બાબત અમારો એવો વિચાર છે કે જૂની ગુજરાતીમાં જૈન કે વેદમાર્ગીનો કાંઈ ભેદ ગણવાનો નથી, પણ એથી ઉલટું હાલ ગોરજીઓ જે ભાષમાં ગ્રંથ લખેછે તેજ ભાષા આખા ગૂજરાત પ્રાંતની જન ભાષા હતી. એ વિચાર વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ પોતાના એક ગ્રંથમાં સાફ જાહેર કીધો છે, અને જે જે વિદ્વાનો જૂની ગજરાતીનું અવલોકન કરેછે તેનો પણ એવોજ વિચાર થયા વિના રહેતો નથી. તે છતાં વાદાર્થે અમે એમાંનાં ઘણા ઉદાહરણ લીધાં નથી.

सोळ कळामांथी.

वरश सहस्र अग्यार श्रीराम
राज्य करी पुहुता निज ठाम.
सिंहासन [1]बिठुछि कुरराइ
मोटु तेह तणो महिमायि.
तेहनां पुत्र पौत्र अनेक
तेह तणु किम कहुं विवेक. (૧૦ મી કળા ૬૦ મી કડી.)
शब्द एक [2]हौउ आकाश
कंस [3]ताहारो करसि नाश
सम्यक वैरी जाणो तेह
[4]एहनु गरभ आठमु जेह. १९
आव्यु तेहां कंस सुपाल
क्रोध [5]करीनिं लीधुं वाल.
पगि साहीनिं करि विनाश

---

૧. બેઠો છે. જયા 'ઇ' આવે ત્યા 'એ,' અને "ઉ" આવે ત્યાં 'ઓ' વાંચ્યાથી હાલનું ગુજરાતી ઉચ્ચારણ થશે.

૨. હુવો, હવો, થયો.—૩. તારો, ત્હારો, "તું"ની છઠી વિભક્તિ.—૪. એનો.—૫. કરીને

जूनी गूजराती भाषाना थोडाएक नमुना.

સને ૧૮૭૩.

અક્ષરજોડણીના નિયમોનું વિવેચન કરતી વખતે અમે કહ્યું હતું કે ઘણા શબ્દોમાંથી એ વાંચનમાળા "હ" કહાડી નાંખે છે ત્યાં ખરેખરો બોલાય છે, અને એ પ્રમાણે એવા શબ્દમાં "હ" પ્રાચીનકાળથી બોલાતો તથા લખાતો આવ્યો છે. એ વાતની સાબીતી દાખલ ગૂજરાતી ભાષાના જૂના ગ્રંથોમાંથી પૂરાવા આપવાનું તે વખતે અમે કબુલ કર્યું હતું, અને તે વચન બનતી તાકીદે પૂરૂં કરવાના હેતુએ અમે આ અંકમાં તે વિષય દાખલ કરીએ છીએ. એ ગૂજરાતી ભાષાના નમુના જોયાથી બધાની ખાત્રી થશે કે ઘણા શબ્દમાં જે હકાર બોલાયછે તે કાંઈ આજકાલ નવો પેશી ગયો હોય એમ નથી.

એ મતલબે આ નમુના જોતાં જૂના વખતની ભાષાની ખાસીએત પણ વાંચનારના જાણવામાં આવે એ માટે અમે તેમાં છે તે પ્રમાણેજ કાંઈપણ ફેરફાર કર્યા સિવાયજ છાપીએ છઇએ. છેક કઠિણ શબ્દના હાલમાં ચાલતાં રૂપજ હેઠે સમજાવ્યાં છે.

એમાંની એક પ્રત નંદાવતીમાં (નંદરબાર?) સંવત ૧૬૮૫ માં લખાએલી છે. એમાં ત્રણ ગ્રંથ છેઃ—ભીમકવિકૃત હરિલીલા સોળકળા, કૃષ્ણદાસકૃત મોટો સુદામો, અને શકુનાવળી. એ ત્રણે કોઈ ખબરદાર લહીઆએ સારા બાળબોધ અક્ષરે લખ્યા છે, અને વર્ણશુદ્ધિ બધે એણે એકજ રાખી છે.

સંવત ૧૬૪૦ માં લખાએલું એક વૈષ્ણવોનું આન્હિક છે. એ ગદ્યનું પુસ્તક છે અને એનો લખનાર પણ કોઇ ખબરદાર લહીઓ છે. એ પ્રત કયે ઠેકાણે લખાઈ તે તેમાં લખ્યું નથી.

આપણા વિદ્વાન ઇન્સ્પેક્ટર દાક્તર બુલરસાહેબે ઘણા એક જૂના ગુજરાતી ગ્રંથોનો સંગ્રહ કીધો છે તેમાંથી વિમળસૂરીકૃત સારરાસ અમને જોવા આપ્યો છે. એ ગ્રંથ સંવત ૧૬૦૩ માં બનેલો અને ૧૬૧૩ માં લખાએલો છે. લહીઓ કોઈ વિદ્વાન અને ધ્યાન આપીને લખનારો જણાય છે. કદાપિ કોઇને શંકા આવશે કે ગોરજીઓની ભાષા કાંઈ શુદ્ધ

ગૂજરાતીનો નમુનો ગણાય નહીં, અને તેથી તેનાં ઉદાહરણ આ વાદમાં આપવાં એ પ્રસંગાનુકુળ કહેવાય નહિ, પણ એ બાબત અમારો એવો વિચાર છે કે જૂની ગુજરાતીમાં જૈન કે વેદમાર્ગનો કાંઈ ભેદ ગણવાનો નથી, પણ એથી ઉલટું હાલ ગોરજીઓ જે ભાષમાં ગ્રંથ લખેછે તેજ ભાષા આખા ગૂજરાત પ્રાંતની જન ભાષા હતી. એ વિચાર વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ પોતાના એક ગ્રંથમાં સાફ જાહેર કીધો છે, અને જે જે વિદ્વાનો જૂની ગજરાતીનું અવલોકન કરેછે તેનો પણ એવોજ વિચાર થયા વિના રહેતો નથી. તે છતાં વાદાર્થે અમે એમાંનાં ઘણા ઉદાહરણ લીધાં નથી.

सोळ कळामांथी.

वरश सहस्र अग्यार श्रीराम
राज्य करी पुहुता निज ठाम.
सिंहासन [1]निठुछि ऋुरराइ
मोटु तेह तणो महिमायि.
तेहनां पुत्र पौत्र अनेक
तेह तणु किम कहुं विवेक. (૧૦ મી કળા ૬૦ મી કડી.)
शब्द एक [2]हौउ आकाश
कंस [3]ताहारो करसि नाश
सम्यक वैरी जाणो तेह
[4]एहनु गरभ आठमु जेह. १६
आव्यु तेहां कंस भुपाल
क्रोध [5]करीनिं लीधुं वाल.
पगि साहीनिं करि विनाश

---

૧. બેઠા છે. જ્યાં 'ઇ' આવે ત્યાં 'એ,' અને "ઉ" આવે ત્યાં 'ઓ' વાંચ્યાથી હાલનું ગૂજરાતી ઉચ્ચારણ થશે.

૨. હૂવો, હવો, થયો.—૩. તારો, ત્હારો, "તું"ની છઠી વિભક્તિ.—૪. એનો.—૫. કરીને.

नेहाळे कन्या गइ आकाश. ७०
मुख मांहे माखी नगुं वदनि अंगुट चरंग
त्रिकटणी त्रिरि ऽयनकृष्ण, जाणे आव्युं हरण. ८३
पूंक पूंक केशव ननदास
वर्त्या जहां आव्ं नाहारी पास. ८८
गोकुल वमन्य जय जयकार
गायि गीत नहां मंगळाचार. १०३ (११ मी कळा.)
नाहाना बाळक साथि श्रमि
कहि वात जे जेहनि गमि, ६
अंद यशोदा पाथी सही
कहानड तुं बंधायि नही. ८
ब्रह्मांड कोटि व्यापी रहुं, किहांताहारु महिमाइ. १८
जे अलम पद पल्लव अणसरि
ते भवसागर छेला तरि. २१
दीठुं कृष्ण तणुं करम
गोप भणि अम्हो जाणुं मरम. ३२
मन आभारां लीधां हरी
श्रुरत कृष्ण गयो नीसरी. ४२ (१२ मी कळा.)
खुरासाण केरु राजान
काल्यवन तेहनुं अभिधान ३० (१३ मी कळा.)

छेल्ला सकळाना ... :—

एकाळि अनंत तुं, अछेदनि अभेद.

मानवी तूझानि किम कलि, जेहनिं न जाणे वेद.
सुदामु सूखी नही, दोहिलिते दीहाडा जायि. (૩૭૬ું ૧ લું.)
८६ एक ब्राह्मण त्यांहां वसि, सुदामानि पासि
वढतांरे तेहनी कामिनी, विकट कीधुं हास्य.
पीऊ प्रति एम वदि, सांभिल महारा कंथ. (૩૭૬ું ૨ જું.)
द्रीधारे विण किम पामियि, तृष्णा ते सघली मेहल्य.
विप्रनिं तरप्या नही, सुख पामियि किम आंहां. (૩૭૬ું ૩ જું.)

तह्मो जाउ गोव्यंद भणो

सारकरि प्रभू आपणो

सात जनमिदत न दीधुं, तु कृष्ण किहां थको आपि.
दत्त होयितु विठा पामयि, तेहतु श्यो महिमाय.
१८ पुन्य होयितु त्यांहांसिद जैइयि;एम वदि[1] शिवताय. (૩૭૬ું ૪ થું.)
अधिक पंथ तह्मो चाली आव्या, थया होसु अश्रांत.
सदामानी सेवा मांडी, चरण चांपि भगवंत.
प्रेम धरी हरी पाग पखालि, ऊष्णोदक अणावि
जोवा मित्र माहावजी करु, सोळ सहस्र त्यांहां आवी. (૩૭૬ું ૫ મું.)

વૈષ્ણવાન્હિકમાંથી :—

पछी पूर्वाभिमुख विशा माथूं [2]उहोलीनि हाथ पखालीये । शरीर नवछिद्रं सदाहवि । निद्रा माहि विशेषि सहाश्रवि । ते माटि प्रातःस्नान वश्य करवुं अशक्त पुरुषे जलस्नान न करवुं × × + एहवूं मानसस्नान कीजि.

प्रातःकाले प्रथम दिवसनूं धोयूं वस्त्र [3]धरीइ । मध्यान स्नाने

---

૧. સુદામાની સ્રીનું નામ[illegible] અહીં શિવતા આપ્યું છે. ૨. હોળીને, ઓળાને. ૩. ધરીએ.

प्रथम दिवसनूं धोयूं न धरीइ। काछडो 'पिहिली दीजि । पाटली पछि वालीए.

पछि आचमन करी देवपूजा कीजि । तिहां प्रथम पूजोपहार योग्य करी स्थापीइ ॥

સાર રાસમાંથી:—

મુરિખ અક્ષરજાં કરઈ ॥ તે સવિ સુગુરૂ પસાય
વર્ણું માત્ર જિણિ શીખવિઉ ॥ તેહુનો પ્રણમું પાય. ૧ લુ પૃષ્ટ
શ્રી પ્રશેન જિત તિહાં ભુપાળ ॥ અરિયણ કોડિ તણુ તે કાળ
કરઈ રાજ ન્યાઈ અભિરામ ॥ કહઈ લોક અવતરિઉ રામ. ૨ પૃષ્ટ.
એક દિવસ નિસિ પઉઢિઉ રાય ॥ ગનિચિંતઈ એહુવુ ઉપાય. ૨ પૃષ્ટ.
પુત્ર સાહ છઇ ઉછાંછલા ॥ માહોમાહિ ધરઈ આમલા
પુત્ર પરીખ્યા કરિવા કાજિ ॥ ખાંજાં કરંડાં ભરાવ્યા રાજિ
નિર્મળ નીર ભરાવ્યા કુંભ ॥ જેહુસું સુજન ચિત નિર્દંભ
સકલ પુત્ર તેડ્યા તિણિ કામિ ॥ બોલાવઈ ભુપતિ તે નામિ
કરૂ પુત્ર બુદ્ધિઈ અમ્હ કાજ ॥ જિમનિજ કુલનઈ નાવઈ લાજ
શ્રીમતિ ભગવતિ સરસતિ દેવિ ॥ પ્રણમી સહિ ગુરૂ પયવંદેવિ ૧૧ મું પૃષ્ટ
બીજુ ખંડ રચુ હું વલી ॥ જે સુણતા પુહુચઈ મન રલી
કુમર સેઠિ બે વ્યવસા કરઈ ॥ ઇકદિન ચુહુટા માંહિ સંચરઈ
પડહ સાદ સુણીઉં નિજ કાનિ ॥ ઉભા રહનિ સુણઈ ઇક ધ્યાનિ.

ઉપરના દાખલા ઉપરથી માલમ પડે છે કે "અમે," "તમે," "મારૂં," "જ્યાં" "ત્યાં" વગેરે ઘણા શબ્દો જેમાંથી હાલ હકાર આપણી વાંચનમાળાથી કાહાડીજ નાંખ્યો છે અને બીજા કેટલાએક શબ્દ જેને વિષે જુદા જુદા મત ચાલે છે, તેમાં અસલ "હ" લખાતો હતો અને એનું ઉચ્ચારણ શી [illegible] થાય છે તે બાબત અમે પાછલા અંકોમાં પ્રસંગાનુસાર બહુ બોલી છઇએ તેથી અમે અત્રે કાંઇજ વધારે બોલવાની જરૂર જોતા નથી.

ગૂજરાતી ભાષાનું ઐક્ય.

આપણામાં કહેવત છે કે બાર ગાઉએ બોલી બદલાય. એનો અર્થ એમ નથી કે એક ગામથી બાર ગાઉ ગયા કે ત્યાં જૂદીજ ભાષા ચાલતી હોય. ભાષા તો તેની તે પણ હોય, પરંતુ કેટલાક શબ્દો, કેટલાક વ્યાકરણ-નિયમો, ને વિશેષે કરીને તો ઉચ્ચારના લહેકા જૂદી જૂદી તરેહના માલમ પડેછે. જંગલી લોકોમાં આ ભેદ એટલો બધો હોયછે કે તે જૂદીજ ભાષા છે એમ કહી શકાય. ચીનાઈ તાતારના વેરાન મુલકમાં રખડતી તુરકની ટોળીઓમાં પ્રત્યેકની ભાષા જૂદી હોયછે એટલુંજ નહિ પણ ૩૦-૪૦ વર્ષે તેજ ભાષા એટલી બધી બદલાઈ જાય છે કે તેને નવીજ ભાષા કહેવી પડે. મતલબ કે જેમ જેમ લોક જંગલી અને પરસ્પરનો સહવાસ ઓછો તેમ તેમ તે લોકમાં ભાષાભેદ વધારે, અને જેમ જેમ તેઓ સુધરતા જાય તેમ તેમ આ ભાષાભેદ ઓછો થતો જાય.

આપણો ગૂજરાત સૈકડો વર્ષથી ભાષાના ઐક્યને પામી ચૂક્યો છે. નરસિંહમહેતા, ભાલન, ભીમ, પ્રેમાનંદ, સામળ ને દયારામ વિગેરે અનેક કવિઓ જે ભાષામાં કવિતા કરી ગયાછે તે સર્વેને માન્યછે. નરસિંહમહેતો તો જુનાગઢી, ભાલન ભીમ પટણી, પ્રેમાનંદ વડોદરી, સામળ ચરોતરી, ને દયારામ રેવાકાંઠી ભાષા લખી ગયો છે એમ કહી ગૂજરાતના કોઈ પણ ભાગના લોક પોતાનું અંધ મમત્વ દર્શાવતા નથી, અને તે દર્શાવવાનું તેમને કારણ પણ નથી, કેમકે એ કવિઓ પ્રાંતભેદને દૂર રાખી સામાન્ય ભાષામાંજ લખી ગયાછે. જૂદી જૂદી બોલીઓ ભેગી થઈ એક ભાષા થવામાં પ્રથમ વાત એજ અવશ્યની છે કે દરેક બોલીવાળાએ પોતાનો અંધ મમત્વ છોડી સામાન્ય ગ્રહણ કરવું. એ જ્યાં પ્રાંતપ્રાંતના લોકને હળવું મળવું ઘણું થાયછે ત્યાં સ્વાભાવિકપણેજ કરવું પડેછે, અને જે લોક રાજકાજ, વેપારરોજગાર, ધર્મવિદ્યા, વગેરેના કારણથી પરસ્પર ઘણીવાર હળેમળેછે તેમના મુખદ્વારે સામાન્ય ભાષા પોતાનાં નિર્મળરૂપે જન્મ પામે છે. આ લોક માન્યવર્ગના કહેવાય છે, અને ધીમે ધીમે તેમની બોલી ફેલાવો પામી છેવટે કેવળ પ્રાંત્ય શબ્દો, ઉચ્ચારણો, તથા વ્યાકરણભેદો માત્ર ગ્રામ્યમંડળમાંજ પોતાનું મોં છૂપાવતા ભરાઈ રહેછે.

આ ભાષાઐક્ય અધિક સહવાસથી જેમ વધતું જાયછે, તેમ સહ-વાસમાં ભંગ પડવાથી ઓછું પણ થઈ જાયછે. આશરે સાતસેં આઠસેં વર્ષ ઉપર જોઇશું તો માલમ પડશે કે આપણું ભાષા ઐક્ય હાલ છે તેથી પણ બહુજ વધારે હતું. એ સમયના ગ્રંથો અને પ્રાકૃત ભાષાના અર્વાચીન શોધકોના કહેવાથી સાબીત થયુંછે કે એક વખત ઉપર ગૂજરાતમાંજ નહિ પણ પંજાબ, સિંધ, કચ્છ, મેવાડ, મારવાડ, વ્રજ, ખાનદેશ, ઉડિયા અને ઠેઠ બંગાળા સુધી લગભગ એક સરખીજ ભાષા બોલાતી હતી. હાલ પણ એમ કહેવાયછે કે ઉડિયાની ભાષા ગૂજરાતીને બહુજ મળતી છે. આ સમયે લગભગ એક ભાષા હોવી જોઇયેં એ વાતનો કોઈ અંકુર તો ગૂજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણનારના મનમાં સ્વભાવિકપણેજ ઉઠવો જોઇએ, કેમકે તેમાં આપણે વારંવાર વાંચીએ છિયે કે રાજપુત્રો, કવિઓ, ધર્મગુરૂઓ, અને વેપારીઓ એ મુલકોમાંથી સહેજ કામે અહિંયાં આવતા અને અહિંના ત્યાં ઘણા જતા. જો હાલના જેટલો તે વેળા ભાષાભેદ હોયતો એ પ્રમાણે બની શકેજ નહિ. દક્ષિણ અને છેક તૈલંગણ સુધી પણ તે વેળા આપણો વ્યવહાર એવીજ સરળતાથી ચાલતો. એ તર્કનું ગમે તેમ હો, પણ બકીના મુલકોની ને ગૂજરાતી ભાષા તે વેળા સરખીજ હતી એ સિદ્ધ છે. અલબત્ત તે ભાષા ગૂજરાતી કે હિંદી એ નામથી ઓળખાતી નહોતી, પણ અપભ્રંશ એવું તેનું સામાન્ય નામજ હતું. બેશક તેમાં પ્રાંતભેદ ઘણાજ હશે—હાલ જે ક્ષુદ્ર પ્રાંતભેદોને માટે કેટલાક મિથ્યા ઝઘડો ઉઠાવવા તત્પર જણાય છે તેના કરતાં સોગણા વધારે, તોપણ તેણે એક સામાન્યરૂપ પકડેલું, અને માન્યવર્ગે અંધમમત્વ છોડી તેજ આનંદથી સ્વીકારેલું.

પણ મુસલમાનો આવ્યા અને બીજા ઐક્યની સાથે આપણું ભાષાઐક્ય પણ ટક્યું. ઠેકાણે ઠેકાણે લડાઇનાં રણશિંગા ફૂંકાવા લાગ્યાં, મારફાડ ને નાસભાગ ચાલી, બધા પોતપોતાના પ્રાંતમાં પ્રયત્નવડે સંતાઈ રહેવા લાગ્યા, અને પરસ્પરનો સહવાસ એટલો બધો બંધ પડી ગયો કે એક પરગણાના લોક બીજા પરગણામાં પણ ભાગ્યેજ જવાની હિંમત ચલાવતા. આવી સ્થિતિમાં પ્રાંતભેદે જોર પકડી પોતાનાં ખાસ લક્ષણો ખીલવી, ભિન્નભિન્ન ભાષારૂપે વખૂટા પડવા માંડ્યું, એટલે, ગૂજરાતી, કચ્છી, વાડી, મારવાડી, પંજાબી, વ્રજ વગેરે હાલની ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ,

અને તેમાં પણ નાના પ્રાંતભેદે મોટું રૂપ ધારણ કરી પોતાની શાખામાં પણ તડાં પાડવાની તૈયારીપર આવ્યા.

સારા ભાગ્યે દેશમાં સ્વસ્થતા કેટલેક દરજ્જે પાછી આવી. પાદશાહી બંધાઈ ચૂકી, અને પ્રાંતો ઠરી ઠામ પડ્યા. હજી પણ ઝગડાતો જારીજ હતા, અને હાલ આ રાજ્યમાં આપણે જે સ્વસ્થતા ભોગવીએ છિયે તેનો તો એક શતાંશ પણ નહોતો, તોએ પ્રત્યેક પ્રાંતમાં ધરેલું હરેવું ઘણે દરજ્જે પાછું સલામતી ભરેલું દેખાવા લાગ્યું. આ જોઈ ધર્મબોધકો બહાર પડ્યા. તેઓ ઘણાખરા વૈષ્ણવ મતના હતા. આ કાળની શરૂઆત વિક્રમના પંદરમા સૈકડાથી ગણી શકાય. ધર્મપ્રસારને અર્થે કવિતાનો ઘણો ઉપયોગ થયો, અને તેથી આ સમયથી તે ઠેઠ દયારામભાઈના વખત સુધી ગૂજરાતી ભાષાનું ઐક્ય સ્થાપન કરવામાં કવિઓએજ મુખ્ય ભાગ લીધો. ભજનમંડળીઓ અને કથાભટો એ કવિઓનું લશ્કર હતું, અને તે વડે આપણી ભાષાનું ઐક્ય સરકારી નિશાળો નીકળી તે સમે લગભગ જોઇએ તેવુંજ સ્થાપન થઈ ચૂક્યું હતું.

"લગભગ" કહેવાનું કારણ એ છે કે આ સમે અગર જો ખાસ પ્રાંતભેદના શબ્દો અને વ્યાકરણનિયમો ઘણાખરા ગ્રામ્ય ગણાઇ ભાષાનું સામાન્યરૂપ સિદ્ધ થઇ ચૂક્યું હતું, તોપણ ઉચ્ચારણભેદનું મમત કોઇ પ્રાંતના લોકે મૂક્યું નહોતું. તેઓ એક બીજાના ઉચ્ચારને હસતા અને અંતઃકરણથી ધિક્કારતા, અને તે વેળા એટલે ૪૦–૫૦ વર્ષ ઉપર, જે આપણામાં ઉચ્ચારણભેદ હતો તે અને હાલના ઉચ્ચારણભેદમાં અસમાન જમીનનો અંતર પડી ગયોછે.

આપણી ભાષાનું આ ઐક્ય કરનાર મુખ્યત્વે કરીને સરકારી નિશાળો, છાપખાનાં, અને રેલ્વે છે. નિશાળોમાં માન્ય અને અમાન્યવર્ગ તમામનાં બાળકો એક સામાન્ય ભાષામાં કેળવણી લેછે, અને એજ સામાન્યભાષા પુસ્તકો, ચોપાનીયાં, અને વર્તમાનપત્રોમાં સર્વ લોક વાંચે છે. ભાષા ઐક્યમાં રેલ્વેનું પણ પરાક્રમ જેવું તેવું નથી. જે વર્ગના લોક ઉપર નિશાળો અને છાપખાનાની અસર થોડીજ થવાનો સંભવ, તે લોક પણ રેલ્વેમાર્ગે પરગામમાં વારંવાર જઇ અથવા વસીને પોતાનો પ્રાંતભેદ વીસરી સામાન્યભાષા સ્વાભાવિકપણેજ શીખેછે.

આ ત્રણ કારણોના શુભયોગથી આપણી ભાષાનું ઐક્ય કેટલું વધી ગયુંછે તે વખતે ભાષા જેવા ઝીણા વિષયનું અવલોકન કરવાની ટેવ નહિ

હોય તેનાથી તો પૂરેપૂરૂં સમજાશે પણ નહિ. હાલ જે છપાયછે તે ઉપરથી થોડાજ કહી શકશે કે તેનો લખનાર ફલાણા પ્રાંતનો છે. ચરોતરી, કે કાઠીયાવાડી હાલ જે ભાષા લખેછે તે એકસરખીજ આવેછે. પુસ્તકો ચોપાનીયાં તો હાલ જ્યાંથી નીકળેછે ત્યાંથી એક ભાષામાં બરાબરજ લખાએલાં હોય છે, અને વર્તમાનપત્રોમાં પ ઠિત પત્રોની ભાષાતો બિલકુલ પ્રાંતભેદ રહિતજ હોય છે. અ ફેરફાર કેવડો મોટોછે તેનો પૂરેપૂરો વિચાર બાંધવો હોયતો સ્વામીનારાયણ 'વચનામૃત' કે દયારામની "સતસઇ" ઉપરની ટીકા વાંચવી, અને માલમ પડશે કે ગદ્યલખાણમાં પ્રાંતભેદ તે વખત કેટલો ચાલતો હ હાલ તે કેવો શૂન્ય જેવોજ થઇ ગયો છે. આ થોડો રહ્યોછે તે મને તો નિશ્ચયછે કે આવતા ૧૫-૨૦ વર્ષમાં (જો કોઇ કારણથી અંધમમત્વ પાછું નહિ વધેતો) બિલકુલ આપણા લખાણમાંથી નીક

બોલાતી ભાષામાં જે ઐક્ય થયુંછે તે પણ કાંઇ થોડું ન કેળવાએલા હિંદુગૃહસ્થો મુંબાઇના, સુરતના, ભરૂચના, નડીઆદના, વાડના, ભાવનગરના, રાજકોટના, કે જુનાગઢના હો, પણ તેની ભ સરખીજ સાંભળવામાં આવે છે. મધ્યમ કેળવણીવાળામાં વખ પ્રાંતભેદ દેખાય ખરો, પણ નહિ જેવોજ. પહેલાં જેવો હાસ્ય ઉ અને તિરસ્કાર પેદા કરતો પ્રાંતભેદ તો કનિષ્ટ કેળવણીના કે આ પણ ઘણે દરજ્જે નીકળી ગયો છે. પ્રાંત પ્રાંતના ખાસ ઉચ્ચાર લહેકા પણ કોઇ ન ધારે તેટલે દરજ્જે હાલ ઓછા થઇ ગયા લોકની બોલી ઉપરથી તો તે કયા પ્રાંતનાછે તે બરાબર પારખી નહિ. બીજા ઓળખી શકાય, પરંતુ તે બહુધા લહેકા ઉપરથીજ. ઉચ્ચારણ દોષ જોવા જઇએ તો થોડાજ માલમ પડે.

આ સ્થિતિએ આપણું ભાષાઐક્ય આવી પહોચ્યું છે, ગુજરાતીની ફરજછે કે ત્યાં તેને કાયમ રાખવા અને બનેતો પણ કાળજી રાખવી અને તેનું ખંડન તો કેઇ નિમિત્તે પણ થવા દેવું

સમાપ્ત.

શુદ્ધિપત્રક.

નવલજીવન વૃત્તાંત.

પા.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૭	૮	નિરસ	નીરસ.
૧૩	૭	epicurian	epicurean.
,,	૮	juveline	juvenile.
૧૪	૩	પોતાનો	પોતાની.
,,	૭	શંકર શત્રુ	શંકરશત્રુ
૨૦	૮	ઇર્ષા	ઇર્ષ્યા.
,,	૨૨	ટેઠ્સ	ટેટ્સ.
૨૪	૧૯	કરે છે	કહે છે.
૩૬	૧૩	ઉપજે	ઉપજે છે.
૬૪	૧૬	offsppring	offspring.
		ભટનું ભોપાળું.	
૪૩	૫	ચાહીને	ચાલીને.
૪૪	૭	नयनारि	नवनारी.
૫૩	૧૭	પીનાલકોડ	પીનલકોડ.
		વીરમતી.	
		નાટક પાત્ર.	
		ફુલમતિ	ફુલમતી.
૧૦૬	૨૫	કુ' કુ' કુ'નીં ક્યારે	કુ' કુ' કુ'ની ક્યારે.
,,	ફુટનોટ	હાંકી કાઢી	હાંકી.
૧૦૭	૧૨	રાત્રિ.	રાત્રિ—
૧૧૯	૧૧	જાણેજ	જાણે.
,,	૧૨	સમજતો	સમજતોજ.
૧૨૪	૧	વીર૦	ખીર૦
૧૨૮	૧૦	મ્હાતીં	મ્હોતીં,
,,	૨૪	પૂર્વજોને	પૂર્વજાને.